

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
IN DE TWEEDE WERELDOORLOG
1939—1945

DEEL I O a

eerste helft

RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

DR. L. DE JONG

HET KONINKRIJK
DER NEDERLANDEN
IN DE
TWEEDE
WERELDOORLOG

DEEL 10 a

HET LAATSTE JAAR I

eerste helft

'S-GRAVENHAGE/MARTINUS NIJHOFF/1980

COPYRIGHT 1980
RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
AMSTERDAM

DRUK: STAATSDRUKKERIJ — 'S-GRAVENHAGE
PRINTED IN THE NETHERLANDS

Inhoud

Eerste helft

Hoofdstuk 1 – <i>D-Day</i> / De Geallieerde doorbraak	1
<i>D-Day</i>	5
Moeizame strijd	13
Oostelijk front	22
Aanslag op Hitler	30
Geallieerde doorbraak	39
Hoofdstuk 2 – Bezet Nederland, zomer '44	53
Dagelijks leven / Duitse druk	60
Panorama der illegaliteit	80
Coördinatie / Wie krijgt hulp uit Engeland?	103
Begin van de spoorwegsabotage	113
Verwarring aan Duitse kant	124
Hoofdstuk 3 – Londen, zomer '44	132
Van Heuven Goedharts eerste weken in Londen	136
Oprichting van het College van Vertrouwensmannen	145
Augustus: een reeks conflicten	149
Positie van het Militair Gezag	162
Wapens voor de illegaliteit	164
Prins Bernhard Bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten	168
Maandag 4 september	177
Hoofdstuk 4 – Dolle Dinsdag	180
De NSB'ers op de vlucht	185
De Nederlandse Arbeidsdienst stroomt leeg	205
Alsof er geen bezetter meer was	207
Six en het College van Vertrouwensmannen	216
Acties der illegaliteit	228
Het concentratiekamp Vught ontruimd	238
Nieuws uit Londen	246

INHOUD

Hoofdstuk 5 – Van Dolle Dinsdag tot ‘ <i>Market-Garden</i> ’	249
De Geallieerde transportcrisis	251
Hitlers besluiten	257
De <i>Wehrmacht</i> zet zich schrap	263
Graven!	269
Roof en terreur	274
Nieuwe opdrachten aan de illegaliteit	283
Raad van Verzet /Knokploegen	286
Top-Driehoek	301
Londen	312
Maastricht bevrijd	316
Opnieuw Londen	319
Hoofdstuk 6 – ‘ <i>Market-Garden</i> ’ / Spoorwegstaking	321
Zondag 17 september	339
Spoorwegstaking	355
Eindhoven / <i>Hell’s Highway</i>	372
Nijmegen	379
Arnhem en Oosterbeek	385
Londen	412
Raad van Verzet /Knokploegen	416
Begin van de vernieling der grote havens	422
Is ‘Arnhem’ verraden?	424
Terugblik	442
Hoofdstuk 7 – De strijd in het Zuiden	447
Zuid-Limburg	455
Ten oosten van de ‘Corridor’	456
Venlo en Roermond	463
Ten westen van de ‘Corridor’	476
Zeeland	488
Tussen de grote rivieren	520
Slot /Nederland gesplitst	525

INHOUD

Tweede helft

Hoofdstuk 8 – ‘Londen’ arriveert	533
Militair Gezag – eerste perikelen	535
De Binnenlandse Strijdkrachten krijgen arrestatie- bevoegdheid	552
‘Het MG moet alles doen’	567
Hoofdstuk 9 – Problemen voor het Militair Gezag	572
Het apparaat	580
Oorlogsgebied	587
Voedselnood	601
Verdere transportproblemen / Het energietekort	610
Goederentekort	632
Sociaal-economisch beleid	640
Zuivering	648
Kritiek op het Militair Gezag/Terugblik	672
Hoofdstuk 10 – Politiek in het bevrijde Zuiden	688
‘Vernieuwing’	692
Ondernemers en arbeiders	713
De ‘zuilen’ komen terug	718
Terugblik	731
Hoofdstuk 11 – Recrutering / De Stoottroepen	736
Oorlogsvrijwilligers en dienstplichtigen	748
De Stoottroepen	756
Hoofdstuk 12 – Arrestatiebeleid	770
Arrestatieregelingen in oktober en november ’44	775
December ’44, januari ’45: twee maanden vol conflicten	784
De arrestatieregeling voor het nog te bevrijden gebied	815
Het lot der gedetineerden	820
Eerste Tribunalen	841
Slot	843

INHOUD

Hoofdstuk 13 – Regering en Militair Gezag	857
Kruls en de ‘kwartiermakers’	859
De strijd om het Militair Gezag in Londen	883
Reacties	894
Slot	899
Hoofdstuk 14 – Val van het tweede kabinet- Gerbrandy	908
De koningin zoekt bondgenoten	912
Positie van prins Bernhard	925
Een regeling voor het noodparlement?	928
Het kabinet biedt ontslag aan	945
Hoofdstuk 15 – Het derde kabinet-Gerbrandy	966
Gerbrandy zet Burger uit het kabinet	968
De delegatie uit het bevrijde Zuiden	985
Wie wordt formateur?	992
Formatie	1002
Reacties/Beoordeling	1016
De koningin in het Zuiden	1028
Activiteit van het nieuwe kabinet	1032
Datumlijst	1039
Bijlage: Het tweede en het derde kabinet-Gerbrandy	1045
Lijst van illustraties	1047
Lijst van kaarten	1051
Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten	1053
Register	1055

ISBN 90 247 9043 3

‘D-Day’ / De Geallieerde doorbraak

D-Day was de gebruikelijke term waarmee in de Geallieerde militaire *planning* de eerste dag van een groot offensief werd aangeduid – *Decision Day*, Dag der Beslissing. Met betrekking tot de grote Geallieerde landingen in Normandië kreeg die term een speciale geladenheid. Velen hadden de overtuiging dat op die dag inderdaad een beslissing van wereldhistorische betekenis zou vallen: als de landingen slaagden, zou zonneklaar zijn dat in de al bijna vijf jaar woedende tweede wereldoorlog de eindfase aangebroken was. Hoe werd naar dat laatste met brandend verlangen uitgezien door de volkeren van het Britse Gemenebest, de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie en, intenser nog, door de volkeren van bezet Europa! Zij hadden lang, voor hun gevoel veel *te lang*, op *D-Day* moeten wachten. Zij overzagen de factoren niet die de Geallieerde strategie bepaalden, zij beseften de problemen niet van de gigantische militaire operatie welke op de 6de juni 1944 werd ingezet – de meest gecompliceerde en dus tegelijk de meest hachelijke die waar ter wereld ooit was ondernomen.

Hitler en de zijnen waren vastbesloten de grote strijd voort te zetten, al was ook Duitslands belangrijkste bondgenoot Japan op het immense strijdtoneel van de Stille Oceaan duidelijk in het defensief gedrongen en al had ook Duitsland-zelf, na de formidabele overwinningen in de eerste oorlogsjaren, op alle fronten zware klappen moeten incasseren.

Ter zee was het *U-Boot*-gevaar in de tweede helft van '43 goeddeels bedwongen, de weinige zware eenheden waarover de *Kriegsmarine* nog beschikte, waagden zich niet langer buitengaats.

In de lucht hadden de Geallieerden in de lente van '44 boven Westen Centraal-Europa de superioriteit bevochten, medio mei hadden de steeds overdag opererende zware bommenwerpers van de op de Britse eilanden gestationeerde Amerikaanse *Eighth Air Force* een systematisch offensief ingezet op de Duitse installaties voor het vervaardigen van synthetische benzine en op de Duitse aardolie-raffinaderijen; aan dat offensief zouden spoedig ook de zware bommenwerpers van *Bomber Command* van de Britse *Royal Air Force* gaan deelnemen. Die Britse bommenwerpers hadden tevoren slechts bij nacht kunnen opereren en

toen de centra van reeksen Duitse steden in puin gelegd, maar de verzwakking van de *Luftwaffe* had het hun sinds enkele maanden mogelijk gemaakt, overdag doelen aan te vallen die niet al te diep in Frankrijk waren gelegen.

Te land had Duitsland aan het Oostelijk front, waar het met ca. drie-vijfde van het totaal van zijn 285 divisies het Rode Leger trachtte tegen te houden, bloedige verliezen geleden en belangrijke gebieden moeten ontruimen. Zijn bondgenoot Finland was in het nauw gebracht; begin '44 had de Duitse *Heeresgruppe Nord* het gebied bij Leningrad moeten prijsgeven om terug te vallen tot bij de grenzen van Estland en Letland; de *Heeresgruppe Mitte* had zich slechts in een deel van West-Rusland kunnen handhaven; de *Heeresgruppe Süd* had zich uit de Krim en de gehele Oekraïne moeten terugtrekken en in april '44 had het Rode Leger al een brede grensstrook van Duitslands bondgenoot Roemenië in handen gekregen. Op de Balkan en in Griekenland, de Griekse eilanden inbegrepen, bevond zich een tiende van alle Duitse landstrijdkrachten: 25 divisies, van welke een groot deel op het Griekse vasteland maar vooral in Joegoslavië gebonden was door de strijd tegen de partizanen. In Italië (begin september '43 had de na Mussolini's afzetting gevormde regering van maarschalk Badoglio zich bij de Geallieerden aangesloten) had *Generalfeldmarschall* Kesselring zich van de herfst van '43 af kunnen handhaven achter de dwars over de Apennijnen aangelegde *Gustav-Linie* maar hij was daar in mei '44 uit verdreven (hij commandeerde toen 27 Duitse divisies) en op 4 juni, twee dagen vóór *D-Day*, was Rome bevrijd.

Al deze feiten en omstandigheden lieten, leek het, slechts één conclusie toe: de balans van krachten was definitief ten nadele van Duitsland doorgeslagen en Duitsland was ook het strategisch initiatief kwijtgeraakt waarvan het vooral in de jaren '39, '40 en '41 zozeer had geprofiteerd.

Had het nog kans de oorlog te winnen? 'Winnen' leek uitgesloten, maar Hitler die van zijn hoofdkwartier in Oost-Pruisen uit persoonlijk alle belangrijke beslissingen nam, klampte zich vast aan de hoop dat, als de oorlog maar voldoende werd gerekt (geen Duitse divisie mocht, waar dan ook, terugtrekken zonder dat hij er verlof toe had verleend), zich vroeg of laat fundamentele onenigheid zou voordoen tussen enerzijds de Sowjet-Unie, anderzijds Engeland en de Verenigde Staten. Hij koos-terde bovendien hoge verwachtingen van de snelle Duitse straaljagers welke in de zomer van '44 zouden kunnen worden ingezet, en vooral van de eerste Duitse *Vergeltungs-Waffen*: de *V-1*'s ('vliegende bommen') welke van medio juni af in grote getale op Londen gelanceerd zouden worden, en de *V-2*'s (lange-afstands-raketten) waarvan terzelfdertijd de

serieproductie op gang zou komen. Hij had in West-Europa 54 divisies gestationeerd waaronder 9 tankdivisies, *Panzerdivisionen*, en hij vertrouwde dat de Geallieerden, zo zij al ergens aan land zouden kunnen komen, weer de zee zouden worden ingedreven; dat was de opdracht welke hij had gegeven aan *Generalfeldmarschall* Rommel, eertijds bevelhebber van het Duitse *Afrika-Korps*, die zich van eind '43 af op de perfectionering van de verdediging van Europa's Westkust had geconcentreerd; onder *Generalfeldmarschall* von Rundstedt, *Oberbefehlshaber West*, was Rommel bevelhebber van de *Heeresgruppe B* welke in Noordwest-Frankrijk was opgesteld.

Tot die *Heeresgruppe* behoorden twee Duitse legers: het Zevende en het Vijftiende; het Zevende bewaakte de kusten van Bretagne en Normandië, het Vijftiende het kustgedeelte van de Seine tot aan het Nauw van Calais. Aan die zeestraat, waar het Kanaal het smalst is en de Geallieerde jagers en jager-bommenwerpers dus aan de landingstroepen de grootste steun zouden kunnen bieden, werd door de Duitse legerleiding de eerste en in elk geval de sterkste en gevaarlijkste Geallieerde aanval verwacht – een misvatting waarin zij maandenlang waren gesterkt door ingenieuze misleiding vooral van Britse kant.

Het Geallieerde aanvalsplan was gericht op de verovering, zo spoedig mogelijk, van één of meer havens met een aanzienlijke capaciteit – grote operaties op het Continent zouden ondenkbaar zijn als men (daar hing eigenlijk alles van af) de toevoer niet goed zou kunnen regelen. De Normandische stranden boden het grote voordeel dat men na enige tijd (zie kaart I op pag. 7) de havencomplexen òf van Cherbourg òf van Le Havre/Rouaan in handen zou kunnen krijgen. Na hoeveel tijd? Dat wist niemand met zekerheid en er zouden in Cherbourg, Le Havre en Rouaan stellig uitgebreide opruimings- en herstelwerkzaamheden moeten worden uitgevoerd; vandaar dat in '43 besloten was tot de constructie van twee grote kunstmatige havens: *Mulberry A* voor de sector waar in eerste instantie het Amerikaanse Eerste-, *Mulberry B* voor die waar het Britse Tweede Leger aan land zou gaan, de Amerikanen op *D-Day* met twee divisies, de Britten met drie; de voorhoede van elke divisie diende op die dag een kustgedeelte te veroveren van ongeveer anderhalve kilometer breed maar die gedeelten moesten voor het vallen van de duisternis onderling verbonden zijn en landinwaarts uitgebreid zodat de Britse generaal Montgomery die onder de Geallieerde opperbevelhebber, de Amerikaanse generaal Eisenhower, tijdens de gehele eerste fase van de veldtocht in Europa leiding zou geven aan de operaties van alle Geallieerde troepen, na afloop van *D-Day* de beschikking zou hebben over een

ruim bruggehoofd; de twee naastbijgelegen Normandische steden, Bayeux en Caen, dienden dan bevrijd te zijn. Tot de vorming van dat uitgebreide bruggehoofd moest een wezenlijke bijdrage geleverd worden door Geallieerde parachutisten en luchtlandingstroepen: een Britse *Airborne*-divisie welke ten noordoosten van Caen aan de grond moest komen, en twee Amerikaanse *Airborne*-divisies die belangrijke punten aan de voet van het schiereiland Cotentin in handen dienden te krijgen.

Aanvankelijk waren de Geallieerden van plan, begin mei de grote sprong over het Kanaal te wagen. Dat hadden zij eind '43 op de conferentie van Teheran aan Stalin toegezegd; meer nog: zij hadden de Russische oorlogsleider ook beloofd dat het dan zou komen tot een grote landing aan de Franse Middellandse Zeekust. In de eerste maanden van '44 was evenwel gebleken dat er niet voldoende landingsvaartuigen waren om beide operaties tegelijk uit te voeren; ook had zich bij de uiterst gecompliceerde voorbereiding van de landing in Normandië allerlei vertraging voorgedaan, zodat de aan Stalin genoemde datum, 1 mei '44, verstreek zonder dat de grote actie werd ingezet. Begin juni was de stand van de maan en waren de getij-omstandigheden in het Kanaal opnieuw van dien aard dat zij de landingsoperaties mogelijk maakten. Maar het weer? Harde wind of storm zouden een streep trekken door de luchtlandingen en het de honderden in eerste instantie in te zetten landingsboten onmogelijk maken in goede orde de stranden te naderen.

Het weer in het Kanaal was in de eerste dagen van juni uitgesproken slecht, maar toen het er op zondagavond 4 juni naar uitzag dat zich dinsdag een tijdelijke weersverbetering zou gaan aftekenen, besliste Eisenhower zondagavond tegen tien uur dat *D-Day* op die dinsdag zou vallen. De troepen, voorzover niet al ingescheept, gingen maandag aan boord, enorme convooiden, voorafgegaan door tientallen mijnenvegers en gedekt door honderden grotere en kleinere oorlogsschepen, zetten langzaam koers in de richting van de Normandische stranden. Geallieerde jagers droegen er zorg voor dat geen enkel Duits verkenningsstoestel tot boven het Kanaal doordrong en er waren uitgebreide maatregelen genomen om de Duitse radarposten uit te schakelen dan wel te misleiden.

Maandagavond om kwart over tien, toen de transporttoestellen met de eerste Amerikaanse parachutisten op vliegvelden in Zuid-Engeland begonnen op te stijgen, vernamen von Rundstedt en de bevelhebber van het Duitse Vijftiende Leger dat de Britse *Special Operations Executive* naar zijn agenten in Frankrijk een bericht had laten uitgaan dat er op leek te wijzen dat de Geallieerde invasie binnen 48 uur op handen was. De *Heeresgruppe B* werd gewaarschuwd. Het Duitse Vijftiende Leger werd

door zijn bevelhebber onmiddellijk in staat van alarm gebracht, het in Normandië staande Zevende Leger niet; integendeel, in de dagorders van de staf van het Zevende Leger was aan de legerkorpsen bevolen dat bij wijze van oefening in de nacht van 5 op 6 juni de staat van alarm moest gelden – die oefening werd afgelast.

‘D-Day’¹

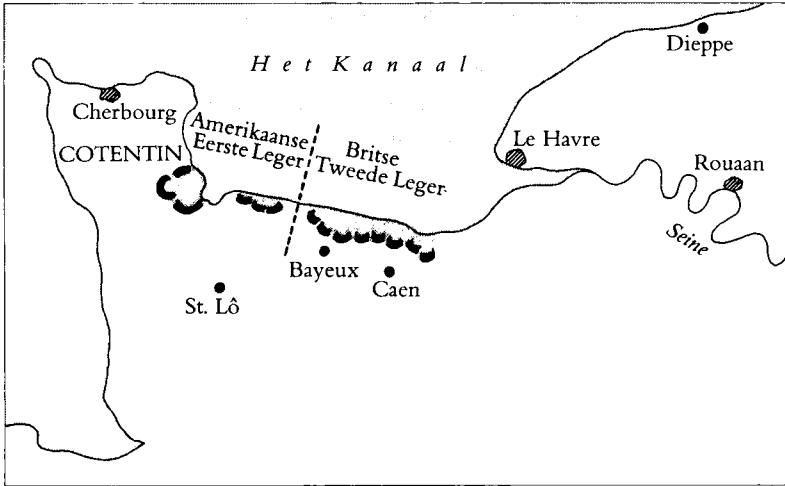
In de nacht van 5 op 6 juni werden de zeven zware Duitse kustbatterijen die de Geallieerde vlooteenheden en landingsschepen onder vuur konden nemen, van kwart over drie tot vijf uur (dubbele Britse zomertijd, eigenlijk dus van kwart over één tot drie uur) door *Bomber Command* geteisterd; elke batterij werd door ca. 500 ton aan bommen getroffen. Om acht minuten over vijf ontstaken Britse dwerg-onderzeeërs zeewaarts een groen licht aan twee van de drie stranden waar de Britse divisies aan land zouden gaan; korte tijd later werd elk strand door zulk een licht gemarkeerd. Om half zes begonnen de zware Geallieerde vlooteenheden aan een intensieve beschieting van alle Duitse kustbatterijen en verdere versterkingen, grote en kleine – de meeste werden grondig vernield. Precies om half zeven (*H-Hour*) moesten de eerste Amerikaanse, precies om half acht de eerste Britse troepen voet aan wal zetten. In woelig water legden de Amerikanen de laatste zestien kilometer, de Britten de laatste

¹ Het spreekt vanzelf dat wij in de delen 10a en 10b in ruime mate aandacht zullen besteden aan de operaties der Geallieerde strijdkrachten in West-Europa en aan de strategische beslissingen welke aan die operaties ten grondslag lagen. Daarbij ontlenen wij de meeste van onze algemene gegevens aan werken die verschenen zijn in drie ‘officiële’, d.w.z. met overheidsgeld voorbereide en uitgegeven maar in wetenschappelijke onafhankelijkheid geschreven reeksen publikaties: *The United States Army in World War II. The European Theatre of Operations* (een project van het Amerikaanse *Department of the Army*), de *History of the Second World War, Military Series* (een project van het Britse *Cabinet Office*) en de *Official History of the Canadian Army in World War II* (een project van het Canadese *Ministry of National Defence*). Uit de Amerikaanse serie waren voor ons vijf werken van speciaal belang, nl. Forrest C. Pogue: *The Supreme Command* (1954), Roland G. Ruppenthal: *Logistical Support of the Armies*, dl. I (1953) en dl. II (1959), Gordon A. Harrison: *Cross-Channel Attack* (1951) en Charles B. MacDonald: *The Siegfried Line Campaign* (1963), uit de Britse serie vier, nl. John Ehrman: *Grand Strategy*, dl. V (1956) en dl. VI (1956), L. F. Ellis, G. R. G. Allen en A. E. Warhurst: *Victory in Europe*, dl. I (1962) en L. F. Ellis en A. E. Warhurst: *Victory in Europe*, dl. II (1968), en uit de Canadese serie één, nl. C. P. Stacey: *The Victory Campaign. The Operations in North-West Europe 1944-1945* (1960).

tien in landingsboten af. Het was bewolkt, er stond nogal veel wind; veel militairen werden zeeziek. Tot tien minuten voor de twee *H-Hours* (het was toen al volop licht geworden) werden de Duitse kustversterkingen van grote hoogte door zestienhonderd Amerikaanse bommenwerpers aangevallen. Vijf minuten voor de twee *H-Hours* tenslotte opende raketgeschut dat op een aantal landingsboten was geplaatst, het vuur op wat nog van de Duitse stellingen restte; in anderhalve minuut werden veertigduizend raketten gelanceerd; hun uitwerking werd nog versterkt door granaten, uit de landingsboten afgeschoten door mortieren. Aan boord van weer andere landingsboten bevonden zich van luchtpijpen voorziene tanks die al begonnen te vuren nog voordat, dichtbij de vloedlijn, de boegdeuren van hun landingsschepen omlaag geklapt werden. Die tanks reden door de branding de stranden op, gevolgd door infanteristen die er doorheen waadden; sommige tanks raakten vast op obstakels die de Duitsers hadden aangebracht. Er ontploften hier en daar mijnen en ook Duitse granaten en kogels troffen hun doel; daar waar de infanteristen, door wat voor oorzaak ook, niet door tanks werden gesteund, waren de verliezen ontstellend hoog.

Aan enkele kustgedeelten was van de Duitse verdediging aanvankelijk niet veel meer over maar er arriveerden spoedig versterkingen. Aan het meest oostelijke van de twee voor de Amerikanen gereserveerde stranden hadden de Geallieerde zware bommenwerpers als gevolg van het dichte wolkendek hun doelen goeddeels gemist – de voorhoede van een van de twee Amerikaanse divisies had de gehele 6de juni door de grootste moeite om te voorkomen dat zij de zee in werd gedreven. Ook het ingrijpen van de Geallieerde parachutisten en luchtlandingstroepen bleek minder effectief dan men had gehoopt; van de Britse divisie werd twee-vijfde geïsoleerd en de militairen van de twee Amerikaanse divisies raakten bij het afspringen respectievelijk landen zo verspreid dat zij niet veel kracht konden ontwikkelen. Aan het einde van *D-Day* hadden de Geallieerde troepen, hoeveel steun zij ook hadden gekregen van de Geallieerde jagers en jagerbommenwerpers en vooral van de torpedo-bootjagers welke zich vlak onder de kust waagden, niet in de verste verte het ruime bruggehoofd gevormd dat Montgomery als hun doel had aangegeven; aan de Amerikaanse sector bevond de linkervleugel zich in een hachelijke positie en aan de Britse waren (zie kaart I) Bayeux en Caen nog stevig in Duitse handen. Met dat al waren toch op die ene dag 156 000 Geallieerde militairen aan land gekomen: 8 000 Britse en 15 000 Amerikaanse *Airbornes* alsmede 58 000 Amerikaanse en 75 000 Britse andere militairen: van die 156 000 waren bijna 10 000 gesneuveld of zodanig

EERSTE DAG



I. De situatie in Normandië op D-Day (6 juni 1944) te middernacht
Het Britse Tweede Leger is er niet in geslaagd, Bayeux en Caen te veroveren. Bij
het Amerikaanse Eerste Leger zijn de landingen op de meest oostelijke stranden
(Omaha Beach) bijna mislukt

gewond geraakt dat zij niet langer aan de strijd konden deelnemen. Die verliezen waren, hoewel niet gering, toch minder zwaar dan men had gevreesd; in elk geval was in de *Atlantikwall* welke Hitler ter bescherming van de *Festung Europa* sinds de lente van '42 had laten aanleggen, een eerste bres geslagen. Dat gaf hoop.

★

Het was ook in bezet Nederland op die 6de juni slecht weer: er stond een harde westenwind, het was zwaarbewolkt, af en toe plensde de regen neer. Mede daardoor kwam het bericht dat eindelijk de grote invasie was ingezet, als een verrassing; evenals de Duitsers hadden de meeste Nederlanders verwacht dat het pas tot die invasie zou komen als in West-Europa een periode van goed weer was aangebroken.

De *BBC* maakte des ochtends om half tien bekend dat Geallieerde strijdkrachten in Normandië waren geland; in een uitzending van het Nederlands Nieuws van de *BBC* werd bovendien enkele keren een korte, tevoren op een grammofoonplaat vastgelegde oproep van minister-pre-

sident Gerbrandy uitgezonden die de bevolking aanspoorde zoveel mogelijk passief verzet te plegen maar zich van openlijk verzet te onthouden; 'zodra', zei Gerbrandy, 'krachtiger actie van de bevolkingen der tijdelijk bezette gebieden verwacht wordt, zal dit ondubbelzinnig worden gezegd. Wat de leden der actieve verzetsgroepen betreft, zij hebben', voegde hij nog toe, 'hun eigen instructies en weten hoe te handelen.' Als onderdeel van de Geallieerde misleidingstactiek werd voorts een waarschuwing van Eisenhowers staf ten gehore gebracht welke inhield dat het ook in Nederland in het gebied tot vijf-en-dertig kilometer achter de kust tot zware bombardementen kon komen; in dat geval zou de bevolking een uur tevoren door middel van luchtpamfletten gewaarschuwd worden en zij zou dan alle steden onmiddellijk tot op minstens twee kilometer afstand moeten verlaten. De Londense berichtgeving was die dag terughoudend. De schaarse cijfers werden genoemd die Churchill in het Lagerhuis had bekendgemaakt: meer dan vierduizend schepen waren tezamen met enkele duizenden landingsvaartuigen het Kanaal overgestoken, elfduizend Geallieerde vliegtuigen waren daarbij ingezet. 'Iedere gedachte aan de trompetten van de muren van Jericho moeten we', zei 'de Rotterdammer' (H. J. van den Broek) in de avonduitzending van Radio Oranje, 'zien kwijt te raken . . . Wij zullen ons niet overgeven aan voorbarig optimisme.'

Het was een verstandig advies. Sloeg het in bezet gebied aan? Wij betwijfelen het. Toen daar in de loop van de ochtend van mond tot mond werd doorgegeven dat de Geallieerden in Frankrijk waren geland, kwam het op vele plaatsen tot opgewonden reacties; men schreeuwde elkaar het grote nieuws toe en een zwerm van optimistische geruchten vloog op: niet alleen in Normandië zouden de bevrijders zijn geland, maar ook aan het Nauw van Calais, ja in België. Velen verwachtten dat het binnen korte tijd tevens in Nederland tot gevechtshandelingen zou komen en dat de bevrijding en het herstel van normale toestanden niet lang op zich zouden laten wachten. Wie het betalen kon, ging tot extra inkopen over

¹ De precieze datum van *D-Day* was Gerbrandy onbekend maar zijn militaire adviseur, kapitein-luitenant-ter-zee J. W. F. Nuboer, had hem als zijn particuliere gissing gezegd dat de invasie zou plaatsvinden in Normandië. In mei had Gerbrandy in een gesprek met Churchill op officiële inlichtingen aangedrongen, 'het moet', had hij toen betoogd, 'een inval worden in Normandië, is het dan niet veel beter dat u het mij zegt, u bent toch overtuigd dat ik zwijg als het graf. Churchill', aldus Gerbrandy elf jaar later, 'was plotseling een ogenblik stil en gaf toen ietwat onsamenhangend te kennen 'dat het ook nog wel elders zou kunnen zijn' . . . Ik wist nu dat de heer Nuboer in de roos geschoten had.' (Gerbrandy in *Algemeen Handelsblad*, 3 mei 1955)

(op 6 juni en volgende dagen werd in de levensmiddelenwinkels een derde meer gekocht dan normaal) en de prijzen op de zwarte markt daalden gevoelig. Velen van diegenen die nog een radio in bezit hadden (de meeste Nederlanders hadden in de zomer en herfst van '43 krachtens Duits bevel hun toestel ingeleverd), waren na afloop van de werkdag niet van het apparaat weg te slaan. 'Van zes tot kwart over tien hebben we', noteerde een vooraanstaand illegaal werker in zijn dagboek,

'vrijwel ononderbroken Londen gehoord. Duits, Nederlands, Frans, Engels en weer Duits – gretig verslinden we de nieuwste berichten . . . 'Lieve Here, wilt U de *Tommies* helpen, om Jezus' wil, Amen!' – kleine Maarten en Johan hebben het bij hun avondgebedje niet vergeten. En met de dichter van de tiende Psalm gaat ons geroep op tot Hem, Die deze aarde heeft tot een voetbank Zijner voeten. 'Sta op, Here God, hef Uwe hand op . . . Breek de arm des goddelozen en bozen!''¹

In die geest werd die avond, zo veronderstellen wij, door miljoenen Nederlanders gebeden.

★

De bezetter, aan wie de vreugde-uitlatingen van de bevolking uiteraard niet onbekend bleven, nam op die 6de juni slechts één aanvullende publieke maatregel: teneinde het ontstaan van oplopen te voorkomen, verbood hij het ophangen van krantenbulletins; die bulletins hadden aan het einde van de middag al tot samenscholingen geleid.² Veel Duitsers waren even benieuwd naar nader nieuws als de meeste Nederlanders. Dat nadere nieuws verwachtten die Duitsers in de eerste plaats van Londen en het strikte verbod om naar vijandelijke radio-uitzendingen te luisteren, werd door hen dan ook druk overtreden. Een illegale werker die op die ochtend in het Arnhemse bureau van de 'SD' werd verhoord, constateerde er 'een zenuwachtig geloop en gedrentel, een voortdurend hakkengeklap, fluisteren en het komen en gaan van allerlei onpure typen' (vermoedelijk waren dat *V-Männer* die kwamen informeren of het

¹ A. van Boven (ps. van W. van de Kamp): *Jan Jansen in bezet gebied. Oorlogsdagboek van een ambtenaar* (1946), p. 332-33. ² Veiligheidshalve werden voorts (maar dat werd niet bekend) alle gevangenen uit de Cellenbarakken te Scheveningen naar het concentratiekamp Vught getransporteerd.

nieuws van de Geallieerde invasie juist was). 'Uit alle bureaus hoorde ik op de bewuste uren het stompzinige gereutel der Duitse stoorzenders klinken. De *Deutsche Sicherheitsdienst* stelde dus blijkbaar meer vertrouwen in de berichtgeving van de onvolprezen *British Broadcasting Corporation* dan in de sprookjes van het *Oberkommando der Wehrmacht*.'¹ Op datzelfde 'SD'-bureau moest zich die ochtend de korpschef van de Harderwijkse politie vervoegen. 'Het is', schreef hij die avond,

'juist tien uur als ik bij de *Untersturmführer* Breit voor de schrijftafel plaats neem . . . Het gesprek is nauwelijks een minuut oud als de telefoon . . . rinkelt. Breit grijpt de hoorn en luistert ambtshalve, maar plotseling springt hij van zijn stoel op en schreeuwt terug: '*Was? Invasion? Wo? Dünkirchen?*' Dan, tot mij: '*Die Engländer sind da!*' en met een klap smijt hij opgewonden de hoorn op de haak . . . Daarop vliegt hij de gang op en schreeuwt: '*Invasion! Du, Hans, die Invasion hat begonnen!*' Eerst wanneer 'Hans' in de kamer is en met Breit een beetje uitgelaten gaat doen, kan ik eveneens aan mijn vreugde uiting geven. Zij zijn blij vanwege de kans, nu eindelijk eens met de Engelsen te kunnen afrekenen, zo in de stemming van: '*Ganz gleich wo er* [d.w.z. de tegenstander] *sich den nächsten Platz aussucht, er kann überall von Glück reden, wenn er neun Stunden an Land bleibt!*'²

Herinnerde Rauter zich die zelfverzekerde woorden nog welke Hitler in september '42, kort na de Geallieerde proef-landing bij Dieppe, publiekelijk uitgesproken had? Wij weten het niet – wèl dat de *Höhere SS- und Polizeiführer* en *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* er op die 6de juni van overtuigd was dat het niet bij die ene landing in Normandië zou blijven. '*Wir rechnen damit*', schreef hij die dag aan een jeugdvriend in Oostenrijk,

*'dass weitere Kampfhandlungen an der ganzen Westküste folgen werden, dass der Gegner die ganze Küstenfront abtasten wird bis er glaubt, einen weichen Punkt gefunden zu haben, um dann den Schwerpunkt des Angriffs dorthin zu lenken. Wir werden dann auch im niederländischen Küstenraum harte Kämpfe zu bestehen haben.'*³

Niet zonder tevredenheid constateerde Rauter dat het op *D-Day* en de ochtend van de volgende dag in bezet gebied over het algemeen rustig

¹ H. Cappetti: 'De voorbijgang des Heren (vijf dagen te gast bij de *Sicherheitsdienst*)' in *Oorlog over ons dorp, 1940-1945. Gedenkboek van Ulft* (z.j.), p. 45-46. ² H. Kraaijenbrink: 'Politierapport 1940-1945', dl. IV, p. 50-51. ³ Brief, 6 juni 1944, van Rauter aan F. Azzola (*HSSuPF*, 2a).

bleef. Hij zond in de middag van de 7de per telex een spoedrapport aan Himmler. 'Solange nicht Angriffe in Belgien oder Holland erfolgen, wird', aldus zijn opinie, 'die Ruhe im wesentlichen kaum gestört werden.'¹

Twee dagen later, 9 juni, waren het de Duitsers-zelf die opwinding veroorzaakten.

Op 8 juni kreeg von Rundstedts staf de indruk dat een aan een luchtlanding in het centrum van Nederland gekoppelde landing op de Nederlandse kust dreigde. *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen ontving bevel, onmiddellijk het z.g. *Neue Landfront* te bezetten: dat was een van het IJsselmeer tot de Lek gelegen verdedigingslinie welke de functie had, het gebied ten westen van de linie (zij was ingekort doordat vooral in de Utrechts-Zuidhollandse grensstrook in de eerste maanden van '44 grote gebieden onder water waren gezet) te beschermen tegen Geallieerde luchtlandingstroepen indien deze beoosten die linie zouden landen en naar het westen zouden trachten door te breken. Aan dat *Neue Landfront* werden bruggen en bunkers bezet door in Nederland aanwezige Duitse opleidingseenheden, hier en daar werden ook burgers gevorderd om graafwerk te verrichten. Deze voorzorgsmaatregelen werden alleen in het betrokken vrij beperkte gebied door de burgerij opgemerkt, maar op 9 juni kwam het tot Duitse maatregelen welke praktisch in het gehele land de aandacht trokken. In de vroege ochtend deed von Rundstedt aan Christiansen weten dat de grote Geallieerde landingen in Nederland zich wellicht de volgende dag zouden voordoen. Des ochtends om kwart voor negen liet Christiansen een soort voor-waarschuwing uitgaan naar de staven van alle Duitse militaire eenheden. Dit betekende dat die eenheden overal in het land voltallig geformeerd moesten worden en met kleine groepjes bepaalde punten moesten bezetten. Er werden ordonnansen op uitgezonden om afwezigen op te halen. 'De militairen die in de bioscoop zaten', aldus een verslag uit Meppel (maar het zal elders waar Duitse troepen lagen, wel niet anders zijn gegaan),

'vlogen er uit. Ze werden op post gezet: op het station, bij de overwegen, het viaduct, enz. Er werden versterkingen gegraven. De mensen komen allen uit de huizen en de hele stad is gek... Welig tiert het gerucht: 'Zij komen! De Engelsen zijn al bij Hoek van Holland! Ze stomen de Kieler Bocht binnen!' '²

Misleid door een schijnboodschap aan de Belgische illegaliteit, gelastte von Rundstedt op de avond van diezelfde dag, 9 juni, *Alarmstufe II* voor

¹ *Blitz-Fernschreiben*, 7 juni 1944, van Rauter aan Himmler (a.v.). ² J. Poortman: *De jaren 1940-1945* (1968), p. 350-51.

zijn gehele gezagsgebied.¹ Als uitvloeisel daarvan werd in Nederland de gehele straatverlichting (die van zwakke, slechts naar beneden schijnende lampen gebruik maakte) gedoofd², werden bij de Nederlandse Arbeidsdienst (voor de Duitsers een belangrijk reservoir aan krachten die men aan het graven kon zetten) alle verloven ingetrokken, werden alle z.g. Hulplandwachters ('foute' elementen, hoofdzakelijk NSB'ers, die niet tot het beroepsgedeelte van de Nederlandse Landwacht behoorden) in dienst geroepen en moesten zich aan Duitse kant de ca. vijfduizend mannelijke burgers melden die deel uitmaakten van de z.g. *Schutzgruppen*. Wie die Hulplandwachters of de tot de *Schutzgruppen* behorende Rijksduitsers haastig in uniform hun woningen zag verlaten, nam aan dat grote dingen op til waren. Nieuwe geruchten gingen de ronde doen, bijvoorbeeld dat voor IJmuiden een grote zeeslag woedde. Niet alle geruchten klonken overigens opwekkend. 'In vele huizen', noteerde een Rotterdammer op 10 juni, 'zouden de Duitsers dynamiet of een vat benzine klaar hebben liggen om voor het geval ze terug zouden moeten trekken, nog zoveel mogelijk schade te kunnen aanrichten!'³

'*Wir erwarten täglich*', schreef Rauter drie dagen later aan Himmlers *Beauftragter* in Albanië, 'einen zweiten oder dritten Angriff auf die seeländischen Inseln oder Rotterdam. Wir sind auf der Lauer!'⁴ Veiligheidshalve besloot Schöngarth, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (op hem komen wij in het volgende hoofdstuk terug), het grootste gedeelte van zijn staf uit Den Haag naar een aantal haastig ontruimde villa's in Zeist te verplaatsen (het *Judenreferat, IV B 4*, wàs al verplaatst naar Velp), en voorts werd aan Duitse kant ernstig overwogen, machines en personeel van de drukkerij Joh. Enschedé & Zonen (het bedrijf waar o.m. alle bankbiljetten en distributiebescheiden vervaardigd werden) uit Haarlem over te brengen naar Groningen; die verplaatsing ging tenslotte niet door omdat elke stagnatie in het regelmatig drukken vooral van de bankbiljetten ongewenst werd geacht. Het kwam wèl tot een andere verplaatsing, medio juni al: van de vijf Duitse divisies welke, alle dichtbij de Noordzeekust geconcentreerd, een Geallieerde landing moesten afslaan, werd één, de *16te Luftwaffe-Felddivision* (een divisie, grotendeels bestaande uit militairen die ten behoeve van de *Luftwaffe* gemobiliseerd waren maar voor wie binnen dat wapen geen emplot was), naar Noord-Frankrijk overgebracht

¹ Die order bleef ruim zes weken lang van kracht, nl. tot 22 juli. ² De straatverlichting werd na 22 juli niet opnieuw ontstoken. ³ H. Mees: *Mijn oorlogsdagboek, 10 mei 1940-8 mei 1945* (1945), p. 481. ⁴ Brief, 13 juni 1944, van Rauter aan J. Fitzthum (*HSSuPF*, 2 a).

om er toegevoegd te worden aan het Duitse Zevende Leger dat er in Normandië maar niet in slaagde, de Geallieerde strijdmacht de zee in te drijven.

De 'neun Stunden' waarvan Hitler in september '42 had gerept, waren al negen *dagen* geworden en het Geallieerde bruggehoofd was groter geworden, zij het in een veel langzamer tempo dan waarop Eisenhower en Montgomery hadden gerekend.

Moeizame strijd

Aan Montgomery stond helder voor ogen wat hij in Normandië wilde bereiken. Van eind '42 af had hij in Noord-Afrika en vervolgens op Sicilië en in Italië het Britse Achtste Leger van overwinning tot overwinning geleid, keer op keer beslissingen nemend die getuigden van een zuiver inzicht hoe de vijand op zijn acties zou reageren. Dat voorzag hij ook in Normandië; hij was er van overtuigd dat het Duitse Zevende Leger en later ook het Vijftiende de sterkste druk zouden gaan uitoefenen op de voor de Duitsers gemakkelijkst bereikbare sector van het Geallieerde bruggehoofd: de oostelijke, waar zich aanvankelijk het Britse Tweede Leger en vervolgens ook het Canadese Eerste Leger, zou bevinden (tezamen zouden die twee legers de *21st Army Group* vormen). Hij had derhalve besloten, zijn uiterste best te doen, de Duitsers er toe te bewegen om wat zij aan krachten konden aantrekken, naar die oostelijke sector te dirigeren; daar zou hij betrekkelijk passief blijven, althans geen hardnekkige pogingen ondernemen om het Duitse front te doorbreken. In die tijd moest het Amerikaanse Eerste Leger aan de westelijke sector zich meester maken van de havenstad Cherbourg en nadien alle krachten concentreren voor een grote doorbraak waaraan ook het Amerikaanse Derde Leger zou gaan deelnemen; hij vertrouwde dat het Eerste en het Derde Leger, samen de *12th Army Group* vormend, er onder leiding van de *Army Group*-bevelhebber, *General Omar N. Bradley*, in zouden slagen, een groot deel van het Duitse Zevende en Vijftiende Leger en van wat er verder aan Duitse eenheden naar Normandië gezonden zou zijn, te omsingelen – zij zouden dan door de *12th* en de *21st Army Group* samen vernietigd worden.

Bij het systematisch volgen van dit van fantasie getuigende, ambitieuze plan had Montgomery op het gebied van de geheime inlichtingen een immense voorsprong op zijn tegenstanders von Rundstedt en Rommel.

Wel hadden militairen van de *Wehrmacht* op de avond van 6 juni in een lege Amerikaanse landingsboot en op die van de 7de op het lijk van een Amerikaanse officier papieren gevonden die hun geleerd hadden, welke Amerikaanse eenheden aan de eerste fase van de invasie deelnamen, en dat (zulks lag trouwens voor de hand) Cherbourg een van de eerste aanvalsdoelen was van het Amerikaanse Eerste Leger, maar von Rundstedt en Rommel konden met die kennis weinig doen en veel betrouwbare nieuwe inlichtingen kregen zij niet, vooral niet over de versterking van de Geallieerde landingslegers. Uit Engeland kwamen bij de Duitsers louter misleidende berichten binnen welke inhielden dat zich bij Dover een geheel verse Geallieerde legergroep, de *1st Army Group*, gecommandeerd door *General* George S. Patton (deze was in werkelijkheid bevelhebber van het Amerikaanse Derde Leger), gereedmaakte om het Nauw van Calais over te steken teneinde het Duitse Vijftiende Leger aan te vallen; er zouden ruim zes weken verlopen voordat Hitler (die ook al de overtuiging had gekoesterd dat de Geallieerde landingen in Normandië een afleidingsmanoeuvre waren geweest¹) verlof verleende, een tot het Vijftiende Leger behorende *Panzerdivision* aan het Zevende Leger toe te voegen. Omgekeerd waren de Geallieerde bevelhebbers en hun hoogste stafofficieren er niet alleen door 'ouderwetse' spionage precies van op de hoogte, waar zich in West-Europa welke Duitse divisies bevonden (zo werd bijvoorbeeld de verplaatsing van de *16te Luftwaffe Feld-Division* uit Nederland door de Nederlandse spionagegroepen terstond naar het Bureau Inlichtingen te Londen geseind en door BI aan de daarvoor in aanmerking komende Geallieerde instanties doorgegeven), maar zij kregen ook onmiddellijk bericht van alle bevelen van Hitler en van bevelen en rapporten van bevelhebbers als von Rundstedt en Rommel voorzover deze per radio doorgegeven waren; gelijk in deel 9 verhaald (in het aan het *Englandspiel* gewijde hoofdstuk 12), waren de Engelsen in staat, het

¹ Toen op de ochtend van 6 juni '44 het bericht van de landingen in Normandië de *Berghof*, Hitlers verblijfplaats bij Berchtesgaden, bereikte (hij had voor enkele dagen zijn hoofdkwartier in Oost-Pruisen, de *Wolfsschanze*, verlaten), besloten zijn adjudanten hem niet te wekken. '*In den einigen Stunden später in der Wohnhalle des Berghofes stattfindenden Lagebesprechung schien Hitler*', aldus zijn minister voor de wapenproductie, Speer, '*in seiner vorgefassten Meinung, dass ihn der Gegner irreführen wolle, nur bestärkt: 'Erinnern Sie sich? Unter diesen vielen Meldungen, die wir erhalten haben, war eine die Landungsort, Tag und Stunde genau vorhergesagt hat'* (Hitler overdreef: een zó nauwkeurig bericht hebben de Duitsers nimmer ontvangen). '*Gerade das bestärkt mich nun in der Meinung, dass es sich noch nicht um die eigentliche Invasion handeln kann.*' (A. Speer: *Erinnerungen* (1969), p. 364)

grootste deel van de machinaal gecodeerde geheime Duitse berichten snel te decoderen. Anders gezegd: Hitler, von Rundstedt en Rommel hadden geen inzicht in het Geallieerde spel maar zolang de radio in het Duitse militaire berichtenverkeer een belangrijke rol speelde, wisten Eisenhower, Montgomery en andere hoge Geallieerde militairen precies welke kaarten hun Duitse tegenstander nog achter de hand had en hoe hij deze dacht uit te spelen. Montgomery kon tijdens de 'statische' fase van de strijd in Normandië slechts constateren dat de Duitsers precies deden wat hij had voorzien: de meeste versterkingen die naar het Geallieerde bruggehoofd werden gezonden, kwamen tegenover het Britse Tweede Leger terecht.

Kwamen er terecht, maar niet zonder grote vertragingen. Alle bruggen over de Seine tussen Parijs en Le Havre alsook de bruggen over de Loire tussen Orléans en de Atlantische Oceaan waren al vóór *D-Day* door de Amerikaanse *Eighth Air Force* kapot gebombardeerd. Overdag werd vrijwel elke trein en elke colonne vrachtauto's door Geallieerde jagers en jagerbommenwerpers aangevallen. In de sector van het Duitse Zevende Leger bevonden zich munitie-opslagplaatsen, maar de grootste lagen niet in Normandië, doch in Bretagne. Dat leger had per dag een aanvoer nodig van minstens 3 000 ton en wilde het aanvullen, van 4 500 ton. Goederenwagons arriveerden niet meer – het Zevende Leger was voor aanvoer van verre spoedig aangewezen op zijn vrachtauto's; zijn vrachtautopark kon per dag in theorie 1 300 ton vervoeren maar in werkelijkheid slechts een kwart daarvan doordat talrijke vehikels in een slechte staat van onderhoud verkeerden en de Franse chauffeurs niet veel hart hadden voor hun werk. Het Vijftiende Leger beschikte over tienmaal zoveel vrachtauto's maar tot eind juli mocht het Zevende daar niet over beschikken. Daar kwam dan nog bij dat in heel Frankrijk door Franse illegale groepen, met name door die welke van de Britse *Special Operations Executive* en van generaal de Gaulle's geheime dienst wapens en sabotagemiddelen hadden ontvangen¹, grote activiteit ontplooid werd. Die groepen, op papier van begin juni af samengevoegd in de door de Franse generaal Pierre E. Koenig gecommandeerde *Forces Françaises de l'Intérieur* (Franse Binnenlandse Strijdkrachten), concentreerden zich van mei af op het saboteren van het Franse spoorwegnet (in de eerste week die op *D-Day* volgde, respectievelijk in de tweede en derde week samen, werden de

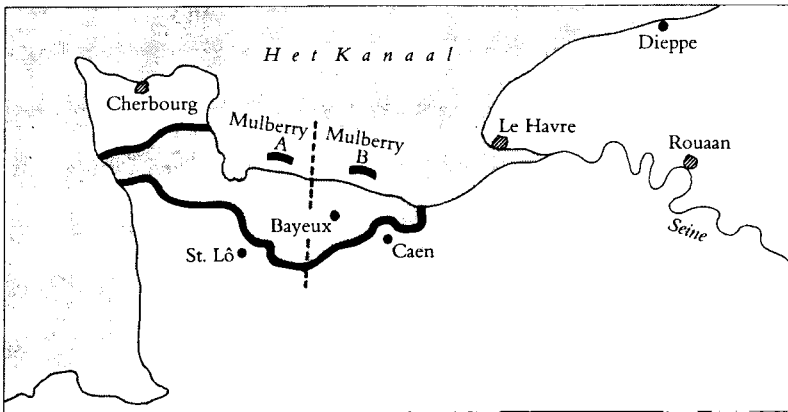
¹ Te weten o.m. vóór medio mei '44 121 000 handvuurwapens, bijna 3 500 lichte machinegeweren (*Bren guns*) en bijna 600 antitankwapens (*Bazookas*); in de maanden die volgden, werd nog het dubbele aan wapens gedropt.

Franse spoorwegen telkens op omstreeks duizend plaatsen vernield) – noodlottiger nog voor de Duitsers was de systematische tegenwerking van het Franse spoorwegpersoneel. Het nam de *11te Panzerdivision* die een week nodig had gehad om van het Oostelijk front de Rijn te bereiken, drie weken om vandaar naar de buurt van Caen te komen. Voortdurend gehinderd door Franse guerrillagroepen deed de *2te SS-Panzerdivision*, die met de modernste Duitse tanks was uitgerust, er zestien dagen over om uit de buurt van Toulouse te arriveren in Normandië.¹ Aldus droeg de Franse illegaliteit er in belangrijke mate toe bij dat de Duitsers er niet in slaagden, het Geallieerde bruggehoofd op te ruimen.

Evenwel: niet alleen de Duitsers, ook de Geallieerden hadden moeilijkheden met hun aanvoer. Aan de Normandische stranden namen het overladen van voorraden in landingsschepen en het lossen van de heen en weer varende landingsschepen meer tijd dan berekend was. Het gevolg was dat de kustvaarders die voor het transport over het Kanaal moesten zorgen, aanzienlijk later dan voorzien in de Engelse havens terugkeerden. Daar arriveerden evenwel volgens plan dagelijks nieuwe voorraden en nieuwe troepen. De havens raakten overvol. Op 12 juni was de verwarring er zo groot dat men de troepen die overgezet moesten worden, niet tijdig kon vinden. Op een gegeven moment werden, teneinde verdere opstop-pingen te voorkomen, troepen ingescheept zelfs zonder dat men zich de tijd gegund had, te noteren welke eenheden dit betrof – daar vloeide weer tijdverlies aan de Normandische kant uit voort. Het lossen aan de Normandische stranden kon vlotter gaan toen op 16 juni *Mulberry A* en *Mulberry B* in gebruik genomen werden. Drie dagen later stak echter een storm op, heviger dan zich sinds veertig jaar in de zomer in het Kanaal had voorgedaan; toen hij op 22 juni uitgewoed was, waren 800 landingsschepen her en der verspreid op de kust gedreven en was *Mulberry A*, de kunstmatige haven aan de sector van het Amerikaanse Eerste Leger, zodanig verwoest dat men de brokstukken maar goeddeels liet liggen – *Mulberry B*, de kunstmatige haven aan de sector van het Britse Tweede Leger, kon worden hersteld. De landingen van troepen waren, van *D-Day*

¹ Het zijn militairen van deze SS-divisie geweest die, toen een bij hen populaire officier in het dorp Oradour-sur-Vayres, ca. 40 km ten westen van Limoges, door guerrillastrijders was gedood, bij wijze van represaille in het nabijgelegen dorp Oradour-sur-Glane (de SS'ers hadden zich de tijd niet gegund, na te gaan in welk dorp zij precies moesten zijn) de gehele mannelijke bevolking op het dorpsplein doodschooten en de vrouwen en kinderen de dorpskerk binnendreven die vervolgens in brand gestoken werd – wie de kerk uitvluchtte, werd neergeschoten. Ca. zeshonderdvijftig Fransen verloren bij deze represaille het leven.

PROBLEMEN VOOR DE GEALLIEERDEN



II. De situatie in Normandië op 17 juni 1944 te middernacht

Aan de sector van het Amerikaanse Eerste Leger dat in opmars is in de richting van Cherbourg, zou Mulberry A door de grote storm die op 19 juni opstak, worden uitgeschakeld – Mulberry B bleef gespaard. Het Britse Tweede Leger is er niet in geslaagd, Caen te veroveren

af gerekend, op 22 juni 22% op het schema achter, de landingen van voorraden zelfs 42%. Gelukkig bleek het nadien mogelijk, in een sneller tempo dan men voor mogelijk had gehouden, troepen en voorraden rechtstreeks op de stranden aan land te zetten en ook overtrof *Mulberry B* de geplande capaciteit; een deel van de achterstand kon aldus worden ingelopen.

Dat laatste bleek hoogst wenselijk want de Duitsers oefenden in de eerste weken een sterke druk op het Geallieerde bruggehoofd uit. Hun tanks en vooral hun mortieren waren beter dan de Geallieerde – aan Geallieerde kant werd tijdens de gevechten in Normandië meer dan twee-derde van alle verliezen geleden door de Duitse mortiergranaten. Af en toe ontstonden kritieke situaties voor de Geallieerde troepen waarin dan vaak alleen het ingrijpen van het scheepsgeschut uitkomst bood. Het bruggehoofd bleef vooral op de Britse sector eng (zie kaart II, waarin het frontverloop op 17 juni wordt aangegeven) – er werden wel voortdurend nieuwe divisies ontscheept, ook die welke tot het Canadese Eerste en het Amerikaanse Derde Leger behoorden, maar de vorming van de hoofdkwartieren van die twee legers werd uitgesteld; er was eenvoudig geen ruimte om met vier legers te gaan opereren. Begin juli

waren 32 divisies in het bruggehoofd samengepropt, de helft Amerikanen, de helft Britten en Canadezen. Britten en Canadezen hadden toen nog 6 divisies in Engeland gereedstaan, de Amerikanen 9 – bovendien bevonden zich in de Verenigde Staten 37 divisies die op transport naar Europa wachtten. Maar waar hen te ontschepen? Cherbourg werd op 26 juni door het Amerikaanse Eerste Leger bevrijd (men trof er o.m. honderdveertig Nederlanders aan die voor de *Organisation Todt* gewerkt hadden¹) – de toegangen tot de havens waren er versperd door schepen welke door de Duitsers tot zinken waren gebracht en alle haveninstallaties waren vernield; alleen voor de pakhuizen hadden de Duitsers geen springstof gehad.

Zowel in Engeland als in de Verenigde Staten werd de publieke opinie in de loop van juli merkbaar ongeduldig; het Rode Leger maakte in die tijd snelle vorderingen aan het Oostelijk front (daarover straks meer) – waar bleven de duidelijke Geallieerde overwinningen? Montgomery trok zich van die ongeduldige reacties niets aan. Zijn Duitse tegenstander (Hitler, hoogst verbolgen dat de *Wehrmacht* er niet in slaagde het Geallieerde bruggehoofd op te ruimen, had begin juli von Rundstedt als *Oberbefehlshaber West* vervangen door *Generalfeldmarschall* von Kluge) deed precies wat hij had voorzien: de sterkste Duitse krachten werden aan de sector van het Britse Tweede Leger geconcentreerd. Enkele keren poogde Montgomery naar Caen door te breken maar die offensieve acties faalden; de terreinstgesteldheid (nogal steile heuvels, diepe dalen, talrijke riviertjes, veel bossen, bouwland met hoge heggen, smalle kronkelwegen) was in het voordeel van de verdediger. Wel hadden die offensieve

¹ Groepen Nederlandse arbeiders die voor de Duitsers gewerkt hadden, werden ook elders in Frankrijk aangetroffen. De meesten hunner werden na enige tijd naar Engeland overgebracht waar zij in primitieve tentenkampen werden opgesloten, hoofdzakelijk in Schotland. Eind oktober bevonden zich daar ca. achthonderd geïnterneerden. Onder hen waren ook enkelen die uit SS-divisies gedeserteerd waren. Andere Nederlanders, ruim honderddertig, die men werkend voor de Duitsers had aangetroffen, werden door de Amerikanen als krijgsgevangenen naar de Verenigde Staten gevoerd en daar samen met een aantal ex-arbeiders van andere nationaliteit in een apart gedeelte van een kamp voor Duitse krijgsgevangenen in North Carolina opgesloten, zulks tot hun grote ergernis; in mei '45 zaten zij er nog.

Het was de taak geweest van het onder minister van den Tempel (Sociale Zaken) ressorterende Regeringscommissariaat voor de Repatriëring om deze Nederlanders, voorzover zij voor de Duitsers gewerkt hadden, onder zijn hoede te nemen, maar door de weezin van van den Tempel tegen het Militair Gezag was het Regeringscommissariaat niet ingevoegd in de Geallieerde militaire organisatie; het kon dus voor de betrokkenen niets bereiken.

HET FRONT LIJKT VAST TE ZITTEN

acties van de Britten en de nog onstuimiger acties van de Amerikanen (de Amerikaanse verliezen waren ongeveer anderhalf maal zo groot als de Britse) het voordeel dat de Duitsers hun tanks in kleine groepen bij de verdediging moesten inschakelen zodat de op zichzelf geduchte kracht van de *Panzerdivisionen* niet geconcentreerd kon worden ingezet.

Het leek alsof het front hopeloos vast zat. Montgomery wist beter. Ook Rommel, von Rundstedt en zijn opvolger von Kluge beseften dat de Geallieerden vroeg of laat de Duitse linies zouden doorbreken en dat dan een situatie zou ontstaan waarin een aanzienlijk deel van de Duitse troepen, gegeven de grote afstanden, hun geringere mobiliteit en vooral het ontbreken van steun door de *Luftwaffe*, niet zou kunnen ontsnappen; herhaaldelijk drongen zij er bij Hitler op aan, verlof te krijgen tot een georganiseerde terugtocht zodat het Zevende Leger en de geleidelijk arriverende divisies van het Vijftiende met de andere ingezette eenheden althans hun cohesie zouden kunnen bewaren, maar Hitler, versterd in zijn concepties, handhaafde zijn eis dat de Duitse troepen zich ter plaatse moesten verdedigen. Hij bleef hopen dat een Duitse tegenaanval in Normandië nog succes zou hebben en hij vreesde dat hij, als hij Normandië prijs gaf, spoedig ook het gebied tussen de Seine en de Belgische grens zou verliezen – gebied dat hem dubbel waardevol geworden was aangezien van daaruit eindelijk een van zijn wensen in vervulling was gegaan: van 15 juni af werden honderden *V-1*'s gelanceerd in de richting van Londen.

★

In de zomer van '43 had Hitler goedgekeurd dat de *V-1* (de 'vliegende bom') en de *V-2* (een lange-afstands-raket) in massaproductie genomen werden. In Noord-Frankrijk werd toen ook begonnen met de bouw van gigantische bouwwerken (de betonnen muren waren 10 meter dik) waarvan er vier voor de assemblage en het opslaan van *V-1*'s bestemd waren. De bedoeling was dat het offensief op Londen eind '43 met 5 000 *V-1*'s en 2 000 *V-2*'s zou worden ingezet (Hitler was er van overtuigd dat Londen binnen enkele weken één rokende puinhoop zou zijn en dat de Britse regering om vrede zou smeken) maar als gevolg van de Geallieerde bombardementen op Duitsland en doordat de prototypen voortdurend gewijzigd werden, trad vertraging op bij de productie van onderdelen

van de nieuwe wapens.¹ De grote bouwwerken in Noord-Frankrijk werden in augustus '43 door Geallieerde luchtverkenners ontdekt – die verkenners maakten ook foto's van talloze simpeler bouwwerken, een soort 'ski-schansjes', die, zo nam men terecht aan, als lanceerbanen gebruikt zouden worden; de meeste van die 'ski-schansjes' waren op Londen gericht, de overige (op het schiereiland Cotentin) op de havenstad Bristol. Al die doelen werden onophoudelijk aangevallen; daartoe werden van begin december '43 tot midden juni '44 niet minder dan 25 000 vluchten ondernomen.

Die vluchten hadden, zo schreven wij al in deel 7, in zoverre effect dat *General der Artillerie* Erich Heinemann, aan wie de operationele inzet van de *V*-wapens was toevertrouwd, eind december '43 tot de conclusie kwam dat men de grote bouwwerken en de 'ski-schansjes' niet zou kunnen gebruiken. Hij liet ze wel telkens herstellen, maar dat was misleiding. De assemblage van de *V-1*'s verplaatste hij naar Duitsland en hij liet bij de Franse kust veel simpeler lanceerbanen aanleggen (ruim 40 bij het Nauw van Calais, ruim 20 op het schiereiland Cotentin) die zo goed gecamoufleerd waren dat ze vóór *D-Day* niet één keer werden gebombardeerd.

Na *D-Day* konden de lanceerbanen op het schiereiland Cotentin niet in gebruik worden genomen, maar die bij het Nauw van Calais wèl. In de vroege ochtend van 13 juni, precies een week na *D-Day*, kwamen de eerste vier *V-1*'s in Engeland neer, op de avond van de 15de werd de massale aanval ingezet: binnen achttien uur werden niet minder dan 244 *V-1*'s gelanceerd. De Duitse propaganda buitte de inzet van het nieuwe wapen terdege uit, daarbij de suggestie wekkend dat het een beslissende keer in de oorlog teweeg zou brengen (dat werd in Nederland door alle 'foute' elementen maar al te graag geloofd) – in werkelijkheid bleef de uitwerking van de *V-1*'s beperkt. Zeker, *Bomber Command* werd gedwongen een niet onaanzienlijk deel van zijn krachtsinspanning op de nieuwe lanceerbanen en de depots van de *V-1*'s te richten (30% in de periode van *D-Day* tot eind augustus²), en ook werd in Londen schade aangericht en vielen er slachtoffers maar de keer in de oorlog bleef uit. Ca. de helft van

¹ De *V-2*'s werden, gelijk in deel 8 verhaald, door concentratiekamp-gevangenen geassembleerd in grote onderaardse werkplaatsen in de Harz (concentratiekamp 'Dora'). Per 1 mei '44 waren 300 *V-2*'s gereed maar toen ontdekte men dat de explosieve lading (ca. 1 ton) de neiging had, in de stratosfeer te ontploffen; het ontwerp moest opnieuw gewijzigd worden. ² In die periode werd 50% van de vluchten van *Bomber Command* ondernomen ter algemene steun aan Montgomery's troepen, 20% als

de 9000 *V-1*'s die Heinemann tot 5 september '44 op Londen liet lanceren¹, werden uitgeschakeld (door jagers, door luchtafweergeschut of door de kabels van luchtballons) – de andere helft kwam ergens in de metropool terecht. Daar paste zich het grootste deel van de bevolking snel aan het nieuwe gevaar aan.

Hetzelfde deden de in Londen wonende en werkende Nederlanders, onder hen de ministers. Van Angeren, toen nog minister van justitie, was de enige die niet tegen de nieuwe spanningen bestand was.² 'Minister-raad, gedurende welke', noteerde de minister van buitenlandse zaken, van Kleffens, eind juni in zijn dagboek,

'driemaal luchtalarm. Van Angeren stelde voor, *en bloc* te verhuizen naar het kamp in Wolverhampton, een voorstel dat niemands instemming verwierf.³ Deze man is zo vreesachtig dat hij nu maar het hele departement van Justitie gaat overbrengen naar een kelder in het C & A-gebouw, twee verdiepingen onder de grond.'⁴

Natuurlijk deden de *V-1*'s velen wel met extra verlangen uitzien naar de dag waarop Montgomery's troepen eindelijk snelle vorderingen zouden maken zodat de Duitse lanceerbanen uitgeschakeld zouden worden. Ook in de eerste drie weken van juli zat er evenwel in Normandië nauwelijks beweging in het front. De vergelijking met hetgeen de Russen presteerden, leek in het nadeel van de Geallieerden uit te vallen.

onderdeel van het luchtoffensief op de Duitse steden. Die cijfers waren voor de Amerikaanse *Eighth Air Force*: 4% tegen de *V-1*-doelen, 56% steun aan Eisenhowers troepen, 40% tegen de Duitse industrie.

¹ In juli kwamen er zeven die uit de koers geraakt waren, boven Zeeland terecht, één stortte op Noord-Beveland neer waar in Kortgene vijf personen gedood en twaalf huizen verwoest werden. ² Toen Gerbrandy in die tijd eens onderweg was naar Maidenhead voor een bespreking met de koningin, ontplofte een *V-1* niet ver van zijn auto die door de luchtdruk opzij werd gezet; zijn chauffeur zei laconiek: 'Excellentie, daar waren we bijna voltooid verleden tijd.' (van Heuven Goedhart, 2 dec. 1955, Gerbrandy 9 dec. 1955) ³ Begin augustus werden Michiels, minister zonder portefeuille en ambassadeur, en van Lidth, minister van oorlog, door de Engelsen gewaarschuwd dat de Duitsers nog een tweede *V*-wapen in petto hadden. De twee genoemde ministers en Gerbrandy en van Kleffens spraken toen af dat van Lidth zou nagaan of eventueel de ambtenaren met hun gezinnen in het kamp te Wolverhampton konden worden ondergebracht dat inmiddels door de Irene-brigade was ontruimd. Die evacuatie is niet doorgegaan. ⁴ Van Kleffens: 'Dagboek', 27 juni 1944.

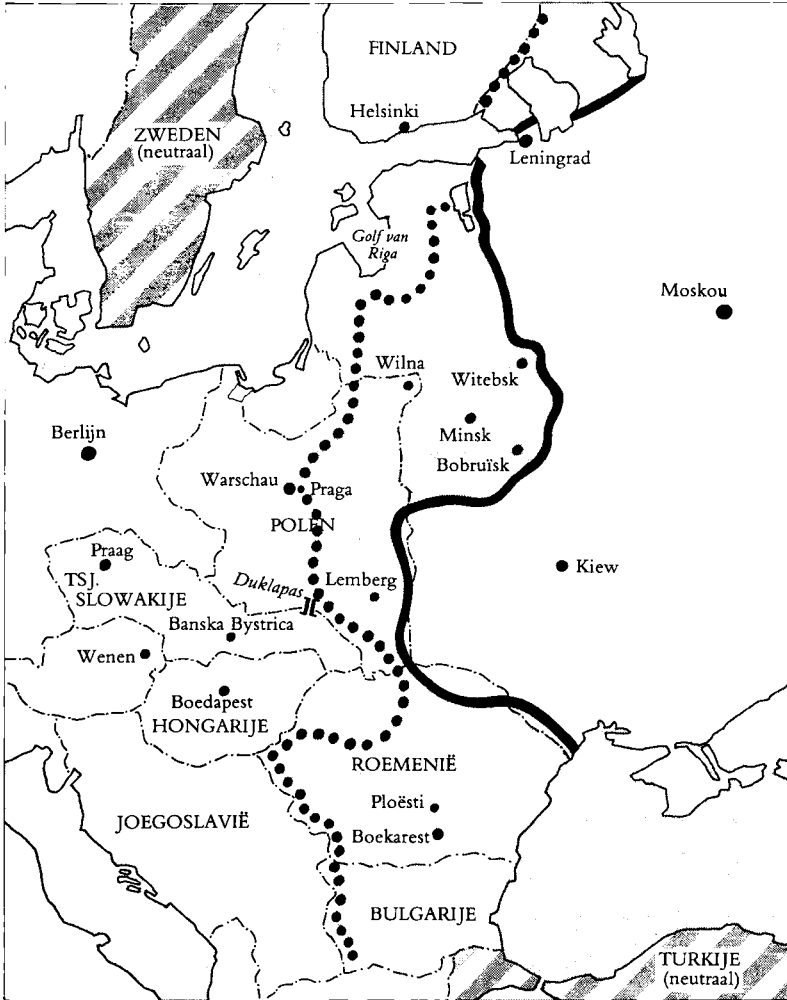
Oostelijk front

Begin '43 had het Duitse Zesde Leger bij Stalingrad moeten capituleren. De Duitsers hadden zich toen (zie kaart III op pag. 23) ver westwaarts moeten terugtrekken. In juli '43 was aan de centrale sector van het langgerekte front een groot Duits offensief mislukt dat de bedoeling had alsnog Moskou te veroveren – de Russen, hunnerzijds aanvallend, hadden een groot deel van Wit-Rusland bevrijd en vooral aan de zuidelijke sector grote successen behaald; ze waren er de Dnjepr overgetrokken en hadden Kiew bevrijd. In de winter van '43 hadden zij vervolgens de *Heeresgruppe Nord* tot de grenzen van Estland en Letland en de *Heeresgruppe Süd* tot in Roemenië teruggedrongen. Hoofddoel van de Russische operaties in de zomer van '44¹ was het uitschakelen van de sterke *Heeresgruppe Mitte* die de Russen de weg naar Warschau en Oost-Pruisen versperde.

Wij schreven reeds dat ca. drie-vijfde van alle Duitse divisies aan het Oostelijk front was geconcentreerd. De Duitsers werden er geholpen door Finse, Hongaarse en Roemeense strijdkrachten van welke evenwel alleen de Finse nog een goed moreel hadden (Hongarije werd zo weinig door Hitler vertrouwd dat hij er in maart '44 een sterk Duits garnizoen had gelegerd). Volgens Russische schatting bevonden zich begin juni '44 aan het Oostelijk front ca. vier miljoen vijandelijke militairen, onder wie drie miljoen tweehonderduizend Duitsers. De Russen waren veel talrijker. Aan manschappen beschikten zij over een superioriteit van 70%, aan tanks van 60%, aan vliegtuigen (de Duitsers konden het veruit grootste deel van de *Luftwaffe* niet uit Centraal- en West-Europa verplaatsen) zelfs van 400%. Even belangrijk was dat de Russen het strategisch initiatief in handen hadden. Hitler en zijn generaals moesten zich voortdurend afvragen waar de volgende slagen zouden vallen (zij werden menigmaal het slachtoffer van geslaagde Russische misleiding) en voor het toebrengen van die slagen kon het opperbevel van het Rode Leger een overwicht aan krachten concentreren dat nog groter was dan men uit de weergegeven algemene cijfers zou afleiden. Voor het offensief tegen de *Heeresgruppe Mitte* zouden de Russen twee-vijfde van al hun krachten inzetten, zulks in een periode waarin het *Oberkommando der Wehrmacht*

¹ Wij zullen die operaties hoofdzakelijk beschrijven aan de hand van de *Geschichte des Grossen Vaterländischen Krieges*, dl. IV (1965) – een in Oost-Duitsland heruitgegeven Russische officiële publikatie.

OOSTELIJK FRONT



III. Het Oostelijk front, zomer-herfst 1944

De frontlijn bij het begin van de zomer van 1944 is met een rode lijn aangegeven. Rose: veroverd door het Rode Leger in de offensieven tegen Finland, tegen de Heeresgruppe Mitte en in de richting van de Balkan. De rode stippellijn geeft de positie van het Rode Leger aan per eind september 1944

in de waan was gebracht dat het Russische zomeroffensief verder zuidwaarts zou worden ontketend.

Aan dat offensief ging een krachtige aanval op de Finse stellingen vooraf. Die werd op 10 juni, vier dagen na *D-Day* dus, ingezet en eind juli hadden de Russen de Fins-Russische grens weer bereikt zoals deze in maart '40, na de Russische winteroorlog tegen Finland, was vastgesteld. De Finnen beseften dat hun positie hopeloos was; hun restte niets anders dan een nieuw accoord met de Sowjet-Unie na te streven.¹ Na de rode juni hadden zij Hitler gesmeekt, hun met zes Duitse divisies te hulp te komen – hij had er maar één kunnen missen.

Op 22 juni, op de dag af drie jaar nadat Duitsland de Sowjet-Unie had overvallen, werden Hitler en zijn generaals verrast door een ongekend krachtig offensief tegen de *Heeresgruppe Mitte*. In eerste instantie togen meer dan één miljoen tweehonderdduizend Russische militairen ten aanval, zulks met de steun van meer dan 30 000 stukken zwaar geschut en meer dan 5 000 tanks (de *Heeresgruppe Mitte* bezat er slechts 1 500). Enorme concentraties Russische artillerie (plaatselijk stonden per kilometer frontgedeelte 150 tot 200 stukken veldgeschut en zware mortieren opgesteld) beukten gaten in het Duitse front – door die gaten werkten de Russische infanteristen zich voorwaarts en waren de bressen breed genoeg geworden, dan werd de ene tankdivisie na de andere in de strijd geworpen. De Duitsers, versterkt door zes haastig uit de Oekraïne aangetrokken divisies, verdedigden zich taai maar konden tegen de overmacht niet op. Bij Witebsk, bij Bobruïsk en bij Minsk werden grote aantallen van hun troepen afgesneden, omsingeld en tot overgave gedwongen, bij Minsk zelfs de resten van een geheel leger. Op 3 juli bereikte het Rode Leger Minsk, op 13 juli Wilna. Een korte pauze volgde (de Russische bevoorradingscolonnies hadden het tempo van de troepen niet kunnen bijhouden) – op 18 juli werd het offensief hervat. Een week later stonden de Russen bezuiden Warschau aan de Weichsel, nogmaals een week later, 31 juli, bereikten zij de Golf van Riga, hetgeen betekende dat alle landverbindingen van de *Heeresgruppe Nord* (die na de rode juli, toen het Rode Leger aan die sector van het front de aanval had ingezet,

¹ Om de druk op Finland te versterken, verbraken de Amerikanen eind juni de diplomatieke betrekkingen met Finland. Op 25 augustus verklaarde de Finse regering zich bereid tot onderhandelingen met Moskou. Tien dagen later (4 september) zegden de Finnen hun bondgenootschap met Duitsland op en op 19 september werd een Russisch-Finse wapenstilstandsovereenkomst ondertekend waarbij de Russen slechts betrekkelijk gematigde eisen hadden gesteld.

200 km terrein had moeten prijsgeven) afgesneden waren.¹ Diezelfde dag drongen de eerste Russische tanks tot dicht bij Praga door, de op de oostelijke Weichseloever gelegen voorstad van de Poolse hoofdstad Warschau – voor de opperbevelhebber van het Poolse Ondergrondse Leger, generaal Bor-Komorowski, voldoende reden om, teneinde te voorkomen dat de Russen zouden zeggen: ‘*Wij hebben Warschau bevrijd*’, het sein te geven tot een algemene opstand; deze moest de volgende middag, 1 augustus, worden ingezet.

★

Het is noodzakelijk, de achtergrond van Bors besluit kort te belichten.

Het belangrijkste dunkt ons dat de meeste Polen, wier voorvaderen vooral in de negentiende eeuw door de Russen waren onderdrukt (er was van 1795 tot 1918 geen Poolse staat geweest), van een Russische overheersing niets wilden weten. Intussen hadden zij van het moment af dat het getij aan het Oostelijk front was gekeerd, reden die overheersing te duchten. De Poolse regering in Londen klampte zich aan Engeland en de Verenigde Staten vast, maar hoe konden die twee democratieën voorkomen dat het Rode Leger heel Polen zou bezetten, en zou daaruit niet voortvloeien dat de feitelijke macht ter plaatse bij Stalin zou komen te berusten? De Russische dictator wist precies wat hij wilde bereiken: de oostelijke helft van Polen (daar lagen o.m. Lemberg en Wilna welke door de Polen als ‘historische’ Poolse steden werden beschouwd) die in ’20 na een Pools-Russische oorlog aan Polen was toegefallen, zou weer Russisch worden (een deel van de bevolking bestond er uit Oekraïners) en Polen zou westwaarts opgeschoven worden tot aan de Oder. Dat nieuwe Polen diende een de Sowjet-Unie welgezinde, dus communistische, althans in hoofdzaak communistische regering te krijgen.

Zoals wij in deel 7 beschreven, drong de Poolse regering in Londen er in de lente van ’43 op aan dat het Internationale Rode Kruis zou gaan onderzoeken hoe enkele duizenden Poolse officieren om het leven waren gekomen wier lijken door de Duitsers in massagraven bij het Russische Katyn ontdekt waren en die volgens de Duitsers in de zomer van ’40 in hun krijgsgevangenenkampen door de Russen waren geliquideerd (dat was inderdaad geschied). Stalin had na die stap de diplomatieke betrek-

¹ In augustus wisten de Duitsers langs de Golf van Riga weer een 30 km brede corridor te openen.

kingen met de Poolse regering verbroken. Op 1 januari '44 liet hij vervolgens van een in Moskou gevormde, hoofdzakelijk uit Poolse communisten bestaande Poolse Nationale Raad een bekendmaking uitgaan, inhoudend dat in Polen een z.g. Volksleger zou worden gevormd dat door de Russen zou worden bewapend. Het Poolse Ondergrondse Leger, uitdrukking gevend aan de opvatting van alle clandestiene Poolse politieke partijen (behalve de communistische), beschouwde dat Volksleger als een instrument tot vestiging van een communistische dictatuur. Al vóór de inzet van het Russische offensief tegen de *Heeresgruppe Mitte* raakten in Polen plaatselijke afdelingen van het Ondergrondse en van het Volksleger met elkaar slaags. Het Ondergrondse Leger trachtte Wilna te bezetten voordat het Rode Leger ter plaatse was; dat mislukte. In Lemberg lukte het wèl – met als enig gevolg dat de gehele staf van de plaatselijke afdeling van het Ondergrondse Leger door de Russische geheime politie, de *NKVD*, werd gearresteerd en spoorloos verdween. Meer nog. Toen het Rode Leger op 22 juli in Cholm was aangekomen, bleek daar opeens een 'Pools Comité voor de Nationale Bevrijding' te bestaan dat pretendeerde, de regering van Polen te zijn – pretenties die prompt door Stalin gehonoreerd werden: op 26 juli gaf hij in Moskou een verklaring uit, waarin gezegd werd dat aan het (door communisten gedomineerde) Comité de uitvoerende macht in Polen zou worden overgedragen.

Tegen die achtergrond is het begrijpelijk dat bij generaal Bor en de zijnen de sterke behoefte leefde, de Russen voor voldongen feiten te plaatsen. Bor wist dat de Poolse premier, Mikolajczyk, op 1 augustus in Moskou zou aankomen om daar (vooral de Engelse regering had sterke druk op hem uitgeoefend) besprekingen te voeren met Stalin en het in Cholm bekendgemaakte Comité. Bor wenste Mikolajczyk de ruggesteun te geven van een door het Ondergrondse Leger bevrijde hoofdstad; hij rekende op Russische steun (in elke Russische radio-uitzending werd tot verzet tegen de Duitsers opgeroepen, maar die oproepen droegen een clichématig karakter) doch verzekerde zich daar niet van. Hij hoopte dat het Rode Leger dat al bij Praga stond, spoedig de Weichsel zou oversteken. Niets daarvan. Hadden de Russen er, zoals zij zelf toen en later beweerd hebben, op dat moment de kracht niet voor? Dat is mogelijk. In elk geval wekte Stalins beleid de indruk dat hij met genoegen zag dat zijn potentiële tegenstander, het Ondergrondse Leger, in Warschau zware verliezen leed. Amerikaanse bommenwerpers die van begin juli af van vliegvelden in de Oekraïne uit Duitse doelen in Centraal-Europa mochten aanvallen, kregen geen verlof, de opstandelingen in Warschau te bevoorraden. Van Zuid-Italië uit vlogen toen van 8 augustus af Amerikaanse *Liberators*, die

WARSCHAU IN OPSTAND

meestal louter met Polen bemand waren, ruim twintig maal naar Warschau – een groot deel van de containers die zij dropten, viel de Duitsers in handen. Pas op 14 september begonnen Russische vliegtuigen op bescheiden schaal wapens af te werpen boven het gebied waar zich het Ondergrondse Leger had kunnen handhaven (volgens generaal Bor werden die wapens onverpakt uitgeworpen zodat zij, op de grond neersmakend, onbruikbaar waren) – diezelfde 14de september was Praga in Russische handen en in de nacht van de 15de op de 16de staken zes bataljons van het Poolse Volksleger de Weichsel over. Zij moesten zich na een week onder Duitse druk terugtrekken. Daarmee was de positie van de opstandelingen hopeloos geworden. Generaal Bor capituleerde op 2 oktober.

De strijd in Warschau had twee maanden geduurd. Geschat wordt dat de Duitsers er zeventienduizend man bij verloren en het Poolse Ondergrondse Leger ca. vijftienduizend; de verliezen van de burgerbevolking worden op tweehonderdduizend geraamd en de stad Warschau werd vrijwel volledig verwoest.

Het politiek effect van dit gebeuren zullen wij in deel 10b behandelen – wij keren nu terug naar de Duitse nederlagen aan het Oostelijk front.

★

Op 13 juli, kort voor de hervatting van het Russisch offensief tegen de *Heeresgruppe Mitte*, werd de *Heeresgruppe Süd* aangevallen in het noordelijk gedeelte van de Oekraïne. Ook hier werden Duitse eenheden ingesloten en tot overgave gedwongen, maar de grote doorbraak lukte minder snel dan tegen de *Heeresgruppe Mitte* het geval was geweest. Niet dat de Duitsers zich konden handhaven! Eind juli waren de Russen in Lemberg en begonnen zij ver bezuiden Warschau aan de vorming van een groot bruggehoofd over de Weichsel dat (zulks was duidelijk) in een later stadium basis zou worden voor weer een nieuw Russisch offensief (dat zou overigens nog maanden op zich laten wachten). Keer op keer werd door de Duitsers getracht, dat bruggehoofd op te ruimen, maar zij hadden er de kracht niet voor; het bleef ca. 75 km breed en ca. 50 km diep.

Verder zuidwaarts was het Rode Leger in die tijd voornemens, over de Karpathenpassen naar Hongarije op te rukken, maar dat plan werd eind augustus opgegeven toen bleek dat in Roemenië zo snelle vorderingen

werden gemaakt dat het beter leek, uit het zuiden in plaats van uit het oosten de Hongaarse laagvlakte binnen te dringen.

Inderdaad, toen het Rode Leger op 20 augustus met 90 divisies de in Roemenië staande Roemeense en Duitse divisies begon aan te vallen (Hitler had voordien uit Roemenië een aantal divisies naar andere sectoren van het Oostelijk front moeten overbrengen), bleek spoedig dat er geen houden meer aan was. De Roemeense troepen gaven de strijd op of liepen zelfs naar de Russen over. Het grootste deel van de Duitse troepen werd omsingeld, het heropgerichte Duitse Zesde Leger werd voor de tweede maal vernietigd. Op 23 augustus kwam de met Duitsland verbonden regering-Antonescoe ten val, zeven dagen later hadden de Russen de voor Duitsland belangrijke aardolievelden van Ploësti in handen, weer een dag later, 31 augustus, trokken zij de Roemeense hoofdstad Boekarest binnen. Al die overwinningen hadden belangrijke gevolgen: op 26 augustus zegde Bulgarije het Duitse bondgenootschap op, op 28 augustus werd in Hongarije een nieuwe regering gevormd die er kennelijk ook al naar zou streven zich van de Duitsers los te maken, en op 29 augustus brak in Slowakije een opstand uit; die opstand (welke in tegenstelling tot die in Warschau van meet af aan steun uit de Sowjet-Unie ontving) hadden de Duitsers pas na twee maanden bedwongen waardoor achter het Oostelijk front althans dat gevaar werd bezworen.¹ Overigens was de gehele periode van 22 juni (inzet van het offensief tegen de *Heeresgruppe Mitte*) tot 1 september voor de *Wehrmacht* aan het

¹ Toen de Duitsers in maart '39 Bohemen en Moravië bezetten en als *Protektorat* aan Duitsland toevoegden, maakte Slowakije zich van Tsjechoslowakije los en plaatste het zich onder Duitse bescherming. Het kreeg een clericaal-fascistische regering die met één divisie aan de Duitse veldtocht in Rusland deelnam. In de herfst van '43 liep een groot deel van die divisie naar de Russen over. Naarmate de kansen voor Duitsland keerden, werd de stemming in Slowakije meer anti-Duits. In het verzet waren de Slowaakse communisten het actiefst en in de tweede helft van '43 slaagden twee uit de Sowjet-Unie gearachuteerde Slowaakse communisten er in, een clandestien anti-Duits eenheidsfront te vormen. Eind '43 vormden de verzetsgroepen een Slowaakse Nationale Raad. Die Raad ging samenwerken met officieren van het sinds '39 opgebouwde Slowaakse leger die meenden dat de Slowaken tegen hun regime en tegen de Duitsers in opstand moesten komen zodra de Russen de Dukla-pas in de Karpathen bereikt hadden welke toegang geeft tot het oosten van Slowakije (zie kaart III op pag. 23). Van de lente van '44 af waren in Slowakije evenwel ook partisanengroepen actief en eind juli arriveerde er een eerste partisanengroep die uit de Sowjet-Unie afkomstig was; meer van die groepen volgden, tezamen een paar honderd man tellend.

Toen de Russen eind augustus de Dukla-pas naderden, maakten de oppositionele officieren zich gereed, het sein tot de opstand te geven. Aanleiding tot die opstand

Oostelijk front katastrofaal verlopen; in die ruim twee maanden had zij aan gesneuvelden, zwaargewonden en vermisten (goeddeels krijgsgesneuvenden) bijna een miljoen man verloren – haast een derde van alle krachten die er vóór de zomeroffensieven van het Rode Leger opgesteld waren. Steeds duidelijker manifesteerden zich de immense nadelen van de *Zweifrontenkrieg* welke Hitler in '41 met zijn overmoedige aanval op de Sowjet-Unie had ontketend. Maar hij dacht er niet aan de strijd op te geven. Integendeel: het feit dat hij het er op 20 juli bij een op hem in zijn hoofdkwartier in Oost-Pruisen uitgevoerde aanslag levend van had afgebracht, zag hij (en zagen zijn volgelingen met hem) als teken dat wat hij 'de Voorzienigheid' placht te noemen, hem niet in de steek zou laten.

vormde evenwel niet het verwachte Russische offensief over de Karpathen maar de komst van Duitse bezettingstroepen op 29 augustus nadat daags tevoren in het centrum des lands de ruim twintig Duitse officieren van de Duitse militaire missie in Roemenië die naar Duitsland onderweg waren, waren doodgeschoten op last van een Russische partisanenleider. In dat bergachtige centrale deel van Slowakije was de opstand goed voorbereid en waren ook wapenvoorraden gevormd, maar buiten dat deel, o.m. in de hoofdstad Bratislava, lieten de eenheden van het Slowaakse leger zich ontwapenen door de Duitsers. De opstandelingen kregen binnen enkele dagen ca. de helft van het land (Slowakije is iets groter dan Nederland) in handen. Banská Bystrica werd hun hoofdstad.

De Duitsers zetten de opstandelingen van meet af aan onder sterke militaire druk. Hoewel dezen het gezag van president Benesj en zijn regering erkenden (begin oktober ging een via Moskou uit Engeland gearriveerde Tsjechische generaal als hun opperbevelhebber fungeren), kregen zij maar weinig steun uit het Westen. Benesj stond namelijk op het standpunt dat de Sowjet-Unie voor die steun diende te zorgen. Inderdaad, de Russen zonden naar het opstandige gebied ca. 45 ton aan voorraden, brachten er ruim 20 jagers naar toe alsmede een deel van de in de Sowjet-Unie gevormde Tsjechoslowaakse parachutistenbrigade (ruim tweeduizend militairen) en poogden in afwijking van hun algemene strategie door de Dukla-pas heen te breken. Zij leden daarbij zware verliezen maar kwamen niet door het Duitse afweerfront heen. Daarmee was het lot van de opstand bezegeld. Met steun van een aantal zware tanks dreven enkele Duitse divisies en *Kampfgruppen* de ruim veertigduizend opstandige Slowaakse militairen concentrisch terug. Banská Bystrica viel eind oktober. Nadien trokken ruim zeventuizend militairen met enkele duizenden partizanen de Hoge Tatra in van waaruit zij evenwel slechts weinig operaties konden ondernemen. De meeste opstandelingen (ruim vierduizend waren gesneuveld) werden in krijgsgesneuvenschap afgevoerd. De 'SD' ging nadien tot scherpe represailles over (in het bevrijde gebied waren tegen talrijke Volksduitsers wreedheden bedreven), maar bij de militaire strijd hadden, aldus Wolfgang Venohr in zijn in '69 verschenen studie *Aufstand für die Tschechoslowakei. Der slowakische Freiheitskampf von 1944* (onze bron voor deze voetnoot), zowel de opstandelingen als de troepen van *Wehrmacht* en *Waffen-SS* zich aan de regels van het oorlogsrecht gehouden.

*Aanslag op Hitler*¹

In september '38 en in de herfst van '39 was door hoge Duitse militairen die Hitler als een gevaarlijke avonturier waren gaan beschouwen, al overwogen, de *Führer* en zijn Nazipartij door middel van een staatsgreep uit te schakelen, en diegenen die plannen in die richting hadden gekoesterd, gingen ze opnieuw uitwerken toen eind '41 bleek dat de stormloop op de Sowjet-Unie was mislukt en dat Duitsland er in het westen de Verenigde Staten als tegenstander bij had gekregen. Een groot deel van die op een staatsgreep toewerkende Duitse oppositie droeg een conservatief karakter. Zij wees een onvoorwaardelijke overgave af (dat was het oorlogsdoel dat Churchill en Roosevelt eind januari '43 na de conferentie te Casablanca bekendmaakten), zij wenste de eenheid van *Gross-Deutschland* (Duitsland plus Oostenrijk) te handhaven en verscheidene leden van de oppositie vertrouwden bovendien dat het mogelijk zou zijn, delen van Polen alsmede het Sudetengebied (deel van Tsjecho-Slowakije) in handen te houden. Dat alles werd als basis gezien voor een program om met de westelijke democratieën te onderhandelen – tegen de Sowjet-Unie zou voorshands de strijd worden voortgezet. Beseft werd evenwel dat men dat 'nieuwe Duitsland' (men zag het als een democratische staat die evenwel aanvankelijk nogal autoritair bestuurd zou worden) pas van de grond zou krijgen als de magie van Hitler, de nog door miljoenen Duitsers aanbeden *Führer*, gebroken was; hij moest dus uitgeschakeld worden.

In juli '42 werd, zoals wij reeds in deel 7 verhaalden (hoofdstuk 9, paragraaf 'Val van het Naziregime?'), door de samenzweerders afgesproken dat *Generaloberst* Ludwig Beck, die in augustus '38 door Hitler als chef-staf van het *Oberkommando der Wehrmacht* was ontslagen, na een omwenteling staatshoofd zou worden; Beck en generaal Friedrich Olbricht, chef van het *Allgemeine Heeresamt* waaronder het reserveleger ressorteerde (dat *Ersatzheer* moest bij een staatsgreep formaties als de *NSDAP* en de *SS* uitschakelen), gingen er accoord mee dat getracht zou worden, Hitler van het leven te beroven. In februari '43 mislukte een eerste poging daartoe, in maart mislukten een tweede en een derde. Van die pogingen drong niets tot de *Gestapo* door – wèl rees in de tweede

¹ Wij ontlenen onze algemene gegevens in hoofdzaak aan de meest uitgebreide studie terzake, nl. aan Peter Hoffmann: *Widerstand, Staatsstreich, Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler* (1969).

helpt van '43 allerlei andersgeaarde verdenking tegen een aantal personen die, zonder dat de *Gestapo* dat wist, bij de samenzwering waren betrokken. Enkel van diegenen die in het complot waren, sonderden trouwens in augustus '43 voorzichtig bij Himmler of deze bereid was medewerking te verlenen bij het afzetten van Hitler; Himmler nam geen duidelijk standpunt in.

Omstreeks diezelfde tijd kwam definitief vast te staan dat voor de staatsgreep gebruik zou worden gemaakt van het *Ersatzheer*. Een van generaal Olbrichts officiële taken was, geheime plannen uit te werken om de *Ersatz- und Ausbildungseinheiten* van de *Wehrmacht* (eenheden dus die uit gemobiliseerden bestonden die hun eerste oefening ontvingen) onmiddellijk in te zetten bij onlusten die, zo werd gemeend, ontkend konden worden door buitenlandse arbeiders, Geallieerde geheime agenten of Geallieerde parachutisten. De inzet werd met het codewoord '*Walküre*' aangeduid. Die geheime plannen nu werden door Olbricht en de chef van zijn staf, *Oberst* Claus Schenk *Graf* von Stauffenberg, niet ter beteugeling van onlusten verder ontwikkeld maar voor het uitvoeren van een staatsgreep. Kwam het bericht dat Hitler dood was, dan zou de bevelhebber van het *Ersatzheer*, *Generaloberst* Friedrich Fromm, de uitzonderingstoestand afkondigen, alle hoge partij- en SS-functionarissen zouden gearresteerd worden, een andere afgezette Duitse bevelhebber, *Generalfeldmarschall* Erwin von Witzleben (hij had in september '38, toen hij commandant was van de *Wehrkreis* Berlijn, gereedgestaan om met een stoottroep de *Reichskanzlei* te bezetten), zou *Oberbefehlshaber* worden en een nieuw regime zou uitdrukking geven aan de bereidheid om vrede te sluiten met de westelijke mogendheden; het minister-presidentschap in dat regime werd door de meesten toegedacht aan de conservatief dr. Carl Goerdeler die in '37 ontslag had genomen als *Oberbürgermeister* van Leipzig; in diens regering zouden vertegenwoordigers van tal van vroegere partijen, ook socialisten, zitting nemen.

Men ziet: het *Ersatzheer* moest in Duitsland de feitelijke staatsgreep uitvoeren. Regionaal ressorteerde het onder de commandanten van de 21 *Wehrkreise* waarin Duitsland was verdeeld. Voorzover die commandanten onmiddellijk zouden moeten ingrijpen (conform de voor '*Walküre*' uitgewerkte bevelen), werden telexberichten opgesteld die, als eenmaal de aanslag op Hitler was gelukt, onmiddellijk in gecodeerde vorm door het *Allgemeine Heeresamt* rondgeseind zouden worden; de samenzwering had binnen de bureaus van de meeste commandanten dier *Wehrkreise* belangrijke vertakkingen.

Hoe Hitler uit te schakelen? Het beste middel daartoe leek het gebruik

van een zware explosieve lading. Toen nu eind '43 verwacht werd dat de aanslag met zulk een lading spoedig zou worden uitgevoerd, kwam, zoals wij in deel 7 beschreven, een lid van de samenzwering, *Oberst Wilhelm Staehle* (hij zou, als de staatsgreep lukte, hoogste Duitse autoriteit in bezet Nederland worden), in Coevorden in contact met twee prominente Nederlandse illegale werkers: van Heuven Goedhart, in die tijd de belangrijkste figuur in de redactie van *Het Parool*, en mr. J. Cramer, hoofd van de verspreidersorganisatie van *Vrij Nederland*. Staehle's mededelingen werden via de Zwitserse Weg aan de regering te Londen doorgegeven, maar na overleg met de Britse regering deed Gerbrandy aan van Heuven Goedhart en de zijnen weten dat de Nederlandse regering niet wenste dat met Duitse opposanten besprekingen werden gevoerd; Gerbrandy was allerm minst overtuigd van de realiteit van de gerapporteerde samenzwering en hetzelfde gold voor Churchill en de Britse minister van buitenlandse zaken, Eden.

In de lente van '44 werd het plan voor de staatsgreep verder uitgewerkt, waarbij von Stauffenberg een steeds actievere rol ging spelen. Hij en de zijnen beseften dat de aanslag hoogstwaarschijnlijk in Hitlers hoofdkwartier moest worden uitgevoerd; dan zou het van vitaal belang zijn, de verbindingen van dat hoofdkwartier te verbreken. Plannen daartoe werden opgesteld door de *General der Nachrichtentruppen* Erich Fellgiebel, een overtuigd tegenstander van het regime, die *Chef des Heeres-Nachrichtenswesens* was. Begin juli '44 (het was toen duidelijk dat de Geallieerden in Normandië een stevig bruggehoofd in handen hadden en dat de *Heeresgruppe Mitte* aan het Oostelijk front een catastrofale nederlaag had geleden) werden de teksten van al gereedliggende oproepen aan de bevolking in hun uiteindelijke vorm klaargemaakt en werd een lijst opgesteld van officieren die in de *Wehrkreiskommandos* als verbindingspersonen van het nieuwe regime zouden fungeren. Veel contact werd onderhouden met stafofficieren van de *Oberbefehlshaber West* en vooral ook met die van de *Militärbefehlshaber in Frankreich*, generaal von Stülpnagel; deze was in de herfst van '39 in de samenzwering tegen Hitler betrokken geweest. Ook met Rommel werden besprekingen gevoerd; hij vond wel dat Hitler gearresteerd maar niet dat hij om het leven gebracht moest worden; dat laatste was ook de opinie van Goerdeler. Voorts werd met Oostenrijkse tegenstanders van het Naziregime aanraking verkregen – de meesten hunner wensten het herstel van Oostenrijks onafhankelijkheid waar, gelijk gezegd, een groot deel van de Duitse samenzweerders niet voor voelde.

Inmiddels was met veel moeite een staatkundig program voor het

nieuwe regime opgesteld; het werd een mengsel van conservatieve en vooruitstrevende denkbeelden, die laatste afkomstig van socialist en van de z.g. *Kreisauer Kreis*, een op 'vernieuwing' aandringende clandestiene groep die zich gevormd had om Helmuth *Graf* von Moltke. Ook werd gepoogd, de politieke basis van de conspiratie te verbreden. Eind juni voerden twee socialist, onder wie Julius Leber (hij zou in het nieuwe regime minister van binnenlandse zaken worden), een eerste voorzichtige bespreking met een uit drie personen bestaande delegatie uit het bestuur van de illegale *Kommunistische Partei Deutschlands*. Een van de drie *KPD*'ers was een 'SD'-agent. De twee andere *KPD*'ers en de twee socialist werden begin juli gearresteerd. In de kring der samenzweerders bracht het bericht van die arrestatie heel wat deining teweeg; extra spoed leek nu geboden.

Het had enige tijd geduurd voordat von Stauffenberg tot het vaste besluit was gekomen dat *hij* de aanslag op Hitler zou plegen. Hij was eerder in de oorlog ernstig gewond; hij miste een oog, de rechterhand en twee vingers van de linker. Wat hij ten behoeve van de eigenlijke aanslag aan handelingen zou moeten verrichten, leek evenwel uitvoerbaar: in een aktentas zou hij, eventueel geholpen door zijn adjudant, *Oberleutnant* Werner von Haefen, twee ladingen doen van elk een kilo springstof, vervolgens zou hij, onmiddellijk voor hij bij Hitler werd ontboden, met een speciaal voor hem geconstrueerd tangetje een op tien minuten afgestelde 'tjdlont' in werking stellen, de aktentas zou hij in de ruimte waar de bespreking met Hitler plaatsvond, zo dicht mogelijk bij deze plaatsen en tenslotte zou hij zich onder een voorwendsel verwijderen om onverwijd naar Berlijn terug te keren; had zich de explosie voorgedaan, dan zou Fellgiebel er zorg voor dragen dat van het *Führerhauptquartier* uit onmiddellijk bericht zou gaan naar het *Allgemeine Heeresamt* in de *Bendlerstrasse* te Berlijn dat de aanslag was gelukt.

Een groot probleem was dat von Stauffenberg lange tijd niet tot de officieren behoorde die regelmatig in het streng geïsoleerde *Führerhauptquartier* werden ontboden. Die moeilijkheid verdween toen hij op 20 juni werd benoemd tot chef-staf bij generaal Fromm, de *Befehlshaber des Ersatzheeres*. Bij twee gelegenheden in juli, op de 6de en de 11de, namen Fromm en von Stauffenberg op de *Berghof* bij Berchtesgaden aan besprekingen met Hitler deel – waarom von Stauffenberg, die de explosieven bij zich had, toen de aanslag niet heeft uitgevoerd, is niet bekend. Op 15 juli moest hij aan een bespreking met Hitler in de *Wolfsschanze* deelnemen; vermoedelijk had hij toen de explosieven niet kunnen meenemen. Dat was echter wèl het geval toen hij op de 20ste ontboden werd voor

een bespreking over de vorming van nieuwe divisies in Oost-Pruisen en het *Generalgouvernement*. Inderdaad, von Stauffenberg kon de uit Berlijn meegebrachte springstof in zijn aktentas doen, niet twee kilo evenwel doch (hij werd door een onderofficier gestoord) slechts één; zijn adjudant von Haeften hield het tweede kilo bij zich. De bespreking met Hitler vond die dag niet in de gebruikelijke bunker plaats maar in een barak. Von Stauffenberg plaatste zijn aktentas (het ontstekingsmechanisme had hij in werking gesteld) onder de grote tafel waarop kaarten uitgespreid lagen, evenwel op enige afstand van Hitler die hij niet dichterbij kon naderen zonder dat zulks wellicht zou opvallen. Hij verwijderde zich onder een voorwendsel, kwam samen met von Haeften met enige moeite buiten het *Führerhauptquartier*, reed per auto naar het nabijgelegen vliegveld (onderweg gooide von Haeften het tweede pakket springstof weg) en vloog om kwart over één naar Berlijn; hij was er van overtuigd (hij had de ontploffing gehoord) dat Hitler om het leven was gekomen.

Vijf-en-twintig minuten tevoren, om tien voor één, was de explosieve lading ontploft; zij zou in een bunker alle aanwezigen hebben gedood, maar nu baande de druk zich goeddeels een weg naar buiten. Van de vier-en-twintig in de barak aanwezige personen liepen er slechts vier zo zware verwondingen op dat zij spoedig bezweken – Hitler was slechts licht gewond. Fellgiebel gaf aan de *Bendlerstrasse* door dat Hitler in leven was gebleven maar zei ook dat de staatsgreep moest worden doorgezet, immers: doordat de bom was afgegaan, was er voor de samenzweerders geen weg-terug meer. Maar het duurde enkele uren voor diegenen die in de *Bendlerstrasse* bijeen waren, hun aarzelingen hadden overwonnen. Pas om vier uur gaven zij het codewoord '*Walküre*' door. Om kwart over vier was von Stauffenberg weer aanwezig, om kwart voor vijf begon men aan de *Wehrkreiskommandos* de gereedliggende oproepen en instructies door te geven (daarmee was men tot acht uur 's avonds bezig); deze waren evenwel gecodeerd en het decoderen nam vrij veel tijd. In de instructies werd o.m. opdracht gegeven, alle hoge functionarissen van de *NSDAP* en de *SS* te arresteren en de belangrijkste partijbureaus te bezetten. Die telexberichten werden (dat was routine) ook naar de *Wolfsschanze* gestuurd. Voordien vermoedde men daar reeds (geconstateerd was dat von Stauffenberg en von Haeften in grote haast verdwenen waren en het door von Haeften weggegooid pakket springstof was gevonden) dat het *Ersatzheer* een centrale rol speelde in de staatsgreep; Hitler plaatste het om vier uur onder bevel van Himmler en onmiddellijk nadien begonnen adjudanten van Keitel, chef van het *Oberkommando der Wehrmacht*, alle *Wehrkreiskommandos* op te bellen met bericht dat Hitler in leven was en

20 JULI 1944

dat alleen bevelen uit het *Führerhauptquartier* opgevolgd mochten worden. Deze tegenactie en de algemene onzekerheid (de Duitse radio berichtte om vijf uur dat Hitler bij een aanslag ongedeerd was gebleven) hadden tot gevolg dat bij de *Wehrkreiskommandos* vrijwel niets geschiedde. In Wenen lieten daarentegen de hoogste partij- en SS-functionarissen zich als lammeren in het bureau van de *Wehrkreis* opsluiten (zij werden 's avonds weer vrijgelaten) en in Parijs liet von Stülpnagel, die 's avonds een vergeefs beroep op von Kluge deed zich bij de opstand aan te sluiten, ca. twaalfhonderd hoge en lage SS- en 'SD'-functionarissen oppakken; zij werden geconcentreerd in een *Wehrmachtgefängnis*, in een oud fort en in een Parijs hotel; dreigementen van de *Kriegsmarine* en van de *Luftwaffe* noopten von Stülpnagel, al deze gevangenen kort na middernacht vrij te laten.

Intussen was de rebellie in Berlijn bedwongen, onder meer door het ingrijpen van majoor Remer, commandant van het *Wachbataillon Gross-Deutschland*, die aanvankelijk de bevelen uit de *Bendlerstrasse* had uitgevoerd maar, twijfelend of hij wel juist had gehandeld, om zeven uur 's avonds uit Goebbels' woning persoonlijk met Hitler had kunnen telefoneren en van deze bevel gekregen had, onmiddellijk de *Bendlerstrasse* te bezetten. Daar heerste een toenemende verwarring. Generaal Fromm had in de loop van de middag verdere medewerking aan de opstand geweigerd en was in een kamer opgesloten. Von Stauffenberg en enkele andere officieren belden links en rechts de *Wehrkreiskommandos* op om op opvolging van de ontvangen telexorders aan te dringen (zij beweerden daarbij dat alle berichten dat Hitler nog in leven was, gefingeerd waren), generaal Beck zat er neerslachtig bij, von Witzleben, die *Oberbefehlshaber der Wehrmacht* moest worden, arriveerde pas om acht uur 's avonds en reed na drie kwartier weer weg. Inmiddels had Fromm van zijn kamer uit opdracht kunnen geven, een tegenactie te organiseren. Von Stauffenberg werd in het gebouw bij een schietpartij gewond. Toen Remers troepen arriveerden, behoefde er niet eens meer gevochten te worden. Fromm, de teugels weer in handen nemend, liet Beck, von Stauffenberg, von Haeften, Olbricht en twee andere samenzweerders (allen voor hem zeer bezwarende getuigen) door een haastig gevormde standrechtbank ter dood veroordelen. Een van die twee andere samenzweerders werd gevangengehouden, Beck schoot zich een kogel door het hoofd, vier samenzweerders (onder wie von Stauffenberg, von Haeften en Olbricht) werden kort na middernacht op de binnenplaats van het gebouw aan de *Bendlerstrasse* gefusilleerd.

Het gebeurde betekende voor Hitler en voor de getrouwen onder zijn

volgelingen een enorme schok. Het had tot gevolg dat Hitlers wantrouwen tegen de Duitse generaals en tegen de Duitse adel belangrijk werd versterkt. In de gehele *Wehrmacht* werd de militaire groet (het salueren) vervangen door de Hitlergroet. De *Gestapo* begon met spoed aan een grondig onderzoek. Fellgiebel werd nog in de *Wolfschanze* gearresteerd. Sommige samenzweerdere pleegden zelfmoord, vele anderen werden opgepakt, onder hen Goerdeler (er waren tal van naamlijsten en andere papieren gevonden). Eind augustus nam de *Gestapo* ca. vijfduizend functionarissen van de vroegere politieke partijen in hechtenis, van wie evenwel veruit de meesten van de conspiratie geen weet hadden gehad. Diegenen voor wie dat wèl gold, werden voorzover zij niet prompt alles bekenden, gefolterd met al het raffinement waarover de *Gestapo* beschikte. Von Stülpnagel, uit Parijs teruggeroepen, schoot zich door het hoofd (en werd blind), von Kluge, op 17 augustus afgezet als *Oberbefehlshaber West*, pleegde zelfmoord (hij had niets tegen von Stülpnagel ondernomen) en Rommel, wiens betrokkenheid pas vrij laat werd ontdekt (ook hij had immers van het komplot afgeweten en er niets tegen gedaan), kreeg in oktober van Hitler de keus, zelf een einde aan zijn leven te maken waarop dan een staatsbegrafenis zou volgen, dan wel voor het *Volksgerichtshof* te verschijnen – hij koos het eerste; de Duitse pers maakte bekend dat hij aan een beroerte was overleden.

Dat *Volksgerichtshof* had inmiddels reeksen doodvonnissen geveld. De eerste groep veroordeelden, waartoe o.m. Fellgiebel, von Witzleben en von Stülpnagel behoorden, werd op zulk een wijze opgehangen dat zij een lange doodsstrijd hadden (er werd een filmopname van gemaakt die Hitler herhaaldelijk voor zich liet afdraaien). In totaal werd vermoedelijk tegen ongeveer tweehonderd samenzweerdere de doodstraf uitgesproken, tegen Fromm wegens lafheid. Leber en Goerdeler werden begin '45 in Berlijn gequillotineerd. Van vele terdoodveroordeelden werd de gehele familie in concentratiekampen opgesloten.

★

Heeft de conspiratie van de 20ste juli vertakkingen in Nederland gehad?

In kringen van het Nederlandse verzet heeft men na eind december '43 van Staehle (hij werd kort vóór de 20ste juli '44 gearresteerd en is in Berlijn doodgeschoten toen de Russen daar al vochten) niets meer vernomen, wèl is hier te lande nog een van de leden van de *Kreisauer Kreis*

verschenen, Adam von Trott zu Solz, een ambtenaar van het *Auswärtige Amt* (hij is eind augustus '44 in Berlijn opgehangen), die, na schriftelijk geïntroduceerd te zijn door dr. W. A. Visser 't Hooft te Genève, van eind '42 af enkele malen een dienstreis naar Nederland had kunnen ondernemen en daar dan clandestien besprekingen had gevoerd met vooraanstaande figuren uit hervormde kring, o.m. met dr. C. L. Patijn. Zijn gesprekspartners, die via dr. J. H. van Roijen ook in contact stonden met een andere oppositionele Duitser, de in Den Haag wonende bankier H. W. K. R. von Goerschen (ook hij is een van de slachtoffers van de 20ste juli), wisten dat er een brede oppositie tegen Hitler bestond; von Trott zu Solz was er voorts redelijk goed van op de hoogte hoe ver de voorbereidingen in de *Bendlerstrasse* telkens waren gevorderd. 'Von Trott', zo schreef Patijn bij de twintigste herdenking van de aanslag op Hitler,

'kwam begin juli 1944 voor het laatst naar Nederland . . . Van Roijen, Reinink¹ en ik ontmoetten hem op het kantoor van von Goerschen . . . Hij was ontspannen en vriendelijk, zei dat hij onze situatie bijna benijdde, want wij konden in bezet gebied blijkbaar nog met zijn drieën een deur binnengaan zonder de aandacht te trekken; in Berlijn was dat niet meer mogelijk. De reden van zijn komst was geen andere dan ons mede te delen dat nu binnen enkele weken de aanslag zou plaats vinden. Op onze vraag . . . waarom hij ons dit kwam vertellen, luidde het antwoord: omdat u, als de aanslag lukt, uw regering moet inlichten dat onze groep, die onmiddellijk zal willen capituleren, een aanvaardbare onderhandelingspartner voor de Geallieerden is. Bij het weggaan vroeg ik hem in de gang hoeveel kans hij de aanslag gaf. Zijn antwoord luidde: vijf-en-twintig procent.'²

De veronderstelling ligt voor de hand dat von Trott zu Solz behalve met von Goerschen in ons land ook nog met andere Duitsers heeft gesproken, zoals in '43 ook von Moltke heeft gedaan die toen besprekingen kwam voeren met *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen en zijn staf. Christiansens chef-staf, generaal von Wühlisch, was bepaald geen nationaal-socialist en volgens inlichtingen die wij in '70 ontvingen, zou von Wühlisch op de ochtend van de 20ste juli een bespreking hebben gehad met de *Ortskommandant* van Apeldoorn, E. *Freiherr* von Oldershausen, tot wie hij aan het slot opeens de vraag zou hebben gesteld: '*Machen Sie mit, wenn wir auf Berlin marschieren?*' Von Oldershausen zou toen hebben geantwoord: '*Ich bin immer dabei.*'³ De datum van die bespreking zien wij

¹ Mr. H. J. Reinink, in die tijd lid van het door Drees geleide Vaderlands Comité.

² C. L. Patijn: 'De twintigste juli', *Wending* (juli-aug. 1964), p. 268-69. ³ Brief, 17 dec. 1970, van E. von Oldershausen.

als een toevalligheid, maar het is alleszins mogelijk dat vóór die datum al contact met von Wühlisch was opgenomen bijvoorbeeld door officieren uit de staf van de *Oberbefehlshaber West* waarmee de staf van Christiansen in druk verkeer stond; mogelijk is voorts dat von Wühlisch behalve de *Ortskommandant* van Apeldoorn ook andere Duitse commandanten heeft gepolst of zij bereid waren, zich aan een nieuw regime ter beschikking te stellen. Veel kan dit alles niet om het lijf hebben gehad en in elk geval is van voorbereidingen zoals die in Parijs door von Stülpnagel en zijn staf getroffen zijn, niets gebleken. Dat wil niet zeggen dat er niet hier en daar in de *Wehrmacht* in Nederland, ja binnen het *Reichskommissariat*, personen waren voor wie het een grote teleurstelling betekende dat de aanslag op Hitler was mislukt en de staatsgreep zo spoedig was bedwongen. Toen Calmeyer, de ambtenaar van *Generalkommissar* Wimmer, die van begin '41 af ca. drieduizend Joden tot z.g. half-Joden of zelfs tot 'Ariërs' had omgetoverd, in de middag van 20 juli bij geruchte vernam dat Hitler om het leven was gebracht, riep hij tegen een andere Duitser, wiens anti-nationaal-socialistische gezindheid hem bekend was, Ing. Ralf Troje, uit: '*Mensch, Troje, das Schwein ist tot!*'¹

Geheel anders, gelijk te verwachten viel, was de reactie van *Reichskommissar* Seyss-Inquart en *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen, die beiden overtuigd nationaal-socialist waren. Nog in de nacht van 20 op 21 juli deden zij Hitler het volgende (naar wij vermoeden: door Seyss-Inquart geformuleerde) telegram toekomen:

*'Mein Führer! – Alle Angehörigen der Partei, der Wehrmacht und des Staates und alle deutschen Volksgenossen in den Niederlanden danken aus tiefstem Herzen der Vorsehung, dass sie Sie, mein Führer, und mit Ihnen den Garanten des deutschen Sieges, bewahrt hat. Wir alle stehen bereit, jeden Ihrer Befehle in unerschütterlicher Treue und letzter Hingabe zu erfüllen. Heil Deutschland und unserem Führer!'*²

'*Den Garanten des deutschen Sieges*' – wij moeten wel aannemen dat Seyss-Inquart en Christiansen (de eerste overigens niet zonder innerlijke twijfel) mééenden wat zij op 21 juli '44 aan het *Führerhauptquartier* seinden. Van de werkelijke krachtsverhoudingen tussen Duitsland en zijn tegenstanders waren zij niet op de hoogte, zij wisten niet veel meer dan zij in de Duitse pers konden lezen en op de Duitse radio horen. Stellig hadden zij een overdreven voorstelling van de uitwerking der *V-1*'s en zij kunnen

¹ A. J. van der Leeuw: Verslag van gesprek met R. Troje, 24 mei 1975. ² *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 21 juli 1944.

op die 21ste juli nog vertrouwd hebben dat de Geallieerden in Frankrijk niet veel verder zouden komen dan het bruggehoofd dat zij in Normandië hadden bevochten.

Tien dagen later lag dat vertrouwen in duigen: het Amerikaanse Eerste en het Amerikaanse Derde Leger waren bezig, het Duitse Zevende Leger voor zich uit te jagen.

Geallieerde doorbraak

Gelijk eerder vermeld, had generaal Montgomery al vóór *D-Day* voor zichzelf vastgesteld dat hij, eenmaal geland, in Normandië de Duitsers met het Britse Tweede, later ook met het Canadese Eerste Leger zoveel mogelijk zou 'binden' aan zijn linkervleugel teneinde de Amerikanen de gelegenheid te geven, aan de rechtervleugel een doorbraak te forceren die, zo werd gehoopt, zou leiden tot de omsingeling en vernietiging van een groot deel van de Duitse legers. Het offensief zuidwaarts zou op 24 juli worden ingezet; het zou worden ingeleid met een massaal bombardement door 1 600 bommenwerpers van de Amerikaanse *Eighth Air Force*, dat de Duitse linies als doel had. Slecht zicht deed de meeste Amerikaanse eskaders besluiten, hun bommen niet af te werpen, maar door fouten in de radioverbindingen deden ruim 300 bommenwerpers dat wèl. Een deel van de bommen trof de Amerikaanse linies waar vijf-en-twintig doden en ruim honderd zwaargewonden vielen. Het offensief werd uitgesteld. Eén dag later, 25 juli, zou het met alle kracht opnieuw ingezet worden, wéér voorafgegaan door een zwaar bombardement – en wéér liet een deel van de Amerikaanse bommenwerpers zijn bommen op de Amerikaanse linies vallen maar met nog ernstiger gevolgen dan de vorige dag: onder de militairen vielen meer dan honderd doden en bijna vijfhonderd zwaargewonden. Nu was evenwel van uitstel geen sprake: het offensief ging door en de Duitsers weken, elke dag verder, elke dag sneller. Vergelijkt men het frontverloop op 31 juli met dat op 24 juli (zie kaart IV op pag. 41), dan is duidelijk hoe beslissend de voortgang was die de Amerikanen maakten. In de eerste dagen van augustus rukten zij verder zuidwaarts op. Hier zag Hitler zijn kans! In een gecodeerd radiotelegram seinde hij uit Oost-Pruisen dat von Kluge het grootste deel van zijn beschikbare tanks moest concentreren om, met Avranches als doel, een offensief in te zetten dat de verst opgerukte Amerikaanse divisies geheel van hun aanvoer (die kwam nog steeds grotendeels van de Normandische

stranden) zou afsnijden. Binnen enkele uren was Hitlers bevel in de grote Britse decodeercentrale, *Bletchley Park*, ontcijferd – Montgomery werd ingelicht en toen von Kluge zijn tanks voorwaarts zond, stonden Bradley's troepen met al hun artillerie gereed om, met steun vooral van de luchtmacht, de Duitsers te doen afdeinzen. Het kwam vervolgens tot verwoede strijd in het gebied rond Mortain waar de Duitse *Panzerdivisionen* werden samengedrongen. Met inzet van alle krachten werd gepoogd, hen daar te omsingelen maar de Duitsers, taai vechtend als steeds, wisten een corridor open te houden waardoor een deel van hun infanterie, artillerie en tanks in de richting van de Seine kon ontsnappen. Met dat al was het Duitse Zevende Leger goeddeels in de pan gehakt; van een hergroepering achter de Seine kon geen sprake zijn.

De Geallieerden buiten het behaalde voordeel met man en macht uit. Met belangrijke steun van Franse guerrillastrijders die hunnerzijds door gespecialiseerde Geallieerde eenheden geholpen werden (*Special Air Service*-troepen, Amerikaanse *Operational Groups* en z.g. *Jedburgh*-teams¹), drong een deel van het Amerikaanse Derde Leger, door de onstuimige Patton gecommandeerd en opgejaagd, Bretagne binnen om wat er van de *Wehrmacht* restte, terug te drijven naar de grote havenstad Brest; het

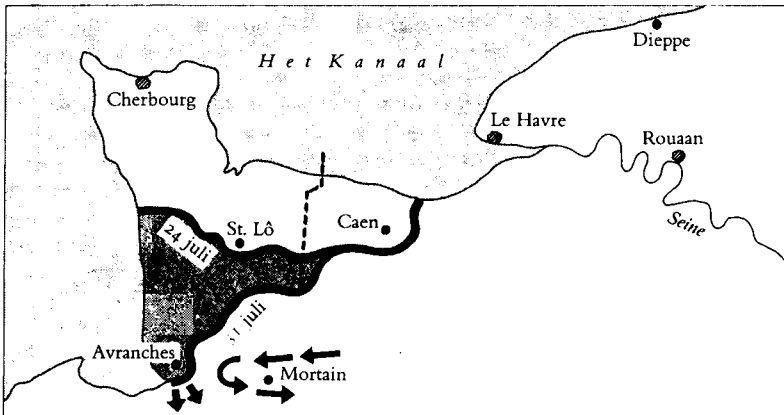
¹ De *Special Air Service*-troepen waren in '41 in Noord-Afrika door de Britten gevormd. In '44 was er een gehele brigade van ruim tweeduizend militairen; hoofdzakelijk waren dat Britten en Fransen, maar er was ook een groot contingent Belgen en er waren kleinere contingenten Joegoslaven, Polen, Spanjaarden en Duitsers (die laatsten hadden te hunner bescherming een valse identiteit gekregen). In groepen verdeeld (één groep vocht in Bretagne en verloor bijna de helft van haar krachten) werd vrijwel die gehele brigade in de maanden juni-juli ingezet, hoofdzakelijk in Centraal- en Zuid-Frankrijk.

Soortgelijke Amerikaanse groepen, *Operational Groups*, gevormd door het *Office of Strategic Services*, elk vier officieren en dertig manschappen tellend, werden eveneens in Frankrijk gearachuteerd, vijf van Engeland en zes van Noord-Afrika uit; ook zij bezorgden de Duitsers veel last. Zowel de *Special Air Service*-troepen als de *Operational Groups* beschikten over *jeeps*; zij konden zich dus snel verplaatsen.

Tenslotte waren er de *Jedburgh*-teams. Elk van die teams, opgeleid in het Schotse plaatsje Jedburgh, bestond uit drie officieren of onder-officieren (Engelsen dan wel Amerikanen) die per team een zender meekregen; zij moesten zelf de vijand zoveel mogelijk schade berokkenen en bovendien leiding trachten te geven aan 'inheemse' verzetsgroepen waarmee zij in contact zouden komen. In juni '44 werden 13 van die teams in Frankrijk gedropt (6 in Bretagne), in juli, augustus en september nog eens 70.

De militairen van de *Special Air Service*-troepen, de *Operational Groups* en de *Jedburgh*-teams waren geüniformeerd en hadden er dus recht op om, vielen zij de Duitsers in handen, als krijgsgevangenen behandeld te worden; velen hunner werden evenwel als gevangenen door de Duitsers doodgeschoten.

DE DUITSERS WIJKEN



IV. De Amerikaanse doorbraak in Normandië, 24–31 juli 1944

Het Britse Tweede Leger is er eindelijk in geslaagd, de Duitsers uit Caen te verdrijven. Aan de sector van het Amerikaanse Eerste Leger is de doorbraak in de richting van Avranches gelukt. Bij het door Hitler bevolen tegenoffensief in de richting van Avranches komen de Duitse Panzerdivisies niet veel verder dan het gebied van Mortain

gros van de divisies van het Amerikaanse Derde Leger rukte evenwel oostwaarts op met het Amerikaanse Eerste Leger onder *General Courtney H. Hodges* op de linkervleugel. Het Britse Tweede en het Canadese Eerste Leger versterkten hun druk op het Duitse Vijftiende Leger in Normandië (hier werd op 12 augustus de Irene-brigade in het Geallieerde front ingevoegd¹) – de uitschakeling van het Zevende Leger liet het Vijftiende geen keus: het moest wijken tot achter de Seine.

Erger nog voor de Duitsers: op 15 augustus voerden de Geallieerden

¹ De brigade die op 7 augustus ontscheept was, kwam aan een frontgedeelte te liggen waar zij een Duits regiment tegenover zich had dat gedeeltelijk uit Polen en Kroaten bestond. Die tegenstanders waren, schreef een der officieren, 'in het verdedigend gevecht nog moeilijk genoeg. De vijandelijkheden beperkten zich voornamelijk tot patrouille-acties en beschietingen . . . Wij deden echter tien schoten tegenover zij één schot . . . Meer last dan van de beschietingen hadden we van grote zwermen kleine muggen en de stank van kadavers.' (J. J. G. Beelaerts van Blokland: 'Oorlogsbelevnissen van een cavalerie-officier' (ca. 1960), p. 99) De stemming bij de Brigade die, gelijk in deel 9 uiteengezet, in de jaren '40 tot '43 veel te wensen had overgelaten, was goed. 'De soldaten', aldus een andere officier, 'zaten van boven tot onder onder het ongedierte en de modder maar er werd absoluut niet gemopperd.' (getuige F. V. de Groof, *Eng.*, dl. VIII c, p. 245)

aan de Franse Middellandse Zeekust een nieuwe grote landing uit en luttele dagen later waren hun de havens van Marseille en Toulon vrijwel onbeschadigd in handen gevallen.

★

Wij deelden reeds mee dat eind '43 op de Conferentie van Teheran aan Stalin de toezegging was gedaan dat de Geallieerden niet later dan 1 mei '44 in Normandië en in Zuid-Frankrijk aan land zouden gaan. Die landingen in Zuid-Frankrijk zouden het voordeel hebben dat de Duitsers niet in staat zouden zijn, veel troepen naar het Normandische front over te brengen; bovendien werd gemeend dat men voor de bevoorrading van de enorme legers die uiteindelijk Duitsland zouden trachten binnen te dringen, de haveninstallaties van Marseille niet kon missen. De twee landingen konden evenwel door het tekort aan landingsschepen niet gelijktijdig uitgevoerd worden en toen nu in de loop van juni bleek dat er geen sprake van was dat de Duitsers het Geallieerde bruggehoofd in Normandië konden opruimen maar dat integendeel de Geallieerden er hun krachten in een sneller tempo versterkten dan de Duitsers, vestigde zich bij Churchill de overtuiging dat de landing aan de Franse Middellandse Zeekust overbodig was en dat men de daarvoor nodige troepen, die gedeeltelijk afkomstig waren van de Geallieerde legers in Italië, beter in Italië kon laten. Daar moest, meende Churchill, de Geallieerde bevelhebber, de Britse *Field Marshal* Alexander, met grote snelheid naar de Golf van Triëst oprukken en in die Golf moest de tweede grote Geallieerde landing worden uitgevoerd. Churchill dacht dat het de Geallieerde troepen dan mogelijk zou zijn, door het bergland op te rukken naar Ljubljana, op enkele tientallen kilometers afstand van de Oostenrijkse grens. Bij de ontwikkeling van dit denkbeeld werd Churchill gedreven door sterke politieke motieven: dreigde het gevaar niet dat de Balkan en heel Centraal-Europa communistisch zouden worden en dat de Sowjet-Unie er een volledig dominerende positie zou gaan innemen, als niet ten spoedigste in dat deel van Europa behalve het Rode Leger (eind juni was duidelijk dat het zijn offensieven met opvallend succes had hervat) een sterk Geallieerd leger ging opereren? In Londen werd aangenomen dat men niet zou kunnen voorkomen dat de Russen Roemenië en Hongarije beoosten de Donau in handen zouden krijgen, maar wat zou met Bulgarije, de rest van Hongarije en Oostenrijk geschieden? In mei '44

richtten de Britse *Chiefs of Staff* tot de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff* het verzoek of zij bereid waren, na Duitslands nederlaag Amerikaanse bezettingstroepen ter beschikking te stellen voor die laatstgenoemde drie landen. De *Joint Chiefs of Staff* antwoordden dat dat niet het geval was, integendeel: '*such United States forces*', schreven zij, '*as may be present in these areas due to military operations, will be withdrawn as soon as practicable after the cessation of hostilities.*'¹

Van de wenselijkheid om te waarborgen dat zich, na Duitslands nederlaag, in het hart van Europa als tegenwicht tegen het Rode Leger een sterke Geallieerde strijdmacht zou bevinden, waren de Amerikanen allerminst overtuigd. Ook president Roosevelt was dat niet; hij zag in wat Churchill voorstond, symptomen van een Brits imperialisme dat hij over de gehele linie afwees (Churchills streven om de Britse overheersende positie in het *Empire* ongeschonden te handhaven, kwam hem ook al irreëel voor) – de Amerikaanse president meende dat hij er door middel van het opbouwen van goede persoonlijke relaties met Stalin ('*Uncle Joe*') in zou slagen, de Sowjet-Unie tot grote terughoudendheid te bewegen, zodat van een bolsjewisering van landen als Polen, Tsjecho-Slowakije, Roemenië, Bulgarije en Hongarije geen sprake zou zijn. Hij, de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff* en ook Eisenhower hadden het gevoel dat de Amerikanen in het verre Europa een taak te vervullen hadden die op zichzelf al zwaar genoeg was: er voor zorgen dat Duitsland verslagen werd; was dat doel bereikt, dan zou, al bleven in Duitsland ook Amerikaanse bezettingstroepen, de Amerikaanse macht uit Europa verdwijnen; het bereiken van dat doel vergde dat men zich aan zijn afspraken met de Sowjet-Unie hield en zijn krachten daar concentreerde waar aan de Duitsers beslissende nederlagen toegebracht konden worden: in noord-west-Europa, niet in het zuidoosten.

Trouwens, zo merkten Amerikaanse militaire deskundigen op, er was geen sprake van dat men achter een op de Golf van Triëst gebaseerd offensief de nodige kracht kon zetten. Triëst lag van de Atlantische Oceaan uit duizend zeemijlen dieper in de Middellandse Zee dan Marseille en Churchills voorstelling van zaken alsof men van de Golf van Triëst uit gemakkelijk Centraal Europa kon binnendringen, was in strijd met de feiten: van Triëst af zou men voor de bevoorrading van de troepen slechts de beschikking hebben over één straatweg en één spoorweg; de spoorlijn liep door ettelijke tunnels en kon dus gemakkelijk grondig

¹ Brief, 28 mei 1944, van de *Joint Chiefs of Staff* aan de *Combined Chiefs of Staff* (Ehrman: *Grand Strategy*, dl. V, p. 389).

geblokkeerd worden en via die ene straatweg zou men hoogstens twee divisies kunnen bevoorraden. Daar kwam dan nog bij dat naar het oordeel van generaal Brooke, voorzitter van de Britse *Chiefs of Staff* Field Marshal Alexander op zijn vroegst eind september een nieuw offensief kon inzetten, anders gezegd, aldus de waarschuwing welke Brooke eind juni uitte tegen Churchill die aan de opmars door wat hij 'the Ljubljana Gap' noemde, wilde vasthouden: 'We should embark on a campaign through the Alps in winter. It was hard to make him realise that, if we took the season of the year and the topography of the country in league against us, we should have three enemies in stead of one.'¹ Het argument overtuigde Churchill niet en deze kreeg Alexander aan zijn zijde. Alexander meende namelijk dat hij, als hem niet de vijf divisies (daaronder twee Franse) werden ontnomen die in Zuid-Frankrijk zouden landen, de Duitsers veel vroeger uit Noord-Italië zou kunnen verdrijven, zodat het offensief door 'the Ljubljana Gap' aanzienlijk eerder kon worden ingezet dan Brooke aannam.

Los nog van het feit dat verwacht moest worden dat de Gaulle's bewind in Algiers niet zou goedvinden dat zijn twee Franse divisies op de Balkan zouden worden gebruikt in plaats van tot de bevrijding van Frankrijk bij te dragen, maakte wat Churchill en Alexander wensten, op de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff* en op Eisenhower niet de minste indruk. 'France', zo schreef Eisenhower op 23 juni aan de *Combined Chiefs of Staff*, 'is the decisive theatre . . . In my view, the resources of Great Britain and of the United States will not allow us to maintain two major theatres in the European War, each with decisive missions.'² De *Joint Chiefs of Staff* waren het hier geheel mee eens. Binnen het te Washington gevestigde college van de *Combined Chiefs of Staff* had hun opinie meer gewicht dan die van hun Britse collega's – de *Combined Chiefs* besloten, aan de landingen in Zuid-Frankrijk vast te houden. Churchill protesteerde bij Roosevelt, Roosevelt verwierp het protest, er op wijzend dat (gelijk reeds vermeld) in de Verenigde Staten zeven-en-dertig Amerikaanse divisies op transport naar Europa wachtten – divisies die voor een deel alleen in Marseille en Toulon ontscheept en via die havens bevoorrad konden worden. Het slot van het lied was dat Churchill het hoofd in de schoot legde; daarna drong hij er tot elks verbazing begin augustus op aan dat de vijf voor de *Côte d'Azur* bestemde divisies bij Bordeaux aan land

¹ Brooke's dagboek d.d. 23 juni 1944, in A. Bryant: *Triumph in the West 1943-1946. A Study based on the Diaries and Autobiographical Notes of Field Marshal the Viscount Alanbrooke* (1959), p. 223. ² Brief, 23 juni 1944, van Eisenhower aan de *Combined Chiefs of Staff*, in Ehrman: *Grand Strategy*, dl. V, p. 349-50.

zouden worden gezet (een hachelijke operatie waarvoor zelfs nog geen enkel uitgewerkt plan bestond).

Op 15 augustus ging het Amerikaanse Zevende Leger tot de landing in Zuid-Frankrijk over. De door generaal Blaskowitz gecommandeerde *Heeresgruppe G* kon weinig weerstand bieden. Gegeven het feit dat het Duitse front in Normandië was doorbroken, restte die *Heeresgruppe* niets anders dan in zo goed mogelijke orde in de richting van Duitsland terug te trekken. Daarbij verloor Blaskowitz bijna de helft van zijn divisies, van welke er meer dan tien, aan welke de weg naar Duitsland was versperd, zich moesten overgeven aan de Franse Binnenlandse Strijdkrachten.¹ Het was duidelijk: de Duitsers waren bezig, hun greep op Frankrijk volledig te verliezen.

Drie dagen na de landing aan de *Côte d'Azur*, op 18 augustus dus, kwam het in Parijs tot straatgevechten. Op de 19de viel geen schot, maar op de 20ste werd het weer onrustig doordat allerlei manifestaties plaatsvonden en op de 22ste braken de straatgevechten opnieuw uit, heviger nog dan vier dagen eerder. Op 23 augustus berichtte de *BBC* dat Parijs bevrijd was – in werkelijkheid bevond zich daar toen nog geen enkele Geallieerde militair. Pas in de ochtend van de 25ste drong de Franse tankdivisie van generaal Leclerc, die van Eisenhower verlof had gekregen, met spoed naar Parijs op te rukken, in de Franse hoofdstad door, 's avonds gaf de Duitse *Ortskommandant*, generaal von Choltitz, zich over – hij had geweigerd, ook maar te trachten Hitlers kenmerkend bevel uit te voeren om Parijs in brand te steken. Diezelfde avond deed de Gaulle er zijn triomfale intocht. Bijna vier jaar lang hadden de Amerikanen hem tegengewerkt, bewarend dat het onzeker was of het Franse volk achter hem stond²; nu,

¹ Dat was een kleine troost voor de verliezen die Franse guerrilla-eenheden hadden geleden toen in de maanden juni en juli enkele *Maquis*-gebieden in zuidoost-Frankrijk door de Duitsers waren opgeruimd. ² Kort voor *D-Day* had zich in Londen nog een scherp conflict met de Gaulle voorgedaan toen deze constateerde dat generaal Eisenhower in zijn oproep tot de bevolking van Frankrijk die op *D-Day* door de radio uitgezonden zou worden, met geen woord melding had gemaakt van de Gaulle's in Algiers gevestigd *Comité Français de Libération Nationale*. De Gaulle weigerde toen, een oproep te laten opnemen zoals o.m. Gerbrandy als Nederlands minister-president had laten vastleggen. Dit conflict werd door de Gaulle gewonnen: men ging accoord met een nieuwe tekst waarin de Gaulle de Fransen op het hart drukte, in de eerste plaats de instructies van het bewind te Algiers op te volgen. Het kwam goed uit, dat in het gehele Normandische bruggehoofd de verantwoordelijkheid voor *Civil Affairs* bij de Engelsen berustte – zij waren op de hand van de Gaulle. Het regime te Algiers zond z.g. *Commissaires de la République* naar de bevrijde Franse departementen; dezen droegen daar zorg voor de installatie van bestuurders die het vertrouwen der bevolking hadden. De bevrijding ging overigens in tarijke streken des lands met veel wetteloosheid

hij was echter in het eerste Franse stadje dat hij had bezocht (Bayeux, 14 juni) al met gejuich ontvangen – het werd in Parijs duizendvoudig herhaald. De *BBC* en Radio Oranje zonden er reportages van uit. 'Ondanks het gevaar', zo kon men op 26 augustus in de middaguitzending van Radio Oranje horen (de tekst van een Britse oorlogsverslaggever werd weergegeven),

'zijn de Parijzenaars niet te houden. Ze moeten de straat op. Ergens brult een luidspreker een vaderlands lied en onmiddellijk neemt de menigte het over. Deze tonelen worden weer afgewisseld door het gehuil van sirenes, het ratelen van doorjakkende tanks en het vallen van schoten. Als dat gebeurt, stuift alles uiteen tegen de huizen, in de portieken of waar ook maar dekking te vinden is. Maar direct daarop wordt er weer gehost en gezongen: de *Marseillaise* en *Madelon*.¹ In alle verwarring verschijnen er toch nog kranten, met koppen in koeienletters: 'Parijs is bevrijd', 'Ze zijn eindelijk gekomen'.

... Ik begrijp nog niet hoe ik dit allemaal heb kunnen schrijven, hoe ik er toe in staat ben geweest. Terwijl ik zit te typen, trekken ze aan me, moet ik omhelzingen afweren, vragen beantwoorden en handen drukken. Parijs is dronken terwijl er geen druppel te krijgen is, Parijs schreeuwt zich schor, want Parijs is vrij. Hooft u maar zelf hoe ze juichen' –

gejuich volgde in de radioreportage en de Londense uitzending liet vervolgens het plechtig en feestelijk gebeier horen van de klokken van de *St. Paul's Cathedral*. Het was nog maar een begin.

★

Vóór *D-Day* waren Eisenhower en zijn staf er van uitgegaan dat de Geallieerde legers na negentig dagen (van *D-Day* af gerekend) de Seine zouden bereiken, dat het daar tot een langdurige pauze zou komen en dat die legers, nadat behalve *Mulberry A* en *B* ook verschillende Franse havens in gebruik waren genomen, geleidelijk hun offensieven zouden hervatten. Volgens dit plan zou men dus van *D+90* af eerst ruim tijd

gepaard. Hoeveel Fransen na de bevrijding zijn geliquideerd, is niet precies bekend maar het zijn er, zo wordt aangenomen, toch wel enkele tienduizenden geweest; hoofdzakelijk waren dat 'foute' elementen, maar daarnaast waren er ook extremistische illegale groepen die tot de liquidatie van politieke tegenstanders uit de illegaliteit overgingen.

¹ Een in de eerste wereldoorlog populair geworden Frans soldatenliedje.

hebben om Franse havens te herstellen, de Franse spoorwegen opnieuw in gebruik te nemen en in het bevrijde deel van Frankrijk ver van de kust grote depots op te bouwen. Nadien zou men Duitsland op een breed front trachten te naderen. Verwacht was dat de Geallieerde legers pas in de lente van '45 de Duitse grens zouden hebben bereikt. De situatie evenwel die in de tweede helft van augustus '44 ontstond (zie kaart V op pag. 49), opende onvoorziene mogelijkheden welke men, zo werd terecht gemeend, niet mocht verzuimen. Uit Zuid- en Zuidwest-Frankrijk trok de *Heeresgruppe G* in de richting van Elzas-Lotharingen terug, van het Duitse Zevende Leger hadden zich slechts resten kunnen redden en het Duitse Vijftiende Leger dat zware verliezen had geleden, zag geen kans dwars door Noord-Frankrijk of België naar Duitsland terug te gaan maar kon slechts de kust volgen in de richting van Zeeland. Wat zich tussen dat Vijftiende Leger en Elzas-Lotharingen nog aan Duitse eenheden bevond, snelde in verwarring naar het noordoosten.

Het leek of de weg naar Duitsland open lag.

Eisenhower bepaalde op 24 augustus dat Montgomery's *21st Army Group* zich in de richting van het Ruhrgebied moest begeven en daarbij geholpen moest worden door de linkervleugel van Bradley's *12th Army Group* (door het Amerikaanse Eerste Leger dus), Bradley had op 23 augustus zijn Eerste en Derde Leger al opdracht gegeven, de Rijnbruggen van Koblenz tot Mannheim te bezetten, Montgomery bepaalde op de 24ste dat het Canadese Eerste Leger langs de kust moest trekken (daar moest het Duitse Vijftiende Leger vernietigd worden) en dat het Britse Tweede en het Amerikaanse Eerste Leger dwars door België in de richting van het Ruhrgebied moesten doorstoten. Vrij algemeen werd betwijfeld of de Duitsers aan of bij hun westgrens nog tijdig voldoende krachten konden concentreren om de Geallieerde legers tegen te houden. '*It is my intention*', aldus een nieuwe aanwijzing die Eisenhower op 29 augustus aan Montgomery en Bradley deed toekomen, '*to complete the destruction of the enemy forces in the West and then advance against the heart of the enemy homeland*' – Montgomery kreeg daartoe het in Engeland gereedstaande *First Allied Airborne Corps* tot zijn beschikking; hij moest, aldus Eisenhowers aanwijzing, '*plan and prepare for launching an airborne assault to insure the destruction of the retreating enemy forces.*'¹ Inderdaad, dat uit drie divisies bestaande luchtlandingskorps vormde een geduchte troef. Het had evenwel geen zware wapens bij zich en moest dus in een

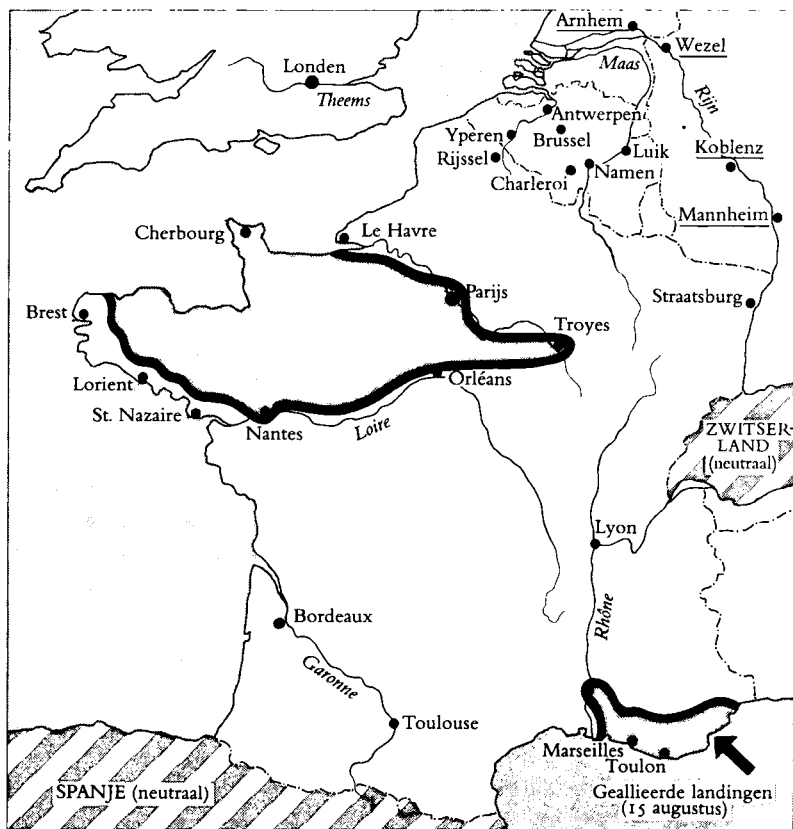
¹ Tekst van Eisenhowers directief d.d. 29 augustus in Ellis: *Victory in the West*, dl. I, p. 474-76.

zodanige streek afgeworpen worden dat de Geallieerde landstrijdkrachten het binnen enkele dagen zouden kunnen bereiken. Montgomery gaf opdracht, een groot deel van het luchtlandingsleger op zaterdag 2 september bij Rijssel en Yperen aan de grond te zetten, maar trok die opdracht op 1 september in: er werd op de 2de slecht weer verwacht en het zag er bovendien naar uit dat steun van luchtlandingstroepen in het Frans-Belgische grensgebied volmaakt overbodig was. Het Britse Tweede Leger kreeg op die zaterdag bevel, onverwijld naar Brussel en Antwerpen op te rukken. Aldus geschiedde. Zondag, in het begin van de avond, bereikten de eerste Geallieerde tanks Brussel waar de Engelsen met wild enthousiasme begroet werden. Ze gunden zich geen rust. Nog diezelfde avond reed een deel van hun tanks in de richting van Antwerpen. Daar gaf de Duitse *Hafenkommandant*, die nagenoeg geen militaire inlichtingen had gekregen, pas op die zondag bevel tot het vernielen van de haveninstallaties. Men was op maandag 4 september nog met de voorbereidingen bezig (waarbij geconstateerd werd dat men niet in de verste verte over voldoende explosieven beschikte), toen onverwachts Engelse tanks met Belgische illegale werkers als gidsen in het havengebied verschenen. De Duitsers die de gehele dag door bij het aanbrengen van explosieven gehinderd waren door allerlei verzetsgroepen¹, moesten zich overhaast terugtrekken; van de meer dan zeshonderd kranen hadden zij slechts drie kunnen opblazen.

Aan de linkerflank van het Britse Tweede Leger begon in de laatste dagen van augustus en de eerste van september het Canadese Eerste Leger aan zijn opmars langs de kust van het Kanaal, maar dat ging niet zo vlot; het Duitse garnizoen van Le Havre weigerde zich over te geven – twee Canadese divisies sloten de stad in. Aan de rechterflank van het Britse Tweede Leger rukte het Amerikaanse Eerste naar Charleroi op met Namen en Luik in het verschiet. Verder zuidwaarts joeg Patton de tankdivisies van het Amerikaanse Derde Leger in de richting van Elzas-Lotharingen. Al die bewegingen waren in overeenstemming met de haast dagelijks bijgestelde directieven die voortdurend ambitieuzer werden.

¹ Ook elders hebben Belgische illegale werkers belangrijke steun verleend aan de Geallieerde bevrijders. De sabotagegroepen die met *SOE* in contact stonden, hadden na *D-Day* hun activiteit opgevoerd. Volgens de gegevens van *SOE* voerden zij in juni met succes ruim 150 aanslagen uit op het Duitse spoorweg- en wegverkeer. In juli bliezen zij op 800 plaatsen het Belgische spoorwegnet op (deze schade kon betrekkelijk spoedig hersteld worden), brachten zij 42 treinen tot ontsporing en vernielden zij 65 bruggen en spoorbruggen. In augustus kwam het in de Ardennen op enkele plaatsen tot guerrilla-activiteit.

SNELLE GEALLIEERDE OPMARS



V. De frontsituatie in Frankrijk op 25 augustus 1944

Aan de Riviera zijn het Amerikaanse Negende en het Franse Eerste Leger op 15 augustus met hun landingen begonnen; zij zullen noordwaarts oprukken door het Rhône-dal. In en bij Bretagne hebben de Duitsers zich bij St. Nazaire, Lorient en Brest kunnen handhaven. Parijs is bevrijd en het Amerikaanse Derde Leger zal via Troyes verder oostwaarts oprukken. Tussen Parijs en Le Havre is de Seine nog niet overschreden. Slechts ruim een week na 25 augustus, op 3 september, is Brussel al bevrijd en het optimisme van de Geallieerde bevelhebbers blijkt het duidelijkst hieruit dat Montgomery op die 3de september het Britse Tweede Leger bevel geeft, de Rijnbruggen te veroveren van Arnhem tot Wezel en Eisenhower het Amerikaanse Derde Leger gelast, hetzelfde te doen met de Rijnbruggen van Koblenz tot Mannheim

Op zondag 3 september gaf Montgomery opdracht, de Rijnbruggen van Arnhem tot Wezel te veroveren, diezelfde dag gelastte Eisenhower, die op 1 september het directe bevel over alle Geallieerde troepen van Montgomery had overgenomen, dat het Amerikaanse Eerste Leger bij Koblenz en het Derde bij Mannheim over de Rijn moest trekken, en op maandag 4 september formuleerde de Geallieerde opperbevelhebber de aanvalsdoelen nog ruimer: de *21st Army Group* moest bovendien het Ruhr-, de *12th Army Group* bovendien het Saargebied veroveren. Al die directieven waren gebaseerd op twee veronderstellingen: dat de Duitsers er niet in zouden slagen, ergens in het westen een nieuw afweerfront op te bouwen, en dat de Geallieerden over voldoende aanvoer beschikten om zich zo ver voorwaarts te wagen.

Beide veronderstellingen waren onjuist.

Dàt zij onjuist waren, zullen wij in de aanhef van hoofdstuk 5 in bijzonderheden weergeven. Daarvoor is het hier niet de plaats. De gebeurtenissen namelijk die zowel in bezet Nederland als in Londen de aanloop vormden tot 'Dolle Dinsdag' (5 september), en met name ook de gebeurtenissen op 'Dolle Dinsdag' zelf, hadden met de realiteit van de Duitse militaire verdedigingsmaatregelen en de Geallieerde aanvoermoeilijkheden niets te maken. In die gebeurtenissen (de beschrijving ervan zal een deel van de volgende drie hoofdstukken vullen) kwam veeleer, ja uitsluitend, een optimisme tot uitbarsting dat volledig gewettigd leek te zijn door het stormachtig verloop van het Geallieerde offensief: 25 augustus Parijs bevrijd, 3 september Brussel, 4 september Antwerpen – wie en wat kon die zegevierende Geallieerde opmars nog stuiten? Ja, het gehele beeld dat de tweede wereldoorlog in Europa bood, leek in luttele weken volledig getransformeerd. Finland, Roemenië en Bulgarije hadden zich van Duitsland losgemaakt, Hongarije was bezig hetzelfde te doen, in Slowakije was een grote opstand uitgebroken. Het Rode Leger had de *Heeresgruppe Nord* afgesneden, de *Heeresgruppe Mitte* vrijwel vernietigd, de *Heeresgruppe Süd* uiteengeslagen. De Russen waren in Polen al over de Weichsel en hadden in Roemenië de aardolievelden van Ploësti veroverd. Maar wat in Frankrijk gebeurd was, had, menen wij, op de Geallieerde wereld en op de volkeren van bezet West-Europa een nog diepere indruk gemaakt: toen in Normandië eenmaal de Duitse dam was bezweken, leek het of de Geallieerde vloed ongehinderd tot aan en over de grens van Duitsland zou spoelen. Zou nu niet ook de massa van het Duitse volk beseffen dat de oorlog definitief verloren was? En hoe kon Hitler bij alle tegenstellingen die er kennelijk in Duitsland bestonden (hoe was anders de aanslag van de 20ste juli te verklaren),

het Duitse volk nog tot een nieuwe krachtsinspanning opzwepen?

Begin augustus had generaal Brooke, voorzitter van de Britse *Chiefs of Staff*, zich in een brief aan de Geallieerde opperbevelhebber in het Middellandse Zeegebied al zeer optimistisch uitgelaten. 'It becomes more evident every day', had hij geschreven, 'that the Boche is beat on all fronts. It is only a matter now of how many more months he can last. I certainly don't see him lasting another winter'¹ – maar dat was op schrift gesteld vóór de Duitse tankdivisies bij Mortain zwaar geteisterd waren en vóór het Amerikaanse Zevende Leger aan zijn opmars door het Rhônedal was begonnen. 'The August battles have done it and the enemy in the West have had it', stond eind augustus in het wekelijks rapport van de *Intelligence*-afdeling van Eisenhower's hoofdkwartier te lezen. 'Two and a half months of bitter fighting brought the end of the war in Europe within sight, almost within reach.'² Een week later was volgens dezelfde instantie de *Wehrmacht* in West-Europa 'no longer a cohesive force but a number of fugitive battlegroups, disorganized and even demoralized, short of equipment and arms.'³ 'If we go at the same pace as of late', noteerde begin september de *Director of Military Operations* van het Londense *War Office*, 'we should be in Berlin by the 28th.'⁴ Min of meer wat Montgomery van plan was! Op maandag 4 september schreef deze namelijk aan Eisenhower: 'I consider we have now reached a stage where one really powerful and fullblooded thrust towards Berlin is likely to get there and thus end the German war.'⁵ Diezelfde dag stelde het Britse *War Cabinet* onder Churchills voorzitterschap vast dat men er voor alle plannen op het gebied van de oorlogseconomie van zou uitgaan dat Duitsland uiterlijk op 31 december '44 zou zijn verslagen.

Natuurlijk, wat dat *War Cabinet* had besloten en wat hoge militairen binnenskamers hadden geschreven, werd niet gepubliceerd, maar het optimisme vooral van de Geallieerde bevelhebbers drong door tot de lagere commandanten en met name ook tot de oorlogscorrespondenten wier verslagen en radioreportages bepalend waren voor wat in de Britse pers werd geschreven en in de Londense radio-uitzendingen (*BBC* en *Radio Oranje*) gezegd. Toen dan ook op het bericht, zondagavond, van

¹ Brief, 2 aug. 1944, van generaal Brooke aan generaal Maitland Wilson, aangehaald in A. Bryant: *Triumph in the West*, p. 260. ² Rapport d.d. 26 aug. 1944, aangehaald in Pogue: *Supreme Command*, p. 244-45. ³ Rapport d.d. 2 sept. 1944, aangehaald a.v., p. 245. ⁴ Notitie, 6 sept. 1944, aangehaald in J. Kennedy: *The Business of War. The War Narrative of Major-General Sir John Kennedy* (1957), p. 351. ⁵ Brief, 4 september 1944, van Montgomery aan Eisenhower, aangehaald in Stacey: *The Victory Campaign*, p. 309.

'D-DAY' / DE GEALLIEERDE DOORBRAAK

de bevrijding van Brussel maandag het bericht volgde van de bevrijding van Antwerpen, verwachtten de Nederlanders in Engeland en het overgrote deel van de bevolking in bezet gebied niet anders dan dat de gehate bezetter binnen enkele weken, zo niet dagen, ook uit Nederland zou zijn verdreven; het was een adembenemend vooruitzicht.

Bezetting Nederland, zomer '44

Vergeleken met de eerste bezettingszomer, die van '40, was in de vijfde, die van '44, in de organisatie van het Duitse bestuur van Nederland niets wezenlijks veranderd; er regeerde nog steeds hetzelfde Duitse civiele apparaat met dezelfde *Reichskommissar* aan het hoofd: Seyss-Inquart, een fanatiek nationaal-socialist met de ererang van *Obergruppenführer* in Himmlers *Allgemeine SS*. Hij had, toen hij in mei '40 tot *Reichskommissar* werd benoemd, van Hitler een dubbele opdracht ontvangen: te waarborgen dat de Nederlandse economie een optimale bijdrage zou leveren aan de Duitse oorlogsinspanning en de grondslag te leggen voor een opgaan van Nederland in een z.g. Grootgermaans *Reich*. In het eerste was hij geslaagd, in het tweede niet; de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk had duidelijk 'neen' gezegd tegen het nationaal-socialisme en tegen de bestendiging van de Duitse overheersing.

Seyss-Inquarts bestuur was een z.g. *Aufsichtsverwaltung*: Duitsers gaven directieven maar lieten de uitvoering aan Nederlandse bestuursinstanties over. Onder Seyss-Inquarts supervisie gingen die directieven van vier *Generalkommissare* uit; in de zomer van '44 waren dat Wimmer (bestuur en justitie), Fischböck (financiën en economie), Ritterbusch (propaganda en arbeidsinzet) en Rauter ('openbare orde en veiligheid'). Formeel bleef dat viertal tot het einde van de bezetting onder Seyss-Inquart werkzaam – in werkelijkheid werd Fischböck die een eigen omvangrijke taak in Duitsland had (hij was er *Reichskommissar für die Preisbildung*), van midden augustus af vervangen door Richard Fiebig die als vertegenwoordiger van Speer, de *Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion*, van eind '42 af in steeds sterker mate het Duitse beleid op de economische sector had bepaald; toen Fiebig die feitelijke promotie maakte, werd hem mede het belangrijke ressort van de arbeidsinzet toegewezen dat aan de zwakke Ritterbusch werd ontnomen.

De staf van het *Reichskommissariat* was niet groot: er waren in totaal in de zomer van '44, de bureaus van Seyss-Inquarts *Beaufragten* in de provincies en in Amsterdam en Rotterdam meegeteld, misschien zestienhonderd krachten werkzaam (met inbegrip van de chauffeurs en typisten), onder wie zich nog geen zevenhonderd Duitsers bevonden. Daarbij

houden wij de sector van Rauter buiten beschouwing; met zijn ondergeschikte instanties en formaties, waarvan het apparaat van de *Sicherheitspolizei und des SD*, de *Ordnungspolizei* en de *Waffen-SS* de belangrijkste waren, ressorteerde deze rechtstreeks onder Himmler en onder de departementen, de *Hauptämter*, van de 'staat in de staat', die in de loop der jaren door de *Reichsführer-SS* was opgebouwd – een machtscomplex dat in de vijfde bezettingszomer in Nederland heel wat meer invloed had dan de door het *Arbeitsbereich in den Niederlanden* vertegenwoordigde *Partei*. Het apparaat van de *Sicherheitspolizei und des SD* telde ongeveer zevenhonderd krachten (chauffeurs en typisten opnieuw meegerekend), onder wie ca. vierhonderd Duitsers, de *Ordnungspolizei* (meestal *Grüne Polizei* genoemd naar de kleur van de uniformen) was vertegenwoordigd in de vorm van een *Polizei regiment* (staf, verbinding- en kleinere eenheden megeteld ca. drieduizend man) met aparte bataljons in Amsterdam, Den Haag en Tilburg, en van de *Waffen-SS* waren bij diverse opleidingseenheden ongeveer tienduizend militairen aanwezig. *Ordnungspolizei* en *Waffen-SS* konden bij ongeregelde ingezet worden en, als het nodig was, ook de al in het vorige hoofdstuk genoemde vijf (van eind juni '44 af: vier) divisies van de *Wehrmacht*.

Vrij zwakke divisies waren dat (zij beschikten slechts over enkele oude Franse tanks) – er waren vijf z.g. *Ostbataillone* bij ingedeeld die uit 'vrijwilligers' uit de Sowjet-Unie bestonden¹, en de *Wehrmacht* beschikte ook over een aantal Italiaanse ex-militairen die voor allerlei hulpwerk gebruikt werden, de z.g. *Hilfswilligen* of *Hiwis*. Behalve het Duitse leger hadden ook de *Kriegsmarine* en de *Luftwaffe* strijdkrachten in Nederland, vooral de *Luftwaffe*, omdat de Britse en Amerikaanse bommenwerpers van Engeland uit via Nederland het snelst naar Duitsland konden vliegen. Over de inzet van al deze tot de *Wehrmacht* behorende militairen, tezamen wellicht ca. honderdduizend man tellend, had de *Wehrmacht-befehlshaber in den Niederlanden*, de *Luftwaffe*-generaal Christiansen, niets te zeggen; hij, een even fanatieke volgeling van Hitler als Seyss-Inquart maar aanzienlijk minder intelligent en impulsiever dan deze, was van alle operationele bevoegdheden verstoken en niet veel meer dan een garnizoenscommandant.

Geen sterk garnizoen dus, maar sterk genoeg om het Nederlandse volk

¹ De meesten van die 'vrijwilligers' hadden zich voor de Duitse militaire dienst aangemeld om aan de hongerdood in Duitse krijgsgevangenenkampen te ontsnappen; er waren aparte bataljons van Armeniërs, Georgiërs, Noordkavasiërs, Turkmeneren en Wolga-Tataren.

DUITSE KRACHTEN

in bedwang te houden, zij het niet om grootscheepse Geallieerde landingen op de Noordzeekust af te slaan. Die kust was van de zomer van '42 af als onderdeel van de *Atlantikwall* in staat van verdediging gebracht; er lagen in de zomer van '44 meer dan 100 grote fortificaties, in de duinen en op tal van plaatsen landinwaarts bevonden zich tankmuren en tankgrachten en waren loopgraven en mijnevelden aangelegd, terreinen die door Geallieerde luchtlandingstroepen gebruikt konden worden, waren volgeplant met lange staken, de z.g. Rommel-asperges (daarvan bevonden zich eind juli '44 alleen al in Zeeland meer dan een miljoen), en de *Wehrmacht* had tenslotte het probleem van de verdediging van Nederland vereenvoudigd door de bevolking van een aantal aan de kust gelegen steden en dorpen te evacueren en de laaggelegen delen des lands door middel van inundaties te splitsen in apart verdedigbare gebieden; in februari en maart '44 waren vooral in Zuid-Holland en Zeeland grote gebieden onder water gezet, hetgeen tot nieuwe evacuaties had geleid. Op een totale bevolking van ruim negen miljoen zielen waren er in de zomer van '44 meer dan vierhonderdduizend geëvacueerden, allen haked naar de dag waarop de Duitse bezetter zou zijn verdreven en zij weer naar hun oorspronkelijke woonplaats zouden kunnen terugkeren.

★

Gelijk gezegd: de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk had duidelijk 'neen' gezegd tegen het nationaal-socialisme, maar er was een kleine minderheid die zich uit overtuiging dan wel uit berekening aan de zijde van de bezetter had geschaard en hem, zonder daartoe gedwongen te zijn, belangrijke diensten bewees. Op de politieke positie van de NSB en haar leider Mussert komen wij in hoofdstuk 4 terug – hier volstaan wij met op te merken dat er, althans volgens de administratie van het Algemeen Hoofdkwartier der NSB, in juli '44 in Nederland ca. vier-en-zeventigduizend leden waren; enkele duizenden hunner waren bovendien lid van de Germaanse SS in Nederland (daarbij hadden zich in totaal ca. vierduizend Nederlanders aangesloten) – die SS was het koekoeksei dat Himmler en Rauter in de zomer van '40 in het NSB-nest gedeponereerd hadden. Van de z.g. Politieke Organisatie der NSB ging in de zomer van '44 nog maar weinig uit, zo ook van de z.g. Weer-Afdelingen; de WA had in '41-'42 tien- tot twaalfduizend leden geteld, maar van hen waren tussen de vier- en vijfduizend man (mèt twaalf- tot zestien duizend andere vrijwilligers, onder wie bijna acht-en-twintighon-

derd van de vierduizend SS'ers) naar het Oostelijk front vertrokken; andere WA-mannen deden dienst in diverse 'foute' formaties in Nederland. Ook de Nationale Jeugdstorm, waartoe kinderen van NSB'ers van hun tiende jaar af konden toetreden, ontplooidde nog maar weinig activiteit.

Wat de bedoelde 'foute' formaties betreft: talrijke NSB'ers (maar ook niet-NSB'ers) waren als chauffeur in Duitse militaire dienst getreden, ca. drieduizend buiten Nederland in het *National-Sozialistische Kraftfahr-Korps*, in Nederland ca. tweeduizend bij de *NSKK-Staffel* van de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*; daarenboven stonden ca. vijf-entwintighonderd Nederlanders die een rijbewijs bezaten, velen NSB'ers, bij de *Wehrmacht* als reserve-chauffeur genoteerd. Voorts telde het door Rauter opgerichte, door *SS-Hauptsturmführer* P. A. Helle gecommandeerde *Wachbataillon Nord-West* met zijn zes compagnieën (de leden bewaakten o.m. de concentratiekampen Amersfoort en Vught) omstreeks twaalfhonderd militairen; het was een tuchteloze troep. Even tuchteloos waren twee andere formaties: de *Arbeitskontrolldienst* en de Nederlandse Landwacht. De *Arbeitskontrolldienst*, voortgekomen uit het korps bewakers van het concentratiekamp Ommen, telde ca. vijfhonderd man; hun functie was het opsporen van ontduikers van de arbeidsinzet – per arrestant kregen zij een beloning van drie gulden (in die tijd bijna een tiende van wat een geschoold arbeider per week verdiende). De Nederlandse Landwacht die, hoofdzakelijk met jachtgeweren bewapend, in de eerste maanden van '44 in het publiek was gaan optreden, moet men zien als een 'fout' politiekorps: landwachters controleerden of er zwarte handel gedreven werd (in beslag genomen artikelen of voorraden gebruikten zij vaak ten eigen bate) en speurden Joodse en andere onderduikers alsmede illegale werkers op. Er waren ruim twaalfhonderd beroeps- en ca. negenduizend z.g. hulplandwachters – die laatsten deden in de eerste helft van '44 slechts af en toe dienst maar zij werden allen, gelijk vermeld, midden juni in vaste dienst geroepen. Bestond de Nederlandse Landwacht slechts uit kleine groepjes, grote eenheden kende de laatste 'foute' formatie die wij willen vermelden: de Landstorm Nederland, een onder de *Befehlshaber der Waffen-SS* geplaatste militaire eenheid welke uit drie bataljons bestond (ca. vier- en dertighonderd man, voor meer dan de helft NSB'ers); die bataljons werden in juni '44 gemobiliseerd. De officieren van de Landstorm Nederland (het in het zuiden des lands gelegen bataljon bezat een aparte compagnie die uit oudere leden van de Jeugdstorm bestond) waren voor een deel Duitsers, voor een deel Nederlanders; de commandant was een Duitser: *SS-Oberführer* Martin Kohlroser.

DE 'FOUTE' SECTOR

Men ziet: van de mannelijke 'foute' elementen in ons land was in de zomer van '44 een aanzienlijk deel in militair uniform gestoken. In het begin van de bezetting was dat anders geweest: toen kon de NSB als politieke organisatie nog een aanzienlijke activiteit ontplooiën. De voortgang van de oorlog zelf had dat belemmerd: meer en meer mannelijke NSB'ers waren in Duitse *militaire* formaties opgenomen; de tegenstellingen waren scherper geworden en daardoor was ook de NSB sterker in een hoek gedrukt. Wie zich in '40-'41 hoofdzakelijk in woorden tegen de overgrote meerderheid van zijn landgenoten had gekeerd, toonde zich aan die meerderheid in '44 maar al te vaak met een wapen in de hand.

Geen wonder dat in die tijd niet veel meer uitging van de 'foute' organisaties welke Seyss-Inquart in de eerste twee jaar van zijn *Reichskommissariat* had opgericht als tijdelijke bekkens om de er in verzamelde Nederlanders over te hevelen naar het Grootgermaanse *Reich*. De in de Nederlandse Kultuurkamer samengevatte z.g. Gilden waren een mislukking geworden; van de Kamers op medisch gebied werd nauwelijks meer iets vernomen, evenmin van de Nederlandse Landstand; het Nederlands Arbeidsfront (drie op de vier van de veertienhonderd functionarissen waren NSB'ers) werd door veruit de meeste arbeiders genegeerd; de Winterhulp Nederland liet nog maar nauwelijks van zich horen – van de diensten van de Nederlandse Volksdienst werd door behoeftigen en anderen nog wel gebruik gemaakt maar in de regel omdat men, als men niet over verklaringen van dit nationaal-socialistisch instituut beschikte, geen extra distributie-verstrekkingen kon krijgen, niet eens een paar nieuwe schoenen. De landelijk leider van de Winterhulp Nederland en de Nederlandse Volksdienst, mr. F. W. van Vloten (hij was tevens burgemeester van Delft), had begin '44, op de uitkeringen van de Winterhulp en de via de Volksdienst aangevraagde verstrekkingen wijzend, in een bespreking waaraan Mussert deelnam, gezegd: 'Men accepteert ons'; Mussert had daarop de snedige vraag gesteld: 'Accepteert men ons of *van* ons?'¹ Ook de Nederlandse Arbeidsdienst was in moeilijkheden geraakt. In januari '44 was van de ruim tienduizend jongeren die voor zes maanden verplichte dienst moesten opkomen, een vijfde weggebleven – in juli '44 kwam van de tweede lichterding die zich in dat jaar naar de kampen van de NAD moest begeven, de helft niet opdagen.

Twee departementen waren er welke niet alleen een NSB'er aan het hoofd hadden maar die ook pasten in het kader van een 'gelijkgeschakeld'

¹ Verslag, 28 januari 1944, van de bespreking van Mussert met zijn gemachtigden, p. 8 (NSB, 28a).

Nederland: Bijzondere Economische Zaken (bedoeld om o.m. de 'gelijk-schakeling' van de organisaties op economisch gebied te bevorderen) en Volksvoorlichting en Kunsten; secretaris-generaal van Bijzondere Economische Zaken was Rost van Tonningen (tevens secretaris-generaal van Financiën en president van de Nederlandse Bank), een door zijn onbeheerste aard ook binnen de NSB geïsoleerd geraakte figuur; waarnemend secretaris-generaal van Volksvoorlichting en Kunsten was jhr. mr. S. M. S. de Ranitz, lid van de NSB en tevens, evenals een kleine vierduizend andere 'foute' elementen, z.g. Begunstigend Lid van de Germaanse SS. Beide departementen waren op alle niveaus 'fout'; bij de andere departementen was soms wel een NSB'er of een pro-Duits ingestelde figuur secretaris-generaal maar deze was dan toch in hoofdzaak aangewezen op de hulp van ambtenaren die in overwegende mate 'goed' waren ('goed' in de zin van niet-'fout') en hun chef in mindere of meerdere mate tegenwerkten.

Belangrijk door hun plaats in het Nederlandse overheidsapparaat waren vooral drie secretarissen-generaal ten aanzien van wie de Nederlandse regering te Londen in de tweede helft van '43 overwogen had of zij hun via Radio Oranje hun ontslag moest aanzeggen: Verwey (Sociale Zaken), Frederiks (Binnenlandse Zaken) en Hirschfeld (Handel en Nijverheid, en Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening). Verwey, die de Duitsers op het gebied van de arbeidsinzet grote diensten had bewezen, speelde in de zomer van '44 nog maar nauwelijks een rol doordat het gehele systeem om langs administratieve weg arbeidskrachten naar Duitsland te 'bemiddelen' vrijwel bezweken was; Frederiks die de bezetter op sommige terreinen geholpen, op andere tegengewerkt had, verliet begin september '44 zijn post en dook om onduidelijke redenen onder¹; Hirschfeld, de

¹ In zijn in de hongerwinter geschreven, kort na de bevrijding gepubliceerde apologie *Op de bres* schreef Frederiks op pag. 3 dat 'de vermoedelijk tegen mijn leven, maar zeker tegen mijn vrijheid gerichte aanslag van zondag 3 september 1944' 'de gevoelens die in de NSB te mijwaart heersten', zou hebben aangetoond. Wat is er op die zondag gebeurd? Blijkens een verhoor dat op 4 september door een 'SD'er' afgenomen werd aan Frederiks' huisbewaarder, waren er 's morgens om zes uur vier of vijf mannen in soldatenuniformen verschenen (een in het uniform van de Landwacht) wier woordvoerder Duits sprak; de huisbewaarder had hen geholpen Frederiks' woning binnen te gaan en daaruit waren zij na tien minuten weer te voorschijn gekomen met een kostbaar tapijt dat zij meenamen. Frederiks had zich vermoedelijk verstoepd; in de loop van de ochtend zei hij tegen de huisbewaarder dat hij wegging en niet wist wanneer hij zou terugkeren; nadien had de huisbewaarder geconstateerd dat zijn vrouw en dochter ook verdwenen waren.

De achtergrond van dit gebeuren is onduidelijk; in elk geval werd na het verdwijnen

veruit capabelste van de drie, bleef in functie, aangevallen weliswaar in de illegale pers maar steunend op het vertrouwen van de toppen van het bedrijfsleven en geduld door het *Reichskommissariat*, niet ongaarne geduld zelfs, omdat zijn leiding van het economische apparaat leek te waarborgen dat in Nederland ordelijke toestanden zouden heersen en dat het land een aanzienlijke bijdrage zou blijven leveren aan de Duitse oorlogsinspanning.

De Nederlandse overheidsorganen die van de departementen hun aanwijzingen ontvingen¹, waren over het algemeen 'goed', met dien verstande dat vooral op de sectoren van het binnenlands bestuur en van politie en justitie talrijke 'foute' elementen naar voren waren geschoven. Van de elf commissarissen der provincies waren zeven 'fout' en dezen lieten zich veelal door 'foute' z.g. bestuursraden (gedeputeerden) terzijde staan. Van de ruim 900 gemeenten die het land telde, hadden 275 een NSB'er als burgemeester – vooral in grote gemeenten waren die NSB'ers aan het hoofd geplaatst en de meesten hunner hadden even 'foute' wethouders naast zich gekregen. 'Fout' waren voorts de vijf procureurs-generaal bij de gerechtshoven, vier van de vijf gewestelijke commandanten der marechaussee en talrijke plaatselijke hoofden van de geüniformeerde politie, welke 'staatspolitie' was gaan heten. Zoals de bezetter het zag, had die Nederlandse overheid geen andere functie dan zorg te dragen voor een stipte uitvoering van alle Duitse eisen. Onwil om de Duitsers verdere diensten te bewijzen greep in '44 evenwel merkbaar om zich heen. Alleen al in de maand juli werden achttien burgemeesters, vijftien wethouders en meer dan honderdtwintig ambtenaren door de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* ontslagen (onder die honderdtwintig ruim honderd gemeente-ambtenaren uit Friesland die waren onderge-

van Frederiks in illegale kringen verondersteld, dat hij meende zijn positie na de bevrijding te kunnen versterken als hij er op zou kunnen wijzen, dat ook hij had moeten onderduiken. Prof. mr. J. Oranje was, zo berichtte ons in '75 mr. F. R. Mijnlieff, van opinie dat Frederiks ondergedoken was doordat hij (Oranje) in een enige tijd tevoren gevoerd gesprek Frederiks had gezegd dat deze, al zijn goede bedoelingen ten spijt, was 'afgezakt tot een mate van hulpverlening aan de vijand die ver over de schreef ging' en dat een gereede kans bestond (Oranje had de zaak opzettelijk wat aangedikt) dat hij deswege na de oorlog zou worden geëxecuteerd. (brief, 11 juni 1975, van F. R. Mijnlieff)

¹ In augustus '44 splitste Seyss-Inquart van Waterstaat een nieuw departement af: Verkeer en Energie. De NSB'er ir. E. van Dieren werd er secretaris-generaal van. In feite kwam dit departement als gevolg van de 'Dolle Dinsdag'-crisis niet van de grond.

doken) – cijfers met betrekking tot het ingrijpen van de andere *General-kommissare* hebben wij niet, maar wij weten wèl dat de Nederlandse politie aan voortdurende zuiveringen onderworpen werd en dat per 31 juli '44 bijna driehonderd politiefunctionarissen (de politie telde in het gehele land ca. twintigduizend krachten) waren ondergedoken; de meesten van die onderduikers hadden zich met medenemen van hun wapen bij illegale groepen aangesloten – groepen waar men na *D-Day* niet zonder ergernis constateerde dat ambtenaren die steeds stipt de bezetter hadden gediend en ook nu in functie bleven, opeens bewijzen van hun persoonlijke 'flinkheid' op tafel gingen leggen.¹

Zoals de bevolking het zag, was het taak van de Nederlandse overheid, haar tegen de door de Duitsers gestelde eisen te beschermen. Waren die eisen slechts in te willigen via gecompliceerde administratieve procedures (de arbeidsinzet vormt het duidelijkste voorbeeld), dan kon die bescherming als gevolg van de impulsen die van illegale groepen uitgingen en van de toenemende verzetsgeest een effectief karakter aannemen maar tegen directe Duitse dwang was men machteloos. Die directe dwang zou steeds duidelijker op de voorgrond komen te staan.

Dagelijks leven / Duitse druk

Sinds mei '40 was de Nederlandse economie onderdeel van de Duitse oorlogseconomie; mèt Duitsland was Nederland onderworpen aan de Geallieerde blokkade. Wat nog ingevoerd werd, kwam in de zomer van '44 wellicht voor drie-vierde uit Duitsland, uitvoer vond bijna uitsluitend naar Duitsland plaats. In- en uitvoer beide waren, vergeleken met vóór de oorlog, drastisch ingekrompen, in '43 tot 40% en in de zomer van '44 (precieze gegevens ontbreken) stellig tot een nog lager peil. De zee-

¹ 'Nu het einde der onderdrukking met zùlke schreden naderkomt, dat zelfs de meest twijfelmoedige zich het hart sneller voelt slaan, is', schreef de al eerder geciteerde vooraanstaande illegale werker uit Kampen medio augustus in zijn dagboek, 'onder Neêrlands ambtenarij een wedren in vaderlanderschap losgebarsten . . . De een legt een dossier aan waaruit zijn onvervaarde administratieve heldenmoed straks onwidersprekelijk blijken moet, een tweede verricht (toevallig onder de ogen van geresommeerde saboteurs) enige stoute stukjes teneinde alsnog de bij deze heren gevestigde indruk gunstig te beïnvloeden; nummer drie, alom wegens vierjarige loyaliteit zwart aangeschreven, offert plotsklaps meerdere penningen voor 't binnenlandse front; een volgende is altijd van mening geweest dat alle werk zo slecht mogelijk moet verricht, enzovoorts, enzovoorts.' (A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 352–53)

scheepvaart lag vrijwel stil (in de haven van Rotterdam, waar in '39 meer dan 10 000 zeeschepen waren binnengelopen, kwamen er in '43 welgeteld 457 aan), in de internationale handel ging vrijwel niets meer om. De industriële productie was in de lente van '44 door het tekort aan buitenlandse grond- en hulpstoffen tot de helft van het vooroorlogse peil gedaald en wat nog werd geproduceerd, was in de eerste plaats voor Duitsland bestemd, vooral voor de *Wehrmacht*; daar waren ook militaire goederen onder die op last van de *Rüstungs-Inspektion* in productie waren genomen.¹ Nederland behield daarentegen het veruit grootste deel van de gedolven steenkool, maar de productie daarvan was niet groot genoeg voor de behoeften; een van de gevolgen daarvan was dat de openbare

¹ In '40, kort na de capitulatie, hadden Hirschfeld en een aantal topfiguren uit de metaalnijverheid vergeefs bezwaar gemaakt tegen de productie van oorlogstuig ten behoeve van de vijand. In augustus '44 kwam het op een bepaalde sector tot een vorm van verzet die ditmaal door de omstandigheden succes had.

Vermoedelijk als gevolg van Geallieerde bombardementen op de Duitse chemische industrie dreigde in Duitsland in het midden van die maand een tekort aan ammoniak en ammoniak-derivaten – producten die nodig waren voor de vervaardiging van bommen en granaten. Fiebig eiste toen dat de twee Nederlandse bedrijven die nog stikstofmeststoffen produceerden voor de Nederlandse land- en tuinbouw: het Stikstofbindingsbedrijf van de Staatsmijnen te Lutterade en de Mekog te Velsen, hun productie onmiddellijk volledig zouden omschakelen op ammoniak en ammoniak-derivaten. De directie van de Staatsmijnen en aanvankelijk ook die van de veel kleinere Mekog (meer dan 90% van de kunstmeststoffen werd in Lutterade geproduceerd) weigerden medewerking. Hirschfeld schaarde zich achter die weigering en verzocht Seyss-Inquart om een onderhoud; deze verwees hem naar Fiebig die met de scherpste represailles ging dreigen: er zouden bij voortgezette weigering (de twee Nederlandse bedrijven zouden voldoende producten kunnen leveren om er per dag ruim 1 000 ton aan bommen en granaten mee te vervaardigen) strafmaatregelen genomen worden tegen de directies, de ingenieurs en de arbeiders, zelfs zou een deel van de bevolking van Zuid-Limburg gedeporteerd worden.

De Mekog lag in een gebied waar Duitse militairen het militaire standrecht konden toepassen en gegeven dat feit, schikte de directie van het Velsense bedrijf zich in de Duitse eis, maar bij het zoveel grotere bedrijf te Lutterade kwam van de omschakeling van de productie niets terecht. De president-directeur van de Staatsmijnen, dr. ir. D. P. Ross van Lennep, dook onder met medeweten van Hirschfeld (en van de *Referent für Chemie* bij de *Rüstungs-Inspektion*) en hetzelfde deden de belangrijkste ingenieurs en technici van het Stikstofbindingsbedrijf, allen met hun gezinnen. Een door Fiebig uit Duitsland aangerokken ingenieur kon de productie van de voor de Duitse explosieven benodigde chemicaliën niet op gang brengen; op 1 september werd vervolgens de grote gashouder van de cokesfabriek van de Staatsmijn Maurits door de *RAF* (Londen was over het gebeurde ingelicht) in brand geschoten waarna het Stikstofbindingsbedrijf dat met gas uit die Staatsmijn werkte, de productie moest staken.

nutsbedrijven de productie van gas en electriciteit hadden moeten inkrimpen. Aan particuliere gebruikers werd dagelijks slechts gedurende bepaalde uren gas geleverd; het verbruik van gas en electriciteit was bovendien strikt gerantsoeneerd – wie de rantsoenen veelvuldig overschreed, werd van de toevoer afgesneden.

Ernstige moeilijkheden waren ontstaan op de vervoerssector. De Duitsers hadden grote aantallen personen- en vrachtauto's gevorderd en wat nog mocht rijden (hoogstens enkele duizenden personenauto's en misschien 15 000 tot 20 000 vrachtauto's), reed in de regel op pers- of leidinggas of met een met anthraciet, hout of zelfs turf gestookte gas-generator. Lekke banden kwamen vaak voor. Het meeste interlokale vervoer vond via de spoorwegen plaats – de passagierstreinen (de dienst was ingekrompen) waren meestal propvol; hetzelfde gold voor de in de steden nog rijdende trams en voor de schaarse autobussen. Die volte was vooral gevolg van het feit dat meer dan de helft, misschien wel tweederde, van alle fietsbezitters hun fiets niet langer konden gebruiken bij gebrek aan fietsbanden.¹

Ook de agrarische productie was gedaald: in de lente van '44 wellicht tot drie-vierde van het vooroorlogse peil en daarvan moest ongeveer een tiende (wat fruit en groente betrof: de helft) aan de *Wehrmacht* en aan Duitsland geleverd worden. Vrijwel alle levensmiddelen waren slechts 'op de bon' verkrijgbaar – voor die bonnen werd gezorgd door het Centraal Distributiekantoor en zij werden uitgereikt door gemeentelijke distributiediensten waarbij in den lande twaalfduizend krachten in vaste dienst waren. De rantsoenen werden op voorstel van het door ir. S. L. Louwes met grote bekwaamheid geleide rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd door de bezetter vastgesteld. Op papier had elke z.g. normaalverbruiker in de zomer van '44 recht op levensmiddelen met een calorische waarde van ca. 1 700 per dag (een mager rantsoen maar men kon er mee in leven blijven) – in werkelijkheid kon wie er het geld voor had, zich méér aanschaffen. De zwarte handel had, alle bestrijding door de Duitse autoriteiten en de Nederlandse overheid ten spijt, een enorme omvang aangenomen – van de agrarische productie werd in de zomer van '44 misschien wel een kwart niet via de officiële kanalen verhandeld. Een groot deel van de bevolking was evenwel financieel niet in staat, zich op de zwarte markt levensmiddelen aan te schaffen; gemid-

¹ Onder diegenen die nog wel bruikbare banden bezaten, waren er bovendien niet weinigen die hun fiets hadden verborgen of zelfs geheel gedemonteerd teneinde er in elk geval na de bevrijding over te kunnen beschikken.

DALING VAN DE PRODUCTIE

deld waren de prijzen er in die zomer ongeveer twintigmaal zo hoog als de officieel vastgestelde.

Door al deze factoren was het dagelijks leven voor vrijwel alle gezinnen in de zomer van '44 heel wat moeilijker geworden dan vóór de bezetting. De woning was verwaarloosd (bouw van nieuwe woningen vond niet plaats, verf was niet te krijgen), de rantsoenen waren krap en eentonig, vooral met te weinig vetten en te weinig vitamines, wat men kon aanschaffen was veelal van slechte kwaliteit (klef brood, afgeroomde, melk) en de huisvrouw of een ander gezinslid moest dagelijks in de winkels lang in de rij staan. Nieuwe kleding en nieuwe schoenen waren vrijwel niet te krijgen – hetzelfde gold voor de simpelste huishoudelijke artikelen: lucifers waren schaars geworden, wc-papier was in de zomer van '44 nergens meer te koop, zeep en waspoeder kreeg men maar weinig en wat men kreeg, was van bedroevende hoedanigheid. De winter werd met bezorgdheid tegemoet gezien omdat gevreesd werd dat men de woning onvoldoende of zelfs in het geheel niet zou kunnen verwarmen – eind augustus had de helft van de gezinnen nog geen brandstof gekregen; per gezin moest men 7 hectoliter ontvangen, in mei '44 waren de bonnen voor 4 hectoliter geldig verklaard maar als gevolg van de vervoersproblemen was de aflevering vertraagd.

Niet alleen moeilijker was het dagelijks leven geworden maar ook grauwer. Er was weinig afwisseling meer in. Thee en koffie waren uit de distributie verdwenen, sterke drank was schaars. De ingekrompen kranten, alle vehikels van Duitse propaganda, waren als geheel genomen nauwelijks het lezen meer waard – misschien bezat één op de vier gezinnen nog een verborgen radio maar in lang niet alle gevallen durfde of kon men daarmee naar de Londense uitzendingen luisteren. Van midden juli af mocht men zich, tenzij men een speciale vergunning bezat, 's avond na tien uur niet meer op straat bevinden – de geheel verduisterde steden en dorpen lagen er dan doods en verlaten bij. Vóór tien uur vonden nog wel concerten en toneelvoorstellingen plaats en kon men ook de bioscoop bezoeken – velen deden dat, alle vertogen in de illegale pers ten spijt, en het bioscoopbezoek nam na *D-Day* nog toe, toen rondverteld werd dat het Duitse filmjournaal beelden toonde van de gevechten in Normandië. De informatie die men kreeg over het verloop van de oorlog (en welk nieuws was belangrijker dan dat?) was schaars en dat wakkerde de vatbaarheid voor geruchten aan. De verificatie van die geruchten (als men daar al behoefte aan had!) was moeilijker geworden; de *Wehrmacht*, bezorgd voor het doorgeven van spionageberichten, had eind '43 doorgezet dat de telefoonaansluitingen van de meeste particulieren afgesne-

den waren en in juni, na *D-Day*, vonden nieuwe afsnijdingen plaats.

Uit die vatbaarheid voor geruchten sprak vooral de hoop op een spoedige bevrijding. Hoe begrijpelijk was zij! De overgrote meerderheid van de bevolking had steeds meer moeite om het hoofd boven water te houden, was ongeduldig, was geïrriteerd, snakte naar het einde van de bezetting; velen waren er die bovendien door de bezetter van hun persoonlijke vrijheid beroofd waren of zich daarin bedreigd achtten dan wel met verlangen uitkeken naar de dag waarop zij familieleden of vrienden die opgepakt en weggevoerd waren, zouden weerzien. Het begrip 'bevrijding' had voor elk een eigen inhoud; het betekende voor het volk als geheel dat het uit zou zijn met de oorlog en met dwang en terreur, maar het betekende voor velen vooral dat zijzelf en personen die hun na stonden, niet langer gevaar zouden lopen, het leven te verliezen.

★

Niemand wist wat uit de oorlog nog aan rampspoed zou voortvloeien. Geallieerde luchtbombardementen hadden bij verscheidene gelegenheden slachtoffers gemaakt onder de burgerij – in Nijmegen waren in februari '44 bij een Amerikaans bombardement zelfs achthonderd doden gevallen¹ en men wist dat de Geallieerde bombardementen van de spoorwegcentra in Frankrijk aan veel Fransen het leven hadden gekost. Zou het ook in Nederland tot zulke Geallieerde oorlogshandelingen komen? Zouden de Duitsers wellicht de inundaties uitbreiden of zelfs een groot deel van het westen des lands onder water zetten? Veel zou kennelijk afhangen van het tempo waarin Nederland zou worden bevrijd. Reden tot bezorgdheid was er; dat was duidelijk.

Bezorgdheid was er voorts in al die gezinnen, vele tienduizenden, die zich verbonden voelden met personen die in Nederlands-Indië onder de Japanners waren komen te leven; niets hoorde men van hen – de Londense radio berichtte maar weinig over hun lot en dat weinige klonk niet opwekkend. Bezorgd waren weer anderen over het lot van opvaren-

¹ In deel 7 schreven wij abusievelijk van zeshonderd doden; wij voegden er toen aan toe dat het grote aantal slachtoffers gevolg was van het feit dat de luchtbescherming niet tijdig de alarm-sirenes in werking had gesteld. Ter voorkoming van misverstand: die Nederlandse luchtbescherming was aangewezen op *Duitse* waarschuwingen; de oorsprong van dit verzuim lag dus aan Duitse kant.

den bij de Nederlandse koopvaardij of bij de Koninklijke Marine of van personen van wie men wist of aannam dat zij dienden in andere Nederlandse strijdkrachten. Voorts: in Duitsland en de door Duitsland bezette delen van Europa werkten enkele honderdduizenden Nederlanders, de meesten in Duitsland zelf. Brieven kwamen met steeds grotere vertraging door, verlof werd niet meer gegeven. Velen hadden zich aan die arbeidsinzet onttrokken: sommigen hadden hun arbeidsplaats in Duitsland eigener beweging verlaten, anderen waren, met verlof in Nederland, niet naar die arbeidsplaats teruggekeerd, nog anderen waren voor hun eerste uitzending niet opgekomen.¹ Al die z.g. 'contractbrekers' en 'weigeraars' van de arbeidsinzet vormden het gros van de onderduikers, maar onder dezen bevonden zich in de zomer van '44 ook anderen: ruim vijfduizend mannelijke studenten die in mei '43 niet voor afvoer naar Duitsland waren opgekomen, wellicht vijftienhonderd vrouwelijke studenten die enige tijd later verplicht werk in Nederland hadden geweigerd, enkele duizenden andere jongeren die weggebleven waren van de Nederlandse Arbeidsdienst, op zijn minst tienduizend ex-militairen die zich in mei en juni '43 niet hadden aangemeld voor eventuele wegvoering als krijgsgevangenen, omstreeks achttienduizend Joden die zich met blijvend succes aan deportatie hadden weten te onttrekken, en duizenden anderen die op weer andere wijzen verzet hadden geboden dan wel betrokken waren bij de activiteit van illegale groepen. Al die onderduikers trachtte de bezetter in handen te krijgen, medio '44 vooral doordat hij de *Ordnungspolizei*, de *Arbeitskontrolldienst* en de Landwacht razzia's liet uitvoeren. Begin augustus vonden twee extra-grote razzia's plaats in de Noordoostpolder, 'Nederlands Onderduikers-Paradijs' (de bezetter was er op zoek naar arbeidskrachten die hij naar Zuid-Limburg wilde overbrengen waar grote grotten gemaakt moesten worden om er Duitse bedrijven in onder te brengen), en later in augustus werd het gebied van de Biesbos op onderduikers doorzocht door het Tilburgse bataljon van de *Ordnungspolizei* en militairen van de *Kriegsmarine*; in de Noordoostpolder werden slechts ruim honderd, in de Biesbos slechts ruim twintig onderduikers gegrepen.

Dergelijke grote razzia's hadden zich vooral in de zomer en herfst van '43 voorgedaan – wij hebben de indruk dat zij in de periode juni–augustus

¹ In het kader van de arbeidsinzet, d.w.z. door de Gewestelijke Arbeidsbureaus, werden in '44 in de maanden januari t.e.m. mei in totaal bijna twaalfduizend arbeidskrachten naar Duitsland 'bemiddeld', in juni en juli nog eens drieduizend; Seyss-Inquart had vertrouwd dat het er per maand tienduizend zouden zijn.

'44 minder veelvuldig voorkwamen. Dat nam niet weg dat de angst voor razzia's was blijven hangen; menigeen had, om zich aan het gevaar van wegvoering te onttrekken, een min of meer vernuftige schuilplaats geconstrueerd of laten construeren in de eigen woning.

Dan was er de bezorgdheid om allen die de bezetter had weten te grijpen en van wie zo velen over de grens waren afgevoerd. Ca. tweeduizend beroepsofficieren, ruim vijfhonderd reserve-officieren en ca. tienduizend militairen van lager rang bevonden zich als krijgsgevangenen in Duitsland. Van de militairen van lager rang waren velen werkzaam in bedrijven welke bloot konden staan aan Geallieerde bombardementen. Voorts waren meer dan honderdduizend Joden afgevoerd, de meesten uit het *Judendurchgangslager* Westerbork, en ook bijna tweehonderdvijftig Zigeuners die in mei '44 datzelfde Westerbork hadden moeten verlaten; van velen van deze gedeporteerden leefden familieleden, vrienden en bekenden in bezet Nederland – vrijwel geen van dezen ontving ooit bericht van al die weggevoerden.

Tenslotte zaten er in Duitsland nog andere groepen Nederlanders gevangen: vele honderden, tot lange gevangenisstraffen veroordeeld, in gevangnissen en tuchthuizen, enkele duizenden in de z.g. *Arbeitserziehungslager* (strafkampen voor dwangarbeiders), en in de concentratiekampen in Duitsland waren medio augustus '44 ruim drieduizend Nederlandse gevangenen nog in leven: bijna negen-en-twintighonderd mannen, ruim tweehonderd vrouwen. Van die concentratiekamp-gevangenen werd meestal bitter weinig en van een groep hunner, de z.g. *Nacht-und-Nebel*-gevangenen, zelfs in het geheel niets vernomen.

Meer contact was er, gepermitteerd maar daarnaast ook clandestien, met de gevangenen die in Nederland opgesloten waren. In Westerbork bevonden zich in augustus '44 ca. drieduizendzevenhonderd Joden (van wie op 3 september, de dag van de bevrijding van Brussel, ruim duizend naar het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau en op 4 september, de dag van de bevrijding van Antwerpen, ruim tweeduizend naar het z.g. *Altershghetto* Theresienstadt werden gedeporteerd). Medio augustus telde voorts het concentratiekamp Vught ruim tweeduizend, het concentratiekamp Amersfoort ruim drieduizend gevangenen, zaten er in Vught en in twee kampen in St. Michielsgestel ruim vierhonderdzestig gijzelaars vast en waren in de 'SD'-gevangenis in het Grootseminarie te Haaren, in de *Polizeigefängnisse* in Scheveningen ('het Oranjehotel'), Amsterdam en Rotterdam alsmede in de Duitse afdelingen van gevangnissen elders ruim zesduizend gevangenen van de 'SD' opgesloten.

Er ging van al deze feiten en omstandigheden een immense druk uit

op de overgrote meerderheid der bevolking. Niemand was zeker wat de dag van morgen zou brengen – zolang men de gehate Duitse uniformen zag, kon dat niet veel goeds zijn. In een land waar tevoren recht had geheerst, had het onrecht zijn intocht gedaan in steeds scherper, steeds stuitender vormen – een onrecht waarmee men telkens opnieuw geconfronteerd werd wanneer men in de dagbladen de lijsten zag met de namen van diegenen die door de een of andere Duitse rechtbank ter dood veroordeeld waren en gefusilleerd. Erger nog: van eind september '43 af waren in tal van plaatsen in den lande, telkens wanneer illegale groepen gevaarlijke 'foute' elementen hadden uitgeschakeld, willekeurige 'goede' Nederlanders pardoes doodgeschoten, kennelijk als wraak (zij waren slachtoffer geworden van de z.g. *Silbertanne*-acties die op impuls vooral van Rauter door vrijwilligers uit de Germaanse SS werden uitgevoerd) en in de zomer van '44 bleek dat het tussenstadium van de berechting was komen te vervallen en dat de 'SD' er toe was overgegaan, gevangen genomen illegale werkers zonder vorm van proces te executeren.

★

Wij moeten hier iets schrijven over een nieuwe figuur aan Duitse kant die in juni '44 zijn intrede had gedaan in bezet Nederland en die een belangrijke rol zou spelen in de Duitse terreur waartoe het in de hongerwinter kwam: de nieuwe *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, dr. Karl Georg Eberhard Schöngarth. Hij was sinds mei '40 de vierde functionaris op deze hoogst belangrijke post. De eerste, Nockemann, was gestruikeld over de demonstraties op 'Anjerdag' (29 juni '40), de tweede, Harster, die tot volle tevredenheid van Rauter en Seyss-Inquart zijn arbeid had verricht, was begin september '43 naar het toen door de Duitsers bezette Noord-Italië overgeplaatst (hij werd er *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* met als standplaats Verona), de derde, Naumann, een plompe en recalcitrante figuur, was in allerlei conflicten met Rauter verstrikt geraakt welke er toe hadden geleid dat hij per 1 juni '44 in Duitsland op een zijspoor was gerangeerd en het was deze Naumann die door Schöngarth werd opgevolgd.¹

¹ Wat wij over Schöngarth schrijven, is in de eerste plaats gebaseerd op dr. A. E. Cohens studie: 'Een onbekende tijdgenoot: de laatste *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* in Nederland', opgenomen in een uitgave van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: *Studies over Nederland in oorlogstijd*, dl. I (1972), pag. 170-90.

Schöngarth was in 1903 geboren, was dus te jong geweest om in de eerste wereldoorlog dienst te kunnen doen maar haalde wat hij wel als achterstand gevoeld zal hebben in door nog als scholier deel te nemen aan de acties van de rechts-autoritaire *Freikorps* die in de eerste jaren van de Weimar-republiek welig tierden. Eind '22 sloot hij zich al bij de *NSDAP* aan, maar hij liet dat lidmaatschap verlopen, ging rechten studeren, promoveerde en werd vervolgens voor de rechterlijke macht in opleiding genomen. Op 1 maart '33, een maand na de *Machtübernahme*, werd hij opnieuw lid van de Nazipartij, later in '33 werd hij tevens in de *SS* opgenomen. In '35 begon hij carrière te maken bij de *Geheime Staatspolizei*, eind '40 werd hij als de nieuwe *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* naar het *Generalgouvernement* gezonden, naar het bezette deel van Polen dus, waar hij onder twee meesters kwam te staan die toen al in een strijd op leven en dood gewikkeld waren: *Höherer SS- und Polizeiführer* Krüger en *Generalgouverneur* Hans Frank. Niet alle achtergronden van die strijd zijn duidelijk geworden – wèl is bekend dat Schöngarth, die eerst Krügers (en Himmlers) sympathie gewonnen had door de *Gouverneur* van Lemberg, een van de hoogste gunstelingen van Frank, wegens verregaande corruptie te arresteren (hij werd zonder vorm van proces doodgeschoten), in '42 met Krüger overhoop kwam te liggen. Het kan zijn dat Schöngarth eerder dan Krüger en Frank tot het inzicht was gekomen dat de Duitse politiek in het *Generalgouvernement*, gericht als zij was op de vernietiging van de Poolse intelligentsia en de Poolse cultuur, geen ander effect kon hebben dan, tot schade van de Duitse oorlogvoering, steeds meer Polen de illegaliteit binnen te jagen. Schöngarths eigen *Sicherheitspolizei und SD* had daartoe met haar barbaars optreden overigens een belangrijke bijdrage geleverd, zulks onder Schöngarths supervisie – van 'supervisie' spreken wij omdat hij in het uitgestrekte land het dagelijks beleid goeddeels aan vijf territoriale *Kommandeure* had overgelaten. Wat zij (vaak conform zijn algemene directieven) misdreven, was hem bekend, zoals hij er uiteraard ook nauwkeurig van op de hoogte was dat de Joden uit Polen en uit tal van andere Europese landen in de in en bij het *Generalgouvernement* gelegen concentratie- en vernietigingskampen werden uitgeroeid; trouwens, in januari '42 had Schöngarth de Duitse autoriteiten van het *Generalgouvernement* vertegenwoordigd op de beruchte bespreking aan de *Wannsee* te Berlijn waar Heydrich, de feitelijke chef van het *Reichssicherheitshauptamt*, o.m. had aangegeven welke groepen Joden althans tijdelijk gespaard zouden blijven en waar men van gedachten had gewisseld over de wijzen waarop de uitroeiing zou kunnen plaatsvinden.

In '43 bleek dat Hitler *Generalgouverneur* Frank niet wilde loslaten. Himmler bond toen in en haalde eerst Schöngarth, vervolgens Krüger uit het *Generalgouvernement* weg. Schöngarth werd in de herfst als officier in de *Waffen-SS* opgenomen en nam op de Balkan aan de strijd tegen de partizanen deel maar half mei '44 werd hij naar Den Haag gezonden om zich als Naumanns opvolger in te werken. Hij was een krachtiger persoonlijkheid dan deze; stipte gehoorzaamheid eiste hij, tegenspraak kon hij niet dulden, waarbij overigens moet worden opgemerkt dat hij zich minder met de zaken bemoeide dan hem uit hoofde van zijn functie mogelijk was. Van vooral Harsters organisatorisch beleid verschilde het zijne in zoverre dat hij, waar Harster de chefs van de *Aussenstellen der Sicherheitspolizei und des SD* strak aan de teugel had gehouden, hij die chefs, zoals hij in het *Generalgouvernement* met zijn *Kommandeure* had gedaan, in ruime mate hun eigen gang liet gaan.

Afgezien daarvan, hoe zeer was het oorlogsbeeld, hoe zeer waren ook de verhoudingen in Nederland veranderd sinds Harster naar Verona was vertrokken! Nog geen week was Schöngarth in functie of het kwam tot *D-Day*. Dan: de Nederlandse illegaliteit had zich sinds de zomer van '43 belangrijk uitgebreid, Rauters poging om door middel van de invoering van de Tweede Distributiestamkaart een dodelijke slag toe te brengen aan de illegale hulp aan de onderduikers was mislukt, het aantal radiozenders die met Londen in contact stonden, nam voortdurend toe en te verwachten viel dat de Nederlandse illegale groepen ook hun sabotageactiviteit zouden gaan uitbreiden. Misschien hoopte Schöngarth in de zomer van '44 nog wel dat hij die groepen de baas kon blijven – luttele maanden later zou een situatie ontstaan waarin hij beseftte dat het *Reichskommissariat*, volstrekt verrast door de Spoorwegstaking, zijn greep op Nederland en dat de 'SD' zijn greep op de illegaliteit in ruime mate had verloren. Het een zowel als het ander dreef hem en trouwens ook zijn chef Rauter steeds verder de weg op van een ongeremd en heilloos fanatisme – een weg evenwel die Schöngarth met meer aarzelen leek te volgen dan de in dat fanatisme verstarde *Höhere SS- und Polizeiführer*, althans: anders dan Rauter was Schöngarth een flink deel van zijn innerlijke stabiliteit kwijt. Hij was, aldus de secretaresse van Deppner (hoofd van de afdeling *Gegnerbekämpfung* in zijn staf), 'vaak onredelijk, schold, vloekte, liep soms urenlang de kamer op en neer als een tijger in zijn kooi en niemand durfde dan binnen gaan.'¹ Hij dronk veel, te veel, en

¹ C-K: 'Dienststelle BdS, 1944' (30 mei 1949), p. 3 (Doc I-284, a-1).

gaf ook in dat opzicht aan het onder hem ressorterende apparaat (waar verhalen de ronde gingen doen dat hij menigmaal in beschonken toestand zijn beslissingen nam) een slecht voorbeeld.

Harster had matigend op Rauter kunnen inwerken, maar van Schöngarth ging geen matigende invloed uit en dat was voor de Nederlandse illegale werkers des te noodlottiger omdat Hitler in juli '44 een streep had gehaald door de gehele Duitse berechting en met betrekking tot gevangenen genomen illegale werkers de formele beslissing over leven of dood aan het meest meedogenloze deel van het bestuursapparaat van het Derde Rijk had toevertrouwd: de *Sicherheitspolizei und SD*.

*

In feite had de 'SD' in bezet Nederland van meet af aan reeksen beslissingen over leven of dood genomen. Hij had immers, zoals wij in deel 8 hebben uiteengezet, telkens wanneer hem personen in handen waren gevallen die verboden handelingen hadden verricht (illegaal werk maar ook bijvoorbeeld het op aanzienlijke schaal bedrijven van zwarte handel of clandestien slachten), bepaald of de betrokkenen voor een Duitse rechtbank zouden verschijnen dan wel *abgetrennt* zouden worden; dat laatste betekende dat de gevangenen als z.g. *Schutzhäftlinge* naar een concentratiekamp in Nederland of Duitsland werden overgebracht, en met name in die concentratiekampen in Duitsland zouden (dat wist elke 'SD'er') velen bezwijken. Met dat al betekende die procedure toch dat de 'SD' zich de tijd moest gunnen om dossiers te vormen; voorstellen tot het opleggen van *Schutzhaft* moesten eerst per telex aan het *Reichssicherheitshauptamt* worden voorgelegd en de dossiers van niet-*abgetrennte* gevangenen werden aan het Duitse openbare ministerie, de *Generalstaatsanwaltschaft*, overgedragen welke vervolgens bepaalde voor welke rechtbank (een civiele, een militaire of een *SS*-rechtbank) de gevangenen zich moesten verantwoorden. Voor zulk een rechtbank verschijnend, werden de gevangenen door een raadsman bijgestaan en werden tegen hen doodvonnissen geveld, dan kon gratie gevraagd worden. Zeker, doodvonnissen kwamen veelvuldig voor en gratie werd maar zelden verleend, maar de gehele gang van zaken had voor de Nederlandse gevangenen in elk geval het voordeel dat hij veel tijd vergde; tussen arrestatie en veroordeling kon licht één of anderhalf jaar verstrijken. Zulk een tijdwinst kon, dat besepte elke gevangene, na *D-Day* van beslissende betekenis zijn – in juli evenwel werd de gehele bestraffingsprocedure drastisch versneld.

Seyss-Inquart en Christiansen die juist bezig waren, een groot aantal nieuwe rechtbanken te vormen die in werking zouden treden zodra in bezet Nederland de z.g. *Ausnahmezustand* (een Duitse 'staat van beleg') afgekondigd zou worden, vernamen op 6 juli tot hun verrassing dat Hitler had bepaald dat berechting van illegale werkers voortaan nagelaten moest worden; het desbetreffende *Führerbefehl* werd op 30 juli door Hitler ondertekend; het hield in, dat op heterdaad betraptte '*Terroristen und Saboteure*' ter plaatse neergeschoten moesten worden, dat later gegrepenen aan de 'SD' moesten worden overgedragen en dat '*Mitläufer*' '*zur Arbeit einzusetzen*' waren; van generaal Keitel, *Chef* van het *Oberkommando der Wehrmacht*, zouden nadere regelingen uitgaan. 'Die kondens', zo schreven wij in deel 8, 'gegeven de zeer algemene aard van het *Führerbefehl*, moeilijk gemist worden. Vielen diegenen die bijvoorbeeld hulp aan onderduikers georganiseerd, illegale bladen uitgegeven of spionage bedreven hadden, wel onder het *Führerbefehl*?' Welnu, op 18 augustus bepaalde Keitel dat allen, '*die die Sicherheit oder Schlagfertigkeit der Besatzungsmacht in anderer Weise als durch Terror- und Sabotageakte gefährden*', óók aan de 'SD' overgedragen moesten worden die hen, alweer, '*zur Arbeit einzusetzen*' had. 'Men zou dat', schreven wij in deel 8, 'kunnen interpreteren als transport naar een concentratiekamp. Duidelijk was dat alles niet.' Voor Rauter evenwel was het duidelijk genoeg om zijn beleid te verscherpen. Op 18 juli (d.w.z. nog voordat het *Führerbefehl* ondertekend en ontvangen was) schreef hij aan de Berlijnse chef van de *Ordnungspolizei* dat hij '*jetzt in drei Fällen gezwungen war, da kriegsgerichtliche Verhandlungen nicht steigern dürfen, verhaftete Terroristen und Saboteure als Sühne standrechtlich in grösserer Anzahl zu erschiessen*'¹ (ons zijn maar twee gevallen bekend²), één dag later, 19 juli, berichtte hij per telex dat hij deze aangelegenheid met Kaltenbrunner, Heydrichs opvolger als feite-

¹ Brief, 18 juli 1944, van Rauter aan generaal Wünnenberg (PRA-Den Haag: p.v. inz. Rauter (6 dec. 1947), p. 77 (Doc I-1380, a-1)). ² Beide gevallen werden op 18 juli in de Nederlandse dagbladers gepubliceerd. Uit het bericht bleek niet meer dan dat Rauter 'een aantal gearresteerde terroristen en saboteurs standrechtelijk' had laten doodschieten, één groep op 16, één groep op 17 juli, de eerste wegens een aanslag op een 'SD'er' te Amsterdam, de tweede wegens een aanslag op een afdelingshoofd van het Rotterdamse bevolkingsregister.

Wij voegen toe dat te Amsterdam de 'SD'er' Wehner op 16 juli was geliquideerd en dat Rauter daags daarna in de duinen bij Overveen vijftien illegale werkers had doen doodschieten, onder wie acht die door de verraden KP-overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam (uitgevoerd in de nacht van 15 op 16 juli) in handen van de 'SD' waren gevallen; tot die acht behoorden twee leden van de Top van de Landelijke Knokploegen: Johannes Post en Hilbert van Dijk.

lijke chef van het *Reichssicherheitshauptamt*, had 'abgestimmt'¹ en negen dagen later, 27 juli, gaf hij de algemeen inspecteur van de Nederlandse Landwacht (dat was van Geelkerken, plaatsvervangend leider van de NSB)

*'den dienstlichen Befehl, dass diensttuende Angehörige der Landwacht Niederlande genau so wie Angehörige der Ordnungs- und Sicherheitspolizei, dort, wo sie auf Terroristen und Saboteure stossen, die im Besitz von Waffen sind, diese unverzüglich im Kampf niederzumachen haben.'*²

Men ziet: in twee brieven sprak Rauter van 'Terroristen' (te interpreteren als: gewapende illegale werkers) 'und Saboteure' – moest hij nu inderdaad andere gearresteerde illegale werkers *en bloc* hoogstens naar concentratiekampen sturen? Hij en stellig ook anderen beschouwden dat als absurd, immers: in talloze gevallen hadden in bezet Nederland Duitse rechtbanken sinds '41 doodstraffen opgelegd bijvoorbeeld aan personen die illegale bladen en pamfletten hadden uitgegeven of verspreid, spionage hadden bedreven of aan stakingen hadden deelgenomen. In '47 beweerde Rauter dat 'in augustus, vermoedelijk midden augustus' ('44), een bevel was binnengekomen van het *Reichssicherheitshauptamt* hetwelk inhield dat de *Sicherheitspolizei* 'in de plaats van de opgeheven rechtbanken (zou) treden en tegen misdrijven de maatregelen treffen die de rechter ook had kunnen opleggen, in zeer vereenvoudigde vorm (doodstraf, concentratiekamp, arbeidsinzet of vrijpraak)'; bovendien was de *Sicherheitspolizei* voortaan 'gerechtigd en verplicht, represaillemaatregelen te nemen.'³ Het bevel waarop Rauter zich beriep, is niet bewaard gebleven, maar het is in hoge mate waarschijnlijk dat het *Reichssicherheitshauptamt* inderdaad zulk een instructie heeft gegeven (die dus aanzienlijk verder ging dan Keitel had bepaald).⁴ Overigens wijzen wij er op dat Rauter blijkens zijn brief van 18 juli toen al in drie gevallen, kennelijk conform een voorstel

¹ Brief, 19 juli 1944, van Rauter aan dr. Bender (*HSSuPF*, 4 c). ² Brief, 27 juli 1944, van Rauter aan C. van Geelkerken (a.v.). ³ BG-Den Haag, procureur-fiscaal: p.v. inz. Rauter (30 dec. 1947), p. 9-10 (Doc I-1380, b-17). ⁴ Lages, chef van de *Aussenstelle*-Amsterdam van de *Sicherheitspolizei und des SD*, en Haase, chef van de *Aussenstelle*-Groningen, hebben na de oorlog verklaard dat het *Reichssicherheitshauptamt* medio augustus een instructie heeft doen uitgaan als door Rauter bedoeld. Volgens beiden had over die instructie in Den Haag een bespreking plaatsgevonden onder leiding van Schöngarth. Daar zou Lages er op gewezen hebben dat hij het onmiddellijk executeren van belangrijke illegale werkers allerminst dienstig achtte voor een effectieve bestrijding van de illegaliteit en Schöngarth zou toen hebben goedgevonden dat de *Aussenstelle*-Amsterdam de betrokkenen eerst aan de gebruikelijke eventueel langdurige verhoren zou onderwerpen. Haase zou zich meer algemeen tegen het *Führerbefehl* en de instructie van Kaltenbrunner hebben uitgesproken. 'Darüber war', aldus Haase, 'der

dat hij aan Kaltenbrunner had gedaan, was overgegaan tot de executies waartoe hij volgens eigen zeggen pas 'in augustus, vermoedelijk midden augustus', een algemene machtiging zou ontvangen. Het tekent de gezindheid van de *Höhere SS- und Polizeiführer* en alles wijst er op dat de nieuwe *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* en de chef van zijn *Abteilung IV* van diezelfde gezindheid waren vervuld.

Deppner was het die bij het volgen van de nieuwe richtlijnen een centrale plaats ging innemen. De 'SD' had (wij herinneren aan de eerder gegeven cijfers) in Nederland medio augustus ruim elfduizend gevangenen in handen. Wie hunner kwamen er voor in aanmerking, onmiddellijk doodgeschoten te worden? De drukbezette Rauter had geen tijd om zich in die vraag te verdiepen en Schöngarth, pas enkele weken in functie, miste er de kennis voor. Deppner daarentegen had bijna vier jaar lang de leiding gehad bij de bestrijding van de Nederlandse illegale groepen, bezat daar een goed overzicht van en zat op een punt waarop hij, voorzover hij daar behoefte aan gevoelde, gemakkelijk toegang had tot alle dossiers. De belangrijkste gevangen genomen illegale werkers zaten in die tijd niet in het concentratiekamp Amersfoort opgesloten (dat werd in de eerste plaats gebruikt om er ontduikers van de arbeidsinzet in vast te houden) maar in het concentratiekamp Vught, waar zij zich òf onder de overige gevangenen bevonden (dan hadden zij dus slaappleatsen in de barakken, namen deel aan de appels en moesten overdag werken) òf, in de regel met meerderen tegelijk, achter slot en grendel zaten in een van de cellen van de kampgevangenis, de z.g. 'bunker'.

BdS (Schöngarth) 'stark entrüstet und erklärte mir, dass er persönlich auch nicht fragen könnte oder gefragt wurde, ob ihm etwas passe oder nicht, seine Befehle seien eindeutig . . . und deshalb durchzuführen, und jeder, der die obliegenden Pflichten nicht erfülle, werde von ihm persönlich vor ein Standgericht gestellt. Die Illegalität wächse von Tag zu Tag, Verstärkungen für die Sicherheitspolizei seien schon wiederholt und immer vergeblich aus Berlin angefordert worden. Es käme in diesem Kampf auf den letzten Einsatz jedes Einzelnen an, und Repressivmassnahmen und Exekutionen an Ort und Stelle seien in Ausnahmeständen in jedem Kriege schon dagewesen und würden von den anderen Kriegsführenden genau so angewendet' (PRA-Groeningen, p.v. B. G. Haase (15 febr. 1947 en volgende dagen), p. 15 (Doc I-612, a-5)) (bij dat laatste tekenen wij aan dat het Amerikaanse en het Britse oorlogsrecht wel het nemen van represailles toestonden maar dat het van de zijde van de Amerikaanse en Britse legers tijdens de veldtocht in Europa nimmer tot represailles is gekomen).

Haase beweert, bij die gelegenheid ook geprotesteerd te hebben tegen de *Silbertanne*-moorden die hij 'unüberbietbar minderwertig' zou hebben genoemd (a.v.). Inderdaad, na eind augustus '44 vonden geen *Silbertanne*-moorden meer plaats (er waren in totaal op zijn minst vier-en-veertig Nederlanders als slachtoffer bij gevallen) – het kan zijn dat Rauter en Schöngarth van mening waren dat van 'Exekutionen an Ort und Stelle' voldoende afschrikwekkend effect zou uitgaan.

In de 'SD'-gevangenis te Haaren had in juni het grote proces plaatsgevonden tegen de topfiguren van de groep-'Zwaantje' (het Nederlandse uiteinde van de Zweedse Weg) en de 'Dienst-Wim' – twee belangrijke spionagegroepen. Vijf-en-veertig illegale werkers waren tot de doodstraf, vier tot lange gevangenisstraffen veroordeeld. Die vonnissen moesten door Christiansen bekrachtigd worden; hij moest dus ook vaststellen hoe hij op de ingediende gratieverzoeken zou reageren. Christiansen was nog bezig dat te overwegen (de dossiers lagen bij zijn staf) toen besloten werd dat alle gevangenen die door *Wehrmacht*-rechtbanken berecht waren, veiligheidshalve naar gevangenis in Duitsland zouden worden overgebracht. Tot hen behoorden ook illegale werkers van de 'pilotenhulp'-groep '*Fiat Libertas*' en van de spionagegroep-'Albrecht' die in Utrecht ter dood veroordeeld waren. De Utrechtse groep werd in autobussen geladen, de bussen reden op 29 juli naar Haaren en nog diezelfde dag werden ca. tweehonderd gevangenen, onder hen o.m. de veroordeelden van de groep-'Zwaantje' en de 'Dienst-Wim', naar de gevangenis in Anrath bij Krefeld overgebracht van waaruit zij later in andere gevangenis in het westen van Duitsland zouden belanden – zonder hun dossiers. Dat zou velen het leven redden.

Met betrekking tot de gevangenen in Vught daarentegen kon Deppner zijn aanwijzingen geven. De vorming van de nodige executiepelotons bood geen probleem; die konden uit leden van de Vught bewakende 5de en 6de compagnie van het *Wachbataillon Nord-West* samengesteld worden. Besloten werd, de executies in de avonduren te laten plaatsvinden en in de onmiddellijke nabijheid van het kamp; overdag bevonden zich veelal *Kommandos* van gevangenen op terreinen buiten de kampomheining, maar van negen uur 's avonds af moesten alle gevangenen, voorzover niet in de 'bunker' opgesloten, in hun slaapbarakken zijn – het enige wat dezen zouden kunnen merken, was dat zij de salvo's van de executiepelotons zouden horen en vervolgens de aparte genadeschoten (een schot in de hersenen of in de nek), dat zij daags daarna weggevoerde gevangenen zouden missen en dat zij dan uit de schoorsteen van het kampcrematorium dikke rookwolken zouden zien opstijgen.

Voor wij deze 'Deppner-executies' gaan behandelen, willen wij er op wijzen dat begin augustus in Vught een belangrijke groep medewerkers van de *Trouw*-groep gefusilleerd werd: drie-en-twintig illegale werkers. Zij waren nog berecht, namelijk eind juli in Haaren waar zij toen gevangen zaten. Belangrijke aanwijzingen zijn er dat Rauter van Himmler

of van het *Reichssicherheitshauptamt* speciaal verlof had gekregen, dat proces ondanks het *Führerbefehl* te laten doorgaan, en men moet wel aannemen dat daarbij Rauters belangrijkste argument is geweest dat hij het proces en eventueel de doodvonnissen als drukmiddel wilde gebruiken om de redactie van *Trouw* er toe te brengen, de uitgave van het veelgelezen illegale blad te staken. Aanvankelijk waren de *Trouw*-gevangenen in Haaren van mening, dat de redactie het aanbod van de 'SD', het niet tot een proces te laten komen, moest afslaan; daarbij was van belang 'dat', aldus een medegevangene in Haaren, 'hoogstens een zes tot acht verwachtten de doodstraf te zullen krijgen, wanneer het inderdaad tot een proces zou komen.'¹ Dat proces vond plaats. Een *Polizeistandgericht* velde drie-en-twintig doodvonnissen. Op 5 augustus werden de leden van de *Trouw*-groep, uit Haaren overgebracht, in de 'bunker' van Vught opgesloten. Via de centrale verwarmingsbuizen, de door het gehele complex lopende luchtkokers en de enigszins geopende celraampjes was onderling contact mogelijk en ook contact met andere gevangenen. Een van die andere gevangenen, een LO-medewerker, hield op die eerste avond 'een ontroerende avondoverdenking', schreef later een medegevangene uit Vught; 'een vurig smeekgebed, door ons allen met hart en ziel meegebeden, zendt hij op tot God of Hij het toch mogelijk wil doen zijn, deze levens te sparen, maar – Uw wil geschiede.' Nadien hoorde men de leden van de *Trouw*-groep psalmen zingen. 'Zo is het doorgestaan die vier dagen.'² In die dagen herhaalde de 'SD' zijn aanbod aan de redactie van *Trouw*, nu in die vorm dat de doodvonnissen niet zouden worden uitgevoerd. Dat aanbod werd, vermoedelijk in de ochtend van 9 augustus, door de redactie op principiële gronden (geen compromis met de vijand!) verworpen. De *Lagerkommandant* van Vught werd ingelicht en op de avond van de 9de, 'tegen schemerdonker, werden', aldus een vrouwelijke gevangene die in de 'bunker' tewerk was gesteld,

'elf jongens uit hun cellen geroepen. Op de gang werden hun namen afgelezen en daarna gingen zij weg. Het hek van de gang sloeg dicht; we hoorden hen de poort uitlopen, op de auto gaan, de wagen dichtklappen en de kettingen van de sluiting rammelen, de wagen starten – wegrijden – en ongeveer tien minuten later hoorden wij één salvo en daarachter de genadeschoten.

Zo ging ook de tweede groep.'³

¹ B. van Huygevoort in Stichting Trouwfonds: *Vught, 9 augustus 1944–9 augustus 1946* (1946), p. 26. ² G. Breteler in a.v., p. 18-19. ³ L. van Harssel in a.v., p. 32.

Op die 9de augustus was nog niet duidelijk dat het Duitse front in Normandië definitief was ingestort – von Kluge had in de nacht van 6 op 7 augustus zijn tegenoffensief in de richting van Avranches ingezet. Door clandestien opgevangen radioberichten waren veel gevangenen in Vught van het oorlogsverloop redelijk goed op de hoogte. Korte tijd later was zonneklaar dat de *Wehrmacht* een verpletterende nederlaag had geleden en op een zondagmiddag (vermoedelijk zondag 13 augustus) werd door Belgische gevangenen in Vught de *Brabançonne* aangeheven. 'Wij geloofden dan ook vast en zeker', schreef later een Nederlandse gevangene,

'de een of andere morgen (binnen afzienbare tijd) wakker te worden terwijl de Moffen gevlucht of gevangen genomen waren en Geallieerde troepen voor de poort zouden staan om ons te bevrijden! Dit was voor ons zo'n vaststaand feit (afgaande op de vele geruchten van die dagen) dat wij onder elkaar al hadden uitgemaakt dat niet alle gevangenen vrijgelaten mochten worden: de meeste *Kapo's* en blokhoofden zouden opgesloten blijven.'¹

Vermoedelijk was eind juli met de door Deppner gelaste executies een begin gemaakt. Volgens een bewaardgebleven lijst (de opgave is niet volledig) werden op 29 juli vijftien gevangenen geëxecuteerd en volgens deze lijst en een andere bron tussen 4 en 22 augustus honderdtwee-entachtig. Er waren in die periode op zijn minst zeven dagen waarop, als de gevangenen na afloop van de middagwerktijd op appèl stonden, bepaalde kampnummers werden opgelezen; de houders van die nummers 'werden', aldus een gevangene,

'afgesnauwd wanneer ze niet op een holletje kwamen aanlopen. 't Was een ellendig gezicht om deze soms oudere mensen op een draf langs de rijen te zien hardlopen . . . Dan stonden ze daar in 't gelid, doodsbleek . . . In rijen van vijf in de pas marcheerden ze dan naar de bunker. 's Avonds knetterden de fusillades en klonken de korte, droge revolverschoten achteraan.'²

¹ F. M. Gescher: *Het helse eind van Vught. Duitse methoden op Nederlandse bodem. Mijn ervaringen in de zomer van 1944 aldaar en mijn belevenissen hierna* (1945?), p. 142.

² J. Gerber: *Mijn ervaringen in gevangenis en concentratiekamp, Weteringschans, Vught, Oranienburg* (1945?), p. 24.

EXECUTIES IN VUGHT

Ook Belgische gevangenen werden geëxecuteerd: eind augustus een uit het concentratiekamp Breendonk gearriveerde groep uitgehongerde en afschuwelijk mishandelde gevangenen van wie, zo heette het, sommigen bij gevechten in de Ardennen gegrepen waren – meer dan veertig hunner werden 's avonds doodgeschoten, hetgeen uiteraard nog verder bijdroeg tot de sfeer van nervositeit die in het kamp kwam te hangen. Hoop en angst gingen er hand in hand. Op woensdag 30 augustus werden weer twee-en-twintig gevangenen doodgeschoten. Op donderdag 31, Koninginnedag, kregen de gevangenen de wekelijkse Rode Kruis-pakketten (papier zakken met besmeerde boterhammen er in) uitgereikt. 'Er wordt', aldus een hunner, T. J. Botke,

'gegeten zonder omhaal, en met de gretigheid die uitgehongerden aan de dag leggen. Eén man echter legt de zak met het kruis voor zich neer en staat op.'¹ Op onvernomen bevel staan allen op. Zij volgen die ene man die nu (zonder geluid te geven) zingt. Het Wilhelmus, want vandaag is Wilhelmina jarig. Zijn lippen bewegen. Onze lippen bewegen. En het lied stijgt op uit honderden kelen. Zonder klank, zonder geluid. De SS kijkt verbijsterd toe. Bij het tweede couplet wordt de ontroering de meesten te machtig.'²

Na die donderdag steeg de spanning van dag tot dag, aangewakkerd door de zenuwachtigheid waarvan veel SS'ers getuigden. Gerucht volgde op gerucht. De een beweerde dat de SS van plan was, het kamp te verlaten, de ander dat het de bedoeling was, alle barakken met de gevangenen (het kamp werd steeds voller³) de lucht in te blazen. Maandagochtend 4 september werd rondverteld dat de Engelsen de vorige dag Brussel hadden bevrijd. Waar bleven zij? Zou de SS vluchten? Men hoorde die dag ontploffingen in de verte. Sommigen zeiden dat dat het naderende front was, anderen dat de Duitsers op het vliegveld Gilze-Rijen munitievoorraden opbliezen. Een aankondiging van hun aftocht? Tijdens het avondappèl vloog het ene eskader Duitse jagers na het andere dwars over het kamp – oostwaarts, naar de *Heimat*. Ze vlogen laag, ze waren blijkbaar zwaarbeladen. 'Geronk ten noorden en zuiden van het kamp deed veronderstellen', aldus een gevangene⁴,

¹ Dit was Botke zelf, een tandarts uit Maastricht; gearresteerd wegens medewerking aan de 'pilotenhulp'-groep-'Vrij', was hij eind juni '44 in Vught opgesloten. ² T. J. Botke: *Vergeet het toch maar* (1966), p. 141-42. ³ Van medio augustus tot begin september zijn nog ca. duizend gevangenen aan de in Vught al aanwezigen toegevoegd; wij vermoeden dat zij hoofdzakelijk uit diverse 'SD'-gevangnissen naar Vught zijn overgebracht. ⁴ F. M. Gescher: *Het helse eind van Vught*, p. 146-47.

'dat nog meer formaties Gilze-Rijen verlieten. En wij allen kregen dezelfde indruk: van ratten die het zinkende schip verlaten!

Het avondappèl duurde die avond buitengewoon lang. Maar het was een mooie avond en wij waren het lange wachten wel gewend. En terwijl wij staan te wachten . . . scheert plotseling als een lange eindeloze roffel (vlak in de buurt achter die bossen) een salvo door de lucht. We weten maar al te goed wat dat betekent – maar we hebben nog nooit zo'n geweldig salvo meegemaakt: verschillende malen hadden wij in 't kamp een salvo uit twintig, dertig geweren gehoord, maar dit salvo schijnt wel uit honderd en meer geweren te komen. Wij zijn allemaal met ontzetting geslagen. Iedereen is stil, er wordt niet meer gesproken – alleen een enkel woord hoort men fluisteren. Men kan zien dat verschillenden voor ons in gebed verzonken zijn voor hen die daar vielen. Daar komen de genadeschoten: één – twee – vier – we tellen tot zeventig en daarboven, sommigen zeggen later er meer dan tachtig te hebben geteld.

Dan 't tweede – en nog een derde salvo volgt.

We hebben die avond in totaal tussen de tweehonderd en tweehonderdvijftig genadeschoten geteld.¹

Tot hen die op die maandagavond gefusilleerd werden, behoorden alle leidende figuren van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (de LO) en de Landelijke Knokploegen (de LKP), die de 'SD' de voorafgaande maanden in handen waren gevallen. Enkelens noemden wij in deel 7: kapelaan Naus en Jan Hendrix ('Ambrosius') die de LO in Limburg hadden geleid, Henk Dienske, de LO-districtsleider uit Amsterdam, Johannes Hessels en Marinus Westerbeek, beiden lid van de Top van de LO, Hendrik A. van Wilgenburg die de met de LO verbonden Persoonsbewijzensectie (de PBS) had geleid en Jacques de Weert die haar had opgericht, voorts Leendert Valstar en Izaak van der Horst, beiden lid van de Top van de Landelijke Knokploegen. Voor hen en hun makkers had 'Ambrosius' gebeden. Hij zelf werd, berichtte later een gevangene die in de 'bunker' met anderen in een cel zat boven de zijne,

'gewaarschuwd om over een kwartier gereed te zijn. Wanhopig waren we. Ook hij! Hij riep ons zelf toe wat hem was meegedeeld. Vroeg ons de groeten over te brengen aan zijn familie en vrienden. 'Ik weet wat ik gedaan heb, ik weet ook waarom. Maar ik weet ook waar ik heenga.'

Daarna heeft hij met ons door de luchtkoker gebeden. Nooit vergeet ik dat gebed . . . Hij bad voor zijn vijanden en voor zijn vrienden . . . Hij bad voor onze

¹ Volgens een bewaardgebleven lijst zouden die avond in Vught vijf-en-vijftig gevangenen zijn gefusilleerd.

EXECUTIES IN VUGHT

koningin, voor ons volk dat op de drempel der vrijheid scheen te staan. Hij bad dat ons volk de vrijheid die komen zou, waardig zou dragen. Hij vroeg om eenheid na de vrede.

Rustig sprak hij, met klare, heldere stem, alsof geen vuurpeloton op hem wachtte.¹

Dinsdagochtend, 5 september, klonken opnieuw de salvo's en de genadeschoten. Er waren toen op zijn minst vier-en-vijftig slachtoffers.

Wij voegen toe dat zich onder de velen die in augustus en de eerste dagen van september in Vught krachtens beslissingen van Deppner werden gefusilleerd, van de in vorige delen genoemde illegale werkers ook bevonden Joop Westerweel die honderdvijftig tot tweehonderd Joodse jongeren naar Frankrijk had helpen ontsnappen, en de grote organisator van het illegale financiële steunwerk in Friesland, Jan Evenhuis.

Zonder commentaar citeren wij tenslotte de volgende fragmenten uit een verslag, opgemaakt op grond van naoorlogse mededelingen van enkele leden van de 5de en 6de compagnie van het *Wachbataillon Nord-West*²:

'4 augustus. Vele belangstellende SS'ers trekken mee naar de executieplaats als gold het een openbare vermakelijkheid.

11 augustus . . . is het vuurpeloton zingend afgemarcheerd. Uitgenomen enkelen stormde de ganze compagnie het gelid uit om voor de fusillade zich vrijwillig te melden . . . Het vuurpeloton is getraceerd op sigaretten en een fles jenever per drie man.

18 augustus . . . Thans een vast aangesteld vuurpeloton. Ook is het verboden naar de executie te gaan zien. De slachtoffers ondergaan half naakt de executie. Hun kleren zouden naar Duitsland gezonden worden . . . Er wordt slecht geschoten en altijd nog na het gewerensalvo blijven er staan.'

★

Hoeveel gevangenen van eind juli tot in de eerste dagen van september krachtens de door Deppner genomen beslissingen in totaal in Vught zijn geëxecuteerd, is niet precies bekend. Vast staat dat het er op zijn minst

¹ 'De Visser': 'De bunker in Vught' in *Den vijand wederstaan. Historische schetsen van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, Landelijke Knokploegen en Centrale Inlichtingendienst* (1946), p. 275-76. ² RvO, GC, c(61)751.

vierhonderdvijftig zijn geweest. De bezetter zweeg over wat hij had aangericht. Geen enkele publiciteit gaf hij er aan, zelfs niet ter intimidatie van de bevolking als geheel of van de illegale groepen die uit die bevolking waren voortgekomen.

Panorama der illegaliteit

Ook, ja juist in dit deel hebben wij veel te schrijven over de illegaliteit. Zij was een minderheid. Wij herinneren er aan dat wij in deel 7 (in de paragraaf 'Illegale werkers' van hoofdstuk 8) als een voorzichtige, wellicht te voorzichtige, schatting vermeldden dat vóór september '44 in ons land het aantal illegale werkers (gedefinieerd als diegenen die in vaste organisatorische verbanden illegaal actief waren) van de orde van grootte van vijf-en-twintigduizend was; daarbij hadden wij de individuele saboteurs en de talrijke helpers van de illegale werkers niet meegerekend – talrijke, want velen van die illegale werkers waren voor hun huisvesting, hun voeding, het opbergen van bezwarende stukken, soms ook van wapens, en het ontvangen van hun correspondentie afhankelijk van de hulp die hun dagelijks door allerlei relaties werd geboden. Ook hebben wij in die schatting het aantal gezinnen niet meegeteld waarin onderduikers gehuisvest waren – een aantal dat wij met betrekking tot de Joodse onderduikers op vijf-en-twintigduizend hebben geschat en dat met betrekking tot de niet-Joodse onderduikers (dat werden er enkele honderdduizenden) eenvoudig niet te schatten valt. Maar toch: diegenen die direct of indirect bij het illegale werk waren betrokken, bleven een minderheid vormen – een minderheid evenwel die in tegenstelling tot de meerderheid van de 'goede' Nederlanders niet de gebeurtenissen over zich heen liet gaan en zich er zo goed mogelijk bij aanpaste, ingreep, acties uitvoerde, reacties uitlokte en daarmee tot een historisch werkzame factor werd; dat alles dient zo nauwkeurig mogelijk weergegeven te worden.

Er waren dan, om te beginnen, illegaal opererende kernen die een zekere uitstralende werking hadden op bepaalde bevolkingsgroepen welke in hun verzetshouding werden gestijfd. Het verzet van de kerken, van de protestantse schoolbesturen, van de universitaire docenten, van de studenten, van de artsen tenslotte, werd gedragen door vaste organisaties die mondeling of gedrukt bepaalde parolen doorgaven, soms ook stukken opstelden die zich tot Duitse of Nederlandse autoriteiten richtten of

(kerkelijk verzet) van de kansels werden voorgelezen. Dat kerkelijk verzet werd gecoördineerd door het Interkerkelijk Overleg, het verzet van de protestantse schoolbesturen door het Schoolverzet, het verzet van de universitaire docenten door het Hooglerarencontact, het verzet van de studenten door de Raad van Negen (er waren in die tijd in den lande negen instellingen waar hoger onderwijs was gegeven) en het verzet van de artsen door het Medisch Contact.

Voorts hadden zich in verscheidene, door de bezetter opgeheven en verboden politieke partijen kernen van voormannen gevormd die in clandestiene bijeenkomsten hun aanhang bijeen trachtten te houden en dan vaak ook tegen de bezetter ageerden; vooral binnen de Anti-Revolutionaire Partij en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij was dat het geval. Wij voegen toe dat vertegenwoordigers van die eerste twee partijen met die van vier andere (de Rooms-Katholieke Staatspartij, de Christelijk-Historische Unie, de Liberale Staatspartij en de Vrijzinnig-Democratische Bond) af en toe bijeenkwamen in het z.g. Politiek Convent. Hoe sterk hun aanhang in den lande was gebleven, wisten de leden van dat Convent niet – wij hebben er trouwens in deel 9 (in de paragraaf 'Partijwezen' in hoofdstuk 14) op gewezen dat in '44 ten aanzien van geen enkele vooroorlogse partij vaststond of zij na de bevrijding ongewijzigd zou worden voortgezet; achter dat voortbestaan van de RKSP, de CHU, de Liberale Staatspartij en de Vrijzinnig-Democratische Bond stond een vraagteken, in anti-revolutionaire kringen werd door sommigen, o.m. in het gereformeerde verzetsblad *Trouw*, bepleit dat ARP en CHU zich na de bevrijding zouden verenigen, de SDAP wilde een ruimere basis kiezen en de leiding van de illegale CPN (deze partij was in '40 als zodanig in de illegaliteit gegaan) voelde er voor om de CPN in een bredere socialistische partij te laten opgaan, zulks in de verwachting dat communisten in die bredere partij een dominerende positie zouden gaan innemen.

Wat de traditionele democratische partijen betreft, merken wij nog op dat zij ook in het laatste bezettingsjaar als partijen nauwelijks een rol speelden. Zij hadden geen functie. Men stond voor problemen die met de partij-gescheidenheid niets te maken hadden. Drees bijvoorbeeld, de vroegere voorzitter van de Tweede Kamer-fractie der SDAP, gaf zich veel moeite, de SDAP bijeen te houden, en vertegenwoordigde zijn partij graag in het Politiek Convent, maar in dat laatste jaar was veel belangrijker dat hij in nog drie andere colleges zitting had: het Vaderlands Comité, de Contact-Commissie der illegaliteit (gevormd op de coördinatie-bijeenkomst te Amsterdam op 3 juli '44) en het (in het volgend hoofdstuk te behandelen) in augustus van regeringswege ingestelde College van

Vertrouwensmannen; al deze drie colleges (van het Vaderlands Comité en van de Contact-Commissie was Drees voorzitter) deden langs geheime weg belangrijke adviezen uitgaan naar de regering te Londen en het College van Vertrouwensmannen bereidde bovendien voor na de bevrijding reeksen maatregelen op de bestuurssector voor. Geen van de drie colleges had iets te maken met de traditionele partij-indeling en ook van de illegaliteit als geheel mag men zeggen dat zij niet in het minst partij-gebonden was.

De illegale bladen vormden een belangrijke manifestatie van de wil tot verzet. Van de grootste (*Je Maintiendrai*, *Ons Volk*, *Ons Vrije Nederland*, *Het Parool*, *Trouw*, *De Vonk*, *Vrij Nederland* en *De Waarheid*) kwam een- of tweemaal per maand een gedrukt nummer uit, soms bij één, soms bij verschillende drukkerijen vervaardigd. De redacties waren klein, de verspreidersgroepen groot; deze laatste konden in het land als geheel voor één blad enkele duizenden personen omvatten. In december '43 had de gezamenlijke oplage van de grootste illegale bladen bijna een half miljoen exemplaren bedragen; vermoedelijk was dat aantal in de zomer van '44 nog gestegen. Naast de bladen die wij noemden, waren er andere die wij zullen vermelden als daar aanleiding toe is; er waren ook veelal dagelijks verspreide illegale nieuwsbladen, meestal gestencild, die doordat de meeste mensen hun radiotoestel hadden ingeleverd, een belangrijke functie hadden op het terrein van de nieuwsvoorziening. Het aantal van die nieuwsbladen bedroeg in de zomer van '44 ongeveer 150 met een gezamenlijke oplage van (naar schatting) enkele tienduizenden exemplaren. Elk illegaal blad had voor zijn productie geld nodig, kleine bedragen voor de illegale nieuwsbladen, grote voor de belangrijkste illegale opiniebladen, tot vele tienduizenden guldens per nummer toe. Al dat geld werd clandestien bijeengebracht.

Een wezenlijke functie van de illegaliteit was de zorg voor de onderduikers, Joodse en niet-Joodse, en die laatsten waren, gelijk eerder opgemerkt, in hoofdzaak 'contractbrekers' en 'weigeraars' van de arbeidsinzet. De hulp aan de Joodse onderduikers was in verband met de in juli '42 ingezette deportaties naar 'Polen' in de zomer van dat jaar van start gegaan, de grootscheepse hulp aan de niet-Joodse was pas in de loop van '43 wenselijk gebleken. De hulp aan de Joodse onderduikers was, zou men kunnen zeggen, gedecentraliseerd, maar bij de hulp aan de niet-Joodse nam de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, de LO, een hoogst belangrijke plaats in. Er waren in de zomer van '44 misschien wel enkele duizenden illegale werkers die er zich voortdurend het hoofd over moesten breken hoe zij 'hun' Joodse onderduikers aan

de noodzakelijke distributiebescheiden en vaak ook aan geld konden helpen en hoe zij de zich voordoende huisvestings- en andere problemen konden oplossen. Talrijke 'organisatoren' van die hulp aan Joden (zij hielpen ook wel niet-Joodse onderduikers – wie eenmaal met illegaal werk was begonnen, zag dat werk voortdurend toenemen) hadden eind '43-begin '44 hun krachten gebundeld, in Amsterdam tot de Vrije Groepen-Amsterdam en in Den Haag (met inbegrip van Leiden en Delft) tot de Vrije Groepen-Den Haag – 'vrij' noemden die groepen zich omdat zij aansluiting bij (en afhankelijkheid van) de LO afwezen.

Alle verzorgingsgroepen hadden, afgezien nog van duikadressen (die voor Joden vaak moeilijk te vinden waren), drie dingen nodig: geld, persoonsbewijzen en distributiebescheiden. Het geld werd ingezameld, de persoonsbewijzen werden nagemaakt of gewijzigd (op dat gebied waren de door Gerrit-Jan van der Veen opgerichte Persoonsbewijzen-centrale en twee met de LO verbonden illegale groepen: de Falsificatie-centrale-LO en de Persoonsbewijzensectie, de grootste 'producenten') dan wel via illegale contacten bij de bevolkingsregisters verkregen, en de distributiebescheiden werden òf 'gekraakt' òf van illegale contacten bij de distributiediensten betrokken. Die illegale hulp van de bevolkingsregisters en de distributiediensten uit was van veel betekenis – één illegale groep was er, de TD-groep (genoemd naar de in '44 uitgereikte Tweede Distributiestamkaart, maar de groep bestond al sinds de zomer van '42), die op het standpunt stond dat die hulp-'achterom' voldoende was om in de noden van alle onderduikers te voorzien en die derhalve fel gekant was tegen de 'kraken' welke de normale gang van zaken in de overheids-administratie verstoorden en aldus, zo meende de TD-groep, de hulp-'achterom' bemoeilijkten. In feite constateerde de LO-leiding terecht dat de 'kraken' (voor haar uitgevoerd door de Knokploegen), gegeven het grote aantal onderduikers, onmisbaar waren. Niet dat dat 'kraken' eenvoudiger werd! De bewaking van de gemeentesecretarieën en de bevolkingsregisters werd vooral krachtens Rauters instructies steeds scherper, maar de Top van de Landelijke Knokploegen (er waren in den lande in de zomer van '44 veertig tot vijftig van dergelijke ploegen) wist een zwakke stee te vinden in het administratieve systeem; de Utrechtse KP-leider kwam in vast contact met twee hoogst belangrijke informanten wier gegevens elkaar aanvulden: de PTT'er die bij de Groninger drukkerij Hoitsema (daar had Joh. Enschedé en Zonen een nevenbedrijf ingericht waar een deel van de distributiebescheiden werd gedrukt) was gedetacheerd, lichtte de KP-leider regelmatig in, op welke data nieuwe bescheiden naar bepaalde distributiediensten werden gezonden, en de directeur

van de postverzendingdienst in Den Haag deed hem regelmatig opgave, met welk treintransport de betrokken zendingen de stations van aankomst zouden bereiken. Knokploegen wisten dan precies welke transporten overvallen konden worden tussen die stations van aankomst en de plaatsen van bestemming. Deze aanpak werkte zo effectief dat de Knokploegen in juli en augustus een record-aantal bonkaarten voor de eerstvolgende maanden buitmaakten¹ – zoveel zelfs dat zij (waarover straks meer) zonder gevaar voor het LO-werk op de sabotage konden overschakelen.

Hoe werd in de zomer van '44 het werk van de LO en van de Knokploegen geleid en welke problemen deden zich bij die illegale arbeid voor?

De z.g. Top van de LO besloot eind juni veiligheidshalve voortaan nog maar zelden samen te komen met de provinciale leiders maar dezen door middel van koeriersters strikt geheime 'Wekelijkse mededelingen' te doen toekomen welke na lezing moesten worden vernietigd (de inhoud werd dan mondeling doorgegeven aan de districtsleiders). Nummer 1 van deze 'Wekelijkse mededelingen' droeg de datum van 3 juli – toevallig de dag waarop in Amsterdam de al eerder genoemde coördinatiebijeenkomst plaatsvond waar de LO-vertegenwoordiger, G. Pruys, voor de gewetensvraag kwam te staan of hij zichzelf (en daarmee zijn gehele illegale organisatie, de veruit grootste in den lande) zou aansluiten bij de midden- of bij de rechter-sectie van de illegaliteit. Hij koos de rechter-sectie en met die keuze kon de Top zich verenigen, maar het gebeurde had onderstreept dat, aangezien koningin Wilhelmina en minister-president Gerbrandy de Contact-Commissie als een belangrijk adviescollege zouden beschouwen, de LO voor beslissingen geplaatst zou worden welke een algemeen-politiek karakter droegen. Vergden die beslissingen niet regelmatig overleg van een klein college? Teneinde aan

¹ In augustus bleek bij controle 'in een der grootste steden' (wij weten niet in welke stad) 'dat', aldus een uit die tijd daterend verslag van de LO, 'meer dan 10% der onderduikers een dubbele bonkaart had. Het wekt ons op tot zeer strenge controle, we mogen niet vergeten dat bloed en tranen kleven aan de kaarten.' Wij citeren uit hetzelfde verslag: 'Volgens het CDK' (het 'Centraal Distributiekantoor', het onderdeel van de LO dat de buitgemaakte bonnen verdeelde over de provincies) 'komt 25% der bonkaarten in de zwarte handel. Ons lijkt dit getal wel wat te hoog, maar er moet met kracht tegen dit euvel worden opgetreden . . . Illegale werkers hebben heus geen 6 rookkaarten nodig (historisch).' (Verslag no. 8, 21 aug. 1944, LO/LKP, 1A) De LO kreeg medio '44 ca. 220 000 bonkaarten per maand, andere groepen kregen er 30 000 tot 40 000.

DE 'LANDELIJKE ORGANISATIE'

dat overleg vorm te geven en trouwens ook te bevorderen dat de gehele organisatie adequaat zou reageren op de steeds wisselende maatregelen van de Duitse en Nederlandse autoriteiten, stelde de Top eind juli een Centraal Bureau in, bestaande uit drie prominente LO'ers die elkaar dagelijks in of bij Hilversum (twee van de drie waren daar ondergedoken) zouden ontmoeten. Die drie waren de al genoemde Pruys (tevorens provinciaal leider van de LO in Gelderland), voorts T. van Vliet (tevorens provinciaal leider Zuid-Holland) en ir. H. van Riessen (tevorens LO-leider in het district-Haarlem). Pruys, voorzitter van de Top, trad ook als voorzitter van het Centraal Bureau op, maar dat duurde niet lang. De LO was van gereformeerde oorsprong en wel namen personen van andere geloofsovertuiging en ook personen zonder geloofsovertuiging in de organisatie belangrijke posten in, maar onder de provinciale leiders was de groep der gereformeerden de sterkste gebleven en deze groep had in van Riessen meer vertrouwen dan in Pruys die de LO eerder als een aan nationale dan aan godsdienstige motieven ontsproten organisatie zag.

Van Riessen, geboren in 1911 als zoon van een boer tevens groentehandelaar in Bloemendaal, was niet alleen een gereformeerde, maar ook een anti-revolutionair. In Delft, waar hij electrotechniek had gestudeerd, was hij praeses geworden van de *SSR (Societas Studiosorum Reformatorum)*, een jaar daarna praeses van de landelijke *SSR*. In '40-'42 had hij met veel energie deelgenomen aan het bijeenhouden van de Anti-Revolutionaire Partij, begin '43 was hij in Haarlem en omgeving voor de LO gaan werken. Hij was er in februari '44 gearresteerd maar had zich, intelligent en vasthoudend als hij was, weten vrij te praten. 'De mannen van de LO', zo schreef hij ons in '75, 'vertrouwden het niet helemaal, maar er was zo weinig mankracht dat ze het met me gewaagd hebben.'¹ Die 'mannen van de LO' hadden daar geen spijt van – wèl Pruys: deze werd eind september uit de Top en uit het Centraal Bureau verwijderd en door de Amsterdamse LO-leider H. A. Douqué vervangen. Van Riessen, hoe betrekkelijk jong ook (hij was toen drie-en-dertig), werd voorzitter; hij zou er in belangrijke mate toe bijdragen (meer hierover in deel 10 b) dat de LO en de LKP als organisaties zich met beslistheid op een politiek-behoudend standpunt zouden plaatsen en de vooroorlogse 'antithese' (gelovigen tegen ongelovigen) zouden terugbrengen in het binnenlands bestel.

¹ Brief, 25 aug. 1975, van H. van Riessen.

Gelijk gezegd: de LO was in hoge mate aangewezen op de prestaties der Knokploegen. Die KP'en waren overigens zelfstandig (zij kregen wèl geld van de LO) en hadden een eigen landelijke leiding. Van die leiding was in de tweede helft van juli door de arrestaties van Leendert Valstar (15 mei), Izaak van der Horst (14 juni) en Johannes Post en Hilbert van Dijk (16 juli) niet veel over – nog maar één lid van de 'oude' Top van de LKP bevond zich op vrije voeten: de vijf-en-twintigjarige Liepke Scheepstra, en hij, zwaar gezocht door de 'SD', kon zich nauwelijks vrij bewegen. De Top van de LO maakte zich grote zorgen over deze situatie; zij vreesde trouwens óók dat de beste van de beschikbare Knokploegen de grootscheepse sabotage, vooral van de spoorwegen, ter hand zouden nemen, zulks tot schade van het 'kraak'-werk, en zij wenste dat Scheepstra in de landelijke KP-leiding de LO-leider van Brabant-West, R. Rombouts, naast zich zou krijgen. 'Er moet', aldus 'Mededelingen no. 6 van de Top van de LO' (7 augustus) 'andere leiding bij KP's komen; willen zij niet, dan zal de LO genoodzaakt zijn andere KP's op te richten. Willen zij zelfstandig worden, dan ook geen financiële steun meer van LO . . . Willen eerst weten hoe zij verder hun leiding opstellen.'¹ Het geschil werd bijgelegd. 'De band met de KP's', zo stond in 'Mededelingen no. 7 van de Top van de LO' (ca. 14 augustus) te lezen, 'is zeer verstevigd door de benoeming van een der provinciale leiders in de Top van de KP. Bovendien heeft de KP nogmaals vastgesteld, dat ze allereerst zal zorgen voor de bonkaarten en daarna zich zal wijden aan ander werk'² – nu, voor die bonkaarten werd gezorgd, gelijk reeds vermeld.

Zo was dus Rombouts in de landelijke KP-leiding opgenomen. Er waren intussen ook anderen met wie Scheepstra in die periode regelmatig overleg voerde, ja moest voeren, want los nog van het feit dat hij Amersfoort, de plaats waar hij ondergedoken was, maar zelden kon verlaten, was één persoon onvoldoende om directieven door te geven aan de Knokploegen die zich in bijna alle provincies bevonden³ en met hen hun acties te bespreken. Voor de Knokploegen in het westen des lands kreeg P. de Beer ('Witte Piet') zitting in de LKP-Top, voor die in

¹ LO/LKP, 1A. ² A.v. ³ In de provincies Zeeland en Noord-Holland bestonden naar verhouding weinig Knokploegen. In augustus telde Noord-Holland vijftig KP'ers, in Amsterdam werd pas eind juli '44 een eerste Knokploeg gevormd; zij bestond, aldus K. Norel in *Het Grote Gebod*, 'bij haar oprichting uit het overschot der ploegen Alkmaar en Hoorn' (die waren door de 'SD' uiteengeslagen), 'enkele Amsterdamse LO'ers en een paar onderduikers.' (*Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en KP* (1951), dl. I, p. 538)

DE KNOKPLOEGEN

het midden en oosten J. Abbink ('Joop-Apeldoorn') en voor die in het zuiden Jacques Crasborn ('Sjaak-Limburg') (de noordelijke provincies waren dus niet vertegenwoordigd¹) en bij die drie voegden zich nog een van de drie leiders van de bonnen-transportorganisatie, P. Russchen ('Peter-CDK'), en de man over wie wij straks meer te schrijven hebben: 'Frank', te weten Johannes A. van Bijnen, die toen al enkele maanden bezig was, de Landelijke Knokploegen gereed te maken voor de spoorwepsabotage (vandaar de al gememoreerde bezorgdheid van de LO-leiding). Teneinde de verhoudingen met de LO zo goed mogelijk te maken, werd Rombouts voorzitter van de nieuwe LKP-Top, maar aangezien hij niet uit het Knokploegen-werk was voortgekomen, had hij in de kring die hij voorzat, nauwelijks gezag. Er werd daar in de eerste plaats naar Scheepstra geluisterd.² Als voorzitter vertegenwoordigde Rombouts de LKP in de contacten met andere organisaties (wij zullen ze straks beschrijven); daarbij kon hij de LKP nooit binden; bij elk punt dat aan de orde kwam, zei hij dat hij het eerst met de gehele Top moest bespreken. De vertegenwoordigers van die andere organisaties kregen zodoende de indruk dat hij eerder de boodschapper was van de LKP dan de voorzitter.

Voor wij nu verder gaan, merken wij op dat in de zomer van '44 in Eindhoven en omgeving nog een tot dusver niet genoemde illegale groepering bestond die zich 'Partisanen-Actie Nederland' noemde (de 'Pan'). Zoals die naam al aangaf, wilde deze groepering op het geschikte moment guerrilla-activiteit gaan ontplooiën. Ze was in maart '44 ontstaan en de leiding beschikte in augustus over de namen en adressen van een zeshonderd jongeren die bereid waren tot actie over te gaan als men daar de middelen voor had; voorlopig ontbraken die. Deze groepering, waarin ook een aantal leden van uiteengeslagen Knokploegen terechtgekomen was, stond in contact met leidende figuren van de Noordbrabantse Knokploegen.

Wij hebben de zorg voor de onderduikers een wezenlijke functie

¹ In Drente en Groningen waren de Knokploegen in sterke mate door de 'SD' uiteengeslagen, Friesland had pas een nieuwe KP-leider gekregen, Piet Oberman, die in die tijd verwondingen had opgelopen in een gevecht met de Landwacht en wiens gezag nog niet door alle Friese Knokploegen werd erkend. ² En goed geluisterd! Om een voorbeeld te geven: kort voor de arrestatie van Johannes Post besloot de Top-LKP in een vergadering te Rijnsburg waar Scheepstra niet aan kon deelnemen, dat de Landwacht vogelvrij zou worden verklaard. Op de eerstvolgende vergadering, die weer in Amersfoort plaatsvond, wist Scheepstra, wijzend op de onvermijdelijke represailles, te bereiken dat het besluit werd ingetrokken.

genoemd van de Nederlandse illegaliteit. Een andere functie was de directe steun aan de Geallieerde oorlogvoering in de vorm van de 'pilotenhulp': het naar België en verder zuidwaarts overbrengen van Geallieerde militairen (ontsnapte krijgsgevangenen en bemanningsleden van Geallieerde vliegtuigen die boven Nederland hadden moeten afspringen of een noodlanding hadden moeten maken), en in de vorm van de spionage.

Wat de 'pilotenhulp' betreft: hoewel nadere gegevens ontbreken, durven wij veronderstellen dat de desbetreffende organisaties de afvoer van die 'piloten' na *D-Day* en vooral na de ineenstorting van het Duitse front in Normandië vertraagden: waarom zou men de 'piloten' aan de gevaren van een tocht door bezet gebied blootstellen als het er naar uitzag dat de Geallieerde bevrijdingslegers spoedig de streken zouden bereiken waar zij zich bevonden?

Het omgekeerde gold voor de spionagegroepen: hun gegevens waren na *D-Day* belangrijker dan ooit en naarmate de Geallieerde strijdkrachten Nederland dichter naderden, nam die betekenis toe. Tal van spionagegroepen stonden in vaste verbinding met Londen. Er waren in juli-augustus '44 twee geheime 'wegen' naar Zwitserland: Weg A naar het bureau van dr. Visser 't Hooft te Genève, Weg B naar dat van generaal van Tricht te Bern. Van Tricht was in de Zwitserse hoofdstad vertegenwoordiger van het Bureau Inlichtingen (BI) te Londen, Visser 't Hooft ressorteerde onder Gerbrandy's departement voor algemene oorlogvoering van het koninkrijk. Via elk van beide 'wegen' arriveerde eens per veertien dagen, soms nog frequenter, een grote hoeveelheid gemicrofilmde stukken in Zwitserland om vandaar naar Londen gezonden te worden. Van Weg B maakte een aantal 'militaire' spionagegroepen gebruik, Weg A droeg eerder een civiel karakter; de zendingen van Weg A (illegale bladen en brochures, stukken uit het overheidsapparaat, rapporten) werden in bezet gebied samengesteld en vaak ook van commentaren voorzien door een 'Politieke Commissie', die bestond uit mr. G. Slotemaker de Bruïne, N. Stufkens, H. M. van Randwijk (hoofdredacteur van *Vrij Nederland*), mr. J. Cramer en mr. A. H. van Namen (beiden vooraanstaande medewerkers van *Vrij Nederland*). Wij herinneren er aan dat in april '44 bij die 'Politieke Commissie' grote verontwaardiging was ontstaan toen zij ontdekt had dat de chef-staf van de Ordedienst (OD), jhr. P. J. Six, zich van oktober '43 af kopieën had laten verschaffen van alle stukken die via Weg A gewisseld waren; die 'spionage op de Zwitserse Weg' was in mei bevestigd doordat de gemicrofilmde versie van een rapport dat Six had laten extraheren uit alles wat hem was toege-

speeld, door een toeval de Politieke Commissie had bereikt.¹

Naast de twee 'wegen' naar Zwitserland werd ook af en toe, maar voorzover bekend slechts door één spionagegroep ('Sobnaler'²), gebruik gemaakt van een 'weg' naar Zweden.

Zeven spionagegroepen beschikten in de zomer van '44 bovendien over vaste radioverbindingen met Londen, d.w.z. met het (nauw met de Engelse geheime dienst *MI-6* samenwerkende) Bureau Inlichtingen. Dit waren de groep-'Albrecht', de groep-'Packard' (zij gaf dagelijks meteorologische waarnemingen door die voor de Geallieerde luchtmachten van veel betekenis waren), de Geheime Dienst Nederland, de groep-'Kees' (met de sub-groep-'Peggy'), de 'Dienst-Wim' (geleid door mr. J. le Poole) en de met de Raad van Verzet verbonden Radiodienst; voorts had de OD een spionageafdeling, Sectie V van het algemeen hoofdkwartier, en ook de OD stond tot eind juni en vervolgens weer van september af in vaste verbinding met Londen.³ Twee spionagegroepen hadden daarentegen geen zendverbinding: de groep-'Sobnaler' die wij al noem-

¹ Wij herinneren er aan dat wij in deel 7, nl. aan het slot van de paragraaf 'Val van het Naziregime' van hoofdstuk 9, de negatieve beoordeling door de Enquêtecommissie van het beleid van Six in die 'spionage'-affaire 'al in haar eenzijdigheid' hebben afgewezen; de Enquêtecommissie is er namelijk aan voorbijgegaan dat het inderdaad in januari '44 de intentie geweest is van de groepen van *Vrij Nederland* en *Het Parool* om zonder machtiging van de regering in een door die groepen verwacht 'vacuüm' een tijdelijk bewind te vormen: 'een stap die', zo schreven wij, 'slechts de grootste verwarring had doen ontstaan.' ² De ietwat vreemde naam van deze, uit het restant van de groep-'Zwaantje' voortgekomen groep bestond uit de eerste letters van de Duitse zin: '*So blüht ein neues Leben aus den Ruinen.*' ³ Six had van maart-april '43 af een eigen radioverbinding met Londen en hem werd in juni '43 een verbindingsgagent toegezonden, van Borssum Buisman, die een eigen marconist met zender had. Van Borssum Buisman werd in februari '44 gearresteerd en in juni viel de overgebleven zender uit doordat de 'SD' de marconist met zijn toestel inrekende. De nieuwe verbindingsgagent, mr. F. Th. Dijkmeester, die in de nacht van 5 op 6 juni '44 gedropt werd, had een telefonie-zender (*S-phone*) bij zich, maar daarvan ging bij de landing de speciale accu verloren. Gevolg was dat Six in de belangrijke maanden juli en augustus geen eigen radioverbinding had met het Bureau Inlichtingen. Pas begin september kreeg Dijkmeester een nieuwe speciale accu. Voordien had Six zijn berichten doorgegeven aan de groep-'Albrecht' en 'Albrecht' had hem in die tijd ook de instructies uit Londen doen toekomen. Jegens de Enquêtecommissie zei Six dat hij na de bevrijding in het archief van BI had geconstateerd dat 'Albrecht' de van hem afkomstige telegrammen niet had doorgeseind, ondanks de mededeling dat dit wel het geval was geweest; dit was, aldus Six, gevolg van 'overladen werk en er niet voor durven uitkomen dat een gegeven belofte niet was uitgevoerd.' (getuige P. J. Six, *Enq.*, dl. VII c, p. 53)

den, en voorts de groep-'Harry' – een schepping van een van de hoogste functionarissen van de Philips-fabrieken te Eindhoven, ir. Th. P. Tromp; deze maakte voor het doorgeven van zijn rapporten gebruik van Weg B.

Spoedberichten (men denke aan het bericht over de verplaatsing van de *16te Luftwaffe-Felddivision*) werden natuurlijk steeds per radio doorgegeven, in de regel tegelijk of vrijwel tegelijk door verschillende spionagegroepen; die overlapping was niet in het minst bezwaarlijk – het Bureau Inlichtingen en de Geallieerde *Intelligence* zagen graag dat belangrijke berichten van één groep door een of meer andere groepen werden bevestigd. Het aantal door BI met bezet gebied gewisselde telegrammen steeg voortdurend; het waren er, telegrammen over technische aangelegenheden van het zendverkeer niet meegerekend, in de drie maanden maart t.e.m. mei '44 ruim 400 geweest, het werden er in de drie maanden juni t.e.m. augustus ruim 900.

Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, de spionagegroepen wat hun betekenis betreft, onderling te vergelijken. De rapporten van Sectie V van de OD, samengesteld onder leiding van de majoor der genie J. Kok, waren van speciaal belang omdat er o.m. de waterstaatkundige toestand van Nederland nauwkeurig in werd beschreven (Kok en Six maakten er zich grote zorgen over dat de bezetter vroeg of laat dijken zou doorsteken en grote keersluizen zou opblazen zodat een aanzienlijk deel van het westen des lands onder water zou lopen). De berichten van de Radiodienst konden van grote waarde zijn doordat Jan Thijssen die die dienst had opgericht, in 'binnenlandse' zendverbinding stond met een aantal posten in het land. Hoogst belangrijk was ook het werk van de door mr. C. Brouwer geleide groep-'Albrecht'; deze groep maakte voor het binnenslands doorgeven van berichten in Noord-Brabant sinds februari en in Limburg sinds juni gebruik van de diensttelefoonnetten van resp. de Provinciale Noordbrabantse en Provinciale Limburgse Electriciteitsmaatschappij en zij had sinds begin juni twee uit Londen gekomen marconisten (W. Visser en K. Ch. Mooiweer¹) op een eenzame boerderij in de Biesbos zitten, goed beschermd door cordons van 'waarnemers' (de zendpost werd bij de grote Duitse razzia in de Biesbos welke wij eerder vermeldden, niet ontdekt). Brouwers hoofdkwartier bevond zich in Rotterdam; van daaruit werden verbindingen met het gehele land door

¹ Visser was in mei gearriveerd, maar zijn zendapparaat was bij de landing onherstelbaar beschadigd.

koeriersters onderhouden. In augustus '44 was het, aldus het gedenkboek *Albrecht meldt zich*,

‘vaste gewoonte dat elke middag tegen 18 uur de post voor de radiozender Rotterdam verliet. Deze post, die voornamelijk spoedberichten van militaire aard bevatte, kwam nog dezelfde avond bij de marconisten in de Brabantse Biesbos aan, waar – dank zij een uitstekend contact met Engeland – voor vlotte doorzending werd zorggedragen. Het verbindingennet met Rotterdam als middelpunt was nu zo opgezet, dat alle post uiterlijk om 17.30 uur binnen moest zijn. Dan vond een snelle schifting plaats van de kopij, die voor fotografie bestemd was, en de spoedberichten, die naar de zender gebracht werden. In de regel werd aan dit tijdschema goed voldaan. De koerierster uit Amsterdam kwam nooit over tijd. Pasklaar voor de fotografie bevatte haar kopij, die werd vervoerd over het traject met de talrijkste ‘SD’-controles, de pas binnengekomen gegevens uit geheel Noord-Holland. Alles, wat om 12 uur te Amsterdam was, werd hierin verwerkt, waarbij dus ochtendmeldingen uit Den Helder over binnengelopen of uitgevaren Duitse convooien konden zijn. De post van ‘Adriaan’, die omstreeks 12 uur uit Zwolle ging, was vaak op het nippertje, daar er niet zelden vertraging was op dit lange traject, doelwit van veel treinbeschietingen. De Zwolle-kopij bevatte enkele ochtendmeldingen, maar over het algemeen nieuws van de vorige dag uit het oosten en noorden des lands. Een speciale koerierster arriveerde uit Utrecht, waar de post van Midden-Nederland werd geredigeerd. Het was beter een aparte dienst hiervoor in te lassen, dan de koerierster [uit Zwolle] in Utrecht een half uur oponthoud te bezorgen, waardoor ze de kans liep, in Rotterdam de aansluiting op de zender te missen. Ook de medewerkers uit de omgeving van het centrum wisten, hoe laat hun melding ter plaatse moest zijn om snel behandeld te kunnen worden.

Om 18 uur was de drukte op het centrale contactadres afgelopen. De koerierster voor de zender was naar Brabant gegaan en zou pas om 23 uur terugkeren, ook op haar terugreis beladen met materiaal, namelijk de stof voor de fotografie uit het gebied van ‘Frans’ [het zuiden des lands] en ingekomen telegrammen uit Engeland. De koeriersters uit Amsterdam, Utrecht en Zwolle reisden terug naar hun haardsteden, allen voorzien van een brief voor hun chef, waarin organisatorische aanwijzingen, kritiek op het geleverde werk, en nieuws over het wel en wee van de groep. Na 18 uur draaide de centrale administratie op volle toeren. Het ingekomen materiaal werd geordend, voorzover nodig getypt, en – als het de daarvoor bestemde dag was – diezelfde nacht gefotografeerd. De volgende ochtend vroeg bracht een koerierster het filmrolletje naar de plaats van verzending¹ –

¹ *Albrecht meldt zich* (1945), p. 57–58.

de groep-'Albrecht' maakte in de regel gebruik van de Weg B; zij gaf in de maanden januari-augustus '44 vijftien militaire spionagerapporten door: meer dan 1 000 pagina's gegevens met daarbij gevoegd bijna 400 schetskaarten.

Wij vermeldden het gebruik door de groep-'Albrecht' van de dienst-telefoonnetten van provinciale electriciteitsmaatschappijen. Daaraan voegen wij nu toe dat enkele PTT-technici van eind '42 af in de districts-centrales van het 'gewone' Nederlandse telefoonnet (niet al die districten waren onderling automatisch bereikbaar) clandestiene schakelingen hadden aangebracht zodat degenen die de desbetreffende nummers kende, buiten de telefonistes om door het gehele land kon opbellen. Een ondergedoken politie-inspecteur, W. E. Sanders, die met de bedoelde technici in contact was gekomen, had dat clandestiene net aangehaakt aan het LO/LKP-complex; hij had zich voorts (hetzelfde deden ook anderen) beijverd om *V-Männer* van de 'SD' en andere verraders op te sporen. Zijn Centrale Inlichtingendienst had in de zomer van '44 dertig dag en nacht bezette telefoonposten in het gehele land, de staf van de CID in Den Haag stond daarmee in vaste verbinding.

Nog zijn wij niet klaar met ons overzicht. Wij moeten nog melding maken van de financiële hulp die aan de illegaliteit werd gegeven, van de illegale CPN, van de Raad van Verzet, van het Nationaal Comité van Verzet, van de Ordedienst en van de 'Natura'-organisatie.

Eerst dan de financiële hulp.

Toen wij over de illegale pers schreven, deden wij al uitkomen dat illegale groepen voor hun eigen werk geld inzamelden. Ook de LO, ja elke verzorgingsgroep deed dat; sommige onderduikers konden in hun eigen kosten van levensonderhoud voorzien, andere hadden financiële hulp nodig. Bijna steeds was die hulp nodig voor de gezinnen van onderduikers. In dat opzicht deden de kerken veel (tot eind september '44 werd door het Fonds voor Bijzondere Noden van het katholiek Episcopaat f 8 mln uitgekeerd, door gemeenten van de Nederlandse Hervormde Kerk vermoedelijk niet zoveel minder en door de Gereformeerde Kerken enkele miljoenen) – daarnaast had het uit 'De Zeemanspot' in de loop van '43 voortgekomen Nationaal Steunfonds het verstrekken van gelden aan onderduikers, aan hun gezinnen en aan illegale groepen ter hand genomen.

Dit NSF, een schepping vooral van de Zaandamse bankier Walraven van Hall, had in januari '44 van de regering vernomen dat deze garant stond voor zijn uitgaven tot een voorlopig maximum van f 10 mln (het bedrag werd begin augustus '44 tot f 20 mln verhoogd en in de tweede

'garantie' die van Hall van een der geheime agenten ontving¹, werd hij uitdrukkelijk gemachtigd, gelden te gebruiken 'voor steunverlening aan ondergrondse groepen en organisaties in hun strijd tegen de vijand'. Het NSF, de 'bankier van het verzet' (als zodanig uniek in de bezette landen van Europa), ontving giften van particulieren en particuliere instellingen, sloot leningen af (minimumbedrag f 25 000) en kreeg grote bedragen die met het NSF samenwerkende belastinginspecteurs ('het Belastingverzet') door allerlei manipulaties wisten vrij te maken. Wat gebeurde met dit geld? Een deel ging via 'De Zeemanspot' als aanvullende steun naar de gezinnen van bijna vijfduizend opvarenden van de koopvaardij, van ca. veertienhonderd opvarenden van de marine en van ca. driehonderd andere militairen die in dienst stonden van de Nederlandse regering. Voorts liet het NSF in de zomer van '44 aan naar schatting tienduizend gezinnen van onderduikers of van gearresteerde illegale werkers gemiddeld f 100 per maand uitbetalen en overeenkomstige bedragen aan wellicht achtduizend Joodse onderduikers. Tenslotte stelde het gelden ter beschikking aan illegale groepen (zulks al voordat de 'tweede machtiging' uit Londen was ontvangen), in de zomer van '44 naar schatting f 100 000 per maand. Er was een groot net van medewerkers, bijna tweeduizend in het gehele land, elke steunaanvraag werd zorgvuldig bekeken, voor uitbetaalde bedragen werden (behalve door de Joodse onderduikers) kwitanties getekend. Van Hall was een groot organisator, een bij uitstek inspirerende leidersfiguur bovendien – hij gaf zich veel moeite, fricties binnen en tussen de illegale groepen te overwinnen; hij werd dan ook vaak aangeduid als 'de olieman'.

Zo bestond er bij sommige organisaties groot wantrouwen tegen de illegale CPN. Zeker, de nieuwe partijleiding welke in de lente van '43 op advies van de *Komintern*-verbindingsman Daan Goulooze door Jan Postma was gevormd, stelde zich ruimer op dan de vorige welke door Paul de Groot was gedomineerd, maar wie *De Waarheid* las, kreeg toch menigmaal het gevoel dat de communisten het achterdeurtje van de z.g. dictatuur van het proletariaat lieten openstaan. Anders dan in de eerste jaren van de bezetting het geval was geweest, had de CPN van de tweede helft van '43 af geen eigen sabotageploegen meer – wat van die ploegen over was, werd via Gerben Wagenaar, lid van de Raad van Verzet, aan die Raad als het ware aangehaakt. De CPN verdween daarmee ietwat uit het zicht van de 'SD'. '*Eine illegale kommunistische Partei*', aldus het laatste

¹ Tekst in (RvO) P. Sanders: *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet 1941–1945* (1960), p. 37–38.

bewaard gebleven geheime weekoverzicht van de *Sicherheitsdienst* (15 augustus '44), '*konnte bis jetzt nicht festgestellt werden. Bei der Aufrollung verschiedener Terrorgruppen wurden aber nicht selten ehemalige Kommunisten als die Aktivisten der einzelnen Terrorgruppen festgestellt.*'¹

Vermoedelijk zullen wij de zin: '*Eine illegale kommunistische Partei konnte bis jetzt nicht festgestellt werden*', zo moeten interpreteren dat aan de 'SD' na de arrestatie van Goulooze en Postma (14 november '43) geen communisten in handen waren gevallen van wie hij wist dat zij de communistische partij organisatorisch bijeenhielden en daar leiding aan gaven. In werkelijkheid had Jaap Brandenburg na Postma's uitschakeling een nieuw partijbestuur gevormd waarin o.m. Wagenaar en A. J. Koejemans zitting hadden; deze laatste trad als hoofdredacteur van *De Waarheid* op waarvan elk nummer aantoonde dat de illegale CPN wel degelijk nog bestond; ook het Solidariteitsfonds waarin gelden terechtkwamen die voor ondergedoken communisten en voor de gezinnen van hen en van gearresteerden bestemd waren, bleef bestaan.

Van de CPN komen wij bij de in maart-april '43 door Jan Thijssen opgerichte Raad van Verzet (RVV).

Toen Thijssen tot die oprichting overging, deed hij dat mede uit weerzin tegen de zijns inziens te passieve OD. In die OD vervulde hij een belangrijke functie: hij was hoofd van het binnenlandse zendernet, de Radiodienst. Daarnaast had hij sinds april '43 een eigen zendverbinding met Londen. Die zendverbinding verloor hij in september '43 en korte tijd later verbrak Six alle banden met hem waardoor hij ook het binnenlandse zendernet kwijtraakte. Begin '44 evenwel kwam hij opnieuw in rechtstreeks contact met Londen doordat een vertrouwde medewerker die hij naar Engeland had gezonden, A. W. M. Ausems, als agent van BI terugkeerde; bij Ausems voegde zich begin juni een tweede BI-agent, J. de Blooys, en wij vermeldden al dat Thijssen aan BI belangrijke informatie kon doorgeven mede doordat hij zijn (binnenlandse) Radiodienst opnieuw had opgebouwd. Men moet de dubbele functie van Thijssen goed in het oog houden: hij was hoofd van de Radiodienst welke hij als het ware als zijn particuliere eigendom beschouwde, en hij was lid van de Raad van Verzet. In die Raad zaten van meet af aan ook andere illegale werkers die leiding gaven aan bepaalde vormen van illegale activiteit welke niet het etiket van de RVV droegen: Gerrit-Jan van der Veen had zijn Persoonsbewijzencentrale, Johan Doorn gaf een eigen illegaal blad uit, *De Oranjekrant*.

¹ *Meldungen aus den Niederlanden*, 182 (15 aug. 1944), p. 62.

De RVV als zodanig had tot eind juni '44 enkele helpers van de vijand uit de weg geruimd, een paar overvallen uitgevoerd op distributiekantoren en bevolkingsregisters (maar niet in de verste verte zoveel als de Knokploegen), enkele gevangenen weten te bevrijden, 'kleinere' sabotage bedreven (telefoonkabels doorgesneden, stro-opslagplaatsen in brand gestoken, goederenwagons onklaar gemaakt) en in vier gevallen het productieproces in enkele fabrieken voor enige tijd onderbroken. Grote omvang had die sabotage dus niet aangenomen; sabotagemiddelen waren schaars – die konden in grote hoeveelheden slechts uit Engeland komen. Op dat laatste bleef Thijssen hopen en toen eenmaal de strijd in Normandië was ontbrand, deed hij aan zijn medeleden van de Raad van Verzet (van der Veen was in mei in Duitse handen gevallen en in juni gefusilleerd) het voorstel, een door hem geleid Operatie-Centrum (OC) te vormen hetwelk de groepen van de RVV op militaire leest zou schoeien – groepen die zich geheel op de sabotage zouden toeleggen. Het voorstel werd begin juli aanvaard. Er vloeide uit voort dat, in het perspectief van Thijssen, de RVV-groepen (zoals al met de Radiodienst het geval was) alleen met hem te maken hadden, niet met de overige leden van de Raad.

Wat die overige leden betreft: Wagenaar was commandant van de RVV-groepen in Noord-Holland en vertegenwoordigde de RVV in de linker-sectie van de gecoördineerde illegaliteit, Johan Engel vertegenwoordigde de RVV in de 'Kern' (daarover straks meer), J. J. van der Gaag onderhield de contacten met de OD en de LKP op de z.g. Donderdagmiddag-bijeenkomsten (ook daar komen wij op terug) en Doorn en Marinus Couvée hadden geen speciale uitvoerende taak. De Raad kwam in de regel eenmaal per week bijeen.

Hoe talrijk en hoe sterk waren de groepen van de RVV?

In de zomer van '44 was de RVV in het zuiden des lands nog pas in opbouw, mede doordat Thijssen medio juli de commandant-Zuid, dr. J. Hoekstra, een chemicus van Philips die zich zeer had geërgerd aan de autoritaire toon waarin Thijssen zijn missives placht te stellen, bruusk had ontslagen. Er waren RVV-groepen in Noord-Brabant, enkele in Limburg, geen in Zeeland. Ook waren er groepen in Twente, bijeengebracht door een beroepsofficier, de kapitein der infanterie A. F. Lancker, op de Veluwe, in Utrecht, in de Zaanstreek (in die Zaanstreek zaten er talrijke communisten in) en in Rotterdam (sinds kort), Den Haag en Leiden. Met de drie noordelijke provincies had Thijssen geen contact. Spreken wij hier van 'groepen', dan moet men die niet zien als eenheden die in juli en in de eerste weken van augustus '44 al veelvuldig daadwerkelijk ingrepen

– eerder was het zo dat plaatselijke commandanten beschikten over de namen en adressen van illegale werkers (in het gehele land wellicht een duizendtal) die bereid waren aan sabotage-acties deel te nemen, zodra daartoe middelen ter beschikking kwamen. Men had nauwelijks wapens en in het algemeen ook weinig andere hulpmiddelen; de groep in Maastricht bijvoorbeeld beschikte op 23 augustus '44 over twee fietsen waarvan slechts één bruikbare banden had; enkele dagen later (de Geallieerden naderden België) kon zij evenwel drie banden, een personenauto, een vrachtauto en drie schrijfmachines buitmaken door overvallen bij beruchte zwarthandelaren.

Nu het Nationaal Comité van Verzet, het NC.

Dit was een illegale groep, in juni '43 opgericht door L. Neher, de door de bezetter ontslagen directeur van de telefoondiensten in Rotterdam en Den Haag, de oud-planter A. van Velsen en een van de directeurs van het Nationaal Luchtvaartlaboratorium, J. L. Chaillot. Deze laatste was in de herfst van '43 gearresteerd en zijn plaats in de leiding was toen na enkele maanden ingenomen door een vrouw: mr. M. A. Tellegen. Het NC (verscheidene ondergedoken studenten verleenden er belangrijke medewerking aan) gaf door middel van gestencilde stukken aanwijzingen door aan ambtenaren en bedrijfsleiders hoe zij de Duitse maatregelen met name op het gebied van de arbeidsinzet het effectiefst konden tegengaan. Het was oorspronkelijk bedoeld als samenbundeling van bestaande illegale groeperingen (de wil daartoe had ook bij Thijssen voorgezeten toen deze de Raad van Verzet oprichtte) – in feite was het NC (evenals trouwens de RVV) een illegale organisatie *naast* andere geworden en stond het met slechts enkele van die andere in vast contact, het NC vooral met het Nationaal Steunfonds en met de Ordedienst; die contacten werden door Neher onderhouden; deze was, evenals trouwens Six, van een diep wantrouwen jegens de communisten vervuld.

Bij Six (wij komen nu tot de OD) had dat wantrouwen een nog wat breder karakter; in zijn opvattingen speelde, zoals wij in de delen 6 en 7 uiteengezet en in deel 9 herhaald hebben, beduchtheid voor wat in de bevrijdingsdagen, in de z.g. vacuüm-periode, kon gebeuren, een belangrijke rol, hij vreesde bovenal een herhaling van 'november '18'. Bij die bevrijding moest, meende hij, zoals in buitengewone omstandigheden gebruikelijk was, onmiddellijk de staat van beleg afgekondigd worden, hetgeen zou betekenen dat het gehele land onder militair gezag zou worden geplaatst. Voor de uitoefening van dat gezag was een goed voorbereide organisatie nodig die zich, was de bevrijding eenmaal een feit, met eigen bekendmakingen tot de gehele bevolking zou richten. Die

bekendmakingen had Six laten opstellen en drukken (de laatste versie was, schreef hij in '46, 'tot in alle details' met mr. J. Donner, lid van het Vaderlands Comité, besproken en door deze goedgekeurd¹) en die organisatie was hij van de zomer van '42 af van zijn Algemeen Hoofdkwartier uit (dit was van eind maart '43 af gevestigd in de kosterij van de Koepelkerk aan het Leidsebosje te Amsterdam) weer gaan opbouwen; in dat kader waren in de gewesten, in de districten of plaatselijk enkele honderden commandanten onverdroten bezig geweest om, conform de uit Amsterdam ontvangen aanwijzingen, in samenwerking met 'goede' Nederlandse autoriteiten die òf nog in functie òf afgezet waren, nadere regelingen voor te bereiden. Wel te verstaan: ook directe steun aan de Geallieerden achtte Six wenselijk; wij herinneren aan het belangrijke spionagewerk van Sectie V van het Algemeen Hoofdkwartier en voegen toe dat Six op 1 mei '44 de commandanten van de 19 gewesten waarin het land door zijn voorgangers was ingedeeld, opdracht had gegeven, 'stoottroepen' te vormen welke, als men er voldoende middelen voor kreeg, sabotage dienden te bedrijven en guerrilla-acties dienden uit te voeren. Van de vorming van die 'stoottroepen' was in de zomer van '44 nog niet veel terechtgekomen behalve in delen van Noord-Brabant. Six liet in die tijd zijn gewestelijke commandanten vragen over hoeveel manschappen zij beschikten; de cijfers optellend die zij op hun beurt van hun districts- (en dezen weer van de plaatselijke) commandanten hadden gekregen, kwam hij tot een totaal van honderdduizend man – voorshands waren dat, daargelaten of de ondercommandanten niet in sommige gevallen te hoge cijfers hadden opgegeven, papieren vrijwilligers. Sabotagemiddelen ontbraken en hier en daar waren wel wat wapens bijeengebracht maar dat waren er maar weinige; de OD-groep op Tholen bijvoorbeeld die eind augustus van de gewestelijke OD-commandant opdracht gekregen had, 'een wapenarsenaal aan te leggen', kreeg de beschikking over acht handvuurwapens, met inbegrip van 'een ganzenroer uit het jaar 1650'²; voor de twee bruikbare revolvers waren welgeteld 14 patronen beschikbaar.³ In Nijmegen bezat de OD zeven geweren met 'onvoldoende of zeer slechte munitie die soms nog niet eens paste.'⁴ Naar verhouding stond het er elders in het land niet beter voor, zij het dat men soms wel meer wapens bezat.⁵ Dat alles wil niet zeggen dat gewes-

¹ P. J. Six: 'Verslag over de OD' (1946), p. 33-34 (Doc II-582, a-1). ² G. Heyboer: *Slechts een plicht. Geschiedenis van de OD op het eiland Tholen* (1948), p. 12. ³ A.v., p. 20. ⁴ P. Nuis: *Nijmegen in de branding* (1945), p. 14. ⁵ Zo hadden OD'ers in Venlo

telijke-, districts- en plaatselijke commandanten zich niet veel moeite hadden gegeven om voorbereidingen te treffen voor een actief optreden tegen de bezetter, als dat nodig zou blijken.¹ In Friesland had de gewestelijke commandant van de OD, de reserve-kapitein der artillerie A. Meijer, die eigen formaties liet oprichten, in mei of juni bovendien met de Friese KP-leiding, toen bestaande uit Krijn van der Helm en Pieter Wybenga, de afspraak gemaakt dat, als de bevrijding naderde, de Friese Knokploegen onder de OD zouden komen te ressorteren; van der Helm was evenwel in juli gearresteerd en Wybenga had zich uit het KP-werk moeten terugtrekken – aan de nieuwe Friese KP-leider Oberman was die afspraak onbekend gebleven.

Gelijk gezegd: wat de OD in de zomer van '44 aan 'stoottroepen' op de been kon brengen, had niet veel om het lijf. Men moet daarbij in het oog houden dat het Six moeilijk viel, regelmatig in verbinding te blijven met zijn gewestelijke commandanten. Hij had opdracht gegeven, een binnenlands zendernet op te bouwen met 24 zend- en ontvangstposten maar dat net was wegens zijn kwetsbaarheid nog niet in gebruik gesteld. Hij had voorts in Amsterdam en omgeving een door J. Carels opgebouwd clandestien telefoonnet tot zijn beschikking hetwelk een eigen centrale had die op het geheime PTT-net (het net van de Centrale Inlichtingendienst) was aangesloten, maar buiten Amsterdam functioneerden die verbindingen slecht; men kon eind augustus alleen Alkmaar, Haarlem, Den Haag, Rotterdam, Utrecht en Hilversum bereiken. De gewestelijke commandant-Limburg, generaal-majoor b.d. J. R. L. Jans, schreef in '46 in zijn verslag onder de datum 5 september ('Dolle Dinsdag') dat hij van het Algemeen Hoofdkwartier van de OD 'sedert weken geen bevelen, aanwijzingen of berichten (had) ontvangen.'²

een klein arsenaal waarin men in augustus '44 een antitankkanon met acht granaten, elf machinegeweren, ca. dertig geweren en ruim twintig revolvers bijeen had; onder de geweren waren vier Duitse die in ruil voor burgerkleding van Duitse deserteurs waren verkregen. Er was voor die wapens tamelijk veel munitie beschikbaar. Een deel van de machinegeweren was gedemonteerd uit Geallieerde vliegtuigen die een noodlanding hadden moeten maken – de bedoelde OD'ers waren actief op het gebied van de 'pilotenhulp'.

¹ De districtscommandant van de OD in Dordrecht had met de *Ortskommandant* afgesproken dat deze de vernieling van de grote bruggen over de Merwede en het Hollands Diep en van andere belangrijke objecten zou trachten te voorkomen, in ruil waarvoor hem een onderduikadres werd verschaft en uitzicht werd geboden op een positie in Zuid-Amerika. ² J. R. L. Jans: 'Gewest 19 (Limburg) OD (BS). Uittreksel verslag in journaalvorm' (9 febr. 1946), p. 1 (Doc II-582, a-20).

PLAATS VAN DE ORDEDIENST

Van groot belang was bij dit alles dat de OD, al had Six daar ook herhaaldelijk op aangedrongen, uit Engeland geen wapens ontving; waren die wapens wél gearriveerd, dan had stellig de vorming van de 'stoottroepen' een belangrijke impuls gekregen – nu bleef het accent vallen op de spionage en op de voorbereiding van de uitoefening van het militair gezag. Op dat laatste gebied kende de regering aan de OD evenwel slechts de taak toe om als een soort hulppolitie te fungeren. Eind juni '44 deed de minister van oorlog, van Lidth de Jeude, een brief naar Six uitgaan (door ons al in deel 7 aangehaald) waarin opnieuw gewezen werd op de in Londen opgebouwde organisatie van het Militair Gezag en waarin voorts o.m. stond:

'Bijzondere staat van beleg . . . treedt in werking wanneer en naarmate grondgebied door vijand ontruimd . . . Regering acht hoogst ongewenst dat gedurende daaraan voorafgaande vacuüm-periode een ander militair gezag onder ander regime zou optreden . . . Taak OD in eventuele vacuüm-periode moet zijn, zich plaatselijk organiseren en beschikbaar stellen aan betrouwbare plaatselijke overheid tot handhaving orde en rust . . . OD niet bevoegd, personen in militaire dienst te roepen.'

Die brief bereikte Six pas op 16 augustus. Voordien had hij (het regeringsstandpunt was hem al maanden bekend) jegens de Contact-Commissie en jegens het Vaderlands Comité laten betogen dat de regering onverantwoordelijk handelde door in die 'vacuüm-periode' of 'eventuele vacuüm-periode' het gezag in de lucht te laten hangen. De Contact-Commissie had terzake geen oordeel uitgesproken, maar wél geconstateerd dat de opinies van Six en van het Vaderlands Comité (ook het VC zag de OD als een orgaan dat slechts bijstand zou verlenen aan civiele autoriteiten) diametraal tegenover elkaar stonden – de Commissie gaf derhalve Six in overweging, het conflict aan de regering voor te leggen en haar om een nieuwe uitspraak te vragen. Six deed dat, telegrafisch (via 'Albrecht' dus), zijn eigen opinie aldus weergevend: 'KB' (met die initialen duidde hij zich of de OD in zijn telegrammen naar Londen aan) 'ziet in mogelijk en zelfs waarschijnlijk dominerend militair aspect der vacuümsituatie' (d.w.z. dat het 'mogelijk en zelfs waarschijnlijk' was dat dan gewapenderhand zou moeten worden opgetreden, althans dat daarmee zou moeten worden gedreigd) 'een reden om dringend te verzoeken . . . oppergezag voor korte tijd vacuüm in handen harer provinciale en gewestelijke commandanten te leggen.'¹ 'Naar aanleiding

¹ Het is mogelijk dat de groep-'Albrecht' dit telegram pas veel later heeft overgeseind, Gerbrandy's departement althans ontving de uitgewerkte tekst pas op 6 december '44.

van uw onlangs ontvangen berichten'¹, zo seinde van Lidth hem op 21 augustus '44,

'delen wij u uitdrukkelijk het volgende mede. Wij wensen in geen geval een militair bestuur als door u bedoeld. In afwachting van spoedigst mogelijke overkomst van enkele ministers zullen door ons vertegenwoordigers der regering worden aangewezen wier bevoegdheden uitsluitend zullen betreffen het nemen van maatregelen ter handhaving van orde en rust . . . Uw taak zal uitsluitend daarin bestaan uw diensten ter ordehandhaving ter beschikking te stellen van de bedoelde vertegenwoordigers en van het over te komen Militair Gezag onder wiens bevelen u zult staan. Ter voorkoming van schromelijke verwarring en mede in verband met regelingen getroffen met Geallieerde autoriteiten, gelieve u zich strikt aan deze instructie te houden. In verband met vorenstaande kunnen de door u gereedgemaakte bekendmakingen terzijde gelegd daar zij van onjuiste premisse uitgingen.'²

'Onjuiste premisse'? Six vond dat de regering van een veel gevaarlijker onjuiste premisse uitging: dat in het 'vacuüm' geen bijzondere gevaren te duchten waren. Hij legde de regeringsinstructie naast zich neer en bewaarde zorgvuldig de pakken met de gedrukte bekendmakingen. Ook in andere opzichten ging hij het openlijk optreden van de OD verder voorbereiden; de meer dan 30000 speciale oranje-wit-blauwe armbanden welke hij voor OD'ers had laten vervaardigen, worden in die tijd bij de kosterij van de Amsterdamse Koepelkerk afgegeven, 'zo maar, midden op de dag', zoals de koster, H. F. Westerveld, in '70 liet publiceren; 'op die banden moest het waarmerkstempel van de OD worden afgedrukt. Dit werd in de kerk gedaan. Het moest snel gebeuren en de hele zaak moest weer snel uit de kerk.'³ Er werden pakketten van gemaakt, één voor elk gewest.

¹ Het kan zijn dat die formulering sloeg op berichten van Six uit december '43 en april '44 waarin hij zijn voornemens duidelijk had ontvouwd. Van Lidths brief van eind juni begon met de woorden: 'Uit uw onlangs hier ontvangen berichten'. Is van Lidths telegram van 21 augustus verzonden zonder dat hij toen het telegram van Six onder ogen had gehad, dan moet, dunkt ons, van Lidths telegram gezien worden als een herhaling van zijn brief van eind juni; men wist in Londen niet wanneer die brief Six zou bereiken en met name van Heuven Goedhart zal er wel op hebben aangedrongen, Six, mede gegeven de militaire situatie (het Duitse front in Normandië was ineengestort), precies te doen weten waaraan hij zich te houden had. ² Telegram, 21 aug. 1944, van van Lidth aan Six (Vollgraff: 'Overzicht telegrammen', p. 45). ³ Interview met H. F. Westerveld, *Hervormd Nederland*, 11 april 1970.

'NATURA'

Tot zover de OD en nu, tot slot, 'Natura'.

'Natura' was een organisatie die o.m. met medewerking van enkele ambtenaren van het rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd clandestien bij fabrikanten en groothandelaren, soms ook bij de detailhandel, goederen inzamelde waar de onderduikers, de gezinnen van onderduikers en de illegale groepen, gegeven de heersende schaarste, behoefte aan hadden: levensmiddelen, rookartikelen, kleding, schoeisel, schrijfbehoeften, fietsbanden, enz. enz. De organisatie was (na een aanloop in Leiden en in het Gooi) begin '44 opgericht door het Nationaal Comité van Verzet, het Nationaal Steunfonds (dit fourneerde de gelden) en de LO. Er zijn van of omtrent haar, wat de zomer van '44 betreft, nauwelijks stukken bewaard gebleven. Wij veronderstellen dat zij naar verhouding niet veel te verdelen had – een aanwijzing in die richting verschaft het volgende, uit juli '44 daterende bericht in 'Mededelingen no. 3 van de Top van de LO'¹: 'Behalve de hoeveelheid kleding die voor gedupeerde personen beschikbaar is' (bedoeld worden vermoedelijk: gezinnen waaruit de kostwinner was verdwenen) 'heeft het Natura-apparaat een beperkte hoeveelheid voor medewerkers' (van de LO dus) 'gereserveerd . . . Er zijn beschikbaar: dekens, hemden, onderbroeken, overhemden, tricot onderkleding, katoenen hemden, dameskousen, sokken, zolen en hakken, costuums, overalls, damespantalons. Per provincie is beschikbaar 10 à 15 stuks' – hetgeen betekende één op elke honderd LO-medewerkers iets extra's kon krijgen.

★

Juist doordat het een overzicht is, geeft ons panorama van de illegaliteit², opgebouwd uit gegevens die na de bevrijding pas in de loop der jaren beschikbaar kwamen, in zoverre een onvolledig beeld dat er niet in uitkomt dat in die tijd zelf niemand dat overzicht bezat. Wie lid was van een illegale organisatie, kende slechts de mensen met wie hij rechtstreeks

¹ LO/LKP, 1 A. ² Wij hebben slechts de grootste groepen vermeld; uiteraard waren er ook vele groepen en groepjes van louter regionale of plaatselijke betekenis.

samenwerkte. Een eenvoudige KP'er werd door zijn KP-leider voor een bepaalde actie opgeroepen en kreeg dan zijn instructies; die KP-leider kende zijn ware naam en wist op welk adres een koerierster hem kon bereiken; bij de instructie was, als het een belangrijke actie betrof, soms een van de leden van de Top-KP aanwezig, bijvoorbeeld Scheepstra die zich dan alleen bekendmaakte als 'Bob' of 'Jalt'. Was de actie uitgevoerd, dan keerde de KP'er naar zijn adres terug; was bij die actie bijvoorbeeld een grote hoeveelheid distributiebescheiden buitgemaakt, dan nam hij terecht aan dat de zakken met bonnen te bestemder plaatse zouden aankomen maar hoe dat in zijn werk ging, wist hij niet en zijn KP-leider wist niet méér dan dat zich bij hem een persoon zou vervoegen namens 'het CDK' die voor het transport van de zakken zou zorgen. De zakken met bonnen werden opgehaald en dan werd, alweer terecht, verondersteld dat zij via die grote, in het verborgen werkende organisatie, de LO, bij de onderduikers zouden belanden, maar hoe die LO was georganiseerd en wie daar plaatselijk of in de districten of landelijk leiding aan gaf, was aan de KP'ers niet bekend. In de illegaliteit wist in beginsel niemand méér dan hij voor zijn eigen taak moest weten; niemand overzag de gehele organisatie en ook het zicht van de leiders aan de toppen was beperkt. Het was als werkte men in een dikke mist waarbij de leiders aan de toppen op grond van allerlei berichten en rapporten wel konden vermoeden dat aan de basis goede resultaten werden bereikt, maar hoe dat precies in zijn werk was gegaan, bleef vaak ook voor hen verborgen.

Het gehele illegale werk berustte op onderling vertrouwen; daarom was het ook, gegeven het korte zicht en de beperkte controle-mogelijkheden, zo kwetsbaar. Had zich een verrader in de organisatie naar binnen weten te dringen, dan konden er grote gaten in geslagen worden – elke arrestatie van een illegale werker betekende dat de hem of haar bekende adressen haastig 'schoongemaakt' en ontruimd moesten worden. Daar kwam nog bij dat wie verantwoordelijkheid droeg, zijn werk niet kon uitvoeren zonder dat er bezwarend materiaal uit resulteerde. Het leven van een ieder die in de illegaliteit op welk niveau ook leiding gaf, was een aaneenschakeling van afspraken; die moesten genoteerd worden. Men deed dat kryptisch maar dat was aan de 'SD' maar al te goed bekend en als een illegale werker, doordat zijn persoonsbewijs niet deugde of door andere factoren, bij een van de veelvuldige straat- of treincontroles was gesnapt, dan was zijn agenda of wat daarvoor dienst deed, het eerste waar de 'SD' naar zocht; stonden er aantekeningen in waarvan men niet kon aantonen dat zij onschuldig waren (elk antwoord kon door 'SD'ers' of 'foute' elementen in de Nederlandse politie onmiddellijk geverifieerd

'WIE ONZER ZAL DIT OVERLEVEN?'

worden), dan was het de 'SD' wel toevertrouwd, de martelmethode aan te wenden waartegen slechts weinigen blijvend bestand waren. Wie illegaal werk deed, liep voortdurend aan de rand van de afgrond. Dat wende wel, en niet weinigen waren er die hun taak met opgewektheid uitvoerden, maar dat betekende slechts dat men de angst, waar objectief alle reden voor was, had verdrongen; het werk was levensgevaarlijk en ging dus met grote spanningen gepaard.

Bij die spanningen voegde zich na *D-Day* een nieuwe component: de bevrijding die, naar men meende, snel naderde. In zijn aan de landelijke leiding van de LO gewijde bijdrage in *Het Grote Gebod*, het gedenkboek van de LO/LKP, schreef Ad Goede met betrekking tot de zomer van '44:

'Men juicht bij de successen der Geallieerden en kreunt gelijktijdig: 'O, mijn God, hoe lang nog? Wie onzer zal dit overleven? Men is roekeloos en voorzichtig op hetzelfde ogenblik. Er liggen nog tranen op het gezicht, als het zich reeds weer tot een gulle lacht plooit. Men haakt naar huiselijke rust en gezelligheid, maar de kans om deze te hervinden, wordt haast nooit gegrepen. Daar is een bezetenheid die deze mensen voortdrijft, die hen tot raadsels voor zichzelf maakt. Ze vragen zichzelf af, of dit nu niet het echte intense leven is, waarnaar ze dikwijls in hun hart gehunkerd hebben. Maar er is ook een hunkering naar rust, een groot verlangen dat deze waanzin eindelijk van hen zal kunnen afvallen'¹ –

sommigen onder de leidende figuren van de illegaliteit hielden zich slechts op de been door regelmatig het stimulerend middel pervitine te gebruiken. Er was voorshands geen ontsnappen aan de 'waanzin', het land was nog niet bevrijd.

Coördinatie / Wie krijgt hulp uit Engeland?

Wij hebben in het voorafgaande enkele malen melding gemaakt van vormen van coördinatie die in de zomer van '44 in de illegaliteit bestonden. Dat waren er, afgezien van contacten die leidende figuren van illegale organisaties rechtstreeks onderhielden, drie: de bijeenkomsten

¹ *Het Grote Gebod*, dl. I, p. 102.

van de op 3 juli in Amsterdam gevormde Contact-Commissie, de bijeenkomsten van de Kern en de z.g. Donderdagmiddag-bijeenkomsten.

Omtrent de Contact-Commissie (zij kwam blijkens de bewaardgebleven beknopte verslagen in juli vijf-, in augustus viermaal bijeen) willen wij hier vermelden dat zij, zich er van bewust dat zij niet de gehele illegaliteit representeerde, besloot om behalve de twintig organisaties die bij de oprichting vertegenwoordigd waren geweest en die zich in een linker-, een midden- en een rechter-sectie hadden gesplitst¹, andere illegale organisaties te 'erkennen', d.w.z. ze te vragen, zich in de vergaderingen van de secties te doen vertegenwoordigen; van die 'erkenning' zou evenwel alleen sprake zijn wanneer de vijf leden van de Contact-Commissie (de drie sectie-vertegenwoordigers en de vertegenwoordigers van het Vaderlands Comité en van de OD) eenstemmig van mening waren dat die organisaties bonafide waren en een reëel aandeel hadden aan het illegale werk. 'Erkend' werden in augustus de 'Natura'-organisatie en het Belastingverzet.² Wij voegen hieraan toe dat het in die Contact-Commissie van meet af aan tot een duidelijke politieke worsteling kwam, waarbij de vertegenwoordiger van de linker-sectie, Jan Meijer, tegenover de andere vier kwam te staan: voorzitter Drees (Vaderlands Comité), Caljé (OD), Neher (midden-sectie) en Bruins Slot (rechter-sectie). Die worsteling heeft voortgeduurd tot in de eerste maanden van '45 en zij vormt één geheel; wij willen haar derhalve van juli '44 af in deel 10 beschrijven.

Over de bijeenkomsten van de Kern moeten wij kort zijn omdat er geen verslagen van bewaard zijn gebleven en er ook uit andere bronnen maar heel weinig van bekend is. De Kern was, zoals wij in deel 7 vermeldden, in februari '44 tot stand gekomen op initiatief van Walraven van Hall; hij had het nuttig gevonden dat vertegenwoordigers van enkele

¹ Linker-sectie: *Christofoor*, *Katholiek Kompas*, *Je Maintiendrai*, *Ons Volk*, *Het Parool*, de Raad van Verzet, *Vrij Nederland*, *De Vrije Katheder*, *De Vrije Kunstenaar*, *De Waarheid*.

Midden-sectie: Medisch Contact, het Nationaal Comité van Verzet, het Nationaal Steunfonds, de Persoonsbewijzen centrale, het Studentenverzet (de 'Raad van Negen') en de Zeemanspot.

Rechter-sectie: de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, de Landelijke Knokploegen, het Schoolverzet en *Trouw*. ² Beide kwamen in de midden-sectie terecht. Wij voegen daaraan toe dat het, vermoedelijk in de eerste plaats als gevolg van allerlei arrestaties, niet bij alle organisaties bekend bleef dat zij al op de oprichtingsvergadering vertegenwoordigd waren geweest. In september vroegen de Persoonsbewijzen centrale en *Ons Volk* om 'erkenning', in november deden dat *Christofoor* en *De Vrije Katheder*.

grote illegale organisaties elkaar eens per week zouden ontmoeten om informatie uit te wisselen en gemeenschappelijke oplossingen te zoeken voor urgente problemen. Hoe kon men de arbeidsinzet het beste tegen gaan, hoe inlichtingen over verraders snel doorgeven, hoe voorkomen dat voor onderduikers bestemde rantsoenbonnen in de zwarte handel terecht kwamen, hoe waarborgen dat wie geld nodig had, dat inderdaad kreeg, hoe bereiken dat tijdig officiële stukken, vrijstellingspapieren bijvoorbeeld, nagemaakt werden? Over deze en dergelijke vraagstukken vond elke donderdagochtend in Amsterdam een gesprek plaats tussen vertegenwoordigers van het NSF, de LO, de LKP, de Persoonsbewijzen-centrale, de *Trouw*-groep (niet de redactie was er vertegenwoordigd maar het productie- annex distributie-apparaat¹) en de Raad van Verzet. Wij nemen aan dat de Kern zich ook in de zomer van '44 met praktische vraagstukken als de genoemde heeft beziggehouden; stellig zijn daar 'actuele' vraagstukken bijgekomen die met het naderen der Geallieerde bevrijdingslegers samenhangen, maar wij weten niet welke dat zijn geweest en evenmin welke conclusies men bereikte.

Die 'actuele' vraagstukken kwamen er bij uitstek voor in aanmerking om op de Donderdagmiddag-bijeenkomsten behandeld te worden; aan die bijeenkomsten, die in mei '44 begonnen, werd namelijk deelgenomen door vertegenwoordigers van de drie organisaties welke tijdens de bevrijding en in de daaraan onmiddellijk voorafgaande periode een belangrijke taak hadden of alsnog konden krijgen: de Ordedienst, de Landelijke Knokploegen en de Raad van Verzet. De bijeenkomsten vonden op voorstel van Six plaats en hij was er ook zelf bij aanwezig; bij hem voegden zich aanvankelijk Johannes Post (LKP) en Gerben Wagenaar (RVV) die dan des ochtends aan het beraad in de Kern hadden deelgenomen. Spoedig liet Six zich vergezellen door een van zijn naaste medewerkers, Caljé, het hoofd van de sectie Juridische Zaken van zijn Algemeen Hoofdkwartier, en door het hoofd van sectie V, majoor Kok, die zich evenwel spoedig liet vervangen door een van de andere naaste medewerkers van Six, kapitein M. de Boer, die specialist was op het gebied van springmiddelen en -technieken; de Boer had een functie bij de Nederlandse Spoorwegen en nam aan de Donderdagmiddag-bijeenkomsten deel met medeweten van de feitelijke president-directeur der Nederlandse Spoorwegen, ir. W. Hupkes. Ook Wagenaar ging slechts korte tijd naar de Donderdagmiddag-bijeenkomsten toe; in zijn plaats verscheen toen van der Gaag, een andersgearde figuur en een man ook

¹ De *Trouw*-groep had ook de zorg voor enkele duizenden onderduikers.

van andere politieke opvattingen, niet erg duidelijke maar nogal conservatieve (hij had steeds anti-revolutionair gestemd).

Op die donderdagmiddagen stond bij Six centraal dat er coördinatie moest komen in de sabotage-acties; hij bereikte dat de Raad van Verzet (de Knokploegen bedreven toen nog geen sabotage) zijn eigen plannen ter sprake bracht. Toen de RVV, aldus Caljé, 'kwam met plannen tot vernieling van de sluizen in Vreeswijk, hebben wij dit door onze technici laten nagaan en op grond van hun adviezen werd besloten, de sluizen niet te vernielen.'¹ Veel aandacht werd besteed aan de Spoorwegen. Inzake een spoorwegstaking (meer hierover in hoofdstuk 6) ging men er van uit dat het sein daartoe door Londen zou worden gegeven (men wilde dan tegelijk het rollend materieel op grote schaal saboteren waartoe een handleiding werd opgesteld en verspreid); voorts werd nagegaan hoe men, zodra dit voor de Geallieerden van militaire betekenis was, de treinenloop kon verstoren. Voor die verstoring waren sabotagemiddelen nodig – de Knokploegen bezaten ze niet, de Raad van Verzet had er maar weinig en ook wapens waren er nauwelijks.² Bij gebrek aan explosieven werd besloten, aanwijzingen op te stellen hoe treinen met het grootst mogelijke effect met andere middelen tot ontsporing konden worden gebracht. Overleg met enkele spoorwegtechnici leidde op 24 augustus tot de aanbeveling om in een bocht bij dubbelsporige banen de rails in de binnenbaan los te maken en buitenwaarts af te leiden – een trein welke die binnenbaan volgde, kwam dan tot ontsporing en versperde en beschadigde tegelijk de buitenbaan. Ook werden aanwijzingen opgesteld hoe men de gereedschappen die men voor deze vorm van sabotage nodig had, of hoe men metalen derailleurs die hetzelfde effect hadden, kon vervaardigen. In dit verband werd ook nog een opzichter van de Dienst Weg en Werken van de Spoorwegen in de arm genomen die zijn vertrouwde collega's ging opwekken, naar vermogen aan de sabotage mee te werken en het herstel van de schade te vertragen. De Spoorwegen hadden namelijk een eigen hersteldienst die zijn aanwijzingen uit Utrecht kreeg (en daar zou de Duitse *Bahnbevollmächtigte* op de directie stellig

¹ Getuige C. J. F. Caljé, *Enq.*, dl. VII c, p. 226. ² In de eerste dagen van juni zond Six, wiens laatste zender toen nog in werking was, op verzoek van Johannes Post een telegram naar het Bureau Inlichtingen met enkele gegevens over het werk van de Knokploegen (men wist daar kennelijk in Londen niets van) en 'waarin', vertelde Six aan de Enquêtecommissie, 'tevens verzocht werd om een dertigtal wapens, zo bescheiden waren wij toen nog. Het kunnen er ook zestig zijn geweest . . . Dit geeft u een beeld hoe buitengewoon karig men toen in de wapenen zat.' (getuige P. J. Six, a.v., dl. IV c, p. 859)

AANWIJZINGEN VOOR SPOORWEGSABOTAGE

grote druk uitoefenen om met spoed de nodige reparaties uit te voeren), alsmede de z.g. Railwacht: een in '42 onder pressie van Rauter opgericht corps van zestienhonderd 'schouwers' en honderd 'controleurs'; door die 'schouwers' werd op de hoofdlijnen elk baanvak dag en nacht elke drie uur gecontroleerd of er iets verdachts viel waar te nemen (de sabotage-acties moesten uiteraard des nachts ondernomen worden, maar, gelijk gezegd, 's nachts mocht men zich zonder speciale vergunning niet buitenshuis bevinden).

Het beraad aangaande deze spoorwepsabotage was nuttig (de opzet was dat zij door de groepen van de Raad van Verzet en door de Knokploegen zou worden bedreven) maar voor Six was dit rechtstreekse contact met de RVV en de LKP van nog veel algemener betekenis. Hij wilde namelijk bereiken dat, zodra tot semi-militaire acties zou worden overgegaan, de groepen van de RVV en de Knokploegen zouden optreden volgens de bevelen van de gewestelijke commandanten van de OD; dat zou betekenen dat de RVV-groepen en de Knokploegen in de dagen van de bevrijding min of meer in de OD zouden zijn ingevoegd; de OD zou ze dus in de hand kunnen houden.¹ Hij betoogde dat voor semi-militaire acties militaire deskundigheid nodig was, anders gezegd: officieren moesten er leiding aan geven en zijn gewestelijke commandanten wáren officieren; hij betoogde óók dat in de bevrijdingsdagen rust en orde moesten heersen – de staat van beleg zou dan zijn afgekondigd, het gehele land zou dus onder militair gezag komen en het was niet wenselijk dat men dan nog aparte formaties zou kennen van de RVV en van de LKP. Deze argumenten maakten indruk op Johannes Post die als gereformeerde en anti-revolutionair een zeer gezagsgetrouw man was, en Post deed in juni of begin juli, zonder overleg overigens met de overige leden van de Top-LKP, aan Six de toezegging dat zodra men tot grootscheepse

¹ De kijk die veel OD'ers op de LKP hadden, vindt men duidelijk uitgedrukt in de volgende passage in *Ik draag u op*, een werk over de geschiedenis (en voorgeschiedenis) van de Binnenlandse Strijdkrachten in Apeldoorn en omgeving: 'De getalsterkte van deze organisatie' (de LKP) '... was zeer klein. Afgezien van het bestaansrecht en de noodzakelijkheid van dit nieuwe lichaam, hield het vele gevaren in. De geestelijke instelling van vele leden was te avontuurlijk in die zin dat hun zucht naar avontuur overheersend was. Het waren geen soldaten en ze hadden dus geen goed begrip van tucht en verhoudingen. Deze geestelijke instelling was niet gevaarlijk zolang de leiders van deze groepen op hun beurt ondergeschikt waren aan een verstandige topleiding, die te allen tijde het belang van het land in het oog hield. Het grootste gevaar van tegenacties van de bezetter was nl. een onvermijdelijk gevolg.' (*Ik draag u op* ... *Systeem en werk der Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, getoetst aan de lotgevallen van lokale eenheden (Apeldoorn en omgeving)* (1945), p. 153)

sabotage en semi-militaire acties zou overgaan, de Knokploegen onder de OD zouden opereren. Midden juli werd Post gearresteerd en doodgeschoten. Enkele weken lang was de Top van de LKP niet op de Donderdagmiddag-bijeenkomsten vertegenwoordigd, 'de nieuwe vertegenwoordiger', aldus Six (dat was voorzitter Rombouts die wel niet vóór donderdag 17 augustus voor de eerste maal zal zijn verschenen) 'luisterde toe, zei niet veel, en als men hem vroeg een beslissing te nemen, antwoordde hij: 'Beslissen kan ik niet, dat moet ik eerst thuis bespreken.''¹ Nu, 'thuis', d.w.z. in de Top van de LKP, werd er door niemand voor gevoeld, de leiding van de Knokploegen aan OD'ers toe te vertrouwen.

Niet anders lag het bij de Raad van Verzet: daar heerste verontwaardiging over de pretenties van de OD die, zo zag men het, het zware en gevaarlijke sabotage- en 'kraak'-werk aan de groepen van de RVV en aan de Knokploegen had overgelaten en blijkbaar op het allerlaatst 'met de eer wilde gaan strijken'. Onderschikking onder de OD wees de Raad van Verzet af (vooral Jan Thijssen had voor de OD slechts schampere woorden over) – de Raad voelde er wèl voor, alle krachten met de Knokploegen te bundelen, hetgeen door Thijssen warm werd bepleit. Binnen de Top van de LKP vond hij een medestander in van Bijnen die met de voorbereiding van de grootscheepse sabotage was belast, maar van Bijnen bleef binnen de Top alleen staan: die Top was er niet van overtuigd dat de Raad van Verzet een gelijkwaardige partner was, d.w.z. veel krachten op de been kon brengen, en hij wenste in elk geval dat de Knokploegen hun zelfstandigheid niet zouden prijsgeven.

Dat Thijssen het samengaan met de Knokploegen had bepleit, hing samen met zijn verwachting dat dan in feite de Raad van Verzet, d.w.z. het Operatie-Centrum, d.w.z. hijzelf, de opperleiding zou krijgen. Zonder het te beseffen was hij bezig, met zijn driftige dadendrang, maar ook met zijn autoritair optreden en met wat als zijn eerzucht werd gezien, sterke weerstanden tegen zich te wekken ook binnen de Raad van Verzet – het kan zijn dat van der Gaag precies als Johannes Post gedaan had, aan Six had toegezegd dat ook de groepen van de Raad van Verzet aan de OD ondergeschikt gemaakt zouden worden², althans: op maandag 4 september, daags voor 'Dolle Dinsdag' dus, lichtte Six zijn gewestelijke commandanten in,

¹ Getuige P. J. Six, *Eng.*, dl. VII c, p. 53. ² Van der Gaag schreef ons in januari '80 dat hij geen toezegging had gedaan maar slechts had geluisterd naar de herhaalde uiteenzettingen van Six zonder hierop te reageren; men kan zich indenken dat, als dat juist is, Six er de conclusie aan verbond: wie zwijgt, stemt toe.

'dat in het bijzonder met de RVV is overeengekomen, dat zodra moet worden opgetreden in georganiseerd verband de onderdelen van de RVV zich volledig scharen onder de leiding van de Gewestelijke Commandanten van de OD, zulks teneinde coördinatie in te voeren acties te verkrijgen. Met de KP's is in principe dezelfde overeenstemming bereikt. Echter is door het uitvallen van het grootste deel der leiders van de KP's ca. 2 maanden geleden deze overeenstemming niet bij alle onderdelen der KP's bekend . . . Hoewel op het ogenblik noch de OD, noch de RVV, noch de KP's over wapens van enige betekenis beschikken, is het in verschillende onderdelen van ons land, gezien de uiterst geringe Duitse bezetting, ongetwijfeld mogelijk als *maquis* op te treden. In dat geval ligt dan de leiding in handen van de gewestelijke, districts- of plaatselijke commandanten [van de OD]. U gelieve zich terzake te verstaan met de commandanten van de RVV en van de KP's . . . ter verzekering van een doeltreffende coördinatie'.¹

Met dat al had de OD aan de vooravond van 'Dolle Dinsdag', hoewel Six al enkele malen geschikte droppingterreinen aan Londen had opgegeven, nog in het geheel geen explosieven en wapens ontvangen – de Raad van Verzet en de Knokploegen wèl. In Londen was namelijk eind juni besloten, opnieuw te pogen wat in '42-'43 door het *Englandspiel* zo deerlijk was mislukt: na het uitzenden van speciale agenten explosieven en wapens boven bezet Nederland te droppen die volgens de aanwijzingen van de Geallieerde militaire leiding gebruikt zouden kunnen worden. In '42-'43 had de *Dutch Section* van de *Special Operations Executive* (SOE) getracht, daartoe een aparte organisatie op te richten – nu werd de zaak anders aangepakt, zulks in samenwerking met het begin februari '44 opgerichte, onder Oorlog ressorterende Bureau Bijzondere Opdrachten (het BBO). Aangezien de Nederlandse regering voor de OD slechts een taak weggelegd zag wanneer de bevrijding eenmaal daar was, werd vastgesteld dat men zich niet tot de OD zou wenden; wat de Raad van Verzet precies vermocht, was in Londen niet geheel duidelijk en wat de Landelijke Knokploegen waard waren, was aan niemand bekend. Zo geviel het dat aan de twee geheime agenten L. G. Mulholland en L. A. de Goede die samen met de marconist A. van Duyn in de nacht van 5 op 6 juli bij Epe landden², een zeer algemene opdracht was gegeven: te

¹ Tekst in Doc II-582, b-1. ² In diezelfde nacht werd een toestel met vier andere BBO-agenten boven het IJsselmeer neergeschoten; allen verdronken.

Wat het latere lot van de Goede, Mulholland en van Duyn betreft, vermelden wij dat de Goede tot de bevrijding actief bleef; Mulholland werd als gevolg van de grote razzia te Rotterdam (10 en 11 november '44) naar Duitsland afgevoerd waar hij in Bamberg terecht kwam; van Duyn werd medio december '44 gearresteerd maar kort voor de bevrijding uit de Cellenbarakken te Scheveningen vrijgelaten.

zoeken naar illegale groepen die, anders dan de OD, geschikt werden geacht om explosieven en wapens in ontvangst te nemen; men had hun gewezen op de Raad van Verzet en de bedoeling was dat zij zich via de RVV nader zouden oriënteren. Zij konden, schijnt het, de RVV niet vinden. Beiden hadden in bezet gebied deelgenomen aan het illegale werk en Mulholland had daarbij nauw samengewerkt met 'Witte Piet' oftewel Piet de Beer, een vooraanstaand KP'er maar in juli '44 nog niet lid van de Top van de LKP. Mulholland gaf bericht door naar Rotterdam en kon zich bij de Beer melden. Deze nam onmiddellijk contact op met Scheepstra die er uiteraard van Bijnen ('Frank') bijhaalde. 'Bij die bespreking zei ik', aldus Scheepstra aan de Enquêtecommissie,

'dat ik op dat ogenblik niet alle wapens het land in durfde brengen en direct met sabotage aanvangen. Frank wilde dat wel en Piet zat tussen ons in met zijn mening. Ik wilde daarom niet direct beginnen omdat ik de mensen zeer goed kende en ik wist dat er een aantal was dat zodanig zou beginnen te saboteren dat wij hier binnen zeer korte tijd, terwijl de Geallieerden nog in Normandië zaten opgesloten, een bloedbad zouden hebben . . . Ik heb gezocht naar richtlijnen. Ik heb ook gezocht naar een figuur die ons kon vertellen in hoeverre wij verantwoord waren om aan de sabotage te beginnen vóórdat de Geallieerde legers onze grenzen naderden. Ik heb toen aan mr. Donner . . . advies gevraagd. Die heeft gezegd: 'Ik kan het niet direct zeggen, ik wil daarover eens een dagje denken.' Uiteindelijk heeft 'Witte Piet' . . . bij mr. Donner . . . een briefje vandaan gehaald waarin deze ons adviseerde, via de OD-lijn contact op te nemen met Londen om de mening van de regering te vernemen. Dit was eind juli 1944.'¹

Dat advies werd door Scheepstra niet opgevolgd. Los nog van het feit dat de Beer en van Bijnen (en wellicht ook andere leden van de Top van de LKP) vonden dat hij te veel scrupules had, bleek al uit het radionieuws van de eerste drie weken van augustus dat de voorwaarde die Scheepstra had gesteld, bezig was werkelijkheid te worden: het Duitse front in Normandië stortte ineen, Parijs werd bevrijd, de Geallieerden passeerden de Seine en leken onweerstaanbaar op te rukken, anders gezegd: zij naderden Nederland. Scheepstra hakte de knoop door: op 25 augustus benoemde de Top van de LKP met zijn volledige instemming van Bijnen tot Landelijk Sabotage-Commandant (deze mocht als zodanig over alle Knokploegen beschikken) en via marconist van Duyn werd geregeld dat in de nacht van 27 op 28 augustus de eerste dropping plaatsvond ten behoeve van de Knokploegen, zulks bij Voorthuizen op de Veluwe.

¹ Getuige L. Scheepstra, *Eng.*, dl. VII c, p. 210.

De Goede en Mulholland hadden inmiddels in juli en de eerste weken van augustus van de Beer, wellicht ook van anderen, over het werk van de Raad van Verzet niet veel goeds gehoord (een feit was dat de Knokploegen niet alleen talrijker en beter gedisciplineerd waren dan de groepen van de RVV maar ook veel spectaculairder en succesvoller acties hadden ondernomen) – ‘laat de Raad van Verzet barsten’, was hun eerste reactie geweest.¹ Mulholland evenwel herzag spoedig die opinie en ging, zulks in tegenstelling tot de Goede die de LKP trouw bleef, eind augustus met Thijssen in zee die, nu hij via Mulholland in rechtstreeks contact was gekomen met de militaire autoriteiten in Londen, bij besluit van de Raad eenzelfde positie kreeg ten aanzien van de RVV-groepen als van Bijnen al gekregen had ten aanzien van de Knokploegen: hij kon hun zonder overleg met de Raad bevelen geven; zijn Operatie-Centrum trad daarmee in werking. Spoedig met hooggespannen verwachtingen zijnerzijds!

In Londen namelijk waar men de behoefte had, in bezet Nederland slechts met één instantie te maken te hebben, te vergelijken met de *Forces Françaises de l'Intérieur*, en waar men kennelijk door de Goede en Mulholland nog onvoldoende was ingelicht over de Landelijke Knokploegen maar daarentegen de Raad van Verzet nu redelijk goed kende, had men besloten, deze Raad naar voren te schuiven. Er ging op 1 september een telegram naar de OD uit² (het kwam dus bij de groep-‘Albrecht’ binnen en wij nemen aan dat het Six eerst een aantal dagen later heeft bereikt) waarin Six gevraagd werd, onmiddellijk contact te zoeken ‘met leiding RVV voor ontvangst van wapenen die door bureau-verzet *Supreme Commander* aan RVV geleverd zullen worden . . . Uitvoering operaties en verzending telegrammen door en onder naam RVV via agenten bij RVV’, en er ging op de 1ste september óók een telegram uit naar Thijssen³, die gevraagd werd, in verbinding te treden ‘met topgroep OD . . . Zij dienen na u herhaal na u door bureau-verzet *Supreme Commander* van wapenen te worden voorzien via u herhaal via u. Telegrammen en operaties geschieden door u en onder uw naam.’ Ook van dit telegram nemen wij aan dat het pas enkele dagen na 1 september gedecodeerd voor Thijssen lag, althans: zonder er melding van te maken maar wel onder verwijzing naar een mededeling van een nieuwe BBO-agent (vermoedelijk was dat J. M. van der Meer⁴) die op 28 augustus in het zuiden des lands was

¹ Ad Goede: ‘Verslag gesprek met P. Hordijk’ (z.d.), p. 2 (LO/LKP, EE-1). ² Tekst in Vollgraff: ‘Overzicht telegrammen’, p. 50. ³ A. v. ⁴ Er zijn helaas van het Bureau Bijzondere Opdrachten en van de *Dutch Section* van SOE maar heel weinig stukken bewaard gebleven, zodat wij van de BBO-agenten veel minder weten dan van de agenten van het Bureau Inlichtingen.

gedropt om zich ter beschikking te stellen van de Raad van Verzet, schreef Thijssen op 2 september aan een illegale relatie, dat het 'in de bedoeling van *Allied* *S[upreme]* *C[ommand]* ligt dat alle verzetsgroepen in Nederland zich aansluiten bij of richten naar de aanwijzingen van RVV; zulks mede met het oog op mogelijke KP-contacten.¹ Dat het moeite zou kosten, het gezag van de RVV, d.w.z. *zijn* gezag, door de Knokploegen erkend te krijgen, besepte Thijssen. Hij was sinds begin '44 in nauw contact gebleven met Ausems, de geheime agent van het Bureau Inlichtingen; Ausems had er begin juli een codist bij gekregen, G. B. Buunk, en met gebruikmaking van diens code werd op zondag 3 september door de zender van Thijssens Radiodienst het volgende telegram aan Londen toegestuurd²:

'Hoewel de samenwerking tussen de organisaties reeds veel bereikt heeft, is het wenselijk nogmaals aan verschillende groepen duidelijk te maken dat RVV op het gebied van sabotage de enige uitvoerder is van *Allied High Command*. OD is ordebewaring na de invasie. Staat echter mensen en materiaal af aan RVV in gemeenschappelijk overleg.³

Nu, dat laatste had Thijssen wel in de stad Utrecht weten te bereiken⁴ maar, voorzover bekend, uitsluitend dáár, en hij kan geen moment aangenomen hebben dat de chef-staf van de OD bereid zou zijn, 'mensen en materiaal' aan de Raad van Verzet af te staan. Notabene: in de Donderdagmiddag-bijeenkomsten was, aldus Six, 'uitdrukkelijk afgesproken dat wat er aan wapens zou komen, en voor wie ook bestemd, onderling zou worden verdeeld naar behoefte . . . Van die afspraak kwam natuurlijk niets.⁵ Inderdaad, er leefde bij Thijssen en van Bijnen slechts één wens: de OD buiten alle acties te houden en datgene wat men

¹ Brief, 2 sept. 1944, van J. Thijssen aan E. J. Bosch van Rosenthal (RVV, 1 f). ² Tekst in Vollgraff: 'Overzicht telegrammen', p. 51. ³ Op pag. 508, dl. II van *Het Grote Gebod* wordt dit telegram abusievelijk aangegeven als komende 'uit Londen'. ⁴ In de stad Utrecht was een van de z.g. kwartiercommandanten van de OD benoemd tot RVV-commandant van de gehele stad en deze zei aan de overige kwartiercommandanten dat, aldus zijn naoorlogs verslag, 'leden van de OD van de Top-OD machtiging hadden gekregen tijdelijk naar de RVV als vrijwilliger over te gaan tot de omslag, waarna zij weer terug zouden keren onder de vleugels van de OD.' Alle kwartiercommandanten stelden zich daarop voor de RVV ter beschikking, 'ruim 80% naar schatting van de leden van de OD (hebben) zich opgegeven voor het actieve verzet.' (L. op ten Noord: 'Beknopte illegale geschiedenis van de OD (RVV en NBS) in Utrecht' (z.d.), p. 37-38 (Min. v. Def., Centraal Archieven-Depot, 126/76)) ⁵ Getuige P. J. Six, *Eng.*, dl. VII c, p. 53.

eindelijk had ontvangen, zelf onmiddellijk te gebruiken. Er was één dropping gekomen voor de Knokploegen – er kwamen er nog vóór Dolle Dinsdag twee voor de Raad van Verzet: één in de nacht van 31 augustus op 1 september in Zuid-Limburg, één in de nacht van 2 op 3 september op de Veluwe.

Begin van de spoorwegsabotage

Zo was dus, gelijk vermeld, van Bijnen eind augustus door de Top van de LKP benoemd tot Landelijk Sabotage-Commandant – hij had zich duchtig voorbereid op de nieuwe functie en oefende deze met zoveel succes uit dat wij eerst bij de *mens* van Bijnen willen stilstaan.

Johannes Adrianus van Bijnen was in mei 1910 in Oosterhout (Noord-Brabant) in een katholiek gezin geboren (en dus vier-en-dertig toen hij Landelijk Sabotage-Commandant werd) en opgegroeid in uiterst bescheiden omstandigheden. Een hbs-opleiding kon er nog van af maar geld om de begaafde jongeman een universitaire studie te laten volgen, was er niet en bij de zich van '29 af in Nederland snel uitbreidende werkloosheid wist hij eerst nergens aan de slag te komen. In zijn vrije tijd breidde hij zijn kennis van het Engels uit, af en toe verdiende hij een gering bedrag door lessen in het Nederlands te geven en de boekhouding van kleine neringdoenden bij te houden. In '35 (hij was inmiddels getrouwd) droeg een van de wethouders van Bergen op Zoom er zorg voor dat hij een bescheiden functie kreeg bij de gemeentelijke dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon. 'Daar heeft hij zich', vertelde die wethouder later, 'in twee jaar tijd weten te ontwikkelen tot een persoon van bijzondere kracht . . . , hij wist het klaar te spelen om in de top van de dienst te komen . . . hij had het vermogen om contrasterende personen bij elkaar te brengen. Hij was een geboren leider.'¹ Niet anders oordeelde zijn jeugdvriend die zijn kameraad werd in de militaire dienst en later in het illegale werk, J. J. F. Borghouts: 'Hij was een man met een enorme energie en werkkraft, zoals men zelden ziet.'² Misschien schonken vóór de oorlog zijn promoties in Bergen op Zoom, zijn benoeming tot reserve-officier (in de Meidagen diende hij als eerste luitenant der infanterie) en het feit dat hij het damkampioenschap van Noord-Brabant verwerfde (hij was ook een goed schaker) hem wel enige bevrediging maar

¹ Ad Goede: Verslag van gesprek met A. Meerbach (z.d.), p. 1 (Collectie LO/LKP, ED-2). ² Getuige J. J. F. Borghouts, *Enq.*, dl. VII c, p. 371.

hij kon toch het gevoel niet van zich afzetten dat de maatschappij hem hoogst onvoldoende kansen had geboden. Er stak een sombere, ietwat verbitterde trek in zijn karakter, hij was 'ook niet lollig', aldus de steeds opgewekte, goedlachse 'tante Spiek' uit Arnhem (H. Spieksma-van Zwol, bij wie de Top van de LKP menigmaal vergaderde), 'je kon nooit om hem lachen. Zijn uiterlijk had hij ook niet mee. Hij had een erg nors uiterlijk.'¹

Achter dat norske uiterlijk ging bij van Bijnen mede een grote gevoeligheid schuil die zich vaak in gedichten uitte – gedichten met een onmiskenbaar pessimistische inslag. 'Wij gaan aan dit werk allen kapot', stond in een van de laatste te lezen, geschreven kort voor hij eind november '44 in Apeldoorn zou sterven, en dat 'kapot gaan' sloeg dan niet alleen op de niet-aflatende, intense spanningen van de illegale activiteit (hij leed bovendien onder de gedwongen scheiding van zijn gezin en moest om de nadelen van het tekort aan slaap op te heffen steeds meer pervitine gebruiken) maar ook op de botsingen van persoonlijkheden, stromingen en groeperingen – botsingen waarmee hij, vooral toen hij Landelijk Sabotage-Commandant was geworden, geconfronteerd werd; want maar al te spoedig bleek dat hij in die functie zowel een gevecht moest leveren *tegen* de bezetter en zijn handlangers als een gevecht *vóór* de zelfstandigheid van zijn Knokploegen waarmee hij zich met hart en ziel verbonden voelde. Dat tweede gevecht vrat nog meer aan hem dan het eerste.

Hij was in '42 hulp gaan bieden aan Joodse en andere onderduikers en vrij spoedig in de LO terechtgekomen. Toen hij in juli '43 als reserve-officier werd opgeroepen om zich aan te melden voor terugvoering naar Duitsland, weigerde hij, hoewel hij op vrijstelling mocht rekenen, aan die oproep gehoor te geven en dook onder. In zijn onderduik werd hij KP'er en als zodanig kreeg hij spoedig alle Knokploegen in het westen van Noord-Brabant onder zich. Hij maakte naam onder de leiders van Knokploegen in andere provincies, met name in Utrecht, en in april '44 kwam hij met enkelen van die Utrechtse leiders in Doorn samen. Natuurlijk was hij er zich van bewust dat de Knokploegen met hun overvallen een groot deel van de basis legden voor de hulp aan onderduikers – hij vroeg zich evenwel af of diezelfde Knokploegen in een later stadium niet beter door middel van grootscheepse spoorwegsabotage tot directe steun aan de Geallieerde oorlogvoering konden overgaan. Hij

¹ Mej. Ditmarsch: Verslag van gesprek met H. Spieksma-van Zwol (3 okt. 1946), p. 2 (Collectie LO/LKP, ED-1).

stelde zijn denkbeelden op schrift en legde het stuk aan de Top van de LKP voor. Het kwam tot een bespreking met die Top waar van Bijnen vooral op Leendert Valstar grote indruk maakte. Scheepstra liep minder hard van stapel en voorlopig kreeg van Bijnen geen andere opdracht dan na te gaan hoe zijn sabotage-plan in het zuiden des lands kon worden verwezenlijkt. Die opdracht voerde hij samen met zijn vriend Borghouts uit. Zij gingen precies na welke spoorweglijnen en welke belangrijke telefoonkabels waar onklaar moesten worden gemaakt – trouwens, zou het verstoren van het Duitse spoorwegvervoer wel voldoende zijn? Moest niet ook het vervoer langs de weg gehinderd worden? Om dat laatste te bereiken stelde van Bijnen een plan op schrift voor de vorming van wat hij 'burgerverzetsgroepen' noemde; hij gaf in een tweede stuk 'algemene richtlijnen' voor sabotage aan.¹

Er waren, betoogde hij, vier groeperingen die in staat waren 'explo-sieve' sabotage' te bedrijven: de Knokploegen ('kwantitatief zwak, kwalitatief sterk'), de groepen van de Raad van Verzet ('kwantitatief en kwalitatief zwak'), 'wilde groepen' ('kwantitatief zwak, kwalitatief over het algemeen matig') en 'de communistische groepen' ('kwantitatief waarschijnlijk zwak . . . kwalitatief, voorzover bekend, uitstekend'); die vier groeperingen samen waren niet in staat, de vrijheid van handelen van de *Wehrmacht* 'in beslissende mate te beperken', 'wel echter lijkt het mogelijk, de vijand in zijn bewegingen te hinderen'. Dat laatste zou moeten geschieden door 'burgerverzetsgroepen' ('ik geef de naam graag voor een betere'): groepen van zes man (een commandant en vijf manschappen) die bijvoorbeeld bij de spoorwegen stukken rails zouden losschroeven, wissels omzetten en zand in de oliepoten der spoorwagens doen, die op de wegen versperringen zouden aanbrengen en grote hoeveelheden glasscherven en kopspijkers strooien, die wegwijzers zouden verwijderen, staaldraden over de wegen zouden spannen en vijandelijke transportmiddelen in brand zouden steken, 'enz.' 'Het is', schreef van Bijnen, 'de massale actie die hier tot resultaten moet leiden.' Iedere burgerverzetsgroep moest daarbij 'vanaf het ogenblik van handelen' autonoom optreden. Gemiddeld wenste hij in het land één burgerverzetsgroep per vijfduizend inwoners; er zouden dus ongeveer 1 800 groepen gevormd moeten worden met een totale sterkte van bijna elfduizend man. De LO beschouwde hij als het beste recruteringsreservoir en de actie der burgerverzetsgroepen zou ontketend moeten worden door de Top van de LKP. De organisatie, aldus zijn 'Slot',

¹ Teksten in *Ik draag u op*, p. 45-53.

'moet nú landelijk worden gesticht, wil zij enige kans op succes hebben, maar al zou men 18 000 in plaats van 1 800 groepen stichten – als de geest van weerbaarheid uit de harten der Nederlanders is verdwenen, is dit plan het papier niet waard waarop het is geschreven . . . Een volk . . . dat niet bereid is tegen de verdrukker op te staan en voor zijn vrijheid te vechten, verdient slechts 'roemloos onder te gaan in de oceaan der vergetelheid'.'

In het tweede stuk dat van Bijnen aan de Top van de LKP voorlegde, de 'algemene richtlijnen' voor sabotage, bepleitte hij dat deze landelijk goed gecoördineerd en in nauw overleg met het '*Allied High Command*' zou geschieden ('Conclusie – absoluut noodzakelijk is een buitenlandse radioverbinding en een binnenlands radionet') en dat het land daarbij in vier 'rayons' zou worden ingedeeld. 'Beslissend zijn', zo eindigde hij dit stuk,

'ons fanatisme, getemperd door intellect, onze voorzichtigheid, onze werklust. Het zijn nooit de massa's die geschiedenis maken, maar de minderheden die bereid waren zichzelf te verliezen in iets groters dan zij zelf.'

Na *D-Day* verschenen in de illegale bladen oproepen waarin voor de burgerij taken werden aangegeven, te vergelijken met die welke van Bijnen in zijn stuk over de burgerverzetsgroepen had genoemd (dit geschiedde o.m. in een gemeenschappelijke oproep van de redacties van twaalf illegale bladen¹ welke in de nummers van juli en augustus werd gepubliceerd en dus enkele honderdduizenden Nederlanders onder ogen kwam) – het verschil was dat die illegale bladen op een als het ware spontaan en onmiddellijk optreden van burgers aandrongen maar dat van Bijnen had bepleit dat de vorming van zijn burgerverzetsgroepen tevoren en systematisch ter hand zou worden genomen.

De Top van de LKP gaf van Bijnen daar verlof toe en keurde daarnaast goed dat hij zou nagaan hoe met inschakeling van de beschikbare Knokploegen te zijner tijd vooral de spoorwegsabotage ter hand genomen kon worden.

In de maanden mei, juni en juli was 'Frank-KP' voortdurend onderweg. Hij wilde voor de burgerverzetsgroepen vijf-en-twintig 'districts-organisators' vinden die elk omstreeks 70 'groepscommandanten' zouden selecteren; dezen moesten evenveel burgerverzetsgroepen vormen; elke groep moest worden geïnstrueerd en van hulpmiddelen voorzien. Tegelijkertijd ging hij na hoe hij de bestaande Knokploegen kon opnemen in

¹ *Christofoor, De Geus, Katholiek Kompas, Je Maintiendrai, Ons Volk, Ons Vrije Nederland, Het Parool, Trouw, Vrij Nederland, De Vrije Katheder, De Vrije Kunstenaar, De Waarheid.*

een landelijke organisatie voor het bedrijven van grootscheepse sabotage volgens de aanwijzingen der Geallieerden. Daartoe diende hij ook een binnenlands zendernet op te bouwen. Uiteraard had hij het gevoel met zijn voorbereidingen op de goede weg te zijn toen hij in juli via de Beer en Scheepstra in contact kwam met de twee BBO-agenten de Goede en Mulholland.

Van de vorming van de burgerverzetsgroepen is niet veel terechtgekomen. Er was weinig tijd voor en die vorming stuitte, schijnt het, nogal op weerstanden waarbij, naar wij veronderstellen, werd opgemerkt dat de *Wehrmacht*, zodra bijvoorbeeld wegversperringen zouden worden opgericht en glasscherven e.d. op de wegen zouden worden gestrooid, onmiddellijk met scherpe represailles zou gaan dreigen zodat men de actie even spoedig zou moeten afbreken als men haar had ingezet. 'Slechts in de provincies Utrecht, Brabant en Limburg is getracht', schreef van Bijnen in oktober, 'het idee in praktijk te brengen', en daarbij zouden 'speciaal in de provincie Utrecht' successen zijn behaald¹ (wij zullen nog doen uitkomen dat de *Wehrmacht* inderdaad met represailles is gaan dreigen en dat die dreigementen effectief zijn geweest).

Bij de omvorming van de Knokploegen tot sabotagegroepen verdeelde van Bijnen het land volgens zijn plan in vier rayons, vier 'gewesten'. Hij benoemde vier ervaren KP'ers tot 'gewestelijk sabotage-commandant', in gewest I (Friesland, Groningen en Drente) E. J. Gernaat, in gewest II (Overijssel en Gelderland) K. Stoove, in gewest III (Zeeland, Noord-Brabant en Limburg) Borghouts ('Peter-Zuid'), in gewest IV (Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht) P. W. Hordijk ('Peter-Noord'); de gewestelijke commandanten kozen provinciale commandanten uit en dezen op hun beurt districtscommandanten; elke districtscommandant ging na, welke KP'ers het geschiktst waren voor de sabotageploegen. Voor de spoorwegsabotage werden de aanwijzingen doorgegeven waarover men het op de Donderdagmiddag-bijeenkomsten eens was geworden (er werden ook talrijke metalen dérailleurs vervaardigd); daarnaast werd met name in Rotterdam (daar had van Bijnen zijn 'vaste' onderduikadres) nagegaan hoe men kon voorkomen dat de Duitsers de toegang tot de havens zouden versperren door schepen tot zinken te brengen in de Nieuwe Waterweg.

Al die voorbereidingen werden niet zonder frictie met Scheepstra getroffen – wij deden al uitkomen dat van Bijnen, zodra het eerste contact met de Goede en Mulholland was gelegd, de sabotage ter hand wilde

¹ J. A. van Bijnen: 'Burgerverzetsgroepen' (2 okt. 1944), (LO/LKP, 4 E).

nemen maar dat Scheepstra ('Bob') deze toen nog niet verantwoord achtte. 'Bob (moest)', aldus *Het Grote Gebod*, 'aan zijn verantwoordelijkheid tegenover de LO . . . voldoen en Frank moest dat wel accepteren, omdat Bob de organisatie in handen had.'¹ Via de Goede en Mulholland werden begin augustus wapens en explosieven aangevraagd (de Knokploegen hadden na *D-Day* al enkele wapens en ook uniformen van Duitse deserteurs gekregen maar veel was dat niet) – Scheepstra had toen het gezag over de Knokploegen nog niet aan van Bijnen overgedragen. Dat laatste deed hij, gelijk vermeld, op 25 augustus: van Bijnen werd Landelijk Sabotage-Commandant en kreeg dus de Knokploegen onder zijn bevelen.²

Van Bijnen had op die dag (de Geallieerde legers waren al op enkele plaatsen over de Seine heen) zijn organisatie op papier gereed maar er ontbrak nog veel aan de verbindingen. Het binnenlands radionet was nog niet klaar, de normale telefoon (nauwelijks te gebruiken in verband met het af luistergevaar) werkte met grote vertragingen en zijn organisatie was nog niet ingewerkt in het clandestiene PTT-net van de Centrale Inlichtingendienst (die verbinding kwam pas op 4 september tot stand – van Bijnen kon toen zijn telefoonverkeer laten lopen via het Haagse kantoor van de CID dat voor zijn verbindingen in het gehele land clandestien gebruik maakte van de aparte dienstlijnen van de Centrale Directie der PTT); bovendien waren op 25 augustus de in Engeland aangevraagde wapens en explosieven nog niet gearriveerd. Eind juli was een dropping-terrein opgegeven bij Voorthuizen op de Veluwe en van Bijnen had er zorg voor gedragen dat Hordijk zich daar van die tijd af bevond samen met een tiental KP'ers uit Apeldoorn. Aanvankelijk bleef de zending uit. Hordijk werd op de ochtend van zondag 27 augustus naar Rotterdam geroepen maar kreeg daar op het station te horen dat hij onmiddellijk naar Voorthuizen terug moest keren: de dropping was voor de nacht van de 27ste op de 28ste aangekondigd. Zij kwam. Omstreeks 15 containers

¹ Rogier van Aerde (ps. van A. J. H. F. van Rijen) in *Het Grote Gebod*, dl. I, p. 392.

² Ook in de LO was men er in juli en augustus toe overgegaan, uit onderduikers en illegale werkers aparte groepen te formeren die semi-militair konden worden ingezet; die telden, schijnt het, in het gehele land ca. tweeduizend man. Toen die groepen aan van Bijnen werden aangeboden, maakte hij van dat aanbod geen gebruik, hetgeen door de geschiedschrijver van de LO-Amsterdam in *Het Grote Gebod* is betreurd. (J. A. van Bennekom in *Het Grote Gebod*, dl. I, p. 268) Wij nemen aan dat van Bijnen van mening was dat hij voor wat hij in eerste instantie aan wapens en explosieven mocht verwachten al voldoende illegale werkers bijeen had; hij werkte voorts het liefst via de vertrouwde kanalen en dat waren de kanalen van de Knokploegen.

werden afgeworpen. 'Wij hebben', vertelde Hordijk aan de Enquêtecommissie,

'het materiaal in bos en hei gecamoufleerd. De omgeving was ons onbekend. De enige aanwijzing die wij hadden, was dat op anderhalve kilometer afstand van het terrein een NSB-boer woonde. Wij hebben toen contact gezocht met een jachtopziener die gealarmeerd was door het vliegtuig en de volgende morgen bespeurde dat onbevoegden zich op de onder zijn toezicht staande terreinen bevonden, waarin was gegraven om het materiaal te verbergen. De heidegrond was namelijk keihard en het materiaal dat wij hadden, was slecht om mee te werken.'¹

Van de LKP uit was enige tijd tevoren een afspraak gemaakt met functionarissen van de centrale transportafdeling van de Nederlandse Arbeidsdienst dat deze afdeling, die de beschikking had over enkele opleggers welke nog op benzine liepen, in voorkomende gevallen voor het vervoer van uit Engeland gedropte wapens en explosieven zou zorgen (de bedoelde functionarissen van de NAD die eigenlijk liever ontslag hadden genomen, waren ter wille van die eventuele hulpverlening in dienst gebleven). Inderdaad, met een oplegger van de Arbeidsdienst werden de containers van de eerste dropping op donderdag 31 augustus naar Apeldoorn gebracht waar zij eerst in een garage, vervolgens in een opslagplaats van steenkolen verborgen werden. De inhoud werd nog niet verspreid. Voor die verspreiding had van Bijnen aanwijzingen gegeven: zodra Londen het sein gaf tot verdere actie, moest de helft van de wapens naar Rotterdam worden gebracht (van Bijnen wilde ze gebruiken om het de Duitsers moeilijk, wellicht onmogelijk te maken belangrijke objecten te vernielen) en het grootste deel van de explosieven moest naar de sabotage-commandanten toegaan in die districten waar de belangrijkste spoorlijnen liepen welke de *Wehrmacht* voor de bevoorrading van de troepen in België gebruikte: de districten dus in het midden, zuiden en oosten van Nederland.

Op zaterdagochtend 2 september nu (wij herinneren er aan dat de Geallieerde legerleiding in die dagen verwachtte dat de Duitsers in West-Europa geen samenhangend front meer zouden kunnen opbouwen) kwam bij van Duyn, de marconist van de Goede en Mulholland, de instructie binnen dat de Raad van Verzet (deze was immers als leidende organisatie gedacht) onmiddellijk tot spoorwegsabotage moest overgaan. Van Bijnen werd ingelicht en zond de Beer naar Apeldoorn, waar Hordijk de verdeling ter hand nam. Zaterdagavond laat was men er mee klaar,

¹ Getuige P. W. Hordijk, *Enq.*, dl. VII c, p. 400.

zondagmorgen werd het materiaal verder getransporteerd naar de genoemde districten, zulks met vijf auto's: twee personenauto's, een vrachtauto van de Arbeidsdienst, een van de PTT en een van een particuliere ondernemer. Er heerste op die zondag (de dag waarop Brussel bevrijd zou worden) aan Duitse kant zoveel verwarring dat de inhoud van de auto's nergens werd gecontroleerd. Van Bijnen reisde die dag naar Breda, Hordijk werd met een personenauto van de Arbeidsdienst naar Swalmen gebracht waar Crasborn die tot provinciaal sabotage-commandant in Limburg was benoemd, de voor die provincie bestemde explosieven in ontvangst nam (hij kreeg geen wapens): 14 stukken explosieve *plastic* met de daarbij behorende z.g. *time-pencils*.

In de nacht van zondag 3 op maandag 4 september werd tot actie overgegaan. Van Bijnen en zijn ondercommandanten hadden de zaak goed voorbereid. De sabotageploegen beschikten over de aanwijzingen voor ontsporingen, over *dérailleurs* en in een aantal gevallen ook over de net op tijd gearriveerde *plastic*-explosieven, soms ook over buitgemaakte Duitse handgranaten die, tot een bundel samengebonden, met een ruk aan een touw tot ontploffing gebracht konden worden onder een rijdende trein; voorts was nauwkeurig aangegeven, welke baanvakken vernield moesten worden. Niet alleen Knokploegen werden door de ondercommandanten ingeschakeld maar in Eindhoven en omgeving ook enkele groepen van de Partisanen-Actie Nederland met welke Borghouts contact had onderhouden.

In de voorafgaande maanden en weken was (naar wij vermoeden: hoofdzakelijk door groepen van de Raad van Verzet) al enkele malen spoorwegsabotage gepleegd¹, maar die had maar weinig effect gehad. De door van Bijnen bevolen actie daarentegen werd een groot succes: in de vroege ochtend van maandag 4 september kon op de grote lijnen in het zuiden, midden en oosten des lands geen trein meer rijden, bovendien waren in twee gevallen wagons met munitie de lucht ingegaan, was een Duitse hospitaaltrein beschadigd en was een spoorbrug in de lijn Zutfen-

¹ Een bewaardgebleven Duits overzicht over de maand juni (*LXXXVIII Armee-Korps, Abt. I c; 'Tätigkeitsbericht für den Monat Juni 1944'*, CDI, 12.0249-56 a) vermeldt twee gevallen: een op het baanvak Roosendaal-Esschen (17 juni), een op het baanvak Haarlem-Den Haag; volgens de gegevens van de Spoorwegen waren bovendien in de nacht van 6 op 7 juni wissel- en seindraden bij Zaandam doorgesneden. Gegevens over juli bezitten wij niet - volgens de gegevens van de Spoorwegen kwam van 17 juni tot 4 augustus geen enkel geval van spoorwegsabotage voor. In de periode 5-15 augustus werd volgens de gegevens van de 'SD' (*'Meldungen aus den Niederlanden'*, 182) sabotage gepleegd aan spoorwegwagons te Spekholzerheide.

Hengelo vernield. Vermoedelijk werden op die maandag hier en daar al herstellingen uitgevoerd door de Nederlandse Spoorwegen (enkele aanslagen waren mislukt doordat 'schauwers' van de Railwacht tijdig ter plaatse waren verschenen), maar dat baatte niet: in de nacht van maandag 4 op dinsdag 5 september gingen de sabotageploegen wéér aan het werk en hun succes was even groot. Vermeld zij tenslotte dat Knokploegen in Overijssel de afvoer van goederen naar Duitsland bemoeilijkten door in twee kanalen sluisdeuren te vernielen en hun draaimechanismen onklaar te maken: in het kanaal Almelo–Nordhorn bij Albergen en in het Twentekanaal bij Wiene.

Zondag en maandag waren ook de burgerverzetsgroepen tot actie overgegaan, namelijk (gelijk al vermeld) in Limburg, in het oosten van Noord-Brabant en in de provincie Utrecht. 'De wegen waren', aldus *Het Grote Gebod*¹, 'bezaaid met spijkers, spijkerlatten, Spaanse ruiters en [glas]scherven. Over de wegen gespannen staaldraden vernielden auto's en motoren. Langs de wegen in het zuiden lagen de lijken van Duitsers wier wapens verdwenen waren.'²

Al met al kon van Bijnen slechts constateren dat onder zijn algemene leiding en volgens zijn aanwijzingen voldaan was aan de opdracht welke de Geallieerde legerleiding had verstrekt – verstrekt overigens niet aan de Knokploegen maar aan de Raad van Verzet.



Voor de Raad van Verzet hadden, zoals wij eerder vermeldden, twee droppings plaatsgevonden: één in de nacht van 31 augustus op 1 september in Zuid-Limburg, één in de nacht van 2 op 3 september op de Veluwe.

Vlak tevoren, nl. in de nacht van 30 op 31 augustus, hadden de actiegroepen van de Raad van Verzet (Thijssen duidde ze aan met de wat weidse term 'brigades') als demonstratie ter gelegenheid van Koninginnedag (koningin Wilhelmina werd op 31 augustus vier-en-zestig jaar) in de buurt van Den Bosch en Eindhoven op minstens twee plaatsen telefoonkabels van de *Wehrmacht* en op minstens acht plaatsen grote kabels van de PTT vernield; elders in het land kwam het toen vermoede-

¹ *Het Grote Gebod*, dl. I, p. 393. ² Er deden zich in Brabant ook gevallen voor waarbij Duitse militairen hun wapens eenvoudig afgaven aan illegale werkers.

delijk hier en daar ook tot dergelijke vernielingen. De actie was goedgekeurd op een van de Donderdagmiddag-bijeenkomsten maar bleek onmiddellijk ook voor de illegaliteit grote nadelen te hebben (van Bijnen was in die kritieke periode niet in staat zijn gewestelijke sabotagecommandanten telefonisch te bereiken) – herhaling werd enkele dagen later op advies van geraadpleegde PTT-deskundigen verboden.

In de laatste dagen van augustus en de eerste van september had Thijssen als hoofd van het Operatie-Centrum van de Raad van Verzet de beschikking over sabotagegroepen op de Veluwe, in Twente, in Noord- en Zuid-Limburg, in Eindhoven, Den Bosch en Breda, in Utrecht, in Rotterdam en Den Haag, en in de Zaanstreek; in de stad Utrecht was daar een groep OD'ers bijgekomen en in de Achterhoek had hij contact gekregen met een groep die onder leiding stond van dr. ir. E. J. Bosch van Rosenthal, een broer van de ontslagen commissaris van de provincie Utrecht, mr. dr. L. H. N. Bosch van Rosenthal. Numeriek waren deze groepen zwakker dan de Knokploegen; zij kregen ook minder materiaal uit Engeland, nl. bij de twee droppings samen slechts 12 containers¹ – 'een karige zending', vond Thijssen.² De dropping op de Veluwe (bij Vaassen) kwam te laat om het materiaal nog vóór Dolle Dinsdag te gebruiken. Berend Dijkman ('Piet van de Veluwe'), een ontslagen politiemans uit Ermelo die als commandant van de 'brigade-Veluwe' optrad, was, zo schreef hij op 5 september aan een van Thijssens naaste medewerkers, met vier helpers twee nachten bezig geweest om de zending uit te pakken en te inventariseren en had ook op die 5de nog geen kans gezien om het materiaal te transporteren ('bestaat er nog een mogelijkheid om aan benzinebonnen te komen? Dan graag spoedige toezending, daar ik dan de beschikking over [een] ziekenauto kan krijgen'³).

In Zuid-Limburg kwam de eerste voor de RVV bestemde dropping bij Treebeek terecht. De wapens, o.m. 28 *stenguns*, werden aan een RVV-groep gegeven (er zaten in die groep ook OD'ers) die voornemens was Duitse vernielingen aan de steenkolenmijnen te voorkomen – het kan zijn dat het sabotagemateriaal in de nachten van 3 op 4 en van 4 op 5 september is gebruikt bij pogingen om enkele seinhuizen op te blazen maar wij hebben daaromtrent geen zekerheid⁴, zoals wij in het algemeen

¹ Elk van de twee zendingen bevatte 12 *stenguns*, ca. 70 pistolen en een flinke hoeveelheid sabotagemateriaal – ook wat tabak, thee, cacao, suiker, chocoladerepen en één pakje scheermesjes. ² Brief, 7 sept. 1944, van J. Thijssen aan E. H. M. Hoogeweegen (RVV, 1 f). ³ Brief, 5 sept. 1944, van B. Dijkman aan W. van Hoorn Alkema (a.v.). ⁴ Het bewaardgebleven 'Dagboek Zuid-Limburg' van de 'brigade'-Zuid-Limburg van de RVV (RVV, 3 m) vermeldt samenvattende gegevens voor de

niet nauwkeurig weten tot welke acties de RVV-groepen in de twee genoemde nachten zijn overgegaan. De bewaardgebleven gegevens van de RVV beslaan namelijk een periode welke die nachten insluit maar maken niet duidelijk wat men toen precies heeft kunnen doen. Duidelijk is wel dat de RVV-groepen, behalve de Zuidlimburgse, niet de beschikking hadden over explosieven van Engelse oorsprong (de RVV had een kleine eigen voorraad van Nederlandse oorsprong) en evenmin over Engelse wapens¹; zij waren dus, naar wij vermoeden, hoofdzakelijk

periode 13 augustus–9 september '44 maar doet niet uitkomen op welke data de beschreven acties werden uitgevoerd.

Deze 'brigade' (ze telde, in 13 groepen verdeeld, ca. tachtig man) had (hetzelfde is elders gebeurd) vermoedelijk nog in augustus een aantal dorsmachines vernield, zulks op grond van de overweging dat het, nu de Geallieerden naderden, aanbeveling verdiende de oogstwerkzaamheden te vertragen zodat de Duitsers niet in staat zouden zijn een deel van de oogst naar Duitsland af te voeren. In feite had de bezetter de landbouwoogst steeds in Nederland gelaten zodat men met de vernieling van dorsmachines Nederlandse belangen schaadde en niet Duitse. Op aandrang van Louwes verzocht het College van Vertrouwensmannen op 12 september de regering via Radio Oranje 'mee te delen dat vernieling dorsmachines schadelijk is voor voedselvoorziening en op te roepen tot volledig afwerken en afleveren van de oogst.' (telegram, 12 sept. 1944, van Vertrouwensmannen aan de regering, *Eng.*, dl. V b, p. 516) Radio Oranje zond deze mededeling annex oproep op 16 september uit.

¹ Een RVV-groepje van een kleine twintig jongeren dat 'omstreeks midden augustus' in de buurt van Barchem tot stand was gekomen, had, aldus dr. W. H. Vermooten, aanvankelijk slechts de beschikking over 'boksbeugels, verzwaarde gummistokken, een jachtgeweer en een oude revolver.' (W. H. Vermooten: *Strijders zonder uniform. Het ondergrondse verzet in de gemeente Laren (Geld.) tijdens de Duitse overheersing 1940–1945* (1945), p. 36) De RVV-'brigade' in Twente was in de eerste septemberdagen in het bezit van 'zes revolvers en drie karabijnen van Duitsers (meest Oostenrijkers) die', zo schreef de commandant, kapitein Lancker, 'de wapens graag afstonden voor een oude overall en verzorging voor de rest van de oorlog, en door het overmeesteren van drie Ned. SS-leden, die thans gevangen worden gehouden.' (rondschrijven, 8 sept. 1944, van A. F. Lancker aan zijn kringcommandanten (RVV, 1 f))

Het is plausibel dat die wapens afkomstig zijn geweest uit de twee door illegale werkers geïmproviseerde 'krijgsgevangenenkampen' die M. van Amerongen (deze heeft ten onrechte aangenomen dat hij met een uniek geval te maken had) in 1979 heeft beschreven in *De ongelooflijke geschiedenis van het krijgsgevangenenkamp 'Prins Bernhard'*. Tot de oprichting van het genoemde kamp werd op zaterdagavond 2 september '44 besloten door vier jongemannen die in Heeten bezuiden Raalte waren ondergedoken. Aanleiding tot die oprichting was de desertie van een Rijksduitser uit Hengelo die de KP om een onderduikadres had gevraagd. Hij werd ondergebracht bij een boerderij en daar kwamen spoedig ook anderen terecht: enkele andere deserteurs, een paar als het ware van de weg geplukte Duitse militairen, enkele uit Deventer opgehaalde Oostenrijkse deserteurs en zes gedeserteerde Italiaanse *Hilfswilligen*. Hoeveel militairen in totaal 'krijgsgevangenen' werden, staat niet vast, wellicht ca. zeven-

aangewezen op de aanwijzingen voor 'niet-explosieve' sabotage, wellicht ook op dérailleurs. Het is overigens mogelijk, ja waarschijnlijk, dat de RVV in de twee genoemde nachten nog in het geheel niet tot spoorweg-sabotage is overgegaan, althans: Thijssen deed op 3 september om negen uur 's morgens een opdracht uitgaan naar zijn districtscommandanten, waarin hij met betrekking tot de spoorwegsabotage schreef: 'Het begin van deze actie welke gedurende drie weken moet kunnen worden voortgezet, is bepaald op: de nacht van 5 op 6 september voor Zuid, tenzij nadere orders; boven Nijmegen wachten; nadere orders.'¹ Dat die 'nadere orders' zijn uitgegaan, blijkt niet uit de bewaardgebleven stukken.

Verwarring aan Duitse kant

In de streken waar de sabotage was gepleegd die wij in het voorafgaande beschreven, bleef zij aan de bevolking niet verborgen: daar lagen de grote wegen op een aantal plaatsen bezaaid met spijkerlatten en glasscherven. Wie van de trein gebruik moest maken, kreeg met grote vertragingen te maken en de telefoonverbindingen vooral met het zuiden des lands waren verstoord. De burgerverzetsgroepen waren evenwel lang niet overal in actie gekomen, gereisd per trein werd er minder dan tevoren en bijna alle particulieren hadden hun telefoonaansluiting verloren. Veel belangrijker in hun effect op de bevolking waren andere factoren: ten eerste de radioberichten omtrent de snelle nadering der Geallieerde legers en de bij uitstek optimistische uitlatingen van oorlogscorrespondenten en commentatoren ('het nieuws van iedere dag', zei ik op vrijdagavond 1 september voor Radio Oranje in de aanhef van mijn buitenlands weekoverzicht, 'spreekt van de snel-naderende ineenstorting van Duits-

ten, wellicht dertig. Zij werden in een vertimmerd kippenhok ondergebracht en de vier initiatiefnemers ('de staf') trokken drie-en-dertig andere onderduikers aan die in ploegen als bewakers gingen fungeren. Naast het 'Prins Bernhard'-kamp was er nog een tweede kamp in een villa in het gehucht Luttenberg ten noordoosten van Raalte; hier werden enkele Duitse militairen en twaalf gedeserteerde SS'ers vastgehouden. De villa werd in december '44 door de 'SD' overvallen en het schijnt dat twee Duitse deserteurs gefusilleerd zijn. De gevangenen uit het 'Prins Bernhard'-kamp waren toen al verspreid ondergebracht. Geen van de 'krijgsgevangenen' heeft jegens diegenen die de kampen in stand hadden gehouden, verraad gepleegd; zij waren correct behandeld.

¹ Brief, 3 sept. 1944, van J. Thijssen aan zijn districtscommandanten (RVV, 1 f).

land¹⁾) en ten tweede, met name in het zuiden des lands, de evidente verwarring aan Duitse kant.

Die verwarring vond goeddeels haar oorsprong in de ongeorganiseerde terugtocht van Duitse militairen die in hoofdzaak hadden behoord tot de uiteengeslagen divisies van het Duitse Zevende Leger; zij zagen dat in Noord-Frankrijk en België geen enkele verdedigingslinie was ingericht en vloeiden derhalve met gebruikmaking van alle middelen waarop zij de hand hadden kunnen leggen, terug in de richting van de Duitse grens, in de richting van de in '39-'40 gebouwde *Westwall*; dat doende, sleepten zij de etappendiensten mee. Het betrof hier niet alleen militairen van het leger maar ook, ja vaak in de eerste plaats, militairen van de *Luftwaffe*, voorzover dezen niet als gevechtsvliegers plaats konden nemen in hun toestellen die overhaast naar Duitsland terugvlogen. Velen van die Duitse militairen vervoerden particuliere buit; daarnaast werden uit de étappe-depots goederen oostwaarts getransporteerd op welker behoud prijs werd gesteld. Sommige van die laatste transporten begonnen al toen de Geallieerden nog slechts de Seine hadden bereikt. Zo werd een groot deel van het Bisschoppelijk College te Roermond al in de tweede helft van augustus als pakhuis ingericht. 'Een week lang', aldus het bezettings-gedenkboek van het College,

'werd daar . . . het beste afgeladen wat Frankrijk, België en Nederland te bieden hadden, en dat in ontstellende hoeveelheden: cognac, champagne, Bordeaux-wijnen, likeuren, bonbons, textiel, zeep, odeuren en toiletartikelen, leren handschoenen, rozijnen, conserven en specerijen. Er waren honderdduizenden sigaren en miljoenen sigaretten. De laatste vracht die binnenkwam, bestond uit een vijf tons auto boordevol biscuits. Drie okshoofden Bordeaux-wijn lagen . . . op de *cour*; daarachter, onder het afdak, was een hoop tabak opgestapeld van anderhalve meter hoogte, drie meter lengte en een meter diepte.'²

Wij nemen aan dat elders in Limburg en in het oosten van Brabant in de tweede helft van augustus overeenkomstige stapelplaatsen werden geïmproviseerd. Het was slechts een begin. De grote ongeorganiseerde terugtocht manifesteerde zich pas in de laatste dagen van augustus en de eerste van september.

¹ Nog enkele citaten uit deze tekst: 'Sommige Duitse wapens zijn nog uitstekend; sommige Duitse formaties vechten nog fanatiek. Maar het Duitse leger als geheel is geworden tot een strijdinstrument van de tweede rang . . . Zelfs wanneer we de zware Duitse verliezen in Zuid-Frankrijk geheel buiten beschouwing laten, blijkt dat de Duitsers van hun oorspronkelijke 65 divisies welgeteld 19 over hebben.' ² Bisschoppelijk College Roermond: *Collegeklok 1941-1945. Jaarboek 1941-1945* (z.j.), p. 200-01.

'Wat wij hier zien', schreef op zondag 3 september een onbekende inwoner van Maastricht,

'is ongelooflijk. Deze indrukken zijn niet onder woorden te brengen. Ik wil toch mijn best doen en enige punten vermelden. Wij hebben geen tijd om te eten. Wij weten niet meer of wij leven, vermoedelijk door het ongelooflijke, het innerlijk geluk.

Dag en nacht trekken over alle wegen onafgebroken autocolones, troepenonderdelen van infanterie, tanks, paarden, geschut in de richting van de Duitse grens. Allerlei soorten auto's, overladen met soldaten en goederen. Ook vele Rode Kruis-colones met personeel. De soldaten hebben allemaal handgranaten en liggen met mitrailleurs boven op de kappen. Op de spatborden zitten ze of liggen ze met geweren of automatische pistolen in de aanslag. Alles is natuurlijk zwaar gecamoufleerd. Alle mogelijke goederen slepen ze mee, zoals fietsbanden, fornuizen, stapels Franse renfietsen, en alles wat maar naam heeft en alles nieuw.

... De colones komen soms wel vijf- tot zesmaal langs en weten waarschijnlijk niet waar zij heen moeten. Zij komen alle van België en worden in de richting van de Duitse grens gezonden tot Roermond toe ... Het zijn Duitse, Franse en Belgische auto's die hier voorbij trekken, alles hebben ze meegenomen. Ik heb in een auto voor onze deur dode kippen en geslachte koebeesten zien liggen... Op alle binnenwegen, weilanden en overal staan de wagens van Vaals tot Valkenburg en zo tot Roermond aaneengesloten.

... Van orde en tucht is geen sprake meer. Voor ons huis ligt momenteel weer een brandweerauto uit Gent met gebroken as. Varkens worden verkocht voor f 90, een rijwiel voor f 60. Ze hebben bij zich; ik zou beter kunnen opsommen wat zij *niet* bij zich hebben.¹

Een inwoner van Hoensbroek, F. Faro, fietste maandagochtend 4 september in de richting van de Maas waar, naar hij bij geruchte had gehoord, Belgische illegale werkers ('de Witte Brigade') bezig waren Duitse militairen te ontwapenen - 't was echter niet waar.' Maar:

'Een tiental Duitse soldaten komt al hozend in een lekke boot over het Julianakanaal. Van Beek naar Sittard passeer ik honderden Moffen (ongeregelde troepen) op fietsen zonder banden, met massieve banden en ook op splinternieuwe Nederlandse damesfietsen. Ook gekaapte boerenwagens rijden er en allerlei *beschlagname* auto's. Wie loopt, heeft in ieder geval ergens een kinderwagen *organisiert* waarin de bagage wordt gereden of ook wel wordt deze achter de fiets aan getrokken.²

¹ Brief, 3 sept. 1944, van een onbekende inwoner van Maastricht (Doc II-416, a-3). ² F. Faro: Aantekeningen 31 aug.-6 sept. 1944, p. 1 (Doc I-458 A, a-1).

VERSLAGEN VAN OOGGETUIGEN

Breda, 4 september (waarnemingen van een inwoner, Joris van den Bergh):

'Op de Graaf Engelbrechtlaan (de nieuwe nog onbebouwde brede autoweg, die de Rijsbergse weg met de Baronielaan verbindt) trokken de vluchtende wereldveroveraars langs mij heen. Het was een verheugende, echt verkwikkende janboel. Men leefde er totaal van op. *Feldgrauen* die gisteren nog beefden voor de Duitse godheid die *Offizier* heet, staken nu de tong tegen die geweldige uit. Nog geen tien meter van mij vandaan bleef een auto, waarin vier hoofdofficieren waren gezeten, *en panne*. Zij zeulden de auto aan de kant van de weg en prutsten met hun hoogmoedige vingers aan de motor. Deze bleef halsstarrig weigeren. Twee der officieren snelden toen de weg op om te trachten een open vrachtauto, die vol soldaten zat, aan te houden. Zij wilden hun wagen door hen laten slepen. '*Scheisse*' schreeuwden de soldaten en de vrachtauto reed door. Kameraadschap bestond niet meer. Halflege auto's weigerden te stoppen om nog wat afgetobde soldaten op te nemen. Links van mij lag een soldaat kreunend op het betonnen wegdek. Slapend was hij van een auto gevallen. Zijn kameraden zagen hem vallen, maar de auto reed door. 'n Vrachtwagen vol soldaten sleepte een andere auto vol soldaten. Het touw waaraan de auto werd gesleept, brak. Men schreeuwde en vloekte, en 'n onderofficier trok woedend zijn revolver. '*Scheisse!*' ... en de voorste wagen reed door.

... Bezopen soldaten zaten op een wagen te zingen '*Wir haben den Krieg verloren!*' Anderen zwaaiden met cognac flessen en bralden dat de oorlog afgelopen was en dat ze *nach Hause* gingen. En deze wilde jachtende bende werd geflankeerd door rijen afgesloofde wrakkige soldaten die zich voortsleepten tot zij niet meer konden en aan de rand van de weg neerzegen . . . Er waren er die hun laarzen hadden uitgetrokken en op gezwollen kousenvoeten voortsjokten.¹

De schrijver Antoon Coolen, ondergedoken in Vught, zag een week lang de Duitse colonnes in de richting van Hedel of Nijmegen rijden:

'Het is alles door elkaar. Een kleine pantserkolonne, fouragewagens, Rode Kruis-wagens, infanterie, artillerie, veldkeukens met zwaar gewapende jongens er op, die, puilend van de granaten, soms halthouden, naar beneden springen en geweldig stoken in hun fornuis, jongens van de *Luft[waffe]*, van de organisatie *Todt*, maar 't rijdt allemaal en alles heeft geweldig haast. Honderden auto's met slechts één inzittende: de man aan het stuur. Motoren met twee, drie man er op. Volgeladen vrachtwagens, en van alles wordt meegesjouwd: kachels, ketels, wasmachines, dorsmachines, zaaimachines, geslachte varkens, ganzen, kippen, schapen, geiten, kasten, stoelen, stofzuigers, paarden twee, drie aan leidsels mee. Soms, bij een oponthoud, proberen ze handel te drijven, maar veel succes hebben

¹ Joris van den Bergh: *De post in de Vloeiweide* (1945), p. 2-3.

ze niet. Er rijden sproeiwagens met een paar man er op, gemeentelijke vuilniswagens, lange rijen autobussen met de opvallende Belgische en Brabantse plaatsnamen hunner routes, rijtuigen, koetsen, landouwers, sulxies met een dravertje er voor. Velen zijn ook te voet, maar wie met een fiets langs die weg staat, is die fiets kwijt, de vordering is een kwestie van een seconde.

. . . Tussen de colonnes en door de auto's telkens gepasseerd, rijdt een stoomwals, die van alle kanten door Duitsers is beklommen. Er lopen Duitsers met volgeladen kinderwagens, en er zijn er zowaar, die zich met een vermoeid slingerbeen voortduwen op autopeds. Er is niet de minste orde meer. Niemand trekt zich van een ander iets aan. Wat voort kan, snort voort en passeert zo haastig mogelijk een kameraad te voet die niet meer kan of het troepje, dat langs de weg staat met een auto waar iets aan hapert.

. . . In de middag houden sommige colonnes rust, de wagens rijden een zijweg in. Daar, onder de bomen, gaan de soldaten liggen. Anderen stappen brutaal de tuintjes der huizen in, zetten zich op de tuinmeubels, kaarten of schaken, halen drinkwater, luieren en hangen.¹

Uit een rapport van een Arnhemmer, C. F. van Oosterhout, geschreven op donderdag 7 september:

'Sinds vorige week vrijdag gaat een vrijwel nimmer onderbroken en soms tot drie naast elkaar rijdende files aangedikte colonne Duits oorlogsmateriaal door Arnhem. Aanvankelijk reden de formaties kennelijk bijeen doch langzamerhand manifesteerde zich een steeds groter wordende mate van gebrek aan ordelijkheid. Wagens van allerlei legeronderdelen reden dooreen . . . Het betrof in den beginne troepenonderdelen, die uit Parijs en onmiddellijke omgeving kwamen met als bestemming plaatsen achter de IJssel. In der haast was van alles meegevoerd, ook burgers. Verschillende vrouwen bevonden zich in de wagens. Maandag trof ik soldaten die uit België werden geëvacueerd. Ook hier verscheidene vrouwen en hele gezinnen van Rexisten. Ook kwamen met deze troepen mee Vlaamse nationaal-socialisten, die deel uitmaakten van Duitse militaire formaties. Alles ging richting Achterhoek en Twente² -

verder kwamen de troepen vooreerst niet. Het *Oberkommando der Wehrmacht* had namelijk opdracht gegeven, gedesorganiseerde eenheden en alleen of in kleine groepjes vluchtende Duitse militairen aan de Duitse grens tegen te houden; men wilde voorkomen dat de Duitse burgerbevolking te zien kreeg wat de Nederlandse zag.

Waar de in Nederland aangekomen militairen onder te brengen?

¹ Antoon Coolen: *Bevrijd vaderland* (1945), p. 130-31. ² C. F. van Oosterhout: Rapport, 7 sept. 1944, p. 1 (Doc II-59, a-12).

Alleen de *Kriegsmarine* had in ons land, nl. bij Zwolle, een kampement ingericht, kort na *D-Day* al, om eventueel verspreid terugtrekkende militairen op te vangen – de *Wehrmachtbefehlshaber*, generaal Christiansen dus, had niets voorbereid. *Ortskommandanten* troffen snel de eerste maatregelen. In de Achterhoek en in grote delen van Overijssel werden op zondag 3 september bijna alle schoolgebouwen gevorderd¹ en een dag later, maandag 4 september, werd in het centrum en westen des lands, wellicht ook elders, van de vrachtauto's en autobussen die nog reden, een groot deel in beslag genomen; de gemeente Utrecht verloor die dag alle autobussen die nog in rijdbare staat waren. De *Wehrmacht* had het meeste van dit materieel nodig, maar aannemelijk is dat een deel gebruikt werd om Duitse burgers te vervoeren – de *Reichskommissar* had namelijk op zaterdag de evacuatie gelast van alle Rijksduitsers; wij komen hier in hoofdstuk 4 nog op terug maar stippen hier al aan dat het vertrek van enkele tienduizenden van die Rijksduitsers op zondag en maandag natuurlijk allerwegen de indruk versterkte dat er voor de *Wehrmacht* geen houden meer aan was.

Tot die indruk werd in het zuiden des lands door de daar gestationeerde formaties van de *Wehrmacht* bijgedragen. De *Kriegsmarine* ont ruimde op maandag haar depots in Vlissingen en elders in de Zeeuwse wateren (in Vlissingen werden alle machinerieën van een reparatiebedrijf van de *Kriegsmarine* vernield), en eigener beweging trok de staf van een lazaret van de *Kriegsmarine* uit Bergen op Zoom noordwaarts en die van de grote wasserij van de *Kriegsmarine* uit Haarlem oostwaarts. Groter nog was de verwarring bij de onderdelen van de *Luftwaffe*. Van de vliegvelden in het zuiden des lands stegen de Duitse toestellen op. Startbanen, hangars en munitie-bergplaatsen werden opgeblazen – het geluid van die explosies was in grote delen van Limburg en Noord-Brabant te horen. '*Bilder fast panikartigen Zurückflutens waren*', aldus de *Admiral in den Niederlanden* in een terugblik op de periode 3–21 september '44,

*'im ganzen südlichen Raum festzustellen, darunter zivile Dienststellen, NSB'er usw., Luftwaffendienststellen aller Art, auch Flakeinheiten gaben (ob mit Befehl, ist unbekannt) Einsatzorte und Stellungen auf unter meist gleichzeitiger Vernichtung oft umfangreicher Vorräte, z.B. Benzin, Minen, Bomben, Munition und Verpflegung. Selbst aus dem Raume Amsterdam sind Luftwaffendienststellen ausgewichen, z.B. Flakgruppe und Luftwaffenlazarett.'*²

¹ Die vordering werd verlengd; in die delen des lands moest dus in geïmproviseerde lokalen onderwijs worden gegeven. ² *Admiral in den Niederlanden: 'Abschliessender Stimmungsbericht für die Zeit 3.-21. IX' (25 sept. 1944) (CDI, 16.103-04).*

Er heerste, aldus een rapport van de het zuiden des lands bestrijkende *Feldkommandantur 674*, 'eine gefährlich um sich greifende Sprengpsychose'¹; in Tilburg en Den Bosch konden *Wehrmachtkommandanturen* slechts op het nippertje voorkomen dat grote benzinedepots in vlammen opgingen en in Venlo had de *Ortskommandant* een telefonisch bevel van generaal Christiansen nodig om te verhinderen dat een Duitse genie-officier de bruggen over de Maas liet opblazen. Veel hinder hadden de *Wehrmachtkommandanturen* voorts van de wilde requisities. 'Solche Zugriffe, die', aldus opnieuw *Feldkommandantur 674*,

'zunächst durch zurückziehende Truppen, in Gebiet ostwärts der Maas auch durch Hitler-Jugend und Organisation Todt, erfolgten, wurden sowohl in Tilburg als auch in Eindhoven und Venlo auf die Fahrzeuge der Wehrmachtkommandantur ausgedehnt. Aus geschlossenen Garagen wurden Kraftfahrzeuge . . . herausgeholt . . . In Hertogenbosch gingen Formationen des Fallschirm-Armeeoberkommandos . . . gelegentlich dazu über, allen in nördlicher Richtung marschierenden oder fahrenden kleineren Trupps . . . die Waffen, und zwar mit besonderer Vorliebe Pistolen ('da selbst benötigt') wegzunehmen . . . Auch mit Fällen von Plünderung von Lebens- und Genussmitteln wurden alle Kommandanturen wiederholt befasst'² -

die Duitse militairen 'trokken' (een beeld uit Roermond) 'boerderijen en weiden binnen en stalen als raven. Het leek wel wat op toestanden in de Dertigjarige Oorlog.'³ Burgers werden (een beeld uit Breda) 'op straat zelfs beroofd van armbanden, horloges, gouden ringen, vulpennen en -potloden enz., terwijl uit de winkels en kantoren schrijfmachines, kasregisters e.d. werden weggehaald.'⁴

Kon men aan deze en dergelijke verschijnselen die zich vrij onverhoeds hadden voorgedaan en die in een paar dagen tijds in het zuiden des lands het beeld van de gedisciplineerde *Wehrmacht* radicaal hadden weggevaagd, een andere conclusie verbinden dan dat Nederland eenvoudig open lag voor de naderende Geallieerde overwinnaars? Zo dacht men er kennelijk ook in Londen over. Op zondagavond 3 september maakte Radio Oranje bekend dat koningin Wilhelmina prins Bernhard had benoemd tot bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten en die bekendmaking was in 'een belangrijke mededeling namens Hare Majesteit de Koningin' vervat waarin tot de luisteraars in bezet gebied (dat waren toch

¹ *WBN, Feldkommandantur 674, I c: 'Monatsbericht'* (sept. 1944), p. 5 (CDI). ² A.v., p. 3. ³ Bisschoppelijk College Roermond: *Collegeklok 1941-1945*, p. 205. ⁴ A. Hal-
lema: *Breda vertelt van zijn bevrijding, 28-30 oktober 1944* (1947), p. 80.

nog wel enkele honderdduizenden) als haar woorden werd weergegeven: 'Gij weet dat de bevrijding voor de deur staat'; in diezelfde uitzending werd de tekst van een boodschap van generaal Eisenhower voorgelezen waarin het heette: 'Het uur der bevrijding, waarop Nederland zo lang heeft gewacht, is nu zeer nabij.'

Vier-en-twintig uur later, op maandagavond, hoorde men minister-president Gerbrandy een toespraak houden waarin hij, 'nu de Geallieerde legers in hun onweerstaanbare opmars de Nederlandse grens overschreden hebben', de bondgenoten namens de bevolking 'een hartelijk welkom' toeriep; toen enkele uren later, kort voor middernacht, in het Nederlands Nieuws van de *BBC* nader werd gepreciseerd dat de Geallieerden Breda hadden bereikt, was dit de vonk die het kruitvat van hooggespannen verwachtingen op dinsdag 5 september in nagenoeg het gehele land tot explosie zou brengen.

Londen, zomer '44

Op *D-Day*, 6 juni 1944, had het Nederlandse kabinet (het tweede ministerie-Gerbrandy, dat in juli '41 tot stand was gekomen) juist een gevaarlijke crisis doorstaan die in allerlei politieke en persoonlijke tegenstellingen haar oorsprong had gevonden.¹ Zo er al eenstemmigheid heerste onder de ministers dat op het gebied van de oorlogvoering alle krachten (maar dat waren slechts weinige) moesten worden ingezet, er was verdeeldheid inzake tal van belangrijke regelingen welke bij de bevrijding van kracht zouden worden. Bovendien werd over een aantal van die regelingen allerm minst gelijk-op gedacht door de koningin en het kabinet, ja het was een hartewens van de vorstin om van het kabinet-Gerbrandy verlost te worden; zij had alle vertrouwen in de minister-president verloren, zij wenste te kunnen gaan regeren met een kabinet dat reeds in Londen de uitdrukking zou zijn van het 'vernieuwde' Nederland dat, zo hoopte zij vurig, na de bevrijding zou kunnen worden opgebouwd.

Een deel van de regelingen die bij die bevrijding in werking moesten treden, lag klaar in de vorm van wetsbesluiten waaromtrent de in '42 door de regering ingestelde Buitengewone Raad van Advies positief had gerapporteerd en welke vervolgens door de koningin waren ondertekend en door de betrokken ministers (en de minister van justitie) gecontrasigneerd; onder de belangrijkste van die wetsbesluiten hadden zelfs alle ministers hun handtekening geplaatst.

Geregeld was in de eerste plaats dat in bevrijd Nederland een bijzondere staat van beleg zou worden afgekondigd, onder welke een nieuw, in Londen gevormd gezagsapparaat: het Militair Gezag, vèrgaande bevoegdheden zou hebben. Dat Militair Gezag zou in de z.g. eerste fase van de bevrijding (men zou kunnen zeggen: de fase vóór en onmiddellijk na de wapenstilstand) generaal Eisenhower als *Supreme Commander* van de *Allied Expeditionary Forces* ten dienste staan; *hij* zou in Nederland de hoogste instantie zijn. In de z.g. tweede fase zou alle gezag weer bij de Nederlandse regering komen te berusten. Nederlandse instanties en

¹ Men vindt de samenstelling van het tweede en derde kabinet-Gerbrandy als bijlage achter in dit deel.

Eisenhowers hoofdkwartier *Shaef* (*Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces*) zouden met elkaar in contact staan via het Militair Gezag en de *Civil Affairs Division* van *Shaef*.¹ Dat alles was vastgelegd in accoorden die de Nederlandse regering in mei had gesloten met de Britse regering (voor Groot-Brittannië) en met Eisenhower (voor de Verenigde Staten). Het apparaat van het Militair Gezag was in Londen voorbereid door kolonel Kruls; dat apparaat, dat geheel gemilitariseerd was, telde in juni '44 ruim zevenhonderd krachten (onder wie honderdvijf-en-zeventig officieren). De bedoeling was dat het in bevrijd gebied met aldaar aan te trekken personen zou worden uitgebreid; dat was ook noodzakelijk, want het Militair Gezag zou boven de provinciale en gemeentelijke besturen komen te staan en een veelheid aan taken te verrichten krijgen. Kruls had het niet zonder tegenkanting opgebouwd: van den Tempel, minister van sociale zaken, wilde eigenlijk van dat Militair Gezag niets weten (hij had voor de repatriëring van Nederlanders die zich, als Duitsland verslagen was, buiten Nederland zouden bevinden, een apart Regeringscommissariaat opgericht dat niet gemilitariseerd en door de Geallieerden ook nog niet 'erkend' was) en Kruls had persoonlijk geen zekerheid dat hij in bevrijd gebied aan het hoofd van het Militair Gezag zou komen te staan – de koningin kon hem niet vergeven dat hij zich in '40 niet had gekeerd tegen zijn defaitistische minister van defensie Dijkhoorn, wiens adjudant hij was geweest.

In '43 hadden de betrokken ministers gemeend dat het Militair Gezag een orgaan zou worden van een (onder de regering geplaatste) Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht – een functie welke de (ministeriële) Commissie-Terugkeer had toegedacht aan prins Bernhard. Die benoeming kon evenwel niet doorgaan; in april '44 had Eisenhower doen weten dat hij voor zulk een opperbevelhebber geen zinvolle taak zag en dat hij bovendien meende dat de prins beter *Chief Liaison Officer* kon blijven; nadien had men overwogen, voor bevrijd gebied (het was de bedoeling dat daar onmiddellijk z.g. gezagsbataljons geformeerd zouden worden) niet een opperbevelhebber van land- en zeemacht maar een Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten te benoemen. Wie dat zou worden, was begin juni '44 nog een open vraag.

Geregeld was toen voorts de instelling, na de bevrijding, van Bijzondere Gerechtshoven die een buitengewoon strafrecht zouden gaan toe- passen – niet geregeld was de instelling van Tribunalen (rechtbanken met

¹ Daartoe had die *Civil Affairs Division* een aparte verbindingstaf gevormd, de z.g. *Shaef-Mission Netherlands*; meer hierover in hoofdstuk 8.

leken er in, voor welke bijvoorbeeld personen die slechts lid van de NSB waren geweest, zich zouden moeten verantwoorden). Over dat Tribunaalbesluit heerste nog verdeeldheid doordat Burger, die in augustus '43 op wens van de koningin in het kabinet was opgenomen, bezwaar maakte tegen de centrale aangifte, bij de minister van justitie, van Tribunaalzaken en er zich bovendien (als enig lid van het kabinet overigens) niet mee kon verenigen dat Justitie en het Militair Gezag 'in zeer bijzondere gevallen' bevoegd zouden zijn, de internering van personen die volgens een Tribunaal vrijgelaten moesten worden, te verlengen.

Geregeld was verder de z.g. zuivering van het overheidsperoneel: functionarissen die 'fout' waren geweest of anderszins aanstoot hadden gegeven, zouden 'gestaakt' dan wel 'geschorst' en tenslotte ook ontslagen kunnen worden. Over de perszuivering (Burger had voorgesteld dat aan alle z.g. legale bladen die nog na 1 januari '43 waren blijven verschijnen, een publikatieverbod zou worden opgelegd en dat de z.g. illegale pers legaal zou kunnen worden) was het kabinet het nog niet eens geworden, evenmin over wat er met de radio-omroep diende te geschieden.

Ook op financieel, economisch en sociaal gebied waren tal van regelingen getroffen, en in vergevorderde staat van voorbereiding verkeerden weer andere regelingen op het gebied van het rechtsherstel; geen van deze had onder de ministers tot diepgaande meningsverschillen geleid.

Die meningsverschillen waren wèl gerezen op het gebied van de bestuursvoorziening. Enkele dagen voor *D-Day* had de Buitengewone Raad van Advies met tien tegen vijf stemmen besloten, geen positief advies te hechten aan de concept-wetsbesluiten der ministers en de Raad had zich tegelijk met acht tegen zeven stemmen uitgesproken voor een nieuwe regeling waarin voorzien zou worden in de onmiddellijke terugkeer van het 'oude' parlement (ook Burger en van den Tempel waren daar voorstander van). Die terugkeer werd door de overige ministers en met name ook door de koningin hoogst ongewenst geacht; men kon daarbij wijzen op betogen in een groot deel van de illegale pers waarin bepleit was dat een soort noodparlement zou worden gevormd waarin ook vertegenwoordigers van de illegaliteit zitting zouden krijgen. Uit de kring dier illegaliteit wenste de koningin bij de bevrijding haar eerste adviseurs aan te trekken en ter bevordering daarvan werd enkele dagen na *D-Day* het al eerder gememoreerde telegram naar bezet gebied gezonden waarin werd aangedrongen op coördinatie der illegale organisaties, zodat een groep van voormannen zou ontstaan die, om te beginnen, bij een 'vacuüm' opdracht zou krijgen, 'één of meer personen aan te wijzen als tijdelijke vertegenwoordigers der regering tot handhaving van

orde en rust' (die vertegenwoordigers zouden dus boven de OD worden geplaatst) en vervolgens verzocht zou worden, in de eerste tijd na de bevrijding 'de Kroon van advies te dienen'. Wat de ministers betrof, waren van dat telegram slechts Gerbrandy en de minister van oorlog, van Lidth, op de hoogte – beiden meenden dat het nodeloze risico's schiep, aangelegenheden met betrekking tot de illegaliteit in de ministerraad te bespreken; de wens om een zo groot mogelijke beveiliging te bieden aan diegenen die in bezet gebied hun leven waagden in de strijd tegen de bezetter, nam ook in het denken van de koningin een belangrijke plaats in.

In het persoonlijke vlak ontbrak veel aan de goede verhoudingen in het kabinet, waartoe de hevige spanningen waarmee de oorlog gepaard ging (van negen van de twaalf ministers woonden gezinsleden of zelfs het gehele gezin in bezet gebied), hadden bijgedragen. Er waren krachtige weerstanden tegen de eigenzinnig geachte minister van koloniën, van Mook, die overigens telkens lange perioden in Australië werkzaam was. Van den Tempel had zich in sterke mate geïsoleerd, Gerbrandy en Burger konden in het geheel niet met elkaar opschieten, van Kleffens (buitenlandse zaken) en admiraal Furstner (marine) evenmin. Gerbrandy, door velen in Nederlandse kring in Engeland, door de ambtenaren met wie hij het meest te maken had (onder hen de redacteurs van Radio Oranje van wie ik er een was) en door talrijke luisteraars in bezet gebied nog steeds warm gewaardeerd om zijn strijdbaarheid (zijn radiotoespraken getuigden er van), had een groot deel van zijn greep op de regeringsploeg verloren, mede door zijn impulsiviteit en door zijn neiging, belangrijke beslissingen zelf of met slechts enkele andere ministers te nemen. Doordat hij op menig punt klem zat tussen de koningin en sommige ambtgenoten, had hij het extra moeilijk gekregen. Hij voerde een worsteling op twee fronten: één met de koningin die al bij de formatie van zijn eerste kabinet (zomer '40) graag gezien had dat hij een deel van zijn ambtgenoten (vertegenwoordigers van partijen die, zo meende zij, hun tijd hadden gehad) had laten vallen – een tweede worsteling met ministers die van oordeel waren dat hij teveel aan de koningin toegaf. Om te voorkomen dat drie ministers: van den Broek (financiën), van Kleffens en Michiels van Verduynen (minister zonder portefeuille, tevens ambassadeur te Londen) het kabinet zouden verlaten, had hij in april de minister van handel, nijverheid en scheepvaart alsmede van landbouw en visserij, Kerstens, de wacht moeten aanzeggen – met deze had zich evenwel de minister van justitie, van Angeren, solidair verklaard; van Angeren had in een nieuwe regeling voor de politie een bevoegdheid tot internering

opgenomen (Burger was daar weer de enige tegenstander van) welke de koningin hem niet wilde toevertrouwen. Op 2 juni was bekendgemaakt dat Kerstens het kabinet had verlaten (Scheepvaart en Visserij waren aan de Booy, tevoren lid van de Nederlandse Scheepvaart- en Handelscommissie, toebedeeld, Handel, Nijverheid en Landbouw *ad interim* aan van den Broek), dat Burger Binnenlandse Zaken had overgenomen van de gegriefde van Boeyen (gegriefd omdat hij wegens zijn doofheid ongeschikt was geoordeeld om tot de z.g. kwartiermakers te behoren: de ministers die als eersten naar bevrijd gebied zouden oversteken)¹ en dat de ontslaaanvraag van van Angeren voorshands was geweigerd.

Die ministeriële crisis, zich voordoend terwijl kennelijk een climax in de oorlog op handen was, had bij de Nederlanders in Engeland en ook in bezet gebied een akelige indruk gemaakt. Bovendien: nadat in november '41 de twee vertegenwoordigers van de Rooms-Katholieke Staatspartij, Steenberghe en Welter, hun portefeuilles hadden neergelegd, had zich dus nu weer een scherp conflict voorgedaan met de enige twee ministers die als katholieken bekend waren (dat ook Michiels van katholieke afkomst was, was niet algemeen bekend); in Londen werd geprotesteerd door de katholieke leden van de Buitengewone Raad van Advies en uit bezet gebied zond het Vaderlands Comité een bezorgd telegram² aangaande 'de wijzigingen in regering . . . Geheel ontbreken van vertegenwoordiger van zo groot volksdeel wordt ook door niet-rooms-katholieken pijnlijk gevoeld als versmalling van vertrouwensbasis.'

Toen dit telegram verzonden werd, 17 augustus, was van Angerens opvolger van Heuven Goedhart ruim een maand in functie als minister van justitie; deze was evenwel zozeer in tegenstellingen verwickeld geraakt dat hij wellicht toen reeds niet zonder nostalgie teruggacht aan de tijd waarin hij, vervolgd door de 'SD', in bezet gebied redactionele leiding had gegeven aan *Het Parool*.

Van Heuven Goedharts eerste weken in Londen

Na een lange, moeilijke en gevaarlijke tocht die twee maanden in beslag had genomen, was van Heuven Goedhart op 17 juni in Engeland aangekomen. Voor zijn overtocht uit Spanje naar het in verband met *D-Day*

¹ Van Boeyen had Algemene Zaken behouden. ² Tekst in het verhoor van H. A. M. T. Kolfshoten, *Enq.*, dl. VII c, p. 466.

strikt geïsoleerde Engeland had Gerbrandy persoonlijk bij Churchill moeten interveniëren. Bij de organisatie van die tocht was, zoals wij in ons vorige deel beschreven, Visser 't Hoofts bureau van de Zwitserse Weg (Weg A) ingeschakeld geweest; er waren verscheidene telegrammen voor naar Genève gezonden welke aan het Bureau Inlichtingen bekend waren. Het hoofd van BI, kapitein Somer, en zijn naaste medewerker, kapitein van Houten, hadden maandenlang vergeefs getracht, aan de jegens BI zelfstandige positie van Visser 't Hooft een einde te maken (gelijk reeds vermeld, ressorteerde deze onder Gerbrandy's departement voor algemene oorlogvoering van het koninkrijk) – beiden hadden daarnaast veel bezwaren tegen de strekking van de commentaren welke de Politieke Commissie in bezet gebied en Visser 't Hooft in Zwitserland aan de zendingen van Weg A hadden toegevoegd (uit die commentaren was in de laatste maanden van '43 van sterke oppositie tegen het Militair Gezag en de OD gebleken). Geen wonder dat Somer en van Houten zich niet zonder zorg afvroegen wat het effect zou zijn van de komst in Londen van een figuur, aangetrokken uit de kring waarmee Visser 't Hooft in contact stond; van die kring uit was in januari voorgesteld om, als Hitler ten val gebracht zou worden (wij herinneren aan het contact van van Heuven Goedhart en Cramer met *Oberst* Staehle), in Nederland in het 'vacuüm' een interimbewind te vormen onder leiding van Bosch van Rosenthal, de afgezette commissaris van de provincie Utrecht, in de naar Londen verzonden stukken als 'B.S.' aangeduid; dat denkbeeld was door Gerbrandy, van Lidth en de koningin verworpen, door de koningin mede omdat zij tegen Bosch grote persoonlijke bezwaren had en wilde voorkomen dat hij via de illegaliteit een positie van bijzonder gezag zou verwerven.

Op 26 mei, de dag waarop Gerbrandy hoorde dat het van Heuven Goedhart was die men in Londen mocht verwachten, legde de minister-president aan de koningin het denkbeeld voor, de boodschapper uit bezet gebied, voor wiens werk vóór de bezetting hij veel waardering had (van Heuven Goedhart had zich een strijdbaar hoofdredacteur getoond van het *Utrechts Nieuwsblad*) in het kabinet op te nemen. De koningin wees het denkbeeld niet af, maar stelde een voorwaarde: haar moest blijken dat van Heuven Goedhart, zo schreef zij, '100% is voortgekomen uit de niet-politieke verzetsorganisaties.'¹ Nu, Somer en van Houten waren van het tegendeel overtuigd! 'Ik hamer er bij Gerbrandy in, en Somer staat

¹ 'Blocnoot', 26 mei 1944, van de koningin aan Gerbrandy (AOK, map 'Voorbereiding GAC').

mij hierin bij', had van Houten daags tevoren, 25 mei, in zijn dagboek geschreven,

'dat deze nieuwelings ongetwijfeld een schat aan gegevens brengt . . . maar dat de minister-president toch te allen tijde moet bedenken en onthouden, dat deze afgezant zeer waarschijnlijk uit één bepaalde organisatie of groep van organisaties komt (ik weet het zelfs vrijwel zeker) en dus alleen als spreekbuis mag gelden voor een gedeelte van het verzet in Nederland, *niet* van iedereen . . . Ik meen alle redenen te hebben om dit standpunt in te nemen, omdat het met de dag duidelijker wordt *wie* hem gestuurd heeft en *waarom!*'¹

Van Houten trachtte onmiddellijk ook de koningin te beïnvloeden; van eind '43 af was hij haar naaste adviseur in alle kwesties welke de Nederlandse illegaliteit raakten – wat zou van die invloedrijke, hem zeer strelende positie overblijven als van Heuven Goedhart eenmaal in persoonlijk contact met de koningin kwam? 'Ik kan niet nalaten', schreef van Houten haar op dezelfde dag waarop hij zijn dagboek aantekening noteerde, 'als mijn persoonlijke mening te geven dat ik alle drukte die om deze man gemaakt wordt' (Gerbrandy had van Houten omtrent zijn stap bij Churchill ingelicht) 'vooralnog als lichtelijk overdreven beschouw.'²

'Lichtelijk overdreven'? Gerbrandy wist beter toen hij in zijn weekendhuisje in Essendon benoorden Londen op zaterdag 7 juni een eerste lang gesprek met van Heuven Goedhart had kunnen voeren. Dit was een man naar zijn hart! Een persoonlijkheid van groot formaat! Iemand bovendien die hem precies kon vertellen hoe de Nederlandse illegaliteit in elkaar zat, voorstander van een snelle coördinatie dier illegaliteit en van een grondige 'vernieuwing' van Nederland, en verklaard tegenstander tenslotte (evenals Gerbrandy) van een min of meer automatische terugkeer van het 'oude' parlement. De minister-president had geen inzicht gehad in de samenstelling van de Nederlandse illegaliteit en dus de conflicten die er zich in hadden voorgedaan, rond de OD bijvoorbeeld, ook nooit ten volle begrepen; 'al die dingen', verklaarde hij later aan de Enquêtecommissie, 'zijn ons pas voor honderd procent duidelijk geworden toen . . . van Heuven Goedhart overkwam.'³ Ook luisterde Gerbrandy graag naar zijn gast toen deze vertelde dat de lastige Burger door zijn

¹ Ch. H. J. F. van Houten: 'Dagboek', 25 mei 1944. ² Brief, 25 mei 1944, van Ch. H. J. F. van Houten aan de koningin (archief kab. der koningin). ³ Getuige Gerbrandy, *Enq.*, dl. VII c, p. 682.

eigen sociaal-democratische partijgenoten in bezet gebied niet capabel was geacht om als minister op te treden.

Woensdag 21 juni werd van Heuven Goedhart door van Lidth ontvangen, die dag of de volgende door de koningin. 'Maakt een verstandige, voorzichtige indruk', noteerde van Lidth.

'Roemt zeer Bosch v. Rosenthal . . . Van mr. Burger moet hij niets hebben; in Nederland zijn de mensen (ook zijn eigen partijgenoten zoals Drees) verbaasd dat hij tot minister werd benoemd. Hij acht . . . herstel van de Tweede Kamer absurd en spreekt tegen dat de ondergrondse pers zich daarvóór verklaard heeft . . . Over militair gezag is men wel te spreken. Het optreden van [de] OD acht hij verkeerd en autoritair . . . Invloed Albarda en van den Tempel zeer getaand. Gerbrandy wordt gewaardeerd. Communisten verrichten nuttig werk in verzetsbewegingen, A.R.'s houden zich afzijdig, R.K. gedragen zich goed. Tijd gunnen tot vorming van politieke mening'¹ –

anders gezegd: ook van Heuven Goedhart meende dat algemene verkiezingen pas enige tijd na de bevrijding moesten worden gehouden.

'Geruststellend is', schreef de koningin na haar eerste gesprek met hem aan van Houten,

'dat betrokkene kon verklaren dat het Nederlandse volk niet wenst de terugkeer van de Kamer zoals deze zich zoude voordoen indien zij ter vergadering werd opgeroepen. Ditzelfde geldt ook van . . . het representatief karakter dat hij toekende als adviserend lichaam dadelijk na de bevrijding aan de voormannen der verzetsbeweging . . . Ik zal hem spoedig verzoeken nogmaals bij mij te komen . . . Dit betekent natuurlijk niet dat ik hem zal volgen op de weg B.S.'²

Twee weekeinden bracht van Heuven Goedhart vervolgens bij de koningin door. Spoedig was hij door een van bewondering en enthousiasme overlopende Gerbrandy (van Heuven Goedhart bleef meer dan vier maanden bij deze wonen) ook met enkele andere ministers in contact gebracht. Van Kleffens vond hem 'zonder uitzondering de belangrijkste Engelandvaarder die dusver hier is aangeland'³, hij was volgens van Angeren uit die groep 'de eerste van wie men kon zeggen: het is iemand die ruim had kunnen rondkijken, en die zijn hersens kon gebruiken.'⁴

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 21 juni 1944. ² 'Blocnoot', 22 juni 1944, van de koningin aan Ch. H. J. F. van Houten (collectie-Ch. H. J. F. van Houten, 'Londense tijd', 9) (RvO). ³ Van Kleffens: 'Dagboek', 26 juni 1944. ⁴ Getuige van Angeren, *Eng.*, dl. VII c, p. 725.

Van Lidth daarentegen ging zich gereserveerder opstellen en was bang (26 juni), 'dat Gerbrandy bezig is, mr. Goedhart over het paardje te beuren, en daaraan doet iedereen mee.'¹ Gunstig oordeelden, merkwaardig genoeg, óók Somer en van Houten na hun eerste gesprekken met de nieuw aangekomene. Mede namens zijn vrienden jhr. mr. P. Th. Six (niet te verwarren met de chef-staf van de OD, jhr. P. J. Six!) en mr. H. P. Linthorst Homan (beiden waren betrokken bij de opbouw van het Militair Gezag) alsmede namens Somer zei van Houten op 1 juli tegen de koningin, 'dat onze indruk van de man goed is en dat hij ideeën voorstaat, die ons allen steeds bijzonder sympathiek zijn geweest . . . Haar indruk is ook goed', noteerde hij verder,

'en zij is erg blij dat dit het geval is – want zij heeft er (net als wij) om bepaalde redenen wel een beetje tegenop gezien! . . . De man is belangrijk, vervolgt zij dan, en heeft haar veel geleerd. Zij zegt zich te realiseren dat ook met van Heuven Goedhart de wind natuurlijk min of meer uit één hoek waait . . ., maar acht hem van voldoende formaat om representatief te zijn voor wat er in grote kringen in ondergronds Nederland leeft en ook door het Nederlandse volk in het algemeen verlangd en verwacht wordt. Daarin ben ik het eerlijk ook met haar eens.'²

Met dat al aarzelde de koningin nog of zij er mee accoord kon gaan dat van Heuven Goedhart de portefeuille van justitie van van Angeren zou overnemen; 'dit zoude', noteerde zij voor een gesprek terzake met Gerbrandy, 'kunnen worden opgevat als vooruitlopen op mijn beleid na thuiskomst en dit nog wel vóórdat contact voormannen [der illegaliteit] die kunnen overkomen mogelijk is'; zou een benoeming van van Heuven Goedhart voorts niet ook door Duitse represailles diens gezin (hij had in bezet gebied zijn Noorse echtgenote en twee dochters achtergelaten) en de illegaliteit in gevaar brengen?³

Op 6 juli bood Burger zijn mede-Engelandvaarder een lunch aan. Diens komst had hem steun geboden omdat van Heuven Goedhart met alle welbespraaktheid waarover hij beschikte, een perszuivering had bepleit in de door Burger voorgestelde geest. Bij die lunch zat het gehele kabinet met een aantal andere gasten mee aan tafel, van Houten naast Gerbrandy's naaste medewerker van Haersma de With, de vroegere gezant te Berlijn. 'De oude de With', schreef van Houten die avond, 'zegt tegen mij met een verheerlijkte glimlach: 'Wät een zegen, vindt u niet,

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 26 juni 1944. ² Ch. H. J. F. van Houten: 'Dagboek', 1 juli 1944. ³ Aant. z.d. (1 juli 1944 of een der volgende dagen) van de koningin ('Dag-aantekeningen', archief kab. der kon.).

meneer van Houten, wàt een zegen dat deze meneer van Heuven Goedhart hier aangekomen is – net op tijd!’¹

Op 11 juli stelde Gerbrandy het kabinet voor, van Heuven Goedhart tot minister van justitie te benoemen, ‘welk voorstel’, aldus van Kleffens, ‘unaniem zeer gunstig werd ontvangen.’² Unaniem! Dat was een unicum bij alle aanvullingen van de ministerraad die Gerbrandy ooit had voorgesteld. Daags daarna vond de benoeming plaats. Van Angeren werd weer secretaris-generaal en in Londen deed het verhaal de ronde dat de nieuwe minister na de kennismaking met zijn ambtenaren gezegd had: ‘En nu, heren, heb ik u nog een grote gunst te vragen: wilt u iets voor me doen?’ Koor: ‘Ja, Excellentie.’ Van Heuven Goedhart: ‘Goed. Noem me dan nooit weer Excellentie.’ Koor: ‘Nee, Excellentie.’³

Op 20 juli, acht dagen nadat hij minister was geworden, behaalde van Heuven Goedhart een grote persoonlijke triomf: de aanslag op Hitler, hoewel mislukt, toonde aan dat hij in Coevorden in december samen met Cramer met een bonafide lid van de conspiratie tegen Hitler had gesproken en dat diens inlichtingen betrouwbaar waren geweest; van Heuven Goedhart was op dat moment de enige in Engeland die zeggen kon persoonlijk gesproken te hebben met een lid van de groep die Hitler uit de weg had willen ruimen. Churchill nodigde hem uit, hem precies te vertellen wat hij van de grote samenzwering had vernomen. Ook dat kwam zijn gezag in Nederlandse kring ten goede. Enkele dagen later noteerde de koningin: ‘Aan Goedhart voorzitterschap geven van kwartiermakers. Onder Goedhart BI en bureau-van Oorschot [het BBO]. Zeggen aan v. Lidth dit mijn wens omdat Goedh. deskundiger is’⁴ – Somer en van Houten, zeer content met de mate waarin de gemoedelijke, in zaken van de illegaliteit weinig deskundige van Lidth hen hun gang liet gaan, moesten er *Colonel* Cordeaux, hoofd van de sectie-West-Europa van de Britse *Intelligence (MI-6)*, bijhalen om te voorkomen dat zij onder van Heuven Goedhart werden geplaatst. In hun houding jegens deze was zich een wijziging gaan aftekenen: zij zagen nu zijn ster met klimmend wantrouwen, van Houten ook met toenemende jaloezie, rijzen.

★

¹ Ch. H. J. F. van Houten: ‘Dagboek’, 6 juli 1944. ² Van Kleffens: ‘Dagboek’, 11 juli 1944. ³ Brief, 4 juli 1945, van G. J. Renier aan P. Geyl (Collectie-P. Geyl) (RvO). ⁴ Koningin Wilhelmina: ‘Dagaantekeningen’, 26 juli 1944.

Wij keren nog even terug naar van Lidths verslag van van Heuven Goedharts mededelingen op 21 juni: 'A.R.'s houden zich afzijdig, R.K. gedragen zich goed.' Wij betwijfelen in hoge mate of dat woord 'afzijdig' inderdaad door van Heuven Goedhart is gebruikt want deze kende *Trouw* en zag het als een anti-revolutionair illegaal blad, maar iets in de geest van de geciteerde tegenstelling moet hij toch wel hebben gezegd en zulks betekende dat toen hij eind april '44 bezet gebied had verlaten, blijkbaar van de activiteit van het LO/LKP-complex (het grootste en belangrijkste illegale complex in den lande, hoofdzakelijk voortgekomen uit gereformeerde en anti-revolutionaire kringen) nog maar heel weinig tot hem was doorgedrongen. Trouwens, van de vele spionagegroepen die van de lente van '43 af met steun van het Bureau Inlichtingen hun werk hadden uitgebreid, kende hij in het geheel het bestaan niet. Dat mag niet verbazen: in beginsel werkte men op het terrein van de illegaliteit in gescheiden compartimenten, *Het Parool* en *Vrij Nederland* (van Heuven Goedhart had menigmaal contact gehad met van Randwijk) hadden geen zitting gehad in de Kern (zij wisten wel dat deze bestond) en van Heuven Goedhart had Nederland verlaten voordat (3 juli) in Amsterdam de grote coördinatie-vergadering plaatsvond. Dat wil niet zeggen dat hij niet een opmerkelijk breed overzicht had van wat op illegaal gebied werd gepresteerd maar dat overzicht bestreek bij lange na niet de gehele illegaliteit.

Wat hij van de illegaliteit wist, had van Heuven Goedhart enkele dagen na zijn aankomst in Engeland, vermoedelijk al op maandag 19 juni, op Gerbrandy's verzoek in niet veel meer dan een uur (hij was een razend snelle werker) aan de secretaresse van van Haersma de With gedicteerd – Gerbrandy had hem gezegd, aldus van Heuven Goedhart, 'het nodig te hebben voor een gesprek dat hij met de koningin ging voeren'¹, en van Heuven Goedhart ging er van uit dat zijn rapport slechts de koningin en de minister-president onder ogen zou komen.

Het rapport ('Nota inzake de 'illegaliteit' in Nederland, de coördinatie daarvan en de mogelijke taak dier gecoördineerde illegaliteit'²) viel in twee delen uiteen; in het eerste legde van Heuven Goedhart 'het beeld van de illegaliteit per 1 april 1944' neer, in het tweede besprak hij de 'coördinatie van de illegaliteit'. De LO/LKP en de spionagegroepen vermeldde hij niet (evenmin trouwens de 'pilotenhulp'-organisaties), hij oefende scherpe kritiek uit op het Nationaal Comité van Verzet ('politiek zeer weinig ontwikkeld . . . onoprechte tactiek . . . ongegronde nationale

¹ Getuige van Heuven Goedhart, *Enq.*, dl. V c, p. 172. ² Tekst: a.v., dl. V b, p. 488-90.

pretenties'), hij prees de Raad van Verzet ('aanvankelijk ietwat 'Indiaans' in zijn optreden, daarna sterk onder communistische invloed, heeft de RVV een reorganisatie ondergaan, waarna hij zich tot een belangrijke en uitnemende illegale groep ontwikkeld heeft'), hij karakteriseerde uitgebreid de meest verspreide illegale bladen waarbij hij *Vrij Nederland* en *Het Parool* als eerste noemde ('de verhouding *VN-Parool* is voortreffelijk en ook na de oorlog hopen zij – *VN* zal als weekblad, *Het Parool* als dagblad blijven verschijnen – nauw samen te werken'), hij prees *Trouw*, *De Waarheid* ('de communisten zijn . . . loyaal'), *Je Maintiendrai* en *De Geus* en hij noemde *Ons Volk* 'een mislukking', voorzover dit blad als 'populair bedoeld is.' Voor de OD had hij weinig goede woorden over: 'wordt geheel beheerst door een militaire mentaliteit . . . heeft zich met illegaal werk zelf nimmer ingelaten en in zekere zin goede krachten aan het werk onttrokken. Voorop is altijd de gedachte blijven staan dat de bevrijding een 'militaire dictatuur' zou inluiden en de OD heeft zich altijd gezien als de instantie die de *leiding* van het volk in handen zou hebben te nemen'; hij wees ook op de 'minderwaardige spionage ten opzichte van de Zwitserse documentenweg' welke in april was uitgekomen. Ook tegen het Vaderlands Comité had hij bezwaren, vooral tegen de leden van Schaik, voorman van de Rooms-Katholieke Staatspartij (deze was kort na van Heuven Goedharts vertrek uit Nederland door Kolfschoten vervangen), Reinink ('bij ons volk een volkomen onbekende') en van der Mandele ('is lid van de commissie-Woltersom die . . . op bevel der Duitsers een groot aantal fabrieken . . . heeft moeten doen sluiten').

Na dit overzicht gegeven te hebben, memoreerde van Heuven Goedhart de mislukking van de poging tot coördinatie der illegale groepen die in februari en maart ondernomen was door Bosch van Rosenthal. 'Ik stel er grote prijs op te verklaren', schreef hij, 'dat Bosch van Rosenthal geenszins zelf op de voorgrond wil treden . . ., dat hij de illegaliteit door zijn adviezen uitnemende diensten bewijst en van vrijwel alle groepen (ik moet de OD uit de aard der zaak uitzonderen) bijzondere hoogachting en vertrouwen geniet.' Hij bepleitte de vorming van een commissie aan welke van Londen uit opdracht gegeven zou worden, een 'Raad van Advies' der illegaliteit op te richten; hij zag die commissie graag bestaan uit vijf personen: Bosch (voorzitter), van Randwijk, prof. Rutgers (het was nog onbekend dat deze twee maanden tevoren bij zijn poging om naar Engeland over te steken in Duitse handen was gevallen), Frans Goedhart (de oprichter van *Het Parool*) en prof. mr. J. H. W. Verzijl (als hoogleraar te Utrecht ontslagen, medewerker van *Vrij Nederland*); 'deze samenstelling', schreef van Heuven Goedhart, 'waarborgt dat alle groepen

in redelijkheid zullen worden vertegenwoordigd', d.w.z. uitgenodigd zouden worden, tot de 'Raad van Advies' toe te treden; voor die Raad zag hij vooral ook een taak bij het samenstellen van een tijdelijk parlement ('een groot deel des volks . . . is in meerderheid . . . stellig van oordeel dat wij *niet* 'terug naar 1940' moeten').

Het voorstel van van Heuven Goedhart, van Londen uit door middel van de vorming van een commissie van vijf de coördinatie der illegaliteit te versnellen, sprak zowel de koningin als Gerbrandy aan. Geen van beiden wist op dat moment waartoe de opdracht had geleid die in het telegram van 8 juni was neergelegd. Dat Bosch van Rosenthal voorzitter zou worden van de commissie (en wellicht dus ook van de te vormen Raad van Advies) viel bij de koningin evenwel niet in goede aarde. Voor een bespreking met Gerbrandy op de ochtend van 1 juli noteerde zij: 'Rapport *Blake*' (van Heuven Goedhart had voor zijn contact met de Engelse geheime dienst die hem in Spanje had moeten opvangen, de naam '*Blake*' gekregen) 'geeft m.a.w. situatie B.S. precies gelijk wij deze kennen. *Blake* [en] B.S. uit zelfde stad' (Utrecht) 'kan onderonsje zijn. Gezien uiteenlopend oordeel over B.S. zoude ik hem liever niet van hieruit als voorzitter aanwijzen. In ieder geval niet als voorzitter te vormen R. van Advies. Hij moet naar zijn oude functie terug, in deze kwaliteit' (commissaris der koningin) 'm.i. ongewenst als voorzitter.'¹

Bij die bespreking op 1 juli bracht Gerbrandy een door van Heuven Goedhart opgestelde concept-boodschap mee waarin de samenstelling van de commissie van vijf en haar taak werden aangegeven; of in dit concept ook stond dat Bosch als voorzitter zou optreden, weten wij niet, in elk geval kwam dit gegeven niet in de tekst² voor waarmee Gerbrandy, nu door van Heuven Goedhart vergezeld, zich naar het Bureau Inlichtingen spoedde. 'De stralende Gerbrandy vertelt', schreef van Houten die avond in zijn dagboek,

'hoe de tekst van het telegram er 'als koek' bij de koningin inging en is er zo trots als een pauw over. 'Dat haalt je de donder', denk ik bij mijzelf, 'het is precies wat de koningin sinds maanden gewild heeft!', maar ik zeg geen woord hardop. Verder kijkt hij v.H.G. met bewonderende ogen aan, klopt hem op de schouder en zegt tegen mij: 'Meneer van Houten, vindt u deze man niet reusachtig? Vroeger lukte niets – hij komt aan en ziedaar: nu is alles in orde!' ³

¹ Koningin Wilhelmina: 'Dagaantekeningen', 1 juli 1944. ² *Eng.*, dl. VII b, p. 33.

³ Ch. H. J. F. van Houten: 'Dagboek', 1 juli 1944.

EEN 'COMMISSIE VAN VIJF' IN BEZET GEBIED

Het Bureau Inlichtingen gaf de boodschap (zij mocht, aldus van Lidth, 'in opdracht van H.M. aan niemand worden meegedeeld', d.w.z. aan geen der overige ministers¹) aan de geheime agent G. F. Hooyer mee die als marconist van de spionagegroep-'Kees' in de nacht van 5 op 6 juli werd gedropt² en reeds op de 6de of de 7de de microfoto te bestemder plaatse afgaf, vermoedelijk bij Frans Goedhart of van Randwijk. Beiden wisten van de coördinatievergadering af die enkele dagen eerder te Amsterdam had plaatsgevonden (van Randwijk had er persoonlijk aan deelgenomen) – er kon slechts geconstateerd worden dat de vorming van de commissie van vijf volmaakt overbodig was. Dat drong evenwel niet tot Londen door en het gevolg was dat van Heuven Goedhart, toen enige tijd later bericht binnenkwam dat de illegaliteit een Contact-Commissie had opgericht, meende dat die oprichting aan het door hem genomen initiatief te danken was. Daarmee had hij overigens nog niet bereikt wat hij zich ten doel had gesteld.

Oprichting van het College van Vertrouwensmannen

Aan de OD moest de pas worden afgesneden – dat stond voor van Heuven Goedhart al vast, lang voordat hij bezet gebied had verlaten. In dat opzicht dacht hij gelijk-op met de koningin, Gerbrandy en van Lidth die allen wensten te voorkomen dat de OD in een eventueel 'vacuüm' enige vorm van militair gezag zou gaan uitoefenen. Dat was ook duidelijk gesteld in het telegram dat op 8 juni (vóór van Heuven Goedharts aankomst te Londen dus) aan de geheime agent Ausems was toegezonden: zoveel mogelijk illegale organisaties, aldus stond daarin, moesten een 'groep van voormannen' benoemen (dat werd de Contact-Commissie) en aan die groep zou eventueel opdracht worden gegeven, 'één of meer regeringsvertegenwoordigers' te benoemen die in zulk een 'vacuüm' de regering zouden vertegenwoordigen – de OD zou *onder* die 'regeringsvertegenwoordiger(s)' geplaatst worden. Pas op 18 juli meldde de Contact-Commissie zich per telegram present en uit dat telegram bleek tegelijkertijd dat zich binnen de commissie verdeeldheid voordeed.

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 8 juli 1944. ² Hooyer is tot 1 december '44 actief gebleven, werd toen gearresteerd en is op 8 maart '45 na de z.g. aanslag op Rauter doodgeschoten.

Negen dagen eerder evenwel, op 9 juli dus, had van Heuven Goedhart in een door hemzelf getypte nota aan Gerbrandy¹ onderstreept dat er in de bevrijdingsdagen geen enkele twijfel mocht bestaan bij wie het regeringsgezag berustte; 'zelfs indien zeker ware', schreef hij, 'dat de 'kwartiermakers' binnen één etmaal in het vaderland kunnen zijn, zou het nog van eminent belang blijven dat er gedurende dit etmaal regeringsgezag is'; men zou, 'wil men de uiteenlopende groepen zo evenwichtig mogelijk opvangen', dat regeringsgezag kunnen toevertrouwen aan een college van zeven personen waarin men ook 'de linkse elementen' zou moeten opvangen, 'te meer omdat eventuele pogingen om in troebel water te vissen van links zouden komen' (van Heuven Goedhart verwachtte die pogingen eerder van de OD – wij nemen aan dat hij met dit argument wilde inhaken op de beduchtheid voor een herhaling van 'november '18' die bij de koningin, Gerbrandy en van Lidth leefde). Hij noemde voor de samenstelling van het college dat hij bepleitte, vijf namen: Bosch van Rosenthal (als eerste), Drees, mr. dr. W. G. A. van Sonsbeeck (in '41 door Seyss-Inquart ontslagen als commissaris van Limburg), Cramer en prof. mr. R. P. Cleveringa (de man van de befaamde Leidse toespraak van 26 november '40); die vijf moesten aan hun gezelschap een vertegenwoordiger van het Nationaal Comité toevoegen 'teneinde de meer rechts georiënteerde illegale groepen (de Kern) op te vangen' (een formulering die aantoonde dat van Heuven Goedhart geen denkbeeld had van doel en samenstelling van de Kern), alsmede een vertegenwoordiger van de Raad van Verzet, 'teneinde de links georiënteerde illegale stromingen op te vangen' (men kon de Raad van Verzet in werkelijkheid slechts in beperkte mate 'links' noemen). Graag had hij ook Rutgers genoemd maar van deze, wel vertrokken uit bezet gebied maar nog steeds niet in Londen aangekomen, moest nu verondersteld worden dat hij niet langer op vrije voeten was. Van Heuven Goedhart wist dat de politieke leider van de ARP, Jan Schouten, was gearresteerd, in april '43 al. Welke anti-revolutionair moest hij dan voorstellen? 'Ik heb tegen Gerbrandy gezegd: ik weet niemand', zei hij later, en Gerbrandy wist er ook geen een te noemen, wat van Heuven Goedhart, 'eerlijk gezegd, veel erger' vond² (waarom beiden niet bedacht hebben, de vijf genoemden opdracht te geven, zèlf een anti-revolutionair aan te trekken, is niet duidelijk). De OD werd door van Heuven Goedhart uit het voorgestelde 'College van Vertrouwensmannen' geweerd; 'de OD toch',

¹ Exemplaar in AOK, map 'Voorbereiding GAC'. ² Getuige van Heuven Goedhart, *Eng.*, dl. VII c, p. 792.

DE VERTROUWENSMANNEN VOORGESTELD

zo legde hij in '48 aan de Enquêtecommissie uit (het leek de commissie 'een juist uitgangspunt'¹),

'had geen andere taak dan 'sterke arm' te zijn van het regeringsgezag en ik zag en zie nog in het opnemen van een OD-vertegenwoordiger in het College van Vertrouwensmannen een vermenging van sferen, even foutief als het opnemen van een hoofdcommissaris van politie in een college van B. en W. zou zijn.'²

Met de benoeming van de commissie van vijf tot snelle coördinatie van de illegaliteit was de koningin vrijwel onmiddellijk accoord gegaan, maar met van Heuven Goedharts nieuwe voorstel deed zij dat niet. Twee factoren noopten haar toe te geven: ten eerste het feit dat het op 18 juli '44 verzonden eerste telegram van de Contact-Commissie deed vermoeden (wij komen er in deel 10b op terug) dat van de commissie geen spoedige aanbeveling van 'regeringsvertegenwoordiger(s)' te verwachten was, ten tweede de zich aftekenende Geallieerde doorbraak door de Duitse linies in Normandië (eind juli). De koningin bracht evenwel in de door van Heuven Goedhart ontworpen 'instructie' voor Vertrouwensmannen een kenmerkende wijziging aan, zulks met goedvinden van Gerbrandy. Van Heuven Goedhart had voorgesteld dat in een proclamatie die de Vertrouwensmannen op de bevrijdingsdag zouden uitgeven, o.m. zou worden 'meegedeeld dat regelingen zijn getroffen tot onmiddellijk herstel der volksvertegenwoordigingen in staat, provincie en gemeente'. 'In strijd met radiorede 10 mei', tekende de koningin hierbij aan³, daarmee doelend op haar toespraak van 10 mei '44 waarin zij had gezegd dat zij terzake geen uitgewerkte regeling vastgesteld wilde zien voor zij met representatieve personen uit bezet gebied had kunnen spreken. Er kwam op dit punt in de instructie heel iets anders te staan: in de proclamatie moest er aan worden 'herinnerd, dat het kabinet voornemens is, zodra mogelijk plaats te maken voor een ander.'

Twee stukken werden nu definitief opgemaakt: een boodschap inzake de benoeming van Vertrouwensmannen en een daarbij behorende 'Instructie'.⁴ Krachtens die stukken zouden de Vertrouwensmannen 'bij bevrijding van deel of geheel vaderland' de regering vertegenwoordigen totdat de 'kwartiermakers' zouden zijn gearriveerd (over het Militair Gezag werd niet gesproken). De Vertrouwensmannen zouden zelf een

¹ A.v., dl. V a, p. 780. ² Van Heuven Goedhart: 'Nota ten behoeve van de Parlementaire Enquêtecommissie inzake zijn beleid als minister van justitie' (juni 1948), a.v., dl. V b, p. 481. ³ Aantekening van de koningin op van Heuven Goedharts concept-telegram (archief kab. der koningin). ⁴ Teksten: *Enq.*, dl. V a, p. 723-24.

voorzitter moeten kiezen, beslissen met meerderheid van stemmen en als hun 'hoofdtaak' 'handhaving van orde en rust' moeten beschouwen; zij moesten zorgdragen voor een proclamatie op bevrijdingsdag en waren gerechtigd, ambtenaren te 'staken' – 'vervanging van uitgeschakelde krachten of vervulling van vacatures', zo heette het tenslotte, 'geschiedt slechts bij strikte noodzakelijkheid en slechts voor periode gedurende welke Vertrouwensmannen zelf fungeren.'

Beide stukken werden door Gerbrandy en van Heuven Goedhart op 2 augustus ondertekend. Van Lidth werd ingelicht, als enige der ministers. Het was de uitdrukkelijke wens van de koningin en ook van van Heuven Goedhart dat men de namen van de benoemden in Londen geheim zou houden; daarom werd ook van de instelling van het college vooreerst aan het kabinet geen mededeling gedaan, ook niet aan de minister van binnenlandse zaken, Burger, onder wie de zuivering ressorteerde; verwacht werd namelijk dat zodanige mededeling er onmiddellijk toe zou leiden dat men het kabinet óók zou moeten inlichten, uit welke personen het college bestond.

Natuurlijk, de officieren van het Bureau Inlichtingen wisten het – zij immers moesten de stukken doorgeven naar bezet gebied. Dat geschiedde in dier voege dat de geheime agent jhr. R. de Brauw die als verbindingsman met het nieuwe college zou fungeren, de namen van de Vertrouwensmannen in zijn geheugen prentte en dat zijn marconist, M. A. Smid, de stukken meenam (daarin kwamen slechts schuilnamen voor) die, tot microformaat verkleind, in een van zijn manchetknopen gesoldeerd waren. Beiden werden gedropt in de nacht van 7 op 8 augustus.¹

Somer en van Houten hadden daarmee hun technisch werk goed verricht – maar met welke gevoelens? Zoals zij het zagen, hadden zowel Gerbrandy (en van Lidth) als, wat erger was, de koningin zich door de welbespraakte van Heuven Goedhart volledig laten inpalmen. Notabene: deze, die in januari vergeefs getracht had, de macht in het 'vacuüm' aan een door Bosch van Rosenthal gepresideerd college toe te spelen, had nu, aldus hun visie, bereikt dat voor de coördinatie van de illegaliteit een commissie van vijf zou worden gevormd (Bosch, van Randwijk, Rutgers, Frans Goedhart en Verzijl) waarin de groepen van *Vrij Nederland* en *Het Parool* domineerden, en dat een college van Vertrouwensmannen was samengesteld (wéér Bosch, de 'rode' Drees, van Sonsbeek, de 'rode'

¹ De Brauw had een telefonie-zender bij zich, is op 14 oktober '44 uitgepeild en overleed op 4 mei '45 na de evacuatie van het concentratiekamp Neuengamme; Smid is tot aan de bevrijding actief gebleven in bezet gebied.

Cramer, Cleveringa, een man van het Nationaal Comité en een 'rode', zo niet 'vuurrode' van de Raad van Verzet) waarin 'links' wellicht een meerderheid zou hebben en waaruit in elk geval de OD was geweest. Was dat toeval? Neen, het moest opzet zijn.

Augustus: een reeks conflicten

Wij weten niet wanneer precies in het aanvankelijk gunstige oordeel van Somer en van Houten over van Heuven Goedhart wijziging is gekomen – wij vermoeden: eind juli. Voordien had zich al een incident met de twee officieren van BI voorgedaan. In een gesprek namelijk waarin de OD ter sprake kwam, had van Heuven Goedhart gezegd, 'dat men in de kring van *VN*, sprekende over K.B.' (de twee letters waarmee Six, de chef-staf van de OD, zichzelf in zijn telegrammen aan Londen wel eens aanduidde), 'met een van die flauwe grapjes, waarmee de illegaliteit gelukkig zo vol zat, het altijd had over 'knotsie-baas'.¹ Somer die een OD-functionaris was geweest voor hij in de lente van '42 bezet gebied had verlaten, had daar hevige aanstoot aan genomen, zo ook van Houten die overigens kort voor hij in mei '43 uit Nederland was vertrokken, uit de OD was getreden. Somer had zijn beklag gedaan bij van Lidth en door diens tussenkomst was het incident bijgelegd en, naar het scheen, gehéél bijgelegd, want nog op 18 juli schreef van Houten na een gesprek met van Heuven Goedhart in zijn dagboek dat hij in deze 'groot vertrouwen' had en hem zag 'als een figuur die ook in bevrijd Nederland in het voorste gelid zal staan . . . Wij scheiden als goede vrienden.'² Eind juli evenwel ging de hemel betrekken en Somer en van Houten werden uitgesproken wantrouwend toen tot hen doordrong uit wie het College van Vertrouwensmannen zou bestaan. Op 2 augustus (de dag waarop Gerbrandy en van Heuven Goedhart de daartoe door het Bureau Inlichtingen te expediëren stukken ondertekenden) stortte van Houten zijn hart bij prins Bernhard uit. 'Het gaat', noteerde hij des avonds,

'hoofdzakelijk om de figuur van v. Heuven Goedhart. Mijn voorgevoelens betreffende deze man worden nl. door allerlei gebeurtenissen en ontwikkelingen bevestigd en ik voel mij er helemaal niet lekker over. Een voortreffelijk vader-

¹ Getuige van Heuven Goedhart, *Enq.*, dl. V c, p. 269. ² Ch. H. J. F. van Houten: 'Dagboek', 18 juli 1944.

lander, vurig overtuigd en fel, brenger van waardevolle gegevens en de laatste politieke wetenschap uit Nederland, enz. enz. Maar daarnaast: geweldig ambitieus . . . , vertegenwoordiger van één bepaalde groepering die de 'politiek' tot hoofdzaak heeft gemaakt . . . Een bemoeial en 'weet-alles' die bij elke gelegenheid vier-vijfden van de tijd zelf aan het woord is en blijft . . . Hij is nu minister en heeft Gerbrandy aan een lijntje . . . Ik zie daarachter een spel dat mij niet bevalt.¹

De prins beloofde de koningin te zullen inlichten en deed uitkomen dat ook zij vond dat van Heuven Goedhart zich en de zijnen teveel op de voorgrond drong.

Een week later, 9 augustus, begon van Houten aan een lange persoonlijke brief aan van Heuven Goedhart, een brief niet van majoor van Houten (hij was inmiddels in rang verhoogd) tot minister van Heuven Goedhart, maar (zo duidde hij de brief aan) van de ene Engelandvaarder tot de andere. Hij was nog bezig het ellenlange stuk op te stellen (het zou, hier volledig afgedrukt, ca. 20 pagina's beslaan) toen hij op de ochtend van 10 augustus opnieuw de prins sprak ('ik verzwijg hier liever het onderwerp van ons gesprek'²); hij werd op de avond van de volgende dag (de brief was inmiddels gereedgekomen) samen met kapitein Six door de koningin ontvangen die hem nu ook persoonlijk deed blijken dat zij op van Heuven Goedhart veel tegen had. Van Houten en Six bleven in *Stubbings House* logeren. De volgende ochtend, na het ontbijt, werd van Houten, zo noteerde hij, 'nog even apart genomen. De koningin is zo goed, uitdrukking te geven aan haar appreciatie voor hetgeen wij met haar zijn komen bespreken en geeft mij meteen de vertrouwelijke opdracht om een paar dingen voor haar uit te zoeken, waar ik voor zal zorgen.'⁴ Welke dingen waren dat? Deze: zij vertelde van Houten in brede lijnen wat in van Heuven Goedharts 'Nota inzake de 'illegaliteit' in Nederland' stond en verzocht hem haar mee te delen of van Heuven Goedharts visie in overeenstemming was met de feiten zoals het Bureau Inlichtingen die zag.

Van Houten had voldoende vernomen om nu definitief te besluiten

¹ Ch. H. J. F. van Houten: 'Dagboek', 2 aug. 1944. ² Av., 10 aug. 1944. ³ Wij vermoeden dat van Houten de prins bij die gelegenheid heeft ingelicht over de conclusie die Somer en hij hadden vastgeknoopt aan het rapport dat Six had laten opstellen op grondslag van de door de 'spionage' op de Zwitserse Weg verkregen gegevens; dat rapport was twee weken eerder bij BI gearriveerd – straks meer hierover. Prins Bernhard deelde ons in december '79 mee dat hij ons vermoeden plausibel achtte maar hij herinnerde zich de inhoud van het gesprek niet meer. ⁴ Ch. H. J. F. van Houten: 'Dagboek', 12 aug. 1944.

de 'bemoeial en 'weet-alles' de handschoen toe te werpen. Zijn brief d.d. 10 augustus werd eerst in manuscript door Somer gelezen die het er van harte mee eens was; vervolgens liet van Houten de tekst, op een enkele plaats aangevuld met gegevens ontleend aan wat de koningin hem over van Heuven Goedharts nota had verteld, op papier van het Bureau Inlichtingen typen (een 'tactische fout', zei hij tegen de Enquêtecommissie¹) en op 14 augustus ging de auteur persoonlijk zijn geschrift² bij het bureau van de minister van justitie afgeven.

Van Heuven Goedhart las dat hij Bosch van Rosenthal 'als enige heldere ster aan het firmament' 'systematisch' naar voren had geschoven op een wijze die 'af en toe voor de objectieve toeschouwer' (als zodanig beschouwde van Houten zich) 'nauwelijks meer behoorlijk te noemen' was; hij toonde 'een gebrek aan objectiviteit t.a.v. zekere organisaties in Nederland' dat 'alarmerend en misleidend' was; hij had 'enorme vegen uit de pan' gegeven aan de OD, aan het Vaderlands Comité, aan het Nationaal Comité, aan de RVV en zelfs aan 'enkele collega's van de clandestiene pers'. Hij las voorts dat Visser 't Hooft 'een politicus' was van 'een allervreemdste mentaliteit' – 'de aanwijzingen daaromtrent kunnen dezer dagen door de geïnteresseerde departementen en instanties' (de koningin) 'worden tegemoetgezien. Dat Visser 't Hooft door dik en dun geporteerd is geweest voor *VN*, *Parool*, Bosch van Rosenthal en alles wat daarmee samenhangt, is zo klaar als een klontje', las van Heuven Goedhart. 'Het is maandenlang geweest: Bosch hier, Bosch daar, en nog eens Bosch, *de ideale figuur*', maar deze Bosch stond, zo las hij verder, vóór de bezetting in Nederland al bekend 'als een intelligent maar ambitieus man' (van Houten gaf slechts weer wat hij van de koningin had gehoord). Wat de OD betrof: er was geen sprake van dat deze 'militaristisch-autocratisch' zou zijn – trouwens, de regering had de OD duidelijke instructies gezonden, 'het ware dus rechtvaardiger en wijzer geweest om [de] OD te laten meedoen aan het uitverkoren gezelschap der 'Regeringsvertegenwoordiging' '. Het Bureau Inlichtingen was 'objectief' en liet zich 'door niemand in een hoek drukken of onrechtvaardig bejegenen.' Wilde van Heuven Goedhart diezelfde objectiviteit vooropstellen 'en het pousseren van enkelen vermijden', dan kon hij, zo las hij tenslotte, 'verzekerd (zijn) van de volle steun van Engelandvaarders die ook eens uw medestrijders waren . . . Indien u echter voortgaat een subjectief standpunt in te nemen, dan vindt u ons tegenover u staan.'

¹ Getuige Ch. H. J. F. van Houten, *Enq.*, dl. V c, p. 511. ² Tekst: a.v., dl. V b, p. 494-501.

Toen hij de lectuur beëindigd had, belde van Heuven Goedhart onmiddellijk het Bureau Inlichtingen op. 'Eerst door Somer te woord gestaan', schreef van Houten in zijn dagboek. 'Zeer verontwaardigd! Dreigt de brief in de ministerraad voor te brengen' (een loos dreigement want dan zou het gehele kabinet lezen dat een 'Regeringsvertegenwoordiging' was benoemd) 'waarop Somer terecht opmerkt dat hij het zelf moet weten, maar dat het een zuiver particulier schrijven is. Ik bel hem kort daarna zelf op. Hij zegt dat mijn brief en beschuldigingen zo minderwaardig zijn, dat 'het laken tussen ons doorgesneden is', maar hij wil er vanavond toch over praten.'¹ Dat gesprek nam vier uur in beslag en het laken blééf doorgesneden, zij het dat van Houten erkende (en daar excuses voor aanbood) dat hij van Heuven Goedhart 'als persoon mogelijkerwijze te zwart ingezien' had. 'De loyale Somer', noteerde hij voorts, 'heeft verklaard mijn zienswijze volkomen te delen . . . Misschien zal het incident bij de minister-president en andere vriendjes van v. Heuven Goedhart nog veel stof doen opwaaien.'²

Wel, enig stof woei inderdaad op. Van Heuven Goedhart liet namelijk de brief (een 'ongepast' stuk, aldus de Enquêtecommissie³) aan Gerbrandy lezen en deze, zo schreef van Heuven Goedhart na de oorlog, 'had er twee kwalificaties voor. De ene was dat hij in zijn gehele advocatenpraktijk nimmer een zo schandelijk stuk onder ogen had gehad, de andere dat de man, in staat om een dergelijk stuk te schrijven, bepaald 'een zwarte ziel' moest hebben'.⁴ Gerbrandy gaf de brief enkele dagen later aan van Lidth ter inzage. Ook die vond het 'een schandelijk document en ik sta er paf van dat al dit venijn wordt uitgespuwd door v. Houten die ik beschouwde als een zeer rustige, fatsoenlijke man, welke adjectiva ik beide moet intrekken . . . Horen wij in een gekkenhuis?'⁵

De zaak moest uitgepraat worden. Dat gebeurde op 22 augustus (de Geallieerden stonden al vlakbij Parijs) in een bespreking van Gerbrandy, van Lidth, van Heuven Goedhart en van Haersma de With met de majoors Broekman (van Lidths adviseur in alle zaken BI betreffende), Somer en van Houten. De twee laatstgenoemden hadden het gevoel, in dat gesprek sterk te staan: Somer had onmiddellijk na het incident met van Heuven Goedhart aan van Lidth stukken doen toekomen waarin hij op grond van het rapport dat Six had laten opstellen, overtuigend meende te kunnen aantonen dat de berichtgeving van van Heuven Goedharts

¹ Ch. H. J. F. van Houten: 'Dagboek', 14 aug. 1944. ² A.v. ³ *Enq.*, dl. V a, p. 452.

⁴ Van Heuven Goedhart: 'Nota ten behoeve van de Parlementaire Enquêtecommissie', a.v., dl. V b, p. 481. ⁵ Van lidth: 'Dagboek', 21 aug. 1944.

HET RAPPORT VAN SIX IN LONDEN

relatie Visser 't Hooft eenzijdig was, dat deze laatste een eigen spel speelde en dat hij met dat alles zijn boekje ver te buiten was gegaan; die stukken d.d. 12 augustus had van Houten al aangekondigd in zijn eigen 'persoonlijke' brief aan van Heuven Goedhart die de datum droeg van 10 augustus en die hij op de 14de had bezorgd.

★

Het rapport dat Six als resultaat van de 'spionage' op de Zwitserse Weg (Weg A) had laten samenstellen en dat vooral ook uittreksels bevatte uit de niet voor Londen bestemde correspondentie welke Visser 't Hooft en de Politieke Commissie onderling hadden gevoerd, was, gelijk eerder vermeld, medio mei '44 in gemicrofilmde vorm bij de Politieke Commissie beland, hetgeen (zoals in deel 7 beschreven) in bezet gebied tot grote deining bij de betrokkenen had geleid – Drees was er bij gehaald die de handelwijze van Six had afgekeurd; Bosch van Rosenthal was zo ver niet gegaan. De commissie zond de microfilm naar Genève en Visser 't Hooft berichtte de aankomst aan Londen, vragend of men daar prijsstelde op dit materiaal dat de 'spionage' op de Zwitserse Weg duidelijk aantoonde. Nog voordat Londen had gereageerd, kwam daar een tweede microfilm van het rapport aan welke, in een tube scheercrème verborgen, door Six was meegegeven aan een Nederlander die van de bezetter verlof had gekregen, zich voor een zakenbezoek naar Lissabon te begeven. Kapitein mr. C. L. W. Fock, hoofd van het Lissabonse bureau van BI, zond de microfilm op 18 juli naar Londen; acht dagen later lichtte Somer Fock in dat de zending was ontvangen.

Als meest bezwarend onderdeel van het rapport zag Somer een brief welke Visser 't Hooft op 24 januari '44 had geschreven aan de Politieke Commissie. Uit die brief bleek namelijk dat Visser 't Hooft zich geruime tijd verzet had tegen het leggen van een tweede vaste verbinding, Weg B, met een groep in bezet gebied, maar hij kon zich, had hij op schrift gesteld, 'niet erg opwinden over deze concurrentie omdat de kwaliteit van het materiaal, dat langs de nieuwe weg komt, niet bepaald indrukwekkend is. De groep bestaat blijkbaar uit personen, die op politiek gebied geheel onschuldig zijn.' Hij kon overigens niet 'op Londen appelleren, daar', zo las Somer, 'de OD aldaar' (Visser 't Hooft had 'GD' geschreven, 'Geheime Dienst', maar de letters waren door de typiste van BI hier en elders verkeerd gelezen) 'nu eenmaal veel interesse blijkt te

hebben voor zulke ietwat wilde groepen. Ook in deze richting moeten we ons verdedigen tegen de neiging om Onze Weg aan de OD te binden. Gelukkig zijn onze relaties met Gerbrandy sterk genoeg om te maken dat wij direct contact met hem houden.'

Somer meende in die passage zwart op wit te lezen dat Visser 't Hooft het Bureau Inlichtingen als een voorpost van de OD beschouwde, zulks terwijl BI in werkelijkheid het gehele beleid met betrekking tot de OD aan de koningin, Gerbrandy en van Lidth had overgelaten en er ook accoord mee was gegaan dat aan de OD verboden was, bij de bevrijding een 'eigen' staat van beleg af te kondigen en als zelfstandig militair-gezag-apparaat naar voren te treden. Hij ontstak in hevige woede (daarvoor was meestal niet veel nodig), stuurde een rapport met uittreksels van de gemicrofilmde tekst en commentaren daarop naar van Lidth en schreef in een daarbij behorende brief d.d. 12 augustus¹ dat een en ander z.i. bewees:

1. dat vele stukken uit Nederland door ds. Visser 't Hooft nooit naar Londen zijn doorgegeven;
2. dat commentaren op de stukken, door personen of groepen in Nederland geleverd, of zijn weggelaten, of zijn veranderd, waardoor te Londen dus een verkeerde indruk wordt verkregen;
3. dat soms delen uit de stukken zijn weggelaten;
4. dat ds. Visser 't Hooft door zijn onbekendheid met het werk van BI en het werk van diens agenten in Nederland veel verwarring in Nederland heeft gesticht;
5. dat hij BI en de groepen waarmede dat bureau in verbinding staat, volstrekt negeert en zelfs belachelijk maakt' –

dat laatste terwijl BI bij zijn oprichting eind '42 bij koninklijk besluit de functie had gekregen om als enige instantie de contacten op informatiegebied met bezet Nederland te onderhouden. Keer op keer had Somer getracht, aan de zelfstandige positie van Visser 't Hooft een einde te maken, maar Gerbrandy had dat steeds geweigerd; een brief terzake welke Somer in maart aan van Haersma de With had toegezonden, was onbeantwoord gebleven. Nu zag men de gevolgen! 'Welke berichtgeving', merkte Somer op,

'zendt ds. Visser 't Hooft bijv. uit katholieke, communistische of specifiek anti-revolutionaire kring? Vrijwel niets. De OD mag niet meepraten, de 'wilde

¹ Teksten van deze stukken: *Enq.*, dl. IV b, p. 60-62.

groepen' doen aan het spel ook al niet mee; feitelijk is er maar één groep die oorlog voert: de zijne – de groep B.S.

. . . Als onafwijsbaar gevolg van het gebeurde moet eindelijk door BI de eis worden gesteld dat aan de bepalingen van het k[oninklijk] b[esluit] wordt vastgehouden en dat aan ds. Visser 't Hooft wordt meegedeeld zich voor eens en voor altijd van geheime dienst te onthouden en dat over te laten aan BI. Kan aan dit verzoek van ons niet worden voldaan, dan zal het ons onmogelijk zijn verder de verantwoordelijkheid voor ons werk in Nederland te blijven dragen.'

Van Lidth legde de stukken van Somer aan Gerbrandy en van Heuven Goedhart voor. Gelijk al gezegd, namen deze drie ministers deel aan de bespreking met Somer, van Houten en Broekman op 22 augustus waar twee zaken ter discussie stonden: de zaak-van Houten en de zaak-Visser 't Hooft. Tegen de achtergrond van de tweede zaak waarin, naar men meende (ten onrechte, zoals wij in deel 7 betoogden), aangetoond was dat Visser 't Hooft met laakbare eenzijdigheid had gerapporteerd, stond men bij de eerste niet lang stil. Van Heuven Goedhart had geen verweer tegen de door Somer geciteerde passages die ook hem leken te bevestigen dat Visser 't Hooft die hij ten volle had vertrouwd, een scheve schaats had gereden. Wel kreeg van Houten te horen dat zijn brief ongepast was geweest, maar toen deze aan het slot van de discussie zei dat hij bereid was, zijn functie neer te leggen, merkte van Heuven Goedhart op (aldus later van Lidth), 'dat hij die brief volkomen als een privé-aangelegenheid wenste te beschouwen waarvan wij kennis hadden genomen'¹ – op verder persoonlijk contact met Somer en van Houten stelde van Heuven Goedhart overigens geen prijs. Het laken bleef dus doorgesneden.

Wat de zaak-Visser 't Hooft betreft: de door Somer gestelde 'eis' werd niet ingewilligd maar in een in nogal scherpe termen gesteld telegram² (van Heuven Goedhart had er een eerste concept voor opgesteld 'in', aldus van Lidth, 'nog veel krassere termen'³) werd aan Visser 't Hooft verweten dat hij BI had tegengewerkt en werd hij geïnstrueerd zulks na te laten en voortaan alle uit bezet gebied ontvangen informatie 'volkomen ongcensureerd en zonder enige schifting' door te geven. Visser 't Hooft kreeg dit telegram op 8 of 9 september te lezen en antwoordde in een brief d.d. 17 september aan Gerbrandy dat hij de regering steeds de breedst mogelijke informatie had gestuurd. 'De enige vorm van censuur', schreef hij,

¹ Getuige van Lidth, a.v., dl. V c, p. 208. ² Tekst: a.v., dl. IV a, p. 237. ³ Van Lidth: 'Dagboek', 25 aug. 1944.

'die onze mensen in Holland of ik hier toegepast hebben, was, dat wij onernstig of onverantwoordelijk gepraat meenden te moeten elimineren. Maar alle stemmen, die ook maar enigszins van belang leken om een volledig beeld van de toestand te geven, ook al weken die hemelsbreed af van mijn eigen opvattingen, heb ik altijd doorgestuurd, en dat zoveel mogelijk in de oorspronkelijke bewoordingen.'¹

Hij ontving geen antwoord.

★

Er had zich inmiddels rond van Heuven Goedhart nog méér afgespeeld: Somer en van Houten hadden geprotesteerd tegen zijn 'Nota inzake de 'illegaliteit' in Nederland' en Somer had geweigerd, een telegram van van Heuven Goedhart aan Jan Meijer door te sturen dat betrekking had op een toezegging van van Heuven Goedhart om na de bevrijding hoofdredacteur te worden van *Het Parool*, dat als dagblad zou gaan verschijnen.

Van Heuven Goedharts nota werd op 22 augustus door de koningin aan van Houten toegezonden. De koningin had hem, gelijk vermeld, de hoofdpunten uit de inhoud al meegedeeld – de bedoeling was dat Somer en hij nu op schrift het door van Heuven Goedhart neergelegde beeld zouden beoordelen en, voorzover nodig, aanvullen. Zij deden dat enkele dagen later in een rapport² waarin erkend werd dat, wat de 'documentatie' uit Nederland betrof, 'de Zwitserse lijn' (Weg A) 'voor het leeuwendeel (had) gezorgd' ('en voor de opbouw en de exploitatie daarvan kan men slechts de grootste bewondering hebben'), maar er waren ook andere wegen en o.m. van de belangrijke, in bezet gebied werkzame spionage- en 'pilotenhulp'-groepen had van Heuven Goedhart in zijn nota geen melding gemaakt; het Nationaal Comité van Verzet deed 'zeer nuttig werk', de uitdrukking 'Indiaans' ten aanzien van de Raad van Verzet leek 'niet billijk', *Ons Volk* had een grote lezerskring, de 'steunorganisaties' (de begrippen LO en LKP stonden kennelijk Somer en van Houten nog niet helder voor ogen) waren ten onrechte niet genoemd en 'dat de OD 'militaire dictatuur' zou nastreven', was 'nonsens' ('de OD heeft altijd verklaard zich te zullen onderwerpen aan de wensen van de regering'), ook was 'pertinent onjuist, dat [de] OD zich met illegaal werk zelf

¹ Brief, 17 sept. 1944, van W. A. Visser 't Hooft aan Gerbrandy (Zwitserse Weg A, 1 b, A 38 (7)). ² Tekst: *Eng.*, dl. V b, p. 491-94.

nimmer heeft ingelaten' – alleen al zijn talrijke spionagerapporten bewezen het tegendeel.

Over de van de koningin ontvangen opdracht lichtte Somer van Lidth in. Dat was het eerste wat deze vernam van het bestaan van van Heuven Goedharts nota en hem werd nu ook gezegd dat aan van Houten de hoofdpunten uit die nota door de koningin waren meegedeeld voor hij zijn lange brief bij van Heuven Goedhart had afgegeven. 'Welk een zonderlinge gang van zaken', schreef de minister in zijn dagboek. 'Alles even foutief'¹ – een oordeel dat men slechts kan onderschrijven. Het zou overigens niet de laatste 'zonderlinge gang van zaken' zijn.

Nu de kwestie van *Het Parool*.

Gelijk al vermeld, had van Heuven Goedhart vóór zijn vertrek uit bezet gebied aan zijn mederedacteuren van *Het Parool* beloofd dat hij na de bevrijding hoofdredacteur van hun nieuwe dagblad zou worden. Toen hij eind april aan zijn tocht was begonnen, was afgesproken dat hij ca. zes weken na aankomst in Londen weer naar Nederland zou terugkeren. Dat bleek onmogelijk: voor het per parachute afspringen was hij te oud. Eenmaal minister geworden, voelde hij er evenwel niet voor, in bevrijd gebied hoofdredacteur van een dagblad te worden, liever bleef hij minister of zag hij zichzelf benoemd tot gezant of ambassadeur. Op 13 augustus nu (daags voor de bom van van Houtens brief ontplofte) kwam via de Radiodienst van de RVV bij BI een viertal hier en daar nogal onduidelijke telegrammen voor van Heuven Goedhart binnen² waarin Jan Meijer berichtte dat *Het Parool* na de bevrijding in zes centra als dagblad zou gaan verschijnen, 'afspraken functie hier beschouwd als gehandhaafd en zonder nader overleg doorvoerbaar evenals directe openlijke vermelding daarvan te zijner tijd.' Het zou de gewoonste zaak van de wereld zijn geweest indien BI van Heuven Goedhart in staat had gesteld, onmiddellijk te antwoorden, maar Somer maakte bezwaren – 'dit was', zei hij aan de Enquêtecommissie, 'geen regeringspolitiek meer, doch het behandelen van privé-zaken, althans aangelegenheden van zakelijke aard.'³ Nu was Somer, die in de lente van '43 in moeilijkheden was geraakt doordat hij via de officiële kanalen enkele door van Lidth als 'erotisch' aangeduide telegrammen aan een vriendin in New York had gezonden, wel de laatste die dit argument naar voren mocht brengen, maar daarvan nog afgezien, deugde het argument niet. Van Heuven Goedhart die op verzoek van de regering naar Londen was gekomen en

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 25 aug. 1944. ² Teksten: *Enq.*, dl. V a, p. 667-68. ³ Getuige J. M. Somer, a.v., dl. V c, p. 182.

daar tot minister was benoemd, had het volste recht aan zijn relaties in bezet gebied te doen weten of hij zich aan de gemaakte afspraak kon houden. Hij stelde een tekst op¹ waarin hij o.m. zou laten seinen: 'Kan eerst weken na terugkeer aftreden en vermelding afgesproken functie ongewenst. Acht billijk dat jullie en directie jegens mij volkomen vrij zodat dezerzijds geen afspraken... Hartelijkste wensen voor jullie welzijn en werk.' Somer weigerde die tekst uit te zenden en ging zelfs steun zoeken bij MI-6 en de koningin. Vergeefs! Van Lidth gelastte hem, het antwoord te verzenden. Aldus geschiedde, maar pas ruim twee weken later, 29 augustus. Men kan de houding van BI moeilijk anders kwalificeren dan als door politieke motieven ingegeven obstructie.

★

Zoals weergegeven, had de koningin eind juli nog bepleit dat zowel BI als het BBO onder van Heuven Goedhart geplaatst zouden worden en dat deze (in plaats van Gerbrandy) te zijner tijd zou optreden als voorzitter van 'kwartiermakers'. Hoe was in vier weken tijd zijn positie verzwakt! Niet bij Gerbrandy die hem warm bleef waarderen (die waardering was wederzijds) maar in de eerste plaats bij de koningin. Wij willen dit gebeuren in een wat ruimer kader plaatsen.

Het ontbreken van de stabiliserende factoren publieke opinie/politieke partijen/parlement had het Londense regeringsmilieu essentieel een grillig karakter gegeven. Of men er minister bleef, hing in laatste instantie van de minister-president af; deze moest er overigens in de zomer van '44 wel naar streven, het kabinet zoveel mogelijk intact te laten. De dubbele crisis van april en mei '44 had het scheepje van zijn tweede ministerie bijna doen kapseizen en hij besepte dat dat ministerie een nieuwe crisis nauwelijks zou overleven. Wat dan? Dan zou, in theorie, de koningin in staat zijn, een nieuwe formateur te benoemen hetgeen tot een resultaat kon leiden dat Gerbrandy als even schadelijk zag voor de positie van Nederland als voor die van het Huis van Oranje: een 'koninklijk' kabinet. Hij had dus geen andere keus dan jegens zijn ambtgenoten veel geduld te betrachten – Burger was de enige jegens wie hem dat bij uitstek moeilijk viel. Wie overigens als minister iets wilde bereiken, had op beslissende ogenblikken niet alleen de medewerking

¹ A.v., dl. V a, p. 668.

van de minister-president nodig maar ook die van de koningin. Er waren ministers die zij waardeerde, althans als onmisbaar beschouwde, van Kleffens in de eerste plaats, en duidelijk is dat van Heuven Goedhart in juli ook tot die selecte categorie had behoord. In augustus evenwel ging zij zich steeds negatiever jegens hem opstellen. Waardoor? Wij menen dat het gestook van van Houten niet zonder effect is gebleven; óók, dat haar wantrouwen jegens van Heuven Goedhart als het ware een afgeleide is geweest van haar veel ouder en dieper wantrouwen jegens Bosch van Rosenthal; wij achten het evenwel waarschijnlijk dat daarnaast elementen in van Heuven Goedharts persoon, opvattingen en gedrag haar negatief beïnvloed hebben – in zijn persoon omdat de overtuigdheid zelve waarvan hij steeds blijk gaf, haar irriteerde, haar als het ware te weinig ruimte liet voor een eigen beslissing; in zijn opvattingen omdat haar steeds duidelijker bleek dat hij, bondgenoot in haar verzet tegen de terugkeer van het 'oude' parlement, tegenstander was van haar verzet tegen het in Londen treffen van een regeling voor een nieuwe, tijdelijke volksvertegenwoordiging; en in zijn gedrag, omdat het tot haar doordrong dat van Heuven Goedhart, eenmaal minister, spoedig een liaison had aangeknoopt met zijn secretaresse.

Het voorstel, hem tot minister te benoemen, was op 11 juli, gelijk vermeld, 'unaniem zeer gunstig ontvangen'. De mate evenwel waarin de minister-president op van Heuven Goedharts kompas bleek te varen, ging weerstanden wekken en die werden nog versterkt door de geringe vriendschappelijkheid en het ongeduld welke de pas benoemde minister jegens verscheidene ambtgenoten aan de dag legde. Hij verweet van den Tempel dat deze, betogend dat na de bevrijding zou blijken hoe weinig er was veranderd in de politieke constellatie in Nederland, alleen maar toonde niets van het effect van de bezetting te hebben begrepen. Hij legde jegens Burger geen spoor van amicaliteit aan de dag hetgeen al bleek uit het feit dat hij deze collega-Engelandvaarder, als hij hem niet nodig had, vrijwel negeerde. Niet zonder genoegen hoorde hij Gerbrandy zeggen dat Burger door deze als 'een luis in mijn pels' werd gezien.¹ Woedend was hij met Gerbrandy toen Burger op 16 augustus voor Radio Oranje een toespraak hield over de wetsbesluiten op het gebied van de bestuursvoorziening en de bijzondere rechtspleging² waarin, aldus Burger, vermeld zou staan dat 'ook tijdens de periode van de bijzondere staat van beleg . . . het in laatste instantie de rechter is en niet de uitvoerende macht, die beslist of iemand terecht of ten onrechte is ingerekend' – maar de

¹ Getuige van Heuven Goedhart, a.v., dl. V c, p. 178. ² Tekst: a.v., dl. V b, p. 292.

ministers waren het juist over dit punt in het Tribunaalbesluit en, voor de periode na de opheffing van de bijzondere staat van beleg, in het Politiebesluit nog niet eens geworden! Burger had, aldus Gerbrandy (deze had zijn concept-toespraak gezien) beloofd dat hij zijn formulering zou wijzigen en had 'in strijd met de afspraak' gehandeld.¹

Zes dagen later, 22 augustus, zei Gerbrandy in de ministerraad dat hij 'de samenwerking met de minister van binnenlandse zaken niet gemakkelijk, zo niet onmogelijk (achtte)'; Burger verdedigde zich met er op te wijzen dat Radio Oranje op 15 augustus door middel van een 'regerings-mededeling'² alle burgemeesters in bezet gebied had doen weten dat zij geen krachten mochten oproepen voor graafwerk ten dienste van de *Wehrmacht* – een mededeling waar Burger onkundig van was gelaten en die hij 'volkenrechtelijk zeer aanvechtbaar' achtte.³ Een week later, 29 augustus, legde Gerbrandy aan al zijn ambtgenoten behalve Burger en van den Tempel (zij hadden de vergadering voor andere besprekingen moeten verlaten) de vraag voor of men van het lijstje van de vier voorlopig aangewezen 'kwartiermakers' (Gerbrandy, van Lidth, van Heuven Goedhart en Burger) de naam van Burger niet beter kon schrappen. Albarda en van Mook betoogden toen dat zulks tot een kabinetscrisis zou leiden. Maar hij is 'een spelbreker', zei Gerbrandy; neen, zei Albarda: 'een bokkenspringer'. 'De president', noteerde van Lidth, 'zal zich nader beraden doch zal wel in de zaak moeten berusten.'⁴

Nieuw conflict drie dagen later, 1 september (de Geallieerden stormden in de richting van België). Van Heuven Goedhart, niet tevreden met het nu onder Burger vallend Zuiveringsbesluit (het was door Burgers voorganger van Boeyen voorbereid), had een concept-besluit tot wijziging en aanvulling opgesteld – kon men er zich mee verenigen, vroeg Gerbrandy, dat van Heuven Goedhart dit concept aan de Buitengewone Raad van Advies zou voorleggen? 'De minister van binnenlandse zaken', aldus de kabinetsnotulen,

'onderstelt dat, zo hij een ontwerp terzake Marine zou indienen, men hem krankzinnig zou verklaren. Hij is van oordeel dat de minister van justitie incompetent is om het door hem gedane voorstel aanhangig te maken.

De minister van justitie, gelet op de houding van de minister van binnenlandse zaken, neemt zijn voorstel terug en verklaart voor de verdere gang van zaken met het Zuiveringsbesluit elke verantwoordelijkheid af te wijzen'⁵ –

¹ Getuige Gerbrandy, a.v., dl. V c, p. 422. ² Tekst: a.v., dl. VII a, p. 427-28. ³ Ministerraad: Notulen, 22 aug. 1944. ⁴ Van Lidth: 'Dagboek', 29 aug. 1944. ⁵ Ministerraad: Notulen, 1 sept. 1944.

en dit was dan nog maar één van drie punten waarop van Heuven Goedhart en Burger elkaar in die ene kabinetsvergadering in de haren vlogen! Van Heuven Goedhart zei na afloop tegen Gerbrandy dat hij er genoeg van had en zijn portefeuille wilde neerleggen, 'wat mij', schreef één dag later van Kleffens (hij had Gerbrandy beloofd nog eens rustig met van Heuven Goedhart te zullen praten), 'een onzinnige en op overspanning berustende oplossing lijkt.'¹

Inderdaad, er was van 'overspanning' sprake en niet alleen bij van Heuven Goedhart. Men had zich kunnen indenken dat de naderende bevrijding en het besef van de grote moeilijkheden die dan zouden moeten worden opgelost, geleid zouden hebben tot een sluiten van de rijen, tot een onderstrepen van het beginsel der collectieve kabinetsverantwoordelijkheid, tot een betrachten van solidariteit, tot een pogen ook van koningin Wilhelmina en haar ministers om *elkaar* te vinden. Vrome wensen! Precies het tegendeel deed zich voor. In het regeringsmilieu te Londen (alsook aan de top van de illegaliteit in bezet gebied) had de druk die van de naderende bevrijding uitging, niet een bindend maar een splijtend effect. Een ieder ging weer primair denken aan wat voor de naoorlogse politieke belangen werd gehouden. Sterker dan ooit wenste de koningin van het kabinet-Gerbrandy verlost te worden en wat zich binnen dat kabinet door persoonlijke en politieke tegenstellingen aan kloven had geopend, werd breder in plaats van smaller.

Op *D-Day* waren belangrijke wetsbesluiten nog niet gereed, laat staan afgekondigd, en dat betekende dat het Militair Gezag niet wist welke richtlijnen het op de betrokken gebieden moest volgen. Zolang de strijd in Normandië moeizaam leek te verlopen, meenden de ministers nog ruim tijd te hebben om lacunes in de voorbereiding van het toe te passen beleid aan te vullen, maar in de eerste helft van augustus ging het er naar uitzien dat hun daarvoor nog maar enkele weken gegund zouden worden en aan het einde van die maand dat men op niet veel meer dan enkele dagen mocht rekenen. Inderdaad, op het allerlaatst bereikten koningin en kabinet een belangrijke mate van overeenstemming, nl. op die punten die geregeld *moesten* worden, wilde men niet in een chaos belanden, maar door die overeenstemming werden de diepere tegenstellingen slechts korte tijd overdekt. Dat zal nog blijken.

Laat ons dan nu weergeven wat op het laatst of allerlaatst alsnog werd geregeld.

¹ Van Kleffens: 'Dagboek', 2 sept. 1944.

Positie van het Militair Gezag

De gehele augustusmaand door bleef de positie van het Militair Gezag zwevende, vooral omdat nog steeds niet vaststond wie ten tijde van de bevrijding als Chef-Staf zou fungeren; kolonel Kruls die de organisatie sinds begin '43 had opgebouwd, was niet meer dan hoofd van het Bureau Militair Gezag van het departement van oorlog, maar de koningin had keer op keer tegen de verantwoordelijke minister, van Lidth, gezegd dat zij er niet aan dacht, Kruls tot Chef-Staf te benoemen.

Los daarvan tekende zich ook in de ministerraad opnieuw oppositie tegen het gehele instituut van het Militair Gezag af. Van den Tempel wilde er sinds lang niets van weten en Albarda die aan van den Tempel bij zijn eerder verzet geen steun had verleend, ging nu het oor lenen aan zijn partijgenoot Sluijser (functionaris van de Regeringsvoorlichtingsdienst, tevens lid van de Buitengewone Raad van Advies) die aan van den Tempel en hem eind juli of begin augustus had geschreven, dat Kruls 'uilskuikens en imbecielen' voor de functie van Militair Commissaris had uitgekozen en dat hij 'de zekerheid (had), zonder dat ik een direct bewijs kan leveren, dat bewust en opzettelijk sociaal-democraten uit het MG geweerd zijn'¹; de bewering was onjuist (in ons vorige deel wezen wij er op dat Kruls begin '43 een beroep had gedaan op de twee sociaal-democratische ministers, partijgenoten te noemen die voor een functie in het Militair Gezag in aanmerking kwamen, en dat zij aan dat beroep geen gehoor hadden gegeven) maar ging er bij Albarda als gesneden koek in. Deze had bovendien eind juli vernomen dat het Militair Gezag buiten hem, de minister van waterstaat, om een uiterst alarmerend rapport had opgesteld over mogelijke nieuwe Duitse inundaties in het westen van Nederland, 'gaat het niet er op gelijken', schreef hij op 9 augustus aan van Lidth, 'alsof te Londen twee Nederlandse regeringen bestaan: de wettige Nederlandse regering, die wordt voorbijgegaan, en een regering van het nog onbevoegde Militair Gezag, die haar eigen weg gaat?'² Vijf dagen later liet hij hier een tweede brief op volgen³ waarin hij (op grond van Sluijzers inlichtingen) twijfel uitte of voor 'verscheidene gewichtige posten' de goede mensen waren uitgekozen en aankondigde dat hij de

¹ Brief z.d. (eind juli of begin aug. 1944) van M. Sluijser aan Albarda en van den Tempel (Collectie-M. Sluijser, I (RvO)). ² Brief, 9 aug. 1944, van Albarda aan van Lidth (AOK, map stukken betr. het *Netherlands Office for Relief and Rehabilitation*).

³ Tekst: *Eng.*, dl. V b, p. 353.

zaak in de ministerraad aan de orde zou stellen. Van Lidth gaf de brief aan Kruls door en deze reageerde even uitvoerig als geprikkeld. 'In plaats van . . . het Militair Gezag vertrouwen te geven, doet men niet anders', schreef hij in een voor van Lidth bestemde lange nota¹, 'dan het wantrouwen, dwarsbomen, verdenken van eigen politiek en luisteren naar inblazingen van ontevreden groepen. Dit vermoordt het Militair Gezag, maakt het onmogelijk en voert naar de conclusie dat het dan maar beter opgeheven kan worden . . . (Ik) heb nimmer gevraagd of onderzocht . . . tot welke partij een lid van het MG behoort. Als ik goede medewerkers uitsluitend onder de SDAP'ers had kunnen vinden, had ik dat ongetwijfeld gedaan.' Tot zijn 'volkomen verrassing' had hij nu overigens ontdekt dat op zijn minst zes socialisten aan het MG verbonden waren, onder wie een chef van een sectie, een sous-chef en een provinciaal commissaris. Maar wat voor zin had het door te gaan? 'Ik ben diep overtuigd dat het ogenblik nadert, waarop in het belang van het land beslist moet worden, de gehele zaak op te doeken.'

Kruls' naaste medewerker, de sous-chef van het Bureau Militair Gezag, luitenant-kolonel W. Chr. Posthumus Meyjes, ging nog een stap verder: hij verzocht om ontslag per 1 september. Aan dat verzoek knoopte Kruls de mededeling vast dat hijzelf per 28 augustus met verlof gezonden wilde worden. Van Lidth wist beiden slechts tot bedaren te brengen met de mededeling dat Gerbrandy had toegezegd, 'dat hij', noteerde van Lidth, 'een uitspraak van de ministerraad zal uitlokken dat deze unaniem vertrouwen in het MG zal uitspreken onverminderd natuurlijk het recht van kritiek (op hun *daden*, niet op hun bedoelingen).'² Tot die uitspraak kwam het niet, wèl stelde de ministerraad op 23 augustus vast dat op het gebied van de 'eerste' bestuursvoorziening (benoeming van colleges van provinciale gedeputeerden en van burgemeesters en wethouders) 'de bemoeiingen van het Militair Gezag . . . tot een minimum . . . beperkt' moesten worden.³

Hoe stond het nu met de aanwijzing van de Chef-Staf onder wie, als eenmaal heel Nederland of een deel des lands bevrijd was, het in Engeland opgebouwde apparaat zou gaan functioneren? Er was, zoals de zaken lagen, maar één persoon die voor die functie in aanmerking kwam: Kruls, en het lag voor de hand, deze dan ook in rang te verhogen, gezien het feit dat zijn *opposite number* in de *Civil Affairs-Division* van *Shaef* de generaalsrang bezat. Twee handtekeningen van de koningin waren dus

¹ Tekst: a.v., p. 353-55. ² Van Lidth: 'Dagboek', 23 aug. 1944. ³ Ministerraad: Notulen, 23 aug. 1944.

nodig: één onder een besluit waarbij Kruls tot generaal-majoor, één onder een tweede besluit waarbij hij tot Chef-Staf Militair Gezag werd benoemd. Het kostte moeite, de koningin (in november '43 en in mei '44 had zij in radiotoespraken gezegd, dat het Militair Gezag slechts 'enkele weken, enkele dagen misschien' zou functioneren) over de brug te krijgen. Somer die haar begin '43 een uiterst ongunstig (en goeddeels onjuist) rapport had uitgebracht over de houding van het Algemeen Hoofdkwartier tijdens de Duitse invasie, stelde op schrift dat Kruls, toen een van de adjudanten van minister Dijkhoorn, niet tot het Algemeen Hoofdkwartier had behoord en van Heuven Goedhart die in een lang gesprek van Kruls de indruk had gekregen dat deze capabel en uitgesproken betrouwbaar was, drong er via prins Bernhard bij de koningin op aan, met beide benoemingen accoord te gaan. Zij bleef zich verzetten, maar het snelle verloop der gebeurtenissen liet haar geen keus – zij verleende haar toestemming, evenwel pas op de dag waarop Antwerpen werd bevrijd, 4 september.

'Een pak van mijn hart', noteerde van Lidth toen hij er een dag later bericht van kreeg, 'de kleine man' (Gerbrandy) 'deelt mij echter mede dat HM hem heeft meegedeeld 'dat zij er niet aan denkt', hem' (Kruls) 'in gehoor te ontvangen en deze minzame boodschap gewerd mij vóór de toestemming tot bevordering.'¹ Een tweede 'minzame boodschap' gewerd van Lidth een dag later: tegen Gerbrandy had de koningin ook nog gezegd dat zij het MG zou 'vernietigen' (d.w.z.: zo spoedig mogelijk opheffen); van Lidth troostte zich maar met de hoop 'dat zij nog tot andere gedachten komt.'²

Wapens voor de illegaliteit

Wij hebben in ons vorige hoofdstuk vermeld dat na de *débacle* van het *Englandspiel* Nederlandse illegale groepen hun eerste wapens en explosieven uit Engeland pas weer ontvingen in de laatste dagen van augustus en de eerste van september '44, dat die zendingen bestemd waren voor de Raad van Verzet, niet voor de Knokploegen (die overigens wel de eerste zending in ontvangst namen), en dat de OD, alle verzoeken van Six ten spijt, niets had ontvangen.

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 5 sept. 1944. ² A.v., 6 sept. 1944.

Wat had zich terzake van juni af in Londen afgespeeld?

De Britse *Special Operations Executive* (SOE) had een grote terughoudendheid te overwinnen om weer in Nederland te gaan opereren. In '42 en '43 was alles misgegaan en daardoor was bij de leiding van SOE de algemene indruk blijven hangen dat in het bijzonder in Nederland de illegale groepen zwaar gepenetreerd waren door Duitse verraders. Bovendien bleken zich in Frankrijk op plaatselijk niveau tal van moeilijkheden voor te doen met Franse illegale groepen. Zeker, deze groepen, samengevat in de *Forces Françaises de l'Intérieur*, stonden nominaal onder bevel van de Franse generaal Koenig, maar een deel van die groepen trok zich van diens bevelen weinig of niets aan en zo van de verstrekte wapens al een nuttig gebruik werd gemaakt in een guerrilla tegen de Duitse troepen, diezelfde wapens werden na de bevrijding van de betrokken delen van Frankrijk in tal van gevallen óók gebruikt om tot ergernis van de Geallieerde staven het recht in eigen hand te nemen. Wapenverstrekking aan illegale groepen betekende in elk geval steeds dat operaties zouden worden ondernomen waarvoor die staven slechts algemene aanwijzingen konden geven maar die zich aan een strikte beheersing onttrokken. Dat stuitte menige traditioneel denkende generaal tegen de borst. Montgomery was daar een van – Eisenhower daarentegen en met name ook de chef van zijn staf, *Lieutenant-General* Walter Bedell Smith, dachten er ruimer over, zo ook uiteraard de officieren van het aan *Shaef* toegevoegde *Special Forces Headquarters*.

Begin '44 was de *Dutch Section* van SOE onder nieuwe leiding geplaatst; *Lieutenant-Colonel* Dobson, tevoren hoofd van de *Belgian Section*, was er de chef van geworden. Aan Nederlandse kant was het Bureau Bijzondere Opdrachten opgericht (het BBO) teneinde met *SOE-Dutch* samen te werken. Hoofd van het BBO was de bejaarde generaal van Oorschot; deze had als zijn naaste helper de Engelandvaarder Klaas ('Kas') de Graaf aangetrokken die uit de illegale groep CS-6 afkomstig was, maar van de door deze op CS-6 gerichte operaties kwam niets terecht (de groep was 'opgerold'). In mei kreeg een tweede Engelandvaarder, de gewezen inspecteur van politie F. J. Klijzing, de feitelijke leiding van het BBO – hij bleek een kundige kracht. Hij had evenwel in januari bezet gebied verlaten en wist dus niet met zekerheid welke illegale groepen zich daar nog in de lente van '44 bevonden die men, als eenmaal het besluit ten principale was gevallen, van wapens en explosieven kon voorzien. De Knokploegen kwamen daarvoor in de eerste plaats in aanmerking maar dat er in bezet gebied in een landelijk verband samengevatte Knokploegen alsmede een Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers

bestonden, was aan Klijzing onbekend en werd in Londen pas ten volle duidelijk toen daar eind augustus (via Zwitserland) pater Lodewijk Bleijs aankwam die in Limburg een van de oprichters van de LO was geweest en in april '44 bezet gebied had verlaten met opdracht, de regering een nauwkeurig beeld te geven van het LO/LKP-complex; daaromtrent had, gelijk reeds vermeld, ook van Heuven Goedhart niets kunnen meedelen – van belang was natuurlijk wèl dat deze uitgesproken negatief dacht over de OD ('heeft zich met illegaal werk nimmer ingelaten') en uitgesproken positief over de Raad van Verzet ('een belangrijke en uitnemende illegale groep').

Er vond medio juli een bespreking plaats tussen van Heuven Goedhart en, aldus Klijzing, 'bepaalde Engelse officieren' (naar wij vermoeden: Dobson en zijn onmiddellijke superieuren), 'de heer van Heuven Goedhart heeft', zo ging Klijzing verder, 'de doelstellingen en de groeperingen van de RVV naar voren gebracht, omdat de Engelsen in het algemeen zeer weinig vertrouwen hadden in de Hollandse illegaliteit.'¹ Dat 'zeer weinig vertrouwen' sloeg bepaald ook op de OD. Tegen inschakeling van de OD bestonden, vertelde de Graaf aan de Enquêtecommissie², drie bezwaren: 'In de eerste plaats kon de Engelse veiligheidsdienst' (*MI-5* dus) 'zich daarmede niet verenigen in verband met de uitgebreide penetratie van vijandelijke spionnen die . . . in de OD had plaats gevonden' (penetratie had zich in werkelijkheid tot begin '43 voorgedaan, maar nadien niet meer). 'In de tweede plaats was het in de vorm waarin de OD toen bestond, niet goed dat te doen, omdat een zo grote organisatie geen goed werktuig was voor het uitvoeren van directieven van *Special Forces* die werkte met kleine organisaties', en in de derde plaats had, aldus de Graaf, Somer bezwaren: voor BI was de OD belangrijk als bron van spionage-gegevens en die bron kon opdrogen als de OD een taak kreeg bij het gewapend verzet, hetgeen ongetwijfeld tot versterkte activiteit van de 'SD' zou leiden. Daar kwam dan nog bij dat in regeringskring veel wantrouwen heerste jegens de OD. Van Heuven Goedhart getuigde eind juli in de Commissie-Terugkeer van zijn 'verontrusting' over de jongste stukken die van de OD waren binnengekomen (de stukken welke Six in april naar Londen had gezonden) en Van Lidth zei toen dat 'een nieuwe instructie' aan de OD in voorbereiding was.³ Dat begrip 'nieuwe instructie' was niet juist, want al in het 'coördinatie-telegram' van 8 juni hadden de koningin en Gerbrandy duidelijk gemaakt dat van een zelfstandig

¹ Getuige F. J. Klijzing, *Enq.*, dl. IV c, p. 1894. ² Getuige K. de Graaf, a.v., p. 1440. ³ Commissie-Terugkeer: 'Notulen', 27 juli 1944.

optreden van de OD geen sprake mocht zijn en van Lidth had dat eind juni in een brief aan de chef-staf van de OD herhaald. Er werd nu toch besloten om, kennelijk voor alle zekerheid, een nieuw telegram naar de OD te zenden (via de groep-'Albrecht'). Van Lidth en van Heuven Goedhart stelden samen de tekst op (zonder overleg met de koningin en Gerbrandy, waar de koningin bij Gerbrandy onmiddellijk bezwaar tegen maakte) – wij gaven die tekst, die op 21 augustus werd overgeseind, al in het vorige hoofdstuk weer: 'Uw taak zal uitsluitend daarin bestaan', stond er onder meer in, 'uw diensten ter ordehandhaving ter beschikking te stellen van de [regerings]vertegenwoordigers' (d.w.z. van het College van Vertrouwensmannen). 'In verband met vorenstaande kunnen de door u gereedgemaakte bekendmakingen terzijde gelegd.' Vermelding verdient nog dat Kruls voornemens was, OD-functionarissen zo spoedig mogelijk in te schakelen bij het Militair Gezag en dat hij, op verzoek van Somer en van Houten, begin augustus bij van Lidth bepleitte (vergeefs), 'een OD-lid' op te nemen in Vertrouwensmannen 'om ongelukken te voorkomen.'¹

Men neigde er dus toe, met de Raad van Verzet in zee te gaan. Bij Somer en van Lidth bleef evenwel beduchtheid heersen dat er sterke communistische invloeden in bestonden. Van Oorschot en Klijzing maakten zich daar geen zorgen over, van Oorschot zei tegen van Lidth, 'dat mij dit niet kon schelen, als de Duitsers maar verdwenen, en dan zouden wij later wel met de communisten afrekenen.'² Met dat al ging men voorzichtig te werk, men kon in juli in Engeland trouwens totaal niet beoordelen of onder de Raad van Verzet groepen ressorteerden die er voor in aanmerking kwamen, wapens en explosieven te ontvangen. Begin juli, d.w.z. nog vóór het beraad met van Heuven Goedhart, zond het BBO, zoals wij al in het vorige hoofdstuk vermeldden, twee geheime agenten, de Goede en Mulholland, naar bezet gebied, louter met de opdracht na te gaan of dergelijke groepen gelocaliseerd konden worden. Mulholland kwam toen in contact met de Knokploegen maar maakte dat kennelijk aan Londen niet duidelijk, althans: toen het *Special Forces Headquarters*, gezien de snelle opmars der Geallieerde legers, eind augustus goedvond dat de Nederlandse illegaliteit tot semi-militaire acties overging, werd, ook al ontvingen van Bijmens Knokploegen de eerste zending, de leiding van al die acties aan Thijssen van de RVV toevertrouwd, dit met de instructie er bij dat hij, na eerst zijn eigen groepen

¹ Brief, 8 aug. 1945, van H. J. Kruls aan van Lidth (MG, CSMG, 165). ² Getuige J. W. van Oorschot, *Enq.*, dl. IV c, p. 1540.

bevoorrad te hebben, de OD van wapens en explosieven moest voorzien; Somer was daarmee accoord gegaan en bij deze heeft, naar wij vermoeden, mede de wens een rol gespeeld dat naast de Raad van Verzet ook de OD de beschikking zou krijgen over machtsmiddelen.

Was daarmee alles geregeld wat men van Londen uit kòn regelen?

De koningin vond van niet.

Prins Bernhard Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten

Zoals wij in ons vorige deel in den brede hebben geschetst, was het van een vroeg stadium af de wens van koningin Wilhelmina dat prins Bernhard als opperbevelhebber van land- en zeemacht naar Nederland zou terugkeren; als zodanig zou hij daar ook belast zijn met de hoogste uitoefening van het militair gezag. Uiteraard zou dat een lid van de koninklijke familie in een bij uitstek kwetsbare positie brengen, maar de koningin achtte dat geen onoverkomelijk bezwaar; zij vertrouwde kennelijk dat de prins voldoende mate naar háár zou luisteren. Trouwens, zij wilde niet anders dan dat in de eerste tijd na de bevrijding van haar persoonlijk op een nog veel breder terrein de beslissende impulsen zouden uitgaan – was de prins eenmaal opperbevelhebber van land- en zeemacht, dan zou, bij handhaving overigens van de ministeriële verantwoordelijkheid, haar directe persoonlijke invloed groter zijn dan wanneer een willekeurige generaal (zij had het op generaals niet zo begrepen) als opperbevelhebber van land- en zeemacht zou optreden.

De eventuele benoeming van de prins in de door de koningin gewenste functie werd eind '43 goedgekeurd door de Commissie-Terugkeer (d.w.z. door de ministers Gerbrandy, van Angeren, Burger, Kerstens en van Lidth) alsook door Albarda (hij werd als enige der overige ministers om zijn mening gevraagd) en enkele maanden later werd door de Commissie-Terugkeer in beginsel vastgesteld dat de prins, die inmiddels bevorderd was tot luitenant-generaal en vice-admiraal, twee chefs-staf onder zich zou krijgen: kolonel de Bruyne voor het militaire, kolonel Kruls voor het civiele ressort. Begin april '44 evenwel moest men, gelijk reeds vermeld, door de gehele opzet een streep halen: Eisenhower wenste niet dat de prins 'functioneel' werd ingeschakeld en zag graag dat hij *Chief Liaison Officer* bleef. Dat betekende niet dat koningin en prins afstand deden van het denkbeeld dat de prins opperbevelhebber zou worden, maar alleen dat zij de verwezenlijking daarvan noodgedwongen uitstel-

den: tot in de 'tweede fase'; dan zou de Nederlandse regering immers weer volledig baas zijn in eigen huis. Voorshands geschiedde na Eisenhowers veto niet méér dan dat in juni een instructie werd opgesteld voor een 'bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten' en dat in juli aan de koningin werd voorgesteld, kolonel de Bruyne als zodanig te benoemen; nog voordat zij op dat voorstel had kunnen reageren, deed de Bruyne weten dat hij voor de hem aangeboden functie niet in aanmerking wenste te komen. Het bevelhebberschap bleef dus vacant; wel werd bij koninklijk besluit bepaald dat met ingang van een nader te bepalen datum luitenant-kolonel P. L. G. Doorman, in '40 adjunct-militair attaché te Brussel, benoemd zou worden tot chef-staf van de bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten en tot waarnemend bevelhebber. Dat besluit droeg de datum van 22 augustus '44. De tijd ging dringen.

Eisenhowers veto had de prins pijnlijk getroffen. Wat hem vooral dwars zat (en jegens vertrouwde relaties als Bedell Smith en de aan Eisenhowers staf verbonden ex-ambassadeur Anthony Drexel Biddle Jr.¹ zweeg hij daar niet over), was dat hij in wat kennelijk een van de belangrijkste perioden zou worden in de gehele geschiedenis van Nederland, zou zijn afgescheept met een onbeduidende functie; wij veronderstellen dat zulks de koningin even dwars zat als hem. Op 26 of 27 augustus nu kwam haar een krantenbericht onder ogen waarin sprake was van de *Forces Françaises de l'Intérieur* en hun (in Londen geposteerde) bevelhebber, generaal Koenig. 'Op hetzelfde ogenblik', zo schreef zij later in *Eenzaam maar niet alleen*, 'begreep ik dat iets dergelijks voor onze binnenlandse strijdkrachten tot stand moest komen'²: eenwording onder een bevelhebber, onder prins Bernhard. Telefonisch polste zij vervolgens eerst Gerbrandy die zich positief uitliet maar haar naar van Lidth, de minister van oorlog, verwees, en daarna de prins die enthousiast reageerde. Voor de koningin was de eventuele benoeming van de prins mede van belang omdat er de latere benoeming tot opperbevelhebber als het ware logisch uit zou voortvloeien.³

¹ Drexel Biddle had begin '44 ontslag genomen uit de diplomatieke dienst; hij was nadien lid geworden van de staf van Eisenhowers politieke adviseur William Phillips.

² Koningin Wilhelmina: *Eenzaam maar niet alleen* (1959), p. 363. ³ In *Eenzaam maar niet alleen* (pag. 363-64) schreef koningin Wilhelmina dat de leden van de *Forces Françaises de l'Intérieur* 'bij hun inlijving bij de Geallieerde legers de status van combattanten (kregen)', en vervolgens, na melding te hebben gemaakt van prins Bernhards benoeming: 'onze jongens zouden nu niet meer door de Duitsers als *franc-tireurs* mogen worden neergeschoten. Nu was de vijand verplicht ze als krijgsgevangenen te behandelen indien zij in zijn handen vielen.' Het is heel wel mogelijk dat de koningin dit alles heeft overwogen, maar men vindt dit motief in de in die

Op 28 augustus zocht prins Bernhard van Lidth op aan wie hij de volgende 'blocnoot' van de koningin overhandigde:

'De goede loop der gebeurtenissen betreffende de *Maquis* en de *FFI* onder generaal Koenig en de voldoening welke deze regeling schenkt aan de Franse bevolking, heeft mij er rekenschap van doen geven dat *onze* regeling van ditzelfde probleem terzijner tijd aan onze bevolking niet dezelfde voldoening kan geven. Er bestaan nog teveel leemten daarin. Ik stel er daarom prijs op dat mijn schoonzoon *thans reeds*, in afwachting van zijn benoeming tot opperbevelhebber van land-, zee- en luchtmacht, benoemd wordt tot bevelhebber der Ned. strijdkrachten onder Eisenhower. Dit zoude dus betekenen dat hij bij deze functie tevens het bevel zoude voeren over de scharen van het verzet in Nederland. Ik stel mij voor dat dit in ruimere kring voldoening zal geven en tevens alle min of meer op zichzelf staande eenheden in één verband samenbrengen. Ik heb dit denkbeeld aan mijn schoonzoon voorgelegd en hem gevraagd of hij daartoe eventueel bereid zoude zijn – tot mijn voldoening was dit wel het geval. Intussen heeft hij mijn aandacht er op gevestigd dat mijn plan alleen te verwezenlijken is mits enkele regelingen getroffen worden, welke ik hem verzocht met u te bespreken en te overleggen. Ik kan mij verenigen met de punten die hij mij voorlegde. Dat alsnog een regeling getroffen wordt, zoals ik mij die voorstel, acht ik bepaald een nationaal belang.

Mijn schoonzoon zal onverwijld hierover contact met u opnemen.

W.

Ik zie nu volkomen duidelijk dat een benoeming van hem tot opperbevelhebber *na* de bevrijding voor het gevoel van de mensen zal zijn als mosterd na de maaltijd! Ik hoop dat u mij deze korte inleiding van dit belangrijke onderwerp ten goede zult houden, het is mij niet mogelijk per blocnote de gehele zaak uiteen te zetten, waarover ik rijpelijk heb nagedacht en daarna uitvoerig met mijn schoonzoon heb besproken; hij kan u tot in bijzonderheden alles ervan vertellen.

W.¹

Van Lidth meende, en zei dit ook tegen de prins, dat de koningin 'groot gelijk' had met haar opmerking dat een benoeming van de prins

dagen opgemaakte stukken nergens vermeld. Wat de koningin als een Duitse verplichting zag, zou trouwens slechts geldigheid hebben in die gevallen waarin leden van de Binnenlandse Strijdkrachten in duidelijke formaties en met eigen onderscheidingssteken zouden opereren, maar zulk een wijze van optreden zou voor hen slechts zijn weggelegd als de Geallieerde strijdkrachten vlak in de buurt waren.

¹ Van Lidth nam de tekst van deze 'blocnoot' op 3 september '44 in zijn 'Dagboek' op.

tot opperbevelhebber na de bevrijding ('in de 'tweede fase' ', schreef hij) de bevolking 'als mosterd na de maaltijd' zou treffen. Welke 'regelingen' de prins nog ter sprake bracht, weten wij niet.¹ Van Lidth schreef terzake in zijn 'Dagboek' slechts het volgende:

'Inderdaad, het is aantrekkelijk voor het prestige van het Kon. Huis indien de prins zich aan het hoofd zou stellen van de verzetsgroepen. Bovendien zou dit het voordeel hebben dat [de] OD, die van deze verzetsgroepen deel zou uitmaken, dan ook niet meer eigenmachtig zou optreden. En tenslotte zou een 'actie tot bevrijding, uitgaande van eigen organisaties', evenals in Frankrijk, een uitstekende indruk maken. Ik heb de prins gezegd, dat hij m.i. niet aan het aanvaarden van deze functie mocht denken, tenzij

a) de Geallieerden bereid zouden worden bevonden op ruime schaal tijdig de nodige wapenen ter beschikking van de verzetsgroepen te stellen en

b) dat de Geallieerden zouden zorgen dat tijdig de nodige troepen zouden aanwezig zijn om de verzetsactie dadelijk te kunnen opvangen. Indien deze steun niet aanwezig is (zie Warschau), dan eindigt het avontuur stellig in een bloedbad en zal de prins daarvan weinig plezier beleven!

Hij is dat volkomen met mij eens en ik raad hem, een der *Shaef*-lieden die hij kent, een zekere generaal Smith, daarover te raadplegen. Ik geloof nauwelijks dat *Shaef* met het plan zal instemmen na de categorische verklaring . . . dat zij de prins niet in een '*functional*' maar in een '*honorary*'-functie wensen. Als ik het maar zo kan arrangeren dat . . . de prins uitsluitend wordt aangewezen als leider van de *maquis*, zoals Koenig in Frankrijk. Zal daarop nog nader terugkomen.²

Men ziet: van Lidth wilde niet verder gaan dan de prins 'leider van de *maquis*' te maken, hetgeen iets anders was dan 'bevelhebber der Ned. strijdkrachten onder Eisenhower', gelijk de koningin had voorgesteld. In eerste instantie hield de prins ook zelf die beperking in het oog. Hij zocht Bedell Smith op en dat bezoek leidde er toe dat deze na overleg met Eisenhower de prins d.d. 31 augustus een brief zond³ waarin o.m. dit stond:

'Now that the area of active operations is beginning to move towards the frontiers of Holland, the Supreme Commander has decided that the time has come to regard the members of the resistance movement in Holland as the 'Netherlands Forces of the Interior'. Lieutenant-General HRH Prince Bernhard has been nominated by the Netherlands Government to command the Netherlands Forces of the Interior under the command of General Eisenhower. These measures will take effect forthwith' –

¹ In december '79 herinnerde de prins zich dat niet meer. ² Van Lidth: 'Dagboek', 28 aug. 1944. ³ Exemplaar in (RvO) map 'Stukken prins Bernhard als BNS'.

in werkelijkheid was er op die 31ste augustus nog geen sprake van dat 'the Netherlands Government' tot de bedoelde benoeming was overgegaan. Toen de prins die dag van Lidth telefonisch verwittigde dat (zo noteerde deze) 'zijn plannetje om 'roverhoofdman' te spelen, d.i. vertaald: commandant van de verzetsgroepen in Nederland te worden, bij de Geallieerde autoriteiten (welke?) in zeer goede aarde (was) gevallen' ('hij heeft grote haast en wil dit dezer dagen publiceren!'), was van Lidths reactie: 'Ik voorzie nog vele moeilijkheden.'¹

Konden die zich niet ook in bezet gebied voordoen?

Diezelfde 31ste augustus begaf de prins zich naar het Bureau Inlichtingen alwaar ten dele door Somer en van Houten, ten dele door de prins het volgende, voor de Raad van Verzet bestemde telegram werd opgesteld²:

'In opdracht van regering het volgende. Er wordt overwogen de actieve Nederlandse verzetsgroepen bij eventuele krijgsverrichtingen in Nederland officieel te erkennen als binnenlandse militaire strijdkrachten.' De prins voegde hier toe: 'Op Geallieerd initiatief en met volledige instemming van HM en betrokken ministers zal prins Bernhard, door HM en Eisenhower aangewezen, vanuit het hoofdkwartier leiding hebben te geven aan deze strijdkrachten' (van 'Geallieerd initiatief' was geen sprake en de 'volledige instemming der betrokken ministers' was op die dag nog niet verkregen). De tekst vervolgde: 'Teneinde erkenning mogelijk te maken, moet door actieve verzetsgroepen Nederland de absolute verzekering worden gegeven dat deze eenhoofdige leiding zonder enige reserve wordt aanvaard . . . Wilt u spoedigst met OD en knokploegen LO' (hier voegde de prins toe: 'en andere hiervoor in aanmerking komende organisaties') 'overleg plegen . . . Snel antwoord waaruit blijkt dat gezamenlijke actie kan worden gevoerd en overeenstemming is verkregen, wordt verwacht.' Hier voegde de prins toe: 'Indien overleg lang duurt kunnen wij beginnen op bevestigend antwoord van u zelf. Overeenkomstige mededeling aan OD . . . Om praktische redenen geschiede uitdeling wapenen en munitie door bemiddeling van RVV.'

Zonder dat, voorzover bekend, een der ministers in deze tekst was gekend, deed het BBO nog op diezelfde 31ste augustus dit telegram toekomen aan Mulholland, die zijn verbindingsagent met Jan Thijssen was geworden. BI zond eenzelfde telegram via de marconist van de groep-'Albrecht' naar de chef-staf van de OD. Vermoedelijk ontving Six

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 31 aug. 1944. ² Exemplaar in Collectie-Ch. H. J. F. van Houten, map 'BS-tijd'.

de voor hem bestemde tekst pas vele dagen later – inmiddels had in elk geval Thijssen, zonder overleg te plegen met de OD, de Knokploegen of de LO (het Centraal Bureau van de LO bleef zelfs geheel onkundig van het bestaan van het telegram), laat staan met 'andere hiervoor in aanmerking komende organisaties', ja zelfs zonder overleg te plegen met zijn medeleden van de Raad van Verzet, op maandag 4 september het volgende telegram aan Londen gezonden¹: 'De ondergrondse strijders begroeten met vreugde in ZKH prins Bernhard hun opperbevelhebber. Zij wachten met ongeduld op zijn bevelen en hopen weldra onder zijn leiding met ontplooide vaandels de laatste vijand van de Nederlandse bodem te verdrijven' – een tekst die niet bepaald getuigde van inzicht hoe weinig door bewapende illegale werkers tegen de *Wehrmacht* ondernomen kon worden.

In Londen vernam van Lidth pas op 1 september van het telegram dat de vorige dag was opgesteld. 'Met Gerbrandy bij prins Bernhard', schreef hij 's avonds in zijn dagboek. 'Hij' (d.w.z. de prins) 'is druk (te druk) in de weer met zijn plannetje. Heeft BI en BBO daarin gekend en ontwerptel. opgesteld voor OD en RVV' (kennelijk had de prins niet gezegd dat het telegram al naar beide organisaties was verzonden). 'Ik zou een aansluitend telegram aan de 'coördinatie-groep' zenden'² – BI droeg daar op 1 september zorg voor; de tekst bereikte de Contact-Commissie der illegaliteit pas op de 4de. Die tekst werd nu overigens wel aan van Lidth voorgelegd, zo ook aan Gerbrandy die er van Heuven Goedhart bij haalde; deze laatste voelde er alles voor, de semi-militaire verzetsorganisaties onder de prins te plaatsen.

Met dat al reageerden van Lidth en Gerbrandy wel heel traag. Op 28 augustus had van Lidth de 'blocnoot' van de koningin ontvangen (zij had gelijk weergegeven, terzake tevoren al enig telefonisch overleg gepleegd met Gerbrandy), op 29 augustus was er vergadering van de ministerraad – geen woord werd er gezegd over het voorstel van de koningin. Op vrijdag 1 september had van Lidth zijn standpunt nog niet bepaald, evenmin op zaterdag de 2de. Pas zondagmorgen (de Geallieerden naderden de Belgische grens) kwam hij er aan toe, een antwoord op te stellen op de 'blocnoot' van de vorstin³; daarbij had hij ook een ontwerp-instructie voor de prins voor zich liggen, die ontvangen was van Bedell Smith.

Van Lidth ging met het denkbeeld, de prins tot bevelhebber der

¹ *Enq.*, dl. VII b, p. 35. ² Van Lidth: 'Dagboek', 1 sept. 1944. ³ Tekst van zijn nota: a.v., 3 sept. 1944.

Nederlandse strijdkrachten te benoemen en hem in die functie de leiding te geven van het semi-militair verzet, accoord. 'Na overleg', schreef hij, 'met de ministers Gerbrandy en van Heuven Goedhart werden een tweetal telegrammen naar Nederland verzonden' (het eerste van die twee telegrammen was verzonden *voor* zodanig overleg, maar dat wist van Lidth niet). 'Inderdaad', vervolgde hij, 'heeft medewerking van eigen bevolking aan de bevrijding onder leiding van prins Bernhard onschatbare psychologische waarde . . . maar ook wordt daarmee bereikt dat de verzetsgroepen en met name [de] OD niet op eigen gezag gaat handelen.'

Van Lidth herhaalde vervolgens de twee voorwaarden die hij op de 28ste al mondeling aan de prins had kenbaar gemaakt (de Geallieerden moesten de verzetsgroepen voldoende wapens geven en de Geallieerde strijdkrachten moesten tijdig ter plaatse zijn), en voegde er een derde voorwaarde aan toe: 'dat generlei actie zal worden ondernomen zonder uitdrukkelijke instructies van de Geallieerde opperbevelhebber . . . Ik heb ook dit punt met prins Bernhard besproken die geheel dezelfde mening is toegedaan . . . Het feit dat vooral in de grote steden communisten aan de verzetstroepen deelnemen (die tot de meest felle strijders behoren) en die wellicht in grote getale gewapend zullen worden, acht ik niet zonder gevaar, doch dit zal aanvaard moeten worden.'

Hij had, schreef hij verder, de ontwerp-instructie voor prins Bernhard gezien; daarin stond o.m. 'dat het tijdstip voor publikatie door de opperbevelhebber' (generaal Eisenhower) 'zal worden bepaald, na aanbeveling van ZKH.' Welnu, tot die publikatie kon pas worden overgegaan wanneer, aldus van Lidth,

'1. de bovenbedoelde ontwerp-instructie een definitieve vorm zal hebben aangenomen; 2. het antwoord op de naar Nederland gezonden telegrammen zal zijn ontvangen; 3. het kabinet zal zijn ingelicht over de getroffen regelingen . . . Intussen is het ontwerp-besluit tot benoeming van ZKH tot bevelhebber Ned. strijdkrachten in gereedheid gebracht en hoop ik u dit heden aan te bieden' – met 'heden' bedoelde van Lidth maandag 4 september, de dag waarop zijn nota zou worden getypt.

Nauwelijks had hij deze nota in manuscript geschreven of hij werd opgebeld door Drexel Biddle die hem zei, van generaal Bedell Smith (deze bevond zich nu in Normandië waar Eisenhowers hoofdkwartier van 1 september af in vol bedrijf was) telefonisch vernomen te hebben dat men de tekst van Eisenhowers ontwerp-instructie voor prins Bernhard (de prins had bij Bedell Smith op spoed aangedrongen) als definitief kon beschouwen. Daarmee viel de eerste van de door van Lidth met het oog op een publikatie gestelde voorwaarden weg; twee bleven er over: de

ontvangst van de antwoord-telegrammen van of namens de Nederlandse illegaliteit en het inlichten van het gehele kabinet. Dat laatste kon desnoods de volgende dag gebeuren, 4 september, maar ook op de 5de, een dinsdag – de vaste wekelijkse vergadering van de ministerraad vond steeds op een dinsdag plaats.

Twee waren er die, gehoord de berichten over de voortgang der Geallieerde legers, op dat alles niet wilden wachten: de koningin en de prins. Zeker, zij achtten de bundeling van het semi-militair verzet van belang maar waar het hun en met name de koningin op aankwam was dat de prins tot opperbevelhebber van land- en zeemacht zou worden benoemd; daarvoor was het 'bevelhebberschap der Nederlandse strijdkrachten' slechts de aanloop. Eisenhower had zijn accoord verleend met dat bevelhebberschap – waarom talmde de Nederlandse ministers?

Zondagmorgen trachtte de koningin Gerbrandy in zijn buitenhuisje te Essendon te bereiken; zij kreeg er van Heuven Goedhart aan de telefoon die haar slechts kon meedelen dat de minister-president naar Londen was gegaan om er, wat hij elke zondagmorgen deed, de dienst in de Schotse kerk bij te wonen. 'Wat doet meneer Gerbrandy vandaag in de kerk', zei de koningin, zij had een urgente zaak te bespreken.¹ Van Heuven Goedhart reed naar *Stubbings House* waar hij, behalve de koningin, majoor van Houten aantrof. De koningin zei hem dat zij wenste dat het ontwerp-besluit tot benoeming van de prins tot bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten haar nog diezelfde dag ter tekening zou worden voorgelegd en dat die benoeming 's avonds zou worden bekendgemaakt. Van Heuven Goedhart nam op zich, daarvoor te zorgen, reed naar Essendon terug en vandaar werd van Lidth opgebeld met de mededeling dat hij zijn ontwerp-koninklijk besluit onmiddellijk bij de koningin moest laten bezorgen. Het besluit moest nog opgesteld worden. Dat deed Kruls. In een concept dat inmiddels rechtstreeks van *Stubbings House* was ontvangen², stonden in de aanhef de woorden: 'In afwachting van de voorgenomen benoeming van mijn schoonzoon tot Opperbevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten.' Die woorden werden geschrapt en er ging een ontwerp-besluit naar de koningin toe waarin niet méér stond dan dat prins Bernhard tot bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten onder Eisenhower was benoemd. De koningin ondertekende het stuk en gaf de prins, die er mee naar Londen vertrok, de tekst mee van een 'mededeling namens Hare Majesteit de Koningin' die des avonds

¹ Gerbrandy, 9 dec. 1955. ² Tekst in Collectie-Ch. H. J. F. van Houten, 'Collectie Londen', 13.

in de uitzending van Radio Oranje moest worden voorgelezen. Bij die uitzending waren Gerbrandy, van Heuven Goedhart en de prins aanwezig. 'Landgenoten', aldus de voorgelezen mededeling,

'Gij weet dat de bevrijding voor de deur staat. Gij weet dat onze land-, zee- en luchtmacht schouder aan schouder vecht met de bondgenoten en daarbij kranks werk doet. Het is mij bekend dat onze binnenlandse strijders het grote ogenblik van zich aan te sluiten bij de actie der zegevierende legers met ongeduld afwachten. Ik wil u thans mededelen dat ik prins Bernhard heb benoemd tot bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten onder het opperbevel van generaal Eisenhower. Prins Bernhard neemt hierbij de leiding op zich van het gewapend verzet in Nederland. Tot spoedig weerziens!'

Prins Bernhards benoeming werd vervolgens in een bekendmaking van generaal Eisenhower bevestigd en daarna richtte de prins zich persoonlijk tot de 'Nederlandse ondergrondse strijders' aan wie hij bevel gaf ('mijn eerste bevel'), zich van 'vroegtijdige en afzonderlijke acties' te onthouden, en adviseerde zo spoedig mogelijk armbanden gereed te maken 'waarvan gij de kleur kunt vaststellen maar waarop in elk geval met duidelijke letters het woord 'Oranje' moet staan', 'gebruik deze echter niet zonder mijn bevel.' Er volgde nog een (al eerder die avond in het Nederlands Nieuws van de *BBC* uitgezonden) 'boodschap van de Geallieerde opperbevelhebber aan het Nederlandse volk' waarin o.m. werd gezegd: 'Probeer niet tot een algemene opstand te komen', 'zorgt er voor dat de vijandelijke spoorweg-, waterweg- en wegenverbindingen op alle mogelijke plaatsen verhinderd worden', en (dat was veruit het belangrijkste): 'het uur der bevrijding, waarop Nederland zo lang heeft gewacht, is nu zeer nabij.'

'Om half negen', zo noteerde van Lidth later die avond (hij had drie gasten gehad), 'houdt de prins een toespraak die ik niet zeer gelukkig vind. Teveel in de toon 'ik beveel', mij dunkt beter ware: 'namens de opperbevelhebber draag ik u op.' Door van Lidths gasten werd de benoeming van de prins sterk veroordeeld. 'Héél enthousiast ben ik ook niet', schreef van Lidth nog, 'vooral niet over de hals-over-kop-methoden waarmee dit door HM wordt doorgedreven.'¹

Tegen die methoden uitten, toen het kabinet op maandagavond 4 september bijeenkwam, ook andere ministers bezwaren en toen Gerbrandy, van Lidth en van Heuven Goedhart voorstelden dat het konink-

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 3 sept. 1944.

lijk besluit tot benoeming van de prins door alle ministers gecontrasigneerd zou worden, werd hun duidelijk gemaakt dat zij dat maar met hun drieën moesten doen en dat het gebeurde zich niet mocht herhalen. 'Omtrent de benoeming van prins Bernhard tot opperbevelhebber' (te lezen: een *eventuele* latere benoeming) 'wordt besloten', aldus de notulen, 'dat het betreffende koninklijk besluit door alle ministers zal worden gecontrasigneerd'¹ – te zijner tijd dan.

Maandag 4 september

Er heerste op maandag 4 september in Londen groot enthousiasme: de Geallieerden hadden Brussel bevrijd. 'Volgens officiële berichten', aldus Radio Oranje om één uur des middags, 'staan Britse troepen ergens in België op 60 km van de Nederlandse grens. Volgens een Duits bericht dat nog niet van Geallieerde zijde bevestigd is' (het bericht was onjuist), 'zouden Amerikaanse troepen aangekomen zijn in Zuid-Limburg bij het Julianakanaal.' Belangrijker nog: 'Generaal Dempsey' (de bevelhebber van het Britse Tweede Leger) 'ontmoette op 2 september een aantal oorlogscorrespondenten in Atrecht en zei hun: 'Het Duitse leger bevindt zich in een staat van ontbinding.' Nu, als een zo hooggeplaatste militair zich aldus had uitgelaten, mocht men aannemen dat de Geallieerden hun stormloop vrijwel ongehinderd zouden kunnen voortzetten.

Daags tevoren, 3 september, had de koningin aan majoor van Houten opdracht gegeven, zo spoedig mogelijk naar bevrijd Nederland te gaan teneinde de eventuele overtocht te regelen van diegenen die zij als eersten wenste te raadplegen, tenminste als dat raadplegen niet 'thuis' kon geschieden. Zij dacht, had zij genoteerd aan 'leden van verzet en groep Bosch-Parool, *Vrij Ned.*, dus [illegale] pers, leden v. raad v. advies' (de Contact-Commissie der illegaliteit) 'en is deze niet voluit representatief dan wat er niet in zit ook! ... Ook, indien er zijn, Kamerleden die bekeerd' (d.w.z. 'vernieuwd') 'zijn. Zeggen dat ik ieder recht wil laten wedervaren, persoonlijke indruk krijgen.'² Maandag 4 september voegde de koningin hier een meer in haar persoonlijk vlak liggende opdracht aan toe: van Houten moest in bevrijd gebied uitzien naar 'een hospita', d.w.z. een weduwe van een gefusilleerde illegale werker bij wie de koningin haar

¹ Ministerraad: Notulen, 4 sept. 1944. ² Koningin Wilhelmina: Aantekeningen, 3 sept. 1944 (archief kab. van de koningin).

intrek wilde nemen, 'het komt er voor mij op aan', schreef zij nog, 'waar ik toch het uiterste wil presteren, dat ik doelmatig en zoals mij de handen staan aan de slag kan gaan zodra ik aangekomen ben.'¹

In alle nieuwsbulletins van het Nederlands Nieuws van de *BBC-European Service* werd, naar wij vermoeden (de betrokken teksten zijn niet bewaard gebleven), de uitlating van generaal Dempsey herhaald. Hetzelfde geschiedde in het avondkwartier van Radio Oranje, maar daaruit viel nog méér hoop te putten. 'De invasie van Duitsland staat te beginnen', hoorde men in een commentaar op het nieuws (het was door mij geschreven), waarin ook gezegd werd dat Hitler 'in september 1944' ten val zou komen. Uitgezonden werd voorts een nieuwe boodschap van generaal Eisenhower, nu aan de bevolking van Rotterdam, waarin 'het personeel van de havens en de spoorwegen' verzocht werd, 'ter beschikking te blijven in de buurt van de plaats waar zij nu werken', en waarin werd opgeroepen, 'industriële installaties, machines, locomotieven, signalen, wagens, voertuigen, kranen, openbare bedrijven en brandweerininstallaties' tegen vernietiging door de Duitsers te beschermen (kennelijk verwachtte het Geallieerde opperbevel binnen hoogstens enkele dagen Rotterdam bereikt te hebben). Uitgezonden werd tenslotte een toespraak van Gerbrandy welke de harten ook al sneller deed kloppen.

H. J. van den Broek, chef van Radio Oranje, had maandagmiddag het concept voor die toespraak geschreven. De eerste zin begon: 'Nu de Geallieerde legers in hun onweerstaanbare opmars de Nederlandse grens naderen', maar toen Gerbrandy aan het einde van de middag de tekst te zien kreeg, 'trok', aldus later van den Broek, 'een brede glimlach over zijn gezicht. Hij haalde zijn potlood voor de dag, zette een dikke streep, maakte een krabbel en in plaats van 'naderen' kwam daar, tot mijn stomme maar vreugdevolle verbazing, te staan: 'overschreden hebben.'² Gerbrandy had gemeend die correctie te mogen aanbrengen omdat het Bureau Inlichtingen eerder op de middag via een geheime zender in Brabant een bericht ontvangen had, inhoudend dat de Geallieerden Breda hadden bereikt.³ De woorden waarmee Gerbrandy om kwart over acht 's avonds zijn toespraak begon, vormden wereldnieuws; alle grote Geallieerde persagentschappen zetten het op hun telex: '*Allied forces have*

¹ A.v.: 'Blocnoot' aan Ch. H. J. F. van Houten, 4 sept. 1944 (Collectie-van Houten, 'Londense tijd', 14). ² H. J. van den Broek: *Hier Radio Oranje. Vijf jaar radio in oorlogstijd* (1948), p. 260-61. ³ Op die maandag zijn wellicht enkele Britse patrouillewagens in de buurt van Breda geweest; dat staat niet onomstotelijk vast. Heeft het feit zich voorgedaan, dan zijn die patrouillewagens in elk geval weer snel naar België teruggekeerd.

'BRED A BEVRIJD'

entered Holland!' De *BBC-Home Service* begon er zijn meest beluisterd *news-bulletin* mee, het *Nine o'clock-news*, en speelde vervolgens het Wilhelmus.

Op dat moment was het met spoed bijeengeroepen kabinet in vergadering bijeen. Besloten werd dat de ministers-'kwartiermakers' zich 'ten spoedigste' naar Nederland zouden begeven. Er werd voorts vastgesteld dat niet minder dan 27 wetsbesluiten onder de datum van 4 september 1944 zouden verschijnen; daaronder waren het wetsbesluit op de bijzondere staat van beleg, de wetsbesluiten op het gebied van de bijzondere rechtspleging, het Zuiveringsbesluit, de 'sociale' wetsbesluiten van van den Tempel en het wetsbesluit-Tijdelijke bestuursvoorziening, hetwelk de samenstelling van de colleges van gedeputeerde staten en van burgemeesters en wethouders regelde. Tenslotte werd men het eens over het Politiebesluit (Burger stemde als enige tegen), over de aan de koningin voor te leggen regeling inzake de vertegenwoordigende lichamen (van den Tempel stemde als enige tegen), over het Persbesluit, over het Bioscoopbesluit en over de wachtgeldregeling voor de opvarenden van de koopvaardij. Pas tegen twaalf uur gingen de ministers uiteen.

Inmiddels had het Nederlands Nieuws van de *BBC* om kwart voor twaalf, zulks op gezag van de Nederlandse Regeringsvoorlichtingsdienst, de nogal algemene formulering welke Gerbrandy om kwart over acht had gebruikt ('de Nederlandse grens overschreden') nader geconcretiseerd: Breda was bevrijd. De RVD had dat òf van Gerbrandy òf van het Bureau Inlichtingen vernomen, was van de juistheid van het bericht niet helemaal zeker geweest, maar had het doorgegeven in de verwachting dat de Britse militaire censor (alle berichten moesten die censor passeren) er wel een streep door zou halen als het onjuist was; de censor van zijn kant had uit het hoofdkwartier van het Britse Tweede Leger niet méér vernomen dan dat de Britten in Antwerpen waren maar volgde in de om zich heen grijpende uitgelatenheid de gedachtengang dat als de Nederlandse regering op grond van eigen, directe informatie met stelligheid beweerde dat Breda was bevrijd, er voor hem geen reden was, de juistheid van dat bericht in twijfel te trekken; trouwens, eenzelfde censor had eerder op de avond alle bewoordingen van Gerbrandy's toespraak ('de Nederlandse grens overschreden') goedgekeurd.

Zo kon het gebeuren dat het dinsdagmorgen vroeg in heel bezet Nederland van mond tot mond vloog: 'Ze zijn al over de grens! Ze zitten al in Breda!' Of waren ze al verder? Soms al in Rotterdam waar alles wat met de haveninstallaties samenhang moest worden beschermd?

Dolle Dinsdag

Wat merkte de bevolking in bezet gebied op dinsdag 5 september¹ van maatregelen van de bezetter? Niet zo veel, maar dat weinige was niet geheel zonder betekenis. Daags tevoren had Seyss-Inquart met onmiddellijke ingang de *Ausnahmezustand* (zoals wij al eerder schreven: een Duitse 'staat van beleg') afgekondigd. Twee bekendmakingen waren verschenen, een van Seyss-Inquart, een van Rauter; vermoedelijk waren de teksten maandagavond uitgezonden door de draadomroep (Radio Hilversum zond ze niet door de aether), hetgeen betekende dat diegenen die aangesloten waren op de plaatselijke centrales van die omroep (in het gehele land bedroeg het aantal aansluitingen vermoedelijk ca. 300 000), van de bekendmakingen op de hoogte konden zijn; meer algemene bekendheid verkregen deze echter pas op dinsdag toen de teksten in de dagbladen verschenen.

De *Ausnahmezustand* beruiste op een verordening welke Seyss-Inquart in mei '44 had uitgevaardigd. Krachtens die verordening stelde de *Reichskommissar* zich ietwat op de achtergrond. Hij had het vertrouwen niet opgegeven dat het Derde Rijk zich zou kunnen handhaven, hoopte in mei '44 dat de grote Geallieerde invasie zou worden afgeslagen, was er niet afkerig van, nadien zijn politieke taak in Nederland te hervatten, en wenste dan persoonlijk niet belast te zijn met de herinnering aan de ongetwijfeld harde maatregelen die tijdens de *Ausnahmezustand* zouden zijn genomen. Tijdens die toestand zou *Generalkommissar* Wimmer naar voren treden als zijn algemene plaatsvervanger, Rauter als zijn plaatsvervanger in alle politieke aangelegenheden (binnenskamers was voorts bepaald dat de provinciale *Beaufragten des Reichskommissars* alle benoe-

¹ Het begrip 'Dolle Dinsdag' is, voorzover bekend, het eerst gebruikt in het nummer van 15 september 1944 van *De Gil*, het in schijn soms anti-Duitse tijdschrift (het was er in werkelijkheid op gericht, in de publieke opinie in bezet gebied zoveel mogelijk verwarring te stichten) dat de *Abteilung Aktivpropaganda* van het *Reichskommissariat* van begin maart '44 af deed verschijnen. Er werden in september van *De Gil* per nummer nog tienduizenden exemplaren verkocht. Uiteraard is het mogelijk dat men vóór 15 september al in particuliere kringen, terugziende op wat die 5de september was gebeurd, van 'Dolle Dinsdag' heeft gesproken; het was een perfecte aanduiding.

'AUSNAHMEZUSTAND'

mingsbevoegdheden van de commissarissen der provincies zouden overnemen). In de verordening van mei '44 was al aangekondigd dat wie tijdens de *Ausnahmezustand* verzet pleegde, in beginsel zijn leven verbeurde (slechts in bijzondere gevallen zouden zware gevangenisstraffen worden opgelegd); dat hoorde en las men nu ook in Seyss-Inquarts bekendmaking over de 'uitzonderingstoestand':

'De bevolking moet orde en rust bewaren . . . Het vluchten, ook uit door strijd bedreigde gebieden, is verboden. Alle bevelen van militaire instanties en van civiele bureaus der bezettende macht moeten zeer nauwkeurig worden opgevolgd.

. . . Elk verzet tegen de bezettende macht wordt overeenkomstig de aan de troepen gegeven bevelen onmiddellijk en op energieke wijze met geweld van wapenen gebroken. Elke poging zich met de vijand in te laten of de kracht van het Grootduitse Rijk en zijn bondgenoten te benadelen of de uitvoering van een militaire opdracht te verhinderen, ieder verzet, iedere verstoring van de openbare orde, iedere benadeling van het arbeidsproces en ieder optreden dat de voorziening in gevaar brengt, wordt gestraft met de dood of zware vrijheidsstraffen.'

Rauters bekendmaking hield in dat op 'samenscholingen van allerlei aard, in het bijzonder die welke een demonstratief karakter dragen, waarbij meer dan vijf personen bij elkaar staan', onmiddellijk het vuur zou worden geopend door de *Wehrmacht*, de *Waffen-SS* of de *Ordnungspolizei*, en dat het uitgaansverbod 's avonds om acht uur zou ingaan in plaats van om tien uur; dat verbod zou tot vier uur 's morgens duren en wie zich in die tijd op straat bevond en 'niet direct op de eerste aanroep' zou blijven staan, zou onmiddellijk beschoten worden door *Wehrmacht*, *Waffen-SS* of *Ordnungspolizei*.

Dreigende taal! Uit dat alles was evenwel op die dinsdag slechts één voorschrift van onmiddellijke en algemene betekenis: men moest 's avonds om acht uur binnenshuis zijn. Die bepaling maakte de activiteit der illegale groepen extra moeilijk.

★

Terwijl de afkondiging van de *Ausnahmezustand* er op leek te wijzen dat de bezetter voornemens was zich zo lang mogelijk te handhaven, deden andere verschijnselen eerder vermoeden dat hij bezig was, al zijn krachten terug te trekken of dat dat terugtrekken zich spoedig zou voordoen. Door

Limburg, Noord-Brabant en Gelderland hield op Dolle Dinsdag de vlucht van uit Frankrijk en België afkomstige onderdelen van de *Wehrmacht* aan, soms gemengd met onderdelen van andere Duitse en ook van 'foute' Nederlandse formaties. Bij Deventer zag men die dinsdag 'een hele file' passeren:

'Kanonnen, fouragewagens, vrachtauto's, uitpuilend van Moffen. In uniform en in burger. Soldaten, officieren, *Todt*-kerels, *Parteigenossen*. Ze kijken met verbeterde tronic. Daar, een stelletje met NSB-pakjes aan, landwachters, auto na auto. Dan een nieuwe afdeling, paarden en wagens, boerenkarren, huifkarren, platte wagens . . . Wat een armzalig zoodje.'

Wie in de buurt woonde van Duitse bureaus, nam daar tekenen van een nerveuze activiteit waar. Die waren het duidelijkst merkbaar bij de *Aussenstellen* en *Aussenposten* van de *Sicherheitspolizei und SD*. In allerrijl werden er grote hoeveelheden stukken vernietigd (men zag de schoorstenen roken). Ook het *Judenreferat, IV B 4*, in Velp verbrandde al zijn dossiers, en met eenzelfde vernietiging van stukken werd die dag ook in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam begonnen. Uiteraard betekende zulks dat de 'SD' een groot deel van zijn eigen gegevens over de illegaliteit vernietigde. Schöngarth, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, meende dat dat niet bezwaarlijk was – zorgvuldig opsporingswerk achtte hij voortaan overbodig; hij hief in feite de gehele *Sicherheitsdienst* op en gaf bevel, de functionarissen die onder deze afdeling van zijn staf ressorteerden, *Abteilung III*, allen in te delen bij de 'executieve' afdeling, *Abteilung IV*. Voorts gelastte hij de volledige ontruiming en afbraak van het *Judendurchgangslager* Westerbork, de barakken moesten naar het *Frauenkonzentrationslager* Ravensbrück overgebracht worden. *Lagerkommandant* Gemmeker wees er op dat een volledige ontruiming niet onmiddellijk kon worden uitgevoerd aangezien hij krachten nodig had om de barakken af te breken; hij mocht er in eerste instantie driehonderd houden (en breidde dat uit tot de ca. vijfhonderd Joden die in Westerbork nog aanwezig waren na het vertrek van de laatste twee deportatietreinen naar Theresienstadt en Auschwitz) – wèl gaf hij opdracht de volledige kampadministratie te vernietigen (enkele stukken van de Joodse *Lagerleitung* en kopieën van de deportatielijsten welke die *Lagerleitung* clandestien had laten vervaardigen, bleven bewaard) en ter intimidatie liet hij vier Joden

¹ C. B. Struppert: *Onrust over de Worp. Belevissen van de bewoners van de Linker-IJsseloever gedurende de bange jaren 1940-1945* (1945), p. 20-21.

die bij een poging om uit het kamp te vluchten waren gegrepen, voor een vuurpeloton zetten. Een van de vier overleefde de executie maar werd daags daarna op last van Gemmeker alsnog doodgeschoten.

Ook in Amsterdam heerste een zekere mate van verwarring binnen het Duitse apparaat, vooral ook bij de Duitse roofofbank Lippmann-Rosenthal in de Sarphatistraat. Daar riep de feitelijke beheerder, de Duitser O. Witscher¹, zijn afdelingschefs bijeen, zei hun dat hij er met veel moeite in was geslaagd Seyss-Inquarts *Beaufragter* voor Amsterdam telefonisch te bereiken en dat deze zijn voorstel had goedgekeurd, een groot deel van de bankadministratie onmiddellijk te vernietigen. Witscher was, aldus een van de afdelingschefs, K. V. K. Mulisch (deze nam in de hongerwinter Witschers plaats in), *'überaus erregt [und] sprach Selbstmordabsichten aus, sodass alle Anwesenden sich Mühe gaben, ihn einigermaßen zu beruhigen'*; toen het er in de middag *'tatsächlich danach aussah, alsob die Besetzung Amsterdams'* (d.w.z. de bevrijding) *'nur noch eine Frage von Stunden sei'* (wij citeren nog steeds Mulisch), vertrok Witscher per trein naar Duitsland²; alle stukken inzake de benoeming van *Treuhänder* voor Joodse ondernemingen had hij persoonlijk in de ketels van de centrale verwarming gestopt, zo ook alle richtlijnen voor het te voeren beleid.

Wij hebben geen overzicht van wat zich aan Duitse kant elders in Amsterdam en in andere steden des lands aan overeenkomstige verschijnselen heeft voorgedaan³ maar het ligt voor de hand te veronderstellen dat de verwarring daar het grootst was waar men de chaotische terugtocht van Duitse militairen uit Frankrijk en België had kunnen gadeslaan, anders gezegd: in het zuiden des lands. Gelijk al aan het slot van hoofdstuk 2 vermeld, was hier met name de *Luftwaffe* al op maandag 4 september begonnen de vliegvelden te ontruimen; die ontruiming werd op dinsdag voortgezet waarbij men zich veelal de tijd niet gunde om de resterende voorraden (veel was op maandag de lucht ingegaan) te vernietigen. De vroegere *Abwehr*-officier Giskes die met enkele medewerkers van zijn *Frontaufklärungskommando 307* Brussel had verlaten, trof op

¹ Formeel was de Duitse bankier A. Flesche beheerder (*Treuhänder*), maar deze wilde met het bedrijf aan de Sarphatistraat niets te maken hebben. ² Brief, 1 maart 1945, van K. V. K. Mulisch aan A. Bühler (Doc II-418, a-1). ³ Vermelding verdient nog dat een *Sachbearbeiter* van *Abteilung IV*, H. K. O. Haubrock, die dag naar Warmond trok om er mr. E. E. Menten, in '43 gearresteerd als een van de leden van het Nationaal Comité, later vrijgelaten, om een schuilplaats te vragen (Haubrock had Mentens zaak behandeld en zich naar verhouding steeds 'fatsoenlijk' gedragen). In den lande deden zich voorts gevallen voor waarbij Duitse militairen Nederlandse burgers om een schuilplaats verzochten.

het vliegveld Gilze-Rijen nog 'bergen van munitie' aan 'naast het schietvaardige afweergeschut' en 'de gevulde magazijnen en benzine-opbergplaatsen lagen onbewaakt.'¹ In Eindhoven en Nijmegen (op Zuid-Limburg komen wij nog terug) was de paniek aan Duitse kant het grootst; uit Eindhoven trok de 'SD' weg, uit Eindhoven en uit Nijmegen de *Ordnungspolizei*; mèt de haastig vertrekkende Duitsers sloegen ook de 'foute' Nederlandse functionarissen op de vlucht die het meeste contact met die Duitse instanties hadden onderhouden.

Het spreekt vanzelf dat een ieder die op Dolle Dinsdag al die geüniformeerde Duitsers en 'foute' Nederlanders koffers naar diverse transportmiddelen zag dragen (de gemeenten Amsterdam en Den Haag verloren die dag al hun autobussen en daarnaast werden ook vrachtauto's gevorderd²) en die deze vehikels zag wegrijden, dat gebeuren als aankondiging beschouwde van de spoedige komst der bevrijders. Te bedenken valt daarbij dat men verschijnselen die in hetzelfde vlak lagen, al enkele dagen eerder had kunnen gadeslaan toen begonnen was met de evacuatie van Rijksduitse burgers, en dat op Dolle Dinsdag zelf het vertrouwen in die spoedige komst der Geallieerden praktisch in het gehele land een machtige impuls kreeg toen men na en met die Rijksduitsers ook talrijke NSB'ers haastig zag wegtrekken.

Wat die Rijksduitsers betreft: er waren er in de zomer van '44 in bezet Nederland ca. vijf-en-dertigduizend, vrouwen en kinderen meegeteld en ook de z.g. *Bombenweiber*: vrouwen uit Duitsland die met het oog op Geallieerde bombardementen van Duitse steden in de laatste maanden van '43 en de eerste van '44 op last van het *Reichskommissariat*, samen met hun kinderen, in Gelderland en Limburg waren gehuisvest, in totaal wellicht ruim tienduizend personen. Na *D-Day* had het *Reichskommissariat* opdracht gegeven dat de gezinnen van Rijksduitsers die in het westen des lands werkzaam waren, naar het oosten zouden verhuizen. Hoeveel verhuizingen toen plaatsvonden, weten wij niet; wij nemen aan dat niet zo velen aan die opdracht gevolg gaven en dat diegenen die dat wèl deden, in veel gevallen naar familie in Duitsland doorreisden. Hoe dat zij, in de laatste dagen van augustus gaf het *Reichskommissariat* een algemener opdracht: alle Rijksduitsers wier verdere aanwezigheid niet noodzakelijk was, moesten naar Duitsland vertrekken. De Nederlandse Spoorwegen stelden hiervoor extra treinen ter beschikking; de eerste van die

¹ H. J. Giskes: *Abwehr III F. De Duitse contraspionage in Nederland* (1949), p. 270.

² Hier en daar in het westen des lands ook paarden en wagens alsmede binnenvaartschepen.

treinen vertrokken op zondag 3 september (toen verliet ook *Frau Seyss-Inquart* met haar kinderen Den Haag); meer treinen volgden op maandag; op maandagavond evenwel werd het vervoersprobleem aanzienlijk gecompliceerder, doordat Mussert toen besloot dat vrouwen en kinderen van NSB'ers en mannelijke NSB'ers voorzover zij niet voor de militaire dienst geschikt waren, ook geëvacueerd zouden worden.

In dat verband dienen wij eerst op de positie van de NSB in te gaan – een thema waarvan wij in hoofdstuk 2, toen wij een overzicht gaven van bezet gebied in de zomer van '44, aankondigden dat wij het in *dit* hoofdstuk zouden behandelen.

De NSB'ers op de vlucht

Sinds '40 al was de NSB naar het oordeel van de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk volledig in diskrediet gebracht maar zij was ook, en dat hing daarmee samen (elke NSB'er had gemiddeld omstreeks tachtig hem min of meer vijandig gezinde andere Nederlanders tegenover zich), in de zomer van '44 in vèrgaande mate gedemoraliseerd. De meeste 'gewone' NSB'ers durfden nauwelijks meer voor hun overtuiging uitkomen. Hun kijk op de oorlog werd veelal bepaald door wat hun anti-Duitse omgeving dacht. Zeker, er waren er nog die zich vastklampten aan de bemoedigende parolen welke telkens opnieuw door de Duitse propaganda werden verspreid, maar het is de vraag of velen van dezulken in hun hart niet beter wisten; bovendien werden die parolen door het oorlogsverloop gelogenstraft. Vóór *D-Day* heette het dat de grote Geallieerde landing afgeslagen zou worden – zij lukte. Nadien, dat de *Wehrmacht* de Britten en Amerikanen weer de zee zou indrijven – dat bleek onmogelijk. In de tweede helft van juni leidde de inzet van de *V-1*'s er toe dat de NSB'ers weer hoop vatten (de Duitse berichten over de immense verwoestingen die het nieuwe wapen in Londen zou hebben aangericht, werden grif geloofd¹) maar eind juli kregen zij het schok-

¹ Als tekenend voorbeeld citeren wij uit het hoofdartikel dat *Storm-SS*, het weekblad van de Germaanse SS in Nederland, op 23 juni publiceerde: 'Londen brandt. De hoofdstad van het Britse wereldrijk gaat onder in bloed en vlammen. De hemel boven Zuid-Engeland weerspiegelt het rood en geel van de kolkende vuurzeeën die bruisend heenspoelen over de grootste stad aller tijden . . . Het hart, de hersens, het centrale zenuwcentrum, het ingewand van het *Empire* – kantoren, banken, departementen, vemen, werven, arsenalen en fabrieken zijgen ineem, verteren in het helse vuur dat neerregent uit de midzomerhemel: Duitslands geheime wapen is in de strijd gebracht', enzovoort, enzovoort.

kende bericht te verwerken dat er een aanslag op Hitler was gepleegd, en werd ook duidelijk dat het Rode Leger aan het Oostelijk front enorme overwinningen had behaald en dat de *Wehrmacht* het in Normandië niet kon bolwerken. Terugziende op de tweede week van augustus rapporteerde de *Sicherheitsdienst* met betrekking tot de stemming 'in *allgemein deutschfreundlichen und NSB-Kreisen*':

*'Jeder Schlag, den das Reich einstecken musste, vergrösserte die Mutlosigkeit, sodass am Ende der Berichtszeit bereits nicht mehr von Depressionen sondern von einem ausgesprochenen Defaitismus dieser Kreise gesprochen werden musste. Nur ein kleiner Teil überzeugter Nationalsozialisten glaubt noch uneingeschränkt an den Sieg des Reiches. Für den weitaus grösseren Teil sind es allein kommende neue Waffen, die den Untergang abwenden können.'*¹

Dezelfde *Sicherheitsdienst* een week later, toen het Duitse front in Normandië ingestort was:

*'Bereits mit dem Anschlag auf den Führer hatte die Stimmung und Haltung der deutschfreundlichen niederländischen Kreisen einen erheblichen Stoss erlitten. Die inzwischen abgelaufene militärische Entwicklung, besonders im Westen, hat diese Depression verstärkt . . . So bietet dann die NSB nach aussen, besonders wenn man sie dem triumphierenden Gegner gegenüberstellt, ein wenig erfreuliches Bild der Angst und Mutlosigkeit.'*²

Het kan wel zijn dat deze citaten in overeenstemming waren met de werkelijkheid (de 'SD' had spionnen tot in Musserts Algemeen Hoofdkwartier te Utrecht), maar anderzijds staat vast dat in van de 'SD' uitgaande rapporten 'negatieve' elementen in het beeld dat de NSB bood, met graagte en genoeg onderstreept werden; in het gehele SS-complex koesterde men jegens Mussert en zijn beweging nu eenmaal een nauwelijks verholen minachting. Seyss-Inquart die van meet af aan niet blind was geweest voor Musserts beperkte capaciteiten, was de leider der NSB meer en meer gaan zien als een helper van wie *das Reich* zich bij de eerste de beste gelegenheid moest ontdoen: 'ein *Abnutzungsobjekt*', zoals hij het eind mei '43 tegen Rauter had uitgedrukt.³ Zo blééf de *Reichskommissar* er over denken. Toen Himmler in april of mei '44 in een gesprek met Seyss-Inquart het denkbeeld had opgeworpen om, na het afslaan van een

¹ 'Meldungen aus den Niederlanden', 182 (15 aug. 1944), p. 2. ² Concept-tekst voor 'Meldungen aus den Niederlanden', 183 (ca. 20 aug. 1944) (HSSuPF, 52 b). ³ Brief, 29 mei 1943, van Rauter aan Himmler in (RvO) *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (1976), dl. II, p. 1040.

Geallieerde invasie, in bezet Nederland een Nederlandse regering te vormen (haar eerste taak zou dan zijn, enkele Nederlandse lichten op te roepen voor inlijving in de *Wehrmacht*), zei Seyss-Inquart dat zulk een regering geen poot aan de grond zou krijgen als Mussert naar voren geschoven zou worden. Die opinie verhinderde hem niet, Himmlers denkbeeld aan Mussert voor te leggen (daarbij Himmlers naam verzwijgend). Hij deed dat op 19 juni (de Geallieerden waren in Normandië toen nog niet ver opgeschoten). De *Reichskommissar* 'vroeg mij', legde Mussert vast, 'of ik van mening was dat lichten zouden kunnen worden opgeroepen voor militaire dienst. Ik heb hem gezegd, dat alleen een regelmatige Nederlandse regering dat zou kunnen doen', maar voorerst zou dat bezwaarlijk zijn: Nederland zou dan in sterker mate het object worden van Geallieerde luchtaanvallen; 't.z.t.' voelde Mussert er wel voor – zulk een regering zou dan benoemd moeten worden door een 'regent', aan te wijzen door een met voldoende nationaal-socialisten aangevulde Raad van State; die aanvulling achtte Mussert 'reeds nu . . . gewenst. Hiermede eindigde het onderhoud dat een zeer open en kameraadschappelijk karakter droeg'¹ – 'open' en 'kameraadschappelijk'? Het eerste was Seyss-Inquart nooit en van het tweede was jegens Mussert geen sprake.

Rauter vond Himmlers suggestie absurd: ging men in Nederland lichten mobiliseren, dan zou men, zo waarschuwde hij Himmler na een gesprek met Seyss-Inquart, '95% *Untertaucher*' krijgen; in dat gesprek waren Rauter en Seyss-Inquart het er overigens over eens geweest dat, zo men in Nederland een regering zou vormen ('*eine solche Situation könnte*', aldus Rauter, '*nur dann geschaffen werden, wenn es hier im Westen gelänge, die Anglo-Amerikaner herauszujagen*'), Mussert slechts een schijnpositie moest krijgen en dat '*vielleicht*' de NSB-burgemeester van Rotterdam, ir. F. E. Müller, '*der geeignete Regierungschef*' zou zijn. Dat nam niet weg dat men, aldus Rauter, Mussert moest blijven gebruiken. '*Reichsführer*', zo vermaande hij Himmler, '*ohne NSB hier im Lande zu arbeiten, geht nicht. 40% der Freiwilligen*' (vrijwilligers voor het Oostelijk front) '*sind NSB'er und wo immer irgendeine Aktion gestartet wird, ist sie nur möglich, wenn man die NSB als Grundlage benutzt. Wir können jetzt von Mussert einmal nicht weg*'² – neen, en Mussert van zijn kant kon de Duitsers, hoezeer hij hen ook was gaan wantrouwen, evenmin laten vallen.

¹ Mussert: 'Bespreking met de Rijkscommissaris 19 juni 1944', p. 2 (NSB, 27 a).

² Brief, 8 juli 1944, van Rauter aan Himmler in *De SS en Nederland*, dl. II, p. 1384.

Ten dele vloeide Musserts wantrouwen voort uit het besef dat, als het Derde Rijk zich zou kunnen handhaven, de kans groot was dat niet zijn NSB maar Feldmeijers Germaanse SS in Nederland de toon zou gaan aangeven – een SS welke hij terecht was gaan zien als Nederlands onderdeel van een Duitse politieke formatie. Hij had dan ook in april '44 alle functionarissen van de NSB die tegelijk z.g. begunstigende leden waren van de Germaanse SS, gelast dat begunstigend lidmaatschap neer te leggen; met Duitse steun hadden verscheidene functionarissen geweigerd, die lastgeving op te volgen. Eind juni stortte Mussert over dat alles zijn hart uit in een bespreking met vier door hun functies vooraanstaande NSB'ers: de commissaris van de provincie Noord-Holland, mr. A. J. Backer, de burgemeesters van Rotterdam en van Haarlem, de al genoemde Müller en S. L. A. Plekker, en het hoofd van de Secretarie van Staat welke Mussert begin '43 had mogen oprichten, dr. J. H. Carp. *'In scharfen Worten'*, aldus een rapport van de 'SD' (het was vermoedelijk op inlichtingen van Backer gebaseerd), *'tadelte Mussert die 'verräterische' Politik der Deutschen ihm gegenüber. Feldmeijer werde von den Deutschen vorgeschoben, um ihn später als Leiter abzulösen, es bildeten sich in zunehmendem Masse zwei Gruppen, die sich feindlich gegenüber stünden und die jede für sich die Macht anstrebten, nämlich die NSB und die SS.'*¹

Het is, gezien dat alles, begrijpelijk dat Mussert, toen hij kort na *D-Day* besloot tot een bij uitstek duidelijke daad van solidariteit met Hitler over te gaan, geen beroep deed op de medewerking van het *Reichskommissariat*, laat staan van de SS, maar van de *Wehrmacht* die hij als de 'natuurlijke' tegenstander van de SS zag. Na op vrijdag 9 juni Rauter de ietwat theatrale verzekering te hebben gegeven: *'wenn es sein müsse, werde er in Utrecht mit seiner Leibgarde dort sterben, wo er seinerzeit angefangen habe'*² (in Utrecht had hij eind '31 de NSB opgericht), vroeg hij op zaterdagochtend 10 juni aan de *Ortsverteidigungskommandant* van Utrecht die hem samen met Seyss-Inquarts *Beaufragter* was komen bezoeken, of de *Wehrmacht* wellicht *Wehrmacht*-uniformen ter beschikking kon stellen aan hem en de veertig leden van zijn Lijfwacht. Die zaterdag werd, zoals wij in hoofdstuk 1 uiteenzetten, door de *Wehrmacht* verwacht dat grote Geallieerde landingen, ook luchtlandingen, in Nederland aanstaande waren.³ De *Ortsverteidigungskommandant* liet prompt 41 uniformen halen, niet voorziende

¹ *BdS, III B*: Rapport, begin juli 1944, bijlage bij de brief a.v. (*BDC*, 5512). ² Brief, 10 juni 1944, van Rauter aan Himmler in *De SS en Nederland*, dl. II, p. 1369. ³ Rauter droeg er die dag zorg voor dat aan Rost van Tonningen onmiddellijk een machinepistool met de nodige munitie werd uitgereikt.

dat Mussert het gebeurde terstond zou rondbazuinen. 'Ik heb mijn besluit genomen', riep Mussert namelijk diezelfde middag in het Amsterdamse Concertgebouw uit waar enkele duizenden NSB'ers bijeen waren. 'Als de invasie komt' (een Geallieerde invasie in Nederland), 'zal ik onder alle omstandigheden in Utrecht zijn. Vanmorgen heb ik een nieuwe uniform gekregen, die van vrijwillig soldaat bij de Duitse weermacht. Die uniform zal ik aantrekken, zodra hier de invasie zal komen' – hierop volgden, aldus *Het Nationale Dagblad* (het dagblad van de NSB), 'donderende toejuichingen die minutenlang aanhielden.'¹

Bij het *Reichskommissariat* en bij de staf van de *Wehrmachtbefehlshaber* vernam men van dit alles met algemene verbazing. De *Ortsverteidigungskommandant* die zo bereidwillig voor de uniformen had gezorgd en die zich kennelijk niet bewust was geweest van de politieke implicaties daarvan, werd uit zijn functie ontheven, generaal Christiansen weigerde om Mussert (deze was toen al als soldaat bij een transportkolonne van de *Wehrmacht* ingedeeld) definitief in de *Wehrmacht* op te nemen, Seyss-Inquart nam Mussert kwalijk dat hij zonder overleg had gehandeld, aan Rauter en aan allen die tot het SS-complex behoorden (onder hen Musserts vroegere rivaal Rost van Tonningen²) was duidelijk dat Mussert zich bewust van de Landstorm Nederland, onderdeel van de *Waffen-SS*, had gedistancieerd – de zaak eindigde aldus dat de 41 uniformen in de loop van augustus weer werden ingeleverd.

Tot de publieke opinie in Nederland drongen van dit gebeuren slechts de in de pers gepubliceerde woorden door welke Mussert in het Concertgebouw had gesproken. De leider der NSB zou persoonlijk gaan meevechten! 'Duitslands nieuwste geheime wapen' werd hij genoemd. Gedichten gingen de ronde doen, waarin herinnerd werd aan het feit dat hij zich in de Meidagen van '40 enige tijd in een hooiberg had verborgen en dat hij, die zich zo manhaftig voordeed, met een nogal bejaarde tante was getrouwd. *De Waarheid* publiceerde de volgende limerick:

'In Utrecht, sprak Mussert, daar blijf ik
 bij u, mannenbroers, al verstijf ik;
 ik vermom me kordaat
 als vrijwillig soldaat
 in een hooiberg, standvastig, verblijf ik!³

¹ *Het Nationale Dagblad*, 12 juni 1944. ² Ondanks het feit dat hij de vijftig jaren was gepasseerd, ging Rost eind juni in opleiding bij de Landstorm welke hij na zes weken als *Unterscharführer der Reserve* verliet. ³ *De Waarheid*, 128 (21 juni 1944), p. 5.

Iets uitvoeriger *Ons Vrije Nederland*:

‘In de allerzwaarste uren
 (sprak de Leider) blijf ik hier.
 Zoek mij niet in boerenschuren,
 zoek mij in het Hoofdkwartier!
 Daar, omringd door mijn trawanten,
 tot de laatste kameraad,
 hang ik aan de rok van Tante
 in het pak van Duits soldaat.

Leidertje, nu komt het kwaadste:
 wie de wind zaait, oogst de storm.
 Steek gerust je in je laatste
 operette-uniform!
 Dacht jij van de Mof t’ ontvangen
 Leiderschap voor landverraad?
 Strakjes zullen wij je hangen
 in het pak van Duits soldaat!’¹

★

‘Strakjes zullen wij je hangen’ – dat zal door de onbekende dichter wellicht figuurlijk bedoeld zijn geweest, zij het dat wij aannemen dat deze mèt de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk op het standpunt stond dat Mussert en de voornaamsten van zijn volgelingen het leven verbeurd hadden door wat zij Nederland en hun medeburgers hadden aangedaan. Enkele malen had Radio Oranje aangekondigd dat allen die zich aan de zijde van de vijand hadden geschaard, berecht zouden worden. Waren de NSB’ers zelf daar ook van overtuigd? Velen stellig – anderen evenwel gingen er van uit dat de ‘Bijltjesdag’ waarmee zij vooral in de eerste bezettingsjaren in diverse bewoordingen waren bedreigd, werkelijkheid zou worden, anders gezegd: dat het niet tot een ordelijke berechting zou komen maar dat de volksmassa’s het recht in eigen handen zouden nemen. Rost van Tonningen schreef acht dagen na *D-Day* in een brief aan een mede-nationaal-socialist: ‘U schijnt de onmenselijkheid

¹ *Ons Vrije Nederland*, aug. 1944.

'STRAKJES ZULLEN WIJ JE HANGEN'

van onze tegenstander te onderschatten als u aanneemt dat kameraden voor het vuurpeloton zouden sterven. Zij zouden op de meest laffe wijze worden afgemaakt, zonder vorm van proces.'¹ Ook andere NSB'ers waren daarvan overtuigd en sommigen hunner wezen er dan op dat de regeeringsomroep, al had hij dan ook een ordelijke berechting aangekondigd, in de meest felle termen de NSB'ers placht aan te vallen en daarmee de agressiviteit onder de brede massa had versterkt, soms met de kwatrijnen van A. den Doolaard, die men als een aansporing tot 'Bijltesdag' kon opvatten, zoals:

'Eens zal het grote wasdag zijn!
De zwarte hemden aan de lijn,
een schuifknoop om ze vast te maken,
en rood-wit-blauw van alle daken!'

Zo klonk het weer in de middaguitzending van Radio Oranje van 29 augustus naar aanleiding van de eerste berichten over het oppakken van verraders in het bevrijde Parijs. Luisterden NSB'ers en andere Duitsgezinden naar dergelijke uitzendingen? Wij veronderstellen van wel. Zij hadden hun radiotoestellen mogen behouden en de Londense uitzendingen gaven meer inlichtingen over de strijd in Frankrijk dan de in die tijd nogal magere dagelijkse communiqués van het *Oberkommando der Wehrmacht*. Terwijl de tegenstanders van de NSB van begin augustus af met snel klimmende hoop naar de *BBC* en Radio Oranje luisterden, deden de NSB'ers dat met snel klimmende bezorgdheid, leidend tot de kort na midden augustus door de *Sicherheitsdienst* gesignaleerde '*Angst und Mutlosigkeit*'. Wat hun tegenstanders aan chaotische verschijnselen aan Duitse kant waarnamen, zagen ook de NSB'ers, zoals zij tevens van zondag 3 september af de Rijksduitsers zagen vertrekken. Lieten die hen in de steek? Werden zij als enigen overgelaten aan de woede en de wraak van de volksmassa's? Was het niet geboden dat men ook hen in de gelegenheid stelde, naar Duitsland een veilig heenkomen te zoeken?

★

Tot beperkte evacuaties van NSB'ers was het al eerder in de bezetting gekomen. In de zomer van '42, toen aan Duitse kant een spoedige

¹ Brief, 14 juni 1944, van M. M. Rost van Tonningen aan A. de Z. (RvT, 632).

Geallieerde invasie van West-Europa, wellicht van Nederland, werd verwacht, waren vrouwen en kinderen van NSB'ers die in de kustprovincies woonden, in de gelegenheid gesteld op kosten van het *Reichskommissariat* (d.w.z. op kosten van de Nederlandse belastingbetalers) tijdelijk naar het oosten des lands te verhuizen. Vermoedelijk hadden verscheidene duizenden van dat aanbod gebruik gemaakt. In de herfst waren zij naar hun woonplaatsen teruggekeerd waar zij niet zonder spot waren ontvangen.

Tot een overeenkomstige maatregel kwam het begin '44, maar alleen met betrekking tot de provincie welke het meest bedreigd werd geacht, Zeeland. In februari werd het voor gezinnen van NSB'ers die in Zeeland woonden, mogelijk gemaakt zich elders in het land te vestigen, nl. in kampementen die op het z.g. Hagespraakterrein van de NSB te Lunteren en in de provincie Drente waren ingericht. Voor de evacuatie (ze werd opnieuw door het *Reichskommissariat* bekostigd en vergde ruim f 100 000) droeg nu een dienst van Binnenlandse Zaken zorg, het Bureau Afvoer Burgerbevolking. Aan die tweede evacuatie kon men in NSB-kringen slechts de conclusie verbinden dat als er werkelijk gevaar dreigde, vrouwen en kinderen van NSB'ers alsook bejaarde NSB'ers, voorzover zij dat wensten, in veiligheid zouden worden gebracht. Dat vergde voorbereidingen. Binnen de NSB werd een Evacuatie-Bureau opgericht dat een groot aantal 'verbindingsmannen' benoemde; taak van die verbindingsmannen was, plaatselijk een of meer punten aan te wijzen die, als het tot een massale evacuatie kwam, verzamelpunten zouden worden. Daar waar die verbindingsmannen de nodige tijd en aandacht besteedden aan hun voorbereidend werk (veel wijst er op dat de meesten die taak verwaarloosden), werden de verzamelpunten per geheim schrijven kenbaar gemaakt aan de leden van de NSB. Het *Reichskommissariat* nam voorts contact op met het Bureau Afvoer Burgerbevolking, hetwelk eind juni (na *D-Day* dus) werd geïnstrueerd voorbereidingen te treffen opdat op een later tijdstip de gezinnen van NSB'ers en van Oostfront-vrijwilligers, alweer voorzover zij dat wensten (Mussert was zeer beslist tegenstander van een gedwongen evacuatie), uit het westen des lands naar het oosten zouden kunnen vertrekken, waar zij zoveel mogelijk bij geestverwanten zouden worden ondergebracht; het Bureau Afvoer Burgerbevolking moest daartoe samenwerken met de zojuist genoemde verbindingsmannen. Misschien zijn hier of daar in juli of augustus '44 wel bepaalde afspraken gemaakt, maar evacuatieschema's waren in elk geval nog niet opgesteld en ook met de Nederlandse Spoorwegen was nog niets geregeld, toen de *Wehrmacht* in en bij Normandië een verpletterende neder-

VLUCHT DER NSB'ERS UIT ZUID-LIMBURG

laag leed en overhaast tot de ontruiming van grote delen van Frankrijk overging – een ontruiming waaruit in de laatste dagen van augustus de chaotische doortocht van Duitse militairen door Noord-Brabant en Limburg voortvloede.

★

De NSB'ers in Zuid-Limburg waren de eersten die aan paniek ten prooi vielen. De districtsleider in Limburg, graaf de Marchant et d'Ansembourg (hij was begin '41 als opvolger van van Sonsbeeck tot commissaris van de provincie benoemd), stond er op zaterdag 2 september niet bij stil dat hij enkele tot waarnemend burgemeester benoemde NSB'ers de eed moest afnemen, maar laadde zijn vrouw en kinderen in zijn auto en vertrok naar Duitsland (hij keerde op de woensdag daaropvolgend naar Maastricht terug). Bij ontstentenis van de districtsleider moesten de kringleiders van de NSB beslissen wat te geschieden stond. De kringleider van Zuid-Limburg, tevens plaatsvervangend districtsleider, had op vrijdagavond 1 september in beginsel met de Duitse autoriteiten in Maastricht afgesproken dat alle mannelijke NSB'ers in Maastricht zouden worden geconcentreerd en dat hun vrouwen en kinderen naar Duitsland zouden vertrekken. Daartoe zouden zij eerst vervoerd worden naar het klooster Rolduc bij Kerkrade (vlak aan de Duitse grens dus) waarvan reeds één vleugel bij de *Wehrmacht* in gebruik was. De kringleider was er die vrijdagavond in geslaagd, Mussert telefonisch te bereiken; deze had hem gezegd dat van een landelijke evacuatie van NSB'ers geen sprake was maar dat de kringleider de maatregelen mocht nemen die hij zelf geboden achtte. Zaterdagmiddag werden de groepsleiders gewaarschuwd, die er ordonnansen op uitstuurden die de nodige consignes doorgaven, maar toen zondagochtend vroeg de eerste trein uit Maastricht naar Kerkrade vertrok, bleek dat ook talrijke mannelijke NSB'ers waren ingestapt 'tengevolge van', aldus een rapport uit NSB-kring, 'de grote paniek die zich van de kameraden meester maakte, toen zij zagen dat alle mogelijke Duitse *Dienststellen* hun spullen bij elkander pakten en overal vervoersmiddelen opeisten.'¹

De tweede evacuatietrein uit Maastricht zou pas zondagavond vertrek-

¹ A. C. de L.: 'Rapport betr. mijn belevingen sedert de evacuatie van Maastricht' (10 dec. 1944), p. 2 (NSB, Leidersdossiers, 30 b).

ken – de kringleider trachtte nu de hand te leggen op de auto's van de Motor-WA; die bleken al door de *Wehrmacht* te zijn gevorderd en in de kazerne van de Motor-WA waren slechts twee functionarissen aanwezig die beiden lagen te slapen, 'stomdronken'.¹ Met veel moeite kreeg de kringleider laat in de middag de beschikking over één autobus en twee vrachtauto's, een schijntje dus, hetgeen, schreef hij enkele weken later, 'veel kwaad bloed (zette)', omdat de Duitsers van de *NSDAP* reeds op zaterdag en op zondagmorgen 'met autobussen en veel bagage' naar Duitsland waren vertrokken.² Op maandag 4 september kreeg de kringleider van een functionaris van de Landwacht te horen, 'dat de landwachters niet meer in uniform willen verschijnen omdat de bevolking opstandig wordt.' Seyss-Inquarts *Beaufragter* kon hem slechts medelen, 'dat de militaire toestand zeer kritiek is' – met de *Beaufragte* vertrok de kringleider 's middags naar Echt (tussen Sittard en Roermond); tevoren had hij alle mannelijke NSB'ers 'uit onze kring (die het gevaarlijkste ligt van alle kringen uit het gehele land)' verlof gegeven, naar Rolduc te gaan.³ Gelijk gezegd, een deel was daarheen reeds vertrokken.

In Rolduc arriveerden de eerste vluchtende NSB'ers zaterdagavond. Zondagavond waren het er ca. tweehonderd geworden, maandag kwamen er nog zevenhonderd bij, onder wie de waarnemend burgemeester van Maastricht en alle wethouders. 'Ze sjouwen met koffers, pakken, dekens, kinderwagens en karretjes', aldus de in Rolduc door een der seminaristen gemaakte aantekeningen, 'een stroom van ellende die de hele dag aanhoudt'.⁴ Op dinsdag 5 september trokken de eerste groepen te voet de grens over, 'ze zijn zeer ontevreden', noteerde de seminarist,

'omdat ze honger hebben en er geen transportmiddelen zijn. Wij zien vandaag ook veel 'Nederlandse' uniformen van de WA, Landstorm, Landwacht. Allen hebben geweren bij zich, sommigen ook handgranaten. Om 7 uur 's avonds zijn allen weg, maar dan arriveren nieuwe afdelingen uit Sittard en Geleen, deze laatste op een brandweerwagen van die gemeente'.⁵

Men ziet: voorzover hier van een geordende evacuatie sprake was, begon deze pas op zondag – maar graaf d'Ansembourg vertrok al op zaterdag en op die zaterdag begaven zich ook de eerste NSB'ers naar Rolduc. Diezelfde dag zag iemand in Arnhem 'een notoire NSB-familie

¹ NSB, Kring Zuid-Limburg, Kringleider: 'Kort verslag voor de Leider van het verloop van de evacuatie in de kring Zuid-Limburg' (1 okt. 1944), p. 2 (a.v., 34 b).
² A.v. ³ A.v., p. 3. ⁴ (Seminarie Rolduc) *Rolduc Jaarboek XXV-XXVI* (1947), p. 12. ⁵ A.v., p. 13.

met meubelen en al op een vrachtauto om het Willemsplein rijden. Een politieman spooft hun achterna.¹ Zo zullen er wel meer zijn geweest: NSB'ers of andere Duitsgezinden die nog voordat de Londense radio maandagavond berichtte dat de Geallieerde legers de Nederlandse grens hadden overschreden, eigener beweging hun boeltje bijeenpakten en met hun gezin oostwaarts trokken. Velen kunnen het niet geweest zijn: men had er een eigen auto of vrachtauto voor nodig en zulk een vehikel bezaten slechts weinigen; ook kwam men zonder officiële papieren Duitsland niet binnen. Voor een massale evacuatie was de medewerking van de hoogste Duitse instanties onmisbaar; trouwens, zonder die medewerking kreeg men ook niet de beschikking over de enige transportmiddelen welke een massale evacuatie mogelijk zouden maken: extra treinen van de Nederlandse Spoorwegen.

★

De 'Dagaantekeningen' over de eerste dagen van september welke Mussert spoedig nadien opstelde², begonnen aldus:

'Vrijdag 1 september 1944 schijnt besloten te zijn tot onmiddellijk vertrek van Duitse vrouwen en kinderen.

Zaterdag 2 september 1944 werd dit reeds ruchtbaar, in de NSB-kringen deed zich plotseling de vraag voor, waarom gaan de NSB-vrouwen en kinderen niet tegelijkertijd mee, wegens de lotsverbondenheid enz., waarover vier jaar lang zoveel gepraat is geworden? Die dag heb ik de districtsleiders laten uitnodigen om maandagavond 4 sept. om 8.30 op de Maliebaan 41 aanwezig te zijn voor bespreking van hetgeen te doen is ter beveiliging van vrouwen en kinderen van frontkameraden en leden. Tegelijkertijd heb ik de R[ijks] C[ommissaris] verzocht mij maandagmiddag (4/9) te willen ontvangen.'

Mussert liet de zondag dus verstrijken zonder terzake iets voor te bereiden of te ondernemen; hij had die dag in Lunteren alle z.g. propagandaleiders van de NSB zullen toespreken, maar dat samenzijn ging niet door. Maandagmiddag was hij bij Seyss-Inquart, klagend over 'de onmogelijke positie waarin de NSB gebracht werd door het plotseling vertrek van Duitse vrouwen en kinderen'; hij wilde nu de vrouwen en kinderen van NSB'ers 'onmiddellijk doen evacueren en wel uit Zuidelijk

¹ L. Frequin, H. A. A. R. Knap en W. H. Kruidenink: *Arnhem's Kruisweg* (1946), p. 41.

² NSB, 30 a.

Limburg naar Duitsland, uit Zeeland' (de resterende), 'Brabant [en] Limburg naar het noordoosten' (van Nederland), 'eveneens uit Holland naar het noordoosten. De mannen zouden zoveel mogelijk in de Landwacht worden opgenomen.' Seyss-Inquart ging hiermee accoord. De wijze evenwel waarop die evacuatie zou worden uitgevoerd, werd door Mussert niet ter sprake gebracht – hij had Seyss-Inquart slechts mededeling gedaan van een soort principebesluit. Mussert vroeg nog aan de *Reichskommissar* hoe de militaire situatie was, maar deze kon hem terzake niets van belang vertellen.

Het is alleszins waarschijnlijk dat toen die avond om half negen Musserts bespreking met zijn districtsleiders begon, aan deze en gene onder hen al bekend was dat in de Londense radio-uitzendingen van zondag de spoedige bevrijding van Nederland was aangekondigd en dat de *BBC* maandag had bericht dat Brussel was bevrijd. Niet alle districtsleiders hadden Utrecht tijdig kunnen bereiken, de districtsleider van Drente die een week eerder ontslag uit zijn functie had gevraagd, was weggebleven. Wel aanwezig waren de voornaamste figuren van de landelijke leiding der NSB, onder wie plaatsvervangend leider van Geelkerken, secretaris-generaal Huygen, organisatieleider Kardoes, de gemachtigde voor de financiën, van Bilderbeek, de commandant van de WA, Zondervan, en de Voorman van de Germaanse SS, Feldmeijer.

Mussert bracht verslag uit van zijn gesprek met Seyss-Inquart en stelde daarmee, aldus zijn 'Dagaantekeningen', 'het principe der evacuatie' aan de orde. Met dat principe was ieder het eens, maar hoe het toe te passen? Er waren geen vervoermiddelen. Mussert zei dat desnoods ieder die wilde vertrekken, maar op eigen gelegenheid een goed heenkomen moest zoeken. De districtsleider van Amsterdam zei dat een aankondiging in die geest tot een algemene paniek zou leiden; van Geelkerken verweet Mussert in scherpe termen dat hij veel te lang had getalmd, Kardoes sprak van 'een godvergeten schandaal'.¹ Konden de Duitsers niet helpen? Besloten werd, Seyss-Inquarts *Beaufragter* te vragen naar de Maliebaan te komen. Deze verscheen maar 'reageerde', aldus een begin '46 geschreven verslag, 'nauwelijks op de verzoeken van de NSB-leider . . . Van de oorlogssituatie wist hij niets, ten aanzien van het vervoer had hij geen bevoegdheden. En verder vroeg hij, hem te willen verontschuldigen, want hij had het heel erg druk met vele belangrijke zaken.'² Besluiteloos

¹ J. de Haas: 'De laatste bijeenkomst van de Hoofdkwartierraad der NSB te Utrecht op maandag 4 september 1944' (2 jan. 1946), p. 2 (Doc II-564, c-1). ² A.v.

heen en weer gepraat volgde. Feldmeijer deed toen het voorstel dat hij een persoonlijk beroep zou doen op Rauter. Dat werd goedgevonden. En ziedaar: er kwam een oplossing! Telefonisch deed Rauter namelijk weten dat hij bereid was, de Nederlandse Spoorwegen opdracht te geven 25 treinen ter beschikking te stellen opdat vrouwen en kinderen van NSB'ers uit het zuiden en westen des lands naar het noordoosten konden worden overgebracht waar zij in eerste instantie opgevangen zouden worden in het *Judendurchgangslager* Westerbork dat, aldus Rauter, geheel ontruimd zou worden. Aan die medewerking verbond Rauter evenwel twee voorwaarden: de over het gehele land verspreide groepjes van de Landwacht moesten tot grotere eenheden worden geconcentreerd en rechtstreeks onder de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* geplaatst en Mussert moest aan alle daartoe geschikte mannelijke NSB'ers de verplichting opleggen, toe te treden tot de Landstorm, onderdeel van de *Waffen-SS*. Dat laatste betekende dat de leider der NSB zijn nog resterende mannelijke volgelingen goeddeels zou doen opnemen in een formatie welke, anders dan de Landwacht, niet alleen formeel maar ook feitelijk tot het kamp van de *SS*-vijand behoorde. Tilde Mussert daar op dat moment zwaar aan? Wij weten het niet. In de dwangpositie waarin hij zich bevond, aanvaardde hij zowel Rauters aanbod als diens voorwaarden. Omstreeks half elf ging men aan de Maliebaan uiteen.

Mussert wijdde zich onmiddellijk aan zijn persoonlijke zaken. Zijn vrouw, zijn achterrichtje met wie hij een liaison onderhield, haar moeder en een bevriend echtpaar bracht hij met een van zijn auto's in veiligheid naar Holten in Overijssel; dinsdagmiddag om 1 uur was hij in Utrecht terug, waar hij bleef rondrijden 'om', aldus zijn 'Dagaantekeningen', 'te laten zien dat ik in Utrecht was.'

Huygen reed maandagavond naar Zwolle (hij had, als alle hoge NSB-functionarissen, een *Ausweis* om zich in de spertijd buitenshuis te mogen bevinden), ging dinsdagmorgen door naar Assen om het opvangen van de voor Westerbork bestemde transporten te regelen en bevond zich dinsdagmiddag om 4 uur weer in Utrecht waar in het hoofdkwartier geen enkele belangrijke functionaris meer aanwezig was; later in de middag hoorde Huygen van Mussert in diens woning dat het hoofdkwartier naar het landgoed 'Bellinckhof' bij Almelo zou worden verplaatst maar dat hijzelf voorlopig in Utrecht zou blijven.

Maandagavond had voorts na afloop van de bespreking aan de Maliebaan Zondervan een aantal prominente NSB'ers, onder wie van Geelkerken, Kardoes en de districtsleider van Zeeland, J. Dekker, naar zijn huis meegenomen. 'De stemming was', schreef Dekker kort nadien,

'uiterst nerveus'; men sprak af, dinsdagavond naar Westerbork te vertrekken,

'de gesprekken gingen verder over: het volkomen gebrek aan organisatie in de Beweging, het falen van de Leider ook weer bij de evacuatie, de onzekerheid in de leiding die de Beweging al zo dikwijls had geschaad. Tenslotte werd *Obergruppenführer* Rauter geprezen: 'Gelukkig dat we Rauter nog in Nederland hebben, zolang die er is, dreigt voor ons geen gevaar.'¹

Nog in de nacht van dinsdag op woensdag vluchtte van Bilderbeek samen met enkele medewerkers uit Utrecht naar het noorden. Een koerier van Mussert die dat de volgende ochtend ontdekte, constateerde tevens dat zij hun kamers in het Algemeen Hoofdkwartier in grote haast hadden verlaten, ergens stonden een lege jeneverfles, een bedorven stuk vlees en een bedorven paling op tafel; een rondgang makend door het gebouw ontdekte de koerier ook nog op de zolder een clandestiene jeneverstokerij.

Die ochtend, de ochtend van Dolle Dinsdag dus, vertrokken van Geelkerken, Zondervan, Kardoos en Dekker uit Utrecht – zij hadden, vermoedelijk op grond van het bericht dat Breda al zou zijn bevrijd, hun aftocht vervroegd. Hun vrouwen en kinderen meenemend, reden zij met auto's naar Lunteren. Vandaar ging het naar Apeldoorn 'in verband met het gerucht', aldus Dekker, 'dat de *Dienststelle*-Rauter zich daar zou vestigen.'² In Apeldoorn zochten van Geelkerken en Zondervan 's avonds *Generalkommissar* Ritterbusch op, die, aldus van Geelkerken, 'met zijn secretaresse neergestreken was in een groot huis en daar als een oude en afgeleefde man zat'³, maar van Geelkerken en Zondervan kwamen bij Kardoos en Dekker terug met de mededeling, hun door Ritterbusch gedaan, dat er op woensdag een beter *Wehrmacht*-bericht zou komen, 'hierdoor en door de verstrekte jenever werd de stemming wat beter.'⁴ Dekker ergerde zich zo aan de taal die het gezelschap uitsloeg (van Geelkerken: 'Als ik nog eens terugkom, steel ik tienmaal zoveel als ik ooit had'⁵), dat hij op woensdagavond besloot naar Mussert te gaan om deze in te lichten. Hij bevond zich die avond nog in het hoofdkwartier

¹ J. Dekker: 'Rapport uitsluitend bestemd voor de Leider' (z.d., herfst 1944), p. 1 (NSB, 32 c). ² A.v. ³ PRA-Utrecht: p.v. (afgesloten 15 aug. 1948) inz. C. van Geelkerken (getuige A. J. Zondervan), A, p. 34 (Doc I-501, b-1). ⁴ J. Dekker: 'Rapport uitsluitend bestemd voor de Leider', p. 1. ⁵ A.v., p. 2.

waar hij Mussert niet had kunnen vinden, toen van Geelkerken er verscheen. Deze was, aldus Dekkers verslag,

‘uiterst nerveus wat o.m. blijkt uit het feit dat, toen hem opengedaan werd, hij brulde: ‘Is het hier een hoerenkast? Moest je eerst nog van je meid afgetrokken worden?’

Hij vloog het bureau binnen en zei: ‘Ga met me mee’, wat ik deed. Hij kwam dreigend voor me staan en had een grote vierkante lantaarn in de hand en zei: ‘Ik wil weten wat je hier komt doen.’

‘De Leider spreken.’

‘Dat verbied ik je als plaatsvervangend Leider. Jij mag de Leider niet spreken, ploert die je bent.’

‘Hooft u eens even . . .’

‘Houd je smoel of ik sla je met die lantaarn neer en laat je wegdragen!’

‘Ik heb het recht . . .’

Van Geelkerken grijpt naar zijn revolver en zegt: ‘Houd je smoel en donder op of ik schiet je neer en het is afgelopen met je.’¹

Het gezelschap dat dinsdagavond in Apeldoorn bijeen was geweest, reed, behalve Dekker, op donderdag met de auto's naar Drente en streek er neer in enkele gebouwen van het Psychiatrisch Centrum ‘Beileroord’ te Beilen; die moesten haastig ontruimd worden maar alle levensmiddelen dienden er achter te blijven.

Paniek dus bij het Algemeen Hoofdkwartier der NSB, maar paniek ook elders, soms al op maandag 4 september.

Aan het einde van de maandagmiddag vluchtte de landelijk leider van de Nederlandse Volksdienst, mr. F. W. van Vloten, uit Nijmegen weg, waar het hoofdkantoor van de dienst was gevestigd. Hij gaf de staf vijf minuten tijd om te beslissen of men met hem mee naar Duitsland wilde gaan.² Ieder kreeg drie maanden salaris uitbetaald, de bode ontving de sleutel van het hoofdkantoor met opdracht deze aan de burgemeester te overhandigen; daags daarna, op dinsdag, werden, aldus een kort nadien opgemaakt verslag, ‘onder leiding van de bode met hulp van de portier de deuren opengesloten en werden levensmiddelen, kledingstukken enz. aan het inmiddels zich verzamelende publiek verdeeld, terwijl dekens, meubelen en tapijten met karrevrachten zijn weggevoerd.’³

In Den Haag werd op die dinsdag het kantoor van de Nederlandse

¹ A.v., p. 3. ² Beseffend dat hij in paniek had gehandeld, keerde van Vloten op 7 september naar Nijmegen terug. ³ J. S. Galjart: ‘Rapport aan de Leider over de gebeurtenissen bij de NVD’ (16 sept. 1944), p. I (NSB, 30 b).

Volksdienst ontruimd; van daaruit werd aan alle provinciale kantoren advies gegeven dat de leden van de staf zich en hun gezinnen in veiligheid moesten brengen – verschillende provinciale leiders eigenden zich daarbij de gelden van de dienst toe. Voorts werd in Den Haag het kantoor van de Nederlandse Oostcompagnie verlaten. De directeur van de dienst der gemeenteplantsoenen, een NSB'er, liet zich in zijn dienstauto door zijn chauffeur naar de Achterhoek rijden (vanwaar de chauffeur naar Den Haag moest teruglopen), eveneens per auto vertrokken Rost van Tonningen en de pas benoemde secretaris-generaal van verkeer en energie, van Dieren.¹ De Ranitz, waarnemend secretaris-generaal van Volksvoorlichting en Kunsten, riep 's morgens het gehele personeel bijeen ('waarbij ik', zo zei hij zes dagen later, 'constateerde dat slechts de helft der ambtenaren aanwezig was'²), gaf hun geen duidelijke instructie maar vertrok wel zelf (naar hij later beweerde: op advies van het *Reichskommissariat*) daags daarna met een kleine staf naar Groningen. Bij de Nederlandse Kultuurkamer, ook al in Den Haag gevestigd, werd het gehele personeel naar huis gezonden omdat 's middags was geconstateerd dat op het departement van volksvoorlichting en kunsten vrijwel niemand meer aanwezig was.

Uit Haarlem vluchtte de burgemeester, Plekker, met zijn gezin dinsdagochtend weg, de commissaris van de provincie, Backer, had zijn vrouw en kinderen maandagavond reeds weggezonden maar bleef op zijn post. Dinsdag keerde de griffier van de staten, ook al een NSB'er, drie maanden salaris uit aan Backer, de bestuursraden, alle 'foute' ambtenaren en zichzelf – velen van die ambtenaren trokken oostwaarts.

In Amsterdam was al op maandag besloten, de hoofdzetel van het Nederlands Arbeidsfront naar Almelo te verplaatsen, leider H. J. Woudenberg was die avond per auto naar het Sauerland vertrokken om zijn vrouw, zijn dochter en zijn drie kleinkinderen in veiligheid te brengen (donderdag vervoegde hij zich in Almelo). Maandagavond had Woudenberg geconstateerd dat bij de Arbeiderspers (daar werkten talrijke NSB'ers) 'grote nervositeit heerste', er werd daar 'voortdurend' naar de Londense radio geluisterd en een van de 'foute' redacteurs gaf aan Woudenberg door, 'dat Breda reeds gevallen . . . en dat het vijf minuten voor twaalf was'³; Woudenbergs autotocht verliep overigens niet vlot:

¹ Voor de generators van hun auto's hadden zij een extra toewijzing turfcoke nodig; die lieten zij door een hooggeplaatste Duitser, die hun namen verzwieg, bij Hirschfeld aanvragen. ² 'Verslag door J. Coucke van besloten gedeelte van persconferentie bij het Persgilde, 11 september 1944' (Doc I-303, a-1). ³ H. J. Woudenberg: 'Memoires', p. 195 (Doc I-1922, a-1).

'de wegen', schreef hij later, 'waren overvol met repatriërenden, Duitse dienstauto's en kopspijkertjes' (gestrooid door van Bijnens burgerverzetsgroepen), 'zodat er veel banden gerepareerd moesten worden.'¹ Wezel passerend, werd de leider van het Arbeidsfront getroffen 'door de volslagen radeloosheid der Wezelse autoriteiten en bevolking.' Een onderwijzer met wie hij een mogelijke ommekeer door nieuwe geheime wapens besprak, zette de domper op zijn optimisme door op te merken: '*Ach, sind Sie auch auf diesen Schwindel hineingefallen?*'² Intussen was, ook al op maandagavond, bij de Arbeiderspers de directeur, de NSB'er H. J. Kerkmeester, verdwenen, niet dan nadat hij aan alle hoofden van dienst en aan de personeelsleden die lid waren van de NSB, drie maanden salaris had laten uitbetalen. Het oudste hoofd van dienst, P. Schumacher, die vóór de bezetting al een vooraanstaande functie bij de Arbeiderspers had bekleed, kreeg de leiding van het bedrijf – een van de eerste dingen welke hij constateerde was dat een NSB'er die bij de kasafdeling had gewerkt, f 100 000 mee naar huis had genomen (het bedrag werd enkele dagen later teruggehaald).

Dan pakte op Dolle Dinsdag in Lunteren E. J. Roskam, 'Boerenleider' tot hij in de zomer van '43 wegens malversaties was afgezet, zijn fiets om naar een hotel in Groningen te rijden. Van het in Apeldoorn gevestigde departement van onderwijs, wetenschap en cultuurbescherming verdwenen de meeste daar werkzame NSB'ers, uit de gemeente Apeldoorn vluchtten alle wethouders en de commissaris van politie.

Wat NSB'ers of andere 'foute' elementen die elders vooraanstaande posities bij de overheid hadden, kort voor of op Dolle Dinsdag deden, is ons niet bekend (ons overzicht is verre van volledig), maar het lijkt ons plausibel dat velen hunner in de algemene sfeer van nervositeit en angst (hier en daar waren er NSB'ers die zelf of met hun gehele gezin zelfmoord pleegden) gebruik maakten van de treinen welke Rauter maandagavond had beloofd. Onder de districtsleiders die met het bericht van Rauters belofte naar hun woonplaatsen terugkeerden, was er één, de districtsleider van Gelderland, die, met verlof overigens van Seyss-Inquarts *Beaufragter* te Arnhem, de beperking welke Mussert had aangebracht: alleen vrouwen en kinderen mochten vertrekken, naast zich neerlegde en allen, ook de mannelijke NSB'ers, van 6 september af concentreerde in Doetinchem van waaruit een deel in Winterswijk werd ondergebracht (er kwamen daar in totaal ca. vierduizend vrouwen en kinderen van NSB'ers terecht). Hebben de overige districtsleiders Mus-

¹ A.v., p. 197. ² A.v.

DOLLE DINSDAG

serts beperking wèl doorgegeven? Wellicht, maar vast staat dat men er in lagere regionen van de NSB geen rekening mee hield. De eerste van de speciale treinen van de Nederlandse Spoorwegen (het werden er in totaal tegen de 40) vertrokken pas op woensdag, o.m. uit Amsterdam, maar al op Dolle Dinsdag begaven zich talloze NSB'ers en andere 'foute' elementen gepakt en gezakt naar de stations om er op het beloofde transport te wachten; soms kwam het bij die stations tot samenscholingen van personen die de vertrekkenden uitjouwden en dan werd wel door patrouilles van de *Ordnungspolizei* in de lucht geschoten. In Amsterdam togen ca. zeshonderd NSB'ers, het wachten op het Centraal Station moede, naar de De Ruyter-kade achter het station om zich in te schepen op de nachtboot naar Lemmer.

De eerste evacuatietrein uit de hoofdstad vertrok, gelijk gezegd, op woensdag (de nacht van dinsdag op woensdag hadden de vluchtelingen doorgebracht in gebouwen in de buurt van het Centraal Station) en die trein werd bij Diemen door de *RAF* beschoten waarbij zes-en-dertig doden vielen. Die dag vertrokken vermoedelijk ook de eerste treinen uit Rotterdam en Den Haag en in elk geval uit Utrecht. In de trein uit Utrecht zaten niet alleen vluchtelingen uit die stad maar ook uit de wijde omgeving. Een in november geschreven verslag van een NSB'er uit Oudewater vermeldt o.m. het volgende:

'Onze reis begon 5 september 1944 des namiddags omstreeks half zes door onze gemeente te verlaten met gejoel en gefluit, nagestaard door lachende volksgenoten. Mijn kameraad die met zijn gezin met mij ging, beging de fout zich tot een opgeschoten individu te wenden met verzoek te blijven staan, wat een vloed van allerhande scheldwoorden ten gevolge had. Onze wagen waarmee wij zouden vertrekken, stond 10 minuten gaans buiten onze gemeente op ons te wachten, gespannen met een paard . . . , terwijl achter de wagen een aantal koeien waren gebonden, wat natuurlijk de lachlust van vele omstanders opwekte.

. . . Wij werden ingehaald door twee kameraden die van Vlaarding en hun bezittingen met vrouw en kinderen hadden opgehaald en zo bereidwillig waren, onze bagage en gezinnen op te laden¹ en ons ongeveer elf uur in 'Tivoli' af deden stappen² –

in die schouwburg te Utrecht kwamen op woensdag ca. duizend vrouwen en kinderen binnen; zij werden nog door Mussert toegesproken, maar 's middags was al de eerste trein naar Westerbork vertrokken die daar pas

¹ Kennelijk op vrachtauto's. ² 'Belevenissen van kam. C. G. te Oudewater tijdens de evacuatie 1944' (20 nov. 1944), p. 1 (Doc II-566, a-4).

in de nacht van woensdag op donderdag arriveerde. In totaal kwamen op 6 september en volgende dagen meer dan vijfduizend mannelijke NSB'ers en vrouwen en kinderen van NSB'ers in Westerbork binnen ('in de dichtbevolkte barakken bleek', aldus de NSB'er uit Oudewater, 'dat het verschil tussen mijn en dijn niet bestond, er werd van de kameraden en kameraadskes gegapt, de kleding of luiers die ... te drogen hingen, waren niet veilig meer') – de vluchtelingen werden op en omstreeks 11 september naar de *Gau Ost-Hannover* overgebracht, weer met extra-treinen van de Nederlandse Spoorwegen.

In totaal legden de NS naar die *Gau*, d.w.z. naar Lüneburg, tot en met zaterdag 9 september 31 extra-treinen in; voordien hadden hele NSB-families met name in de grote steden min of meer moeten kamperen in de z.g. Kringhuizen van de NSB of in gebouwen in de buurt van de stations. Met de treinen (ook de groepen uit de Achterhoek werden afgevoerd) reden talrijke mannelijke NSB'ers mee, maar dezen kwamen niet zomaar de grens over: wie nog geschikt leken voor de militaire dienst, werden er bij controle uitgehaald (dat ging soms met vechtpartijen gepaard) teneinde ingelijfd te worden, hetzij bij de Landstorm (die recruten werden eerst naar de *SS-Schule* te Avegoor verwezen), hetzij, wanneer men boven de militaire leeftijd was, bij de Landwacht. In totaal werden naar het gebied van Lüneburg ca. vijf-en-dertigduizend personen overgebracht en eind '44 bleek dat zich elders in Duitsland nog ca. dertigduizend andere Nederlandse vluchtelingen bevonden. Op hun goeddeels teleurstellende, zelfs grievende ervaringen komen wij in deel 10 b terug.

Ca. vijf-en-zestigduizend vluchtelingen dus – maar dat betekende (de evacuatie was niet verplicht) dat slechts een deel van de oudere NSB'ers of andere 'foute' elementen en van hun vrouwen en kinderen Nederland had verlaten. Te bedenken valt dat voor die evacuatie ook de gezinsleden van Oostfront-vrijwilligers in aanmerking kwamen en van die vrijwilligers was minder dan de helft lid van de NSB. Wij schatten dat het totaal aantal vluchtelingen hoogstens de helft is geweest van diegenen die verlof hadden om te vluchten – er bleven dus in de meeste delen des lands 'foute' gezinnen achter.² Met dat al was de NSB als zodanig praktisch in elkaar gezakt. Mussert had gelast dat de districts-, groeps- en kringleiders ook in het westen des lands op hun post moesten blijven (die functio-

¹ A.v., p. 3. ² In Amsterdam waren eind augustus '44 rantsoen-toeslagkaarten verstrekt aan achtduizend familie- en gezinsleden van Oostfront-vrijwilligers, eind september waren nog ca. 5 000 toeslagkaarten nodig.

narissen hoefden dus niet tot de Landstorm of de Landwacht toe te treden), maar dit hogere kader was het lagere kader kwijtgeraakt en kon dus niet langer tot activiteit van enige betekenis overgaan. Erger nog voor Mussert: hij had gewild dat de geëvacueerden in Nederland zouden blijven en inderdaad was, gelijk vermeld, een eerste grote groep naar Westerbork overgebracht. Daarbij was het evenwel gebleven; de overige evacués waren rechtstreeks naar Duitsland gestuurd en daar kwam ook die eerste groep terecht.

Uit de verlaten woningen van NSB'ers (ook uit verlaten Duitse bureaus) werd veel gestolen. 'Er is schandelijk geplunderd in de stad', heet het met betrekking tot Helmond.¹ Waarom zou het elders anders zijn geweest? Louwes, directeur-generaal van de voedselvoorziening, gaf nog op Dolle Dinsdag de provinciale voedselcommissarissen opdracht, onmiddellijk beheerders te benoemen voor boerenbedrijven die door de eigenaars of pachters waren verlaten, maar om de bescherming van de stadswoningen van NSB'ers en om de Duitse bureaus bekommerde zich aanvankelijk niemand. Hier en daar werden nog administratiestukken van de NSB gevonden, hetzij in de Kringhuizen, hetzij elders. Een Amsterdammer viste op 7 september een pakket uit de Amstel waarin zich de gehele boekhouding van de NSB in Amsterdam-zuid bevond, en in Den Haag wist omstreeks die dag een Knokploeg, in NSB-uniform gestoken, vrijwel het gehele archief van Musserts Secretarie van Staat buit te maken; de concierge van het gebouw was al begonnen met het verbranden van stukken, 'maar', zei de concierge tegen de KP'ers, 'kameraad Carp' (deze was hoofd van de Secretarie) 'vond het zo gek voor de bureu. In het begin van september kan je moeilijk de kachel stoken. Ze zien direct dat er wat aan de hand is.'²

★

Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, de verschillende factoren die tot Dolle Dinsdag hebben geleid, tegen elkaar af te wegen, maar het spreekt vanzelf dat wat in kringen van de NSB op die dag gebeurde, een belangrijk effect had. Niet zo heel veel mensen hadden zelf de optimistische berichten en commentaren van de Londense uitzendingen gehoord

¹ J. Bartholomeüs: *Helmond 1940-1945. Een geschiedenis van de stad tijdens de jaren der bezetting* (1977), p. 156. ² *Vijf jaar ondergrondse strijd* (1945), p. 240.

– zeer velen hadden er, daar zijn wij van overtuigd, wèl van vernomen, maar slechts bij geruchte. Wat de NSB'ers deden, zag men met eigen ogen. Zeker, in de grote steden waren er naar verhouding maar weinigen die constateerden dat zich op die dinsdagmiddag in en bij de stations de eerste grote groepen vormden van vrouwen en kinderen van NSB'ers, veelal door mannelijke NSB'ers vergezeld, maar elk NSB-gezin dat de eigen woning had verlaten was gadesgeslagen door de bureu. Het was in de dorpen niet anders. 'Ze gaan er vandoor', werd gezegd, eerst met betrekking tot de Rijksduitsers, nu met betrekking tot de NSB'ers. De haast en de nervositeit dier vluchtelingen waren onmiskenbaar. En wat kon dat anders betekenen dan dat de bevrijders in aantocht waren? 'Uitzonderingstoestand'? Kom! Het rijk van de vijand stond op instorten.

Eén organisatie was er, waar men dat op Dolle Dinsdag vrijwel algemeen aannam en er ook voor de hand liggende consequenties aan verbond: de Nederlandse Arbeidsdienst.

De Nederlandse Arbeidsdienst stroomt leeg

Door de bezetter bedoeld als een nationaal-socialistische vormingsinstelling, was de Nederlandse Arbeidsdienst sinds zijn oprichting in de lente van '41 iets geheel anders geworden: een dienst waarin over het algemeen anti-nationaal-socialistische jongeren die de nationaal-socialistische propaganda langs zich heen lieten gaan, zes maanden lang bijeen waren. In de herfst van '43 had de Duitser die op de Arbeidsdienst toezicht uitoefende, *Generalarbeitsführer* Bethmann, de z.g. Germaanse groet (het uitsteken van de rechterarm maar zonder het uitspreken van de woorden 'Heil Hitler!') doen invoeren, ongeveer een kwart van de kaderleden had toen de Arbeidsdienst verlaten. Medio '44 was er nog een kader van ca. achttienhonderd personen, van wie een kwart NSB'er was. Onder de 'arbeidsmannen' evenwel die begin augustus waren opgekomen (gelijk eerder vermeld, was de helft niet komen opdagen), bevonden zich maar heel weinig pro-Duitse elementen. In juli had Seyss-Inquart aan het hoofd van de *Reichsarbeitsdienst*, Konstantin Hierl, geschreven dat volgens een informatie die hem had bereikt, 'die Zahl der antideutsch eingestellten Arbeitsdienstmänner' 99% was.¹ De *Reichskommissar* was dan ook van me-

¹ Brief, 12 juli 1944, van Seyss-Inquart aan K. Hierl (BDC, 2164-69).

ning dat de Arbeidsdienst als zodanig drastisch moest worden ingekrompen; hij vond (en Mussert was dat met hem eens) dat men de meeste arbeidsmannen beter rechtstreeks ter beschikking van de *Wehrmacht* kon stellen; van de lente van '44 af was al ca. een derde deel van de Arbeidsdienst gebruikt om allerlei graafwerk voor de *Wehrmacht* te doen maar Seyss-Inquart wilde daar regel van maken. Terwijl evenwel Mussert meende dat men de 'anti's' onder de arbeidsmannen het best naar de *Organisation Todt* kon overhevelen, wilde Seyss-Inquart een nieuwe dienst oprichten, door hem als 'Hilfsdienst' aangeduid, waardoor het met de 'Spielerei' in de Arbeidsdienst (Seyss-Inquarts term)¹ afgelopen zou zijn; een kleine, zuiver nationaal-socialistische Arbeidsdienst zou dan overblijven.

Begin augustus kwam het tot nieuwe deining. Bethmann en Musserts gemachtigde voor de Arbeidsdienst, M. Meuldijk, stelden voor dat in de dienst, zoals na de aanslag op Hitler in de *Wehrmacht* was geschied, de (volledige) *Heil Hitler*-groet zou worden ingevoerd. De commandant, L. A. C. de Bock, en de meeste hogere kaderleden weigerden medewerking en Meuldijk, die van Musserts beleid niet veel had begrepen, werd door de NSB-leiding gedesavouéerd. De deining over deze zaak was nog gaande toen Bethmann op vrijdag 1 september eiste dat ca. achttienhonderd man van de Arbeidsdienst met spoed uit Gelderland naar Zuid-Limburg zou worden overgebracht om daar, zei Bethmann, werk te verrichten dat in het belang van Nederland was. De Bock zond nog op vrijdag enkele kaderleden op inspectie uit en toen dezen hem gerapporteerd hadden dat in het Geuldal loopgraven voor de *Wehrmacht* moesten worden aangelegd, zei hij op zondag 3 september tegen Bethmann dat hij niet bereid was, diens eis in te willigen. De Bock werd tot het innemen van die houding krachtig gestimuleerd door anti-Duitse kaderleden in zijn omgeving en het kan zijn dat een door Radio Oranje op zaterdagmiddag uitgezonden waarschuwing ook nog van betekenis is geweest.²

Die anti-Duitse kaderleden gaven aan de kampen van de Arbeidsdienst het consigne door dat men ze onmiddellijk moest ontruimen wanneer het gevaar dreigde dat nieuwe afdelingen van de Arbeidsdienst bij werk voor de *Wehrmacht* zouden worden ingeschakeld. Nu, dat gevaar manifesteerde zich op Dolle Dinsdag niet, maar de ontvangen consignes, de verwarring aan Duitse kant en de verwachting dat de bevrijding op

¹ Brief, 9 aug. 1944, a.v. (*HSSuPF*, 5 b). ² Die waarschuwing welke op grond van kort tevoren ontvangen berichten werd gegeven, hield in dat voorkomen moest worden dat de *Wehrmacht* greep kreeg op de Arbeidsdienst.

handen was, leidden er toe dat veruit de meeste kaderleden en arbeidsmannen, hier en daar vermoedelijk niet zonder enthousiasme, de kampen verlieten en op eigen gelegenheid weer hun woonplaats trachtten te bereiken. Het leegstromen begon in het zuiden des lands maar dat voorbeeld werd elders nog diezelfde dag gevolgd – aan het einde van Dolle Dinsdag waren bijna alle arbeidsmannen en was ca. drie-vierde van het kader eenvoudig verdwenen.

Eén dag later, 6 september, werd de Bock door Bethmann afgezet; Bethmann zelf nam de leiding en benoemde een nationaal-socialistisch kaderlid tot hoofd van een nieuwe ‘*Führungsstab*’. Aan strafmaatregelen tegen de duizenden die er de brui aan hadden gegeven, kwam de bezetter niet toe, niet op de 6de september, laat staan op de dag waarop door het leegstromen van de kampen zijn gezag openlijk was getart.

Ook dat tarten had, zo veronderstellen wij, effect buiten de Arbeidsdienst zelf. Zeker, wij nemen aan dat slechts een deel, misschien maar een klein deel, van diegenen die huiswaarts keerden, er in slaagde, nog op Dolle Dinsdag hun woonplaats te bereiken, maar in alle streken waar zich kampen van de Arbeidsdienst bevonden, deden spoedig berichten omtrent het gebeurde de ronde. ‘De NSB’ers gaan naar Duitsland en de jongens van de Arbeidsdienst gaan naar huis!’ De zaak leek bekeken.

Alsof er geen bezetter meer was

‘Geruchten vieren hoogtij’, schreef de LO-medewerker Arnold Douwes op de avond van Dolle Dinsdag in zijn dagboek. Hij somde er een paar op: ‘Honderdduizend parachutisten in Zwolle, Rotterdam bevrijd, invasie in Noord-Holland, invasie op de Duitse Bocht.’¹ Dat alles had hij in de loop van de dag vernomen. Waar? In Hoogeveen, hemelsbreed op ruim 170 km afstand van de enige stad die al bevrijd heette te zijn: Breda.

Het is niet mogelijk, een volledig overzicht te geven van de geruchten die op die ene dag in alle delen des lands de ronde deden. Dat zou ook nauwelijks zinvol zijn; het waren alle variaties op een-en-hetzelfde thema: de bevrijding is in aantocht. Zo groot was het verlangen naar die bevrijding, zo groot de geladenheid, dat in het westen des lands in vrijwel alle steden rondverteld werd dat de Geallieerde strijdkrachten zich op

¹ ‘Dagboek van Arnold Douwes’, p. 209 (Collectie LO/LKP, BO-4).

slechts enkele kilometers afstand bevonden; in Dordrecht zei men: ze zijn de Moerdijk over, in Rotterdam: ze zijn Dordrecht gepasseerd, in Delft: ze naderen uit Rotterdam, in Den Haag: ze zijn Delft voorbij, in Leiden: Den Haag is al bevrijd, in Haarlem: ze zijn in aantocht uit Leiden, in Amsterdam: ze staan al bij Halfweg. In Middelburg werd in het begin van de middag, aldus een plaatselijke geschiedenis, 'met grote stelligheid verteld dat de tanks Kruiningen reeds zijn gepasseerd, terwijl sommigen er zelfs aan toevoegen dat ze te 3 à 4 uur te Middelburg kunnen worden verwacht.'¹ In Breda, waar men uiteraard wist dat de bevrijders nog niet waren gearriveerd, zei men: ze zijn al in Zundert of in Roosendaal (er waren ook inwoners van Breda die meenden dat de Geallieerden opzettelijk, nl. om de Duitsers verder in verwarring te storten, het onjuiste bericht over de bevrijding hadden gelanceerd). In Arnhem werd rondverteld dat Den Bosch en Nijmegen bevrijd waren en dat er in Duitsland een revolutie was uitgebroken. In Zwolle werd gezegd dat de bevrijders vlak bij Deventer waren en dat Rauter zelfmoord had gepleegd. Het gerucht over de grote Geallieerde luchtlanding bij Zwolle, dat Douwes in Hoogeveen hoorde, deed ook de ronde in Twente; men zei daar bovendien dat de Geallieerden reeds in Winterswijk, ja in Neede waren aangekomen – óók dat de havens van Rotterdam door dertigduizend verzetsstrijders waren bezet, waarbij de Duitsers volkomen perplex hadden gestaan. In Assen, Groningen en Leeuwarden heetten de IJsselsteden (Zutfen, Deventer, Zwolle) bevrijd en dachten velen dat de Geallieerde tanks, als men ze niet diezelfde dag nog zag, in elk geval op woensdag zouden komen opdagen.

Door de slechte telefoonverbindingen was verificatie van al die geruchten, voorzover plaatsen op enige afstand werden genoemd, vrijwel voor niemand mogelijk. Wie nog een telefoon had, constateerde dat men buiten het eigen district geen verbinding kon krijgen, Amsterdam, Den Haag en Rotterdam waren uit het gehele oosten en noorden des lands die dag onbereikbaar.² Trouwens, wie had de behoefte om die geruchten te verifiëren? Sommigen hielden het hoofd koel maar vele anderen

¹ J. Ph. Koene: *Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding (6 november 1944)* (1945), p. 7. ² Secretaris-generaal Hirschfeld kon op maandag 4 september via de dienstlijnen van de PTT telefoneren met personen in Geleen, Heerlen en Tilburg en op 5 september met personen in Heerlen en Eindhoven, die, zo noteerde hij, 'wel terugtrekkende troepen zagen, doch nog geen Engelsen . . .; [dat] droeg er toe bij dat ik het hoofd koel hield.' (H. M. Hirschfeld: 'Dagboek', 5 sept. 1944) Zo was ook een ambtenaar van de Provinciale Zeeuwse Electriciteitsmaatschappij op Schouwen in staat,

DE STROOM VAN GERUCHTEN

luisterden er met graagte naar en gaven ze met graagte door, ze daarbij vaak nog aandikkend ook. Ja er deden zich zelfs gevallen voor waarbij personen bezweken voor de verleiding, aan anderen te vertellen dat ze de Geallieerde strijdkrachten al op betrekkelijk geringe afstand *met eigen ogen* hadden aanschouwd.¹

Duidelijke symptomen van de naderende bevrijding leken zich kort na het middaguur speciaal nog voor te doen in Rotterdam en Zwolle. Wie daar de draadomroep aan had staan, hoorde dat het programma plotseling werd onderbroken waarna een onbekende stem het volgende zei:

‘Stadgenoten, het uur van uw bevrijding nadert snel. Ik spreek tot u namens de organisatie die zo geruime tijd uw echtgenoten en zonen de strijd tegen de bezetter mogelijk maakte door hen te voorzien van distributiebescheiden en hen, veelal met geweld, aan de greep van de vijand heeft onttrokken. In zijn wanhoop is de vijand heden overgegaan tot het afkondigen van standrecht. Wij verzoeken u met de meeste aandrang:

Ten eerste. Houdt u aan de afgekondigde bepalingen van het standrecht, verschaft de vijand geen voorwendsel om zijn reeks gruweldaden ook nu nog voort te zetten;

Ten tweede. Bemoeilijkt de handelingen der Geallieerden en der verzetsgroe-

via een dienstverbinding met de Provinciale Noordbrabantse Electriciteitsmaatschappij te weten te komen dat Breda nog in het geheel niet was bevrijd.

Wij nemen aan dat in het algemeen personen die toegang hadden tot dienst-telefoon- of telegraafnetten (de Spoorwegen bezaten een telegraafnet) op Dolle Dinsdag wel te weten kwamen dat aan de geruchten die de ronde deden, alle grond ontbrak, en dat die personen in eigen kring die geruchten tegenspraken, maar het effect van dergelijke correcties was zeer beperkt.

¹ Op Dolle Dinsdag omstreeks 12 uur ging de eigenaar van een Haags restaurant naar een garage om nieuwe gascilinders op zijn auto te laten monteren. ‘De vrouw van de bedrijfsleider’, aldus zijn relaas, ‘kwam hollend de garage binnen met de mededeling dat ze te Rotterdam op de Coolsingel honderden Harley Davidson-motorfietsen had zien rijden en ook Engelse tanks. Ik vroeg haar, wanneer zij uit Rotterdam was teruggekeerd waarop zij antwoordde: ‘Zojuist’. Ik vroeg haar, hoe zij in Den Haag was gekomen, waarop zij antwoordde: ‘Met de elektrische trein.’ . . . Op mijn vraag hoe de Duitsers zich gedroegen, zei zij: ‘Die lopen gewoon rond en de Engelsen doen de Duitsers niets.’’ (Mil. politie Den Haag, H. Sterrenberg en J. D. van de Beek: ‘Rapport betr. verklaringen van H. M. A. Alsem’ (26 sept. 1945), p. 25-26 (Doc I-27 A, a-1)

Er zijn op Dolle Dinsdag stellig meer van dergelijke volledig gefantaseerde verhalen verteld.

pen niet door zelfstandig optreden. Laat u niet verleiden tot daden van openlijk of gewapend verzet. Houdt u uitsluitend aan de door Radio Oranje of *BBC* gegeven of nog te geven instructies.

Leve het vaderland!

In Rotterdam hoorde men na deze woorden een tweede stem nog roepen: 'Rotterdam is vrij!' 'Enkele ogenblikken later', aldus een plaatselijke geschiedenis, '(golfde) de blijde mare door de straten: 'Nederland is vrij! De Duitsers hebben gecapituleerd, het is vrede!' Nu barstte de vreugde los. De vlaggen gingen uit, juichend voerde men vreugdedansen uit. Met tranen in de ogen wensten de bewoners elkander geluk¹ – men gedroeg zich, anders gezegd, alsof er geen bezetter meer was.

Zo ook elders.

In Oost Zeeuws-Vlaanderen (wij beperken ons overzicht nagenoeg geheel tot gepubliceerde gegevens) werd in Axel op maandagavond een jacht ingezet op 'Moffenmeiden' ('de mannen van de ondergrondse staken de hoofden bijeen', aldus een relaas, 'er is geen leiding, het volk is los'²). Op Dolle Dinsdag werd alles kort en klein geslagen in het café van een pro-Duitse caféhouder; aan 'Moffenmeiden' die men nu te pakken had gekregen, werd het haar afgeknipt, de sigarenwinkel van een NSB'er werd leeggehaald, twee NSB-politiemannen werden ontwapend, 'een derde was door zijn vrouw met het portret van de *Führer* op zijn kop geslagen en spoorloos verdwenen'³ – aan het einde van de middag stelde 'de ondergrondse' een eigen bestuur in met een predikant als burgemeester. Het stadje was één vlaggenzee. Niet anders in het nabijgelegen Zaamslag: 'Hele drommen kinderen met Oranjemutsen, strikken en sjerpen lopen al zingend over de straat. Het is Oranjeveest. Niemand werkt'; er werd jacht gemaakt op 'landverraders' en 'Moffenmeiden' ('de plukken haar lagen op straat') die allen werden opgesloten, en haastig werd 'de ereboog voor den dag gehaald die steeds bij alle Oranjeveesten dienst doet. Aan de ene kant staat 'Leve de Koningin', aan de andere kant leest men 'Welkom!' – voorlopig waren het slechts terugtrekkende Duitsers die onder de boog door liepen.⁴

In Middelburg trokken honderden naar de brug over het kanaal Veere-Vlissingen om er de Geallieerde tanks te zien naderen welke, gelijk al weergegeven, tussen drie en vier uur werden verwacht.

¹ M. Koster: *Honger in Rotterdam (winter 1944-'45)* (1945), p. 13. ² *De maand der bevrijding. September 1944. Documentatie over de gebeurtenissen in Oost Zeeuws-Vlaanderen, verzameld en bewerkt door P. G. van de Bosse* (1975), p. 211. ³ T. C. Vink-de Vessem in a.v., p. 93. ⁴ A.v., p. 213.

Op het eiland Tholen kwamen de verborgen radio's weer te voorschijn, 'muziek en omroepers' (van de *BBC!*) 'zijn in de straten te horen . . . Te St. Annaland wordt onder het zingen van het Wilhelmus de vlag gehesen op de sluis, deze wordt geheel opengezet en het water' (uit het geïndeerde gebied) 'stroomt de zee weer in.'¹

In Stampersgat en Oud-Gastel in westelijk Noord-Brabant 'vermeld- den radio's voor open ramen de bevrijding van Breda en Duitsers reden gepakt en gezakt en zenuwachtig rond omdat de pont' (over de Dintel) 'door de ondergrondse onklaar was gemaakt. De fabriek gaf vrij en de vlag werd gehesen op de kerk en sommige huizen.'²

In Den Bosch werden 'een paar magazijnen die vol lagen met Weer- machtsgoederen . . . bestormd door de bevolking en in een ogenblik tijds liepen ze met dekens, radiotoestellen en flessen cognac te slepen. Er waren jochies van vijftien jaar die stomdrongen van de cognac langs de Zuid- Willemsvaart zwabberden.'³

In Rotterdam was, aldus een dagboekschrijver,

'iedereen in spanning . . . Winkels zijn gesloten, het personeel in warenhuizen, winkels, café's, restaurants blijft thuis (in het Beursrestaurant waren van het zeventien man sterke personeel vijftien weggebleven, alleen één kok en één kelner waren verschenen); de scholen zijn tot nader order gesloten. Steeds ziet men de Duitsers vluchten met koffers en tassen vol gestolen goederen; de *Grüne Polizei* is verdwenen'⁴ –

wij deden al uitkomen hoe de uitgelatenheid in de Maasstad ten top steeg na de geheimzinnige aankondiging over de draadomroep. Voordien deden al geruchten de ronde dat de Geallieerden in Barendrecht waren, nu (na die aankondiging) liepen de zusters, de broeders en het huishou- delijk personeel van het Gemeenteziekenhuis aan de Bergweg 'juichend en dansend . . . op straat, de Rode Kruis-vlag werd vervangen door het rood-wit-blauw – oranje linten kwamen uit allerlei schuilhoeken te voorschijn – de buurt vlagde, een naburig café hing een W voor illumi- natie buiten.'⁵

In Den Haag ging 'eerst het gerucht dat de Geallieerden reeds Dor-

¹ G. Heyboer: *Slechts een plicht*, p. 22. ² J. Dellepoort en Th. Nijman: *De bevrijding van Oud-Gastel en Stampersgat. Herinneringen aan de oorlogsjaren 1940-1944* (1950), p. 23. ³ Jos. Verstraeten: *Storm over Den Bosch. Dagboek over de eindstrijd van de bevrijding van 's Hertogenbosch* (1945), p. 4. ⁴ H. Mees: *Mijn oorlogsdagboek*, p. 502. ⁵ P. H. Kramer: 'Het Gemeenteziekenhuis aan de Bergweg in de oorlogsjaren (1940-1945)', *Rotterdams Jaarboekje 1947* (1948), p. 241.

drecht waren gepasseerd, een uur later zou Rotterdam bevrijd zijn. Kort daarop was telefonisch bekendgemaakt dat Delft en Ypenburg hadden aangekondigd dat het zo ver was . . . men juichte'¹ – honderden, wellicht duizenden mensen trokken in drommen naar de punten waar men de Geallieerde tanks goed zou kunnen gadeslaan, het Rijswijkse plein bijvoorbeeld.

In Haarlem hoorde een zeventienjarige scholier al des ochtends dat de bevrijders gesignaleerd waren in Lisse. 'We maakten', schreef hij 's avonds in zijn dagboek, 'de vlag klaar, knipten oranje lintjes . . . We konden haast niet eten van blijdschap: vanmiddag vrij!' Die middag, toen hij al was gaan twifelen, werd door anderen 'doodleuk in volle ernst verteld: 'Ze zitten in Hillegom' . . . Mensen lopen met oranje bloemen op, radio's worden algemeen te voorschijn gehaald, iedereen wordt onvoorzichtig: men schreeuwt het nieuws uit! Men lacht terugtrekkende Moffen uit. Men lacht om wegtrekkende NSB'ers.'²

Ook in Schagen benoorden Alkmaar 'werden de vlaggen uitgestoken en de mensen stonden met bloemen langs de wegen om de bevrijders te begroeten' – hier werden op die dag door de *Wehrmacht* alle volgauto's uit een begrafenistoet gevorderd.³

In Amsterdam dromden de mensen samen in West, daar waar men de Geallieerden hetzij uit de richting-Schiphol, hetzij uit de richting-Haarlem zou zien naderen. Maar, aldus een ooggetuige, 'aan de andere kant van de stad, in Zuid en Oost bij de Berlagebrug' (de brug over de Amstel waar in die tijd de wegen naar Utrecht en Amersfoort begonnen)

'zag men het omgekeerde. Daar trokken ten aanschouwe van duizenden enthousiaste Amsterdammers lange rijen Duitse soldaten voorbij die de stad verlieten . . . 'Goede reis', riepen de kijkers of: 'De groeten aan Hitler' en de Duitsers waren zo *down* en ontmoedigd dat ze er niets meer tegen deden. Ze sukkelden in lange rijen weg, de stad uit, weg, weg! Ze lieten zich zelfs fotograferen.

De vlaggenwinkels werden bestormd en in een paar uur was er in heel Amsterdam geen vlag meer te koop. Oranjepapier deed opgeld.⁴

Hoe lang duurde al die uitgelatenheid?
Plaatselijk schijnt dat nogal verschild te hebben.

¹ J. C. A. Coucke: 'De Nederlandse pers tijdens de bezetting', p. 23 (Doc I-303, a-3). ² (RvO) *Dagboekfragmenten 1940-1945* (1954), p. 385-86. ³ A. van Graafeiland en K. Holtrop: *Schagen in oorlogstijd* (1947), p. 45. ⁴ G. de Clercq: *Amsterdam tijdens de hongerveriode. Van Dolle Dinsdag tot de capitulatie* (1945), p. 4-5.

Het duurde enkele uren voordat de opwinding tot de hogere Duitse autoriteiten doordrong; was dat eenmaal het geval, dan gaven zij instructie, hetzij aan de *Wehrmacht*, hetzij aan de *Feldgendarmerie*, hetzij aan de *Ordnungspolizei* om er onmiddellijk patrouilles op uit te sturen die, in strijd eigenlijk met de voorschriften van de 'Uitzonderingstoestand', eerst enkele schoten in de lucht moesten afgeven om de menigte tot bedaren te brengen. In talrijke steden trokken die patrouilles in de middag rond. In Rotterdam begon dat al om half twee, elders misschien iets later. Dan ging ook vaak de Nederlandse politie er toe over, de burgerij aan te manen, zich van voorbarig feestvertoon te onthouden. Dat de wilde geruchten onjuist waren geweest, werd aan het einde van de middag of het begin van de avond vermoedelijk wel allerwege beseft. Toen konden zich ook geen menigten meer verzamelen; men moest om acht uur binnen zijn en wie nog een krant ontving, las daarin dat elke samenscholing van meer dan vijf personen onmiddellijk onder vuur zou worden genomen.

★

Snel hadden op die dinsdag de harten geklopt van nagenoeg alle Nederlanders, sneller misschien nog de harten van diegenen onder hen die zich persoonlijk door de bezetter bedreigd wisten: de onderduikers en de illegale werkers. In talrijke illegale groepen stelde men zich in op een spoedig einde van de werkzaamheden die men in het verborgene had uitgevoerd en die men, wilde men ze voortzetten, in alle openlijkheid zou kunnen bedrijven. De *Vrij Nederland*-groep had enkele dagen tevoren al een folder laten drukken die aangaf, bij welk adres in Amsterdam men zich als abonnee kon opgeven en hoe men het abonnementsgeld kon betalen ('postbus 30, telefoon 33692, giro 135176'). Daags voor Dinsdag liet de centrale leiding voorts een instructie drukken 'aan onze provinciale, regionale en stedelijke medewerkers'¹ waarin dezen opgewekt werden ('de dag der bevrijding is zeer nabij!') een radioluisterdienst te organiseren teneinde de parolen welke door de *BBC* en *Radio Oranje* zouden worden verspreid, te stencillen; waren er medewerkers van *VN* die met allerlei vormen van sabotage de bewegingen van de vijand wilden hinderen, dan moesten dezen armbanden krijgen met het woord

¹ Exemplaar in (RvO) Collectie-*Vrij Nederland*.

'Oranje' er op en contact zoeken met 'plaatselijke politie, OD, Raad van Verzet, KP's of andere organisaties'. De centrale leiding liet dergelijke armbanden alsmede legitimatiekaarten ook zelf vervaardigen. Op Dolle Dinsdag kwam zij in het pand aan de Reguliersgracht te Amsterdam bijeen dat haar voornaamste clandestiene werkadres was. 'Toen zei er', aldus later van Randwijk,

'een van ons' met een bijna verlegen glimlach: 'Ik geloof, jongens, dat het nu wel tijd wordt dat we elkaar zeggen wie we zijn.' We kregen er bijna een kleur van. En toen vielen er een paar van de allergewoonste Hollandse namen. Om onze verlegenheid te verbergen, gingen we uitwisselen wat we van te voren van elkaar geweten hadden. Dat was verdomd weinig en dat weinige meestal nog maar half juist. En toen we weer uit elkaar gingen, leek het toch alsof we een andere persoon de hand drukten dan gisteren en eergisteren.'²

De groepen die Joodse kinderen hadden ondergebracht, lieten een circulaire drukken, gericht aan de pleegouders, waarin op dezen 'een dringend beroep' werd gedaan, voorshands de kinderen bij zich te houden 'en ze aan *niemand*, zelfs niet aan de ouders' af te geven zonder toestemming van een Centraal Bureau dat in Amsterdam zou worden gevestigd. Eén illegaal blad was er, het sociaal-democratische orgaan *De Baanbreker* (het verscheen pas sinds kort), dat een bevrijdingsnummer drukte met precieze opgave wie er zo al aan hadden meegewerkt. Het Centraal Bureau van de LO vroeg in de op, wellicht kort na Dolle Dinsdag gestencilde 'Mededelingen no. 10'³ of de plaatselijke leiders 'zo spoedig mogelijk' een correspondentie-adres en een telefoonnummer wilden opgeven; die plaatselijke leiders moesten voorts alle medewerkers als een gesloten groep ter beschikking stellen voor de ordehandhaving, 'indien zowel KP's als OD aanwezig zijn, vóór uur U aan ter plaatse aanwezig zijnde leiding van een KP, na uur U aan leiding OD in overleg en via KP-leiding; indien geen KP's aanwezig zijn, resp. aan OD, RVV of Hulppolitie'; aan de plaatselijke leiders werd voorts geadviseerd om ter oplossing van de talrijke problemen die uit het opduiken der onderduikers zouden voortvloeien, contact op te nemen met de directies van de gewestelijke arbeidsbureaus. In Amsterdam lieten twee leden van de Top van de LO zich op Dolle Dinsdag in hun functie via de portier

¹ Dat was van Randwijk zelf. ² H. M. van Randwijk: *In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet 1940-1945* (1967), p. 292. ³ LO/LKP, 1 A.

officieel aandienen bij de directie van de gemeentelijke distributiedienst om over een regeling van de bonkaartenvoorziening van die opduikende onderduikers te spreken.

De aartsbisschop van Utrecht, mgr. dr. Johannes de Jong, trok zich het lot van een geheel andere bevolkingsgroep aan: de NSB'ers en andere pro-Duitse elementen. Bevreesd voor 'Bijltesdag' deed hij op Dolle Dinsdag aan de geestelijkheid een circulaire toekomen¹ waarin hij haar aanspoorde, jegens 'landverraders' 'de door Christus bevolen naastenliefde' in acht te nemen. 'Niemand mag rechter zijn in eigen zaak', vermaande hij. 'Wij herinneren in dit verband', schreef hij voorts,

'aan het aloude asylrecht, dat hierin bestaat dat degenen die in een kerkgebouw hun toevlucht zoeken, daar veilig zijn tegen onwettige overvallen. Dat recht worde in volle omvang toegepast . . . Gij (moet) persoonlijk er borg voor staan, dat allen die daar hun toevlucht zoeken, er kunnen verblijven tot het wettige gezag hen in verzekerde bewaring komt nemen.'

Het spreekt vanzelf dat Six, de chef-staf van de Ordedienst, en verschillenden van zijn gewestelijke commandanten, vooral die in het zuiden des lands, op Dolle Dinsdag extra grote activiteit ontplooiden. Het was op die dag in Six' hoofdkwartier in de kosterij van de Amsterdamse Koepelkerk een komen en gaan van bezoekers; achteraf telde men op dat het er op die ene dag zeventig waren geweest. Niet anders in Eindhoven. Daar betrok, aldus later de waarnemend gewestelijk commandant, 'de OD-staf het voorlopige stafkwartier . . . Door het weggeven van het adres was het bezoek hieraan overstelpend' – na Dolle Dinsdag werd 'schielijk' een ander adres betrokken.² Six deed dat laatste niet: hij en zijn naaste medewerkers waren er van overtuigd (terecht, zoals bleek) dat de zeventig bezoekers die zij hadden ontvangen, persoon voor persoon betrouwbaar waren.

De chef-staf van de OD had overigens op Dolle Dinsdag zorgen genoeg.

¹ Tekst in S. Stokman: *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie. Herderlijke brieven, instructies en andere documenten* (1945), p. 294-95.

² G. H. Thal Larsen: 'De geschiedenis der OD voor gewest 18', p. 15 (Doc II-582, b-17).

Six en het College van Vertrouwensmannen

Wij herinneren er aan dat aan Six, ter bevestiging van eerder uitgegane instructies, op 21 augustus '44 door van Lidth een telegram was toegezonden waarin hem was meegedeeld dat in bezet gebied 'vertegenwoordigers der regering' zouden worden aangewezen (in feite was die aanwijzing reeds geschied) die bevoegd zouden zijn, in een 'vacuüm' orde en rust te handhaven. 'Uw taak zal uitsluitend daarin bestaan uw diensten ter ordehandhaving ter beschikking te stellen van de bedoelde vertegenwoordigers . . . (U) gelieve zich strikt aan deze instructie te houden. In verband met vorenstaande kunnen de door u gereedgemaakte bekendmakingen terzijde gelegd daar zij van onjuiste premisse uitgingen' – de premisse namelijk dat de OD als zodanig, al of niet onder een opperbevelhebber van land- en zeemacht, in een 'vacuüm' belast zou worden met de uitoefening van het militair gezag. Wij nemen aan dat het op zijn minst enige dagen duurde voordat Six, die in die tijd geen eigen radioverbinding met Londen meer had, de tekst van dit telegram, dat hem via de groep-'Albrecht' moest bereiken, voor zich had liggen en het kan zijn dat hij het pas las nadat de 'vertegenwoordigers der regering', d.w.z. de Vertrouwensmannen, voor de eerste maal met hem in contact waren gekomen; dat contact vond plaats op 31 augustus.

Voor die Vertrouwensmannen waren, gelijk in het vorige hoofdstuk vermeld, in Londen de nodige stukken opgesteld die op 2 augustus door Gerbrandy en van Heuven Goedhart waren ondertekend. Die stukken werden, louter met schuilnamen er in, gemicrofilmd meegenomen door de marconist van de geheime agent jhr. mr. R. de Brauw – marconist en agent werden in de nacht van 7 op 8 augustus boven bezet gebied gedropt. De Brauw kende de namen van de vijf Vertrouwensmannen die door Gerbrandy en van Heuven Goedhart met goedvinden van de koningin waren aangewezen: Bosch van Rosenthal, Cleveringa, Cramer, Drees en van Sonsbeeck, en die vijf moesten (dat bleek uit de stukken) aan hun gezelschap twee personen toevoegen: een vertegenwoordiger van het Nationaal Comité en een van de Raad van Verzet.

De Brauw werd op een verkeerde plaats gedropt; hij trok onmiddellijk naar Leiden. Toevallig kwam daar in het huis waar hij de eerste nacht verbleef, H. J. de Koster aanlopen, hoofd van de spionagegroep-'Peggy' die in Leiden woonde. De Koster kende de Brauw uit zijn studentenjaren, nam hem bij zich op en bracht hem in contact met een andere Leidenaar, mr. J. le Poole, hoofd van de spionagegroep-'Dienst-Wim'. Le Poole kreeg te horen welke vijf personen tot Vertrouwensmannen waren be-

noemd, en belastte zich met de taak, de meegebrachte stukken aan hen door te geven. Persoonlijk kende hij van die vijf Cleveringa (le Poole had in Leiden gestudeerd)¹, maar hij wendde zich niet tot zijn vroegere hoogleraar, die trouwens niet meer bij Leiden woonde, maar via een tussenpersoon tot Bosch wiens naam als eerste in de stukken was vermeld. Bosch van zijn kant kende alleen Cleveringa niet. Hij wist waar hij Cramer, Drees en van Sonsbeeck kon bereiken, naar Cleveringa moest hij enige tijd zoeken; deze was nl. in januari '44 gearresteerd als strafgeïnzeldaar, was eind juli uit het concentratiekamp Vught ontslagen en was nadien in De Steeg (bij Arnhem dus) gaan wonen. Cleveringa verklaarde zich bereid, Vertrouwensman te worden, zij het dat hij er, zo vertelde hij ons in '60, 'helemaal geen denkbeeld van had wat precies van ons werd verwacht. Ordehandhaving, ja maar hoe?'² Ook Drees en van Sonsbeeck zeiden onmiddellijk 'ja' toen zij van de regeringsopdracht vernamen, maar Cramer begon met bezwaren te opperen: hij vond dat niet hij maar de door hem zeer hooggeschatte, ja vereerde van Randwijk Vertrouwensman moest worden. 'De koningin heeft je benoemd', kreeg hij van Bosch te horen, 'en daarmee basta.'³

Op 24 augustus kwamen de Vertrouwensmannen voor het eerst bijeen⁴, in Utrecht, 'met veel moeite', noteerde Bosch na afloop van de bijeenkomst.⁵ Niet ten onrechte! Tussen de aankomst van de Brauw en die eerste samenkomst waren meer dan twee weken verlopen, zulks terwijl het nieuwe college belast was met een veelomvattende taak waarbij men, gehoord de berichten over de Duitse nederlaag in Frankrijk, wellicht zeer spoedig in de openbaarheid zou moeten treden. Die taak gaven wij reeds in het vorige hoofdstuk weer: het college moest een bevrijdingsproclamatie opstellen; het moest maatregelen nemen ter handhaving van orde en rust; het mocht elke ambtenaar bevel geven tot het staken van de uitoefening van zijn functie; het mocht tenslotte de openvallende vacatures vervullen, maar dat laatste slechts 'bij strikte noodzakelijkheid' (bijvoorbeeld, maar dat stond niet in de stukken die

¹ Hij kende ook Cramer maar deze slechts onder de naam 'Vos', een andere schuilnaam dan in de stukken inzake Vertrouwensmannen voorkwam; als zoveel illegale werkers gebruikte Cramer voor elk illegaal verband waarin hij werkzaam was, een andere schuilnaam. ² R. P. Cleveringa, 18 aug. 1960. ³ J. Cramer, 16 april 1958. ⁴ De datum staat op pag. 4 van het in '46 verschenen *Verslag van de werkzaamheden van Vertrouwensmannen der regering, aangewezen bij besluit van Harer Majesteits regering van 2 augustus 1944* en als gevolg daarvan ook in het vijfde verslag van de Enquêtecommissie, t.w. in deel a op pag. 724, verkeerd vermeld, nl. als 23 augustus. ⁵ L. H. N. Bosch van Rosenthal: 'Verslag' (Vm, IX, 126).

het college ontving, wanneer secretarissen-generaal van departementen, burgemeesters van grote steden, procureurs-generaal of vooraanstaande politiefunctionarissen vervangen moesten worden).

Op die 24ste augustus besloten de Vertrouwensmannen, de hun opgedragen taak te aanvaarden en te 'doen wat in ons vermogen ligt', noteerde Bosch. Zij stelden vast dat de twee vertegenwoordigers van het Nationaal Comité en van de Raad van Verzet 'alleen tegelijk' zouden worden toegelaten. Wat het Nationaal Comité betrof, ging hun voorkeur uit naar mej. Tellegen 'en anders Dijkstra' (de illegale naam van Neher), van de Raad van Verzet, die met enig wantrouwen werd gezien, wensten zij 'vrij nauwkeurige inlichtingen over personen' met opgave van hun levensloop en hun illegale werk, 'alvorens een keuze te doen'; Cramer kreeg opdracht, met de RVV contact te zoeken, zulks samen met Slotemaker die de Vertrouwensmannen als secretaris wilden aantrekken. Zij constateerden voorts dat in hun midden een vertegenwoordiger van het gereformeerde *c.g.* anti-revolutionaire volksdeel ontbrak en besloten de regering om verlof te vragen, prof. mr. J. Oranje, die door het Vaderlands Comité al min of meer belast was met de taak, bij de bevrijding de radio-omroep onder zijn hoede te nemen, aan hun college toe te voegen. Zij besloten verder om bij de maatregelen die zij op allerlei terreinen moesten gaan voorbereiden, 'door te werken op genomen beslissingen Commissie-M' (bedoeld werd: de door prof. van Meurs samengestelde commissie welke o.a. het 'Souverein Noodbesluit' had opgesteld) 'en VC' (Vaderlands Comité), 'en niet dan in bijzondere gevallen af te wijken.' 'Terloops' werd besproken, welke secretarissen-generaal door wie vervangen moesten worden, de afspraak werd gemaakt dat van Sonsbeek een concept-bevrijdingsproclamatie zou opstellen en tenslotte werd de benoeming van een voorzitter uitgesteld tot het college voltallig zou zijn. Omtrent dat alles werd een voor de regering bestemd telegram opgesteld, maar daar kon men, zo werd enige tijd later door het college geconstateerd, in Londen niets mee beginnen 'door fout bij code-afpraak'¹ (wie bij die fout betrokken is geweest, weten wij niet).

Zes dagen later, op 30 augustus, kwamen de Vertrouwensmannen voor de tweede maal bijeen, nu in Amsterdam. Van Sonsbeek ontbrak (mèt zijn concept-proclamatie) – hij had van Maastricht uit niet naar het westen kunnen reizen. In Amsterdam bleek voorts dat Cramer met de Raad van

¹ Telegram, 11 sept. 1944, van Vertrouwensmannen aan de regering, *Enq.*, dl. V b, p. 516.

Verzet nog geen contact had gehad.¹ Moeilijk om dan toch met zijn vieren beslissingen te nemen! Maar genomen werden zij: de secretarissen-generaal Frederiks, Hirschfeld en Verwey zouden bij de bevrijding 'gestaakt' worden en ten aanzien van de politie werd vastgesteld dat zij gedeeltelijk weer van Justitie zou worden losgemaakt. Voorts rees de vraag, waar de Vertrouwensmannen hun vaste centrum zouden vestigen: in Amsterdam of in Den Haag? Cleveringa was voor Den Haag geporteerd, Cramer voor Amsterdam, maar Bosch en Drees meenden dat men in *beide* steden een centrum moest hebben. Aldus werd besloten, met dien verstande dat Drees de centrale figuur zou zijn in Amsterdam (daar was hij ondergedoken) en Bosch in Den Haag (daar of in de buurt van die stad zou hij nu een onderduikadres kiezen). Twee secretarissen waren dus ook nodig; naast het secretariaat te Amsterdam dat al aan Slotemaker was opgedragen, moest er een secretariaat in Den Haag komen; le Poole leek daarvoor de geschikte figuur. Afgesproken werd dat men afwisselend in Amsterdam en Den Haag zou vergaderen. Afgesproken werd tenslotte dat Bosch, die al eens eerder met Six een bespreking had gevoerd (nl. in verband met de 'spionage' op de Zwitserse Weg), contact met deze zou zoeken.

Bosch sprak met Six daags na die tweede vergadering, op 31 augustus dus. Six had, zo hij van Lidths telegram van 21 augustus nog niet had ontvangen, in elk geval bij geruchte vernomen dat er 'regeringsvertegenwoordigers' waren benoemd, maar hij wist niet dat voor zijn OD in dat college geen plaats was ingeruimd. Zulks nu van Bosch te horen, was hem een bittere, een grievende teleurstelling. Niet zonder achterdocht vroeg hij Bosch, de stukken te mogen zien die uit Londen waren ontvangen – Bosch zei dat hij ze niet bij zich had en voegde er, autoritair als hij was, aan toe dat hij de inwilliging van dat verzoek ook niet nodig vond. Bosch vroeg of de Vertrouwensmannen op de steun en medewerking van de OD konden rekenen – Six zei 'ja', maar liet daarop volgen dat hij de regering telegrafisch zou berichten, 'dat', zo schreef hij twee jaar later, 'de OD vanaf dit ogenblik iedere verantwoordelijkheid voor het te voeren beleid moest afwijzen.'²

¹ Cramer had, vermoedelijk via van Randwijk, een afspraak gemaakt met van der Gaag die op een bepaalde dag en een bepaald uur in Hotel 'Polen' te Amsterdam bij hem zou komen. Van der Gaag was verhinderd en had Cramer telefonisch laten oproepen maar daarbij gebruikte hij niet de schuilnaam die Cramer als Vertrouwensman had aangenomen; Cramer had dus niet gereageerd. Kortsluitingen van dien aard waren in het illegale werk onvermijdelijk. ² P. J. Six: 'Verslag over de OD', p. 49.

Het kan geen aangenaam gesprek zijn geweest op die 31ste augustus en het was, veronderstellen wij, ook weinig grondig; Bosch ging er kennelijk niet dieper op in, *hoe* de OD bij de handhaving van orde en rust kon worden ingeschakeld, en Six had kennelijk geen enkele behoefte, er Bosch over in te lichten wat de OD op dat terrein had voorbereid. Na het gesprek mocht Bosch slechts aannemen dat de OD het gezag van de Vertrouwensmannen erkende en Six kan niet anders dan geconstateerd hebben dat het nieuwe college (hij zal wel vernomen hebben dat het slechts twee keer bijeen was geweest) ten aanzien van de handhaving van orde en rust nog vrijwel niets had voorbereid. Wel, die voorbereidingen konden alsnog, en dan met inschakeling van de OD, getroffen worden; daar was tijd voor nodig – tijd ook om de gewestelijke commandanten van de OD, stellig tot hun diepe teleurstelling, in te lichten dat het gezag in het ‘vacuüm’ in het land als geheel zou berusten bij het College van Vertrouwensmannen, in de provincies bij de commissarissen der koningin en in de gemeenten bij de burgemeesters – nergens bij de OD.

Die tijd ging nijpen.

Op vrijdag 1, zaterdag 2 en zondag 3 september werd het nieuws van dag tot dag gunstiger; zondagavond mocht men uit de boodschap van generaal Eisenhower en de mededeling van de koningin inzake de benoeming van prins Bernhard tot bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten concluderen dat de bevrijding van Nederland aanstaande was, hoogstwaarschijnlijk al in de loop van de week die op zondag 3 september was begonnen. Wanneer zou dan de eerste afvaardiging van de minister-raad in Den Haag arriveren? Dat leek Six volstrekt onzeker. Hier zou nu juist, meende hij, dat gevaarlijke ‘vacuüm’ ontstaan waartegen hij de regering van '42 af had gewaarschuwd. Zeker, tot opvulling van dat ‘vacuüm’ had de regering het College van Vertrouwensmannen in het leven geroepen, maar welke voorbereidingen waren door dat college getroffen?

Six was er onkundig van.

In de herfst van '42 had hij een aantal stukken opgesteld, een ‘Oproep aan de bevolking’ en een ‘Algemene Bekendmaking’ no. 1, no. 2 en no. 3, die aan alle gewestelijke commandanten van de OD waren toegezonden. De inhoud van deze stukken gaven wij reeds weer in deel 6 (in de aan de OD gewijde paragraaf van hoofdstuk 3) – wij willen er hier het volgende uit herhalen.

Uitgangspunt van de stukken was dat een opperbevelhebber van land- en zeemacht met het regeringsgezag zou zijn bekleed en dat onder hem het militair gezag door de commandanten van de OD zou worden

uitgeoefend. Dezen zouden onmiddellijk het gehele militaire kader en de jongste lichterij, die in '40 onder de wapenen was geweest, eventueel ook andere lichterijen, in werkelijke dienst roepen. In de op de bevrijdingsdag overal aan te plakken 'Oproep aan de bevolking' zou men lezen dat het 'alleen dan wanneer orde en rust in ons land heersen', mogelijk zou zijn, het volk 'een staatsbestuur te verschaffen hetwelk gebaseerd is op de sinds 15 mei 1940 over de gehele wereld gewijzigde politieke en economische inzichten.' Voorts zou de bevolking uit de 'Oproep' en de 'Algemene Bekendmaking' no. 1, no. 2 en no. 3 o.m. vernemen dat tegen elk die zich tegen het 'wettig gezag' zou keren, 'met niets ontziende gestrengheid' zou worden opgetreden, dat niemand de gemeente van inwoning zou mogen verlaten, dat NSB'ers en Rijksduitsers binnenshuis moesten blijven, dat elk zijn eventuele wapens moest afgeven, dat de gehele bezettingswetgeving, behalve de bepalingen op het gebied van de Jodenvervolgving, voorlopig van kracht zou blijven en dat politieke gevangenen onmiddellijk in vrijheid gesteld zouden worden, althans 'voorzover hun vrijlating de openbare orde niet in gevaar brengt' – de militaire commandanten zouden alle links-revolutionaire elementen dus in arrest kunnen houden.

Six had deze stukken eind '42 aan zijn gewestelijke commandanten toegezonden; eind '43 waren zij gevolgd door een gedrukte handleiding *Militair Gezag*. In de 'Algemene Bekendmaking' no. 1, no. 2 en no. 3 had hij nadien wijzigingen aangebracht (de verschillende bepalingen waren beter gegroepeerd en geformuleerd) – de gezagsstructuur die hij had opgebouwd en de publieke stukken waarmee die gezagsstructuur zich zou manifesteren, had hij gehandhaafd. Op 16 augustus '44 had hij de brief d.d. 27 juni van de minister van oorlog, van Lidth, ontvangen waarin hem opnieuw gewezen was op de bijzondere staat van beleg en het uit Engeland overkomend Militair Gezag en waarin hij voorts o.m. had gelezen: 'Regering acht hoogst ongewenst dat gedurende . . . vacuümperiode een ander militair gezag onder ander regime zou optreden'; verder, dat de regering de gezagsuitoefening zou opdragen aan 'vroegere burgemeesters en commissarissen [der koningin] of bij ontstentenis aan betrouwbare leden van college dagelijks bestuur of, indien ook deze niet beschikbaar, aan personen die algemeen vertrouwen in gemeente en provincie genieten'; tenslotte, dat de taak van de OD geen andere was dan 'zich plaatselijk organiseren' en in een 'vacuüm' optreden als een soort hulppolitie. Men zou zich kunnen indenken dat Six nadien, en zeker na zijn gesprek met Bosch, onmiddellijk zijn gewestelijke commandanten in de door de regering aangegeven geest zou hebben geïnstrueerd en dat

hij hun dus ook zou hebben opgedragen de hun toegezonden stukken niet te gebruiken. Dat had hij niet gedaan.

Hij achtte de visie die uit van Lidths brief bleek, beter gezegd: *opnieuw* bleek (hij had al meer mededelingen van dien aard ontvangen), niet juist. 'Zou het niet verscheidene dagen in beslag nemen', zo schreven wij in deel 7 (in de aan de OD gewijde paragraaf van hoofdstuk 9), 'voordat in een stad als Amsterdam vastgesteld was wie er als tijdelijk burgemeester zou fungeren? Wat kon er in die dagen niet gebeuren! Als er geplunderd werd of wanhopige NSB'ers zich gingen verzetten of 'ultra-links' een greep naar de macht deed, wie zou dan daartegen moeten optreden? De regering sprak van een 'vacuüm-periode' en liet, zo zag Six het, het gezag in de lucht hangen!'

Gelijk al vermeld: op 31 augustus wist hij dat de regering landelijk door middel van de instelling van het College van Vertrouwensmannen een voorziening had getroffen en in zijn gesprek met Bosch zegde hij Vertrouwensmannen de steun van de OD toe. Het verrassende radio-nieuws nu van zondag 3 september maakte zowel aan Six als aan de Vertrouwensmannen duidelijk dat nadere afspraken dringend noodzakelijk waren. Daartoe kwamen zij in de loop van maandagmiddag samen, opnieuw in Amsterdam. Weer ontbrak van Sonsbeeck – ook ontbrak Cleveringa die men in Leiden (daar had hij een nieuw onderduikadres gevonden) niet had kunnen waarschuwen. Er waren dus met Six slechts drie Vertrouwensmannen aanwezig: Bosch, Cramer en Drees.

Hoe was de situatie?

In de (zo zag men het) op handen zijnde bevrijding lag het regerings-gezag bij de Vertrouwensmannen, maar dezen hadden nog niets voorbereid: zij hadden nog geen proclamatie en nog geen nadere aanwijzingen opgesteld, zij beschikten niet over een koeriersapparaat om deze en eventueel volgende stukken te verspreiden, zij hadden nog niet bepaald wie de leiding van de departementen in handen zou nemen en nog geen contact opgenomen met personen die als commissaris der koningin en in de grootste steden als burgemeester zouden gaan fungeren. Six daarentegen beschikte over OD-commandanten in de 19 gewesten die de OD kende, hij had bij hen zijn 'Oproep aan de bevolking' en zijn 'Algemene Bekendmaking' no. 1, no. 2 en no. 3 gedeponeerd en hij bezat een koeriersapparaat dat hem in staat stelde, onmiddellijk met al die gewestelijke commandanten contact op te nemen. Hij had zijn stukken bij zich. Daarover vond een grondige discussie plaats. Zijn 'Oproep aan de bevolking' kwam te vervallen – de Vertrouwensmannen hadden nu eenmaal opdracht van de regering, zelf voor een 'proclamatie' te zorgen;

afgesproken werd dat die de volgende dag zou worden opgesteld. Kon het daarbij blijven? Men vond van niet. Er waren gedrukte nadere aanwijzingen nodig. De stukken welke Six had meegebracht, werden daarvoor als grondslag aanvaard en een voor een nader gezien. Hier en daar werden formuleringen gewijzigd.¹ In 'Algemene Bekendmaking no. 1' kwam o.m. te staan 'dat de politie en de Ordedienst (OD) met uitsluiting van elke andere organisatie door de regering zijn aangewezen het bevoegd gezag bij de handhaving van orde en rust bij te staan', dat 'politieke gevangenen ten spoedigste in vrijheid zullen worden gesteld tenzij de vrije Nederlandse rechtsorde hun gevangenschap vordert' (wat Bosch, Cramer en Drees zich daarbij hebben voorgesteld, is ons niet duidelijk), en 'dat tegen ordeverstoring van elke aard met kracht zal worden opgetreden' (de 'niets ontziende gestrengheid' verviel). 'Algemene Bekendmaking no. 2' gaf een lange reeks voorschriften voor de ordehandhaving: o.m. moesten schouwburgen, bioscopen, café's enz. 'op eerste vordering van een politie-ambtenaar of met patrouille- of wachtdienst belaste militair' (dat kon ook een OD-lid zijn) gesloten worden, Rijksduitsers, NSB'ers en leden van andere 'foute' formaties moesten binnenshuis blijven, wapens en ammunitie moesten ingeleverd worden en voor elke mededeling via de radio of de draadomroep had men verlof van de 'bevoegde burgerlijke of militaire autoriteiten' nodig. 'Algemene Bekendmaking no. 3' (daarin werd een spertijd ingesteld waarvan de uren nog nader zouden worden bekendgemaakt) kwam niet aan de orde; er was geen tijd meer voor.

Wie zouden die bekendmakingen afkondigen?

Six wist te bewerkstelligen dat zij door twee autoriteiten zouden worden ondertekend: de (al of niet tijdelijke) commissaris der koningin en de gewestelijke of districtscommandant van de OD. Met dat alles had hij niet alleen bereikt dat aan ordemaatregelen getroffen was wat hij van '42 af wenselijk had geacht, maar ook dat de OD als enige officieel erkende formatie naar buiten zou mogen optreden ('Daarover heb ik', zei van Randwijk aan de Enquêtecommissie, 'met Cramer . . . felle besprekingen gehad').² Afgesproken werd tenslotte dat de Vertrouwensmannen de volgende dag, dinsdag, in Den Haag bijeen zouden komen in de werkkamer van een van de hoogste OD-functionarissen ter plaatse, mr. G. J. de Lint, substituut-officier van justitie.

¹ Tekst van de op 4 september '44 vastgestelde drie bekendmakingen: *Eng.*, dl. V b, p. 523-25. ² Getuige H. M. van Randwijk, a.v., dl. IV c, p. 1292.

Des avonds om half acht (om acht uur begon de spertijd) was Six weer in de kosterij van de Koepelkerk aanwezig. Hij stelde een brief op voor zijn gewestelijke commandanten waarin hij hun, gelijk in hoofdstuk 2 vermeld, meedeelde dat de groepen van de Raad van Verzet en in beginsel ook de Knokploegen zich aan hun leiding zouden onderwerpen, hij liet de drie bekendmakingen op stencil typen (ook no. 3 waarover nog niet met Vertrouwensmannen gesproken was) en hij liet voor alle zekerheid hetzelfde doen met zijn 'Oproep aan de bevolking', er rekening mee houdend dat de proclamatie van Vertrouwensmannen niet op tijd verspreid zou kunnen worden. Om half twaalf waren de stencils klaar. Een kwartier na middernacht verscheen een auto van het Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf (de chauffeur bezat een nachtvergunning) om de stencils naar een kantoor in de binnenstad te brengen waar zij afgedraaid werden. Om kwart over twee werden de gestencilde stukken in de kosterij afgeleverd; zij werden daar samengevoegd en nog vóór zeven uur 's morgens (via de radio was inmiddels vernomen dat Breda als eerste Nederlandse stad was bevrijd) vertrok de eerste koerier naar het Centraal Station: de koerier voor Zwolle die ook de nodige stukken meenam voor de gewestelijke commandanten van de OD in Drente, Groningen en Friesland (en voor de districtscommandanten aldaar). Bij zijn 'Oproep aan de bevolking' (welke er nog steeds van uitging dat er een 'opperbevelhebber' zou zijn en waarin de 'niets ontziende gestrengheid' opnieuw voorkwam) had Six nog aangetekend dat de tekst door 'de verantwoordelijke ondertekenaars' (de commissaris der koningin en de gewestelijke of districtscommandant van de OD) 'naar goeddunken' zou kunnen worden gewijzigd.¹

Ook de Vertrouwensmannen wisten in de ochtend van Dolle Dinsdag dat de minister-president bekend had gemaakt dat Geallieerde strijdkrachten de Nederlandse grens hadden overschreden en dat de *BBC* had omgeroepen dat Breda was bevrijd. Bosch, Drees en Cramer hadden afgesproken dat zij dinsdagochtend eerst met Cleveringa op diens onderduikadres zouden samenkomen om er de proclamatie op te stellen. Le Poole, die die ochtend in Amsterdam was, reisde spoorlags naar Leiden. Cleveringa had voor de proclamatie een concept gemaakt in waardige termen², hetwelk, wat de aansporing tot het bewaren van orde en rust

¹ Wij nemen aan dat een aantal gewestelijke commandanten de voor hen bestemde stukken op dinsdag ontvingen (hunnerzijds moesten zij de districtscommandanten exemplaren sturen) – de gewestelijke commandant in Limburg ontving ze pas op donderdag. ² Tekst in *Verslag van de werkzaamheden van Vertrouwensmannen der regering*, p. 29-30.

betrof, een andere geest ademde dan de door Six opgestelde stukken; wij citeren:

‘Van ieder wordt verwacht dat hij zich stipt zal houden aan de bevelen der regering en aan die van het Geallieerde opperbevel. Met de meeste aandrang sporen wij allen aan tot een ordelijke houding en tot het nalaten van daden van eigen richting, welke in strijd zijn met ons rechtsbesef, onze traditie en onze democratische opvattingen.

Wij vertrouwen dat men zich in de begrijpelijke vreugde over de herkegen vrijheid waardig zal gedragen en zonder dwang die orde en tucht in acht zal nemen, welke passend zijn bij de ernst van de tijd die wij beleven.

Zoals ons volk sterk was in de verdrukking, zo getuige het van kracht en zelfbeheersing bij de bevrijding.’

‘Als ik mij niet vergis’, aldus le Poole, werd in Leiden ook nog ‘een speech voorbereid in het Engels voor de Geallieerde commandant, zowel voor Amsterdam als Den Haag, omdat men meende dat er persé twee flanken door zouden stoten die naar de voornaamste plaatsen van Holland zouden gaan. Er heerste een hoogst geëmotioneerde stemming. De gedachte leefde eigenlijk dat men praktisch te laat in Den Haag zou komen.’¹

Nu, dat was te optimistisch gezien. Toen de Vertrouwensmannen en le Poole elkaar ’s middags weer ontmoetten op de kamer van mr. de Lint (veiligheidshalve waren zij niet samen van Leiden naar Den Haag gereisd), liet de ‘Geallieerde commandant’ nog op zich wachten, ‘Eisenhower (was) er niet’, zei le Poole later.² Men had dus even de tijd om verdere maatregelen te nemen – daarmee viel men midden in de problemen.

Om te beginnen betwistte de Lint, die nog van niets wist, de bevoegdheid van de Vertrouwensmannen om regelingen, welke ook, af te kondigen; hij zei dat dat de exclusieve bevoegdheid was van de OD. Hem werd duidelijk gemaakt dat hij de zaak verkeerd zag – nadien kon men aan het werk gaan. De proclamatie werd definitief vastgesteld en aan een drukker doorgegeven.³ Vervolgens kwam aan de orde wie bij de bevrijding zouden optreden als hoofden van de verschillende departementen. ‘Voor Buitenlandse Zaken en Defensie bestond’, vertelde Bosch na de bevrijding, ‘geen haast omdat deze door de regering zouden worden verzorgd.’⁴ De in ’43 afgetreden secretaris-generaal van waterstaat, mr.

¹ Getuige J. le Poole, *Enq.*, dl. V c, p. 520. ² A.v. ³ Koeriers van de OD hebben de gedrukte exemplaren rondgebracht bij de gewestelijke commandanten van de OD. ⁴ D. D. Vollgraaf: ‘Verslag van een onderhoud met L. H. N. Bosch ridder van Rosenthal’ (1947), p. 12 (*Enq.*, g en h, gestenc. bijl. 88).

DOLLE DINSDAG

Spitzen, was niet te bereiken (hij was naar de Achterhoek verhuisd); hetzelfde gold voor de in '40 door Seyss-Inquart ontslagen secretaris-generaal van onderwijs, kunsten en wetenschappen prof. van Poelje (hij was in zijn buitenhuisje aan een van de Reeuwijkse plassen gaan wonen en op Dolle Dinsdag eigener beweging naar Den Haag gefietst, maar dat wisten de Vertrouwensmannen niet) – als zijn vervanger werd mr. Reinink aangewezen die in '40 van Poelje's ambt enige maanden had voortgezet. Sociale Zaken werd toebedeeld aan mr. Scholtens die in de zomer van '40 zijn functie had neergelegd. Voor Economische Zaken (d.w.z. de twee departementen van handel en nijverheid en van landbouw, visserij en voedselvoorziening) vonden de Vertrouwensmannen op die dinsdagmiddag nog geen oplossing. Als 'spilpunten' (aldus Bosch)¹ zagen zij Financiën, Justitie en Binnenlandse Zaken. Voor Financiën vroegen zij een der hoofdambtenaren, mr. H. Albarda, voor Justitie mr. Tenkink, de secretaris-generaal die in maart '41 was afgetreden, maar Binnenlandse Zaken? Na het onderduiken van Frederiks was dr. M. J. Prinsen diens functie gaan waarnemen – de Vertrouwensmannen wisten evenwel dat Prinsen, als een van Frederiks' naaste adviseurs, zijn reputatie had geschaad en zij besloten derhalve, de leiding van Binnenlandse Zaken voorlopig aan mr. L. A. Kesper, de gewezen griffier van de Tweede Kamer, op te dragen, met wie het 'eerste' Nationaal Comité (de groep die in de eerste dagen van april '43 was gearresteerd) al in '42 en '43 contact had onderhouden – een contact dat het Nationaal Comité van Verzet (de groep-Neher) tot in '44 had voortgezet. Prinsen en Kesper werden naar de kamer van mr. de Lint ontboden; toen Prinsen daar te horen kreeg dat hij plaats moest maken voor Kesper, maakte hij, aldus Bosch, 'een heel erge scène'² – hij vond het een schande dat men hem passeerde. De Vertrouwensmannen hielden voet bij stuk en Prinsen trok zich ziedend terug.

Zo was aan het einde van Dolle Dinsdag de voorlopige bezetting althans van de belangrijkste departementen geregeld. Wat de Vertrouwensmannen nadien hebben verricht, moet als één geheel worden beschouwd – wij zullen het in deel Iob weergeven.

Wat die 5de september betreft, voegen wij nog toe dat prof. Oranje op die dag samen met een employé van de NCRV die het gelijkgeschakelde radiobedrijf vaarwel had gezegd, uit Amsterdam naar Hilversum fietste 'in de vaste overtuiging dat wij', aldus die employé, 'niets anders te doen hadden dan de omroep over te nemen'³, en dat in de namiddag

¹ A.v. ² Getuige L. H. N. Bosch van Rosenthal, *Enq.*, dl. V c, p. 357. ³ Getuige J. de Jong Czn, a.v., p. 771.

de plaatselijke commandant van de OD in Amsterdam, luitenant-kolonel W. A. Boswijk, een bijeenkomst belegde in een pand aan de Koninginneweg dat voor het OD-werk werd gebruikt; de bedoeling van die bijeenkomst was (het kan zijn dat er elders in het land overeenkomstige zijn belegd) dat topfiguren van de plaatselijke illegaliteit elkaar zouden ontmoeten, allereerst al om vast te stellen hoeveel personen die tot militair ingrijpen geschikt waren, door elke groep ter beschikking konden worden gesteld en over hoeveel en welke wapens elke groep de beschikking had. Aan de Koninginneweg waren o.m. aanwezig Six, Caljé, majoor Kok, majoor de Boer, Neher, Gerben Wagenaar (voor de Raad van Verzet) en Rombouts (voor de Landelijke Knokploegen). De stemming was er, al lieten de Geallieerde bevrijders nog op zich wachten, hoogst optimistisch – een optimisme dat ten top steeg toen Boswijk meedeelde dat de *Ortskommandant* hem via tussenpersonen had doen weten, er prijs op te stellen, krijgsgevangen genomen te worden door de plaatselijke commandant van de OD persoonlijk. Maar er was tijdens de bespreking meer optimisme dan eensgezindheid. Ook de voorzitter van de Vereniging voor de Effectenhandel, C. F. Overhoff, die in de OD was ingeschakeld (hij zou als chef-staf van Boswijk gaan fungeren), was naar Boswijks hoofdkwartier gegaan. 'Ik trof er', stelde hij vijf jaar later op schrift,

'een sfeer van: nu is het dan toch zo ver. Tal van fietsen stonden in het voortuintje en er was een *va et vient* van lieden, zó openlijk alsof de bezetter reeds verdwenen was. De verwarring was groot en ik luisterde met veel verbazing. Het bleek dat de OD-Amsterdam praktisch niet over één wapen beschikte. Er was een RVV-commandant die 'misschien' nog enige geweren kon vinden maar overigens verklaarde hij tegelijkertijd, geen orders van de OD-commandant aan te nemen. Elk gevoel van samenwerking ontbrak. De OD-commandant opperde het denkbeeld dat des avonds de geweren van Landwacht-patrouilles zouden worden 'afgenomen', zonder een methode hiervoor aan de hand te doen. Mijn indruk was zó onbevredigend en zó teleurstellend dat ik besloot mij van deze actie te distantiëren. De mentaliteit van de OD wordt voldoende geschetst door de zienswijze van haar commandant¹ die meende dat onlusten vanuit het westelijk-stadsgedeelte zouden moeten worden verwacht. De 'gemobiliseerde' OD zou derhalve in eerste instantie dat stadsgedeelte moeten afgrendelen langs een lijn van bruggen teneinde plunderende benden die zich naar de binnenstad zouden begeven, tegen te houden met 'bijlen, messen en loden pijpen'. Het spreekt vanzelf dat KP en RVV zich daarmee in genen dele konden verenigen, hetgeen ik zelf ook niet deed.²

¹ Dat sloeg hoogstwaarschijnlijk op Boswijk. ² C. F. Overhoff: 'Oorlogsherinneringen' (1949), dl. I, p. 71-72 (Doc I-1292, a-1).

DOLLE DINSDAG

Volgens Frans Goedhart zou tijdens de bijeenkomst gebleken zijn, 'dat in de hoofdstad welgeteld 27 vuurwapens gemobiliseerd konden worden', en wat van Randwijk omtrent de bespreking had gehoord, bracht deze er toe, door middel van een telegram (het werd op 7 september door de marconist van de spionagegroep-'Kees' verzonden) een persoonlijk beroep te doen op van Heuven Goedhart: 'Moeten de burgers van de wereldvermaarde stad Amsterdam de stad helpen bevrijden met de vuisten? Uit contacten met andere groepen blijkt belachelijk weinig wapens beschikbaar. Vastberaden mannen genoeg. Regeling zending via RVV met mededeling: voor *VN*² – het was van Randwijk dus bekend dat het Geallieerde opperbevel de voor Nederland bestemde wapens en explosieven via de Raad van Verzet wilde droppen. Gelijk in hoofdstuk 2 vermeld, hadden kort voor Dolle Dinsdag droppings plaatsgevonden, maar slechts drie – drie kleine; de Nederlandse illegaliteit was op die zo kritiek lijkende dag praktisch ongewapend.

Acties der illegaliteit

Wat de OD en de Vertrouwensmannen aan voorbereidingen troffen, lag in een illegaal vlak maar betekende niet dat daden werden verricht waarmee men op Dolle Dinsdag zelf de vijand en zijn helpers afbreuk deed. Tot dergelijke daden kwam het echter wel, allereerst al van de zijde van de centraal geleide Landelijke Knokploegen, maar daarnaast (ons overzicht is stellig niet volledig) ook van andere, soms losse groepen illegale werkers.

Het verst ging men in Oost Zeeuws-Vlaanderen. Heel begrijpelijk! Men was daar als geëlectriseerd door het bericht van de bevrijding, maandag, van het nabije Antwerpen. Wij vermeldden al dat op Dolle Dinsdag in Axel en Zaamslag NSB'ers en andere 'foute' elementen werden opgepakt en dat in Axel een van de predikanten als burgemeester ging fungeren. Illegale werkers in Kloosterzande gingen nog verder: ongeveer honderd Duitse militairen die er geen behoefte aan hadden om aan verdere gevechten deel te nemen, sloten zij als krijgsgevangenen op in een schoolgebouw. In ons relaas ook de volgende dagen betreffend

¹ Brief, 11 april 1949, van F. J. Goedhart aan de Enquêtecommissie, *Enq.*, punt f, gestenc. bijl. 284. ² Tekst: *Enq.*, punten j en o, gestenc. bijl. 564, p. 26.

(wij zullen dit in dit hoofdstuk nog enkele malen moeten doen), voegen wij toe dat men, toen de Geallieerden niet onmiddellijk kwamen opdagen, door al die arrestaties in moeilijkheden geraakte. De krijgsgevangenen in Kloosterzande werden op 6 september door andere Duitse militairen opgehaald (represailles bleven achterwege) en in Axel en Zaamslag liet men de gearresteerde 'foute' Nederlanders weer lopen, althans voorzover zij prijs stelden op het herkrijgen van hun vrijheid; er waren er die voortgezette gevangenschap prefereerden.

Op Noord-Beveland werden door enkele illegale werkers twee veerboten onklaar gemaakt en werd door een groep van twintig hunner in de middag een kleine groep Duitse soldaten overrompeld. Vier Duitsers werden gevangen genomen, maar twee ontsnapten en waarschuwden met lichtseinen Duitse posten op Walcheren. De *Kriegsmarine* zond toen uit Veere een patrouilleboot naar Noord-Beveland. De illegale werkers namen die boot onder vuur, maar hadden geen kans tegen de zware mitrailleur en het stuk geschut die zich aan boord bevonden. De mannen van de *Kriegsmarine* schoten twee boerderijen in brand. Na hun landing maakten zij bekend dat zij zeventig eilandbewoners zouden fusilleren als de krijgsgevangenen met hun wapens niet vóór elf uur 's avonds waren vrijgelaten. De illegale werkers lieten de krijgsgevangenen toen lopen en zochten zelf een goed heenkomen – een van hen werd bij huiszoeking gevonden en korte tijd later op Walcheren geëxecuteerd.

In Roosendaal namen illegale werkers, hoofdzakelijk tot de LO behorend, in de ochtend van Dolle Dinsdag alle nog ter plaatse verblijvende NSB'ers gevangen, zulks met hulp van politie en marechaussee. De NSB'ers werden in het politiebureau opgesloten. 's Middags keerde de *Ordnungspolizei* terug. De politiemannen en de marechaussees doken toen onder en de NSB'ers werden bevrijd.

Benoorden Breda, o.m. in Waalwijk en Sprang-Capelle, werden Duitsers door OD'ers krijgsgevangen gemaakt, maar in de volgende nacht weer vrijgelaten.¹

Meer effect had een actie van de marechaussee in Baarle-Nassau. Zij nam ca. twintig Duitse militairen krijgsgevangen, verwachtend dat zij dezen binnen enkele uren aan de Geallieerde troepen zou kunnen overdragen. Toen die bevrijders niet verschenen, werden de krijgsgevangenen onder bewaking in een oude melkfabriek opgesloten; zij zijn daar an-

¹ In Waalwijk werden enkele illegale werkers die bij dit gebeuren betrokken waren, na een week opgespoord en gefusilleerd en de boerderijen waar de krijgsgevangenen waren vastgehouden, werden in brand gestoken.

derhalve maand vastgehouden – pas toen hadden de Geallieerden Baarle-Nassau bereikt.

Omstreeks Dolle Dinsdag ging ook een tiental illegale werkers er toe over, Duitse militairen in de Biesbos te overweldigen; zij werden er in een woonark onder bewaking opgesloten, aanvankelijk een twaalfstal, onder hen ook enkele deserteurs; hierop komen wij in een volgend hoofdstuk terug.

In het zuiden van de provincie Utrecht (een streek waar van Bijzens burgerverzetsgroepen bij uitstek actief waren) werden in Wijk bij Duurstede officieren van het *Wachbataillon Nord-West* gearresteerd door een Knokploeg die zonder overleg met de leiding optrad. De arrestanten werden eerst naar een boerderij bij Amerongen overgebracht, vervolgens naar het opvoedingsgesticht 'Valkenheide' te Maarsbergen waar zij met goedvinden van de directeur, D. Noordam, in het isolatiepaviljoen werden opgesloten. Hetzelfde geschiedde met de NSB-burgemeesters van Amerongen en van Leersum; deze laatste was door de bedoelde Knokploeg ontvoerd met hulp van een plaatselijke arts. Dat laatste drong tot Helle, de commandant van het *Wachbataillon*, door. Hij kon de arts niet te pakken krijgen maar wel diens echtgenote. Zij werd in de bunker van het concentratiekamp Amersfoort opgesloten en toen officieren van het *Wachbataillon* haar daar op erewoord beloofd hadden dat in Leersum geen represailles zouden worden genomen (daarmee was bedreigd), deelde zij mee dat de Leersumse burgemeester naar 'Valkenheide' was overgebracht. De vrouw werd vrijgelaten (en constateerde bij thuiskomst dat haar huis tot de grond toe was afgebrand), 'Valkenheide' werd overvallen, de gevangenen werden er bevrijd en Noordam werd doodgeschoten.

Dan werd in Noord-Holland in de vroege ochtend van Dolle Dinsdag sabotage gepleegd aan een van de sluizen in het Noordhollands Kanaal te Purmerend. 's Avonds deed in die provincie een aantal OD'ers een poging om wapens op de Duitsers te veroveren. De actie mislukte; de officier die er leiding aan gaf, werd gewond.

In Deventer deserteerden op 5 september enkele tientallen Italiaanse *Hilfswilligen*; zij werden in de stad bij burgers ondergebracht maar de meesten moesten spoedig naar plaatsen buiten Deventer getransporteerd worden waar het soms moeite kostte onderdak voor hen te vinden¹, 'vele Nederlanders', aldus een plaatselijke geschiedenis van Olst, 'zagen in hen

¹ Enkele Italianen kwamen, gelijk in hoofdstuk 2 vermeld, in het kort voor Dolle Dinsdag bij Raalte opgerichte krijgsgevangenenkamp 'Prins Bernhard' terecht.

toch vijanden . . . al konden ze de woorden 'Rot Mof' in onvervalst Hollands weergeven.¹

Groningen tenslotte. In deze provincie stelde de NSB'er die burge-meester was van Muntendam, zich in handen van de illegaliteit. Een van zijn dochters was fel 'anti' en kende een jongeman die contact had met een verzetsgroep in de stad Groningen. Via die groep kwam de burge-meester bij de gewestelijke staf van de OD terecht waaraan hij meedeelde, 'dat hij liever in handen van het wettig gezag wilde vallen dan door de Muntendammers uit elkaar gescheurd te worden.'² De man verbleef tot aan de bevrijding van Groningen in drie verschillende panden in de stad; hij had zijn erewoord gegeven, niet te zullen vluchten, en hield zich daaraan.

★

Wat kort voor Dolle Dinsdag aan wapens en explosieven was gedropt, niet veel, was bij de Knokploegen en de Raad van Verzet terechtgekomen. Van Bijnen, landelijk sabotage-commandant van de Knokploegen, had de satisfactie gehad dat zijn jongens in de nachten van zondag 3 op maandag 4 en van maandag 4 op dinsdag 5 september het spoorwegnet op tal van plaatsen hadden kunnen saboteren – Thijssen, hoofd van het Operatie-Centrum van de Raad van Verzet, was zo ver nog niet; mogelijk was het materiaal dat in Zuid-Limburg was gedropt, al wel gebruikt maar wat voor de RVV op de Veluwe was afgeworpen, lag op de ochtend van Dolle Dinsdag tot Thijssens ergernis nog in of bij Vaassen – een ergernis die aangewakkerd was door het feit dat het Geallieerde opperbevel maandagavond via Radio Oranje de bevolking van Rotterdam had opgeroepen, te voorkomen dat de *Wehrmacht* de haveninstallaties en spoorwegemplacements zou vernielen. In datzelfde Rotterdam bevonden zich zowel Thijssens Operatie-Centrum als van Bijnens bureau.

Laat ons nu eerst weergeven welke orders van Bijnen op Dolle Dinsdag deed uitgaan, zulks via het dienstnet van de Centrale Directie van de PTT waarop hij maandag door zijn contact met het Haagse kantoor van de Centrale Inlichtingendienst was aangesloten.

¹ A. Korten: *Olst 1940-1945* (1947), p. 61. ² 'Mededeling van de chef-staf gewest 2 van de OD aan de districts- en plaatselijke commandanten', 6 sept. 1944, geciteerd in J. de Groot: Verslag (sept. 1946), p. 1 (Doc II-1161, a-1).

's Morgens in alle vroegte, nl. om vier uur, gaf hij zijn vier gewestelijke sabotage-commandanten opdracht, dat KP'ers 's middags om ongeveer half een moesten doordringen in de plaatselijke centrales van de draadomroep teneinde daar 'namens de Landelijke Knokploegen, de organisatie die zo geruime tijd uw echtgenoten en zonen de strijd tegen de bezetter mogelijk maakte', 'bij voorkeur door iemand met een heldere, beschaafde stem' een boodschap te doen omroepen. De tekst van die boodschap gaven wij reeds eerder weer. Kennelijk was het mede van Bijmens bedoeling dat de Knokploegen op spectaculaire wijze *acte de présence* zouden geven. Enkele uren later besepte hij dat het riskant was, het begrip 'Landelijke Knokploegen' zo uitdrukkelijk te noemen; om acht uur 's morgens gaf hij een correctie door: de woorden 'de Landelijke Knokploegen' moesten vervallen. Zijn opdracht hield in dat de boodschap, zo mogelijk, zou worden omgeroepen in alle provinciale hoofdsteden (behalve in Leeuwarden, Maastricht en Middelburg) en bovendien in Apeldoorn, Eindhoven, Venlo en Rotterdam¹; wij deden al uitkomen dat de actie slechts in twee steden slaagde: in Rotterdam en in Zwolle.

In het begin van de middag, kort na één uur, gaf van Bijnen opdracht, de spoorwega sabotages stop te zetten. In plaats daarvan moesten de Knokploegen 'zo mogelijk' 'electrische krachtinstallaties en onderstations, hoogspanningen, openbare waterleidinginstallaties, PTT-radiozendstations en telefooncentrales' tegen vernieling beschermen; 'in verband met de kwantitatieve zwakte der beschikbare ploegen is', voegde hij toe, 'overleg met *c.q.* inschakeling van *alle* bekende *bewapende* groepen al dan niet van zusterorganisaties noodzakelijk. Het spreekt vanzelf dat de leiding in uw handen blijft terwijl *vermenging* met andere groepen niet is toegestaan' – 'tot nader order' moesten alle krachten op die preventieve acties geconcentreerd worden. 'Deze opdracht', zo eindigde van Bijnen, 'ligt in zijn geheel wellicht boven ons vermogen. Ik verzoek u echter om met gebruikmaking van de goede wil, die ongetwijfeld bij de betrokken instanties bestaat, alles te doen wat gedaan kan worden.'²

Vermoedelijk iets later in de middag zond van Bijnen via 'zijn' BBO-agent, de Goede, een klemmend telegram (het was als 'urgent' aangeduid) naar Londen: 'Werpt onmiddellijk af op door u te bepalen terrein in Zuid-Holland, bij voorkeur omgeving Rotterdam. Dringend nodig in verband met bescherming doelen Rotterdam. Af te werpen: 18

¹ GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 11, 14 (Doc II-419 J, a-1) en van Bijmens bevel d.d. 5 sept. 1944 in LO/LKP, 4 C. ² J. A. van Bijnen: Opdracht, 5 sept. 1944, aan de GSC'en (LO/LKP, 4 C).

containers wapens. Desnoods bij daglicht'¹ – in die laatste drie woorden werd de ontredding aan Duitse kant weerspiegeld die men in Rotterdam had kunnen gadeslaan. 's Avonds kort na acht uur gaf van Bijnen nog opdracht aan de gewestelijke sabotage-commandant in Noord- en Zuid-Holland en in Utrecht (P. W. Hordijk) om, 'indien wordt afgeworpen, *onmiddellijk* de helft der containers gevuld met *standguns*' naar het KP-centrum in Rotterdam te brengen, 'laat transport in ieder geval doorgaan in verband met beveiliging belangrijke objecten in Rotterdam.'²

De wel heel zware en veelomvattende opdracht welke van Bijnen kort na één uur had doen uitgaan, had op Dolle Dinsdag nauwelijks effect. Dat kon moeilijk anders: hij had 'overleg met *c.q.* inschakeling van *alle* bekende *bewapende* groepen' 'noodzakelijk' genoemd – dat vergde tijd. Borghouts, de gewestelijke sabotage-commandant in Noord-Brabant, Zeeland en Limburg, kon naar verhouding de meesten van zijn KP'ers (alook de illegale werkers van de Partisanen-Actie Nederland) actief laten optreden, maar dat optreden was al begonnen voordat hij van Bijnens opdracht had ontvangen. Enkele Knokploegen beschikten daarbij over wapens, aangetroffen op de lijken van Duitse motorrijders die in de nacht van 4 op 5 september tegen over de wegen gespannen staaldraden waren gereden. Onder de aanduiding 'dinsdagmorgen 5 september' werd in Borghouts' 'Oorlogsdagboek' het volgende genoteerd:

'Ontvang bericht dat in Strijp en omgeving scholen en gebouwen die door Duitsers bezet geweest zijn, geplunderd worden. Enige van onze mensen gaan in uniform onder regenjas met wapens daar naar toe. Ter plaatse aangekomen, wordt uit een school van alles weggesleept: kasten, planken, lampen, kortom alles wat los en vast zit. Onze mensen spreken hen daarover aan, doch zij gaan hiermede door. Dan trekken ze de regenjassen uit en lossen een schot in het plafond. Dit heeft onmiddellijk succes, iedereen verdwijnt en twee van onze mensen blijven ter plaatse om herhaling te voorkomen. Op dezelfde wijze zijn ook enige huizen van Duitsers en NSB'ers geplunderd, waar hoofdzakelijk huisraad van Joden in was. Lang niet alles is door ons verhinderd kunnen worden. Wij slagen er middelerwijl in, geüniformeerd, de geweren en karabijnen, die de burgers meegenomen hebben, te verzamelen, ook grote hoeveelheden munitie. Duitsers deden niets tegen onze mensen in uniform en met karabijnen op de rug.

Het vliegveld wordt op dezelfde wijze afgegraasd. In de omgeving zijn 300 varkens door burgers buitgemaakt. Hier was het zo erg, dat onze mensen er praktisch niet tegen opgewassen waren en niets anders konden doen dan adressen opschrijven van plundersaars.

¹ J. A. van Bijnen: Telegram, 5 sept. 1944, aan Londen (a.v.). ² J. A. van Bijnen: Opdracht, 5 sept. 1944, aan J. J. F. Borghouts (a.v.).

Ook in Woensel werd een school leeggehaald, hetgeen door onze mensen verhinderd kon worden en waar een politiemans op wacht gezet is.

Opleidingshuis van de Landwacht in Tongelre eveneens leeggeplunderd.

... Momenteel zitten nog enkele van onze mensen in scholen en huizen op wacht, terwijl het plunderen afneemt¹ –

men ziet: Borghouts had in Eindhoven en omgeving zijn krachten in hoofdzaak gebruikt om het plunderen tegen te gaan. De ervaring overigens dat militairen van de *Wehrmacht* in één geval niets hadden gedaan 'tegen het optreden van onze mensen in uniform' (een blauwe overall met oranje armband) 'en met karabijn op de rug', bevestigde de indruk dat de bezetter vrijwel had afgedaan.

Wij nemen aan dat ook andere gewestelijke sabotage-commandanten alsmede hun districtscommandanten met de voorbereiding van de door van Bijnen gelaste acties zijn begonnen, maar wij hebben daar geen duidelijke overzichten van. Er is stellig meer gebeurd dan toen en later werd vastgelegd.² In elk geval kon de gewestelijke sabotage-commandant in de drie noordelijke provincies niet veel uitrichten: hij had met Groningen en Drente nauwelijks verbindingen en de Friese Knokploegen, afkerig van uit 'Holland' ontvangen orders, volgden een eigen koers, waarover meer in het volgende hoofdstuk. In Amsterdam had de KP geen wapens van betekenis, in Den Haag evenmin (de Knokploeg aldaar had

¹ GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 44-45. ² Wij vermelden in dit verband dat de bekende verzetsstrijder Theo Dobbe, de organisator van de eerste overval op een distributiekantoor (Joure, oktober '42), die in de lente van '44 een tijdlang deel had uitgemaakt van de Top van de LKP, op of kort na Dolle Dinsdag om het leven kwam. Volgens *Het Grote Gebod* (dl. I, pag. 397-98) poogde Dobbe op Dolle Dinsdag de beruchte verrader Johnny den Droog te liquideren die zich in een buitenhuisje bevond in de buurt van Arnhem. Hij begaf zich daarheen, door twee KP'ers gedekt, maar raakte in een situatie beland waarin hij als enige tegenover den Droog stond die een revolver in de hand had en goed kon schieten. Dobbe gaf zich toen over en werd enige tijd later door twee gewapende Duitsers afgevoerd naar de *SS-Schule* Avegoor. De twee KP'ers hadden inmiddels andere KP'ers gealarmeerd maar hadden samen met die anderen niet durven ingrijpen omdat zich voortdurend Duitse militairen op de wegen bevonden. Dobbe werd in Avegoor verhoord en vervolgens in Dieren, waar hij zou worden gefusilleerd, bij een mislukte poging om te vluchten dodelijk getroffen. Aldus *Het Grote Gebod*, hoofdzakelijk op grond van de mededelingen der twee KP'ers die Dobbe hadden vergezeld.

De juistheid van dit relaas staat voor ons niet vast. Volgens andere naoorlogse mededelingen zou Dobbe in Arnhem in het huis van een NSB'er in de val gelopen zijn doordat hem gezegd was dat deze en een of meer 'SD'ers' zich aan hem wilden overgeven. Een feit is dat van Bijnen op 6 september bericht ontving dat Dobbe op de Oranjesingel in Arnhem was gearresteerd, dat deze 'doorgeslagen (had) op 20

'alleen twee revolvers, verder niets'¹⁾ en 'in geheel Rotterdam' waren, aldus Hordijk, daags *na Dolle Dinsdag* welgeteld 4 *stenguns* aanwezig (bij de Raad van Verzet, en het waren er drie²⁾, en op Dolle Dinsdag vermoedelijk nog in het geheel geen Britse wapens. Enige andere wapens had men wèl, hoofdzakelijk Duitse – precies hoeveel, weten wij niet. In totaal telden de Rotterdamse Knokploegen op die dag een tweehonderdvijftig man waarbij enkele groepen meegeteld waren die zich kort voor Dolle Dinsdag bij de KP hadden aangemeld: 'een groep leden van de organisatie-*Trouw*, militairen en niet-militairen, gewapend met pistolen of revolvers, twee groepen studerende jongens en een ploeg Westlanders', aldus later Hordijk.³⁾

De leider van de Rotterdamse Knokploegen, Samuel Esmeijer, een ondergedoken adjunct-inspecteur van politie, zoon van een leraar aan de Christelijke Ambachtschool aan de Gordelweg, liet 's morgens vroeg het schoolgebouw door zijn KP'ers bezetten. Hij had de beschikking over enkele auto's en motorfietsen. Hij droeg zorg voor de overval op de centrale van de draadomroep (hijzelf sprak daar de aangehaalde boodschap uit) en hij belegde, vermoedelijk kort nadien, een eerste spoedvergadering met enkele hoge gemeentelijke functionarissen en nam aan een tweede met een aantal voormannen van de illegaliteit deel. Tijdens die eerste vergadering (op de tweede komen wij straks terug) pleegde hij overleg met de eind '41 door de bezetter ontslagen en nadien ook nog een tijdlang gegijzelde commissaris van politie H. M. C. A. Staal die, naar aangenomen werd, bij de bevrijding als hoofdcommissaris zou optreden, en met de directeurs van de gemeentebedrijven voor gas en electriciteit. Bij dat beraad speelde 'een officieus bericht, dat de Geallieerden Dordrecht reeds bereikt zouden hebben' (aldus Hordijk), een belangrijke rol.⁴⁾

zenders' en ook bekend had dat 'Frank', de landelijk sabotage-commandant, Johannes van Bijnen heette (notitie, 6 sept. 1944, van van Bijnen bureau, LO/LKP, 4 C). Is dit bericht juist geweest, dan moet Dobbe op Avegoor gruwelijk zijn mishandeld dan wel in een gemoedstoestand hebben verkeerd waarin hij geen bezwaar had tegen het doen van mededelingen. Bij dat laatste kan men veronderstellen dat hij meende slachtoffer te zijn geworden van verraad of dat hij in het optimisme van Dolle Dinsdag dacht dat het de 'SD' aan tijd zou ontbreken, iets met zijn mededelingen te doen.

¹⁾ Notitie, 4 sept. 1944, van bericht, binnengekomen bij van Bijnen (LO/LKP, 3 B). ²⁾ Bericht, 7 sept. 1944, van P. W. Hordijk aan de KP-leden in de provincie Utrecht (a.v., 4 C). ³⁾ P. W. Hordijk in het *Bevrijdingsnummer van de Rotterdamse 'Vrije Pers'*, geciteerd in Th. Delleman: *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van hun voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (1950), p. 333. ⁴⁾ Notitie, 6 sept. 1944, van het bureau van van Bijnen (LO/LKP. 4 C).

Na dit beraad liet Esmeijer het terrein en de installaties van het Gemeentelijk Drinkwaterbedrijf bezetten – de directie en de politiebewaking werden er overrompeld. Optreden tegen andere objecten die wellicht door de *Wehrmacht* vernield zouden worden (men dacht o.m. aan de Maastunnel) maar waar zich Duitse wachtposten bevonden, was uitgesloten. De Christelijke Ambachtschool waar al ‘een volksoploop’ voor stond (‘het schoolgebouw (werd) door het publiek het ‘Hoofdkwartier der Partisanen’ genoemd’¹), werd in de middag haastig ontruimd en ook van de installaties van de waterleiding trokken de KP’ers zich terug.

Nu de tweede spoedvergadering.

Deze vond plaats op een adres van de Raad van Verzet en volgens Thijssen was hij het die er het initiatief toe had genomen. Aanwezig waren voor de Raad van Verzet Thijssen en de Rotterdamse RVV’er Th. A. W. Ruys, voor de Knokploegen Hordijk en Esmeijer, voorts de districtscommandant van de OD, A. van der Hoeven, met zijn medewerker P. Prins, twee man van de LO (de namen zijn ons onbekend) en commissaris Staal met nog een andere politiefunctionaris. ‘Bij deze bijeenkomst bleek’, stelde Thijssen tien dagen later op schrift,

‘dat van al deze groepen slechts de RVV een, zij het schematisch *plan de campagne* had, dat KP reeds detachementen had aangewezen voor bescherming openbare bedrijven, dat LO bereid was te assisteren bij de recrutering, dat OD niets zou doen (letterlijk de woorden) vóór aftocht Duitsers en geen opdracht had ontvangen leden af te staan voor verzetswerk (ook niet voor beschermingsdoeleinden), en tenslotte dat de politie, die slechts flauwe notie had van de betekenis van de verschillende illegale organisaties, van plan was het heft in handen te houden en zelf zoveel mogelijk, eventueel geassisteerd door leden organisaties, voor beschermings- en ordemaatregelen te zorgen.’²

Wat was dat ‘schematisch *plan de campagne*’ van de RVV? Het was een plan van Thijssen om het geringe aantal RVV’ers dat hij op dat moment in Rotterdam had, met spoed aan te vullen; ‘op de Veluwe had hij’, vertelde Hordijk later, ‘verschillende brigades die hij in een paar wagens naar Rotterdam op wilde laten tornen’ – ‘flauwekul’ was dat, en Thijssen werd er, aldus weer Hordijk, ‘op geattendeerd dat hij dergelijke fantastische zaken niet op tafel kon leggen’; dat werd in nogal harde bewoordingen gezegd, zodat (nog steeds Hordijk) ‘op dat moment een bepaalde

¹ (Chr. Ambachtschool Rotterdam) *De verzetsbeweging en de Christelijke Ambachtschool te Rotterdam, 1940–1945* (1945), p. 3. ² J. Thijssen: Verslag aan de Raad van Verzet, 15 sept. 1944 (RVV, I a).

vijandschap gegroeid (is)¹ – de lezer zal Thijssens animositeit jegens de Knokploegen nog tegenkomen in deel 10 b.

Inderdaad, vergeleken met wat de KP in Rotterdam had kunnen doen, stak de activiteit van de Raad van Verzet maar pover af. Thijssen, notabene door Londen erkend als ontvanger van alle Geallieerde zendingen, trok zich dat kennelijk zeer aan. Hij liet zijn verbindingsagent Mulholland onmiddellijk twee droppingsterreinen in de buurt van Rotterdam opgeven, stuurde daar verkenners heen, en begaf zich zelf, ongeacht de spertijd, met twee auto's naar Vaassen om er de zending op te halen welke door zijn 'brigadecommandant Veluwe' ('Piet van de Veluwe', alias Dijkman) was geïnventariseerd. Die zending viel tegen. Nog in de nacht van 5 op 6 september reden de twee auto's naar Rotterdam terug met vijf *stenguns*, vijftien pistolen en een kleine hoeveelheid explosieven. Bij Putten stuitten zij op een controlepost, bemand door pas uit België gearriveerde Duitse militairen. Er volgde een schietpartij waarbij tien Duitsers gewond raakten (Thijssen zelf dacht dat er aan Duitse kant zestien gewonden en veertien doden waren gevallen). Van de vijf *stenguns* liet hij op de nachtelijke terugrit telkens één achter bij de grondploegen van andere droppingsvelden dan de twee bij Rotterdam die hij daags tevoren had opgegeven, 'zodat', schreef hij, 'voor [de] stad slechts drie *stenguns* overbleven, nauwelijks genoeg voor instructie [der] compag-nieën.'²

★

In het 'panorama der illegaliteit' dat wij in hoofdstuk 2 van dit deel opnamen, hebben wij, naar wij hopen, duidelijk gemaakt dat Nederlandse illegale groepen in de zomer van '44 op vier terreinen van illegale activiteit met opvallend succes werkzaam waren: de illegale pers, de spionage, de zorg voor de onderduikers en de financiering van het illegale werk. Wij menen dat *dit* hoofdstuk heeft aangetoond dat diezelfde illegaliteit op de 5de september '44, toen het gehele machtsapparaat van de bezetter leek te wankelen, niet bij machte was, met feitelijk ingrijpen die bezetter schade van betekenis te berokkenen. Er was een schreeuwend gebrek aan wapens en explosieven. De illegaliteit was dan ook voor het

¹ Ad Goede: Verslag gesprek met P. W. Hordijk, p. 3. ² J. Thijssen: Verslag aan de Raad van Verzet, 15 sept. 1944.

leveren van een bijdrage aan de eindstrijd nog niet gereed – ze was evenmin gereed voor de bevrijding. Wèl gingen, dat is duidelijk, allerlei machtsstrevingen en jaloezieën een steeds groter rol spelen. Wij komen hierop in de eerstvolgende hoofdstukken alsook in deel 10 b nog terug; waar wij hier nog bij willen stilstaan, is het feit dat de illegale groepen op Dolle Dinsdag eveneens niet bij machte waren om de levens van vele duizenden makkers uit het illegale werk te beschermen. Op die dag en de volgende werd namelijk een groot deel van de politieke gevangenen uit het concentratiekamp Vught naar concentratiekampen in Duitsland overgebracht; het was een katastrofaal gebeuren dat aan bijna allen het leven zou kosten. De illegale groepen hadden het niet kunnen verhinderen.

Het concentratiekamp Vught ontruimd

Waren de illegale werkers in Nederland die zich in Duitse gevangenschap bevonden, aan de aandacht ontsnapt van de groepen waaruit zij waren voortgekomen? Zeker niet. Van verschillende groepen uit was al van een vroeg stadium van de bezetting af getracht, gevangengenomen leden vrij te krijgen, soms door omkoperij van 'SD'ers', soms door overvallen. Lang niet al die overvallen waren geslaagd, maar met name de Knokploegen hadden eerder in '44 met acties bij het Huis van Bewaring en de Strafgevangenis te Arnhem spectaculaire successen geboekt. Pogingen om ten aanzien van de concentratiekampen Amersfoort en Vught iets te bereiken, waren nooit ondernomen; beide kampen werden bewaakt door de goedgewapende compagnieën van het *Wachbataillon Nord-West* – voor een rechtstreekse aanval bezat de Nederlandse illegaliteit de middelen niet.

Over datgene wat op of omstreeks Dolle Dinsdag geschiedde met andere politieke gevangenen die zich in gevangnissen bevonden, valt nog iets meer te berichten.

In hoofdstuk 2 wezen wij er al op dat de *Wehrmacht* vóór Dolle Dinsdag bezig was geweest, 'haar' gevangenen naar Duitsland over te brengen. Een aantal was toen achtergebleven in de *Kriegswehrmachtgefängnis* te Utrecht (deel van het Huis van Bewaring) en uit die gevangenis werd op 6 september een nieuwe groep gevangenen, onder wie een aantal OD'ers, naar Duitsland overgebracht, per trein. 'De Nederlandse machinist die de trein reed', aldus een overlevende van dat transport, 'saboteerde wat hij kon, waarschijnlijk in de . . . gedachte dat hij elk ogenblik Geallieerden op zijn weg kon treffen. Hij had telkens wat aan zijn machine waardoor

deze om de haverklap tijden stil stond', maar hij ontmoette geen Geallieerden; de gevangenen werden op 8 september in het tuchthuis te Anrath (bij Krefeld) afgeleverd vanwaar zij enkele dagen later naar het tuchthuis te Lüttringhausen (beoosten Düsseldorf) werden overgebracht. In de *Kriegswehrmachtgefängnis* zaten toen geen Nederlandse gevangenen meer.

Eveneens op die 6de september haalden Duitsers 's morgens in de vroege ca. zestig gevangenen op uit de *Deutsche Untersuchungs- und Strafgefängnis* welke deel was van de Utrechtse Strafgewangenis; zij werden per trein naar een bij Darmstadt gelegen *Straflager* van de Duitse justitie overgebracht. Daarbij was evenwel een keus uit de politieke gevangenen gemaakt en men had bij het verlaten van de gevangenis een aantal hunner laten zitten, onder hen de Amsterdammer F. A. Stroethoff jr. 's Morgens om acht uur hoorde deze op de gang een gevangene langs gaan die riep: 'De Moffen zijn weg! De sleutels worden gehaald! We zijn vrij!' 'We horen', schreef Stroethoff,

'het rinkelen van glas. Hier en daar en overal! Naast ons, zo schreeuwt onze buurman door de luchtkoker, zijn zijn makkers bezig, de poot van de ijzeren brits af te draaien. Ze zijn er bijna mee klaar. Ze hebben het nodig om het matglas in gruzelementen te slaan en de ijzeren tralies te verwringen.

Hetgeen er buiten plaatsvindt, horen we eerst later van mensen die aan de straatzijde zitten. De cellen die op de weg uitzien, hebben veel bekijks. Ze² zien daar vele gezichten achter gebroken raampjes. Het Wilhelmus en 'In naam van Oranje' zijn niet van de lucht! Zij wuiven de gevangenen toe. Die zwaaien op hun beurt met lakens die zij buiten vrolijk laten wapperen. Maar telkens vlucht het publiek angstig uiteen als er Moffen naderen . . . Inmiddels (en dat vernamen we later pas) loopt bij de hoofdingang het volk te hoop, men wil de gevangenis bestormen . . . De directeur . . ., een 'Nederlander', roept de hulp van de SS in die de mensen uiteenjaagt.³

In de loop van de ochtend zei de directeur tot de op de gang aange-treden gevangenen dat de Nederlandse autoriteiten hem verlof hadden gegeven, binnen twee dagen de gevangenen te ontslaan, alleen de commune misdadigers zouden moeten blijven. De politieke gevangenen, gerustgesteld, werden toen weer in hun cellen opgesloten, maar, aldus Stroethoff, 'als het zaterdag, als het zondag is geworden, dan komen we zo zoetjes aan tot de ontdekking dat die mooie directeur ons allerge-

¹ *Verzet Bergen op Zoom 1940-1945* (z.j., ca. 1946), p. 63. ² D.w.z. de mensen die buiten stonden. ³ F. A. Stroethoff jr.: *Ik zat achter de tralies* (z.j., verm. 1946), p. 60.

DOLLE DINSDAG

meenst belatafeld heeft!¹ Een paar weken later is het Duitse schorem weer terug!²

★

In het concentratiekamp Vught was op Dolle Dinsdag de spanning ten top gestegen. Enerzijds had men de indruk gekregen dat de bezetter bezig was Nederland te ontruimen, anderzijds had men maandagavond en ook dinsdagochtend de salvo's en de genadeschoten gehoord die het einde betekenden van de levens van talrijke medegevangenen. Er waren op maandag 4 september evenwel ook enkele tientallen gevangenen vrijgelaten: diegenen van wie de *Lagerkommandant* nog geen papieren had ontvangen. Op de 5de zaten in de 'bunker' nog de elf typografen van het 'drukkerscommando' dat o.m. nagemaakte illegale bladen had moeten vervaardigen. 'Ons houden de Duitsers niet in leven', dachten zij, toen zij die ochtend in alle vroegte uit de 'bunker' werden gehaald en op de appèlplaats opgesteld. In de loop van de dag ging het gerucht de ronde doen dat de Geallieerden Breda hadden bereikt, ja al bij de Moerdijkbrug waren aangekomen. Omstreeks het middaguur (men zag toen dat archiefstukken naar de ketels van de centrale verwarming gedragen werden) fietsten plotseling SS'ers langs de barakken en schreeuwden naar binnen dat ieder zich onmiddellijk op de appèlplaats moest opstellen. De gevangenen, die net zaten te eten, verlieten hun barakken en stelden zich in rijen op. De *Lagerälteste* riep het ene gevangenennummer na het andere af – hij moest er na enige tijd een megafoon bij halen en werd even later zo schor dat men hem moest aflossen. Diegenen wier nummer afgeroepen was, vormden een lange stoet – het waren allen mannelijke gevangenen uit het z.g. *SS-Lager* (de gevangenen dus die in Vught de periode van hun z.g. *Schutzhaft* moesten doorbrengen). Zij hadden niets bij zich kunnen steken: 'geen handdoek', aldus een gijzelaar, F. M. Gescher, 'geen tandenborstel, geen stukje zeep, geen scheergereedschap, geen levensmiddelen, zelfs geen sigaretten of tabak! Het middagmaal of hun boterhammen konden zij niet eens opeten: alleen wat zij toevallig in hun zakken of sokken hadden opgeborgen, konden zij meenemen.'³ De andere gevangenen dienden de barakken weer binnen te gaan en konden slechts door de raampjes gadeslaan wat 's middags verder op de appèlplaats

¹ Wij achten het mogelijk dat de betrokken directeur aan het departement van justitie gevraagd heeft, hoe hij diende te handelen. ² F. A. Stroethoff jr.: *Ik zat achter de tralies*, p. 60. ³ F. M. Gescher: *Het helse einde van Vught*, p. 157.

gebeurde. De gevangenen die daar stonden opgesteld, van bange voor-gevoelens vervuld, moesten lang wachten; het was omstreeks zeven uur toen hun stoet onder bewaking van SS'ers de poort uit marcheerde.

Bij het 'perron' van de spoorwegafakking die in de loop van '43 door de gevangenen zelf was aangelegd, stond een lange trein van de Nederlandse Spoorwegen, louter bestaande uit goederenwagons. De gevangenen moesten instappen, ca. tachtig man per wagon, en de trein zette zich in beweging met het concentratiekamp Sachsenhausen als reisdoel.

Het samenstellen van dit eerste transport had in administratief opzicht geen groot probleem gevormd: er was een homogene groep afgevoerd, de mannelijke *Schutzhäflinge*. In Vught waren evenwel tal van andere gevangenen achtergebleven die tot verschillende categorieën behoorden: strafgevangenen (onder hen een aantal vrouwen en kinderen), mannelijke en vrouwelijke *Untersuchungshäftlinge* van de 'SD' (onder hen de groep die daags na D-Day uit de Scheveningse Cellenbarakken was overgebracht) en ook nog een groot aantal vrouwelijke *Schutzhäflinge*. De strafgevangenen mochten in Vught blijven, maar de andere categorieën moesten zich woensdagochtend opstellen; aan hen werden de verpleegden uit het kampziekenhuis, het *Revier*, toegevoegd: zieken, herstellen-den, invaliden; sommigen werden op raderbrancards vervoerd, 'er waren', schreef later een vrouwelijke gevangene, 'uitgemergelde lichamen bij en doodzieke mannen.'¹ Dit transport mocht zijn bagage meenemen, 'de gevangenen uit Scheveningen die nog in burgerpakjes gestoken waren' (alle overigen droegen de gestreepte kampkleding), 'hadden allemaal', aldus weer Gescher, 'grotere of kleinere koffers bij zich, sommigen met dekens.'²

Aan het einde van de ochtend, na urenlange appels en een telkens herhaald tellen van de gevangenen, verliet het tweede grote transport Vught. 'De weg naar de trein is', schreef later een der weggevoerden, Henri Cappetti, 'om de vijf meter gegarneerd met zwaar bewapende SS-lieden, de geweren en machinepistolen in de aanslag. Overal grimmig brommende bloedhonden, klaar om op het geringste teken losgelaten te worden. De soldaten en officieren zijn opmerkelijk nerveus. Wij worden gedwongen te rennen in looppas. Dan komt de ongelukstrein in zicht, opgesteld in een dennenbos'³ – wéér een trein van de Nederlandse Spoorwegen. Opnieuw werden goederenwagons volgeladen, zieken en

¹ C. ten Boom: *Gevangene en doch . . . Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (1946), p. 82. ² F. M. Gescher: *Het helse einde van Vught*, p. 166. ³ H. Cappetti in *Oorlog over ons dorp*, p. 57.

gewonden door elkaar, maar alle vrouwen in aparte wagons. Omstreeks één uur was men daarmee klaar. Om vijf uur zette de trein zich in beweging, 'met gesmoorde stemmen hieven wij een krachtig Wilhelmus aan. Vele mannen weenden', aldus Cappetti.¹

Wie papier had en een stompe potlood, schreef haastig een afscheidsbriefje en werkte dat door de spleten van de ventilatie-openingen naar buiten; tientallen van die papiertjes fladderden omlaag. De gevangenen van dit tweede transport hadden eten meegekregen, maar niets om te drinken. Op het station van Den Bosch, waar de trein stilstond, werd, aldus Cappetti, 'reeds om water gebruld, gegild. 'Bek houden!' schreeuwde de Nederlandse SS die ter onzer bewaking bovenop en tussen de wagons in de remhuisjes heeft postgevat.'² Na Den Bosch reed de trein langzaam verder, richting Nijmegen. In de buurt van Oss lieten zeven gevangenen zich zakken door een gat dat zij in de bodem van een der wagons hadden gemaakt met een zaag die in Den Bosch naar binnen was gesmokkeld. Enkelen hunner werden door de SS'ers gezien en de trein stopte. Zes wisten te ontkomen, de zevende werd gepakt, ernstig mishandeld en naar de trein teruggesleept. De leider van het transport, *SS-Hauptscharführer* Johann Schweiger, berucht al door zijn optreden in de Cellenbarakken en vervolgens in het 'SD'-Lager te Vught, klom toen in de goederenwagon waaruit de ontvluchting was ondernomen naar binnen en gelaste de gevangenen diepe kniebuigingen te maken. Daarbij schoot hij in het wilde weg, trof één gevangene, een student, dodelijk in het hoofd – een tweede, een bejaarde man, kreeg een kogel in een van zijn handen. Uit die wagon werden alle levensmiddelen weggenomen, het lijk bleef liggen, de gewonde moest maar zien hoe hij zich redde. De trein zette zich weer in beweging en passeerde in de avond de Nederlandse grens op weg naar Sachsenhausen; vandaar werden de wagons met de vrouwelijke gevangenen naar het *Frauenkonzentrationslager* Ravensbrück gedi-rigeerd.

In totaal waren op 5 en 6 september uit Vught ca. acht-en-twintig-honderd mannen afgevoerd (onder hen enkele honderden Belgische en Franse gevangenen) en, op 6 september, ruim zeshonderdvijftig vrouwen (op beide groepen komen wij in deel 10 b terug). Apart afgevoerd werden nog de zestig gevangenen uit het *Aussenkommando*-Arnhem van Vught (hun transport naar Sachsenhausen begon op 12 september) en een onbekend aantal uit het *Aussenkommando*-Venlo (zij werden op 7 september afgevoerd, ook naar Sachsenhausen).

¹ A.v. ² A.v.

TREINTRANSPORTEN UIT VUGHT

In Vught werden na de 6de september nog enkele honderden Geallieerde krijgsgevangenen binnengevoerd; zij verdwenen naar Duitsland. De gijzelaars (ook de resterende 'Indische' en anti-verzet-gijzelaars die uit St. Michielsgestel overgebracht waren) werden vrijgelaten op een groep na die naar het concentratiekamp Amersfoort werd overgebracht. Op 6 september was ook het schoonmaken en opruimen van het kamp begonnen. Alles wat van waarde was, werd ingeladen en weggevoerd: machinerieën (ook die van het Philips-*Kommando*), de kribben uit de lege barakken, de ziekenhuis-inventaris, de keukeninstallaties, levensmiddelen, meubelen, voorts, aldus een strafgijzelaar, 'vette varkens, koeien, paarden, angora-konijnen, duizenden liters jenever, cognac en wijnen, tienduizenden vooroorlogse sigaren, honderdduizenden sigaretten . . . Alles gaat naar Duitsland, ook de burgerkleren en andere bezittingen van de . . . gevangenen.'¹ 'Elke dag', aldus Gescher, 'werd een hele trein ingeladen . . . en dat ging zo acht dagen achter elkaar door.'² Een deel van die treinen reed naar het z.g. *Austauschlager* Bergen-Belsen.

★

De OD en de Knokploegen hadden in de zomer van '44 overwogen of ten behoeve van de gevangenen in Amersfoort en Vught iets kon worden ondernomen. Van der Gaag (Raad van Verzet) vernam op de Donderdagmiddag-bijeenkomst van 24 augustus het volgende:

'De mogelijkheid van bescherming van de gevangenen in de concentratiekampen bij aftocht van de Duitse legers is door de OD bestudeerd; het schijnt dat er nu reeds contacten met gevangenen en bewaarders bestaan, die t.z.t. nuttig zullen blijken te zijn. Overigens heeft Rauter in een officieel stuk bevolen, bij een eventuele terugtocht de ter dood veroordeelden en degenen tegen wie de doodstraf is geëist, neer te schieten en de anderen vrij te laten'³ –

de inlichtingen, in die laatste zin vervat, waren onjuist, d.w.z.: gelast was, gevangenen tegen wie de doodstraf geëist had *kunnen* worden, dood te schieten (die fusilleringen op grond van het *Niedermachungsbehehl* waren in Vught al enkele weken gaande, maar dat wist men aan de top van de

¹ P. R. Harkema: *Strafgijzelaar Häftling no. 10387 Vught* (1946), p. 125-26. ² F. M. Gescher: *Het helse einde van Vught*, p. 178. ³ Verslag van de Donderdagmiddag-bijeenkomst, 24 aug. 1944, p. 2 (RVV, I d).

illegaliteit blijkaar niet) en van een opdracht om 'bij een eventuele terugtocht' de andere gevangenen vrij te laten, was geen sprake.

Wat de OD en de RVV terzake nog ondernomen hebben, is ons onbekend – van de Knokploegen (Rombouts had op 24 augustus aan de Donderdagmiddag-bijeenkomst deelgenomen) weten wij dat zij tot actie overgingen. Van Bijnen gaf opdracht, op het geschikte moment een aantal Knokploegen bij de kampen Amersfoort en Vught te concentreren. In de stad Amersfoort waren enkele dagen voor Dolle Dinsdag een paar Knokploegen aanwezig. In de ochtend van Dolle Dinsdag deed de KP-leider in de provincie Utrecht aan van Bijnen het volgende weten: 'Ploegen zitten vast in Amersfoort. Bevrijding' (d.w.z. het loslaten der gevangenen) 'niet doorgegaan wegens paratyphus in kamp' (van een voornemen tot loslaten der gevangenen was geen sprake geweest). 'Ploegen om kamp om bij vertrek Duitsers verlaten van kamp door gevangenen te voorkomen' (een reëel denkbeeld als er inderdaad een besmettelijke ziekte heerste). 'Spoorwegplan niet uitgevoerd. Juist of onjuist?'¹ – blijkaar was de Utrechtse KP-leider in de nacht van 4 op 5 september niet tot spoorwegsabotage overgegaan omdat hij aan het plan met betrekking tot het kamp Amersfoort prioriteit had gegeven.

Nu Vught.

Op maandag 4 september vond in Den Bosch een vergadering plaats van Rombouts met een van de topfiguren uit de LO, mr. H. B. S. Holla, een vertegenwoordiger van de Raad van Verzet, een van de OD en een van de Oranjegarde (een plaatselijke verzetsgroep) en met twee KP'ers: de KP-leider Den Bosch, 'Pierre', en de KP-leider Oost-Brabant, 'Giel'. 'Alle aanwezigen', zo liet Borghouts enkele dagen later noteren, 'waren het eens met de opmerking van RVV dat samenwerking onder deze omstandigheden noodzakelijk was. Springer' (vermoedelijk werd hiermee de BBO-agent Postma bedoeld die samen met zijn marconist G. H. Reisiger in de nacht van 7 op 8 augustus was afgesprongen²) 'was reeds 14 dagen doende om gegevens over Vught te verzamelen en had ook opdracht' (stellig van het BBO) 'zich met voorhoede Geallieerde legers in verbinding te stellen en daar te verzoeken om op te rukken naar Vught. Giel met Springer naar Baarle-Nassau zonder achterlating van kennisgeving. Daarna geen spoor meer van hem'³ – anders gezegd: op de kritieke

¹ Bericht, 5 sept. 1944, van de KP-leider Utrecht aan van Bijnen (LO/LKP, 3 B).

² Postma is op 22 november '44 in Utrecht gearresteerd en op 1 december in Apeldoorn doodgeschoten; Reisiger werd op 27 december gearresteerd in Zeist en overleed kort voor de bevrijding in of bij het concentratiekamp Neuengamme.

³ GSC-III: 'Oorlogsdagboek' (7 sept. 1944), p. 37.

dagen van 5 en 6 september ontbrak de KP-leider die in Oost-Brabant de acties ter verhinding van de afvoer der gevangenen uit Vught had moeten coördineren. Van belang was nog dat mr. Holla van een contact bij de Nederlandse Spoorwegen advies had gekregen, de spoorlijnen Den Bosch-Utrecht en Den Bosch-Nijmegen te saboteren.¹ Op de lijn naar Nijmegen (ook andere lijnen werden gesaboteerd) werd in de nacht van 4 op 5 september door de ploeg van 'Giel' een stuk rail losgeschroefd, maar deze schade werd op de 5de door de Dienst Weg en Werken van de Nederlandse Spoorwegen hersteld. Rombouts had inmiddels besloten, met alle beschikbare KP'ers een overval op Vught te ondernemen. Een desperaat plan! Hij trok naar Breda en trommelde daar in de ochtend van Dinsdag de Knokploeg op. 'Onze jongens', zo schreef later Martha van Huessen-Pikaar, eerder een van de koeriersters van Johannes Post, nu koerierster van de Bredase Knokploeg, 'voelen er niet zo veel meer voor om zo'n levensgevaarlijk karwei op te knappen, nu de bevrijding zo nabij lijkt. Eindelijk zijn er dan toch dertien mannen bijeen en dan wordt er gevraagd of ik mee ga met wapenen.' De koerierster stelde zich beschikbaar en moest onder een wijde rok dertien revolvers en de bijbehorende ammunitie verbergen ('het is niet te verwonderen dat ik haast omrol'). Om half twee 's middags verlieten de KP'ers met hun koerierster Breda, later in de middag waren zij nog in Den Bosch met de Bossche KP bijeen om plattegronden van het concentratiekamp te bestuderen waar men niet helemaal wijs uit werd. De Knokploegen drongen desondanks tot bij het concentratiekamp door; de trein van het eerste transport stond er op vertrekken, 'maar er staan gewapende Duitsers bij. Wij moeten weer naar huis terugkeren . . . 's Nachts om twee uur zijn we in Breda terug'² – de trein van dat eerste transport bevond zich toen al in Duitsland.

Die van het tweede had woensdag in de namiddag en avond geen last van enige sabotage: gelijk eerder weergegeven, had van Bijnen op dinsdagmiddag opdracht gegeven, de spoorwegsabotage te staken. Hij kreeg op woensdag en donderdag geen duidelijk beeld wat in Vught geschiedde. Donderdagochtend vernam hij dat een contact bij de Nederlandse

¹ De afvoer der gevangenen zou dan moeten plaatsvinden via Veghel en Venlo en in verband daarmee werd bij Maria Heide tussen Veghel en Uden een aantal Knokploegen geconcentreerd die daar de trein wilden overvallen; de gevangenen die men hoopte te bevrijden, zou men dan onderbrengen in het Land van Maas en Waal. Er vond evenwel geen treintransport via Veghel en Venlo plaats. ² M. van Huessen-Pikaar: *Wij en een volk. Belevissen van een koerierster* (z.j.), p. 87-88.

Spoorwegen gezegd had, 'dat de gevangenen van Vught via Venlo naar Duitsland zullen worden vervoerd. Treinen staan gereed. Spoorlijn is intact.' 'Grijp daar onmiddellijk in', liet van Bijnen een uur later aan Borghouts weten.¹ Donderdagavond laat stelde hij aan Borghouts de vraag: 'Hoe staat de zaak Vught?' Borghouts antwoordde: 'De berichten over Vught zijn nog zeer verward. De meest betrouwbare mededeling . . . meldde dat vervoer via Venlo zou plaatsvinden en dat de wagons klaar zouden staan' (dat had van Bijnen zelf ook vernomen). 'Naar aanleiding hiervan heb ik G[ewestelijk] C[ommandant]-Brabant opdracht gegeven, de spoorlijnen om en bij Vught onklaar te maken.' Het resultaat van die opdracht kende Borghouts nog niet, maar hij had wel 'de mededeling (ontvangen) dat in Vught van afvoer' (d.w.z. verdere afvoer) 'van gevangenen niets bekend was en dat er ook geen spoorwegmaterieel gereed stond. Bovendien werd gemeld dat reeds tweeduizend gevangenen afgevoerd zouden zijn'² – het waren er in werkelijkheid meer dan drieduizendvierhonderdvijftig geweest die op dinsdag 5 en woensdag 6 september het kamp hadden moeten verlaten.

Het kan wel zijn dat 'de spoorlijnen om en bij Vught' in de nachten van donderdag op vrijdag en van vrijdag op zaterdag zijn vernield, maar dit had op het lot der gevangenen geen enkel effect.

Nieuws uit Londen

Op maandagavond 4 september hadden de uitzendingen van Radio Oranje en de *BBC* ook bij de Nederlanders in Engeland grote vreugde gewekt: eerst met Gerbrandy's mededeling dat de Geallieerde strijdkrachten 'in hun onweerstaanbare opmars' de Nederlandse grens hadden overschreden, vervolgens met het bericht van de Regeringsvoorlichtingsdienst dat Breda was bevrijd. De dinsdag werd op de regeringskantoren een dag van grote spanning; men verwachtte niet anders dan dat men spoedig zou horen dat die Geallieerde strijdkrachten ook al benoorden de grote rivieren waren doorgedrongen; daaromtrent deden geruchten de ronde. Wat het Nederlands Nieuws van de *BBC* die dag heeft uitgezonden, is niet bewaard gebleven maar het zal naar inhoud en strekking wel niet wezenlijk hebben verschild van wat Radio Oranje berichtte.

¹ GSC-III: 'Oorlogsdagboek' (7 sept. 1944), p. 45. ² A.v. (8 sept. 1944), p. 54.

In de middaguitzending van de regeringsomroep begon de z.g. nieuws-samenvatting met twee zinnen: 'Volgens de officiële berichten' (er was er maar één: het bericht van de Regeringsvoorlichtingsdienst en dat was door *Shaef* niet bevestigd) 'hebben Britse troepen Breda bereikt. Volgens niet-officiële berichten zijn zij reeds veel verder in Nederland doorgedrongen.' 'Luisteraars', zei H. J. van den Broek ('De Rotterdammer'), 'het is zó mooi, het is zó ontzagwekkend . . . dat we ons zo nu en dan de ogen willen uitwrijven en onszelf in de armen knijpen om te weten of het heus waar is.' Ook het z.g. militair weekoverzicht (het was lange tijd door kolonel Kruls geschreven, maar in augustus had kolonel Sas die taak overgenomen) was een en al optimisme: 'Er bestaat geen eigenlijk front meer . . . De Duitse legerleiding heeft de controle over de troepen verloren . . . Het eind is in het zicht en evenmin als de *Atlantikwall* zal de *Westwall* de zegevierende opmars naar Berlijn kunnen stuiten.'

In de avonduitzending van Radio Oranje werd meegedeeld dat het bericht dat de Geallieerde troepen in Nederland waren doorgedrongen, in Suriname en op de Nederlandse Antillen tot uitgelaten reacties had geleid: de kerkklokken waren er geluid, de vlaggen uitgestoken. Veel nieuws was er overigens niet. De uitzending begon met een nogal terughoudende mededeling (van mijzelf): 'Over de opmars der Geallieerde legers in Nederland zijn vanavond geen nadere officiële berichten beschikbaar. Dit is een reden waarom wij in deze uitzending, vier-entwintig uur na het nieuws van het begin van de Nederlandse bevrijding, niet tot uiting zullen brengen wat in de harten van ons allemaal leeft' – als tweede reden werd opgegeven dat in het programma (het duurde, als steeds, 14 minuten en 40 seconden) een groot aantal zakelijke mededelingen moest worden gedaan. Daarbij was een regeringsverklaring over de afkondiging van de bijzondere staat van beleg, maar óók werden (op verzoek van *Shaef*) de oproepen aan de bevolking van Rotterdam herhaald, welke daags tevoren voor de eerste maal waren uitgezonden. Trouwens, Radio Oranje liet nu ook een (van *Shaef* ontvangen) boodschap van generaal Eisenhower aan de 'vluchtelingen' in België en Frankrijk horen (d.w.z. aan diegenen die zich ver van hun woonplaats hadden verwijderd en daarheen begeerden terug te keren) welke aldus aanving: 'De Geallieerde legers bewegen zich op hun bevrijdingstocht snel voorwaarts. Een groot deel van België is reeds bevrijd en nu is ook de bevrijding van Nederland aanstaande.'

Uit al deze mededelingen, officiële en niet-officiële, spraken de opvattingen van de Geallieerde militaire bevelhebbers die zich als eersten aan zo optimistische verwachtingen hadden overgegeven. Wij herinneren

DOLLE DINSDAG

aan het rapport dat de *Intelligence*-afdeling van Eisenhowers hoofdkwartier op zaterdag 2 september had doen circuleren: de *Wehrmacht* in West-Europa was '*no longer a cohesive force but a number of fugitive battle-groups, disorganized and even demoralized, short of equipment and arms*'; wij herinneren aan wat Montgomery daags voor Dolle Dinsdag aan Eisenhower had geschreven: '*I consider we have now reached a stage where one really powerful and fullblooded thrust towards Berlin is likely to get there and thus end the German war.*' Te goeder trouw werd dit alles gemeend – te goeder trouw werden de op deze visie gebaseerde berichten en commentaren uitgesproken.

Maar hoe waren de werkelijke krachtsverhoudingen?

Van Dolle Dinsdag tot ‘Market-Garden’

De bijna twee weken van Dolle Dinsdag, 5 september, tot de inzet van het dubbele offensief ‘*Market-Garden*’ op zondag 17 september¹ zijn een periode geweest waarin de Geallieerde legerleiding bleef hopen dat het mogelijk zou zijn, binnen enkele weken diep in Duitsland door te dringen – tegelijk een periode waarin Hitler en zijn generaals constateerden dat zij er juist op tijd in waren geslaagd, langs de Vogezen, aan de Duits-Belgische grens en in de buurt van de zuidgrens van Zeeland en Noord-Brabant weer een samenhangend front op te bouwen. Wat de *Intelligence*-afdeling van *Shaef* op 2 september had geschreven: dat de *Wehrmacht* in West-Europa ‘*no longer a cohesive force*’ was maar slechts uit ‘*a number of fugitive battle-groups*’ bestond, was in zoverre al niet juist dat in die beschrijving niet verdisconteerd was hoe het er met de Duitse reserves voorstond, maar het onderschatte bovendien het vermogen van de Duitsers om zich te hergroeperen, en het was irrelevant omdat het feit dat de te velde staande *Wehrmacht* in een bepaalde fase van de strijd zwak was, nog niet betekende dat de Geallieerden in diezelfde fase de kracht hadden om gedecideerd voorwaarts te gaan. In feite konden de Geallieerden van begin september af *minder* kracht ontwikkelen dan de Geallieerde legerleiding hoopte, Duitsland daarentegen ontwikkelde *meer* kracht dan die legerleiding aannam. Wij zouden het ook zo kunnen zeggen: de Geallieerde generaals hadden de reële kijk op hun eigen en op Duitslands mogelijkheden verloren. Hoe kwam dat?

De belangrijkste factor was, dunkt ons, van psychologische aard: de sinds eind juli behaalde successen waren die generaals naar het hoofd gestegen; dat was met name bij de zeer zelfverzekerde, zeer ijdele Montgomery het geval. Hij had zich in Noord-Afrika een bij uitstek

¹ Bij de militaire planning was ‘*Market-Garden*’ de naam van de twee grote acties die beide op 17 september ‘44 werden ingezet: de Britse en Amerikaanse luchtlandingen ter verovering van de Rijnbrug te Arnhem, de Waalbruggen te Nijmegen, de brug over de Maas bij Grave en die over het Wilhelminakanaal bij Son benoorden Eindhoven (operatie ‘*Market*’), en het offensief richting-Arnhem van het Britse Tweede Leger (operatie ‘*Garden*’).

voorzichtig veldheer getoond. Niet onbekend was hem dat hem tijdens de periode van moeizame strijd in Normandië (van begin juni tot eind juli) binnenskamers een overmaat aan voorzichtigheid was verweten, door Bradley, bevelhebber van de *12th Army Group*, en met name ook door de onstuimige Patton, bevelhebber van het Amerikaanse Derde Leger. Welnu, hij zou die concurrenten tonen dat hij niet alleen voorzichtig maar ook stoutmoedig kon opereren! Hij had zich de intocht in Berlijn ten doel gesteld; bijna twee jaar eerder dan de Amerikanen hadden de Britten Duitsland de oorlog verklaard – passend was het dan dat *zij* als eersten in de hoofdstad van het Derde Rijk zouden binnentrukken, d.w.z. dat *hij* dat zou doen, en niet Bradley of Patton.

Naast die psychologische factor was er een tweede die het van begin september af de Geallieerde generaals en trouwens ook hun superieuren in Londen en Washington moeilijk maakte, de werkelijke krachtsverhoudingen in het oog te houden: de belangrijkste *Intelligence*-bron met betrekking tot Duitsland ging minder opleveren. Ook bij onze beschrijving van de strijd in Normandië hebben wij er op gewezen, welk een immens voordeel de Geallieerden bezaten doordat zij het gehele radiografische verkeer tussen het *Führerhauptquartier* en de *Oberbefehlshaber West* (het sloot zowel Hitlers orders in als de dagelijkse rapporten van von Rundstedt en diens opvolger von Kluge) konden meelesen. De radiotelegraaf werd evenwel minder gebruikt als verbindingsmiddel toen de *Wehrmacht* tot aan en dichtbij Duitslands westelijke grens was teruggedrongen: telefoon- en telexverbindingen werden belangrijker (ook van bezet Nederland uit bestonden goede telefoon- en telexverbindingen met Berlijn en met de staven van *Heer*, *Kriegsmarine* en *Luftwaffe*); dat betekende dat Hitlers bevelen en de dagrapporten van de *Oberbefehlshaber West* niet meer met de gebruikelijke regelmaat in *Bletchley Park* opgevangen en gedecodeerd werden.

Nog in een ander, minstens zo belangrijk opzicht was het voor de Duitsers, nu zij zich moesten verdedigen, een groot voordeel dat zij bijna heel Frankrijk en België hadden ontruimd: hun aanvoerlijnen waren evenveel korter geworden als die van de Geallieerden langer. De Duitse aanvoer kwam nu uit productiecentra en depots die tamelijk dicht bij het nieuwe front lagen en met dat front verbonden waren door een veelheid aan weg- en spoorwegverbindingen; elke granaat evenwel die door een Geallieerd kanon werd afgevuurd, was geproduceerd in Engeland of in de Verenigde Staten, was vandaar naar het Continent verscheept en werd begin september nog steeds ontladen in Normandië – de meeste granaten bleven daar liggen; de transportmogelijkheden waren onvoldoende.

De Geallieerde transportcrisis

Men was er, gelijk eerder vermeld, bij de planning van de veldtocht in West-Europa van uitgegaan dat de Geallieerde legers negentig dagen na de landing, op D + 90 dus, de Seine zouden bereiken, dat zij daar ongeveer een maand halt zouden houden om vlak achter de Seine nieuwe depots op te bouwen en nieuwe vliegvelden aan te leggen en dat zij dan hun offensieven in verschillende stadia zouden hervatten zodat zij op D + 330 (2 mei '45) de Duitse grens zouden hebben bereikt. Die opzet werd in augustus verlaten, terecht ook (de mogelijkheid om veel grotere delen van Frankrijk en vrijwel heel België te bevrijden, mocht niet worden verzuimd), maar daarvoor werd een prijs betaald waarvan de hoogte slechts langzaam tot de Geallieerde bevelhebbers doordrong.

In Normandië kwam het veruit grootste deel van de Geallieerde aanvoer via de kunstmatige *Mulberry*-havens – havens welke men, dat werd natuurlijk beseft, niet meer zou kunnen gebruiken zodra de herfststormen zouden inzetten. Over welke havens zou men dan beschikken? Cherbourg en Brest speelden in de planning van de Geallieerden een belangrijke rol. Cherbourg werd enkele weken na *D-Day* bevrijd (26 juni). De Duitsers hadden er niet voldoende explosieven gehad om de pakhuizen op te blazen maar die waren dan ook het enige onderdeel van de haven dat zij niet hadden vernield. De zee stroomde door gaten in de pieren, alle havenbekkens lagen vol mijnen en tot zinken gebrachte schepen, de toegangen waren door wrakken van grote schepen versperd, de kademuren waren alle zwaar beschadigd (in de haven waar de transatlantische schepen plachten te meren, lag 20 000 kubieke meter puin), geen kraan stond meer overeind. Drie weken duurde het voor de eerste Amerikaanse schepen, beladen met materiaal dat voor het herstel nodig was, Cherbourg konden naderen, nogmaals drie weken (men was toen al twee-en-een-halve week op het schema achter) voordat het eerste havenbekken klaar was waar de meest gebruikte Amerikaanse vrachtschepen, de *Liberty*-schepen, gelost konden worden. De transatlantische haven was pas begin oktober weer in gebruik. Volgens de planning moest medio september in Cherbourg per dag 20 000 ton aan militaire goederen gelost worden – men bracht het met inspanning van alle krachten tot slechts twee-derde daarvan.

Brest kon men niet gebruiken. Eisenhower had eind juli aan Bradley opgedragen, zo spoedig mogelijk die tweede grote havenstad te veroveren maar Bretagne werd pas in de loop van augustus niet zonder moeite van Duitsers gezuiverd en toen Brest op 22 september door de Amerikanen

werd bevrijd, bleken de haveninstallaties er zo grondig vernield dat men de chaos in deze ver westwaarts gelegen aanvoerplaats niet ging opruimen.

Voor Bradley's *12th Army Group* en voor het aan Montgomery's *21st Army Group* toegevoegde Amerikaanse Eerste Leger werd in augustus 940 000 ton aan voorraden gelost, daarvan 535 000 ton via de *Mulberry*-havens. Gelost – maar dat betekende nog niet dat die voorraden zich bij de troepen bevonden. Vóór de bevrijding had Cherbourg een rangeercapaciteit van 400 goederenwagons per dag – er was nu een vijfmaal zo grote capaciteit nodig. De aanleg van nieuwe rangeerterreinen vergde tijd. Gevolg was dat zich op de kaden van Cherbourg, al was de aanvoer ook kleiner dan gepland, enorme hoeveelheden militaire goederen opstapelden. Dezelfde moeilijkheden deden zich elders voor. In het gebied tussen de Seine en de Loire hadden Geallieerde bommenwerpers niet alleen de meeste spoorbruggen maar ook alle rangeerterreinen verwoest. Aanvankelijk kon het Franse spoorwegnet dus niet gebruikt worden om de Geallieerde legers te bevoorraden. Om de hoofdlijnen naar het noordoosten weer bruikbaar te maken, moest meer dan 5 000 kilometer rails gelegd worden en dienden meer dan veertig nieuwe spoorbruggen te worden gebouwd. Daarmee was men eind september klaar (van Normandië waren er toen weer doorgaande lijnen naar Antwerpen, Luik en Verdun) en toen pas kon men er een begin mee maken om de bijna 60 000 goederenwagons die in Engeland gereed stonden, naar het Continent over te brengen. In augustus en de eerste helft van september speelden evenwel de spoorwegen op transportgebied maar een ondergeschikte rol. Men schakelde de luchtmacht in. Van medio augustus af vlogen grote aantallen militaire transportvliegtuigen naar geïmproviseerde vliegvelden die zo dicht mogelijk bij de Geallieerde voorhoeden lagen maar de resultaten van deze in grote haast opgezette actie vielen tegen; men had gedacht, aldus per dag 3 000 ton aan goederen te kunnen aanvoeren, en het werden er minder dan 1 000 (dat, terwijl één enkele divisie per dag ca. 700 ton aan aanvoer nodig had). Voor veruit het meeste dat vervoerd moest worden, bleef men dus aangewezen op militaire vrachtauto's.

Beide legergroepen, *12th* zowel als *21st*, beschikten over aparte militaire transportorganisaties, maar toen die legergroepen in de richting van België en de Vogezen oprukten, hadden die organisaties niet voldoende vrachtauto-capaciteit, zelfs niet om het eerst nodige: benzine, te vervoeren. De Amerikaanse organisatie kreeg op 22 augustus bevel van Bradley, alle grootkaliber-munitie bewesten de Seine te laten liggen; bovendien gelastte Bradley het Eerste en Derde Leger om de zware artillerie achter

te laten en de vrachtauto's die voor het vervoer daarvan nodig waren, aan de transportorganisatie ter beschikking te stellen. De opzet was geweest dat die organisatie op D+90 (4 september) twaalf Amerikaanse divisies zou bevoorraden aan de Seine – op D+90 had zij er in werkelijkheid zestien te bevoorraden die gemiddeld al 250 km verder oostwaarts en noordoostwaarts stonden. Bij de *21st Army Group* bleef een geheel legerkorps (een van de drie, met drie van de acht divisies van de *21st Army Group*) bewesten de Seine staan – al zijn vrachtauto's werden het afgenomen om te helpen het XXXste legerkorps te bevoorraden dat in België was doorgedrongen. Ten behoeve van de Amerikaanse vrachtauto's werden speciale routes gemarkeerd (de *Red Ball*-routes) welke zij met verhoogde snelheid en extra belading mochten volgen. Menigmaal evenwel lieten met name de Amerikaanse generaals (Patton was de grootste boosdoener) vrachtauto's in beslag nemen om de verst opgerukte voorhoeden van het nodige te voorzien, ja zij lieten soms zelfs de benzine vorderen die de benzine-auto's voor de terugrit nodig hadden¹ – gevolg was dan dat de aanvoer weer geringer werd. Nadelig was vooral dat de tijd had ontbroken om in de buurt van de Seine nieuwe depots op te bouwen. De enige depots die eind augustus–begin september beschikbaar waren, lagen in Normandië. Heen en terug moesten de vrachtauto's (waarvan er steeds meer defect raakten) dus grote afstanden afleggen. Eind augustus lag van alle reserve-voorraden welke naar het Continent waren overgebracht, 90 tot 95% in Normandië – slechts 5 tot 10% bevond zich op korte afstand van het front. Uit al die factoren vloeiende voort dat Pattons Derde Leger van 1 tot 6 september bij gebrek aan benzine volledig geïmmobiliseerd was; een van de legerkorpsen van het Amerikaanse Eerste Leger stond in die tijd vier dagen lang stil. Maar er waren nog veel meer tekorten dan alleen aan benzine: aan zware artillerie, aan grootkaliber-granaten, aan nieuwe tanks om defecte te vervangen en aan onderdelen voor vrijwel alle wapens.

Dit alles betekende dat de Geallieerde legers in West-Europa van begin

¹ Van Cherbourg uit (dat was de voornaamste aanvoerhaven voor aardolieproducten) werden drie buisleidingen aangelegd voor het doorpompen van benzine en vliegtuigbenzine maar die leidingen hadden medio september de Seine nog lang niet bereikt; begin oktober liep de eerste tot Coubert, ca. 40 km ten zuidoosten van Parijs, de beide andere bereikten Coubert pas in december.

Het 'Pluto'-project, t.w. het leggen van rubber leidingen op de bodem van het Kanaal van het eiland Wight tot Cherbourg ('Pluto' was de afkorting van '*Pipe-Line Under The Ocean*') werd geen succes; er traden zoveel storingen op dat het doorpompen van benzine in november werd gestaakt.

september af maar een deel van hun kracht konden ontplooiën. Ook waren de factoren die daartoe geleid hadden, niet gemakkelijk of vlug op te heffen. Er werd uit de Verenigde Staten meer naar Engeland aangevoerd dan men vandaar volgens plan kon afvoeren¹, er werd uit de Verenigde Staten en Engeland meer naar het Continent getransporteerd dan men in de aanvoerhavens kon verstouwen (begin september lagen daar honderd *Liberty*-schepen voor anker, wachtend op de dag waarop zij gelost konden worden), er werd in die aanvoerhavens meer aan land gezet dan men naar de depots kon overbrengen en er werd in die depots meer opgestapeld dan men naar de troepen kon afvoeren. Maanden zou het duren voor men de infrastructuur had geschapen waaraan de Geallieerde strijdkrachten behoefte hadden.

Die strijdkrachten kon men ook niet snel versterken. Extra divisies uit de Verenigde Staten (de Britten hadden er niet meer) konden niet vóór begin november uitgezonden worden en eind augustus was volstrekt onzeker of men die ergens op het Continent aan wal kon zetten: de havenfaciliteiten ontbraken.

Vandaar de betekenis van de bevrijding, 4 september, van Antwerpen, *ongeschonden* Antwerpen – met ca. 45 km kade, met meer dan 600 kranen, met moderne laadbruggen, met meer dan 900 pakhuizen, met bijna 500 aardolietanks en met uitnemende spoorwegverbindingen. Van *D-Day* tot eind augustus, in bijna drie maanden dus, hadden de Geallieerden in Normandië ruim 3 mln ton aan voorraden ontscheept, gemiddeld ruim 1 mln ton per maand – Antwerpen had in '38 gemiddeld per maand 5 mln ton aan goederen zien passeren. Ook Le Havre had een behoorlijke capaciteit, maar deze havenstad lag, toen zij veroverd werd, 12 september, ver van de fronten en bovendien waren de haveninstallaties zo verwoest dat het een maand duurde voor het eerste schip er weer kon binnenlopen. Ostende viel ook op de 12de in Geallieerde handen, Boulogne en Calais

¹ Op 1 augustus hadden de Amerikanen 2 mln ton aan militaire voorraden in Engeland liggen en daar kwam per maand gemiddeld 275 000 ton bij. Volgens plan moest per maand 550 000 ton naar het Continent worden getransporteerd maar men bracht het slechts tot 325 000 ton zodat de Amerikaanse voorraden per 1 december tot maar 1,8 mln ton waren gedaald. Het achterblijven van de planning hing hiermee samen dat de kustvaarders die van Engeland uit gebruikt werden bij de verschepingen, gemiddeld per reis 22 dagen nodig hadden in plaats van 10, hetgeen het gevolg was van lange wachttijden met name in Le Havre en Rouaan, van slecht weer en van de talrijke reparaties. Voor dit transport was overigens twee-derde van de Britse kustvaardersvloot nodig, waaruit voortvloeide dat het gehele Britse binnenlandse transportwezen voor grote moeilijkheden kwam te staan; men moest in die laatste oorlogswinter een vierde van de Britse hoogovens doven.

iets later, resp. op 22 september en op 1 oktober (in Duinkerken liet men de Duitsers zitten) – geen van die havens had de betekenis welke Antwerpen bezat. Hadden Eisenhower en Montgomery de *Wehrmacht* minder onderschat en een reële kijk gehad op hun eigen aanvoerproblemen, dan zouden zij, toen hun Antwerpen in handen was gevallen, onmiddellijk absolute prioriteit gegeven hebben aan Geallieerde acties om de Duitsers van beide oevers van de Wester-Schelde te verjagen, maar neen: zij keken niet naar Antwerpen en de Wester-Schelde maar naar Duitsland, d.w.z. naar Keulen, Koblenz en Frankfort (Montgomery ook naar Berlijn) en zij gingen een offensief op touw zetten, hetwelk zij, gegeven de transportcrisis, slechts beperkte tijd met kracht zouden kunnen volhouden.

★

Op de planning van 'Market-Garden', het dubbele offensief dat op 17 september werd ingezet, komen wij in het volgende hoofdstuk terug. Hier willen wij er aan herinneren dat, zoals wij aan het slot van hoofdstuk 1 reeds vermeldde, Montgomery op zondag 3 september het Britse Tweede Leger opdracht gaf, de Rijnbruggen van Arnhem tot Wezel te veroveren (op 4 september was het daartoe strekkend operatieplan, 'Comet', gereed dat o.m. in de inzet van luchtlandingstroepen voorzag) en dat van Eisenhower, die op 1 september aan het gedelegeerd opperbevelhebberschap van Montgomery een einde had gemaakt (de Britse veldheer kreeg op die dag de hoogste Britse militaire rang: *Field Marshal*), eveneens op 3 september bevel uitging dat het Amerikaanse Eerste Leger (deel van de *21st Army Group*) bij Koblenz en het Derde (deel van de *12th Army Group*) bij Mannheim de Rijn moesten oversteken. Eén dag later, maandag 4 september, stelde Eisenhower de aanvalsdoelen nog ruimer: de *21st Army Group* moest bovendien het Ruhr-, de *12th Army Group* bovendien het Saargebied veroveren.

Dat laatste zinde Montgomery niet; hoewel de Geallieerde planning er van '43 af van was uitgegaan dat men Duitsland op een breed front zou naderen en binnenrukken (zulks al vanwege het feit dat een groot deel, ongeveer een derde, van de totale Geallieerde aanvoer moest plaatsvinden via Marseille en Toulon), meende Montgomery dat in de situatie die was ontstaan, de *12th Army Group* volledig geïmmobiliseerd moest worden; hem moest men in staat stellen, met concentratie van alle

beschikbare krachten die ene '*really powerful and fullblooded thrust towards Berlin*' uit te voeren. Aldus Montgomery op 4 september. Eisenhower antwoordde op de 5de: hij ging accoord met de '*thrust towards Berlin*', maar er was geen sprake van dat dat het enige offensief mocht zijn.

Montgomery zette zijn staf aan het rekenen en legde op 9 september aan Eisenhower zijn conclusie voor: als hij de beschikking kreeg over één goede haven aan het Kanaal (geen was er op die dag veroverd, laat staan bruikbaar¹), over 1 000 ton luchttoevoer per dag en over een grote extra-hoeveelheid vrachtauto's, dan zou hij op korte termijn in eerste instantie Westfalen kunnen bereiken; dat impliceerde dat hij gebruik moest kunnen maken van de Waalbrug bij Nijmegen en de Rijnbrug bij Arnhem. De haven van Antwerpen werd geheel buiten Montgomery's berekeningen gehouden, ja bij de taken welke hij die dag in volgorde van belangrijkheid aan het Canadese Eerste Leger opgaf, kwamen de operaties ter bevrijding van het gebied van de Wester-Schelde onderaan te staan. Montgomery dacht, zulks is duidelijk, dat hij Antwerpen in het geheel niet nodig had (Eisenhower dacht hetzelfde²) en zijn optimisme werd niet in het minst geschokt door het feit dat de *Wehrmacht* al vóór de 9de september aan het Albertkanaal, even bezuiden de Belgisch-Nederlandse grens, had getoond, weer tot een nogal hardnekkige verdediging in staat te zijn. Hij hield aan zijn conceptie vast en legde die op 14 september in een uitgebreid directief neer.³

Dat directief hield in hoofdzaak in dat het Ruhrgebied moest worden omsingeld, in het zuiden door het Amerikaanse Eerste Leger dat in eerste instantie bij Keulen en Bonn de Rijn moest oversteken, in het noorden door het Britse Tweede Leger dat, gesteund door drie luchtlandingsdivisies, in eerste instantie via Nijmegen en Arnhem over de IJssel moest komen en dan Westfalen binnenrukken. '*Our real objective is the Ruhr*', schreef Montgomery. Het Canadese Eerste Leger kreeg drie taken: het

¹ Boulogne was de eerste Kanaalhaven die weer gebruikt kon worden, niet evenwel op de dag waarop '*Market-Garden*' van start ging: 17 september, maar bijna vier weken later: 12 oktober. ² De Britse admiraal Sir Bertram Ramsay, opperbevelhebber van de Geallieerde zeestrijdkrachten die de veldtocht in West-Europa ondersteunden, was de enige hoge Geallieerde militair aan wie in die dagen de vitale betekenis van Antwerpen en Rotterdam duidelijk was: hij zond op 3 september een telegram aan *Shaef* waarin hij op de betekenis wees van Antwerpen en de Wester-Schelde alsmede van Rotterdam en de Nieuwe Waterweg. Ramsay's telegram heeft, schijnt het, geen ander effect gehad dan dat op 4 september Eisenhowers eerder gememoreerde oproep werd uitgezonden waarin de Rotterdammers werden aangespoord, vernieling van de haven- en andere verkeersinstallaties te voorkomen. ³ Tekst in Ellis: *Victory in Europe*, dl. II, p. 26-27.

moest Calais veroveren, vervolgens alle krachten concentreren op het openen van de Wester-Schelde en tenslotte noordwaarts oprukken met als as Breda-Utrecht-Amsterdam. Geen geringe opgaven! En dit al daarom omdat het heel wel mogelijk was dat de *Wehrmacht* West Zeeuws-Vlaanderen met kracht zou verdedigen.

Laat men de concepties welke Montgomery in die eerste twee weken van september ontwikkelde, op zich inwerken, dan krijgt men de indruk dat hij grandioze strepen op de kaart zette zonder zich af te vragen tot welke tegenmaatregelen de Duitsers al waren overgegaan en tot welke zij nog in staat waren. Veel van dat alles was hem kennelijk onbekend en werd ook niet door hem vermoed.

Hitlers besluiten

Nog voordat het Duitse Zevende Leger in Normandië was verslagen, had Hitler tot een nieuwe concentratie van krachten besloten; deze was al noodzakelijk door de zware slagen die het Rode Leger aan de *Wehrmacht* had toegebracht. Eind juli, enkele dagen nadat hij de op hem gepleegde aanslag had overleefd, gelastte hij dat op de kortst mogelijke termijn achttien nieuwe divisies moesten worden geformeerd; daarvan werden er vóór 1 september zestien oostwaarts, twee westwaarts gezonden. Bovendien gaf hij opdracht ca. honderd infanterie-bataljons (numeriek tezamen gelijk aan acht tot negen divisies) die tot het *Ersatzheer* behoorden, naar de fronten te sturen en van die ca. honderd, goeddeels bestaande uit oudere mannen die evenwel taaie vechters bleken, werden ca. tachtig aan de *Oberbefehlshaber West* toegewezen die ze van midden september af in de linies liet opnemen. Meer nog: midden augustus gelastte Hitler de vorming van vijf-en-twintig divisies *Volksgranadiere*¹; acht van die divisies werden aan de *Oberbefehlshaber West* ter beschikking gesteld, de eerste begin oktober, de laatste begin november.² Aangezien de gehele strategie welke Hitler volgde, er op gericht was tijd te winnen (zulks in de hoop dat zich vroeg of laat fundamentele onenigheid zou

¹ Die divisies *Volksgranadiere* werden de infanterie-divisies van de z.g. *Volkssturm* welke van eind september '44 af werd gevormd toen alle zestien- tot zestigjarige Duitse mannen, voorzover niet reeds in militaire dienst, werden opgeroepen om hun woonplaatsen te verdedigen. ² Een latere analyse van Britse militaire deskundigen heeft aangetoond dat Hitler bovendien van midden augustus af twee *Panzerdivisionen* had kunnen onttrekken aan het Oostelijk front.

openbaren tussen de Sowjet-Unie en de Geallieerden), stond voor hem vast dat hij elke Duitse militair moest doordringen van het besef dat Duitsland zelf tot het alleruiterste diende te worden verdedigd. Een verdediging als de Russen bij Moskou en Leningrad maar vooral bij Stalingrad hadden gevoerd, strekte hem tot voorbeeld. Dat blijkt het duidelijkst uit een bevel dat hij op 15 of 16 september (de Amerikanen waren toen bezuiden Aken op Duits gebied doorgedrongen en in Elzas-Lotharingen op gebied dat door Hitler als Duits werd beschouwd) via de *Oberbefehlshaber West* per telex deed toekomen aan alle staven in West-Europa met opdracht er zorg voor te dragen dat de tekst als *Führerbefehl* aan alle militairen van hoog tot laag ter kennis zou worden gebracht.¹ 'Der Kampf im Westen hat', zo vernamen dezen,

'auf weiten Abschnitten auf deutschen Heimatboden übergegriffen, deutsche Städte und Dörfer werden Kampfgebiet. Diese Tatsache muss unsere Kampfführung fanatisieren und unter Einsatz jedes wehrfähigen Mannes in der Kampfzone zur äussersten Härte steigern. Jeder Bunker, jeder Häuserblock in einer deutschen Stadt, jedes deutsche Dorf muss zu einer Festung werden, an der sich der Feind entweder verblutet oder die ihre Besatzung im Mann gegen Mann unter sich begräbt. Es gibt jetzt kein grosszügiges Operieren mehr, sondern nur Halten der Stellung oder Vernichtung. Die Führer aller Grade sind dafür verantwortlich, dass dieser Fanatismus in der Truppe und in der Bevölkerung geweckt, ständig gesteigert und als Waffe gegen die Eindringlinge auf deutschem Boden zur Auswirkung kommt. Wer sich, gleichgültig ob Führer oder Mann, der hohen und entscheidenden Verpflichtung der Stunde nicht bewusst ist und seine Aufgabe nicht unter vollem Einsatz seines Lebens löst, ist zu beseitigen und zur Verantwortung zu ziehen. Alle Kommandobehörden stellen sofort sicher, dass durch umfassendes Eingreifen mit drakonischen Mitteln die Standfestigkeit der Truppe wiederhergestellt und erhalten wird.'

Totdat hij, zeven-en-een-halve maand later, in een bunker onder de *Reichskanzlei* in Berlijn zelfmoord zou plegen, zou Hitler in dat starre fanatisme volharden. Er was voor hem geen weg terug – *dus* mocht er geen weg terug zijn voor het volk dat hij pretendeerde te leiden. En inderdaad: toen de oorlog te land Duits gebied naderde of zelfs reeds daarop werd gevoerd, leek het of de Duitse strijdkrachten zich met een nieuw elan in de worsteling wierpen.

★

¹ Tekst in de vorm van het telexbericht dat op 16 september '44 door de *Heeresgruppe B* werd doorgegeven: CDI, 14.0031-32.

Eind augustus, na de bevrijding van Parijs, was aan Hitler niet duidelijk hoeveel verder de Geallieerden nog zouden komen. Hij hield er rekening mee dat zij Duitsland over een breed front zouden naderen en daarbij wellicht ook diep in Nederland zouden doordringen. Vlak achter de Duitse grens lag de in '38 gebouwde *Westwall* die zich uitstrekte van de buurt van Bazel tot die van Aken.¹ In de laatste dagen van augustus besloot Hitler dat die *Westwall* belangrijk versterkt moest worden door middel van een z.g. *Volksaufgebot*, d.w.z. dat aan honderdduizenden Duitse burgers zou worden gelast zich tot het verrichten van graafwerkzaamheden naar het gebied van de *Westwall* te begeven. Dat *Volksaufgebot* zou georganiseerd worden door de functionarissen van de *NSDAP*, het graafwerk geleid door de *Organisation Todt*. Hitler gaf voor dat alles de richtlijnen aan in een *Befehl über Herstellung der Verteidigungsbereitschaft des Westwalls*² dat op 30 augustus '44 per telex toegezonden werd aan een lange reeks militaire en burgerlijke instanties, ook uiteraard aan de *Gauleiter der NSDAP* in West-Duitsland, maar tevens aan Seyss-Inquart. De *Westwall* moest namelijk krachtens dat bevel noordwaarts verlengd worden tot het IJsselmeer en zou op Nederlands gebied drie sectoren kennen: de sector van het IJsselmeer tot Nijmegen (hoofdzakelijk achter de IJssel), de sector van Nijmegen tot Venlo (achter Maas—Waal—kanaal en Maas) en de sector van Venlo tot waar het riviertje de Roer uit Duitsland komt (achter Maas en Roer). In de eerste sector werd krachtens het bevel van 30 augustus '*der gesamte Aufbau*' opgedragen aan Seyss-Inquart '*unter verantwortlicher Einschaltung des Leiters des Arbeitsbereichs der NSDAP, Oberdienstleiter Ritterbusch*', in de tweede sector aan de plaatsvervangende *Gauleiter* van de *Gau* Essen, Schlessmann (*Gauleiter* Terboven was sinds april '40 *Reichskommissar* in Noorwegen), in de derde aan de *Gauleiter* van de *Gau* Düsseldorf, Florian. Uiteraard zou in Nederland in zoverre niet sprake zijn van een '*Volksaufgebot*' dat niet te verwachten viel dat de bevolking in bezet gebied uit zichzelf medewerking zou verlenen aan het aanleggen van Duitse versterkingen; daar moest dwang worden toegepast. '*Die Erfassung der zivilen Arbeitskräfte ist*', zo heette het in Hitlers *Befehl*, '*Aufgabe des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete . . . für seinen Abschnitt und der mit dem Ausbau beauftragten Gauleiter.*' Hiermee stond op 30 augustus vast dat in het gebied tussen Nijmegen en Roermond nieuwe Duitse autoriteiten zouden gaan ingrijpen: Schlessmann uit Essen, Florian uit Düsseldorf.

¹ Er was een verlenging tot bij Emmerik maar die was minder 'hecht'. ² *BDC*, 5584-87.

Grote zorgen maakte Hitler zich over de positie van het Duitse Vijftiende Leger; het had de Franse kust van de mond van de Seine tot het Nauw van Calais moeten verdedigen (het kustgedeelte waar de Geallieerde landing uitbleef), had een deel van zijn krachten voor de strijd in Normandië ter beschikking gesteld (die waren uiteengeslagen) en trok in de laatste dagen van augustus, in elke havenplaats garnizoenen achterlatend, naar het noordoosten, de kust volgend. Het had opdracht, zich dwars door België naar de *Westwall* te begeven maar kwam bij gebrek aan moderne vervoermiddelen niet snel voorwaarts en zat op 3 september, toen de Geallieerden Brussel en op de 4de toen zij Antwerpen bereikten, nog steeds met een groot deel van zijn krachten aan de Belgische kust. Van de betekenis van Antwerpen was Hitler zich terdege bewust. Op 4 september gaf hij de bevelhebber van het Vijftiende Leger, *General der Infanterie* Gustav von Zangen, bevel (dit bevel werd in *Bletchley Park* opgevangen en gedecodeerd), tot elke prijs te verhinderen dat de Geallieerden gebruik zouden maken van de Wester-Schelde; daartoe moesten een bruggehoofd in Zeeuws-Vlaanderen en het eiland Walcheren tot het uiterste verdedigd worden. Voorts gelastte Hitler dat wat aan Duitse troepen beschikbaar was, zich verdedigen moest achter het Albertkanaal (zie kaart VI op pag. 265). Nòg een instructie ging van hem uit, enkele dagen later, vermoedelijk op de 10de of 11de september: het Duitse leger moest '*die Gebiete von Rotterdam und Amsterdam solange wie nur möglich verteidigen.*'¹

Ook in de leiding van de operaties in het westen greep Hitler in. Op 1 september benoemde hij *Generalfeldmarschall* von Rundstedt opnieuw tot *Oberbefehlshaber West*; *Generalfeldmarschall* Walther Model was toen al bevelhebber van de *Heeresgruppe B* die in en bij Nederland en in het Rijnland zou gaan opereren, in en bij Nederland aanvankelijk met maar heel weinig krachten: de resten van het Vijftiende Leger (dat nog aan de Belgische Noordzeekust stond) en wat men in en bij Noord-Brabant aan krachten bijeen kon schrapen. Die laatste werden geplaatst onder generaal Kurt Student, bevelhebber van de *Erste Fallschirm-Armee*.

Student die in '40 een belangrijke rol had gespeeld bij de invasie van Nederland en in '41 bij de invasie van Kreta, had nadien geen taak van

¹ Van die laatste instructie kennen wij de tekst niet; terzake is van belang dat in het overzicht over de maand september '44 van de *Admiral in den Niederlanden* staat, dat '*nach hier am 12.9. bekanntgewordener Weisung das Heer die Gebiete von Rotterdam und Amsterdam solange wie nur möglich verteidigen sollte*' – instructies van dien aard gingen steeds van Hitler uit. (*Admiral in den Niederlanden: 'Zusammenfassende Übersicht für den Monat Sept. 1944'* (CDI, 16.105-18), p. 8)

betekenis gekregen – sinds Duitsland eind '42 in de verdediging was gedrongen, zag Hitler niet in waar hij nog met succes luchtlandingsoperaties, die immers onderdeel zijn van een offensieve oorlogvoering, kon uitvoeren. Niettemin waren er in '44 nog opleidings- en andere eenheden, enkele daarvan in Noord-Brabant, die, zo hoopte Hitler, wellicht in een later stadium weer tot drie luchtlandingsdivisies konden worden uitgebreid. De *Erste Fallschirm-Armee* was een project voor de toekomst – Student had niet eens een hoofdkwartier, dus niet eens een staf. Die staf kreeg hij. Hitler bepaalde namelijk óók in zijn bevel van 4 september dat het in Bilthoven gevestigde hoofdkwartier van het legerkorps waarin de Duitse divisies aan de Nederlandse kust gegroepeerd waren (het *LXXXVIIIste Armee-Korps*), onmiddellijk ter beschikking van Student gesteld werd (het werd naar Tilburg verplaatst¹); onder Student kwamen voorts te ressorteren: de *Infanterie-Divisionen 719* en *347*, de in Zuid-Nederland aanwezige opleidingsbataljons van de *Luftwaffe* en eenheden van de *Waffen-SS*, met inbegrip van de Landstorm Nederland, en de beschikbare krachten van de *Ordnungspolizei* (er lag een bataljon in Tilburg). Een allegaartje! Versterkingen uit het oosten en het westen waren dringend nodig: uit het oosten, d.w.z. uit Duitsland, en uit het westen, d.w.z. het Vijftiende Leger. *Als* dat er in zou slagen, de Westerschelde over te komen!

Von Rundstedt was verre van optimistisch. Op 7 september seinde hij aan Keitel, chef van het *Oberkommando der Wehrmacht*, dat hij een groot gebrek had aan artillerie en antitankwapens, dat hij geen reserves van betekenis bezat en dat bij de *Heeresgruppe B* slechts 100 bruikbare tanks waren. Op de 15de stuurde hij een nieuwe noodkreet naar het *Führerhauptquartier*: aan een front van 400 km lengte stond de *Heeresgruppe B* met twaalf divisies (daarvan in Nederland, als men alles bij elkaar telde, vijf) en met 84 bruikbare tanks tegenover twintig Geallieerde divisies met ca. 1700 tanks – een strijdmacht die, aldus von Rundstedt, volledig mobiel was.

Dat laatste was zij juist niet. Zoals aan de Geallieerden een deel van de snelle Duitse tegenmaatregelen verborgen was gebleven, zo was tot de Duitsers de ernstige Geallieerde transportcrisis niet doorgedrongen.

★

¹ Korte tijd later kreeg Student ook de beschikking over een deel van de staf van het Duitse Vijftiende Leger.

Niet alleen als 'voorterrein' bij de verdediging van Duitsland was Nederland voor Hitler van betekenis maar ook als basis voor het lanceren van V-wapens op Engeland. Voor de V-1's lag Londen te ver weg, maar niet voor de V-2's. Bij de vervaardiging van die V-2's was, gelijk eerder vermeld, allerlei vertraging opgetreden maar in juli en augustus kwam de serieproductie goed op gang en waren ook de speciale transportwagens welke men voor deze ca. 15 meter lange raketten had geconstrueerd, gereed. De eerste van die wagens reden begin september naar Nederland, namelijk naar Wassenaar, waar zich in de namiddag van de 8ste twee V-2's met donderend geraas in de lucht verhieven. De buurt waar die lancering plaatsvond, was ontruimd. Om spionage en eventueel ook aanvallen van illegale groepen op de lanceerplaatsen tegen te gaan, werd drie dagen later, 11 september, een veel grotere evacuatie gelast: ongeveer de helft van de Wassenaarse bevolking moest het dorp verlaten.¹ Een aaneengesloten rij van vervoermiddelen (waaronder slechts enkele verhuiswagens), volgeladen met beddegoed en meubilair, voortbewogen of begeleid door de eigenaars, oud en jong, trok', aldus een Hagenaar, 'mistroostig langs de Bezuidenhoutseweg' (de Benoordenhoutse, deel van de *Festung*-Scheveningen, was afgesloten). 'Schandelijk profiteerden enkele bezitters van wagens en paarden van de nood der evacuerenden; diefstal kwam ook herhaaldelijk voor.'²

De Duitse bedoeling was, die V-2's niet alleen uit het gebied bij Den Haag maar ook van Walcheren af te lanceren; daar vonden op 16, 17 en 18 september telkens twee lanceringen plaats, nadien niet meer; Walcheren was als locatie te onzeker en ook moeilijker te bereiken dan Wassenaar.

Wij komen op de lanceringen van de V-2's (alsook op die van de V-1's) waartoe het in de hongerwinter kwam, nog terug in deel 10 b, maar vermelden hier reeds dat alles wat de Duitsers terzake in bezet Nederland verrichten, prompt door de spionagegroepen naar Londen of Eindhoven³ werd doorgegeven. Wie die V-1's en V-2's de lucht in zag gaan, mocht er overigens een teken in zien dat Hitler geenszins van plan was, de strijd op te geven. Dat laatste was de bevolking in bezet gebied trouwens al duidelijk geworden in de eerste dagen die op Dolle Dinsdag volgden.

¹ Een deel van het ontruimde gebied werd na een maand weer voor bewoning vrijgegeven. ² H. E. van Gelder: *'s-Gravenhage 1935-1945. Hoe het was, werd en worden moge* (1946), p. 48. ³ Majoor (later overste) Somer bevond zich van 19 september af met een deel van de staf van het Londense Bureau Inlichtingen in Eindhoven; BI vond daar werkruimte in het van Abbe-museum.

De 'Wehrmacht' zet zich schrap

Uitgaande van de richtlijnen welke in Hitlers bevel van 4 september waren aangegeven, slaagde de *Wehrmacht* er in, de gevaarlijke crisis welke zich in de laatste dagen van augustus en de eerste van september had voorgedaan, te bezweren.

Wij beginnen met het gebied bij Antwerpen.

Model had beseft dat de toegang tot die havenstad, zo enigszins mogelijk, energiek moest worden verdedigd. Waar krachten te vinden? Van de drie in Nederland benoorden de rivieren aanwezige divisies was er één, 716, gelijk vermeld, in juni naar Frankrijk gezonden – er restten er twee: *Infanteriedivision 347* en *Infanteriedivision 719*; *Infanteriedivision 347* had opdracht gekregen om zich van 30 augustus af met spoed uit Noord-Holland te verplaatsen naar het gebied van Namen–Sédan. Die divisie bevond zich op 3 september nog goeddeels in treinen in de buurt van Brussel toen de Britse tanks de Belgische hoofdstad binnenrolden. Model zond haar onmiddellijk noordwaarts met opdracht te helpen bij de verdediging van Antwerpen. Inmiddels was ook een beroep gedaan op *Infanteriedivision 719* die haar hoofdkwartier in Dordrecht had; zij had op 1 september bevel gekregen, terstond naar het gebied ten oosten van Brussel te trekken. De eerste treinen waren op 4 september onderweg, toen Model aan Christiansen bevel zond, die treinen naar Antwerpen te dirigeren en voor de verplaatsing van de rest van de divisie gebruik te maken van alle vehikels die men maar kon vorderen (vandaar dat in de grote steden in het westen des lands op 4 en 5 september alle gemeentelijke autobussen in beslag werden genomen). *Infanteriedivision 719* kon evenwel Antwerpen niet meer bereiken; zij ging in stelling langs het westelijk deel van het Albertkanaal en kreeg *Infanteriedivision 347* op de rechtervleugel. De treinen waarin die laatste divisie zich bevond, stopten op 4 september namelijk niet in Antwerpen waar Britse tanks in aantocht waren, maar in Kapellen, 10 km ten noorden van Antwerpen (zie kaart VI op pag. 265).

Deze troepenbewegingen boden, al hadden zij de bevrijding van Antwerpen niet kunnen voorkomen, voor de Duitsers het voordeel dat aan de Geallieerden vooreerst de toegang was ontzegd tot de Kreekrakdam die Zuid-Beveland met Noord-Brabant verbindt (een kwetsbaar punt op de ontsnappingsweg van het Vijftiende Leger!) – zij sloten daarentegen een zeker risico in doordat zich in bezet Nederland benoorden de rivieren geen enkele Duitse legerdivisie meer bevond. Haastig werden er de resterende militairen naar de kust gezonden: opleidings-

eenheden van de *Waffen-SS* en een reserve-eenheid van de *Kriegsmarine*. Generaal Demelhuber, de *Befehlshaber der Waffen-SS* in Nederland, werd hun militaire superieur; hij vestigde zijn hoofdkwartier in de bureaus in Bilthoven waaruit de staf van het *LXXXVIIIste Armeekorps* was verdwenen.

Nu Zeeuws-Vlaanderen en de Wester-Schelde.

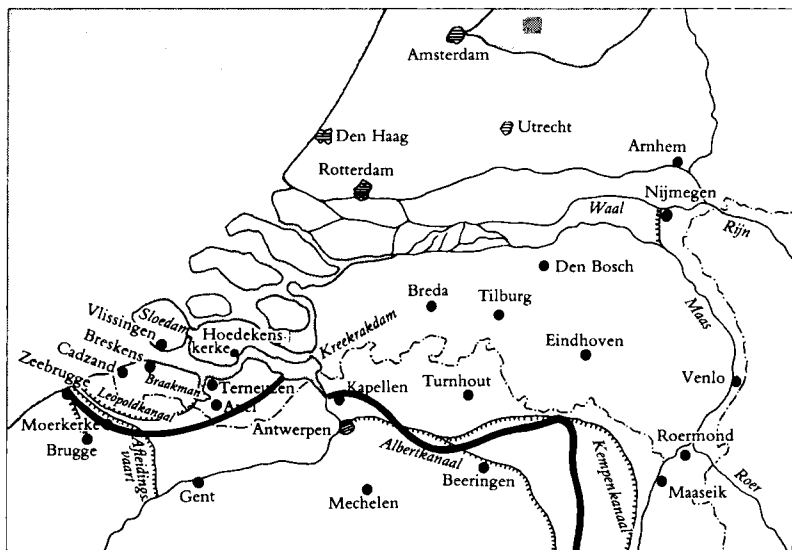
Oost Zeeuws-Vlaanderen werd door de Duitsers maar korte tijd verdedigd. Alleen bij Axel vond strijd plaats waardoor in het stadje schade werd aangericht, en ook werd enige tijd gevochten bij Terneuzen. Als bevrijders werden hier de Polen van de tot het Britse Tweede Leger behorende *Polish Armoured Division* met veel gejuich ontvangen; ze waren, aldus een plaatselijke geschiedschrijver, 'vlot en galant, lijken in hun optreden veel op de Fransen. Zij bevelen niet zoals de Duitsers, doch vragen beleefd hetgeen ze nodig hebben en dwingen niet.' Met dat al had men, van Dolle Dinsdag af gerekend, in Oost Zeeuws-Vlaanderen toch nog tot twee weken toe op de bevrijding moeten wachten (in Terneuzen trokken de Polen op 20 september binnen): een tijd vol spanning vooral voor diegenen die op Dolle Dinsdag zo uitbundig feestgevierd of zelfs het gezag in handen genomen hadden. Represailles bleven achterwege.

In West Zeeuws-Vlaanderen (dat na de bevrijding van Oost Zeeuws-Vlaanderen van leidingwater en elektrische stroom verstoken was) moest de *Wehrmacht* standhouden. Het gebied (zie kaart VI) leende zich bij uitstek voor een hardnekkige verdediging. In het oosten lag het brede water van de Braakman, in het zuiden liepen, even bezuiden de Nederlands-Belgische grens, twee parallelle kanalen: het Leopoldkanaal en de Afleidingsvaart die door een smalle strook lands, soms 100, soms maar 25 meter breed, waren gescheiden. De zeesluis bij Zeebrugge wilden de Duitsers in handen houden. Daar en elders aan de kust hadden zij batterijen staan die ook landinwaarts konden vuren. Wat dat land betrof: gedeelten er van waren onder water gezet en de wegen lagen over het algemeen boven het maaiveld zodat alles wat op die wegen voorwaarts zou gaan, zich scherp zou aftekenen en een goed doelwit zou vormen voor vurende Duitsers. Aan die Duitsers was geen gebrek: van het Duitse Vijftiende Leger was ca. honderdduizend man over. De meesten hunner moesten evenwel, zo mogelijk, de Wester-Schelde oversteken om via Walcheren en Zuid-Beveland Noord-Brabant te bereiken.

Die overtocht werd voorbereid en georganiseerd door de *Kriegsmarine*,

¹ *De maand der bevrijding*, p. 85-86.

HET DUITSE VIJFTIENDE LEGER ONTSNAPT



VI. De militaire situatie bezuiden Nederland ca. 15 september 1944

In rood: de frontlijn ca. 15 september 1944. De Canadezen hebben dan een vergeefse poging ondernomen om bij Moerkerke over de Afleidingsvaart en het Leopoldkanaal te komen. Het grootste deel van het Duitse Vijftiende Leger is over de Wester-Schelde ontkomen en heeft de Duitse verdediging van Noord-Brabant versterkt waar generaal Student met steun van de Kampfgruppe-Chill de situatie heeft gered door een hardnekkige verdediging van het Albertkanaal

d.w.z. door een *Sonderstab* welke geleid werd door de *Kapitän zur See* Hermann Knuth, bevelhebber van de *Erste Sicherungs Division* (daarbij waren de lichte marine-eenheden ingedeeld die de kust tussen de Schelde en de Wezer moesten verdedigen). Knuth toonde snel en bekwaam te kunnen improviseren. Een groot aantal boten die voor het overzetten van troepen en materieel geschikt waren, daaronder de op en na Dinsdag gevorderde binnenvaartschepen, werd naar de Wester-Schelde gevaren; men zette daar ook haastig vlotten in elkaar. Drie oversteekroutes werden aangehouden: van Terneuzen naar Hoedekenskerke, van Terneuzen naar Vliissingen en (de route die het langst werd gebruikt) van Breskens naar Vliissingen. De operatie welke aan de monding van de Wester-Schelde werd gedekt door de eenheden van Knuths *Sicherungs Division*, begon op 8 september en in drie dagen werden o.m. vijf-en-

twintigduizend militairen de Schelde overgezet. Dat bleef de Geallieerden niet verborgen. Op 11 september werd Breskens zwaar gebombardeerd, op de 12de volgden zware bombardementen op de Sloedam (de verbinding tussen Walcheren en Zuid-Beveland) en op de Kreekrakdam. Bij beide dammen werden de waterleidingbuizen en de electriciteitskabels getroffen, zodat men nadien op Zuid-Beveland en Walcheren enige tijd zonder leidingwater en zonder elektrische stroom zat. In Breskens gingen hele buurten in vlammen op en vluchtte een groot deel van de bevolking weg; op militair gebied had dat eerste bombardement op Breskens tot effect dat de *Kriegsmarine* beoosten en bewesten het stadje twee nieuwe overzetplaatsen moest inrichten en overdag geen troepen of voorraden meer overzette; dat geschiedde nadien uitsluitend 's nachts, hetgeen de Geallieerden trachtten te bemoeilijken door met vliegtuigen duizenden lichtkogels uit te werpen ('soms leken er Alpenhoge Kerstbomen in de lucht te staan', schreef een inwoner van Sluis¹) en vervolgens tot bombarderen en beschieten over te gaan. Ca. twintig 'veerboten' werden tot zinken gebracht, maar van de opvarenden konden de meesten gered worden. Op 16 september hadden de Duitsers in totaal meer dan vijf-en-zestigduizend militairen, meer dan 300 stukken geschut, ca. 3 000 voertuigen, meer dan 2 000 paarden en ook nog grote voorraden overgezet. Een kleine week later, op de 22ste, de laatste dag (beter: nacht) van het overzetten, waren die cijfers nog belangrijk gestegen: tot meer dan zes-en-tachtigduizend militairen, meer dan 600 stukken geschut, ruim 6 000 vehikels en ruim 6 000 paarden. Daarmee was een groot deel van het Vijftiende Leger gered; Model en Student konden het om te beginnen in Noord-Brabant inzetten.

Op 26 september, vier dagen na de beëindiging van het overzetten, werd Breskens voor de tweede maal zwaar gebombardeerd. Het was niet alleen een bombardement zonder belangrijk doel maar bovendien vielen alle bommen ver ten zuiden van de (verlaten) oversteekplaatsen; de bevolking begreep er niets van. Zij begreep evenmin waarom de Geallieerden er niet tijdig toe waren overgegaan, naar het evident zo belangrijke Breskens met eigen troepen door te stoten.

Dat laatste hadden de Geallieerden wel degelijk getracht, maar met te zwakke krachten. Op 14 september, twee dagen na de bevrijding van Brugge, hadden Canadese troepen gepoogd, bij Moerkerke over het Leopoldkanaal en de Afleidingsvaart te komen; zij hadden zich na een zwaar gevecht, waarbij zij o.m. onder het vuur waren komen te liggen

¹ S. P. Reyne: *Oorlog over Sluis*, p. 29.

HET DUITSE VIJFTIENDE LEGER ONTSNAPT

van een kustbatterij te Cadzand, moeten terugtrekken met verlies van een derde van alle ingezette krachten – groepjes overlevenden boden, aldus Karel Aernouts in zijn boek *Waar de rode klaproos bloeit*, 'een deerniswekkend tafreel. Velen . . . bewogen zich al hinkend voort, zich steunend op hun kameraden. Sommigen waren in *shock*-toestand, anderen trilden als een blad.'¹ Hun aanval was afgeslagen door die ene Duitse divisie die in West Zeeuws-Vlaanderen moest standhouden: de *64ste Infanteriedivision*, gecommandeerd door de even fanaticke als bekwame generaal Kurt Eberding. Een divisie van ca. veertienduizend ervaren strijders! Ze was enkele maanden tevoren in allerijl in het Rijnland gevormd uit daar vertoevende verlofgangers, hoofdzakelijk militairen die aan het Oostelijk front hadden gevochten. Hitler behoefde niet bevreesd te zijn dat het bastion West Zeeuws-Vlaanderen spoedig zou vallen.

★

Wij keren terug naar 6 september.

Gelijk vermeld, had Student toen langs de westelijke helft van het Albertkanaal iets van een verdediging kunnen opbouwen door het inzetten van delen van de twee *Infanteriedivisionen* die wij noemden: *347* en *719*. Verder oostwaarts evenwel gaapte een gat van ca. 100 km breed. Hier werd de situatie voor de *Wehrmacht* gered door een Duitse divisiecommandant, *Generalleutnant* Kurt Chill. Deze had opdracht, zijn eigen en twee andere in Frankrijk uiteengeslagen divisies in het Rijnland te hergroeperen maar beseftte dat hij verstandiger handelde door onmiddellijk het bedoelde gat te stoppen met wat hij aan troepen kon vinden. Hij liet alle terugtrekkende Duitse militairen aan de bruggen over het oostelijk deel van het Albertkanaal opvangen, droeg er zorg voor dat andere vluchtende militairen die aan de Maasbruggen bij Maastricht, Maaseik, Roermond en Venlo waren opgevangen, onmiddellijk voorwaarts werden gezonden samen met kleine eenheden als de z.g. Jeugdstormcompagnie van de Landstorm Nederland, vormde uit dit allegaartje de *Kampfgruppe-Chill* en plaatste zich onder bevel van Student. Ook uit Duitsland arriveerden spoedig versterkingen. Op de 6de werd aan Borghouts, de gewestelijk sabotage-commandant van de KP in het zuiden, gerappor-

¹ K. Aernouts: *Waar de rode klaproos bloeit. Episode uit de tweede wereldoorlog. Strijd om de vrijmaking van de linker Schelde-monding, september-november 1944* (1972), p. 69.

teerd dat de spoorlijn Gennep-Boxtel 'na het ophouden der sabotage' (dat was daags tevoren geschied) 'weer geheel hersteld' was en dat van die lijn gebruik was gemaakt door een Duitse trein, 'beladen met materieel en verse jonge troepen'¹, en drie dagen later, 9 september, zag men door Roermond alweer 'duizenden manschappen' trekken, 'bewapend met mitrailleurs, vlammenwerpers, spiksplinternieuwe geweren, 'pant-servuisten' en 'pant-serschrik'² . . . De straten zagen er zwart van. Het bleken verse troepen, pas afgericht en overtuigd van de overwinning ondanks alles.'³

Gevolg van deze snelle Duitse reacties was dat het Britse Tweede Leger grote moeite had om over het Albertkanaal voorwaarts te komen. Op 6 september werd bij Beeringen (zie kaart VI op pag. 265) een klein bruggehoofd veroverd op troepen van de *Infanteriedivision 719*, op de 7de was er een brug klaar (deze werd onder bewaking gesteld van een deel van de Irene-brigade⁴), maar de uitbreiding van dat bruggehoofd bleek

¹ Notitie, 6 sept. 1944, van het bureau van van Bijnen (LO/LKP, 3 B). ² Dit waren lichte maar effectieve antitankwapens. ³ Bisschoppelijk College Roermond: *Collegeklok 1941-1945*, p. 206. ⁴ Bij haar komst in Normandië was de Irene-brigade toegevoegd aan het Canadese Eerste Leger. Zij werd op 4 september toegevoegd aan het Britse Tweede Leger en kreeg toen opdracht, zich uit het gebied van de Seine met spoed naar de buurt van Brussel te verplaatsen. Vandaar ging het noordwaarts naar Beeringen waarbij de brigade onderweg verliezen leed doordat haar colonnes, waarvan de ca. 300 auto's veel te dicht op elkaar reden, in de flank beschoten werden door enkele achtergebleven Duitse tanks. Een deel van de brigade bewaakte vervolgens de brug te Beeringen, het restant bleef bezuiden het Albertkanaal.

Hier was het dat de brigade voor het probleem werd gesteld wat gedaan moest worden met een vrij groot aantal krijgsgevangen militairen van de Landstorm Nederland, *Waffen-SS*'ers dus, van wie velen behoorden tot de Jeugdstorm-compagnie. Een aantal van die jeugdige Landstormers had zich groen en geel geërgerd aan de rigoureuze tucht waaraan zij waren onderworpen, zodat in augustus van de compagnie, aldus van Geelkerken, 'Hoofdstormer' van de Jeugdstorm, 'nog slechts een kankerend gezelschap over was, dat geen andere belangstelling had dan er weer uit te komen.' (PRA-Utrecht: p.v. C. van Geelkerken (afgesloten 15 aug. 1948), dl. B, p. 33, Doc I-510, c-1) Verscheidenen van die Landstormers hadden zich in de buurt van Hasselt zonder slag of stoot aan de Amerikanen overgegeven.

De eerste krijgsgevangen *Waffen-SS*'er die bij de Irene-brigade werd binnengebracht, behoorde vermoedelijk niet tot de Jeugdstorm-compagnie; hij werd namelijk krijgsgevangen gemaakt door de Britten die hem aan de Irene-brigade overdroegen. De man was een veenarbeider uit Groningen. Sommigen wilden hem door een krijgsraad ter dood laten veroordelen en daarna fusilleren maar de brigadecommandant, kolonel de Ruyter van Steveninck, besliste dat de man naar de Britten moest worden teruggebracht. Op weg daarheen werd hij door zijn bewaker, een militair van de Irene-brigade, doodgeschoten. Een tweede *Waffen-SS*'er, een Duitser, liet men ter intimidatie zijn eigen graf graven, totdat de Ruyter van Steveninck aan de vertoning

moelijk door het hardnekkig verzet van de *Kampfgruppe-Chill*. De tanks van de *Guards Armoured Division* bereikten pas op de 10de het Kempenkanaal waar zij bij Neerpelt een brug sloegen. Verder kwamen zij voor- eerst niet.

Na de hooggespannen verwachtingen die op en door Dolle Dinsdag waren gewekt, vormde deze trage voortgang bepaald een bittere teleurstelling voor de bevolking in bezet gebied, zulks temeer omdat de Duitsers kort na 5 september in verschillende streken des lands tot een hardere aanpak waren overgegaan.

Graven!

In zijn *Befehl über Herstellung der Verteidigungsbereitschaft des Westwalls* had Hitler op 30 augustus bepaald dat, wat aan werkzaamheden tot verlenging van de *Westwall* verricht moest worden, in Limburg zou worden georganiseerd door de twee *Gauleiter* van Düsseldorf en Essen, Florian en Schlessmann, en in de rest van bezet Nederland door *Reichskommissar* Seyss-Inquart (met inschakeling van *Generalkommissar* Ritterbusch). Wat Limburg betrof, kwam dit er op neer dat in Midden- en Noord-Limburg nieuwe Duitse autoriteiten gingen optreden. Schlessmann was, schijnt het, weinig actief, zodat in Noord-Limburg benoorden Venlo de uitvoe-

een einde maakte. Op 10 september kwam prins Bernhard (als bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten had hij op de 6de Engeland verlaten) bij de brigade op bezoek. 'Hij stelde', aldus een van de officieren der brigade, 'de vraag of we een tweehonderdtal Nederlandse SS'ers die door de Amerikanen . . . waren krijgsgevangen gemaakt' (leden van de Jeugdstorm-compagnie) 'voor onze rekening konden nemen' (d.w.z. doodschieten). 'De brigadecommandant moest hier afwijzend op beschikken, daar afmaken van zo'n groot aantal onverantwoord was. Onze hele staf stemde hiermee in. Een enkele man om ook voor de toekomst een voorbeeld te stellen, is een heel ander geval.' (J. J. G. Beelaerts van Blokland: 'Oorlogsbelevissen van een cavalerie-officier', p. 109)

Het komt ons voor dat het doodschieten van de Groninger veenarbeider een oorlogsmisdaad is geweest en dat kolonel de Ruyter van Steveninck met zijn weigering prins Bernhard en de Irene-brigade een grote dienst heeft bewezen. De krijgsgevangen *Waffen-SS*'ers zijn naar de Verenigde Staten getransporteerd.

Wij tekenen hierbij nog aan dat tot de Irene-brigade berichten waren doorgedrongen dat het nogal eens voorgekomen was dat Amerikaanse militairen Duitse krijgsgevangenen hadden doodgeschoten; de Britten zouden dit veel minder hebben gedaan.

rende macht in feite aan de *Kampfkommandante* van de *Wehrmacht* en aan de hoogste functionarissen van de *Organisation Todt* toeviel, maar in Midden-Limburg waar steden lagen als Venlo en Roermond, deed een aantal *NSDAP*-functionarissen uit de *Gau* Düsseldorf zijn intocht. Zij trokken de gemeentehuizen binnen en bezetten er in de regel de burgermeesterskamer. Florian benoemde voor het bestuur van 'zijn' gedeelte van Limburg een aparte *Chef der Zivilverwaltung*, hetgeen betekende dat het *Reichskommissariat* in het betrokken gebied niets meer had te zeggen. Inderdaad was het die *Chef der Zivilverwaltung* die in enkele gevallen NSB'ers tot burgemeester benoemde.

De nieuwe *Zivilverwaltung* begon omstreeks 8 september te functioneren. Haar eerste taak was, er zorg voor te dragen dat tankgrachten en andere versperringen werden aangelegd langs de Roer en de Maas. Daartoe werden met treinen (die reden in de regel 's nachts) arbeidskrachten aangevoerd uit Duitsland: duizenden, zo niet tienduizenden Duitse burgers, maar ook, onder bewaking van de *SA*¹, vele duizenden Russische en Poolse dwangarbeiders en -arbeidsters, Tsjechische dwangarbeiders en Italiaanse *Hilfswilligen*; die treinen arriveerden uit het Ruhrgebied tot aan de streek bij Dortmund toe. Alleen al in Roermond kwamen omstreeks vierduizend Russen en Russinnen terecht (ze zouden er twee maanden blijven), van wie bijna de helft in het Bisschoppelijk College werd ondergebracht, 'mannen en vrouwen, jong en oud, intellectuelen en eenvoudige mensen ... door elkaar. Maar ze hebben allemaal grote honger' (de Roermondse bevolking bracht hun 'boterhammen, sigaretten, tabak en kledingstukken'), 's morgens werden ze in kudden naar het werk gedreven.²

Ook Nederlanders werden opgeroepen om te graven. Bijna niemand

¹ Die *SA*-leden hadden fietsen nodig. Die werden in Velden, iets benoorden Venlo, (het zal elders ook wel gebeurd zijn) op 12 september aldus bijeengeroofd: 's Morgens tien voor zeven', aldus een plaatselijke geschiedenis. 'Op het marktplein krijgt een formatie van de *SA* haar instructies voor deze dag. Fietsenvordering! Algemene! De eerste exemplaren komen binnen. Twee soldaten die uit een winkel enkele gloednieuwe rijwielen naar buiten slepen; de verpakking zit er nog om. Een tiental *SA*-lieden samengegroept rond even zoveel fietsen op de markt. Het wordt een collectie van alle merken; oude versleten karretjes op velgen, maar ook fonkelnieuwe met prachtige spekbanden. Jammerende vrouwen. Mannen met zenuwtrillende gezichten. Hevige opschudding. Mensen uit de stad, die voedsel komen halen, kunnen te voet naar huis terugkeren. De hele markt raakt gevuld met fietsen. Enkele honderden. De mensen staan machteloos toe te zien; zo'n ongehoorde willekeur gaat het verstand van een normaal mens te boven.' (*Velden 1940-1945* (z.j.), p. 65) ² Bisschoppelijk College Roermond: *Collegelok 1941-1945*, p. 208.

kwam opdagen. Een compagnie van de *Ordnungspolizei* die naar Midden-Limburg was gestuurd, begon razzia's uit te voeren maar had niet veel succes; de mannen verstopten zich. De *Zivilverwaltung* besloot toen de katholieke hiërarchie in te schakelen. Op zaterdag 16 september werd aan de bisschop van Roermond, mgr. Lemmens, gelast dat hij op zondag 17 en de twee daaropvolgende dagen een Duitse oproep van de kansels zou laten voorlezen waarin aan de mannelijke personen van zestien tot vijftig jaar werd bevolen, zich voor het graafwerk aan te melden. De bisschop weigerde alle medewerking en talrijke priesters die rechtstreeks dezelfde lastgeving hadden ontvangen, handelden insgelijks.

In Nijmegen werd eenzelfde bevel bekendgemaakt: alle mannelijke personen tussen de zestien en vijftig jaar moesten zich aanmelden voor het aanleggen van versterkingen aan het Maas-Waal-kanaal. Het bevel werd genegeerd. Toen eiste de NSB-burgemeester dat de leraren van scholen met jongens van zestien jaar en ouder zich met die jongens naar het Maas-Waal-kanaal zouden begeven. Bijna alle leraren weigerden. Op zaterdagmorgen 16 september liet de burgemeester vervolgens de leraren naar het stadhuis ontbieden. Diegenen die er verschenen, weinigen slechts, kregen te horen dat bij voortgezette weigering inboedels in beslag genomen zouden worden. Nog diezelfde middag werd met de uitvoering van dat dreigement begonnen: Nijmeegse burgers werden onder bedreiging met vuurwapens gedwongen, de woningen van de rector van het stedelijk gymnasium, van de directeur van een gemeentelijke hbs en van enkele andere schoolhoofden leeg te halen.

In Arnhem (het kan ook elders hebben plaatsgevonden) werden op 13 september alle schoppen, voorhamers, lange bijlen, breekijzers en kruiwagens gevorderd: de *Organisation Todt* had ze nodig voor graafwerk in de Achterhoek. In Arnhem zelf vonden o.m. op 6 en 14 september grote razzia's plaats; hier werden alle mannelijke personen van zestien tot zestig jaar opgeroepen om te komen 'spitten'.

Aan de Rijn ter hoogte van Zevenaar was het graven toen al begonnen. Op 8 september, drie dagen na Dolle Dinsdag, had Seyss-Inquarts *Beauftragter* voor Gelderland doen weten dat Zevenaar zou worden platgeschoten als zich niet de volgende ochtend om acht uur driehonderd mannen voor graafwerk kwamen aanmelden. De burgemeester, geen NSB'er, bezweek voor die intimidatie en riep in een toespraak op de markt persoonlijk de burgerij op, geen verzet te bieden. De driehonderd kwamen, hoorden dat ze per dag vijf gulden loon zouden ontvangen (daags daarna verschenen, aldus een plaatselijk relaas, 'véél meer dan de vereiste driehonderd man') en togen aan het werk, d.w.z. daar maakten ze volgens

dat relaas 'een geintje van. Velen hadden niet eens een schop! Anderen brachten een strandschopje van de kinderen mee . . . De OT-leiders, die 's morgens met ons werkvolk optrokken, revolver op de heup, waren, te oordelen naar hun uniform, merendeels SA-mannen uit Westfalen en oudere Rijnlanders. Nu, 'die mannen geloofden het al gauw', vertelden onze jongens.'¹

Voor graafwerk aan de Rijn werden ook in Winterswijk en in de gemeente Wisch en Terborg mannen opgeroepen (vermoedelijk ook elders in de Achterhoek). Winterswijk moest er achthonderd leveren, Wisch en Terborg vijfhonderd. In Winterswijk kwamen zich op vrijdag 15 september tweehonderd aanmelden. Zaterdagmorgen betoogde de burgemeester, een NSB'er, op de markt dat er meer 'spitters' moesten komen, de volgende dag al. Zondagmorgen waren er honderd. In Wisch en Terborg weigerde de burgemeester, J. J. G. Boot, alle medewerking. Hij fietste naar een zwager in het Gooi die hem een onderduikadres bezorgde en daar voegden zich zijn vrouw en dochter bij hem; zijn huis in Varsseveld werd door de Duitsers in brand gestoken, een NSB'er werd tot burgemeester benoemd.

★

In de periode die wij in dit hoofdstuk behandelen, tussen 5 en 17 september dus, waren Limburg, het Rijk van Nijmegen en de Achterhoek niet de enige gebieden waar de Duitsers dwang toepasten om 'spitters' bijeen te krijgen. Er moesten behalve de verlengde *Westwall* nog meer versterkingen worden aangelegd! In Zuid-Limburg werden er alle mannelijke personen van vijftien tot vijf-en-vijftig jaar voor opgeroepen en 'toen zich', aldus een provinciale geschiedenis, 'maar weinigen aanmelden, werd alles wat zich op straat vertoonde en van genoemde jaarklassen leek, opgepikt en in autobussen weggereden en voorts begon men nauwkeurige huiszoeken naar dwangarbeiders te doen.'²

Niet anders ging het in Den Bosch, zij het dat hier, voorzover bekend, vóór 17 september de razzia's achterwege bleven. Op zaterdag 9 september moesten zich alle mannen van achttien tot vijf-en-veertig jaar komen melden op het Stationsplein met hun schoppen bij zich; ze zouden per trein naar Zaltbommel worden gebracht (de gehele bevolking had dit

¹ F. J. W.: *Ons laatste halfjaar oorlog. Achter het Arnhem-front* (1947), p. 18, 20. ² M. Kemp: *Limburg in de wereldbrand* (1946), p. 51.

stadje op 6 september binnen drie uur moeten ontruimen¹) om er bij de Waal stellingen aan te leggen. Enkele honderden kwamen opdagen, de grote meerderheid bleef thuis.

Zo ook in West Zeeuws-Vlaanderen. Hier werden gehele leeftijdsgroepen op 15 september opgeroepen om te 'spitten', 'er duiken er veel onder', noteerde een inwoner van Aardenburg in zijn dagboek, 'op straat ziet men bijna geen jonge mannen meer.'²

Middelburg dreigde hetzelfde lot als Zaltbommel: op vrijdag 8 september werd er een biljet aangeplakt waarop de NSB-burgemeester bekendmaakte dat vrijwel de gehele bevolking (behalve diegenen wier diensten nodig waren voor het garnizoen: *Infanteriedivision 70*) vóór maandag 11 september diende te evacueren naar Zuid-Beveland en Bergen op Zoom; er zou, aldus de burgemeester, voor ouden van dagen, gebrekkigen en zieken één trein zijn die op zaterdagavond zou vertrekken. De meeste Middelburgers voelden er niets voor om hun huis te verlaten; bovendien namen zij aan dat op Zuid-Beveland en in Bergen op Zoom niet veel kon zijn voorbereid want telefoonverbindingen waren er niet meer. Tallozen trachtten dus een vrijstellingsbewijs te krijgen waartoe men vooral op de doktoren een beroep deed: wie een medisch attest had, mocht in Middelburg blijven. Hoevelen er vertrokken (in elk geval een kleine minderheid), weten wij niet, maar stellig vele honderden, misschien meer. Wel te verstaan: de beloofde evacuatietrein werd door de *Wehrmacht* gevorderd (uiteraard voor het transport van de eerste militairen van het Vijftiende Leger die de Wester-Schelde waren overgezet), zo ook een tweede trein (deze werd door Geallieerde jagers dusdanig beschoten dat in Goes, aldus een inwoner, 'de doden en gewonden er bij stapels uitgedragen werden'³) – gevolg was dat alle evacués uit Middelburg moesten gaan lopen. Zondag tegen de middag zag men de eersten Goes naderen: 'Die stroom van ellende te beschrijven is', schreef dezelfde inwoner van Goes, 'totaal onmogelijk: dertig à veertig kilometer te voet, met bakfietsen, kinderwagens, kinderen en oude mensen gebukt onder zware koffers, nee, dat was meer dan vreselijk. Velen onderweg gedood door de jagers, zwaar verminkten die men zo maar moest laten liggen... De militairen die ook van deze wegen gebruik

¹ Meenemend wat zij dragen of vervoeren konden, namen de meeste bewoners van Zaltbommel hun intrek bij boeren in de Bommelerwaard. Zij dachten toen dat de bevrijders spoedig zouden komen opdagen zodat de evacuatie niet lang zou duren.

² J. J. Rosseel in (Heemkundige kring West Zeeuws-Vlaanderen): *Herdenkingsjaarboek bevrijding 1944* (1974), p. 49. ³ Brief uit Goes d.d. 24 sept. 1944, p. 1 (Doc 1-568 C, a-1).

maakten' (diegenen van het Vijftiende Leger voor wie in de treinen geen plaats was geweest) 'completeerden de ellende. Onverschillige boeven . . . plunderden de boomgaarden, dwongen de vluchtende burgers hun fietsen af te geven, ja hebben zelfs kinderwagens afgenomen, koeien gedood en daar vlees uit gesneden en de rest laten liggen. Als ik dat allemaal zou moeten beschrijven, zou ik een dag nodig hebben.'¹

★

Waarschijnlijk zijn tussen 5 en 17 september in meer plaatsen en meer streken dan wij in het voorafgaande konden vermelden, door Duitsers dwangmaatregelen toegepast om voldoende 'spitters' bijeen te krijgen. Men moet, dunkt ons, in het oog houden dat zich toen reeds (niet pas na de Geallieerde luchtlandingen, niet pas na de afkondiging van de Spoorwegstaking op 17 september) in de gehele aanpak van de civiele en militaire bezettingsautoriteiten een belangrijke wijziging begon af te tekenen. Het Derde Rijk zelf was in gevaar! Dat vergde hard ingrijpen en voor gevoelens van consideratie met de Nederlandse burgerij was des te minder plaats omdat deze op Dolle Dinsdag zo duidelijk had aange-toond dat ze van harte een snelle Duitse nederlaag wenste. Ziet men in het Duitse beleid tijdens de hongerwinter (wij zullen het in deel 10 b beschrijven) razzia's, roof en terreur, toegepast op de gehele bevolking (en niet dus, als in '41-'43, op de Joodse bevolkingsgroep alléén), als meest tekenende elementen, dan verdient het de aandacht dat die elementen zich al vóór 17 september manifesteerden.

De dwang die ten behoeve van het 'spitten' werd toegepast, hebben wij beschreven; roof en terreur zijn nu aan de beurt.

Roof en terreur

Geroofd was er al onmiddellijk vóór en op Dolle Dinsdag door individuele Duitse militairen en de vorderingen (vorderingen vooral van vervoermiddelen) waartoe het in die dagen en trouwens ook in de

¹ A.v., p. 1-2.

eerstvolgende kwam¹, waren in zoverre een vorm van roof dat men in ruil voor goederen die men moest afstaan, vorderingsbewijzen in handen kreeg welke een hoogst onzekere waarde vertegenwoordigden. Die roof ging evenwel een veel algemener karakter aannemen. Nederland werd oorlogsterrein. Hitler noch een van de andere Duitse machthebbers wist begin september hoe lang de *Wehrmacht* er zich zou kunnen handhaven, duidelijk was hun wel dat vliegvelden van de Geallieerde luchtmacht dicht bij Nederland zouden komen te liggen zodat men daar op transportgebied toenemende moeilijkheden zou krijgen. Er lagen in Nederland nog enkele belangrijke voorraden grondstoffen en eindproducten, er waren machinerieën die beter aan Duitse bedrijven ter beschikking gesteld konden worden – waarom zou men dit alles niet met spoed naar Duitsland overbrengen? Dat zou ook daarom van belang zijn omdat de Geallieerden, als zij er in slaagden Nederland of een deel van Nederland op korte termijn te bevrijden, daar dan niet een economisch potentieel zouden aantreffen waarvan zij onmiddellijk zouden kunnen profiteren. Uit deze visie vloeide ook voort dat in bepaalde gevallen vernielingen moesten worden aangericht.

Over deze en dergelijke aspecten van de situatie voerden secretaris-generaal Hirschfeld en de voorzitter van de Raad voor het bedrijfsleven,

¹ Die vorderingen werden na Dolle Dinsdag voortgezet, stellig in verband met de verplaatsing van de achtergebleven eenheden van *Infanteriedivision 719* en met het oog op de overtocht van het Duitse Vijftiende Leger over de Wester-Schelde. In het Westland werden op 7 september alle autobussen door de *Wehrmacht* gevorderd en diezelfde dag nam de *Wehrmacht* in Den Haag de paarden en wagens in beslag die op weg waren naar het meeldepot om er het meel op te halen dat de bakkers voor het bakken van brood nodig hadden.

Daags tevoren, 6 september, waren op het platteland in Zuid-Holland op grote schaal paarden en wagens, vrachtauto's en schepen gevorderd, 'vele wagens zijn', zo werd op 9 september door de provinciale voedselcommissaris van Zuid-Holland gerapporteerd, 'met de melkbussen ondergedoken. De aanvoer naar Den Haag vanuit de Rijnstreek is belemmerd doordat er geen wagens zijn. Enige schippers uit Gouda weigerden te varen om melk uit Bodegraven te halen . . . , ze durven niet, daar verschillende schepen in de Rijnstreek en Gouda gerequireerd zijn. De Duitsers staan op bepaalde knooppunten van het waterverkeer . . . De aanvoer van vee is op alle markten vastgelopen wegens zeer omvangrijke vorderingen van schepen, auto's en paarden en wagens', schepen vooral ook in de wateren bij Dordrecht; daar was geen schipper meer te krijgen voor het binnenlands vervoer en ook de boeren bleven thuis, 'Dordrecht laat de aardappelen per groentekar bij de telers halen omdat geen boer met zijn paarden in Dordrecht komt.' (Brief van de provinciaal voedselcommissaris Zuid-Holland, aangehaald in het dagrapport, 9 en 10 sept. 1944, van het rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd (Dep. van landbouw en voedselvoorziening, rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd, Alg. Zaken, 8))

mr. Woltersom, op 15 september (het Amerikaanse Eerste Leger was die dag al bezig van het zuiden uit in Zuid-Limburg door te dringen) in Amersfoort een gesprek met de hoogste Duitse autoriteit op economisch gebied, Fiebig. Hirschfeld wees hem er op dat de steenkolentransporten uit de Zuidlimburgse mijnen sinds 1 september praktisch stillagen. Fiebig beloofde dat uit Westfalen steenkolen zouden worden aangevoerd, maar veel zou dat niet zijn. Dat betekende dat steenkolen en energie alleen nog maar ter beschikking gesteld konden worden voor vitale doeleinden, bijvoorbeeld dus aan de energiebedrijven (alleen al voor de bemaling van de laaggelegen delen van Nederland was veel energie nodig) en aan de levensmiddelen-industrie. Een groot deel van de overige industrie zou, voorzover zij niet rechtstreeks voor de *Wehrmacht* bleef werken, stilgelegd worden. Wat te doen met de arbeiders? Fiebig zei dat hij de arbeidsinzet, d.w.z. het langs administratieve weg uitzenden van arbeiders naar Duitsland, voorlopig als geëindigd beschouwde. Hirschfeld en Woltersom, vooral bedacht op het volledig binnenhalen van de oogst, wilden 'oogstcolonnen' vormen en Fiebig had daar geen bezwaar tegen, zij het dat hij er op wees dat de *Wehrmacht* aan 'spitters' zou vorderen wat zij nodig had en zulks niet alleen aan de IJssel en de Rijn maar ook langs de waterweg Zwolle-Meppel-Assen-Groningen-Delfzijl (de *Westwall* zou dus noordwaarts verlengd worden). Hirschfeld en Woltersom maakten bezwaar tegen die tewerkstelling van Nederlanders aan Duitse defensiewerken, Fiebig zei dat de *Wehrmacht* geen verzet zou dulden en het, deed het zich voor, met drastische middelen zou breken. Oók protesteerden de twee Nederlanders tegen de roof van Nederlandse voorraden en machines waaromtrent zij reeds berichten hadden ontvangen, met name uit Eindhoven. 'De heer Fiebig', zo noteerde Hirschfeld,

'had de vorige dag nog een bespreking gehad met minister Speer die als standpunt van de *Führer* had meegedeeld dat men van Duitse zijde rekening hield met de mogelijkheid dat men het Nederlandse gebied tijdelijk zou moeten ontruimen, doch dat men er van uitging dat de Duitse weermacht dan op een later tijdstip zou terugkomen' –

(in beginsel had Hitler toen namelijk reeds besloten dat hij, zodra hij voldoende krachten kon concentreren, dwars door de Ardennen met een stoot naar Antwerpen alle Geallieerde strijdkrachten benoorden de lijn Luxemburg-Antwerpen zou afsnijden en vernietigen).

'Men zou ... zoveel mogelijk gereed product en grondstoffen, welke voor Duitse orders bestemd waren, afvoeren, alsmede bepaalde machines meenemen of op

andere wijze veilig stellen, opdat de tegenstanders van Duitsland daarvan niet zouden kunnen profiteren. Men bedoelde daarmee echter geen aantasting van het eigendom, aangezien men, indien de Duitse premisse uit zou komen, de machines weer zou terugleveren.¹

Wat betekende 'op andere wijze veilig stellen'? Vernielen natuurlijk. Hirschfeld en Woltersom dachten onmiddellijk aan de Zuidlimburgse mijnen welke de Duitsers door het uitschakelen van de pompinstallaties heel wel voor lange tijd onder water konden zetten – Fiebig zei 'dat men daar', aldus Hirschfeld, 'bij het aanbrengen van beschadigingen niet verder zou gaan dan het veroorzaken van een 'Lähmung'², een kortstondige onderbreking van de productie dus.

★

Die 'Lähmung' werd in de Zuidlimburgse mijnen onvolledig tot stand gebracht. Wel werden met wagons van de Nederlandse Spoorwegen een groot deel van de steenkoolvoorraden en hier en daar ook machinerieën naar Duitsland afgevoerd (kantoorpersoneel en soms ook toevallige voorbijgangers werden door de gewapende *Schutzgruppen* gedwongen bij het inladen te helpen), maar niet zo veel als de Duitsers wensten; technici van de vervoersafdeling van de mijnen wisten trouwens enkele honderden wagons achter te houden. De elektrische installaties van de Staatsmijnen en van de (particuliere) Oranje-Nassau-mijnen werden voor twee-derde vernield; wat aan turbogeneratoren gespaard bleef, was voldoende om de mijnen droog te houden en te ventileren en om Zuid-Limburg van stroom te voorzien.

Het Stikstofbindingsbedrijf van de Staatsmijnen werd geheel uitgeschakeld. In de verbrandingsovens voor de vervaardiging van salpeterzuur bevonden zich platina-contactpunten. Het bedrijf bezat daar ook een reservevoorraad van; die reserve werd op Dolle Dinsdag uit de kluis geroofd en in de week die volgde, moesten uit de ovens (ook uit een aantal ovens die niet in gebruik waren en die men veiligheidshalve had dichtgelast) alle contactpunten door personeel van het bedrijf en door extra-krachten van de Staatsmijn Maurits uitgebroken worden – de Duitsers namen ze mee.

¹ H. M. Hirschfeld: *Herinneringen uit de bezettingstijd* (1960), p. 138. ² A.v., p. 138-39.

In Rotterdam werd de loods waarin de reserve-voorraad textiel van het rijksbureau voor de distributie van textielgoederen lag opgeslagen (goederen die bijv. bestemd waren voor slachtoffers van luchtaanvallen), kort na Dolle Dinsdag door de Duitsers leeggehaald; de voorraad werd in gevorderde vrachtauto's naar Duitsland vervoerd.

Er zijn vermoedelijk tussen 5 en 17 september meer van dergelijke roofacties geweest maar daaromtrent hebben wij geen gegevens – wèl over de in deze fase belangrijkste roofactie van alle: die bij de Philipsfabrieken te Eindhoven.

Bij Philips had zich in juli en augustus een crisis voorgedaan. Aan de 'SD' waren gegevens in handen gesteld (vermoedelijk door de *Abwehr* die op zijn minst één agent had onder de employé's) waaruit bleek dat de productie van voor de *Wehrmacht* bestemde goederen op ruime schaal werd gesaboteerd. De 'SD' had besloten in te grijpen, d.w.z. de directie te arresteren, en hij wenste voorts dat de opperleiding van het bedrijf zou worden toevertrouwd aan een pro-Duitse Haagse advocaat, mr. Th. Bodde, die van '40 af allerlei relaties met vooraanstaande bezettingsautoriteiten had onderhouden; Bodde zou zijn taak dan moeten verrichten onder supervisie van dr. L. F. W. Nolte, de Duitse *Verwalter* die in '42 bij Philips was benoemd. Nolte was tegenstander van dit ingrijpen aangezien hij voorzag dat als de directie werd gearresteerd, het bedrijf vermoedelijk in het geheel niet meer voor de Duitsers zou produceren. Terwijl het arrestatie commando van de 'SD' uit Den Bosch naar Eindhoven onderweg was, gaf hij een waarschuwing door aan een van de hogere Philips-functionarissen; ir. Frits Philips werd in het directiegebouw gealarmeerd door de portier (deze hoefde daartoe slechts op een knop te drukken waarna een speciaal lampje op het bureau van ir. Philips ging branden), klom een raam uit, verwijderde zich van het bedrijfsterrein en dook onder. Dat geschiedde op 20 juli. Er volgde beraad aan Duitse kant; gevolg daarvan was dat medio augustus mevr. Philips-van Lennep en twee hogere employé's werden opgepakt, maar nadat andere employé's met vervalste statistieken hadden 'aangetoond' dat er geen sprake was van vertraging bij de aflevering van Duitse orders, en nadat behalve Nolte ook Fiebig zich intensief met de zaak had bemoeid, werden mevr. Philips en de beide andere gearresteerden op 1 of 2 september vrijgelaten op voorwaarde dat zij met de benoeming van mr. Bodde tot leider van het bedrijf onder Nolte accoord gingen. Gezien het feit dat de Geallieerden België snel naderden, hadden zij daar geen bezwaar tegen; duidelijk was dat mr. Bodde's rijk alsook dat van Nolte nog maar kort zou duren.

Daags na Dolle Dinsdag, op 6 september dus, verschenen bij Nolte

twee afgezanten van Speer; zij hadden het bevel bij zich dat de Philips-fabrieken onder bescherming van de *Wehrmacht* en de *Ordnungspolizei* geheel ontmanteld moesten worden; alle machines en alle voorraden dienden met spoed naar Duitsland afgevoerd te worden. Gezien de opwinding waartoe het op Dolle Dinsdag in Eindhoven was gekomen, hield Nolte dat bevel voor onuitvoerbaar tenzij hij inderdaad steun van de *Wehrmacht* en de *Ordnungspolizei* kreeg. De *Ordnungspolizei* was op 5 september evenwel uit Eindhoven verdwenen, Christiansen (Nolte reed nog op de 6de met de twee lieden uit Berlijn naar hem toe) kon geen compagnie van de *Wehrmacht*, laat staan een bataljon, missen, Rauter, met wie telefonisch contact werd opgenomen, was niet in de gelegenheid steun van de *Ordnungspolizei* te beloven (het bataljon uit Tilburg was naar het Albertkanaal onderweg) en Fiebig (ook deze werd diezelfde dag door Nolte bezocht) kon geen transportmaterieel ter beschikking stellen. Nolte keerde naar Eindhoven terug. In de nacht van 7 op 8 september zond hij al zijn Duitse medewerkers naar Duitsland en op de 8ste reed hij zelf naar het Ruhrgebied teneinde aldaar bij een Duitse gloeilampenfabriek een nieuw bureau in te richten. Een of twee dagen later (het was toen al duidelijk dat de Geallieerden aan het Albertkanaal werden tegengehouden) reed hij weer naar Eindhoven waar hij nieuwe afgezanten van Speer aantrof die hoogst verontwaardigd waren over het feit dat niet al op 6 september met de uitvoering van Speers bevel was begonnen. Kostbare dagen waren verloren gegaan! Nu werd met man en macht aangepakt, o.m. door uit België gearriveerde delen van het *Feldwirtschaftskommando 10*.¹ Er arriveerden deskundigen uit Duitsland die, rekening houdend met de wensen die concurrenten van Philips bij Speers ministerie naar voren hadden gebracht, lijsten gingen opstellen van die machinerieën welke als eerste afgevoerd moesten worden naar negen Duitse fabrieken. Tot zondagochtend 17 september werd die afvoer voortgezet, zulks in de eerste dagen onder bewaking van de uit Gent gevluchte 'SD', en ondanks het feit dat illegale groepen in samenwerking met Philips-employé's en personeel van de Nederlandse Spoorwegen niet zonder succes hun best deden de afvoer te vertragen (hierover straks meer), werd toch in minder dan een week ca. 6 000 ton aan goederen in vrachtauto's en goederenwagons geladen; in een door hemzelf bestuurde auto nam Nolte bovendien

¹ Dit *Kommando*, dat in totaal ca. vijf-en-twintig officieren en bijna honderd minderen telde, roofde in die dagen uit Noordbrabantse schoenfabrieken ca. 150 ton aan bontvellen en leer; die voorraad werd naar Duitsland overgebracht. Andere geroofde artikelen werden aan de *Wehrmacht* in Noord-Brabant ter beschikking gesteld.

de hetelucht-motor mee waarmee Philips al geruime tijd had geëxperimenteerd.¹ Aan de ontruiming van het Natuurkundig Laboratorium kwamen de Duitsers evenwel niet meer toe en de radiozender die in het geheim op verzoek van de Nederlandse regering was geconstrueerd, ontdekten zij niet. Wel hadden zij op de 17de van de grootste machines die zij, naar zij vermoedden, toch niet zouden kunnen transporteren, vitale onderdelen meegenomen.²

Roof op deze schaal en in dit tempo was een *novum* in zoverre dat de bezetter in wezen het Nederlandse industriële potentieel nooit had aangetast. Maar het was niet het enige *novum* dat zich onmiddellijk na Dolle Dinsdag voordeed.

Men kreeg in de grote steden meer last van de Landwacht dan ooit tevoren. Vóór 5 september was deze 'foute' formatie over het gehele land verspreid geweest; haar concentratie en rechtstreekse plaatsing onder de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* was, gelijk vermeld, een deel van de prijs geweest welke Mussert aan Rauter had moeten betalen voor de medewerking bij de evacuatie der NSB'ers. In Amsterdam (en wellicht ook in de andere grote steden) traden die Landwachters prompt 'als dollen' op, aldus een overzicht van de hoofdstad in die periode. 'Geen auto, geen fiets is voor hen veilig; het ontaardt in doodgewone diefstal, nu het masker der vordering is afgeworpen. Revolvers en automatische pistolen ontzenuwen elk argument'; het werd 'zelfs de Duitsers te bar' – de bevoegdheid om op straat tot dit soort inbeslagnemingen over te gaan, werd de Landwacht ontnomen.³ Niet onbegrijpelijk: de Duitsers hadden zelf die fietsen en auto's nodig.

Dan was er, tot slot, de 'SD' die onmiddellijk na de 5de september scherper ging optreden en die trouwens in bepaalde streken versterkt werd doordat 'SD'ers' die uit België waren gevlucht, als *Einsatzkommandos* aan de 'SD' in Nederland werden toegevoegd; één groep kreeg Apel-

¹ Het feit dat de Philipsfabrieken werden leeggeroofd, was natuurlijk spoedig in heel Eindhoven bekend; om verzet tegen te gaan, bepaalde de bezetter er op 12 september dat men zich alleen buitenshuis mocht begeven als dat strikt nodig was voor de uitoefening van het beroep; op de hoofdwegen mocht zich in het geheel niemand vertonen. ² Het schijnt dat uit Duitsland óók bevel was ontvangen, de Philipsfabrieken met dynamiet te verwoesten. Er was voldoende springstof voor aanwezig: ca. 2 500 kg, maar, aldus *Feldkommandantur 674* in haar rapport over september '44: 'durch Vermittlung des Wehrmachtbefehlshabers in den Niederlanden (konnte) alsbald eine Klärung herbeigeführt werden' (*WBN, Feldkommandantur 574, I c: 'Monatsbericht'*, sept. 1944, p. 4 (CDI)) – de fabrieksgebouwen werden dus niet opgeblazen; wellicht moet dit feit in verband worden gebracht met Hitlers verwachting dat hij vroeg of laat geheel Nederland opnieuw zou kunnen bezetten. ³ *Amsterdam tussen invasie en beëindiging*, p. 4.

doorn als standplaats, een tweede (de groep uit Gent die in Eindhoven in de eerste dagen de ontruiming van de Philipsfabrieken had beschermd) kwam in Leeuwarden terecht: acht-en-twintig 'SD'ers', onder hen één vrouw, voor twee-derde bestaande uit Belgen, maar gecommandeerd door een Duitser, *SS-Hauptsturmführer* A. W. Albrecht – wij hebben over de wandaden van deze 'Belgische' groepen in deel 10 b nog veel te schrijven. Aan dit soort scherpslijpers (en sadisten, zoals nog zal blijken) waren Hitlers in juli afgekondigd *Niedermachungsbehehl* en het aanvullende bevel van het Berlijnse *Reichssicherheitshauptamt* dat (vermoedelijk) medio augustus was binnengekomen, hogelijk welkom: de nieuwe regels gaven een vrijbrief om elke bewapende illegale werker of wie daarvoor werd aangezien, ter plaatse dood te schieten. 'Of wie daarvoor werd aangezien', schrijven wij, want in Rotterdam werd op 7 september, twee dagen na Dolle Dinsdag, niet alleen een Duitse deserteur die bij een Nederlander onderdak had gevonden, door 'SD'ers' doodgeschoten maar hetzelfde geschiedde met zijn gastheer en drie andere in de betrokken woning aanwezige Nederlanders, 'onder wie een groenteboer die', aldus de naoorlogse rapporteur over dit gebeuren, 'een zakje tomaten wilde afgeven en van de gelegenheid gebruik maakte, naar de juist aangezette radio te luisteren', t.w. naar de één-uurs-uitzending van Radio Oranje.¹

Over Rauters beleid hebben wij nog iets toe te voegen, namelijk dat Schöngarth, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, met Rauters machtiging op 11 september aan de gehele 'SD' een 'eigen' *Niedermachungsbehehl* deed toekomen² dat gebaseerd was op de uit het *Führerhauptquartier* en uit Berlijn ontvangen instructies. '*Für die Dauer des Ausnahmezustandes*', zo heette het in Schöngarths stuk,

'ist es unzuweckmässig, nach den sonst üblichen Methoden Terrorgruppen und besondere Widerstandsorganisationen durch längere mit Sorgfalt geführte V-Mann-Spiele zu durchsetzen und erst dann zuzuschlagen. Es kommt vielmehr jetzt darauf an, durch möglich wirkungsvolle Aktionen den Niederländern vor Augen zu führen, dass die Sicherheitspolizei gerade jetzt überall hart zuschlägt.

Wenn sich irgendwo Widerstandszentra zeigen, insbesondere wenn irgendwo die Abhaltung illegaler Versammlungen bekannt ist, so sind diese Versammlungen rücksichtslos zu sprengen und die Teilnehmer niederzumachen, sofern nicht besondere Gründe für eine Festnahme sprechen. Es bestehen keine Bedenken dagegen, Wohnungen mit englischem Sprengstoff³ und Handgranaten auszuräuchern' –

¹ BG-Den Haag, parket van de proc.-fiscaal: rapport inz. H. Wölk (31 jan. 1948), p. 8 (Doc I-1907, b-4). ² Tekst: Doc II-260, a-1. ³ Uit de voorraden van het Englandspeel.

bedoeld werden de woningen waar zulk een illegale bijeenkomst was ontdekt, want, schreef Schöngarth ook nog: '*Die Bevölkerung . . . muss fühlen, dass die Sicherheitspolizei hart ist, aber doch diszipliniert und massvoll vorgeht.*'

Rauter zelf greep nog in bij een gebeuren in de Zaanstreek. Daar waren op diezelfde 11de september waarop Schöngarth zijn *Niedermachungsbehehl* uitgaf, negen bemanningsleden van een getroffen Amerikaanse bommenwerper ongedeedd aan de grond gekomen en prompt in de samengestroomde mensenmassa verdwenen. De Landwacht kon hen niet meer vinden. Daags daarna werden vier mannen uit Zaadijk aangehouden van wie één een parachute bij zich had en de drie anderen een armband met het woord 'Oranje' er op – een armband dus conform de aanwijzing die prins Bernhard op zondag 3 september in de avonduitzending van Radio Oranje had gegeven. Op 12 september hielden de *Ordnungspolizei* en de 'SD' vervolgens in Zaadijk een razzia. Zij grepen achttien personen en de 'SD' maakte bekend dat alle achttien zouden worden doodgeschoten als de negen Amerikanen zich niet kwamen aanmelden. In de Zaanstreek was in die dagen juist een z.g. Driehoek gevormd, t.w. een verzetsleiding bestaande uit een OD'er, een KP'er en een RVV'er (op het formeren van die Driehoeken of Delta's komen wij nog in dit hoofdstuk terug) – die Driehoek besloot de Amerikanen te adviseren, de Duitse eis in te willigen, maar trok dat advies in toen bleek dat de 'SD' in elk geval de eerste vier arrestanten uit Zaadijk wilde doodschieten. 'De zaak neemt', schrijven J. J. 't Hoen en J. C. Witte in hun relaas over de Zaanstreek, *Zet en tegenzet*, 'een nieuwe wending als Rauter zich er op 13 september persoonlijk mee gaat bemoeien. Want de Duitsers menen dat van de Amerikanen belangrijke gegevens zijn los te krijgen over een op handen zijnd Geallieerd offensief.' In Zaandam aangekomen liet Rauter de eerste vier arrestanten uit Zaadijk doodschieten, 'de lijken laat men liggen.' Vervolgens liet hij bekend maken dat, als de Amerikanen verborgen zouden blijven, op 13 september de achttien gijzelaars zouden worden doodgeschoten en, als ook dat niet zou helpen, op 14 september honderd tot honderdvijftig willekeurige Zaanterants. Dit dubbele dreigement had het door Rauter beoogde effect: met goedvinden van de Driehoek gaven de negen Amerikanen zich aan de bezetter over; zij werden naar een krijgsgevangenenkamp afgevoerd.¹

Een typerend gebeuren! Typerend vooral, omdat het aantoonde dat de

¹ J. J. 't Hoen en J. C. Witte: *Zet en tegenzet. Fascisme en illegaliteit in de Zaanstreek 1940-1945* (1978), p. 64-65.

Höhere SS- und Polizeiführer was gaan denken in terreurbegrippen die voordien in het beleid dat de *Reichskommissar* en hij jegens het 'Germaans' geachte Nederlandse volk hadden gevolgd, niet waren voorgekomen. Een *novum* vormde ook het aan de weg laten liggen van de lijken van geëxecuteerden. In Oost-Europa en op de Balkan was dat onder de Duitse bezetting schering en inslag geweest – die vorm van intimidatie werd nu ook in bezet Nederland toegepast. Illegale werkers en allen die van zins waren, hen te helpen, moesten met eigen ogen zien dat zij hun leven in de waagschaal stelden.

Nieuwe opdrachten aan de illegaliteit

Eind augustus hadden de *Special Operations Executive* en het Bureau Bijzondere Opdrachten via de geheime agenten de Goede en Mulholland opdracht gegeven aan de Raad van Verzet, over te gaan tot het plegen van sabotage aan de Duitse verbindingen, vooral aan de spoorwegen, in het zuiden, midden en oosten des lands. Die opdracht was aan *SOE* en het BBO verstrekt door het *Special Forces Headquarters*, een onderdeel van Eisenhowers hoofdkwartier (onderdeel dat niet naar het Continent werd verplaatst). Hij was door Mulholland aan Thijssen, door de Goede aan Bijnen doorgegeven. Alleen van Bijnen was toen als landelijk sabotage-commandant van de Knokploegen in staat geweest er via zijn gewestelijke sabotage-commandanten, met wie hij door de hulp van de Centrale Inlichtingendienst in clandestien telefonisch contact stond, zorg voor te dragen dat de spoorwegen in de genoemde delen van Nederland in de nachten van 3 op 4 en van 4 op 5 september op tal van plaatsen werden vernield; daarbij was mede gebruik gemaakt van de explosieven die met de eerste droppings waren gearriveerd. Op maandag 4 september had voorts het *Special Forces Headquarters* in de vorm van een radio-oproep van Eisenhower een geheel andere opdracht aan de eerdere toegevoegd: de bevolking van Rotterdam moest voorkomen dat de haveninstallaties en alles wat daarmee samenhang, door de Duitsers werden vernield. Een opdracht van die strekking kwam op de 4de ook rechtstreeks bij de Goede en Mulholland binnen. Op de 5de, Dolle Dinsdag dus, deed van Bijnen in het begin van de middag aan zijn gewestelijke sabotage-commandanten weten dat de spoorwegasabotage moest worden stopgezet en dat de Knokploegen in plaats daarvan 'zo mogelijk' 'electrische krachtsinstallaties en hoogspanningen, openbare waterleidinginstallaties, PTT-radio-

zendstations en telefooncentrales' tegen vernieling moesten beschermen. 'Deze opdracht', zo had hij geschreven, 'ligt in zijn geheel wellicht boven ons vermogen' – *opdracht*, anders gezegd: ook hierom had Londen gevraagd.

Londen vroeg nog om méér en wij weten precies wát Londen vroeg. Er is nl. een stuk van Thijssen bewaard gebleven, een nota d.d. 11 september '44¹ (straks meer daarover), waarin Thijssen een overzicht geeft van alle opdrachten die hij (en dus ook van Bijnen) telegrafisch had ontvangen (in dat overzicht waren de op 4 en 5 september ontvangen instructies verwerkt). Een deel van die opdrachten had betrekking op objecten die 'beschermd', een deel op objecten die 'aangevallen' moesten worden. Beschermd moesten worden: de haveninstallaties van Rotterdam en Amsterdam (in Rotterdam ook de Maastunnel en de openbare bedrijven en daar moesten bovendien alle sleepboten tijdelijk onklaar worden gemaakt²); in IJmuiden de havens en sluiscomplexen; in Den Haag de departementsgebouwen; in Utrecht de directiegebouwen van de Nederlandse Spoorwegen; in Nijmegen de bruggen over de Waal en in Arnhem de brug over de Rijn; voorts de vliegvelden Valkenburg, Schiphol en Soesterberg; verder in het gehele land de elektrische centrales, de versterkerstations en de hoogspanningslijnen; en dan moesten tenslotte de spoorlijnen Rotterdam–Utrecht–Arnhem–Wezel en Arnhem–Nijmegen beschermd worden, uiteraard met inbegrip van alle viaducten en spoorbruggen die er in voorkwamen. Daarentegen moesten de belangrijkste spoorlijnen in Limburg en Noord-Brabant worden aangevallen, zo ook de lijnen Arnhem–Zutfen en Hengelo–Bentheim.

Aan deze lange reeks, zonder aangifte van enige prioriteit doorgeseinde opdrachten (op 12 september nog uitgebreid met de opdracht, ook de spoorlijnen van Zutfen en Deventer naar Twente te saboteren maar dusdanig dat de schade binnen drie dagen kon worden hersteld) moet men twee conclusies verbinden; de eerste is dat *Shaef* in de eerste helft van september kennelijk vertrouwdde dat de Geallieerde legers spoedig in het grootste deel van Nederland met inbegrip van het westen zouden kunnen doordringen (de opdrachten met betrekking tot de bruggen over de Waal en de Rijn en tot de spoorlijn Rotterdam–Utrecht–Arnhem–Wezel en de lijnen van Zutfen en Deventer naar Twente stonden in verband met '*Market-Garden*'); de tweede conclusie is dat het BBO en *SOE* (alsook het *Special Forces Headquarters*) even kennelijk onvoldoende

¹ RVV, I a. ² Nl. om te verhinderen dat de Duitsers zeeschepen naar de vaargeul in de Nieuwe Waterweg zouden laten slepen om ze daar tot zinken te brengen.

beseften, onder hoe moeilijke omstandigheden de illegale groepen in Nederland moesten opereren, hoe numeriek-zwak de Knokploegen en de sabotagegroepen van de Raad van Verzet waren, over hoe weinig wapens en explosieven deze nog maar beschikten en hoeveel voorbereiding het vergde om relatief kleine, laat staan relatief grote objecten te beschermen.

Zeker, er vonden in de periode van 4 tot 17 september meer droppings plaats waarbij nu per dropping ook meer containers werden afgeworpen maar wat neerkwam was niet in de verste verte voldoende om de lange reeks verstrekte opdrachten uit te voeren. Zeker, er werden nieuwe agenten gedropt (allen in de nacht van 8 op 9 september), maar slechts vijf: één BBO-agent met één marconist en een uit drie militairen bestaand *Jedburgh*-team. Dat was alles.

De BBO-agent was Tom Biallosterski, voortgekomen uit de groep van *Het Parool*, die eind maart '44 door *SOE* voor de eerste maal uitgezonden was en samen met zijn marconist de twee meegebrachte zendapparaten na zijn dropping had begraven – apparaten welke, toen hij ze ging ophalen, verdwenen bleken te zijn. Biallosterski was toen naar Engeland teruggekeerd. Nu werd hij, een jongeman van een ongemene energie, uitgezonden met een nieuwe marconist, J. A. de Vos. Biallosterski's opdracht was, verbindingsgagent te worden voor de RVV in Noord-Holland (daar was hij ook gedropt), maar toen hij in Amsterdam aankwam, bleek hem dat daar een Top-Driehoek ('Delta-Centrum') was gevormd waarin de RVV was vertegenwoordigd; hij werd dus verbindingsgagent voor het Delta-Centrum en toen dat Centrum door een Commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten (kolonel Koot) en zijn staf werd overkoepeld, stelde hij zich aan Koot ter beschikking. Men zou kunnen zeggen dat hij door die functie in de hongerwinter de belangrijkste BBO-agent was. In februari '45 werd hij evenwel door de Landwacht gearresteerd, trachtte te vluchten, raakte gewond, werd naar de Cellenbarakken getransporteerd en stierf daar in zijn cel. Zijn marconist de Vos bleef tot de bevrijding actief.

Het verdient de aandacht dat Biallosterski, toen hij Engeland verliet, wist dat een luchtlanding bij Arnhem op het Geallieerde programma stond (die landing was niet een onderdeel van het plan '*Market-Garden*' d.d. 14 september '44 maar van het plan '*Comet*' d.d. 4 september); dit zei hij ook tegen van der Gaag toen hij in de ochtend na zijn landing met deze ontbeet – een mededeling waar van der Gaag die het onvoorzichtig vond dat aan een geheime agent een zo belangrijk operationeel geheim was toevertrouwd, danig van schrok.

Diezelfde informatie was ook meegegeven aan het *Jedburgh*-team dat gedropt werd ten behoeve van de door kapitein Lancker gecommandeerde 'brigade-Twente' van de RVV; het bestond uit drie officieren: één Nederlander, *Major* Hendrik Brinkgreve, en twee Amerikaanse *Lieutenants*: J. M. Olmsted en J. P. Austin.¹

Uiteraard was het geen toeval dat Biallostowski/de Vos en het eerste *Jedburgh*-team ten behoeve van groepen van de Raad van Verzet werden gedropt: het *Special Forces Headquarters*, het BBO en *SOE* hadden immers eind augustus de RVV 'erkend' als de organisatie die alle wapens en sabotagemiddelen in ontvangst moest nemen.

Laat ons nu weergeven wat de groepen van de Raad van Verzet en de Knokploegen in de periode tussen Dolle Dinsdag en '*Market-Garden*' aan activiteit konden ontplooiën.

Raad van Verzet / Knokploegen

Toen van Bijnen op 5 september de op dat moment al veelomvattende, uit Londen ontvangen beschermingsopdracht doorgaf, had hij er, gelijk vermeld, aan toegevoegd dat die opdracht 'in zijn geheel wellicht boven ons vermogen ligt' – hij had óók 'overleg met *c.q.* inschakeling van *alle* bekende *bewapende* groepen' 'noodzakelijk' genoemd. Het een zowel als het ander was reëel gezien.

Minder reëel reageerde Thijssen.

Hij gaf één dag na van Bijnen, op 6 september dus, de Londense beschermingsopdracht en de opdracht tot sabotage van de spoorlijnen in Noord-Brabant en Limburg alsmede van de lijnen Nijmegen–Arnhem, Arnhem–Zutphen en Hengelo–Bentheim schriftelijk aan zijn 'districtscommandanten' door² (koeriersters namen die stukken mee), maar hij breidde het aantal taken dat zijn 'brigades' moesten verrichten, nog uit ook, doordat hij de commandanten bovendien verzocht, 'het grensverkeer speciaal voor NSB'ers en civiele Duitsers zoveel mogelijk te belemmeren, aanvallen te doen op de Duitse bevelvoering (ordonnansen, stafauto's, stafkwartieren) en zo mogelijk een begin te maken met de arrestaties van gevaarlijke landverraders'. Prioriteiten ten aanzien van de uitvoering van al deze taken gaf ook hij niet aan.

¹ Brinkgreve is begin maart '45 tijdens een poging om te ontsnappen doodgeschoten, Austin is in december '44 gearresteerd en op een onbekende datum gefusilleerd. ² Exemplaar in RVV, 1 f.

Wetend dat aan zijn Raad van Verzet door Londen de centrale rol was toebedeeld, meende Thijssen tevens dat het op zijn weg lag, precies aan te geven welke van de Londense opdrachten door de groepen van de RVV, welke door de Knokploegen uitgevoerd moesten worden. Hij stelde op 11 september een stuk op waarin hij de voordien uit Londen ontvangen opdrachten opsomde (wij gaven ze al weer) en ze vervolgens toewees aan de groepen van de RVV en van de KP welke hij alle 'brigades' wilde noemen. 'Een brigade', schreef hij, 'dient in beginsel enkele honderden verzetslieden te tellen'; hij onderscheidde acht brigades van de RVV en drie van de KP, maar schreef dat die indeling 'voor wijziging en uitbreiding vatbaar' was, gezien 'het thans snel toevloeien van nieuwe strijdkrachten'. Inderdaad, bij menige KP'er en RVV'er kwamen zich vrienden en andere relaties aanmelden die, nu de bevrijding op handen leek, actief in het illegale werk ingeschakeld wilden worden. Al die 'brigades' zag Thijssen niet als stationaire maar als mobiele eenheden; zij moesten, als de Geallieerde strijdkrachten Nederland binnendrongen, vóór de Duitsers terugtrekken, hen blijven aanvallen en de beschermings-taken blijven uitvoeren. 'Bij het terugtrekken onderhoudt', schreef hij,

'de brigadecommandant het contact met het aftochtsgebied door middel van estafettelijnen met contactposten om de 10 à 20 km. Op iedere post moeten twee man worden achtergelaten, Engels sprekend, voorzien van inlichtingen en instructies, voor het contact met de *Intelligence*-officieren van het naderende Geallieerde leger. Aan het opperbevel is verzocht, de hierdoor noodzakelijke militaire bevoegdheden van inkwartiering, betaling en vordering aan de brigadecommandanten toe te staan.'

'Inkwartiering, betaling en vordering' – wat had dat alles nog met de realiteit van het illegale werk te maken? Thijssen was bezig, op papier een soort ondergronds leger te formeren waarvoor *hij* de hoofdlijnen aangaf – en zou daar dan niet ook uit voortvloeien dat hij er de landelijke bevelhebber van werd?

Hij deed zijn stuk aan van Bijnen toekomen (beiden zaten in die tijd in Rotterdam en wisten hoe zij elkaar snel konden bereiken) en hoewel deze laatste 'de voorlopige taakverdeling' (deze liet over het algemeen de taken onverlet waarmee de Knokploegen al bezig waren) als geheel als 'een redelijke' kon beschouwen, las hij toch niet zonder ergernis dat Thijssen zonder overleg met hem alle in Rotterdam te verrichten beschermingstaken, behalve de bescherming van de gemeentebedrijven, aan de 'brigade' van de RVV had toegewezen, óók de bescherming van de

VAN DOLLE DINSDAG TOT 'MARKET-GARDEN'

Maastunnel waarvoor de KP al voorbereidingen had getroffen. Hij antwoordde op 12 september, 'dat de voorgestelde taakverdeling een te schematische is en dat, vooral in de grote steden, persoonlijk overleg tussen de betrokken commandanten meer nut zal afwerpen'; voorts verwierp hij het denkbeeld van de 'retirerende brigades', hij had 'bijster weinig vertrouwen in de uitvoerbaarheid', had dat enkele dagen tevoren al mondeling aan Thijssen duidelijk gemaakt (vermoedelijk op 6 of 7 september) maar schreef nu: 'Het heeft weinig zin, deze argumenten nog eens schriftelijk te herkauwen. Onze visie op dit onderwerp verschilt te veel.'¹

'Ik moet er de nadruk op leggen', repliceerde Thijssen, niet zonder geprikkeldheid,

'dat ik in overleg met jou, getracht heb van de bestaande verzetsgroepen een voor het A[lleied] H[igh] C[ommand] aanvaardbare strijdformatie te maken. Ik beslis dus niets, maak niets uit, wijs niets toe, beschouw alles wat omtrent deze materie op papier wordt gezet als een allereerste poging om orde te scheppen, een hanteerbaar apparaat te vormen en een basis te vinden voor samenwerking tussen naar mijn mening volkomen onnodig nog steeds gescheiden en concurrerende groepen ... Omtrent persoonlijk overleg deel ik je mening. Een vaste afspraak is voorshands niet mogelijk, ik zal van tijd tot tijd contact met je opnemen'² –

men kan hieruit afleiden dat Thijssen nagenoeg volledig in beslag werd genomen door wat hij als hoofd van het Operatie-Centrum van de Raad van Verzet te verrichten had.

★

Wat de groepen van de RVV in de periode tussen 5 en 17 september hebben verricht, weten wij niet nauwkeurig. Gelijk al gezegd: de enige bewaard gebleven overzichten van hun activiteit (die overzichten ontbreken voor Limburg en Noord-Brabant)³ beslaan de gehele maand september en bevatten geen data. Een 'Overzicht toestand' van Thijssen d.d. 17 september⁴ vermeldt het 'nachtelijk vuurgevecht op de Veluwe'

¹ Brief, 12 sept. 1944, van J. A. van Bijnen aan J. Thijssen (LO/LKP, 5 G). ² Brief, 13 sept. 1944, van J. Thijssen aan J. A. van Bijnen (a.v.) ³ Van die overzichten stuurde Thijssen een afschrift aan van Bijnen; ze zijn bewaard in van Bijnen's archief (a.v.), niet in dat van Thijssen. ⁴ Brief, 17 sept. 1944, van J. Thijssen aan de brigadecommandanten Twente, Veluwe, Amsterdam en Rotterdam (RVV, 1 a).

(de schietpartij bij Putten in de nacht van 5 op 6 september) en vervolgt dan: 'Ook ongewapende actie en actie met explosieven leverden uitstekende resultaten: schepen werden tot zinken, treinen tot ontsporing gebracht, legio auto's onbruikbaar gemaakt' – er worden geen nadere bijzonderheden vermeld maar wij zijn ervan overtuigd dat Thijssen zijn algemene formuleringen niet zonder grond heeft gebruikt. Hij had overigens veel moeite met zijn verbindingen. Met Zuid-Limburg had hij, schijnt het, in het geheel geen contact, met Eindhoven wel op de 17de maar op de 8ste september deelde de commandant-Zuid van de RVV aan Borghouts mee dat hij met zijn RVV'ers (niet veel meer dan dertig man), zo liet Borghouts noteren, 'niets te doen' had en het Operatie-Centrum niet kon bereiken.¹ Op die 17de had Thijssen via zijn binnenlands zendernet verbindingen met Eindhoven, Rotterdam, Den Haag en Deventer, maar niet met Amsterdam, Twente en de Achterhoek. Zijn verbindingen waren dus heel wat minder goed dan die van van Bijnen die de telefoon maar hoefde op te nemen om een clandestien gesprek te kunnen voeren met de bureaus van zijn gewestelijke sabotage-commandanten of met dezen persoonlijk.

Gelijk gezegd, is maar weinig bekend van wat de RVV-groepen in Limburg en Noord-Brabant in de maand september hebben gedaan. Wij weten wel dat de groepen in Zuid-Limburg, die met OD'ers waren versterkt, van zins zijn geweest vernielingen aan de mijnen te voorkomen, dat zij bij het naderen der Amerikanen actie achterwege lieten omdat zij slechts over 30 *stenguns* beschikten (van de dropping in de nacht van 31 augustus op 1 september) en dat zij op de 17de de Staatsmijn Emma bezetten die door de Duitsers verlaten was.

Wij volgen nu verder de gememoreerde overzichten maar laten daaruit alles weg wat kennelijk op de periode na 17 september betrekking heeft.

De RVV-groepen in Rotterdam dan brachten in september 'verschillende voor blokkering Waterweg en havens bestemde schepen' aan hun ligplaatsen tot zinken en bereidden zich voor op hun beschermingstaak. De groepen in Den Haag en Leiden gingen niet tot acties over ('uitsluitend organisatorisch werk'). De groepen in Amsterdam (als gevolg van door Biallostowski geregelde droppings bezaten zij, berichtte Gerben Wagenaar op 16 september aan Thijssen, '10 revolvers, veel springstof en 180 machinepistolen', d.w.z. *stenguns*, 'plus handgranaten'²) maakten en-

¹ GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 63. ² Brief, 16 sept. 1944, van G. Wagenaar aan J. Thijssen (RVV, 1 f).

kele tientallen autobussen onklaar, staken 'veel goederenwagons' in brand en pleegden sabotage aan een brug te Zaandam. De groepen in Utrecht (zij hadden 'een pijnlijk gebrek aan wapens'¹) bereidden zich voor op hun beschermingstaken. De groepen op de Veluwe, die in totaal in september 78 containers ontvingen (6 bij de eerste, 24 bij de tweede, 48 bij de derde dropping), voerden veel spoorwegsabotage uit, sneden de elektrische geleiding naar Duitse explosieven aan de spoorbrug te Rhenen door en schoten twee Landwachters neer. De groepen in de Achterhoek bedreven zevenmaal spoorwegsabotage, verbraken de telefoonverbindingen van het vliegveld Deelen, maakten een schakelstation in de Betuwe onklaar (dat was in strijd met de algemene beschermingsorders) en verbraken 'volgens rapport' de ontstekingsdraden naar de Duitse explosieve leidingen 'in bruggen Arnhem en Nijmegen'. De groepen in Twente tenslotte bliezen in Overijssel spoorlijnen op waardoor o.m. vier Duitse troepentreinen ontspoorde, brachten vier spoorwagons met munitie tot ontploffing waarbij twintig Duitsers zouden zijn gedood, en executeerden 'twee verraders'; eind september hadden deze groepen (de 'brigade'-Twente dus, onder kapitein Lancker) 'nog slechts 12 containers ontvangen en onder eigen troep gedistribueerd'; Lancker had tenslotte voor de huisvesting gezorgd van het *Jedburgh*-team van *Major* Brinkgreve – het was deze geweest die via zijn zender de dropping van de 12 containers had geregeld.

Uiteraard was het voor Lancker van vitaal belang over deze rechtstreekse verbinding met Londen te beschikken. 'De RVV-leiding die zich met zulke belangrijke lieden in de rug, reeds heer en meester van het verzets-terrein waande, rekende echter' (wij citeren *Het Grote Gebod*) 'buiten het initiatief van de KP. Johannes en Cor' (twee KP-leiders in Overijssel) 'kregen de lucht van het gebeurde en begaven zich naar het RVV-kwartier, waarna zij majoor Henk . . . er van wisten te overtuigen dat het niet de RVV doch de KP was, die het heft in Overijssel stevig in handen hield'²; gevolg was dat het *Jedburgh*-team Lancker en zijn RVV in de steek liet en met de Knokploegen in zee ging. Men kan zich indenken welke gevoelens dat bij Lancker en de zijnen wekte.

Wat de RVV aangaat, vermelden wij tenslotte dat Thijssen in zijn aan zijn brigade-commandanten gestuurd 'Overzicht toestand' d.d. 17 september de tevoren gegeven orders herhaalde, óók dat men ter verkrijging van *Intelligence*-gegevens mocht overgaan tot 'aanvallen op Duitse ordon-

¹ Brief, 17 sept. 1944, van de commandant-brigade Utrecht aan J. Thijssen (a.v.).

² Toon Mulder in *Het Grote Gebod*, dl. I, p. 474.

nansen en stafkwartieren' (een herhaling dus van de al op 6 september gegeven machtiging die van belang is geweest voor de aanslag te Putten welke wij in deel 10 b zullen beschrijven) en dat hij, met handhaving van zijn (door van Bijnen afgewezen) denkbeeld inzake de 'retirerende brigades', één nieuwe taak opgaf, een 'taak in verband met bepaald verloop militaire operaties', en wel deze: 'Brigade-Veluwe bij doorstoten Geallieerde legers van Arnhem naar Zuiderzee' (d.w.z. IJsselmeer) 'zo mogelijk voor een gedeelte terug over IJssel, richting noord, onderdak, voedsel en voertuigen vorderen. Contact opnemen met brigade-Twente.' In dit stuk maakte Thijssen met geen woord melding van de luchtlandingen die op de 17de kort na de middag werden uitgevoerd. Wij leiden hieruit af dat hem al vóór het tot die luchtlandingen kwam, was meegedeeld dat 'Market-Garden' o.m. tot doel had, via Arnhem het IJsselmeer te bereiken; hierop komen wij in het volgende hoofdstuk terug.

★

Nu van Bijnen, de landelijke sabotage-commandant van de Knokploegen.

Wij willen beginnen met er op te wijzen dat hij aan de acties van zijn burgerverzetsgroepen een einde maakte. Kort na Dolle Dinsdag was tot hem doorgedrongen dat de *Wehrmacht* in verschillende plaatsen op 6 en 7 september burgers had gedwongen de straten en wegen te zuiveren van spijkers, glasscherven e.d. en dat daarbij bedreigd was dat als het gebeurde zich zou herhalen, de naastbij gelegen huizen in brand gestoken zouden worden. 'Bvg's afremmen voorzover ze nog actief zijn', deed van Bijnen op 8 september aan zijn gewestelijke commandanten weten. 'Praktisch nut onder [huidige] omstandigheden problematisch. In verschillende provincies worden reeds represailles genomen'¹ – het kan zijn dat de *Wehrmacht* inderdaad reeds tot die brandstichtingen was overgegaan.

Gelijk in ons hoofdstuk over Dolle Dinsdag vermeld, had van Bijnen op 5 september kort na het middaguur alle spoorwegsabotage stopgezet. Hij trok die order daags daarna in en in de nacht van 6 op 7 september pleegden de Knokploegen sabotage aan een groot aantal spoorlijnen in het gehele land, ook in het westen. Effectief was die sabotage vooral bij Ede waar een goederentrein dusdanig ontspoorde dat tien wagons in elkaar en over de rails schoven en dat de elektrische bovenleiding zwaar werd beschadigd. Elders werd de schade spoedig door de Nederlandse

¹ GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 55.

Spoorwegen hersteld en dat betekende dat de Knokploegen er dan telkens 's nachts opnieuw op uit moesten om de lijn te vernielen. Anders dan Thijssen kreeg van Bijnen nauwkeurige inlichtingen over het effect van de spoorwegsabotage, nl. uit het bureau van ir. Hupkes, de sterkste figuur uit de spoorwegdirectie, en met machtiging van deze (Hupkes had méér illegale contacten die wij in het volgende hoofdstuk zullen beschrijven). De KP-leider in de provincie Utrecht, C. Been, had de verbinding met Hupkes gelegd (zij werd telefonisch met een secretaresse onderhouden) en had, berichtte hij op 7 september aan van Bijnen, 'verzoek van de NS om permanent te ploegen aan de spoorlijnen die naar het oosten lopen'¹ – een verzoek dat wel zal zijn ingegeven door de wens om de roef uit Nederland te bemoeilijken.

Via dit contact met de Spoorwegen ontving van Bijnen op 9, 10, 11 en 15 september een opgave van alle baanvakken die geheel (dubbelsporig) of gedeeltelijk (enkelsporig) gestremd waren.² Op de 9de september waren in de drie noordelijke provincies, in Overijssel, Gelderland en Utrecht alsmede in Noord-Brabant en Limburg 20 baanvakken gestremd; daarvan waren twee dagen later 12 hersteld, maar aan de 8 baanvakken die toen nog gestremd waren, waren 4 nieuwe toegevoegd. Op de 15de (twee dagen vóór 'Market-Garden') waren nog 5 baanvakken geheel versperd en 5 gedeeltelijk. De ravage bij Ede was toen nog steeds niet opgeruimd. Alle versperringen van de 15de lagen volgens de opgave van de Spoorwegen in de provincies Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Zeeland. In de nacht van de 15de op de 16de werden blijkens een rapport van de *Wehrmachtbefehlshaber* aan de *Heeresgruppe B*³ bovendien nog de baanvakken Arnhem–Velp en Schiedam–Delft geheel gestremd, het laatste baanvak (onderdeel van de belangrijkste spoorverbinding in het westen des lands) door beschadiging van een spoorbrug; vermoedelijk was dat de brug bij Kethel.

Men kan uit deze gegevens afleiden dat de Dienst Weg en Werken van de Nederlandse Spoorwegen niet inactief is geweest; menigmaal hebben de Knokploegen voorts last ondervonden van de Railwacht der Nederlandse Spoorwegen (één 'schouwer' die viermaal had gemeld dat sabotage was gepleegd, was door hen geliquideerd). Desondanks: de Knokploegen waren bijzonder actief – actiever nog dan uit de boven

¹ Bericht in LO/LKP, 3 B. ² De opgaven van 9, 10 en 15 september bevinden zich in LO/LKP, 3 B, de opgave van 11 september wordt vermeld in het 'Oorlogsdagboek' van de GSC-III van die dag (p. 93–94). ³ *WBN I c: 'Morgenmeldung'*, 15 sept. 1944, aan de *Heeresgruppe B (CDI, 9.0817)*.

gegeven cijfers blijkt, want wanneer zij op bepaalde trajecten in de nacht schade hadden aangericht die in de daarop volgende ochtend werd hersteld, dan kwam het betrokken traject soms niet voor in de opgave van de Spoorwegen. Behalve bij Ede werden ook elders treinen tot ontsporing gebracht. Aan vrijwilligers voor de acties was, hoe gevaarlijk zij ook waren, geen gebrek – volgens opgave d.d. 9 september van de gewestelijk sabotage-commandant in Overijssel en Gelderland, K. Stove, waren er in Overijssel vijfhonderd KP'ers, in Gelderland duizend en, zo berichtte hij: 'RVV-Achterhoek werkt nu onder ons', anders gezegd: Stooove was er in geslaagd, een hele 'brigade' van Thijssen af te snoepen. Van Bijnen had daar geen enkel bezwaar tegen. Met alle waardering voor hetgeen Thijssen als illegaal werker had gepresteerd, was hij met zeker wantrouwen jegens deze vervuld geraakt; hij had geconstateerd dat Thijssen de topleiding van het gewapend verzet in handen trachtte te krijgen, meende dat Thijssen te gemakkelijk te ver gaande orders uitgaf en was er in elk geval van overtuigd dat geen verzetsorganisatie op sabotagegebied meer presteerde dan zijn Knokploegen. 'Schitterende resultaten sabotage', zo prees hij op 6 september de provinciale sabotage-commandant in Limburg (dat sloeg op de acties die in de nachten van 3 op 4 en van 4 op 5 september waren uitgevoerd) – en dan volgen de kenmerkende woorden: 'zal er morgen hier iedereen de ogen mee uitsteken.'²

Behalve aan de spoorwegen besteedden de Knokploegen ook aandacht aan schepen te Rotterdam, Amsterdam en IJmuiden die er voor in aanmerking kwamen door de Duitsers als blokkeringsschepen gebruikt te worden. Het schip 'Borneo' werd door een Rotterdamse Knokploeg tot zinken gebracht – wellicht een van drie schepen waaraan in de Rotterdamse havens in de nacht van 14 op 15 september 'kleefladingen' werden aangebracht die met succes explodeerden.

Dan waren er de beschermingsopdrachten. Er was een tegenstelling tussen wat ir. Hupkes had gevraagd: 'permanent te ploegen aan de spoorlijnen die naar het oosten lopen', en wat het *Special Forces Headquarters* opgedragen had: de lijn Rotterdam-Utrecht-Arnhem te beschermen. Been in Utrecht wist niet waaraan hij zich had te houden. 'Laat u niet beïnvloeden door meningen van ir. Hupkes', instrueerde hem van Bijnen. 'Met alle respect voor zijn capaciteiten, hij . . . kan het . . . niet voldoende beoordelen. *Allied High Command* heeft KP verzocht, de lijn Rotterdam–

¹ Brief, 9 sept. 1944, van K. Stooove aan J. A. van Bijnen (LO/LKP, 3 B). ² Notitie, 6 sept. 1944, betr. bericht van J. A. van Bijnen aan J. Crasborn (a.v., 4 C).

Utrecht–Nijmegen en de daarin voorkomende bruggen te *beschermen*, en ook 'de administratiegebouwen van de Ned. Spoorwegen' te Utrecht, 'een grote taak. *Good luck*'¹ (de lijn Utrecht–Arnhem was bij Ede vernield kort voor de desbetreffende beschermingsopdracht binnenkwam). Een grote taak, maar de mannen van de Knokploegen in het Utrechtse waren van de beschermingsopdrachten niet gecharmeerd. 'De jongens', deed Been op 9 september aan van Bijnen weten, 'zijn meer ingericht op vernielen dan om te sparen. Zij zijn haast niet te houden. Daarbij komt dat ze hier alle verhalen horen van ploegen die dit en dat uitgevoerd hebben.'²

Waar werd in de periode tussen 5 en 17 september voor de KP gedropt?

Van Bijnen was driftig bezig, allerlei droppingsterreinen via zijn verbindingsgagent de Goede aan Londen op te geven (voor elk terrein had hij verkenners moeten uitsuren), maar gedropt werd uitsluitend in Drente en op de Veluwe (bij Vierhouten en Voorthuizen) en het was telkens een haast onoplosbaar probleem om de explosieven en wapens uit Apeldoorn, waar de KP nu drie geheime opslagplaatsen had, naar de gebieden te vervoeren waar zij nodig waren. Tot 14 september hadden de Knokploegen in totaal ca. 80 containers in ontvangst genomen en op de avond van de 14de werden er weer 48 verwacht. Slechts een klein deel van al die materialen had toen de grote steden in het westen bereikt en de vrijwilligers die zich daar gemeld hadden, moesten zich in de regel verbijten van ongeduld. Voor het transport werden enkele malen auto's van de Rotterdamse politie en een postauto van de Rijksautomobielen centrale gebruikt.

Wij voegen nog toe dat de Knokploegen in deze fase ook actief bij de spionage werden ingeschakeld. Op 6 september namelijk, daags na Dolle Dinsdag, kwam van Bijnen in persoonlijk contact met mr. Brouwer, de eveneens in Rotterdam ondergedoken leider van de groep-'Albrecht'. Zij spraken af, nauw te gaan samenwerken. De betekenis daarvan was dat van Bijnen nadien dagelijks een overzicht kreeg van alle inlichtingen waarover 'Albrecht' beschikte, en dat hij aan 'Albrecht' de informatie kon doorgeven die hij van de Knokploegen ontving: informatie over de startplaatsen van de *V-2*'s te Wassenaar maar ook bijvoorbeeld de dienstregeling van de Duitse treinen op het Nederlandse net waaromtrent Been in Utrecht elke dag werd ingelicht door de desbetreffende afdeling van

¹ Brief, 7 sept. 1944, van J. A. van Bijnen aan C. Been (a.v.). ² Brief, 9 sept. 1944, van C. Been aan J. A. van Bijnen (a.v., 5 C).

de Spoorwegdirectie – ‘Albrecht’ seinde die gegevens naar Londen door en de Geallieerde jagers konden de Duitse treinen dan aanvallen.

★

Bij twee onderdelen van het LKP-complex willen wij nog stilstaan: bij het werk in het zuiden des lands en bij de Friese Knokploegen.

In het zuiden berustte de leiding bij van Bijnen vriend Borghouts. Deze had zijn bureautje kunnen vestigen in een kamer in het Binnen-ziekenhuis te Eindhoven maar kreeg er op de 6de de beschikking over twee kamers, en wel op de kraamvrouwenafdeling (dat leek extra veilig); hij had er telefoonverbinding met van Bijnen in Rotterdam. Moeilijker waren de verbindingen naar de provinciale sabotage-commandanten in Limburg en Brabant; die werden in de regel door koeriersters onderhouden. Borghouts stond in Eindhoven in contact met de commandant-Zuid van de RVV, dr. J. Hoekstra, de Philips-employé, die, al had hij dan ook in juli de banden met Thijssen verbroken, zich nog steeds als hoogste RVV-functionaris in het zuiden beschouwde. Op 8 september rapporteerde Borghouts aan van Bijnen dat hij met Hoekstra een ‘uiterst prettige samenwerking’ had:

‘Als ik telefoneer om gummistokken, verduisteringspapier, punaises enz., lopen de commandant-Zuid-RVV en zijn adjudanten zich het vuur uit hun schoenen . . . Commandant-Zuid-RVV heeft mij gisteren zijn enige pistool voor mijn persoonlijke verdediging beschikbaar gesteld. Mijnerzijds is geen poging ondernomen om met de OD in contact te komen, dit is wel getracht door commandant-RVV doch deze heeft als antwoord gekregen dat de commandant-OD het tijdstip nog niet gekomen achtte om uit zijn schuilplaats te kruipen’¹ –

wij nemen aan dat de OD-commandant andere woorden heeft gebruikt.

Op diezelfde 8ste september had Borghouts nog geen volledig overzicht van de onder hem ressorterende Knokploegen. Hij wist dat zich in Limburg Knokploegen bevonden in een twaalfstal plaatsen die tezamen ca. tweehonderdvijftig man telden (‘iedere groep hoogstens voor 40% bewapend met pistolen’) – in Noord-Brabant bestonden negen Knokploegen (plus in Eindhoven en omgeving de aangehaakte Partisanen-

¹ Notitie, 8 sept. 1944, van van Bijnen bureau (LO/LKP, 3 B).

Actie Nederland¹), maar de contacten met de groepen in West-Brabant waren op die 8ste verbroken en enkele Knokploegen hadden in het geheel geen wapens.² Wat Borghouts vooral dwarszat was dat hij na de eerste partij die op 3 september van benoorden de rivieren naar hem was getransporteerd, in het zuiden geen Britse wapens en explosieven meer ontving: de Duitse controle op de bruggen over de grote rivieren was verscherpt en van de in Brabant en Limburg opgegeven droppingssterreinen werd geen gebruik gemaakt. Elke avond luisterde Borghouts naar de op Radio Oranje volgende Vlaamse uitzending van de *BBC* of voor hem bestemde slagzinnen werden doorgegeven (slagzinnen die droppings in Nederland aankondigden, werden vaak door Radio België omgeroepen) – 'waarom droppen ze niet?', liet hij op 9 september om zes uur 's avonds noteren. 'Ze weten toch dat er niet voldoende wapens en materialen zijn om aan de opdrachten te voldoen?' En om kwart voor negen: 'Radio België is geweest en weer is er geen slagzin. Wij voelen ons als de Polen in Warschau.'³ Op 10 september, weer om kwart voor negen: 'Radio België-uitzending beëindigd. Weer geen slagzin. Mag je onder zulke omstandigheden vloeken?'⁴ Links en rechts liet Borghouts naar 'Nederlandse' wapens zoeken maar die werden nergens gevonden – wèl waren enkele Knokploegen er omstreeks Dolle Dinsdag in geslaagd, zich door overvallen op individuele Duitse militairen van wapens meester te maken; bovendien had een lid van Borghouts' staf het in de nacht van 6 op 7 september gepresteerd om brutaalweg met een losse locomotief bij het stationnetje Aalst-Waalre (even bezuiden Eindhoven) een spoorwagon van de *Wehrmacht* op te halen – daarin waren evenwel slechts één mitrailleur (met munitie) en achttien handgranaten gevonden; tenslotte werd op 8 september een overval gepleegd op een vrachtauto van de

¹ Men moet er in het algemeen van uitgaan dat de Pan deelnam aan alle KP-acties in Eindhoven en omgeving. De Pan had groepen in Eindhoven, Valkenswaard en Geldrop. In een relaas van deze groep wordt vermeld dat men 'bij de uitbreiding van de manschappen in de laatste dagen voor het ontzet' (Eindhoven werd op 18 september bevrijd) 'niet steeds even beraden te werk is gegaan' (de daaruit voortvloeiende moeilijkheden zullen wij nog in dit deel beschrijven) en dat de 'eindbalans' van de acties was dat de groep '214 krijgsgevangenen (had) gemaakt, 705 arrestaties verricht en plus minus 800 geweren en 100 mitrailleurs buitgemaakt, eveneens grote hoeveelheden pantservuisten en handgranaten' (Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers: *Het illegale verzet . . . in de stad Eindhoven en omgeving* (1945), p. 21, 23) – wat de arrestaties aanging, betrof dit acties na de bevrijding en wij nemen aan dat toen ook het grootste deel van de vermelde wapens is verzameld en de meesten van de ruim tweehonderd krijgsgevangenen zijn binnengebracht. ² Notitie, 8 sept. 1944, van van Bijnens bureau. ³ GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 79, 81. ⁴ A.v., p. 91.

Wehrmacht waardoor men opnieuw wat handgranaten en mitrailleurmunities verwierf, maar bij deze actie sneuvelden twee KP'ers. De Duitsers waren meer en meer op hun hoede.

Gevolg van deze omstandigheden was dat de Knokploegen in het zuiden een groot tekort kregen aan middelen om hun acties uit te voeren en te dekken, vooral aan wapens. Explosieven wisten zij wèl te verwerven, nl. bij de Staatsmijnen, en niet zo weinig: 1 000 kg trotyl. Zij waren daardoor in staat om, gelijk reeds weergegeven, regelmatig spoorwegasabotage te plegen – niet zo regelmatig evenwel als zij zelf wensten¹ en vooral in de week vóór het inzetten van 'Market-Garden' kwamen de groepen in Brabant krap te zitten – juist de week dus waarin de Philipsfabrieken werden leeggeroofd. Het kwam toen tot samenwerking tussen de Brabantse Knokploegen, functionarissen van Philips en personeel van het rangeerterrein te Eindhoven. Twee acties slaagden: de spoorwissel van de aftakking naar de Philipsfabrieken werd grondig onklaar gemaakt en een gereedstaande trein van meer dan dertig volgeladen goederenwagons werd naar een punt in de omgeving van Eindhoven gereden waar, naar men hoopte, de Duitsers hem niet tijdig zouden kunnen vinden. De Duitsers waren woedend (als represaille schoten zij een functionaris van Philips, ir. M. Reuchlin, dood), lieten de wissel herstellen en gingen driftig op zoek naar de ontbrekende trein. Deze werd op zaterdag 16 september ontdekt en naar het Eindhovense stationsemplacement gesleept. 'Er zit wel zand en grint in de oliepoten', liet Hoekstra aan Borghouts berichten, 'maar men is van plan langzaam te rijden en het er dan maar op te wagen.'² Onmiddellijk gaf Borghouts opdracht, sabotage te plegen aan de spoorlijn Eindhoven–Venlo, maar er was geen trotyl voor beschikbaar doch 'alleen nog maar een paar handgranaten.'³ Gelukkig: toen het op zondag 17 september tot de Amerikaanse luchtlanding bij Eindhoven kwam, stond de bewuste trein nog steeds op het emplacement te Eindhoven – hij was toen dubbel zo lang geworden.

Nog drie KP-acties in het zuiden willen wij vermelden.

De eerste had ten doel te verhinderen dat de Duitsers de hand konden leggen op ca. driehonderd binnenvaartschepen die in het Julianakanaal

¹ Aan de voor de *Wehrmacht* belangrijke lijn Gennep–Boxtel liet Borghouts op 9 september alle sabotage staken omdat de *Wehrmacht* had doen weten dat bij voortzetting daarvan een groot aantal mannen, vrouwen en kinderen zou worden gefusilleerd. Borghouts stelde van Bijnen daarvan in kennis; diens standpunt was dat de gewestelijke sabotage-commandanten bevoegd waren tot zulk een ingrijpen. Dat standpunt werd door het BBO bevestigd. ² GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 151. ³ A.v., p. 152.

lagen. Toen het Amerikaanse Eerste Leger Zuid-Limburg naderde, gaven de Duitse militaire autoriteiten de schippers opdracht, noordwaarts te varen en de Maas af te zakken. Een van de Limburgse Knokploegen vernielde toen in de nacht van 14 op 15 september de electromotoren van de schutsluis in de Maas bij Linne (tussen Maasbracht en Roermond) zodat schepen er slechts met de hand geschut konden worden – dat gaf men spoedig op. In de tweede helft van september bleef dit gebied in Duitse handen; een *Sprengkommando* bracht eind september alle schepen tot zinken.

De twee andere KP-acties hadden bevrijding van gevangenen ten doel. Dat lukte in Maastricht en in Den Bosch.

In Maastricht wist de plaatselijke KP-leider op 9 september de directeur van de gevangenis er toe te bewegen, de tachtig 'SD'-gevangenen die zich in zijn inrichting bevonden, onmiddellijk vrij te laten¹ – of daarbij behalve argumenten ook dreigementen zijn gebruikt, weten wij niet. Dreigementen werden in elk geval wél gebruikt in een briefje dat de leider van de Knokploeg 'De Margriet' op 14 september aan de directeur van de strafgevangenis te Den Bosch deed toekomen: vóór de 16de des middags om twee uur moest deze een aantal met name genoemde 'SD'-gevangenen hun vrijheid hergeven, 'mochten dan bovengenoemde mensen nog niet in vrijheid zijn, dan zult gij sterven door de kogel'² – voor alle genoemden ging de gevangenispoort open.

★

Nu de Friese Knokploegen.

Vlak na Dolle Dinsdag, op 6 of 7 september, gaf de gewestelijke sabotage-commandant in de noordelijke provincies, 'Piet van den Berg' (E. J. Gernaat), opdracht (voorzover bekend: zonder overleg met van Bijnen) dat twee-derde van de Knokploegen uit Drente, Groningen en Friesland zich naar Overijssel moest begeven teneinde te voorkomen dat de *Wehrmacht* de IJsselbrug bij Zwolle zou opblazen. De bedoeling was dat die KP'ers, ca. honderdvijftig man, in de kop van Overijssel zouden worden geconsigneerd. In Drente en Groningen waren de Knokploegen

¹ 'De 'SD'', aldus *Het Grote Gebod*, 'kwam met het feit op de hoogte doordat één der tachtig bevrijde gevangenen zich in een soort overwinningroes brutaalweg bij de Duitsers meldde en teruggave van zijn bezittingen eiste', d.w.z. van datgene wat hem bij zijn arrestatie was afgenomen. (Anne de Vries in *Het Grote Gebod*, dl. II, p. 182)

² A.v., p. 183.

weinig talrijk – zij wezen de opdracht af. In Friesland werd anders gereageerd.

Gelijk eerder vermeld, had in de lente van '44 de toenmalige leiding van de Friese Knokploegen aan de gewestelijke commandant van de OD in Friesland, kapitein Meyer, toegezegd dat de Knokploegen, zodra de Geallieerden naderden, onder de OD geplaatst zouden worden. Die leiding was begin september weggefallen en de nieuwe Friese KP-leider, Piet Oberman, voelde er, evenals nagenoeg al zijn KP'ers, volstrekt niets voor, zijn onafhankelijkheid prijs te geven. Tegen overleg met Meyer had hij geen bezwaar. Meyer ontried hem, ook maar te pogen, de brug bij Zwolle te beschermen: de KP'ers hadden slechts handvuurwapens. 'Daar had je het weer', schrijft Wybenga in deel III van zijn waardevol werk *Bezettingstijd in Friesland*: 'militaire OD-bezwaren! Had de KP niet altijd veel bereikt door improvisatie? Toen Piet van de Berg ook nog beloofde dat het juiste materieel tijdig beschikbaar zou zijn' (*stenguns* dus) 'was de aarzeling snel overwonnen . . . Oberman . . . zag in de actie een goede gelegenheid tot 'eerherstel' van de KP'¹, d.w.z. tot onderstreping van het feit dat de KP'ers zich door hun plaatsing onder een OD'er als het ware in hun eer getast achtten.

Op 11 september arriveerden enkele tientallen KP'ers in de Kop van Overijssel waar zij bij helpers van de illegaliteit werden gehuisvest. Dag na dag verstreek en er kwamen geen wapens. Het ongeduld nam toe: men wist dat de in Friesland achtergebleven Knokploegen onmogelijk de taken konden verrichten die voor hen waren blijven liggen. Na zes dagen had Oberman er genoeg van. Hij riep de ploegleiders bijeen en stelde hun voor, naar Friesland terug te keren. Aldus werd besloten. 'Elk ogenblik', zo schreef Oberman die dag aan van Bijnen, 'zijn wij genegen terug te komen mits wapens en sabotagemateriaal in voldoende mate aanwezig zijn, dit te onzer beoordeling, en wij een voldoende vertrouwen in onze opdrachtgevers kunnen stellen, dit eveneens te onzer beoordeling.'²

'Te onzer beoordeling' – Oberman en zijn KP'ers hadden geen grein vertrouwen meer in de gewestelijke en de landelijke sabotage-commandant; dat wantrouwen was, wat van Bijnen betrof, ongerechtvaardigd en van Bijnen die beseftte dat deze crisis snel bezworen moest worden, zou dat aan Oberman spoedig duidelijk laten maken.

¹ P. Wybenga: *Bezettingstijd in Friesland*, dl. III (1978), p. 37. ² Brief, 17 sept. 1944, van P. Oberman aan J. A. van Bijnen (LO/LKP, 5 F).

Wij hebben in het voorafgaande omtrent de sabotagegroepen van de Raad van Verzet en omtrent de Knokploegen vermeld wat wij in de bewaard-gebleven documentatie en in de literatuur aan gegevens hebben aange- troffen. Wij zijn er van overtuigd dat er méér is geschied, zonder dat wij zouden willen beweren dat door dat meerdere een wezenlijk ander beeld zou ontstaan. Laat men dat beeld op zich inwerken, dan valt het op dat de totale sabotage-activiteit in bezet Nederland in de twee weken van 3 tot 17 september ten achter is gebleven bij de activiteit waartoe de Belgische sabotagegroepen in de maanden juni en juli konden overgaan: volgens de gegevens van SOE pleegden die Belgische groepen in juni 150 aanslagen op de spoorwegen en op de wegverbindingen, in juli 800, brachten zij 42 treinen tot ontsporing en vernielden zij 65 bruggen en spoorbruggen; wij nemen aan dat die activiteit in augustus (voor die maand zijn geen cijfers bekend), toen het ook tot guerrilla-aanvallen kwam in de Ardennen, nog is toegenomen. Het verschil tussen Nederland en België¹ is niet moeilijk te verklaren: het is een van de kwade gevolgen geweest van het *Englandspiel* dat SOE en het BBO er pas heel laat toe zijn overgegaan, eind augustus '44 namelijk, om weer wapens en explosieven boven Nederland te droppen, vóór 'Market-Garden' niet zo heel veel: misschien (de precieze aantallen weten wij niet) 250 containers oftewel ca. 25 ton.² Dat van dat materiaal een effectief gebruik is gemaakt, is de verdienste geweest van de Raad van Verzet en van de Knokploegen, waarbij wij, menen wij, de Raad van Verzet geen onrecht doen met op te merken dat de Knokploegen talrijker en beter georganiseerd waren dan de sabotagegroepen van de RVV en dat zij dus de grootste activiteit hebben ontplooid.

Schrijven wij van de verdienste van de Raad van Verzet en van de Knokploegen, dan is het billijk er op te wijzen dat Thijssen de sabotage- groepen van de RVV en van Bijnen de Knokploegen op hun nieuwe taak

¹ Het verschil met Frankrijk is nog veel markanter maar die vergelijking gaat niet op doordat Frankrijk veel meer mogelijkheden bood tot de activiteit van saboteurs en van guerrilla-eenheden dan Nederland. Vóór medio mei '44 waren, gelijk in hoofdstuk I vermeld, in Frankrijk al meer dan 120 000 handvuurwapenen, bijna 3 500 lichte machinegeweren en bijna 600 antitankwapens gedropt en van medio mei tot begin september werd nog eens het dubbele gedropt. Bovendien werden in de maanden juni, juli en augustus 83 *Jedburgh*-teams en 11 (Amerikaanse) *Operational Groups* in Frankrijk afgeworpen. ² In het kader van het *Englandspiel* is op één nacht in oktober '42 18 ton aan materiaal gedropt.

hadden voorbereid. Beiden voelden en gedroegen zich als landelijke commandanten, van Bijnen naar onze smaak met meer inzicht in wat wèl en niet mogelijk was dan Thijssen. Beiden waren rusteloos bezig, óók er naar strevend elkaar de loef af te steken, beiden waren met hart en ziel verbonden met hun mannen die er, in de regel zwak bewapend, nacht na nacht op uit moesten trekken om ongeacht de strafbepalingen van de *Ausnahmezustand*, ongeacht de 's avonds om 8 uur ingaande spertijd, vooral het Duitse spoorwegvervoer onmogelijk te maken, althans te belemmeren. Beiden constateerden dat de OD, plaatselijke uitzonderingen daargelaten, 'niets deed' – bij beiden werd dan ook de minachting jegens de OD versterkt, d.w.z. de minachting jegens de officieren van hoge rang (Thijssen en van Bijnen hadden het slechts tot luitenant gebracht) die, zeker (vooral van Bijnen was zich dat bewust), op militair gebied deskundiger waren – maar had men die deskundigheid eigenlijk wel nodig voor sabotage en (eventueel) bescheiden guerrilla-acties? Afgezien daarvan: die officieren van hoge rang waren in het gewapend verzet afwezig en juist doordat de groepen van de Raad van Verzet en de Knokploegen in die eerste twee weken van september getoond hadden, de uit Londen ontvangen opdrachten te kunnen uitvoeren, was zowel bij Thijssen als bij van Bijnen het zelfvertrouwen versterkt: het *Special Forces Headquarters*, SOE, het BBO en prins Bernhard in zijn nieuwe functie als bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten konden wat in Nederland aan semi-militaire taken moest worden verricht, rustig aan hèn overlaten. Beiden hadden tegen uit Londen en eventueel van de prins te ontvangen directieven ten aanzien van wat wel of niet verricht moest worden, geen enkel bezwaar, integendeel – wèl hadden zij er bezwaar tegen, groot bezwaar zelfs, om bij de uitvoering van die directieven te worden onderworpen aan de leiding en de voorschriften van een illegaal college in bezet gebied, *a fortiori* wanneer in dat college de OD een belangrijke stem zou hebben.

En juist dat college kwam in Amsterdam op 9 september tot stand: de Top-Driehoek oftewel het Delta-Centrum.

Top-Driehoek

De vorming van de Top-Driehoek is een uitvloeisel geweest van de z.g. Donderdagmiddag-bijeenkomsten. Sinds enkele maanden, t.w. sinds mei, hadden, gelijk in hoofdstuk 2 weergegeven, in Amsterdam op de donderdagmiddagen, wanneer des ochtends de Kern vergaderd had,

besprekingen plaatsgevonden tussen vertegenwoordigers van de OD, de Raad van Verzet en de Landelijke Knokploegen. Six had die besprekingen voorgesteld en er was aanvankelijk voor de Raad van Verzet aan deelgenomen door Gerben Wagenaar, voor de Landelijke Knokploegen door Johannes Post. Wagenaar was spoedig vervangen door van der Gaag en toen Post was weggevallen, was na enige tijd Rombouts (de voorzitter van de Top-KP wiens persoonlijke gezag niet groot was) aan het beraad gaan deelnemen. In dat beraad had Six gepoogd, de acties op sabotagegebied te coördineren (voor de spoorwepsabotage waren nuttige technische aanwijzingen doorgegeven) maar vooral ook te bereiken dat, zodra de Geallieerde strijdkrachten Nederland zouden naderen, de groepen van de Raad van Verzet en de Knokploegen zich voor hun acties onder de gewestelijke commandanten van de OD zouden scharen (dat waren allen militairen met de rang van kapitein of hoger). Aldus hoopte Six mede te bewerkstelligen dat, als de bevrijding eenmaal daar was, de OD de enige ex-illegale organisatie zou zijn die zich op de openbare weg zou mogen vertonen. In augustus mocht hij enige hoop koesteren dat zijn streven succes zou hebben: Post had hem vóór zijn wegvallen de nodige toezeggingen gedaan en van der Gaag had op zijn minst de indruk gewekt dat hij er net zo over dacht. Six lichtte toen, gelijk eveneens reeds in hoofdstuk 2 vermeld, op 4 september, daags voor Dolle Dinsdag dus, zijn gewestelijke commandanten in,

'dat in het bijzonder met de RVV is overeengekomen, dat zodra moet worden opgetreden in georganiseerd verband, de onderdelen van de RVV zich volledig scharen onder de leiding van de gewestelijke commandanten van de OD... Met de KP's is in principe dezelfde overeenstemming bereikt. Echter is door het uitvallen van het grootste deel der leiders van de KP's ca. twee maanden geleden deze overeenstemming niet bij alle onderdelen der KP's bekend.'

Dat Londen de OD uitdrukkelijk ook een semi-militaire rol wilde laten spelen, mag men al afleiden uit het feit dat in de dagen voorafgaande aan prins Bernhards benoeming tot bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten, aan Thijssen was opgedragen, de OD van wapens te voorzien. Het lag dus in de lijn van het Londense beleid dat er tussen de RVV (en de KP) en de OD een nauwe samenwerking zou ontstaan. Trouwens, de prins had, aldus de op zondagavond 3 september uitgezonden boodschap van de koningin, 'de leiding van het gewapend verzet in Nederland' gekregen en in Eisenhowers op diezelfde avond uitgezonden bekendmaking was gezegd dat de prins was benoemd tot 'bevelhebber van de Nederlandse binnenlandse strijdkrachten'. 'Het gewapend verzet' en 'de

binnenlandse strijdkrachten' waren termen die duidelijk de op eenwording gerichte doelstelling van *Shaef* en het *Special Forces Headquarters* aangaven. De realiteit in bezet gebied kende begin september evenwel slechts organisaties welke gescheiden van elkaar optraden – organisaties bovendien die met elkaar concurreerden en waartussen allerlei verdeeldheid bestond.

Die verdeeldheid had zich in Amsterdam op Dolle Dinsdag duidelijk gemanifesteerd. Wij herinneren aan Overhoffs beschrijving van de vergadering die in de namiddag gehouden werd bij de plaatselijke commandant van de OD en waar o.m. Six, zijn naaste juridische medewerker Caljé, Neher (Nationaal Comité), Gerben Wagenaar (RVV) en ook Rombouts (LKP) aanwezig waren: 'Het bleek dat de OD-Amsterdam praktisch niet over één wapen beschikte. Er was een RVV-commandant die 'misschien' nog enige geweren kon vinden maar overigens verklaarde hij tegelijkertijd, geen orders van de OD-commandant aan te nemen'; met het op tafel gelegde operatieplan van de OD-commandant (het afsluiten van Amsterdam-west) '(konden) KP en RVV zich in genen dele verenigen'. Een bespreking als deze vervulde niet alleen Six maar ook iemand als Neher, die de animositeiten in de illegaliteit maar al te goed kende, met veel bezorgdheid. Zij namen Walraven van Hall, 'de olieman', in de arm en in het beraad met hem werd het denkbeeld geboren om uit de Donderdagmiddag-bijeenkomsten een vast organisatorisch verband te laten voortkomen: een topleiding van het gewapend verzet, gevormd uit voormannen van de OD, de KP en de RVV, een 'Top-Driehoek' (de term 'driehoek' was een voorstel van Neher¹) waaronder provinciaal, regionaal en plaatselijk lagere 'Driehoeken' zouden worden gevormd; provinciaal, regionaal en plaatselijk zouden dan ook andere formaties dan de OD, de KP en de RVV zich onder die 'Driehoeken' kunnen scharen en wenselijk was het dat de illegale organisatie die de beste clandestiene telefoonverbindingen in het gehele land bezat, Sanders' Centrale Inlichtingendienst, onder de 'Top-Driehoek' kwam te ressorteren.

Deze denkbeelden werden op donderdagmiddag 7 september in Amsterdam besproken door de 'vaste' deelnemers aan de Donderdagmiddag-bijeenkomsten: Six, Caljé, Rombouts en van der Gaag; de twee laatstgenoemden werden er stevig onder druk gezet door andere aanwezigen:

¹ Enkele maanden tevoren had Neher bevorderd dat in de voornaamste spoorwegcentra 'Driehoeken' gevormd waren, bestaande uit een OD'er, een man van het Nationaal Comité en een man van de Spoorwegen.

een delegatie van het Nationaal Comité van Verzet (Neher, van Velsen en E. P. Wellenstein) en de hoofdredacteur van *Trouw*, Bruins Slot, Rombouts en van der Gaag zegden hun volle medewerking toe – wel te verstaan: de Top van de Landelijke Knokploegen waarvan Rombouts voorzitter was, had operationeel over de Knokploegen niets meer te zeggen want die waren eind augustus onder van Bijnen geplaatst en de Raad van Verzet had operationeel niets meer te zeggen over de sabotagegroepen van de RVV want die ressorteerden sinds eind augustus onder Thijssen. Groot was dan ook de verontwaardiging van Thijssen en van Bijnen toen zij van het gebeurde vernamen. Notabene: zij waren in Rotterdam ondergedoken en daar gebleven omdat Rotterdam uit militair oogpunt hoogst belangrijk was, belangrijker dan Amsterdam, en daar was nu, zo voelden zij het, buiten hun aanwezigheid, ja zonder dat men hen om advies had gevraagd, beschikt over hun beider organisaties, en door wie? Door, aldus hun visie, de OD en het Nationaal Comité die zich nooit met het semi-militair verzet hadden beziggehouden!

Eerder dan Thijssen hoorden van Bijnen en Sanders wat in Amsterdam was besloten, beiden al op 8 september. Nog diezelfde dag gaf van Bijnen de volgende opdracht aan Hordijk (de gewestelijke sabotage-commandant in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht): 'Wens onmiddellijk contact met Driehoek . . . Geef bericht aan Rob' (Rombouts leefde onder de illegale naam Rob Kooymans), 'onmiddellijk met mij in verbinding te treden. Zal deze duistere zaak onmiddellijk opnemen met overzijde' (met Londen dus). 'Als Rob de KP persé wil torpederen, moet hij zo doorgaan.'¹ Aan Londen, d.w.z. aan het BBO, stelde van Bijnen telegrafisch de vraag of de taakverdeling tussen de KP, de RVV en de OD was gewijzigd. Aangezien op dat moment nog niemand in Londen iets omtrent de vorming van de Top-Driehoek had vernomen, werd hem de volgende dag, 9 september, prompt geantwoord dat het sabotagewerk uitsluitend aan de Knokploegen en de Raad van Verzet was opgedragen en dat de OD zich voorlopig op zijn werkzaamheden na de bevrijding moest concentreren. Eén dag later, 10 september, las van Bijnen een de vorige dag ingekomen mededeling van Borghouts waarin deze de inhoud had weergegeven van het bericht dat Six op de 4de aan de gewestelijke commandanten van de OD had doen toekomen (de OD-commandant in Eindhoven had dat bericht op de 8ste ontvangen en nadien contact gezocht met de RVV en de KP, te weten met Hoekstra en Borghouts). Van Bijnen wilde geen misverstand laten bestaan. 'U bent KP en blijft

¹ Notitie, 8 sept. 1944, van J. A. van Bijnen voor P. W. Hordijk (LO/LKP, 4 C).

EERSTE REACTIES OP DE 'TOP-DRIEHOEK'

KP', deed hij aan Borghouts weten. 'U werkt onder de leiding van de landelijke sabotage-commandant . . . Melden bij, alsmede werken onder de OD is derhalve uitgesloten. De OD gaat zijn opdracht te buiten! Hij mag blij zijn als hij de peultjes na de bevrijding mag doppen.'¹ Twee dagen later, 12 september, maakte van Bijnen aan de KP-commandant in Apeldoorn, die blijkbaar omtrent de vorming van de Top-Driehoek was ingelicht, duidelijk dat Rombouts een medewerking had verleend waartoe hij niet gerechtigd was: 'Wat die KP-Top betreft: stil laten praten', schreef hij. 'Over de Driehoek krijg je t.z.t. nadere berichten', en in een naschrift: 'De autoriteit van Top-KP geldt weer *na* de oorlog maar is *nu* volkomen uitgeschakeld, een standpunt dat ook volkomen door hen is geaccepteerd op onze laatste Topvergadering'² – dat was die van eind augustus geweest waar van Bijnen tot landelijk sabotage-commandant was benoemd.

Ook Sanders, wiens clandestiene telefoonverbindingen voor van Bijnen van de grootste betekenis waren, wees de Top-Driehoek af. Van Bijnen zocht hem in Den Haag op en zij waren het spoedig eens: van onderschikking van de CID onder die Top-Driehoek zou geen sprake zijn.

Hoe reageerde Thijssen?

Deze kreeg zijn eerste inlichtingen op 10 september in een gesprek met van der Gaag, 'die mij', zo schreef Thijssen vijf dagen later,

'vertelde dat in Noord-Holland, speciaal Amsterdam, het verzetswerk werd verricht door een 'driehoek' RVV-KP-OD, welke oplossing ik apprecieerde aangezien hieruit bleek dat OD-Amsterdam wel als organisatie aan het verzetswerk deelnam, in tegenstelling tot de ervaring elders in den lande. In beginsel bleef ik echter voorstander van de in de praktijk gegroeide taakverdeling waarbij het militante verzetswerk verricht wordt door de strijdorganisaties KP/RVV, die tot dit doel de militante mannen uit LO en OD recrutereren; terwijl OD rustig blijft voortwerken aan de taak der ordehandhaving waarvoor zij na de aftocht van de Duitsers tevens het verzetsleger ter beschikking zou hebben, althans indien dat de bedoeling is van de bevelhebber binnenlandse strijdkrachten . . . Meer hoorde ik van Richard niet omtrent deze materie'³ –

'Richard' (van der Gaag) had Thijssen dus onvolledig (om niet te zeggen misleidend) ingelicht.

Voor wij Thijssens nadere reactie beschrijven, vermelden wij dat de

¹ GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 82. ² Brief, 12 sept. 1944, van J. A. van Bijnen aan J. Abbink in *Ik draag u op*, p. 63, 70. ³ J. Thijssen: 'Verslag' d.d. 15 sept. 1944 (RVV, 1 a).

(in Amsterdam gevestigde) Contact-Commissie van de illegaliteit (Caljé was een der leden) vermoedelijk op 10 september, één dag dus na de vorming van de Top-Driehoek, een poging ondernam om voor het denkbeeld dat die Driehoek landelijk de leiding zou krijgen van het gewapend verzet, de instemming der regering te verwerven; de Contact-Commissie deed dat omdat zij het van groot belang achtte dat alle semi-militaire groepen, ook die welke uit communisten bestonden of waarin communisten veel invloed hadden, via de Driehoek onder prins Bernhard zouden komen te ressorteren. 'CC verzoekt', aldus het desbetreffende telegram¹, 'omgaand telegrafisch bevel om leiding acties opperbevelhebber' (daarmee werd prins Bernhard bedoeld) 'in volle omvang te stellen in handen van Driehoek Knokploeg-Raad van Verzet-Ordedienst te Amsterdam.'

BI gaf dit telegram aan het BBO door en het BBO nam contact op met minister van Lidth en met prins Bernhard (die zich sinds 6 september in België bevond). Alle betrokkenen achtten de situatie in bezet gebied hoogst ondoorzichtig, behoudens dat duidelijk was (ook enkele BI-agenten hadden dat gerapporteerd) dat er grote verdeeldheid heerste. Het BBO had Thijssen tot de min of meer centrale figuur in het gewapend verzet gemaakt, op 8 september had van Bijnen zich er van vergewist of in de taakverdeling tussen KP, RVV en OD wijziging was gekomen – handelde men nu wijs door *boven* de KP en de RVV een in Amsterdam bestaande Driehoek te plaatsen? Besloten werd, dat voorlopig niet te doen. Er gebeurden drie dingen. Ten eerste hield van Lidth op 12 september in de middaguitzending van Radio Oranje een korte toespraak waarin hij er bij 'alle vaderlanders die een werkzaam aandeel zullen nemen in de taak die voor de Binnenlandse Strijdkrachten is weggelegd', op aan drong, 'gezamenlijk het vaderland te dienen ... met terzijdestelling van persoonlijke gevoelens'; ten tweede werd in de avonduitzending van Radio Oranje een boodschap van de prins uitgezonden waarin hij 'zekere geheime organisaties welke namen ik om redenen van veiligheid niet kan noemen', doch die 'reeds geautoriseerd (zijn) om de ten uitvoerlegging van mijn bevelen te organiseren', gelaste elkaar te helpen 'met de uitvoering van de ontvangen opdrachten'; en ten derde ging, ook op de 12de, het volgende telegram naar de Contact-Commissie uit:

'Naar aanleiding van diverse berichten uit Nederland doen wij dringend beroep op aller medewerking om bestaande onenigheid onverwijld te staken. Tot

¹ Tekst: *Eng.*, dl. VII a, p. 320.

DE CONTACT-COMMISSIE GRIJPT IN

nader order wordt aan de leden der Contact-Commissie namens BNS¹ door de regering opgedragen in verschillende centra waar eenheid ontbreekt, commandanten aan te wijzen voor actief verzet, aan wier leiding alle daaraan deelnemende groepen zich hebben te onderwerpen. Indien sommige groepen daartoe niet bereid zijn, worden zij niet beschouwd als deel uitmakend van de Binnenlandse Strijdkrachten. De aangewezen commandanten dienen zoveel mogelijk overleg te plegen met plaatselijke politie-autoriteiten en OD teneinde samenwerking na de bevrijding en handhaving van rust en orde te verzekeren. Verzoeken meedelen . . . aan RVV, OD en KP.²

Uit dit telegram sprak een visie die in strijd was met wat zich in bezet gebied had ontwikkeld, immers: de illegale organisaties kenden wel groepen of afdelingen in bepaalde 'centra' (steden, gewesten of provincies), maar zij waren wezenlijk organisaties die een *eigen nationale* leiding hadden, en een opdracht om het 'actief verzet' per 'centrum' onder één commandant te plaatsen, betekende dus een doorkruising van wat zich in werkelijkheid had ontwikkeld. Afgezien daarvan: hoe kon de Contact-Commissie die de taak had, aan de regering en met name aan de koningin politieke adviezen uit te brengen, in 'centra' als Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Groningen enz. bepalen wie daar commandant van het 'actief verzet' moest worden?

Thijssen en van Bijnen kenden deze telegramwisseling tussen de Contact-Commissie en Londen niet, toen van Bijnen op 13 september niet zonder grote moeite naar Amsterdam reed (hij werd, voorzien van de nodige medische attesten, als z.g. patiënt vervoerd in een Rotterdamse gemeentelijke ziekenauto), waar hij een lang gesprek had met Walraven van Hall (illegale naam: 'van Tuyl'), en wat hij van deze hoorde, schokte hem zo diep dat hij, naar Rotterdam teruggekeerd (weer in de ziekenauto), onmiddellijk contact zocht met Thijssen voor een aangelegenheid zo belangrijk dat daarvoor, zo las deze, 'alles opzij gezet moet worden.'³

Van Bijnen was, legde Thijssen daags na zijn gesprek met deze ('Frank') vast,

'in Amsterdam in contact gebracht met een zekere mijnheer van Tuyl, die hij voordien niet kende . . . Deze mijnheer vertelde hem dat de gevormde combinatie RVV-KP-OD, verder te noemen: de Driehoek, besloten had voor het gehele land op te treden als intermediair tussen de Binnenlandse Strijdkrachten en de bevelhebber van die krachten; dat dit de vorm van eenheid was waartoe prins

¹ De bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten. ² *Enq.*, dl. VII a, p. 320. De laatste zin ontbreekt daar, maar deze komt voor in de tekst van het volledige telegram in RVV, 5 b. ³ Brief, 14 sept. 1944, van L. G. Mulholland aan J. Thijssen (RVV, 1 f).

VAN DOLLE DINSDAG TOT 'MARKET-GARDEN'

Bernhard heeft opgeroepen, dat dit orgaan reeds de nodige burelen voor de speciale taken van de bevelvoering had geschapen en dat dit orgaan overal in den lande de Binnenlandse Strijdkrachten zou gaan organiseren.

De gehele opzet leek Frank vanuit militair oogpunt een monstrum, een voor de bevelhebber onhanteerbare figuur, en de tirade die meneer v. T. afstak, maakte op hem een onaangename indruk. Hij vertelde dus dat deze zaak overweging en overleg met mij behoeft, waarop de heer van Tuyl hem op minachtende wijze zeide dat hij (Frank) er niet op moest vertrouwen met mij te kunnen samenwerken, want dit zou hem toch niet gelukken' –

Thijssen vond dit een 'lasterlijke uiting'. Hij en van Bijnen waren voorts eenstemmig in hun afwijzing van de positie die aan de Top-Driehoek was toegedacht. Samen stelden zij een brief op (de tekst daarvan is niet bewaard gebleven) waarin zij jegens de Contact-Commissie (van Hall had gezegd dat het háár idee was geweest, die Driehoek te vormen) van 'een militair onverantwoorde figuur' spraken¹ die bovendien overbodig was: er wàs al een bevelsinstantie: het Geallieerde opperbevel en prins Bernhard namelijk, en die bevelsinstantie stond met de commandanten van de groepen van de Raad van Verzet en van de Knokploegen in rechtstreeks contact.

Intussen begrepen van Bijnen en Thijssen, toen zij op 14 september overleg pleegden, heel wel dat zij, nu Londen tot samenwerking had opgeroepen en in Amsterdam al een nationaal bevelvoerend orgaan was geschapen, het niet bij een afwijzing konden laten. Van Bijnen stelde aan Thijssen voor dat diens hoofdkwartier en het zijne in één gebouw zouden worden ondergebracht en dat een militair van hoge rang als 'bevelhebber' boven hen beiden zou komen te staan. Van Bijnen noemde ook een naam, vermoedelijk die van generaal Reynders, die begin februari '40 als opperbevelhebber van land- en zeemacht was vervangen door generaal Winkelman (Winkelman was in krijgsgevangenschap afgevoerd maar Reynders woonde nog in Den Haag).

Na afloop van het gesprek met Thijssen ('Lange Jan') zond van Bijnen aan Borghouts die in Eindhoven bericht had ontvangen over de vorming van de Top-Driehoek en dat een 'geschikt denkbeeld' had gevonden², een brief waarin hij o.m. dit schreef:

'Nee, *old man*, dat is nu juist helemaal niet geschikt. Integendeel, het is de heftigste en, naar ik hoop, laatste poging geweest van bepaalde N[ationaal] C[omitée]-kringen om zeggenschap te krijgen in bepaalde zaken die hen niet raken.

¹ J. Thijssen: 'Verslag', 15 sept. 1944. ² Dat bericht was naar Eindhoven gebracht door Chris Navis, een van de adjudanten van Six. Mede teneinde zo spoedig mogelijk in contact te komen met prins Bernhard, had Six op 10 september Navis opgedragen,

'OOK LANGE JAN VERDOMT HET'

Let wel, ik maak geen bezwaar tegen overleg en samenwerking met OD en RVV. Integendeel. Ikzelf heb b.v. vandaag voorgesteld de HK's¹ van RVV en KP in één gebouw onder te brengen. Ik heb ook voorgesteld, een bepaalde man hier in Nederland, een bekende figuur, het bevelhebberschap over onze beide organisaties aan te bieden . . . Maar ik weiger *positief* om een lichaam te erkennen als bevelvoerend, waarin opgenomen een OD-man, wiens taak eerst later begint. Het komt hierop neer: tussen het bevelvoerend orgaan, A [llied] H [igh] C [ommand], en de executieve RVV en KP zou een lichaam ingeschakeld moeten worden dat de bevelen beoordeelt. Een militair monstrum van de eerste rang dus. Bovendien zou hierin, bij meningsverschil tussen KP en RVV, de stem van OD, d.w.z. van een groep die de verzetsmentaliteit *totaal* mist, beslissend kunnen zijn. Ik verdom het. En wat meer zegt: ook Lange Jan . . . verdomt het. Dat hebben we de heren in een gezamenlijk schrijven gemeld en laat ze nu maar . . .²

Ja, maar zo Thijssen het al 'verdomde', de Raad van Verzet deed dat bepaald niet. Daags na zijn gesprek met van Bijnen ontving Thijssen een missive, afgezonden door een van de leden van de Raad, Johan Doorn, die schreef dat 'het afzonderlijk opereren van grotere groepen verwarrend werkt', dat het dus van belang was 'door samenbundeling van RVV, OD en KP te komen tot een soort landelijk commando, bestaande uit drie stemgerechtigde leden', en dat behalve hijzelf ook alle andere leden van de Raad van Verzet (Couvée, van der Gaag en Wagenaar³) met die opzet

zich naar Eindhoven te begeven, hetgeen, doordat er zo weinig treinen reden, niet gemakkelijk was. Navis kwam op de 11de in Eindhoven aan met een brief van Six, sprak er met de gewestelijke commandant van de OD en deze voerde op de 13de een gesprek met Borghouts en Hoekstra waar allerlei afspraken werden gemaakt voor wat onmiddellijk na de bevrijding diende te geschieden. Niet lettend op de bevoegdheden van het Militair Gezag en evenmin op het Persbesluit van de regering dat op 8 september door Radio Oranje was bekendgemaakt (krachtens dat besluit moesten dagbladen die na 1 januari '43 waren doorgedaan te verschijnen, na de bevrijding voorlopig verdwijnen), kwamen zij o.a. overeen dat in Eindhoven twee dagbladen zouden mogen verschijnen: het *Eindhovens Dagblad* en *Het Dagblad van het Zuiden*; het *Eindhovens Dagblad* was in '41 opgeheven, maar *Het Dagblad van het Zuiden* had de publicatie na 1 januari '43 voortgezet en had veel aanstoot gewekt; het zou evenwel 'onder de vroegere naam' (*Eindhovense en Meierijse Courant*) 'en met de nieuwe directie' mogen verschijnen – die directie was al gevormd. (GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 103)

¹ Hoofdkwartieren. ² Brief, 14 sept. 1944, van J. A. van Bijnen aan J. J. F. Borghouts (LO/LKP, 4 C). ³ Wagenaar zei aan de Enquêtecommissie dat van der Gaags toezegging tot medewerking aan de Driehoeksvorming door de Raad van Verzet was goedgekeurd in een vergadering waar Thijssen en hijzelf afwezig waren (*Enq.*, dl. VII c, p. 481); die vergadering moet dan gehouden zijn tussen 8 en 14 september – op de 14de was Wagenaar met de Driehoeksvorming 'accord'.

'accord' waren gegaan, 'daar wij het grote nut van dit hanteerbaar apparaat terdege inzien. Vanzelfsprekend blijft iedere beweging zijn eigen organisatie houden.' Doorn verzocht Thijssen dringend, 'zo spoedig mogelijk naar Amsterdam te komen.'

Thijssen weigerde.

Hij deed zijn beklag aan Londen. De Contact-Commissie, zo telegrafeerde hij aan BI², kon voor 'civiele doeleinden' wel 'duidelijke resultaten' bereiken, maar 'thans gaan Contact-Commissie en contactmannen van toppen der verzetsorganisaties die door ontwrichting van het verkeer' (er reden steeds minder treinen) 'niet meer samen kunnen komen, zich tevens bezighouden met gevechtsleiding en militaire organisatie en operaties en trachten uitgebreid orgaan te scheppen tussen afdelingscommandanten' (de commandanten van de 'afdeling'-RVV en de 'afdeling'-KP) 'en opperbevel met beroep op bevolen eenheid. Wij achten dit een militair monstrum en hebben de genoemde personen doen weten dat militaire eenheid reeds verkregen is.'

Dit betoog kwam te laat. Gelijk vermeld, had de regering namens prins Bernhard op 12 september de Contact-Commissie telegrafisch opgedragen, 'in verschillende centra waar eenheid ontbreekt, commandanten aan te wijzen' – de Contact-Commissie zag dit telegram dat zij twee of drie dagen later gedecodeerd voor zich had liggen, als een goedkeuring van de opzet van de Top-Driehoek, zij het dat er, zo meende zij, óók een *landelijke* commandant moest komen (daarover had Londen gezwegen). De Top-Driehoek kreeg een andere naam: 'Delta-Centrum'. Dat Centrum nam contact op met Sanders die, onder de indruk van het feit dat er sprake was van een beslissing zowel van de regering als van prins Bernhard, zijn verzet opgaf; gevolg was, dat door de kanalen van de Centrale Inlichtingendienst op 16 september twee mededelingen van 'Delta-C' uitgingen³: mededeling no. 1 'aan KP, OD, RVV en alle andere ondergrondse organisaties en haar regionale en plaatselijke vertakkingen', waarin gezegd werd dat het 'Delta-Centrum' 'met ingang van heden' functioneerde, dat de KP, de OD en de RVV 'met spoed gewestelijke, districts- en plaatselijke driehoeken' moesten vormen en dat 'alle ondergrondse organisaties zich voor actieve verzetshandelingen' dienden te 'onderschikken aan Driehoeksbevelvoering'; en mededeling no. 2, louter gericht aan de Top-KP en aan de Raad van Verzet, waarin de inhoud van

¹ Brief, 14 sept. 1944, van J. Doorn aan J. Thijssen (RVV, 1 f). ² Tekst van het telegram d.d. 15 sept. 1944 in Vollgraff: 'Overzicht telegrammen', p. 58-59. ³ Beide stukken in RVV, 5 b.

HET 'DELTA-CENTRUM' KOMT TOT STAND

het regeringstelegram werd weergegeven met daaraan toegevoegd: 'Contact-Commissie draagt KP (resp. RVV) in verband hiermede op: subordinatie aan Driehoeksbevelvoering. Delta-Centrum verlangt onmiddellijk overeenkomst gevolmachtigd afgevaardigde KP (resp. RVV) voor bevelvoering Delta-C.'

Dat betekende dat Thijssen en van Bijnen desgewenst plaats konden nemen in de Top-Driehoek, maar dan wel naast een OD'er. Wagenaar drong er bij Thijssen op aan, onmiddellijk naar Amsterdam te komen – Thijssen weigerde. De Top-KP oefende dezelfde aandrang op van Bijnen uit en dat deed ook Pruys, op dat moment nog voorzitter van het Centraal Bureau van de LO – van Bijnen weigerde óók. 'Hij verwachtte niets van de Delta', vertelde Scheepstra aan de Enquêtecommissie, 'en vond het een praatcollege. Hij heeft daarop de heer Pruys van de LO die hem bezocht, en de eerste de beste KP'er die hij te pakken kreeg' (A. G. Kloots, een inspecteur van politie uit Vlaarding, een van de naaste medewerkers van van Bijnen en dus bepaald niet 'de eerste de beste'), 'gezegd dat zij maar zitting in de Delta moesten nemen voor de LKP'¹ – twee 'gevolmachtigd afgevaardigden' dus. Inderdaad, in Amsterdam was inmiddels vastgesteld dat het Delta-Centrum als beleidsorgaan uit zes personen zou bestaan: twee voor de Knokploegen, twee voor de Raad van Verzet, twee voor de OD. Voor de Knokploegen werden dat dus Pruys en Kloots, voor de RVV werden het Doorn en van der Gaag en voor de OD Six en Caljé.

Het kan zijn dat dit meer uitgebreide Delta-Centrum pas op of kort na de dag van de grote luchtlandingen (zondag 17 september) ging opereren; op Thijssen en van Bijnen hadden die luchtlandingen in elk geval het effect dat zij, beseffend dat de door hen geleide sabotageoperaties nu voor de Geallieerde legers van extra-grote betekenis zouden zijn, minder dan ooit bereid waren, hun commandoposten in Rotterdam te verlaten om in Amsterdam zitting te nemen in 'een praatcollege' dat vermoedelijk nauwelijks van de grond zou komen: het einde van de bezetting leek die zondag opnieuw op handen.²

¹ Getuige L. Scheepstra, *Eng.*, dl. VII c, p. 215. ² Dat men althans in een deel van de illegaliteit niet te zwaar tilde aan het feit dat de Geallieerden na 4 september geen belangrijke terreinwinst boekten, mag men afleiden uit 'Mededelingen no. 11' van het Centraal Bureau van de LO waarin verslag werd gedaan van een vergadering van LO-vertegenwoordigers uit alle provincies die vermoedelijk op 13 of 14 september plaatsvond. 'We hopen', schreef het Centraal Bureau, 'dat dit het laatste Topverslag is in het bezet gebied. Moge het volgende verslag in de Nederlandse pers via de PTT in uw brievenbus fladderen.' (LO/LKP, 1 A)

Londen

In de loop van Dolle Dinsdag werd in Londen duidelijk dat de berichtgeving van de vorige avond: dat de Geallieerde troepen de Nederlandse grens zouden hebben overschreden en dat Breda zou zijn bevrijd, ietwat voorbarig was geweest – 'ietwat', schrijven wij, want er werd verwacht en door allerlei Britse instanties ook te verstaan gegeven dat de Geallieerde opmars naar Nederland zeer spoedig zou worden hervat. Gerbrandy hield op woensdagochtend een persconferentie in het *Ministry of Information* over de terugkeer-wetgeving der regering – 'een afscheidstoespraak', zei hij, waarin hij Engeland dank bracht voor de verleende gastvrijheid¹; vervolgens bracht hij samen met van Kleffens een afscheidsbezoek aan de Britse *Foreign Secretary*, Anthony Eden, zulks op diens verzoek; de predikant van de Nederlandse Hervormde Gemeente, ds. J. van Dorp, werd die dag door 'een Nederlandse generaal' (vermoedelijk was dat van Oorschoot) ingelicht dat 'het Britse ministerie' (wij nemen aan: het *War Office*) telefonisch had meegedeeld, 'dat onze troepen Amsterdam al voorbij zijn'. 'Zou ik dan aanstaande zondag dankdienst kunnen houden', vroeg van Dorp. 'Ik zou zeker de nodige maatregelen treffen', luidde het antwoord en de predikant liet meteen voor die dienst vijfhonderd speciale liturgieën drukken (hij kon ze spoedig weggooien).²

'Iedereen wordt hoe langer hoe zenuwachtiger', schreef van Lidth die woensdagavond in zijn dagboek. 'Iedereen wil bij het scheiden van de markt een hogere rang hebben! Iedereen denkt dat hij morgen weggaat'³ – de enige die toen al wás weggegaan, was prins Bernhard. De datum van zijn vertrek vermeldde wij al: 6 september.

Vergezeld van verbindingsofficieren van het Bureau Inlichtingen, het Bureau Bijzondere Opdrachten (kapitein de Graaf) en de *Special Operations Executive*, van kapitein mr. P. Th. Six (wiens functie, zo noteerde van Lidth, was 'een oogje in het zeil (te) houden'⁴), van een uit enkele Nederlandse *Commandos* bestaande lijfwacht en van twee Britse sergeanten die voor het radiocontact met Londen zouden zorgen, vloog de prins op 6 september naar het Continent. Hij landde in Noord-Frankrijk maar hij had in de drie transporttoestellen die hem en zijn gezelschap vervoerden, twee *jeeps* meegenomen, zodat hij vrijwel onmiddellijk naar de omgeving van Brussel kon rijden. Na daar eerst korte tijd in een Brits tentenkamp gastvrijheid te hebben genoten, kreeg hij 'Het Steen', het

¹ Radio Oranje, 6 sept. 1944. ² J. van Dorp: *Het licht achter de muur* (1946), p. 233-34. ³ Van Lidth: 'Dagboek', 6 sept. 1944. ⁴ A.v., 10 sept. 1944.

oude kasteel van Rubens, als kwartier toegewezen en vervolgens, begin oktober, het landhuis 'Wittouck' dat in het Soniënbos bij Brussel is gelegen; het was de verblijfplaats geweest van de Belgische fascistenleider Léon Degrelle (in die tijd officier in de *Waffen-SS*) – Degrelle had, vertelde de prins later, in 'Wittouck' niet méér achtergelaten dan 'twee paar zijden lakens en een welvoorziene wijnkelder.'

Drie dagen na aankomst op het Continent, op 9 september dus, bracht de prins een bezoek aan Montgomery. Hij gaf hem de inlichtingen door die hij uit Londen van BI had ontvangen alsmede wat hij sinds zijn aankomst had vernomen van enkele boodschappers uit Noord-Brabant. 'De Duitsers vluchten als hazen uit Nederland weg', zei hij (dat had hij inderdaad gehoord, maar het was niet juist). 'Daarop', zo vertelde de prins later aan Alden Hatch, 'zette Montgomery zijn moeilijkheden uiteen. Zijn bevoorrading was ver ten achter geraakt, zijn tanks konden niet verder bij gebrek aan benzine en de munitievoorraden waren bijna uitgeput.' Dat kon de prins niet overtuigen; zijn opvatting was dat Montgomery 'heel Nederland in één of twee dagen (had) kunnen bevrijden door gebruik te maken van parachutisten, want de Duitsers waren gedemoraliseerd'² – inderdaad, dat had kort voor en op Dolle Dinsdag voor een deel van de Duitsers gegolden, maar op 9 september hadden de bezetter en de *Wehrmacht* zich in ruime mate hersteld. Gaan wij te ver met te veronderstellen dat Montgomery in dat eerste gesprek van de prins de indruk kreeg dat hij veel te ongeduldig en de prins van Montgomery dat hij veel te voorzichtig was? Die twee lagen elkaar niet; dat zou later nadelig blijken voor hetgeen de prins ten behoeve van de Binnenlandse Strijdkrachten in het bevrijde Zuiden wilde bereiken.

Op die 9de september waarop de prins met de Britse *Field Marshal* sprak, arriveerde prinses Juliana per vliegtuig in Engeland. Haar had haar moeder doen weten dat het met het oog op de naderende bevrijding van Nederland wenselijk was dat zij Canada zo spoedig mogelijk verliet.

Nogmaals één dag later, 10 september, vertrok uit Londen op verzoek van *Shaef* een eerste contingent van twaalf Militair Gezag-officieren onder leiding van de sous-chef van de staf, Posthumus Meyjes, naar Brussel – het beschikte noch over transportmiddelen noch over schrijfmachines. Het contingent bestond uit officieren die de secties waarin de staf van het Militair Gezag was ingedeeld, vertegenwoordigden. Op 12 september arriveerden in Brussel veertig andere MG-officieren, groten-

¹ M. Brave-Maks: *Prins Bernhard in oorlogstijd* (1962), p. 121. ² Alden Hatch: *Prins Bernhard. Zijn plaats en functie in de moderne monarchie* (1962), p. 141.

deels bestemd om in bevrijde provincies, districten of gemeenten als militair commissaris op te treden. Diezelfde dag ondertekende Kruls in Londen (hij was op 11 september bij koninklijk besluit tot Chef-Staf Militair Gezag benoemd en zou spoedig naar Brussel vertrekken) niet minder dan 29 'verordeningen' van het Militair Gezag die wereldkundig gemaakt moesten worden in een alsnog te drukken *Publicatieblad van het Militair Gezag*; als aanvulling op de wetsbesluiten der regering regelden die verordeningen een groot aantal aspecten van het leven in het alsnog te bevrijden Nederland: burgerlijke diensten konden gevorderd worden, bewaringskampen moesten worden ingericht, een avondklok kon worden ingesteld, men moest de wapens inleveren, men mocht geen valse geruchten verspreiden, voor openbare vergaderingen moest zeven dagen tevoren verlof worden gevraagd, berichtenverkeer met het buitenland mocht alleen via de PTT plaatsvinden (en zou dus gecensureerd kunnen worden), er kwam één politie, de procureurs-generaal bij de gerechtshoven kregen hun bevoegdheden als fungerend directeur van politie terug, vreemdelingen kwamen onder politietoezicht te staan, in het grensgebied zou men voortaan pasjes nodig hebben, de in bezet Nederland geldende regelingen op het gebied van de prijsbeheersing werden gehandhaafd, het MG zou nieuwe distributiebonkaarten uitgeven, enzovoort, enzovoort. Waarlijk, de staf van Kruls had in Londen niet stilgezeten!

Maar ook de ministers legden nu de laatste hand aan talrijke wetsbesluiten. Niet minder dan 27 waren er vastgesteld op 4 september – vóór de 17de september geschiedde hetzelfde met nogmaals 50 waaronder het Tijdelijk persbesluit, het Buitengewoon besluit werkloosheidsverzekering (er werd een algemene, verplichte werkloosheidsverzekering ingevoerd), het Besluit tijdelijke persoonsbewijzen, het Besluit beperking rechtsverkeer (alle rechtsverkeer met 'vijandelijk gebied', economisch verkeer inbegrepen, werd verboden), het Besluit rechtsherstel ontslagen ambtenaren, het Besluit bezettingsmaatregelen (reeksen Duitse verordeningen werden geannuleerd), het Tribunaalbesluit, het Tijdelijk telegraaf-, telefoon- en radiobesluit (de radio-omroep werd niet aan de omroepverenigingen teruggegeven en voorshands aan het Militair Gezag toegewezen) en tal van economische en financiële wetsbesluiten. Voorts stelde Burger, minister van binnenlandse zaken, aan Kruls een geheim koninklijk besluit ter hand waarin voor alle provincies werd bepaald wie er als commissaris der koningin zouden gaan optreden, in Utrecht Bosch van Rosenthal (zulks geheel volgens de wens van de koningin), in Groningen *niet* Linthorst Homan (in '40-'41 lid van het Driemanschap van de Nederlandse Unie) en in Zeeland *niet* jhr. mr. W. J. Quarles van

Ufford (deze had in '40 in de provincie een deel van zijn gezag verloren doordat hij op de avond van 14 mei overhaast uit Middelburg naar Zeeuws-Vlaanderen was vertrokken); in Groningen zou E. H. Ebels, gewezen gedeputeerde en nu provinciaal voedselcommissaris, de plaats van Homan, in Zeeland jhr. mr. A. F. C. de Casembroot, de burgemeester van Westkapelle, later 'bestuursraad' (gedeputeerde) van Zeeland die in '43 zijn functie had neergelegd en van wie bekend was dat hij als OD'er actief aan het illegale werk had deelgenomen, de plaats van Quarles innemen. Onder diegenen die Burger als commissaris der koningin wilde bevestigen of benoemen, waren overigens enkelen, jegens wie bij de illegaliteit in de betrokken provincies ernstige bezwaren bestonden, maar dat wist men in Londen niet; noch de Contact-Commissie der illegaliteit noch het College van Vertrouwensmannen was geraadpleegd. Toen Burger op 5 september zijn geheim koninklijk besluit aan de koningin voorlegde, mocht hij overigens aannemen dat voor zodanige raadpleging de tijd ontbrak.

★

Wat vernam de bevolking in bezet gebied van 6 tot 16 september uit de Londense radio?

Radio Oranje en het Nederlands Nieuws van de *BBC* zonden op 6 en 7 september vrij uitvoerige teksten uit over de bijzondere staat van beleg en het Militair Gezag, op 8 september werd de voornaamste inhoud van het Persbesluit weergegeven en op 9 september werd meegedeeld dat in bevrijd Nederland nieuwe muntbiljetten en nieuwe zilveren munten in circulatie zouden komen. Het was allemaal nuttige informatie maar zij was onvermijdelijk kort en mede gezien het feit dat de meeste Nederlanders niet meer naar de radio konden luisteren, bleef bij de bevolking in bezet gebied het beeld van wat het Militair Gezag nu wel of niet zou mogen doen, rijkelijk vaag.

De onjuiste informatie die op maandagavond 4 september was gegeven, werd na enkele dagen gecorrigeerd: tot Breda, zo werd te verstaan gegeven, waren hoogstens verkenners doorgedrongen die zich hadden moeten terugtrekken: 'de Geallieerden', zei ik op vrijdagavond 8 september in mijn weekoverzicht voor Radio Oranje, 'zijn door de snelheid van hun eigen opmars verrast.' 'Geallieerde troepen', aldus op 10 september Robert Kiek, de oorlogsverslaggever van het Algemeen Nederlands

Persbureau (Londen), 'hebben nog nergens de Nederlandse grens overschreden.' Uit het nieuws van de dagen die volgden, bleek dat de *Wehrmacht* aan en bij het Albertkanaal en vervolgens bij het Kempenkanaal sterke weerstand bood. Juist evenwel door het feit dat de aandacht van de bevolking in bezet gebied alsook van de Nederlanders in Londen op die streek bezuiden Noord-Brabant was geconcentreerd, kwam het als een grote verrassing dat Radio Oranje en de *BBC* op vrijdag 15 september bekend konden maken dat Maastricht was bevrijd.

Maastricht bevrijd

De transportcrisis welke wij eerder beschreven, had een deel van het Amerikaanse Eerste Leger in België enkele dagen tot stilstand gebracht en toen het op 8 september Luik bevrijdde, was het niet in staat terstond met kracht naar de *Westwall* op te rukken. Na enkele dagen trok een eerste gevechtsgroep met tanks oostwaarts, een tweede noordwaarts. Die eerste passeerde op 12 september bij Eupen de Duitse grens, de tweede overschreed op de namiddag van diezelfde dag de Nederlandse, waar Noorbeek en Mheer (die iets ten oosten van Eysden zijn gelegen) de eerste Nederlandse gemeenten werden waar men de Amerikanen kon verwelkomen. Die waren bezig met twee colonnes Zuid-Limburg binnen te dringen; de ene die Noorbeek en Mheer passeerde, trok door naar Gulpen, de andere volgde de straatweg van Luik via Eysden naar Maastricht, trok op de avond van de 12de door Eysden en drong in de namiddag van de 13de tot Wijk door dat op de oostelijke Maasoever tegenover Maastricht gelegen is. Om drie uur waren er door een *Sprengkommando* de drie Maasbruggen opgeblazen: de spoorbrug, de oude St. Servaesbrug en de nieuwe Wilhelminabrug.

Door de vernieling van deze bruggen (een groot deel van de bevolking uit de bij de bruggen gelegen volksbuurten had een schuilplaats gezocht in de daartoe ingerichte grotten van de St. Pietersberg) viel een verbinding weg die voor het doorgeven van spionageberichten uit geheel Nederland van grote betekenis was gebleken. In de nacht namelijk van 12 op 13 september had Sanders via het telefoonnet van de Centrale Directie van de PTT waarvan hij clandestien gebruik maakte, het nummer gedraaid van de marechasseekazerne in Eysden en hij had daar, na uitgelegd te hebben wat zijn bedoeling was, na enkele uren een *Intelligence*-officier van het Amerikaanse Eerste Leger aan de telefoon gekregen die onmid-

dellijk begreep van welke waarde deze verbinding kon zijn. Alles wat bij de CID aan berichten binnenkwam, werd nu doorgegeven: berichten over Duitse troepenverplaatsingen, de kaartcoördinaten van de plaatsen in Wassenaar waar de Duitsers sinds enkele dagen hun V-2's lanceerden (die werden prompt gebombardeerd) en gegevens over de binnenlandse toestanden. Sanders zei dat hij graag prins Bernhard aan de telefoon kreeg – men gaf zich daar reeds moeite voor toen de verbinding verbroken werd: de telefoonkabel was bevestigd aan het dek van een van de Maastrichtse bruggen en die bruggen gingen de lucht in.¹

Illegale werkers in Maastricht hadden getracht, dat opblazen te voorkomen maar zij beschikten daartoe over te weinig wapens, zij het dat het, schijnt het, wel gelukt is, de ontstekingskabel naar een van de ladingen aan de St. Servaesbrug door te snijden, zodat deze brug minder grondig vernield werd dan de Wilhelminabrug. Desniettemin moesten de Amerikanen op de ochtend van de 14de met stormboten de Maas oversteken – de *Wehrmacht* bood geen weerstand en de enige Duitsers die men in Maastricht aantrof, waren drie 'SD'-employé's die nog bezig waren, de papieren van de *Aussenstelle* te verbranden. 's Middags om half drie arriveerde Kiek in de eerste bevrijde Nederlandse stad. 'Maastricht was', zo legde hij vast in een reportage welke daags daarna door Radio Oranje werd uitgezonden, 'gisteren een oranje-zee. Meisjes droegen oranje-rokken . . . mannen hadden oranje-sjerp en, fietsen waren met oranjebloemen versierd als was het een bloemencorso. Oranjewimpels hingen in de straten en op het Vrijthof brulde een deinende menigte om de paar

¹ Toen Maastricht eenmaal was bevrijd, kreeg ook de groep-'Albrecht' telefoonverbinding met de Amerikaanse *Intelligence*, nl. via het dienstnet van de Provinciale Limburgse Electriciteitsmaatschappij. 'Het grote moment', aldus *Albrecht meldt zich*, 'waarnaar de groep al maanden had uitgezien, was aangebroken! Enthousiast werd deze tijding door alle medewerkers in bezet gebied ontvangen . . . Van de telefoon ging een haast magische invloed uit.' (*Albrecht meldt zich*, p. 95)

Met Eysden werd uit Duits-bezet gebied nog een tweede telefonische verbinding onderhouden, uit Hoensbroek namelijk waar men op de 11de had geconstateerd dat de lijn naar Eysden niet was verbroken. Via deze lijn kwamen ir. A. Paulen, een ingenieur van de Staatsmijnen, en onmiddellijk na hem ir. C. Nicolas, OD-commandant van het district-Mijnstreek, met de Amerikanen in contact. Op de 13de ging dit contact (het was inmiddels naar Wijk verlegd en verliep toen via het dienstnet van de electriciteitsmaatschappij) verloren doordat een brug over de Geul waar de telefoonkabel onder liep, door de Duitsers was opgeblazen. Voordat dit geschiedde, had ir. Paulen zich bereid verklaard, door de Duitse linies te gaan teneinde de Amerikanen alle mogelijke inlichtingen te geven over de mijnstreek, speciaal over de Duitse strijdkrachten en verdedigingswerken aldaar. Deze tocht slaagde. Als gids verleende Paulen de Amerikanen voorts belangrijke hulp.

seconden 'Leve Wilhelmina' – het was alles niet onjuist maar de toespitsing op symptomen van wat in normale tijden als ietwat brood-dronken 'Oranjelol' was bestempeld, wekte weerstanden bij een deel van de illegale pers waarop wij in deel 10 b terugkomen.

Het arresteren van de in Maastricht achtergebleven NSB'ers en andere 'foute' elementen (de NSB-commissaris van de provincie, graaf d'Ansembourg, was enkele dagen eerder gevlucht) werd door groepen uit de bevolking alsook door de politie ter hand genomen. Binnen vier-en-twintig uur werden er ca. vierhonderd gearresteerd (op hun behandeling komen wij in dit deel nog terug), 'doch er heeft', aldus de militaire commissaris voor Limburg, majoor mr. C. W. A. Schürmann, die nog op de 14de in Maastricht arriveerde, 'nergens enig bloedvergieten plaatsgevonden.'¹ Voorts waren verscheidene 'Moffenmeiden' gegrepen die men volledig had kaalgeschoren of zodanig geschoren dat de overgebleven stoppels een hakenkruis vormden.

Het kwam in Maastricht tot tekenende conflicten op gezagsgebied. De districtscommandant van de OD was er zeker van dat *hij* conform de aanwijzingen welke van het OD-hoofdkwartier in Amsterdam waren ontvangen, het militair gezag diende te gaan uitoefenen, maar er had zich naast de OD een door een beroepskapitein geleide groep gevormd welke meende gerechtigd te zijn dat gezag in handen te nemen. Al vóór de bevrijding waren de OD en de kapiteinsgroep met elkaar in botsing gekomen – een oud-wethouder had toen bemiddeld en met veel moeite bereikt dat de kapitein zich terugtrok. De OD-districtscommandant had op de 14de de aanplakbiljetten gereed liggen waarmee de OD zich als drager van het militair gezag zou presenteren (aan de Maastrichtenaren die NSB'ers gingen ophalen, liet hij OD-armbanden uitreiken) – nage-noeg het eerste wat majoor Schürmann te doen kreeg, was de OD te verbieden, die biljetten te laten aanplakken. Ten aanzien van het burgerlijk bestuur wist Schürmann wat hem te doen stond, want wie in Maastricht commissaris der koningin resp. burgemeester zou worden, was niet twijfelachtig: dat waren van Sonsbeeck resp. jhr. mr. W. Michiels van Kessenich, beiden in '41 door de bezetter terzijde geschoven.

¹ C. W. A. Schürmann: 'Eerste verslag, 14–18 sept. 1944, van de militaire commissaris voor Limburg' (18 sept. 1944), p. 3 (MG, geheim archief, 204).

Opnieuw Londen

Op vrijdagmiddag 15 september gaf *Shaef* het bericht van de bevrijding van Maastricht vrij. Radio Oranje wijdde er nagenoeg de gehele avond-uitzending aan; men kon er in luisteren naar de al genoemde reportage van Kiek die, wetend dat 'Market-Garden' spoedig van start zou gaan, zich optimistisch uitliet: 'Begon van Alkmaar de victorie, van Maastricht begint de bevrijding.' Groot was de vreugde bij de koningin en de ministers: er zat dus weer schot in de operaties! Zaterdagmiddag zond de regeringsomroep een aan de bevolking van Maastricht en Eysden gerichte mededeling van Gerbrandy 'namens de volledige ministerraad' uit: 'Volgt alle aanwijzingen die Militair Gezag en overheid u geven', heette het daarin.

Burger had de behoefte, daar nog iets aan toe te voegen en daarmee vooral de positie van de burgemeester van Maastricht te versterken. Als minister van binnenlandse zaken sprak hij hem via Radio Oranje rechtstreeks toe, vooral wijzend op het Persbesluit, maar, zei hij, veel algemener: 'Ik verzoek u, mijnheer de burgemeester, de leiding wederom in handen te willen nemen... en ik moge u bij deze machtigen, die dringend noodzakelijke beslissingen te nemen, waaromtrent overleg niet kan worden afgewacht.' Met de positie van het Militair Gezag had Burger geen rekening gehouden; hij had burgemeester Michiels ook niet duidelijk gemaakt dat deze, was dat nodig, de aanwijzingen van de militaire commissaris had op te volgen. In die zin had hij dus een koers gevolgd welke afweek van die van het kabinet. Gerbrandy had zijn tekst tevoren niet gezien – Burger was er in afwijking van de geldende, ook hem bekende regels (als voor Radio Oranje verantwoordelijk minister diende Gerbrandy alle ministeriële toespraken tevoren te zien), in geslaagd, rechtstreeks toegang te krijgen tot de microfoon; Gerbrandy nam hem dat kwalijk. Overigens, zo stellen wij ons voor, stond de minister-president speciaal op die zaterdag niet te lang bij de zaak stil; van Lidth en hij wisten dat het op zeer korte termijn tot een grote poging van de Geallieerden zou komen om heel Nederland te bevrijden (ter opvulling van de laatste wettelijke lacunes was het kabinet vrijdagavond bijeen gekomen om op die avond en in de daarop volgende nacht nog een gehele reeks wetsbesluiten definitief vast te stellen) – Gerbrandy was er vast van overtuigd dat die poging zou gelukken.

In Brussel waren ook de oorlogscorrespondenten ingelicht en de Geallieerde censuur vond er goed dat zij in hun geschreven en gesproken bijdragen duidelijk zouden zinspelen op wat op handen was. 'Het geduld

VAN DOLLE DINSDAG TOT 'MARKET-GARDEN'

van u in Nederland', aldus Kiek in een zaterdagavond door Radio Oranje uitgezonden bijdrage, 'zal niet veel langer op de proef worden gesteld . . . Een grote slag kan nu zeer spoedig worden verwacht. De Duitse disposities zijn chaotisch' (dat waren zij op dat moment niet meer). 'Dat feit is van het grootste belang, want daardoor zullen de Geallieerden in de komende dagen sneller hun grote stoot' (hij bedoelde de stoot naar het Ruhrgebied) 'kunnen doordrukken en nog sneller Nederland kunnen bevrijden.'

Persoonlijk uitte ik mij die avond gereserveerder. Van de komende luchtlandingen wist ik niets af¹ maar uit het oorlogsverloop sinds Dolle Dinsdag had ik de conclusie getrokken dat de *Wehrmacht* sterker was dan *Shaef* kennelijk aannam. Dat het Britse Tweede Leger nu aan de grens van Noord-Brabant werd geconcentreerd, noemde ik 'goed nieuws',

'maar het moet ons niet de ogen doen sluiten voor het feit dat in de afgelopen veertien dagen wel aan ieder duidelijk moet zijn geworden: de Duitsers zijn vastbesloten, Noordwest-Duitsland te verdedigen in Nederland. Zij willen de Duitse grens van Emmerik tot Emden verdedigen bij en op de linie van onze grote rivieren: Maas, Waal en Rijn. Zij willen de Geallieerden het gebruik ontzeggen van de havens Antwerpen en Rotterdam. Zij willen Nederland be-noorden de rivieren maken tot noordwestelijk bastion van de vesting Duitsland.

Zal hun dat gelukken?

Dat hangt volkomen af van de Geallieerde plannen – plannen die geheim zijn en ook mij onbekend. Maar de campagne in het Westen heeft zoveel verrassingen gezien . . . dat men van te voren niet behoeft aan te nemen dat het Duitse plan met betrekking tot Nederland niet zal worden doorkruist door Geallieerde verrassingen. Bewaart uw vertrouwen in het strategisch kunnen van Eisenhower en Montgomery –

maar juist tussen die twee generaals hadden zich bij de gehele opzet van 'Market-Garden' ernstige meningsverschillen voorgedaan.

¹ Mij was wel daags na 'Dolle Dinsdag', op 6 september dus, door de verbindingsman van Radio Oranje met de *Psychological Warfare Division* van *Shaef* (eerder met de Britse *Political Warfare Executive*), Cecil de Sausmarez, meegedeeld dat het binnen enkele uren of dagen tot een Geallieerde luchtlanding bij Rotterdam zou komen. Die mededeling (welke ik natuurlijk in verband bracht met Eisenhowers oproep aan de bevolking van Rotterdam) gaf mij de indruk dat aan de operationele *security* aan Geallieerde kant heel wat ontbrak.

‘Market-Garden’ / Spoorwegstaking

Hoe het tot ‘*Market-Garden*’, gekomen is, beschreven wij al in het kort aan het slot van de paragraaf ‘Geallieerde transportcrisis’ in het vorige hoofdstuk. Wij herhalen: van de Geallieerde bevelhebbers was de Britse admiraal Ramsay de enige die in de eerste dagen van september op de vitale betekenis van de havens van Antwerpen en Rotterdam wees – Eisenhower en Montgomery keken louter oostwaarts, met dien verstande dat, terwijl Montgomery (4 september) zijn hart had verpand aan die ene ‘*really powerful and fullblooded thrust towards Berlin*’ waarmee hij vertrouwde het Derde Rijk de doodsteek toe te brengen, Eisenhower niet bereid was, de tevoren vastgestelde strategie waarbij men Duitsland op een breed front zou naderen, volledig op te geven. Montgomery deed toen op 9 september aan de Geallieerde opperbevelhebber weten dat hij in eerste instantie dwars door Nederland Westfalen zou kunnen bereiken, d.w.z. het Ruhrgebied aan de noordkant afsnijden, als hij de beschikking kreeg over één goede haven aan het Kanaal (veel dichterbij dan de Normandische stranden en Cherbourg), over 1000 ton luchttoevoer per dag en over een groot extra aantal militaire vrachtauto’s. Hij moest dus, afgezien nog van een aantal kanalen, over de Maas, de Waal en de Rijn komen – daartoe zou het Eerste Geallieerde Luchtlandingskorps (deel van het Eerste Geallieerde Luchtlandingsleger) worden ingezet dat uit drie divisies bestond, twee Amerikaanse en één Britse.¹

Dat luchtlandingskorps dat meer dan veertigduizend getrainde militairen telde, was een sterke troef in handen van de Geallieerde bevelhebbers. De twee Amerikaanse divisies waren al ingezet in de nacht die aan *D-Day* voorafging – nadien waren zij naar Engeland teruggetrokken en daar opnieuw geformeerd (de verliezen waren aangevuld) en, voorzover nodig, opnieuw uitgerust. Waar zouden die twee Amerikaanse divisies voor de tweede maal en de Britse voor de eerste gedropt worden? Die vraag kwam naar voren, zodra (eind juli) de statische strijd in

¹ Het korps was een *ad hoc*-formatie uit het Eerste Geallieerde Luchtlandingsleger waartoe nog een vierde divisie behoorde, een Britse, die in de nacht van 5 op 6 juni in Normandië was gedropt, alsmede de Eerste Poolse Parachutistenbrigade.

Normandië overging in een bewegingsoorlog. Plan na plan werd ontworpen om het luchtlandingskorps in een zodanig gebied te droppen dat het de verdere operaties van de Geallieerde hoofdmacht belangrijk zou vergemakkelijken. Essentieel was daarbij dat zich, aangezien tanks en zwaar veldgeschut niet gedropt konden worden (het luchtlandingskorps was dus een nogal kwetsbaar geheel), in dat gebied geen Duitse tankformaties zouden bevinden en dat de Geallieerde hoofdmacht het luchtlandingskorps binnen enkele dagen zou kunnen bereiken. Men dacht eerst aan een landing bezuiden Normandië, vervolgens aan een bij Boulogne, daarna aan een benoorden Amiens, ten vierde aan een bij Rijssel, ten vijfde (Brussel was juist bevrijd) aan een bij Luik, ten zesde aan een in Zuid-Limburg. Op 4 september begon men aan plannen voor een landing bij Arnhem, een week later, 11 september ('*the stage is set to deal the enemy a knockout*', schreef de bevelhebber van het luchtlandingsleger, de Amerikaanse *Lieutenant-General* Lewis H. Brereton op die 11de in zijn dagboek¹), werd door de staf van het luchtlandingsleger gewerkt aan niet minder dan tien plannen tegelijk: landingen bij Grave, Nijmegen en Arnhem ('*Market*'), landingen bij de Rijnbruggen van Arnhem tot Wezel, landing op Walcheren, beoosten Aken, bij Keulen, bij Trier, bij Koblenz, bij Saarbrücken, bij Mainz – ja ook voor landingen op vliegvelden bij Berlijn en tegelijk in de buurt van de basis van de *Kriegsmarine* te Kiel werden de eerste plannen ontworpen. Niet al die plannen werden volledig uitgewerkt, maar vijf toch wèl en daaronder waren er drie (de landing benoorden Amiens, die bij Luik en die in Zuid-Limburg) die vóór de 17de september het stadium bereikten waarop de troepen gealarmeerd werden en zich gereed moesten maken om naar de vliegvelden te worden gebracht waar de transportvliegtuigen (voor de parachutisten) en de *gliders* (voor de niet-parachutisten) klaar stonden. Wat de landing op Walcheren betreft, merken wij nog op dat dat geen plan was van Montgomery maar van Eisenhower, en dat Brereton zich er met kracht tegen uitsprak, o.m. er op wijzend dat op Walcheren, dat vol lange staken stond (de '*Rommel-asperges*'), geen *gliders* zouden kunnen landen. Uiteraard hadden met name de gelegenheden waarbij alle militairen van het luchtlandingskorps werden gealarmeerd, een belangrijk psychologisch effect: driemaal kwamen zij in grote spanning te verkeren, driemaal gebeurde er niets. Zij werden er nerveus en balorig van; het kwam tot meer en meer onderlinge vechtpartijen. '*My division*', schreef later gene-

¹ Lewis H. Brereton: *The Brereton Diaries, 3 October 1941–8 May 1945* (1946), p. 340.

raal Urquhart, bevelhebber van de Britse luchtlandingsdivisie, *'was battle-hungry to a degree which only those who have commanded large forces of trained soldiers can fully comprehend. In fact, there were already signs of that dangerous mixture of boredom and cynicism creeping into our daily lives. We were ready for anything'*¹ – dat ongeduld van het Geallieerde luchtlandingskorps (bij de Amerikaanse divisies stond het er niet anders voor dan bij die van Urquhart) vormde een factor die grote druk ging uitoefenen op Eisenhower en Montgomery.

Daar kwam nog een tweede factor bij: de *V-2*'s. De eerste waren, gelijk vermeld, op 8 september gelanceerd uit Wassenaar. Hoeveel zouden er nog volgen? Tien per dag? Honderd? Niemand wist het, maar dat het voor Engeland van groot belang was, door middel van een doorstoot naar het IJsselmeer de kortste verbindingen tussen West-Nederland en Duitsland af te snijden (alleen de omweg via de Afsluitdijk zou dan overblijven), was zonneklaar.

★

Op 9 september bracht Eisenhower een telegrafisch rapport uit aan de *Combined Chiefs of Staff* die in Quebec bijeen waren voor een conferentie met Roosevelt en Churchill.² *'The hostile occupation in force of the Dutch islands at the north of the Scheldt is'*, seinde hij, *'certain to delay the utilisation of Antwerp as a port and will thus vitally influence the full development of our strategy'*; de Geallieerde opperbevelhebber meende op die 9de evenwel sterk genoeg te zijn om zonder Antwerpen snel voorwaarts te kunnen gaan: naar het Ruhrgebied, naar het Saargebied en naar het gebied van Frankfort. *'During our advance to the Ruhr and the Saar the deepwater ports of Havre and Antwerp or Rotterdam will be opened.'*³

Eén dag later, 10 september, vonden bij Brussel besprekingen van grote betekenis plaats. Montgomery confereerde met de bevelhebber van het Britse Tweede Leger, *Lieutenant-General* Miles C. Dempsey, met Eisenhower en de plaatsvervangend opperbevelhebber, de Britse *Air Chief Marshal* Sir Arthur W. Tedder en met de Britse *Lieutenant-General* Fre-

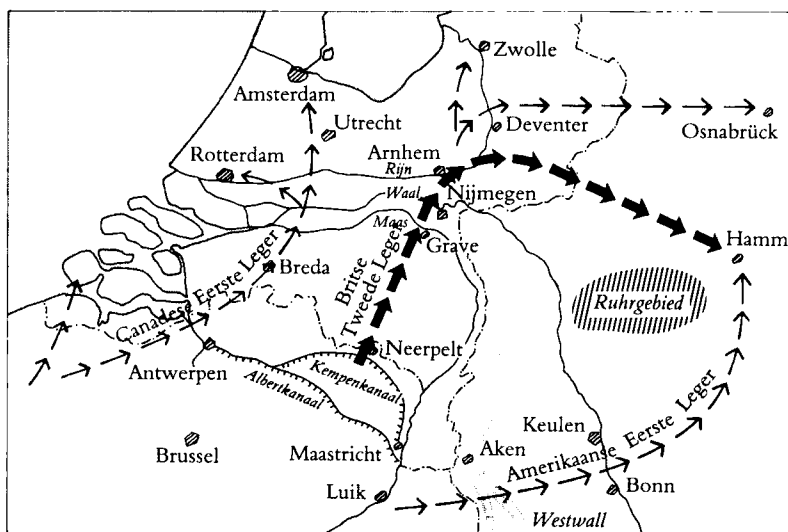
¹ R. E. Urquhart: *Arnhem* (1958), p. 18. ² Tekst in Ellis: *Victory in The West*, dl. II, p. 17-18. ³ Dit rapport (het was rijkelijk optimistisch) werd op de 12de in Quebec goedgekeurd, zij het dat de *Combined Chiefs of Staff* in hun antwoord (a.v., p. 19) het voordeel van *'the northern line of approach'* (de richting die Montgomery wilde inslaan) onderstreepten en wezen op *'the necessity for opening up the northwestern ports, Antwerp and Rotterdam in particular, before the bad weather sets in.'*

derick A. M. Browning, Brereton's plaatsvervanger. Dempsey zag niets in 'Market-Garden'; hij was van mening dat het Tweede Leger, de linkerflank gedekt door het Albertkanaal, oostwaarts moest aanvallen in de richting van Wezel (zie kaart VII op pag. 325) in plaats van, zo drukte hij het uit, 'going off at a tangent into Holland'¹, maar toen Montgomery hem vertelde, daags tevoren uit Londen van het *War Office* een telegram te hebben ontvangen waarin gevraagd werd of de *V-2*-basis bij Den Haag veroverd of afgesneden kon worden, begreep Dempsey dat 'Market-Garden' zo enigszins mogelijk diende door te gaan. Maar zou Montgomery op aanvoergebied alle extra hulp krijgen die hij behoefde? De Britse *Field Marshal* bepleitte bij Eisenhower en Tedder dat *Shaef* alle overige offensieven zou stop zetten. Eisenhower weigerde maar zei dat Montgomery aanvullende Amerikaanse hulp zou krijgen; dat zou nog nader worden geregeld. Montgomery ging daarmee accoord, beloofde Eisenhower dat 'Market-Garden' in de nacht van 15 op 16 september van start zou gaan en instrueerde Browning er zorg voor te dragen dat het luchtlandingskorps op de 15de geheel gereed zou zijn. Hij zei tegen Browning dat dat korps vijf bruggen moest veroveren: over het Wilhelminakanaal bij Son, over de Zuid-Willemsvaart bij Veghel, over de Maas bij Grave, over de Waal bij Nijmegen en over de Rijn bij Arnhem. Browning vroeg hoe lang hij de brug bij Arnhem met eigen krachten moest vasthouden. Montgomery antwoordde dat hij er op rekende dat het Tweede Leger na twee dagen de Rijnbrug bij Arnhem zou hebben bereikt. 'We can hold it four', zei Browning, 'but I think we might be going a bridge too far.'²

Vervolgens raadpleegde Montgomery het hoofd van de afdeling-aanvoer van zijn staf; deze gaf hem een nogal pessimistisch beeld van de situatie en het gevolg was dat op de 11de september bericht ging naar Eisenhower dat als deze ten aanzien van de extra hulp niet vèrgaande concrete toezeggingen deed, 'Market-Garden' niet vóór 23 en misschien pas op 26 september kon worden ingezet. Die mededeling bleef niet zonder effect. Op de 12de vloog Eisenhowers chef-staf, generaal Bedell Smith, naar Montgomery's hoofdkwartier en bracht daar de heugelijke tijding dat aan drie zojuist in Frankrijk gearriveerde Amerikaanse divisies alle transportmiddelen zouden worden ontnomen, dat Montgomery voor 'Market-Garden' boven de normale bevoorrading kon rekenen op een extra-aanvoer van 500 ton per dag, dat van de voor Bradley's *12th Army Group* bestemde aanvoer een groot deel naar het Amerikaanse

¹ Aangehaald in Christopher Hibbert: *The Battle of Arnhem* (1962), p. 22-23. ² Aangehaald in R. E. Urquhart: *Arnhem*, p. 4.

'EEN BRUG TE VER'



VII. Montgomery's plan voor 'Market-Garden'

De kaart toont de offensieven aan welke in Montgomery's bevel d.d. 14 september 1944 waren voorgeschreven. De belangrijkste zin uit dit bevel luidde: 'Ons werkelijke doel is het Ruhrgebied'; de bedoeling was dat dit zou worden omsingeld

Eerste Leger zou toegaan en dat Montgomery, zonder verdere bemoeienis van *Shaef* of Bradley, rechtstreeks orders kon geven aan de bevelhebber van dat Eerste Leger, generaal Hodges. Montgomery was opgetogen, '*We have had a great victory with Shaef*', schreef hij aan de bevelhebber van het Canadese Eerste Leger, generaal Crerar.¹

Eisenhower hield zich aan zijn toezegging: aan Bradley werd gelast, het offensief van Pattons Amerikaanse Derde Leger stop te zetten. Patton was woedend en ook Bradley was verontwaardigd over de prioriteit die aan Montgomery's operaties was verleend, dit te meer omdat hij van mening was dat wat Montgomery van plan was: een doorbraak naar het IJsselmeer, zou neerkomen op een '*sixty-mile salient drive up a side-alley of the Reich*.'² Als het lukte!

¹ Brief, 13 sept. 1944, van Montgomery aan Crerar in C. P. Stacey: *The Victory Campaign*, p. 312. ² Bradley, als aangehaald in F. W. Winterbotham: *The Ultra Secret* (1974), p. 164.

Montgomery's directief ging, gelijk reeds vermeld, op 14 september uit: het Britse Tweede Leger moest met hulp van het Eerste Geallieerde Luchtlandingskorps via Grave, Nijmegen en Arnhem doorstoten naar het IJsselmeer; 'the Army', bepaalde Montgomery (zie kaart VII), 'will then establish itself in strength on the general line Zwolle-Deventer-Arnhem, facing east, with deep bridgeheads to the east side of the IJsselriver . . . From this position it will be prepared to advance eastward to the general area Rheine-Osnabrück-Hamm-Münster' – van Hamm uit moest het dan zuidwaarts het Ruhrgebied omsingelen. Het Amerikaanse Eerste Leger moest in eerste instantie bij Bonn en Keulen over de Rijn komen en vervolgens om het zuiden langs het Ruhrgebied trekken. 'Our real objective, therefore, is the Ruhr', aldus het directief – een minder ambitieus doel dan het op 4 september genoemde Berlijn, maar nog altijd ambitieus genoeg. Bovendien: in datzelfde directief kreeg het Canadese Eerste Leger opdracht, eerst de haven van Antwerpen te openen (anders gezegd: de *Wehrmacht* uit West Zeeuws-Vlaanderen, Walcheren en Zuid-Beveland te verdrijven), vervolgens noordwaarts op te rukken 'on the general axis Breda-Utrecht-Amsterdam', de *Wehrmacht* bewesten die lijn te verslaan en de haven van Rotterdam te openen, en tenslotte aan de linkerflank van het Tweede Leger op te rukken in de richting van Bremen en Hamburg.

'Market-Garden' vormde, zoals men ziet, slechts een deel van de operaties welke uit dat directief voortvloeiden. Wat Amerikanen en Canadezen trachtten te bereiken, zullen wij in het volgende hoofdstuk beschrijven – bij 'Market-Garden' waren slechts de Geallieerde luchtladingstroepen en het Britse Tweede Leger betrokken, en, wat de primaire doorstoot betrof, dat Tweede Leger ook niet als geheel maar slechts één van de drie legerkorpsen waaruit het bestond: *XXXth Corps*. Dat legerkorps werd gecommandeerd door *Lieutenant-General* Brian G. Horrocks: precies de onstuimige aanvaller die Montgomery nodig had; want zo gereserveerd als Dempsey, de bevelhebber van het Tweede Leger, tegenover Montgomery's gedurfde plan stond, zo enthousiast was Horrocks. Toen een officier van de staf van de Britse luchtlandingsdivisie enkele dagen voor de 17de tegen hem zei, er niet zeker van te zijn dat het *XXXth Corps* op tijd Arnhem zou kunnen bereiken, was Horrocks' antwoord: 'You'll be landing on top of our heads.'¹ Hij was er vast van overtuigd dat de tanks van de *Guards Armoured Division* in luttele dagen op de Veluwe zouden zijn. Daar zouden zij dan ook van Engeland uit een belangrijke versterking krijgen; de bedoeling was namelijk om zodra het vliegveld

¹ Hibbert: *The Battle of Arnhem*, p. 36.

Deelen in Britse handen zou zijn, een gehele infanterie-divisie, de *52nd Lowland Division* (Schotten dus), met transporttoestellen naar dat vliegveld over te brengen. Op de Veluwe zouden voorts Paleis Het Loo en Apeldoorn niet door de lucht maar via de route Eindhoven–Grave–Nijmegen–Arnhem het doelwit vormen van de Irene-brigade; Horrocks dacht, zei hij op 16 september tot kolonel de Ruyter van Steveninck en enigen van diens stafofficieren, dat de brigade er wel prijs op zou stellen, via de *'Club-route'* (aldus de ietwat luchthartige term die Horrocks bezigde) naar een van de koninklijke paleizen op te rukken; de brigade kreeg daarbij twee vrachtauto's extra mee, beladen met wapens die aan illegale werkers uitgereikt konden worden.¹

Waarom had Montgomery besloten, op Arnhem (en het IJsselmeer) te mikken en niet op Wezel? Daarvoor waren drie redenen (die nog versterkt waren door het Londense verzoek met betrekking tot de *V-2*-basis). De Britse bevelhebber meende dat hij, *'Market-Garden'* uitvoerend, geen last zou hebben van de *Westwall* (dat was juist), voorts dat hij, op Arnhem mikkend, een richting zou inslaan waarmee hij von Rundstedt en Model zou verrassen (dat deed hij inderdaad, zoals wij nog zullen aantonen) en tenslotte dat het voor het luchtlandingskorps veel riskanter was om bij Wezel, betrekkelijk dicht bij het in de lucht zwaar verdedigde Ruhrgebied, te landen dan bij Son, Grave, Nijmegen en Arnhem (en ook dat was juist gezien).

Wel te verstaan: ook op de 14de, toen Montgomery's algemene directief uitging, was nog niet definitief besloten dat *'Market-Garden'* op de 17de zou worden ingezet. Zeker, de door Eisenhower beloofde extra-aanvoer kwam goed op gang, op de 16de al, en dertig dagen lang zouden Amerikaanse militaire vrachtauto's die van een speciale route gebruik maakten, van Normandië uit gemiddeld 650 ton aan extra-voorraden naar Brussel overbrengen (meer dus dan de beloofde 500 ton), maar tot op het laatste moment was onzeker of de weersomstandigheden de meest hachelijke helft van *'Market-Garden'* mogelijk zouden maken, t.w. *'Market'*: de luchtlandingen.

★

¹ J. J. G. Beelaerts van Blokland: *'Oorlogsbelevissen van een cavalerie-officier'*, p. 110.

Op 10 september had Montgomery tegen Eisenhower gezegd dat hij 'Market-Garden' van de 15de op de 16de van start wilde laten gaan; dat betekende dus dat de eerste luchtlandingen, precies als in Normandië het geval was geweest, in de nacht zouden geschieden. In overleg evenwel met Britse en Amerikaanse luchtmacht-officieren kwam Brereton tot de conclusie dat het verre de voorkeur verdiende, de landingen bij daglicht te laten plaatsvinden; in Normandië en vooral op Sicilië (juli '43) was gebleken dat de troepen, als zij des nachts landden, heel gemakkelijk verstrooid raakten. Anderzijds leek het hoogst riskant, bij daglicht met stromen ongewapende transporttoestellen en *gliders* dwars over gebieden waar Duits luchtafweergeschut stond en waar ook Duitse jagers konden opdoemen, tot vrij dicht bij Duitsland-zelf door te dringen, maar vertrouwd werd dat aanvallen, vlak voor de inzet van 'Market-Garden' uit te voeren door de zware toestellen van *Bomber Command* en van de Amerikaanse *Eighth Air Force* en door de jagers en lichte bommenwerpers van de *Second Tactical Air Force* (die beschikten al over vliegvelden in Noord-Frankrijk en België), voldoende effect zouden sorteren.

Er waren niet genoeg transporttoestellen en *gliders* om de ca. veertig-duizend militairen van het luchtlandingskorps in één operatie, één *lift*, aan de grond te brengen – drie *lifts* waren nodig. Door de *Royal Air Force* werd voorgesteld, de eerste van die drie te laten plaatsvinden vlak voor de ochtendschemering zodat de tweede *lift*, die op de vliegvelden in Engeland vele uren van voorbereiding vergde, later op de eerste dag zou kunnen worden uitgevoerd. Dat zou het grote voordeel bieden dat men aan het einde van die eerste dag ter plaatse de beschikking zou hebben over twee-derde van het gehele luchtlandingskorps, ja nog wel over iets meer (bij de eerste *lift* zou namelijk méér dan een derde worden overgebracht), maar dat voorstel kon door Brereton niet worden aanvaard omdat de Amerikaanse bemanningen van de toestellen waarmee parachutisten zouden worden vervoerd, niet voldoende getraind waren in nachtelijke operaties en omdat bovendien op 17 september een periode van nieuwe maan begon: er zou nauwelijks maanlicht zijn. Men zou dus op de eerste landingsdag slechts de beschikking hebben over de troepen van de eerste *lift* en daarvan zou men slechts een deel kunnen inzetten tegen de bruggen waar de gehele operatie om draaide; immers: er waren ook troepen nodig om de landingsterreinen te beschermen waarop op de tweede dag van de operatie de tweede *lift* en op de derde de derde *lift* zou neerkomen.

Vijf bruggen moesten, gelijk gezegd, (afgezien nog van enkele kleinere) veroverd worden: bij Son, bij Veghel, bij Grave, bij Nijmegen, bij

Arnhem. Men wist dat zij door de *Wehrmacht* in staat van verdediging waren gebracht; derhalve werd het denkbeeld, een eerste deel van de luchtlandingstroepen vlakbij die bruggen aan de grond te zetten, verworpen. Gevreesd werd dat zulk een betrekkelijk zwakke voorhoede daar niets zou kunnen bereiken. Men wist bovendien dat zich in Nijmegen en Arnhem Duits luchtafweergeschut bevond zodat het wel heel hachelijk was, met transporttoestellen en, meer nog, met de langzaam voortgetrokken *gliders* vlakbij de bruggen over Waal en Rijn te komen. Wat Arnhem betrof, kwam daar nog bij dat de 'trekkers' van de *gliders*, als zij bij de Rijnbrug die *gliders* zouden hebben losgekoppeld, niet naar rechts zouden kunnen zwenken om naar Engeland terug te vliegen (want dan zouden zij in de route komen van de 'trekkers' die de *gliders* voor Nijmegen hadden losgelaten), maar een zwenking naar links zouden moeten maken; daarna zouden zij evenwel door het Duitse luchtafweergeschut op Deelen onder vuur genomen kunnen worden hetgeen stellig tot grote verliezen zou leiden, o.m. doordat die 'trekkers' niet voorzien waren van z.g. *selfsealing* benzinetanks¹ – en men had die 'trekkers' op de volgende dag wéér nodig!

Drie divisies en één brigade, de Poolse, zouden worden ingezet: voor Son en Veghel (bij die laatste plaats moesten de bruggen over de Zuid-Willemsvaart en de Aa worden veroverd) de Amerikaanse *101st Division*, voor Grave en Nijmegen (en voor de bruggen over het Maas–Waalkanaal) de Amerikaanse *82nd Division*, voor Arnhem de *1st British Airborne Division*. De *101st Division* zou aan de grond worden gezet bij Son en Veghel, de *82nd Division* bij Groesbeek, de *1st British Airborne Division* op de heidevelden benoorden Heelsum, de Poolse brigade in een later stadium in de Betuwe. Op al die landingsterreinen zouden eerst de z.g. *Pathfinders* dalen: parachutisten die het betrokken gebied moesten beschermen, het moesten markeren met gekleurde rooksignalen en er ook radiobakens moesten installeren.²

Duidelijk was dat de radioverbindingen in 'Market-Garden' een vitale rol zouden spelen; het was wenselijk dat de luchtlandingstroepen in voortdurend contact zouden staan met Engeland, in elk geval met de staf van het luchtlandingskorps die met generaal Browning (Brereton zou in

¹ De benzinetanks van de Geallieerde vliegtuigen waren omgeven met een synthetische stof die onmiddellijk dichttrok als er een kogel doorheen sloeg (daardoor vlogen die benzinetanks ook niet onmiddellijk in brand) maar die voorziening ontbrak bij de benzinetanks van de 'trekkers'. ² Dit waren de z.g. *Eureka*-toestellen – dezelfde apparaten die de *Special Operations Executive* van '42 af had doen toekomen aan verzetsgroepen in bezet Europa.

Engeland blijven) bij Groesbeek zou landen, en trouwens zo mogelijk ook met het hoofdkwartier van Horrocks: zij moesten weten hoe snel de tanks van het *XXXth Corps* vorderden en in bepaalde situaties zouden zij ook in belangrijke mate gesteund kunnen worden door de zware artillerie van dat legerkorps. De twee Amerikaanse luchtlandingsdivisies beschikten over redelijk goede zij het niet perfecte zenders/ontvangers maar aan die van de Britse divisie was onvoldoende aandacht besteed. De divisie bezat slechts kleine zend/ontvangst-apparaten die een reikwijdte hadden van maar vijf kilometer; het waren standaardapparaten die het *War Office* vooral had laten fabriceren voor de strijd tegen de Japanners in de jungle van Birma. De *Chief Signal Officer* van het luchtlandingsleger had zich veel moeite gegeven, betere apparaten te krijgen maar het *War Office* had zich op het standpunt gesteld dat voor luchtlandingsoperaties dezelfde toestellen gebruikt moesten worden als voor de strijd in de jungle; trouwens, generaal Urquhart en zijn staf hadden die betere apparaten afgewezen – die waren namelijk zo zwaar dat men, als men er enkele van meenam, minder troepen zou kunnen vervoeren. 'Market-Garden' werd bovendien in zulk een haast opgezet dat met betrekking tot de te gebruiken golfengten, oproeptekens en codes niet alle afspraken even duidelijk waren. Wel kreeg de Britse divisie twee *jeeps* mee waarin zich van kristallen voorziene zenders/ontvangers bevonden, bestemd om contact op te nemen met de jagers van de Tactische Luchtmacht; zij werden bediend door groepjes Amerikaanse technici maar die groepjes waren op het laatste moment gevormd en hadden dus maar weinig ervaring met het bedienen.

Gevolg van dit alles was dat de divisie die de moeilijkste taak kreeg uit te voeren, tegelijk de divisie was die over de slechtste verbindingsmiddelen beschikte. Wat dat betreft, was het beter geweest als de Britse divisie van plaats had verwisseld met een van de twee Amerikaanse; Bradley echter, die aan de zin van 'Market-Garden' twijfelde, had verzocht om in afwijking van het oorspronkelijke plan volgens hetwelk de Amerikanen de Rijnbrug zouden trachten te veroveren, Arnhem aan de Britse luchtlandingsdivisie toe te wijzen en dat verzoek was door Brereton ingewilligd.

★

Was bij 'Market-Garden' ook rekening gehouden met de hulp die Nederlandse illegale groepen (welke, gelijk bleek, al tal van sabotage- en

beschermingsopdrachten hadden gekregen die met 'Market-Garden' in verband stonden) aan de operaties konden verlenen?

Inderdaad.

Om te beginnen werd aangenomen dat de Geallieerde luchtlandingsdivisies ter plekke illegale werkers zouden kunnen aantrekken die als verkenner maar ook voor andere taken ingeschakeld zouden worden. Van *No. 2 (Dutch) Troop* van *No. 10 (Interallied) Commando*, die midden augustus uit Brits-Indië weer in Engeland was gearriveerd, werden vijf leden toegevoegd aan de Amerikaanse *101st Division*, elf aan de Amerikaanse *82nd Division*, drie aan Brownings staf, elf aan de *1st British Airborne Division* en vijf aan de *52nd Lowland Division* welke, als alles goed ging, op het vliegveld Deelen aan de grond zou worden gezet. Bovendien gingen drie uit Nederlanders bestaande *Jedburgh*-teams mee: de teams van kapitein A. Bestebreurtje en kapitein J. Staal naar Groesbeek, het team van kapitein J. Groenewoud naar Arnhem; bij Arnhem zouden nog twee andere Nederlandse officieren landen: eerste luitenant M. J. Knottenbelt en luitenant-ter-zee eerste klasse A. Wolters. Knottenbelt moest contact opnemen met illegale werkers, Wolters, die in Londen eerst verbonden was geweest aan de Centrale Inlichtingendienst en vervolgens aan de Politiebuitendienst, moest de politionele aangelegenheden behandelen.

Wij herinneren er aan dat in de nacht van 8 op 9 september in Twente ook al een *Jedburgh*-team was gedropt: dat van majoor Brinkgreve; hij moest met de illegale groepen waarmee hij in contact zou komen, als het ware 'op afstand' hulp verlenen aan 'Market-Garden'. Nog een ander team werd vlak voor de 17de september gedropt, dichterbij Arnhem, nl. op de Veluwe, niet een *Jedburgh*-team overigens maar een team van de (Britse) *Special Air Service*-brigade: vier man, t.w. de Belgische kapitein S. Kirschen (schuilnaam: 'King'), een Engelse sergeant en twee Frans-Canadese marconisten; geen van de vier kon Nederlands spreken en het had dan ook een nauwelijks oplosbaar probleem voor hen gevormd, vóór de landing de afgesproken 'wachtzin' uit het hoofd te leren: 'Ik kom voor de volkstelling van negentienhonderdvijf-en-veertig'. Zij werden gedropt in de nacht van 14 op 15 september en opgevangen door de RVV, nl. door Dijkman, de commandant van de RVV-'brigade'-Veluwe, die gewaarschuwd was door Thijssen. Kirschens opdracht was, te rapporteren over Duitse troepenbewegingen en over de locatie van de *V-2*'s en te weten te komen met welke 'brandstof' de *V-2*'s werden gelanceerd; hij moest ook doelen voor de Tactische Luchtmacht opgeven. Met de zijnen werd hij ondergebracht in een boerderij te Scherpenzeel; hij kreeg daar op de avond van de 15de bezoek van Thijssen, 'de chef van 'de onder-

grondse'', schreef Kirschen later. 'Eindelijk een Hollander zoals we ons daar een voorstelling van maken: groot' (men denke aan Thijssens schuilnaam: 'Lange Jan'), 'blond, heldere gelaatskleur, aristocratisch uiterlijk, een klein snorretje, een pijp.'¹ Kirschen wist dat 'Market-Garden' op het program stond en wij achten het waarschijnlijk dat hij daaromtrent 'de chef van 'de ondergrondse'' onder vier ogen heeft ingelicht.²

Brinkgreve in Twente werd vermoedelijk op de 16de gewaarschuwd wat op handen was en in elk geval ging op die dag een codetelegram uit naar een aantal spionage-agenten in bezet gebied met de mededeling dat in Noord-Brabant en bij Nijmegen en Arnhem luchtlandingen zouden plaatsvinden en met het verzoek daaraan door de illegaliteit alle mogelijke bijstand te laten verlenen. Het lijkt ons plausibel dat eenzelfde in algemene termen gesteld codetelegram vermoedelijk eveneens op de 16de uitging naar Thijssen en van Bijnen. Op de 17de kregen zij beiden, en nu ook Six, tevens een aantal specifieke opdrachten: er moesten o.m. gidsen en verkenners gaan naar de luchtlandingstroepen bij de bruggen te Grave, Nijmegen en Arnhem (die opdracht werd ook aan mr. Brouwer, leider van de groep-'Albrecht', wellicht ook aan de leiders van andere spionagegroepen gegeven), de verzetsgroepen die zich binnen 20 km afstand van die bruggen bevonden, moesten de eenheden van de *Wehrmacht* aanvallen, maar niet wanneer deze overmachtig waren, en de groepen buiten het 20 km-gebied dienden de Duitse troepenbewegingen zoveel mogelijk te hinderen alsmede te voorkomen dat de Duitsers hun benzine-opslagplaatsen in brand zouden steken (de Geallieerden hadden die benzine immers dringend nodig).

Speciaal met het oog op die specifieke opdrachten was het wenselijk dat de Knokploegen, de groepen van de Raad van Verzet en de spionagegroepen zo spoedig mogelijk contact zouden opnemen met de naderende Geallieerden. Om dat te bevorderen werd op de 17de eveneens naar Thijssen en van Bijnen (ook naar mr. Brouwer, wellicht tevens aan diens collega's) geseind dat mèt de luchtlandingstroepen 'speciaal geoefende Geallieerde verzetsploegen in uniform' (de *Jedburgh*-teams) waren meeg gekomen die men 'dagelijks' zou kunnen benaderen bij 'de ingang van de Oude Hof' (een boerderij) 'tussen Huissen en Bemmél' (in de Betuwe

¹ S. Kirschen: *Zes vrienden komen hedenavond* (1946), p. 96. ² Is die veronderstelling juist, dan is begrijpelijk dat Thijssen, gelijk in het vorige hoofdstuk vermeld, op zondag de 17de Dijkman kon instrueren om 'bij doorstoten Geallieerde legers van Arnhem naar Zuiderzee' zo mogelijk met een deel van zijn 'brigade' naar Overijssel te gaan.

du¹) 'om negen uur 's morgens. Wachtwoord: 'Ik zoek Jan Blom' en het antwoord is: 'U wilt zeggen: van Utrecht'.² Kennelijk werd er op gerekend dat 'Market-Garden' een vlot verloop zou hebben en dat het weinig moeite zou kosten, de opgegeven boerderij te bereiken.

★

Montgomery was zich bewust dat hij, die altijd zo voorzichtig had geopereerd, ditmaal een uiterst gedurfde operatie ging ondernemen. Hij had op 9 september de 'thrust towards Berlin' uitvoerbaar genoemd als hij de beschikking kreeg over één goede Kanaalhaven, over 1 000 ton lucht aanvoer per dag en over een grote extra-hoeveelheid vrachtauto's; op de 12de had hij na zijn 'great victory with Shaef', besloten, 'Market-Garden' te laten doorgaan, hoewel hij die ene goede Kanaalhaven nog niet bezat en hoewel hem slechts 500 ton aan extra-voorraden per dag was beloofd – vermoedelijk overwoog hij daarbij dat Berlijn niet langer het operationele doel was maar het Ruhrgebied dat veel dichterbij lag. Met dat al moest hij, afgezien nog van drie kanalen (het Wilhelminakanaal, de Zuid-Willemsvaart en het Maas-Waal-kanaal), over drie rivieren komen: Maas, Waal en Rijn, en dus drie grote bruggen tijdig in handen krijgen. 'I think we might be going a bridge too far', had Browning gezegd – daarmee een veel wijder probleem opwerpend, immers: wat voor zin zou het hebben, over de Maas en de Waal te komen om voor de Rijn te blijven steken? Dan zou men niet tot de Veluwe, niet tot de IJssel en helemaal niet tot Westfalen kunnen doordringen, anders gezegd: dan zou 'Market-Garden' in wezen falen. Lukte het niet, de bruggen over het Wilhelminakanaal en de Zuid-Willemsvaart en een van de bruggen over het Maas-Waal-kanaal te veroveren, dan zou dat geen ramp zijn: het XXXth Corps had voldoende onderdelen voor z.g. Bailey-bruggen³ bij de hand om met weinig tijdverlies over die kanalen te komen – Maas, Waal en Rijn daarentegen vormden obstakels welke men, als de bruggen vernield waren, niet gemakkelijk en misschien zelfs (dat hing van de reacties van de Wehrmacht af) in het geheel niet zou kunnen passeren. Bij elk van die drie rivierovergangen kon 'Market-Garden' vastlopen en die kans was

¹ De Oude Hof ligt in werkelijkheid tussen Ressen en Bommel; vermoedelijk was 'Ressen' verkeerd opgevangen of verkeerd gedecodeerd. ² Bericht, 18 sept. 1944, van J. A. van Bijnen aan K. Stoove (LO/LKP, 4 D). ³ Deze bruggen bestonden uit gemakkelijk transporteerbare metalen onderdelen die ter plaatse werden geassembleerd; zij hadden een draagvermogen van 100 ton. Het ontwerp was gemaakt door een Britse civiele ingenieur, D. C. Bailey.

uiteraard het grootst bij de verste overgang: die over de Rijn bij Arnhem.

Telde men op wat de Geallieerden resp. de Duitsers midden september aan krachten beschikbaar hadden, dan leek het waagstuk verantwoord: vermoedelijk waren er aan het Westelijk front wel tweemaal zoveel Geallieerde divisies als Duitse equivalenten daarvan; von Rundstedt, de *Oberbefehlshaber West*, schatte dat zijn tegenstander op zijn minst twee-en-een-halfmaal zoveel artillerie en bijna twintigmaal zoveel tanks had als hijzelf en de *Luftwaffe* in West-Duitsland kon tegenover ca. 14 000 Geallieerde gevechtsvliegtuigen nog geen 600 jagers in de lucht brengen. In een oorlog vloeien overwinningen evenwel niet uit dergelijke optelsommen en vergelijkingen voort. Dat was een van de voornaamste lessen geweest welke de Duitse strateeg von Clausewitz in het begin van de negentiende eeuw uit de oorlogen en veldtochten van het Napoleontische tijdperk had getrokken: sterker zijn dan de tegenstander is niet voldoende – men moet sterker zijn *op het beslissende punt*. 'Market-Garden' kende drie van die punten, d.w.z. drie punten waar de gehele operatie kon falen: Grave, Nijmegen, Arnhem. Op alle drie punten zouden luchtlandingstroepen worden ingezet die weinig verweer hadden tegen Duitse tanks. Waren die in de nabijheid?

★

Op 3 september had Model, bevelhebber van de *Heeresgruppe B*, opdracht gegeven aan de in wanorde uit Frankrijk terugtrekkende *Fünfte SS-Panzer-Armee* om wat er van twee tankdivisies: de *9te* ('*Hohenstaufen*') en de *10te* ('*Fruntsberg*') *Panzerdivision*, restte, naar de buurt van Arnhem te zenden – de twee divisies, bestaande uit veteranen van het Oostelijk front, zouden daar aanvulling krijgen. Zij hadden samen het *IIte SS-Panzer-Korps* gevormd, gecommandeerd door *SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Waffen-SS* Willi Bittrich. Bittrich kreeg op 5 september in Luik bevel van Model, met zijn hoofdkwartier ook al naar de buurt van Arnhem te gaan; daar werd de *9te SS-Panzerdivision* in de driehoek Arnhem–Apeldoorn–Zutphen gelegerd (met hoofdkwartier in Beekbergen), de *10te* in de Achterhoek (met hoofdkwartier in Ruurlo) – Bittrich zelf streek in Doetinchem neer vlak bij een Duits *Flugwachtkommando*, een post voor het dirigeren van Duitse jagers, welke in rechtstreekse verbinding stond met 'Diogenes', het Duitse zenuwcentrum van de luchtverdediging van Noordwest Europa dat ondergebracht was in een kolossale bunker bij Schaarsbergen – Bittrich wist uit de strijd in Normandië dat de verbindingen van de *Luftwaffe* beter waren dan die van

WAREN ER DUITSE TANKS ?

het Duitse leger.¹ Enkele dagen later kwam Model tot de conclusie dat hij op de heruitrusting van de *9te SS-Panzerdivision* niet kon wachten en dat de *10te* beter in Duitsland weer op volle sterkte kon worden gebracht. Op 9 september gelastte hij de *9te SS-Panzerdivision*, zich met spoed te verplaatsen naar de omgeving van het bedreigde Aken – de *10te* kreeg order, zich naar depots in Westfalen te begeven. Maar er kwam op 10 september een nieuw bevel, nu van het *Oberkommando der Wehrmacht*: de manschappen van de *9te SS-Panzerdivision* moesten met achterlating van hun materieel naar Duitsland reizen; dat materieel zou aan de *10te SS-Panzerdivision* worden overgedragen. Met die overdracht werd op 13 september begonnen, maar zij ging niet erg vlot en de commandant van de *9te SS-Panzerdivision*, *SS-Obersturmbannführer* Walter Harzer, hield bovendien ca. 50 pantserswagens achter. Hij had op de 17de, afgezien van die pantserswagens, o.m. nog een artilleriebataljon met enkele stukken gemechaniseerd geschut tot zijn beschikking en had voorts de ca. vijftien-twintighonderd *Waffen-SS*'ers die toen nog niet naar Duitsland waren vertrokken, tot *Alarm-Einheiten* gegroepeerd – vrij dicht bij Arnhem. Iets verder weg, nl. in de Achterhoek, bevond zich op die 17de nog een flink deel van de *10te SS-Panzerdivision* met o.m. een tankregiment en twee artilleriebataljons en Bittrich zat met zijn staf nog in Doetinchem.

Verkenner van de groep-‘Albrecht’ die hun basis in Deventer hadden, namen tegen het midden van de maand september een deel van die Duitse *SS-Panzerdivisionen* waar; zij meenden evenwel dat slechts van één van die divisies sprake was, nl. van de *9te*, de ‘*Hohenstaufen*’-divisie. Blijkens het archief van de groep-‘Albrecht’ ging op 14 september van Rotterdam uit (daarheen had Brouwer de zendpost van ‘Albrecht’ uit de Biesbos verplaatst) het volgende telegram uit naar het Bureau Inlichtingen:

‘Aan weerszijden IJssel tussen Zwolle en Arnhem en in Achterhoek *SS*-divisie ‘*Hohenstaufen*’ stop divisiestaf vermoedelijk Doetinchem stop andere staven te Beekbergen en Epse stop boven de lijn Loenen–Zutfen zit 1900 man van deze divisie.’

Dat dit telegram in Londen is opgevangen, staat niet vast; in elk geval werd daar op 15 september wèl een ander, ook van ‘Albrecht’ afkomstig telegram ontvangen dat in wezen aan het zojuist geciteerde gelijk was maar er op enkele punten van afweek:

¹ De rol die het Duitse luchtverdedigingsapparaat bij de Slag om Arnhem heeft gespeeld, is door drs. W. H. Tiemens beschreven in de nummers van januari, februari, maart en mei 1980 van het tijdschrift *De Onderofficier*.

'SS-divisie *'Hohenstaufen'*' langs IJssel stop onderdelen hiervan waargenomen van Arnhem tot Zutfen en langs weg Zutfen–Apeldoorn stop staf wellicht te Eefde stop langs IJssel bouwt men thans veldversterkingen.'

In aansluiting daarop werd op 16 september door het Bureau Inlichtingen het volgende telegram ontvangen, weer van 'Albrecht':

'Te Arnhem is de verzamelplaats voor manschappen der reeds gemelde SS-divisie benevens te Arnhem *Meldekopf*-Harzer, vermoedelijk behorend bij een onderdeel dat ten zuiden van Arnhem is gelegen.'

De laatste twee telegrammen werden door BI onmiddellijk doorgegeven aan het Bureau van *Shaef* te Londen, zulks met de aantekening '*Eval. B*' ('*Evaluation B*'), hetgeen betekende dat het betrokken bericht uit een goede bron kwam maar niet boven alle twijfel was verheven. In elk geval had de groep-'Albrecht' haar werk uitstekend verricht: Londen was gewaarschuwd dat zich op 14 september 'van Arnhem tot Zutfen en langs de weg Zutfen–Apeldoorn' delen van de '*Hohenstaufen*'-divisie hadden bevonden en dat er in Arnhem een *Meldekopf*-Harzer was; dat laatste betekende (de *Intelligence*-afdeling van *Shaef* kende Harzers functie) dat men ook in en bij Arnhem met de aanwezigheid van militairen van de '*Hohenstaufen*'-divisie rekening moest houden.

Intussen was wat 'Albrecht' aan Londen had bericht, niet geheel nieuw: uit Noord-Frankrijk en België waren tevoren al berichten binnengekomen over de doortocht van de *9te* en *10te SS-Panzerdivision*, die doortocht was ook gevolgd in *Bletchley Park* en men had daar bovendien uit opgevangen en gedecodeerde radiotelegrammen kunnen afleiden dat de *9te* en vermoedelijk ook de *10te* naar de buurt van Arnhem teruggetrokken waren; men nam aan dat zij daar nieuwe tanks zouden krijgen uit een groot Duits depot in de buurt van Kleef. Bovendien had het Bureau Inlichtingen al op 9 of 10 september het uit bezet gebied ontvangen bericht doorgegeven (of dat van 'Albrecht' dan wel van een andere spionagegroep afkomstig is geweest, weten wij niet) dat resten van *Panzerdivisionen* naar Nederland waren gezonden en dat zij in Eindhoven en Nijmegen waren gesignaleerd. De *Intelligence*-afdeling van *Shaef* had enkele dagen later kunnen toevoegen dat het hier de *9te* en vermoedelijk ook de *10te SS-Panzerdivision* betrof. Eisenhowers chef-staf, Bedell Smith, maakte zich daar grote zorgen over, nam, toen hij op de 12de het eerder

¹ In de gedecodeerde tekst stond '*Hohenstruff*', maar de militaire instanties in Londen begrepen dat dat '*Hohenstaufen*' moest zijn.

gememoreerde overleg met Montgomery voerde, de chef van de *Intelligence*-afdeling van *Shaef* mee en bepleitte dat bij Arnhem twee luchtlandingsdivisies zouden worden gedropt in plaats van één. Montgomery, zo vertelde Bedell Smith in september '45, '*ridiculed the idea and waved my objections airily aside.*'¹

Niet beter verging het prins Bernhard: toen deze vlak voordat '*Market-Garden*' werd ingezet, er Montgomery op ging wijzen dat polderland als de Betuwe ongeschikt was voor het opereren met tanks, zei de Britse veldmaarschalk dat de prins zich teveel zorgen maakte, 'en tenslotte', aldus later de prins, 'weigerde Monty categorisch geloof te hechten aan de inlichtingen die ik hem verstreekte over de sterkte en locatie van de Duitse troepen in het aanvalsgebied'² – inlichtingen welke de prins hoofdzakelijk van het Bureau Inlichtingen had ontvangen, rechtstreeks.

Grote zorgen maakte zich ook de chef van de *Intelligence*-afdeling van Brereton's staf. '*At first*', aldus de Britse historicus Ronald Lewin in zijn werk over het gebruik dat de Geallieerden van het gedecodeerde Duitse radioverkeer hebben gemaakt, '*his concern was based on reports filtering through from the Dutch resistance about 'battered Panzer-divisions believed to be in Holland to refit.'* But on the 15th five oblique-angle air photographs' (op die 15de hadden twee speciaal-uitgeruste *Spitfires* foto's gemaakt van de stroken land die de Geallieerde luchtmada zou passeren alsmede van de landingsterreinen en hun omgeving) '*showed him indisputable evidence. 'There in the photo's', he said, 'I could clearly see tanks – if not on the very Arnhem landing- and drop-zones, then certainly close to them''* (nl. het gemechaniseerd geschut van de 9te en vermoedelijk, in de Achterhoek dichtbij Arnhem, tanks van de 10te *SS-Panzerdivision*). Toen evenwel de *Intelligence*-officier de luchtfoto's naar Browning meenam, '*he was brushed aside. He was held to be hysterical*' (hij had in opwindning gesproken) '*and shortly afterwards was ordered to take a rest and go on leave.*'³

Meer nog.

Hoewel, gelijk eerder opgemerkt, het Duitse militaire radioverkeer als bron voor de Geallieerde *Intelligence* minder belangrijk werd, had dat verkeer op de ochtend van de 15de toch nog een nieuw belangrijk gegeven opgeleverd, nl. dat Model zijn hoofdkwartier had gevestigd in Oosterbeek. In *Bletchley Park*, de grote decodeercentrale, was men van de Geallieerde offensieve plannen niet op de hoogte; men besepte dus niet

¹ Aangehaald in MacDonald: *The Siegfried Line Campaign*, p. 122. ² Alden Hatch: *Prins Bernhard*, p. 144. ³ Ronald Lewin: *Ultra goes to war. The secret story* (1978), p. 349-50.

van hoe vitale betekenis het was dat op dit gegeven de speciale aandacht werd gevestigd van die weinigen die de berichten van *Bletchley Park* ontvingen; het desbetreffende bericht ging met een laag prioriteitsteken uit – het heeft Eisenhower, Montgomery en Brereton vermoedelijk op de 16de bereikt. Deze drie wisten in elk geval van de Duitse tankformaties dicht bij Arnhem af; Eisenhower had er Montgomery's aandacht op laten vestigen maar de Britse veldmaarschalk had die inlichtingen niet aan de onder hem geplaatste bevelvoerende generaals doorgegeven. Dempsey was er onkundig van, Horrocks ook. Brereton op zijn beurt liet na, generaal Urquhart, de bevelhebber van de Britse luchtlandingsdivisie, in te lichten en diens staf wist dus ook van niets. Toen de militairen van Urquharts divisie op vrijdagavond 15 september (de weersvooruitzichten voor zondag waren gunstig) hun z.g. *briefing* kregen (d.w.z. een gedetailleerde uiteenzetting aan de hand van grote kaarten waarbij precies werd aangegeven, wat de taak van elk onderdeel was), werd hun, wat het te verwachten verzet van de *Wehrmacht* betrof, slechts gezegd dat zich in en bij Arnhem omstreeks drieduizendvijfhonderd slechtgewapende Duitse militairen bevonden. Nu, daar hoefden zij niet bevreesd voor te zijn! Urquharts *Airbornes* blaakten dan ook van zelfvertrouwen. De bijna tweehonderd *Pathfinders* van Major B. A. Wilsons *Independent Company* die het landingsterrein moesten markeren en derhalve een uur vóór de eerste *lift* zouden neerdalen (onder hen vijf-en-twintig Joods-Duitse vluchtelingen, uitgekozen op grond van hun kennis van het Duits, die zich voor de veiligheid Schotse namen hadden aangemeten), waren, aldus Urquhart,

*'so confident . . . about the outcome that they had taken quantities of metal- and bootpolish for the liberation celebrations and the victorious entry into Germany. Wilson had packed his best battledress and highly-polished brown shoes into his parachutist's leg-bag which also contained one bottle each of whisky, gin and sherry for the entertainment of Dutch Resistance leaders.'*¹

De weersvooruitzichten bleven gunstig. Zaterdagavond 16 september om 7 uur bevestigde Brereton dat 'Market' de volgende dag zou worden ingezet; *H-Hour* (het uur van landing) voor de eerste *lift* werd bepaald op 1 uur 's middags.

¹ R. E. Urquhart: *Arnhem*, p. 34.

Zondag 17 september

Teneinde de Geallieerde luchtmada zo goed mogelijk te beschermen, werden in de nacht van zaterdag op zondag en op zondag in de loop van de ochtend luchtaanvallen uitgevoerd op alle punten waar gevaar dreigde. Bijna 300 bommenwerpers van *Bomber Command* van de *RAF* teisterden in de genoemde nacht de sterke concentratie van Duits luchtafweergeschut bij de Moerdijkbruggen en vielen bovendien de vliegvelden Leeuwarden en Havelte aan alsmede twee vliegvelden in het Rijnland waar de gevaarlijke straaljagers van de *Luftwaffe* gestationeerd waren (er werden grote gaten in de startbanen geslagen zodat geen vliegtuig kon opstijgen). Zondagochtend vroeg werden de Duitse luchtafweerbatterijen op de Zeeuwse eilanden door de *RAF* gebombardeerd, later die ochtend lieten meer dan 800 bommenwerpers van de Amerikaanse *Eighth Air Force* hun bommen vallen op meer dan 100 Duitse luchtafweerbatterijen in het zuiden des lands en in de streek van de grote rivieren (de Duitse *Flak*-opstelling in de uiterwaarden bezuiden Arnhem werd slechts licht beschadigd) alsmede op het Duitse vliegveld bij Eindhoven. Vervolgens kwamen de lichte bommenwerpers en de van raketbommen voorziene *Typhoon*-jagers van de *Second Tactical Air Force* aanrazen om in en bij Kleef en Nijmegen, in Arnhem en Ede en in de buurt daarvan alle gebouwen waarin men militairen van de *Wehrmacht* aanwezig wist of vermoedde, en alle Duitse artillerieposities te bestoken. In Arnhem vluchtten de Duitsers van de Rijnbrug; in de stad werden o.m. enkele kazernes en het café-restaurant 'Royal' waarin de *Wehrmacht* was neergestreken, geteisterd. De hervormde kerk in Oosterbeek werd, terwijl de dienst nog gaande was, bijna door bommen getroffen, de predikant liet om de gemoederen tot bedaren te brengen de gemeente eerst het gezang 'Wat de toekomst brengen moge, mij geleidt des Heren hand' aanheffen en, toen dat niet voldoende hielp, het eerste en zesde couplet van het Wilhelmus. Aangevallen werd ook de psychiatrische inrichting 'Wolfheze' waar tevens een groot aantal patiënten uit het westen des lands was ondergebracht. Tussen de paviljoens stonden enkele tientallen nieuwe Duitse kanonnen, er was ook munitie opgeslagen en in een deel van de inrichting waren Duitse militairen ingekwartierd. Die Duitsers renden, toen de eerste bommen vielen, de schuilkelders in, van de patiënten en andere burgers werden bijna honderd dodelijk getroffen.

Terwijl de Geallieerde lichte bommenwerpers en *Typhoons* naar hun bases in België en Noord-Frankrijk en de Amerikaanse zware bommenwerpers naar de hunne in Engeland terugkeerden, waren op 24 vliegveld-

den in Engeland meer dan 1 500 transportvliegtuigen met *gliders* begonnen op te stijgen, alsook de ruim 900 jagers (bijna 400 Britse, ruim 500 Amerikaanse) welke die luchtmada dienden te beschermen. De armada werd voorafgegaan door 12 Britse en 6 Amerikaanse transporttoestellen welke de parachutisten vervoerden die als *Pathfinders* moesten fungeren; bij Son, Veghel en Groesbeek moesten dezen een kwartier, bij Heelsum een uur vóór *H-Hour* gedropt worden.

De *gliders* (ze werden aan een nylonkoord van 30 meter lengte voortgetrokken) waren simpel geconstrueerd: om een stalen buisconstructie zat een wand van canvas en multiplex – ze hadden met dat al een laadvermogen van bijna 2 ton en konden zelfs *jeeps*, licht geschut, simpele vrachtauto's en *brengun-carriers* vervoeren. Boven de Noordzee braken enkele van die *gliders* doormidden, men zag de inzittenden als poppen vallen – wie dat van andere *gliders* uit zag, werd door angst bekropen; trouwens, tot een van de bij de Amerikaanse *101st Division* ingedeelde Nederlandse *Commandos* zei een Amerikaanse journalist die zich in dezelfde *glider* bevond, dat hij in zijn broek deed van angst en 'ik', aldus die *Commando*, 'was ingescheept met angstzweet. Toen ze van de grond af begonnen te schieten' (niet alle Duitse luchtafweerkanonnen waren tot zwijgen gebracht), 'dacht ik: die helm moet ik nu voor mijn gat houden, want daar komen de scherven vandaan.'

De *planners* van 'Market' hadden het voor mogelijk gehouden dat bijna 30% van de transporttoestellen en *gliders* zou worden neergeschoten – in werkelijkheid waren de verliezen minder dan een tiende van die schatting. Van de bijna 3 000 Geallieerde transporttoestellen, *gliders* en jagers gingen slechts 68 verloren.

Het overtrekken van de Geallieerde luchtmada dat meer dan een uur duurde, maakte diepe indruk op allen in bezet gebied die, niet eens zo hoog in de lucht, de lange stoeten zagen passeren (het was een haast zomerse dag met weinig wolken). 'Dit moet de bevrijding zijn', aldus een reactie uit Den Bosch (elders zal men wel niet anders hebben gedacht) –

'De daken zien zwart van de toeschouwers, de een joelt en juicht, de ander is sprakeloos en heeft een brok in de keel, men zoekt naar oranjedoeken, vlaggen worden uitgelegd, handen worden geschud, tranen weggepinkt.

En de Moffen??? Het eerste halfuur kunnen ze geen tien tellen: ook voor hen is dat te machtig. Tegen zo iets staan geen voorschriften in hun militair zakboekje!

¹ J. W. Bothe in *Verolme Nieuws*, XIX, 1 en 2 (jan.-febr. 1975), p. 8.

DE GEALLIEERDE LUCHTARMADA

Dan rennen ze naar de wapens, en schieten, schieten dat ze doen, tot zelfs met geweren en revolvers toe!¹

Totaal verrast werden ook Model en Student – deze laatste evenwel die zich in Vught bevond, wist 's middags om ongeveer half vier precies waar, op welke dagen en in welke sterkte de Geallieerde luchtlantings-troepen wilden landen. Militairen van de *Wehrmacht* hadden namelijk een exemplaar van de operationele orders voor 'Market' aangetroffen op het lijk van een Amerikaanse officier wiens toestel bij Vught was neergeschoten – een stuk dat de betrokkene in strijd met alle voorschriften had meegenomen. Op dat tijdstip waren overigens bij Son, Veghel, Groesbeek en Heelsum ruim negentienduizend Geallieerde militairen geland, precies op tijd en met hooggestemde verwachtingen; elke militair had niet alleen f76 (de tegenwaarde van 10 pond sterling) in nieuwe Nederlandse muntbiljetten bij zich maar ook nieuw geld, door de 'Alli-ierte Militärbehörden' uitgegeven, dat hij in Duitsland zou kunnen gebruiken, en de officieren beschikten over kaarten van Duitsland tot aan de streek om Dortmund toe. De kaart van Arnhem en omgeving welke de voor Arnhem bestemde luchtlantingstroepen bij zich hadden, was overigens bedroevend slecht; ze was gebaseerd op een kaart van het *War Office* die uit 1913 dateerde en tot '42 bijgewerkt heette. Notabene: de in '34 in gebruik genomen verkeersbrug over de Rijn, waar de hele operatie om draaide, stond er niet op. Waar die brug lag, wisten de officieren wel: dat hadden ze op luchtfoto's kunnen zien.

★

Hoe schoot op die eerste dag (beter: halve dag) van 'Market-Garden' Horrocks *XXXth Corps* op?

Niet erg vlug en niet erg ver. Om 2 uur op die zondagmiddag ging de *Guards Armoured Division* van het bruggehoofd bij Neerpelt uit (zie kaart VII op pag. 325) tot de aanval over. De Duitsers boden fel verzet en de eerste Britse tanks kwamen pas 's avonds om half acht in Valkenswaard aan, 12 km bezuiden Eindhoven. Daar hielden ze halt, conform hun orders. Horrocks had namelijk bepaald dat het *XXXth Corps* die eerste dag niet verder zou oprukken, een kilometer of 15 dus – maar de afstand van Neerpelt naar Arnhem was 105 kilometer. Waarom Horrocks, anders

¹ 'De vrijheid wenkt', p. 3 (Doc II-100 B, a-4).

zo onstuimig, niet alles op alles heeft gezet om in elk geval zo spoedig mogelijk de Amerikanen bij Son te bereiken, is niet duidelijk.

★

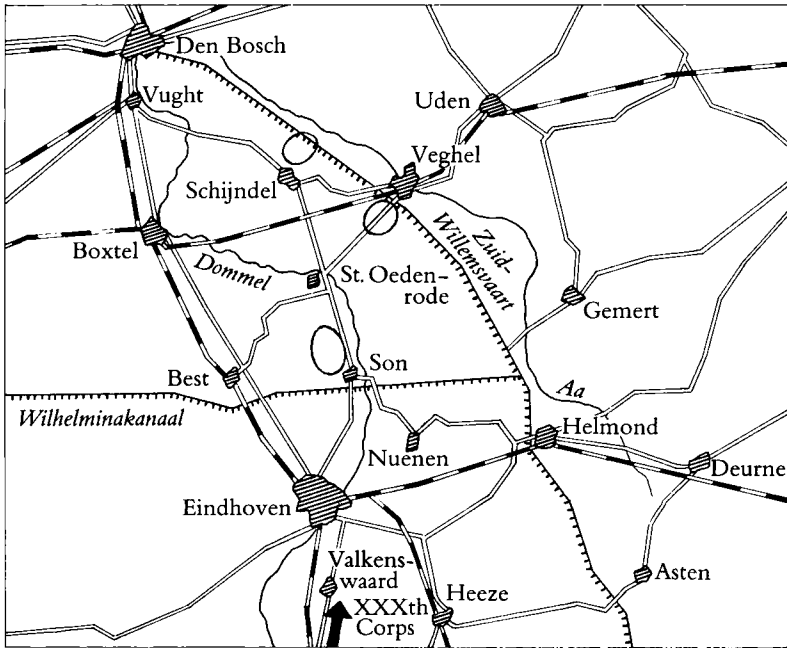
Onder bevel van *Major-General* Maxwell D. Taylor landde de eerste *lift* van de Amerikaanse *101st Division* bij Son en Veghel (zie kaart VIII). De *Pathfinders* waren er precies op tijd, om 12 uur 45, neergekomen en zij hadden hun *Eureka*-toestel binnen een minuut in werking; met de eerste *lift* kwamen in een half uur bijna zesduizendachthonderd militairen aan de grond – evenwel werd een bataljon parachutisten vijf kilometer ten westen van Veghel gedropt, nl. bij Schijndel. 'Met karren en bakfietsen trok men er op uit', aldus een plaatselijk relaas, 'men sprak zijn beste Engels, schooide om nieuw geld en in de late avond liepen er al enkelen met Amerikaanse en Engelse vlaggetjes te zwaaien.'¹ Die vreugde duurde niet lang: eenheden van de *Wehrmacht*, tot het via Zeeland ontsnapte Vijftiende Leger behorend, waren in de nabijheid en trokken 's avonds Schijndel binnen. De bruggen over de Zuid-Willemsvaart en de Aa te Veghel waren inmiddels door de Amerikanen veroverd ('we waren gek van vreugde', aldus een Veghelaar²), maar bij Son liep het mis: de brug over het Wilhelminakanaal ging de lucht in toen twee Amerikaanse pelotons haar op 50 meter afstand waren genaderd. De Amerikaanse genie legde snel een smalle voetbrug over het kanaal, maar pas tegen middernacht was het regiment dat de eerste verbinding moest leggen met het *XXXth Corps* het kanaal over. Generaal Taylor gaf order, niet naar Eindhoven op te rukken; doordat enkele Britse militairen die voor het radiocontact met Horrocks moesten zorgen, zich in een *glider* hadden bevonden welke niet was aangekomen, wist Taylor niet hoe ver de tanks van het *XXXth Corps* waren gevorderd.

Bij Son hadden 's middags felle gevechten plaatsgevonden tussen de Amerikanen en losse groepen Duitse militairen. Men hoorde in Eindhoven van vier uur af hevig schieten in de verte. 'Het lijkt', liet Borghouts in zijn geheime hoofdkwartier in het Binnenziekenhuis noteren,

'of half Eindhoven er aan moet geloven. Af en toe fluiten granaatscherven. Roet en verbrand papier dwarrelt door de lucht. Kruiddamp is te ruiken. Op sommige

¹ C.v.d.O.: *Schijndel in de frontlijn* (1946), p. 6. ² Br. Haenen in *Vrij! 'n Filmisch beeld van strijd en bevrijding in Nederland en Nederlands Oost-Indië* (1945), p. 141.

DE AMERIKANEN BIJ SON EN VEGHEL



VIII. 17 september 1944. De Amerikaanse luchtlandingen in Noord-Brabant bij Veghel en Son

In rood: de landingszones. Bij Son lukte het niet, de brug over het Wilhelminakanaal te veroveren, de bij Veghel gelande Amerikanen slaagden er daarentegen in, de bruggen over de Zuid-Willemsvaart en over de Aa onbeschadigd in handen te krijgen. De groep bij Schijndel werd op een verkeerde plaats gedropt en trok spoedig in de richting van Veghel

ogenblikken is de lucht zwart van de rook der ontstane branden en ontploffingen . . . En wij kunnen er niets tegen doen. Hebben zelfs geen wapens om een *Sprengkommando* een kopje kleiner te maken. Wie durft er nog van droppen te spreken? Ik vermoord hem.¹

★

Ook de Amerikaanse *82nd Division* maakte een perfecte landing, en precies op tijd, goeddeels bij Groesbeek, maar één compagnie werd

¹ GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 157-58.

volgens plan even bezuiden Grave gedropt opdat de belangrijke Maasbrug niet alleen van het noorden maar ook van het zuiden uit zou worden aangevallen. Bijna zeventiendriehonderd militairen kwamen aan de grond, onder hen generaal Browning en de bevelhebber van de *82nd Division*, *Brigadier-General* James M. Gavin. Er was Gavin op het hart gedrukt dat hij vóór alles een sterke positie moest innemen op de heuvelrug beoosten Groesbeek teneinde te voorkomen dat de *Wehrmacht* die rug van het *Reichswald* uit zou bezetten (zie kaart IX).

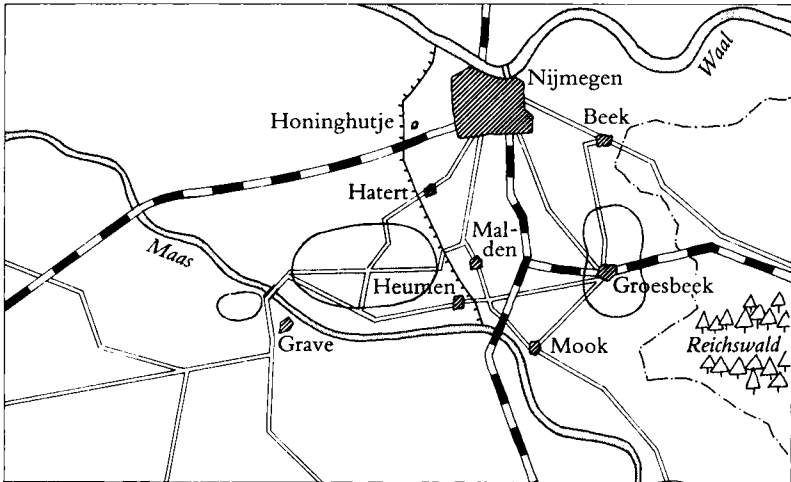
De Maasbrug bij Grave was binnen drie uur in Amerikaanse handen. Onder de brug bevonden zich meer dan 100 ladingen dynamiet maar daar waren de slagpijpjes nog niet ingedraaid. Het slagsnoer was kort voor *H-Hour* door bominslag vernield – een Duitse sergeant die de plaats van de wachtcommandant had ingenomen nadat deze laatste 's ochtends bij de Geallieerde luchtaanval was gesneuveld, had een soldaat opgedragen, naar een Duits depot in Nijmegen te gaan teneinde een nieuw slagsnoer te halen maar die soldaat was nog niet teruggekeerd toen de Amerikanen uit de lucht daalden. Drie andere militairen die de sergeant hadden moeten helpen om de onder de brug hangende verfwagen voort te duwen waarmee men bij de ladingen kon komen om er de slagpijpjes in te draaien, waren gevluht – de sergeant kon niets doen en met de *Waffen-SS*'ers die de brug verdedigden, hadden de Amerikaanse parachutisten niet veel moeite; zowel aan de zuid- als aan de noordzijde van de brug sloegen veel Duitsers op de vlucht.

Van de vier bruggen over het Maas–Waal-kanaal werden die bij Malden, Hatert en Honinghutje door de Duitsers op het laatste moment opgeblazen¹ (zo ook de spoorbruggen bij Mook en Honinghutje) maar de brug bij Heumen viel 's avonds in Amerikaanse handen. Ook die brug was voorbereid om opgeblazen te worden; waarom de Duitsers die haar verdedigden, de ladingen niet tot ontploffing hebben gebracht, is niet duidelijk.

Browning kon op die 17de geen verbinding krijgen met de Amerikanen bij Son en Veghel en de Britten bij Arnhem. Voor hem was van veel belang dat hij de bruggen bij Grave en Heumen in handen had. Ook het bezetten van de heuvelrug beoosten Groesbeek (daar werd de bevolking door de Amerikanen getraceerd op 'sigaretten, hele pakjes tabak, chocolade, kauwgom en sinaasappels'²) verliep vlot. De eerste poging evenwel

¹ De verkeersbrug te Honinghutje was slechts licht beschadigd maar werd desondanks niet in gebruik genomen. ² J. Th. Jansen: *Van verdrukking tot bevrijding. Oorlogsherinneringen* (1946), p. 13.

VEROVERING VAN DE MAASBRUG TE GRAVE



IX. 17 september 1944. De Amerikaanse luchtlandingen bij Grave en Groesbeek

In rood: de landingszones. De hoofdmacht van de Amerikanen kwam bij Groesbeek aan de grond maar had als eerste taak, een verdedigende stelling in te nemen tegen Duitse aanvallen uit het Reichswald. Van de in het gebied aanwezige bruggen werden op de eerste dag van 'Market-Garden' slechts die over de Maas te Grave en over het Maas-Waal-kanaal te Heumen door de Amerikanen veroverd

om de Waalbrug te Nijmegen te veroveren, mislukte. 's Middags heerste er aan Duitse kant in Nijmegen veel verwarring, de *Ortskommandant* verliet de stad, zo ook volgens opdracht de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* met zijn staf (hij trok naar Deventer) – alles werd voorbereid om de Waalbrug om zes uur op te blazen; bovendien vorderden de Duitsers alle boten waarmee men de Waal kon oversteken. Kort vóór zes uur evenwel kreeg de *Luftwaffe*-officier die de plaatselijke verdediging was gaan leiden, bevel van Model (deze bevond zich toen in de Achterhoek) dat de verkeersbrug en de spoorbrug over de Waal niet vernield mochten worden; Model beloofde hulp van *Waffen-SS*'ers. De *Luftwaffe*-officier was toen al bezig, bezuiden de Waal bij beide bruggen een bruggehoofd te vormen waartoe hij in eerste instantie ca. zevenhonderdvijftig man *Fallschirmjäger* tot zijn beschikking had, maar in de loop van de avond

ook nog een deel van de pantserwagens van de *9te SS-Panzerdivision* welke in Arnhem de Rijnbrug hadden kunnen passeren.

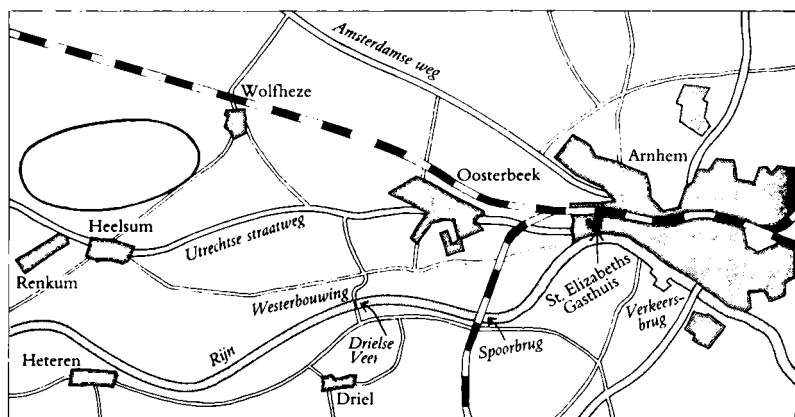
De Amerikaanse stoot in de richting van de Waalbrug werd om acht uur ingezet door slechts één compagnie Amerikaanse parachutisten (de tweede die ook was aangewezen, kwam te laat op het afgesproken punt). Kapitein Bestebreurtje gaf de Amerikanen illegale werkers als gidsen mee en reed ook zelf voorwaarts – spoedig moest hij gewond terugkeren. De eerste compagnie kwam niet verder dan het Keizer Karelplein, ruim een kilometer ten zuidoosten van de verkeersbrug; het was toen al stikdonker en het bleek onmogelijk, de verkeersbrug te naderen, laat staan haar te veroveren; de komst bij het Keizer Karelplein van de tweede compagnie bracht daar geen wijziging in. Wel was een klein groepje andere Amerikanen er in geslaagd, van het oosten uit vlak bij de brug te komen maar ook dit groepje (het zou zich twee etmalen tegen de Duitsers moeten verdedigen) kon niets van belang ondernemen. De eerste Amerikaanse aanval had gefaald.

★

Generaal Urquhart moest na de eerste *lift* op de heide benoorden Heelsum de beschikking hebben over een brigade parachutisten en over het grootste deel van een luchtlandingsbrigade. De landingen verliepen perfect; bijna vijfduizend militairen (minder dus dan bij Son en Veghel en bij Groesbeek) kwamen neer, precies volgens plan. Om twaalf uur waren de *Pathfinders* gearriveerd, van één uur af naderden de transporttoestellen en *gliders*. Intussen duurde het geruime tijd voordat alle voorraden uit de *gliders* waren gehaald en er weer ordelijke verbanden waren gevormd uit de gelande militairen. De bedoeling was dat de verkenners, d.w.z. de mannen van het *Reconnaissance Squadron* van de divisie, onmiddellijk in hun *jeeps* naar de Rijnbrug zouden rijden, maar dat voornemen werd niet uitgevoerd. Pas om drie uur zetten de eerste Britten zich in beweging, te voet, en pas om half vier volgden de eerste *jeeps*.

Op dat uur hadden de Duitsers reeds hun tegenmaatregelen genomen. Model had haastig Oosterbeek verlaten en was via Arnhem naar Doetinchem in de Achterhoek gereden, naar het hoofdkwartier van Bittrich, de commandant van het *SS-Panzerkorps* dat uit de *9te* en *10te SS-Panzerdivision* bestond. In Arnhem had Model de staf van de *Ortskommandant* in grote verwarring aangetroffen – hij had de orde hersteld en bevel gegeven tot een agressieve verdediging. In en bij Arnhem bevonden

DE DUITSERS IN EN BIJ ARNHEM



X. 17 september 1944. De Britse luchtlandingen benoorden Heelsum

In rood: de landingszone. Van de drie bataljons die in de richting van Arnhem oprukten, werd één aan de Amsterdamse weg en één aan de Utrechtse straatweg (tussen Oosterbeek en Arnhem) tegengehouden; alleen het derde bataljon dat van Heelsum de weg langs de Westerbouwing volgde, wist de verkeersbrug te bereiken

zich niet, zoals vrijdagavond bij de *briefing* was meegedeeld, ca. drieduizendvijfhonderd Duitse militairen, maar enkele duizenden méér. Aanvankelijk heerste onder hen iets van paniek, maar deze verdween zodra bleek dat de commandanten het hoofd koel hielden. Bij Bittrich was dat laatste bij uitstek het geval; hij had via het verbindingssnet van de *Luftwaffe* vernomen dat de Geallieerden bij Groesbeek en op de Heelsumse heide waren geland¹, had geconcludeerd dat hij de Rijnbrug te Arnhem óók moest verdedigen door het houden van de Waalbrug te Nijmegen en had onmiddellijk order gegeven, versterkingen naar Nijmegen te zenden: de pantserwagens van de *9te* en de tanks van de *10te SS-Division*; die pantserwagens kwamen, gelijk reeds vermeld, zondagmiddag de Rijnbrug over.

Ook Harzer, commandant van de *9te SS-Division*, had onmiddellijk ingegrepen. Hij bevond zich, toen de Britten bij Heelsum landden, in Hoenderloo om ten aanschouwe van vijfhonderd *Waffen-SS*'ers een hoge

¹ 'Diogenes' in Schaarsbergen stond o.m. in verbinding met een Duitse radarpost vlak bij de Heelsumse heide. Wij vermelden in dit verband dat de grote centrale te Schaarsbergen op 18 september werd verlaten en dat de installaties er werden opgeblazen (geheel nodeloos, zoals later bleek); de centrale werd verplaatst naar Duisburg.

onderscheiding uit te reiken aan een der officieren; die vijfhonderd man zond hij onmiddellijk in de richting van Arnhem, waar zij in de buurt van Oosterbeek in contact kwamen met een reservebataljon *Waffen-SS*'ers van ruim vierhonderd man dat zich sinds 4 september in Oosterbeek bevond. Dat bataljon stond onder bevel van *SS-Sturmabführer* Sepp Krafft. Het bedreigde (zie kaart X op pag. 347) de grote weg tussen Ede en Arnhem (de Amsterdamse weg) en de door Harzer vooruitgezonden *Kampfgruppe* blokkeerde de grote weg van Oosterbeek naar Arnhem (deel van de Utrechtse straatweg).

Wat deed Urquhart?

De luchtlandingsbrigade, gecommandeerd door *Brigadier* P. H. W. Hicks, diende het droppingssterrein benoorden Heelsum te verdedigen met het oog op de komst, maandag en dinsdag, van de tweede en derde *lift* – de parachutistenbrigade, gecommandeerd door *Brigadier* G. W. Lathbury, was beschikbaar voor de aanval op de Rijnbrug. Van de drie bataljons waaruit die brigade bestond, kreeg er één opdracht, de Amsterdamse weg te volgen teneinde vervolgens Arnhem aan de noordzijde af te schermen – dat bataljon kwam op een kilometer of zes, zeven van Arnhem vast te zitten. Een tweede bataljon kreeg opdracht, door Oosterbeek de Utrechtse straatweg te volgen; het werd aan die weg tussen Oosterbeek en Arnhem tegengehouden. Het derde bataljon, het bataljon van *Lieutenant-Colonel* J. D. Frost, moest Arnhem langs de Rijn naderen via de weg die van Heelsum langs de Westerbouwing loopt – een weg die aan de aandacht van Harzer en Bittrich was ontsnapt.

In Arnhem, waar op zondagmiddag nog geen Geallieerden verschenen, heerste grote onzekerheid onder de burgerij, maar in Heelsum, Renkum en Oosterbeek voelde men zich bevrijd. In Renkum werd feest gevierd ('s avonds werd er in de straten gehost, bier werd er gratis getapt). In Oosterbeek was het alsof men, schreef een inwoner, 'een droom' beleefde:

'Plotseling deze soldaten uit een ander, vrij land! Sommigen hebben in plaats, van helmen donkerrode baretten op . . . Mensen komen aangelopen. Ze hebben peren, tomaten, emmers water bij zich. De Engelsens zijn bezweet . . . Er gaan er al honderden voorbij. Allen richting Arnhem. Het is als een folkloristische optocht. Nu komen er ook fietsers en kleine autootjes. Zowaar Duitse vrachtauto's, kersvers buitgemaakt, *Tommies* er in en er op. Dan komt veldgeschut, getrokken door Duitse krijgsgevangenen.¹ De vlag verschijnt op de toren van de

¹ Wij weten niet waar die vrachtauto's en Duitse militairen in Britse handen zijn gevallen.

ZONDAGMIDDAG IN OOSTERBEEK

kerk. De Engelsen wijzen elkaar lachend er op. Jongens trappen het publikatiebord met NSB-reclames omver. Een eindje verder gaat een grote mandfles vol jenever van mond tot mond. Overal oranje, talloze huizen vlaggen. Ieder drukt elkaar de hand, ieder lacht, ieder zoekt een uitweg voor de diepe vreugde, plotseling, zo heel onverwacht, op een zondagnamiddag vrij te zijn geworden.¹

Al dat vreugdebetoon hield Frosts bataljon dat langs de zuidrand van Oosterbeek trok, maar weinig op. Eén compagnie kreeg opdracht, de spoorbrug in de lijn Arnhem–Nijmegen te veroveren, maar terwijl de Britten zich naar die brug toewerkten en haar al dicht waren genaderd, vloog ze de lucht in. De compagnie bleef bij de brug liggen, de overige twee compagnieën trokken verder in de richting van de verkeersbrug, ondervonden bij en in de bebouwde kom van Arnhem wel enige weerstand van de Duitsers, werden ook van de linker-Rijnoever af beschoten, o.m. door de nu 'horizontaal' vurende Duitse luchtafweerbatterij die slechts licht was beschadigd, maar slaagden er in het donker in, de noordelijke oprit van de verkeersbrug te bereiken. Zij kwamen niet over de brug heen – de Duitsers die zich krachtig verdedigden, hadden op de zuidelijke afrit een pantserwagen en een stuk luchtafweergeschut staan. Intussen werd het bericht dat de Britten bij de brug waren, 's avonds in het dichtstbij gelegen deel van Arnhem door de achtertuinen van huis tot huis doorgegeven. 'In de verduisterde kamers', aldus een Arnhemmer, 'is het feest. Men lacht, men drinkt, men rookt. De laatste reserves gaan er aan. Wat zou 't? Morgen zijn wij vrij!'² 's Avonds laat wist ook een deel van het *Reconnaissance Squadron* dat van Oosterbeek af de spoorbaan had gevolgd en van het station Arnhem dwars door de stad was getrokken, tot het noordelijk uiteinde van de brug door te dringen, samen met enkele pioniers en een compagnie parachutisten. Er vormde zich daar een groep van omstreeks zevenhonderd *Airbornes* die zich hoofdzakelijk nestelden in de gebouwen aan weerszijden van de noordelijke oprit. Tweemaal werd in de nacht gepoogd, de Duitsers van het zuidelijk uiteinde te verjagen – beide pogingen mislukten.

Dat een deel van zijn troepen de Rijnbrug had bereikt, was Urquhart onbekend. De groep bij de brug had een zendertje bij zich maar met dat apparaat kon men Urquharts hoofdkwartier niet bereiken. Dat hoofdkwartier op zijn beurt was niet in staat, radiocontact op te nemen met Brownings hoofdkwartier in Groesbeek, laat staan met Brereton in

¹ F. de Soet in *Niet tevergeefs. Oosterbeeks burgers temidden van de strijd der Airbornes, september 1944* (1946), p. 28-29. ² Tj. de B[oorder] en W. H. K[ruiderink]: *Rovers plunderen Arnhem* (1945), p. 6.

Engeland. Daar kwam nog bij dat al op zondagmiddag bleek dat de in *jeeps* gemonteerde radiotoestellen welke bedoeld waren om contact met de *Tactical Air Force* te onderhouden, slecht functioneerden; ze moesten op twee frequenties uitzenden, maar op de ene konden zij niet worden ingesteld en op de andere kreeg men geen contact. Dat betekende dat men de jagers, de lichte bommenwerpers en de *Typhoons* van de *Tactical Air Force* geen aanwijzingen kon geven voor het verlenen van steun.

★

Zo was, wat Nijmegen en Arnhem betrof, de situatie voor de Duitsers in de late avond van de 17de september niet onbevredigend. Zij hadden bij Nijmegen de verkeersbrug over de Waal alsook de spoorbrug stevig in handen en zij hadden in Arnhem verhinderd dat de *Airbornes* zich van de verkeersbrug over de Rijn meester hadden gemaakt. Nadelig voor hen was dat zij zelf die laatste brug niet langer konden gebruiken – vooral nadelig omdat zij via die brug versterkingen van de *10te SS-Panzerdivision* snel naar Nijmegen zouden hebben kunnen zenden. Om die verbinding te herstellen, moesten zij nu gebruik maken van het veer te Huissen (zie kaart X op pag. 347). Dat veer en de erbij geplaatste Duitse lichte luchtafweerbatterijen waren op zondagochtend door Geallieerde lichte bommenwerpers en *Typhoon*-toestellen aangevallen (meer dan twintig burgers waren daarbij gedood), maar de veerpont zelf was niet geraakt. Van des te groter belang was het dat de zoon van de eigenaar volgens de aanwijzingen van zijn vader de pont tot zinken bracht; de volgende dag, maandag 18 september, eisten Duitse militairen van de commandant van de brandweer te Huissen dat de veerpont onmiddellijk werd leeggepompt; de commandant weigerde, kreeg te horen dat hij en al zijn brandweerlieden, als zij in hun weigering volhardden, gefusilleerd zouden worden, zond toen vier brandweerlieden naar het veer met een opzettelijk uitgekozen oude spuit die onbruikbaar bleek. Bij pogingen de veerpont aan de wal te laten trekken door de aanwezige tanks en pantserwagens knapten alle beschikbare staaldraden en kettingen. Burgers die er bij stonden te kijken (niet zonder leedvermaak, veronderstellen wij), werden toen gedwongen, Duitse militairen in kleine bootjes over te roeien, maar niet die militairen had de *Wehrmacht* bij Nijmegen nodig doch het zware materieel van de *10te SS-Panzerdivision*. Dat bereikte de

Betuwe toen via de andere veerpontverbinding die er was: die bij Pannerden.

Niet alleen naar Nijmegen maar ook naar Arnhem had Harzer zondagmiddag een aantal van zijn pantserwagens kunnen zenden. Daar kwamen zondagavond pantserwagens van de *10te SS-Panzerdivision* bij benevens een aantal zware mortieren en in de nacht van zondag op maandag arriveerden de eerste tanks uit Duitsland, vrij oude, maar zij waren nog goed te gebruiken. Ook aan de westkant van het luchtlandingsgebied hadden de Duitsers toen krachten samengetrokken: de *West-gruppe* welke door Christiansen onder bevel was geplaatst van een van zijn stafofficieren, *Generalleutnant* Hans von Tettau. Deze vestigde zijn hoofdkwartier in Rhenen. Niet ver daarvandaan, in Ede, bevond zich in de kazerne een reservebataljon van de *Waffen-SS*. Rauter gaf von Tettau nog op zondagmiddag de beschikking over het grootste deel van de compagnieën van het *Wachbataillon-Nordwest* die het concentratiekamp Amersfoort bewaakten: ca. zeshonderd man; zij werden per trein naar Ede vervoerd.¹ De bedoeling was dat von Tettau met deze en andere militairen op maandag zou trachten, de Britse luchtlandingsbrigade van de heidevelden benoorden Heelsum te verjagen – door de vondst van het operatieplan van 'Market' wisten de Duitse commandanten precies hoe laat daar op maandag, als de weersomstandigheden het toelieten, de tweede *lift* voor Urquhart zou beginnen te arriveren. Ook de herkenningstekens (rooksignalen en gekleurde doeken) waren in het operatieplan vermeld: dat waren gegevens die de Duitsers van pas zouden komen.

★

De vondst van het Geallieerde operatieplan was voor de Duitse bevelhebbers mede daarom van waarde omdat het hun aantoonde dat in eerste instantie slechts bij Son, Veghel, Groesbeek en Heelsum luchtlandingen

¹ Rauter trachtte in het algemeen bijeen te schrapen wat maar mogelijk was. Vermoedelijk kort voor de 17de september had hij ruim veertig Amsterdamse politie-agenten die in Schalkhaar de nationaal-socialistische opleiding hadden gevolgd, voor de keus gesteld, tot de Landstorm Nederland toe te treden of politiediensten te gaan verrichten in Duitsland. Het een zowel als het ander was door bijna al die 'Schalkhaarders' geweigerd; de weigeraars waren vervolgens in het concentratiekamp Amersfoort opgesloten.

zouden plaatsvinden.¹ Zondagmiddag (en ook nog op maandag) deden in de lagere regionen van de *Wehrmacht*, het *Reichskommissariat* en de 'SD' geruchten de ronde dat Geallieerde parachutisten nog op heel andere plaatsen waren gedaald, o.m. bij Utrecht, Amersfoort en Hilversum, maar aan dergelijke mededelingen werd slechts korte tijd geloof gehecht en zij verhinderden de *Wehrmacht*-commandanten niet om snel in te grijpen, zij het dat zich daarbij soms nervositeit merkbaar maakte. In Roermond waren de Duitse militairen, aldus een seminarist, 'zeer zenuwachtig. Ze rijden als bezetenen door de stad. Alle bruggen zullen springen... Overal plaatst men kanonnen en bouwt men nieuwe mitrailleurnesten.'² In Tilburg en Den Bosch (en vermoedelijk ook elders in Noord-Brabant) werd een spertijd afgekondigd die al om vijf uur 's middags inging, 'politie-agenten zeggen het rond', aldus een Bosschenaar, 'en ook soldaten snauwen het 't publiek toe. Er breekt weer een timmerkoorts los. Sommigen halen een paar deuren uit de kamers en spijkere die voor de ramen aan de straatzijde, anderen slaan kisten en kratten uit elkaar en bespijkere daarmee de vensters.'³ In Elburg en Harderwijk (het gevonden document had aangetoond dat het *XXXth Corps* tot het IJsselmeer wilde doordringen) kreeg de vissersvloot order de haven te verlaten en naar Stavoren te gaan – de vissers voeren in plaats daarvan naar Urk.

Met het oog op de voornemens van het *XXXth Corps* werden de in Apeldoorn gevestigde bureaus van het *Reichskommissariat* op de avond van de 17de naar Delden in Overijssel verplaatst en nu werden opnieuw, evenals omstreeks en op Dolle Dinsdag het geval was geweest, grote hoeveelheden Duitse stukken vernietigd. Rauter die zijn uitgebreid archief in Velp in een hotel had ondergebracht, gaf de beheerder, de *SS-Richter* Ernst Härtel, opdracht het te verbranden. Härtel deed zulks en daarbij gingen ook het gehele hotel en de dossiers van het *SS- und Polizeigericht X* in vlammen op. In Den Haag werden alle geheime stukken van de 'SD' verbrand. Ook in andere opzichten vereenvoudigde de 'SD' de taak waar hij nog voor stond: 'SD'-gevangenen die voor zaken gevangen zaten die naar verhouding niet zo belangrijk waren, werden vrijgelaten. Daartoe werd nog op 17 september besloten – de vrijlatingen vonden daags daarna plaats: uit de Cellenbarakken in Den Haag kwamen

¹ Volgens het plan moesten in een later stadium voorraden gedropt worden benoorden Oosterbeek en moest de Poolse parachutistenbrigade bezuiden de Rijnbrug landen. ² Bisschoppelijk College Roermond: *Collegeklok 1941-1945*, p. 209. ³ Jos. Verstraeten: *Storm over Den Bosch. Dagboek van de eindstrijd van de bevrijding van 's-Hertogenbosch* (1945), p. 12.

vier-en-twintig mannen en elf vrouwen tot hun stomme verbazing op vrije voeten; hoeveel gevangenen elders zijn vrijgelaten, is niet bekend – wellicht zijn het bij elkaar tussen de honderd en tweehonderd geweest.

★

Op de zondag van de grote luchtlandingen bevond Mussert zich in Almelo waar hij zijn vrouw en enkele andere relaties had ondergebracht. Hoe hij in de loop van de middag van de luchtlandingen vernam, weten wij niet – het kan zijn dat hij door de Duitsers werd ingelicht. Hoe dat zij, hij stapte in zijn auto en liet zich naar Apeldoorn rijden om overleg te plegen met *Generalkommissar* Ritterbusch. Deze zei hem dat hij onmiddellijk naar Almelo diende terug te keren aangezien het *Führerhauptquartier* instructie had gegeven (dat was ruim een week eerder geschied in de vorm van een telexbericht van Martin Bormann) dat Mussert onder geen beding in Britse handen mocht vallen. De leider van de NSB zei dat hij in elk geval eerst in Utrecht in wat daar nog van het hoofdkwartier restte (het grootste deel daarvan was, gelijk eerder vermeld, kort na Dolle Dinsdag naar Almelo verplaatst) orde op zaken moest stellen. Er volgde een gesprek met Seyss-Inquart die Apeldoorn nog niet had verlaten. De *Reichskommissar* vond goed dat Mussert nog één keer naar Utrecht reed. Aldus geschiedde. Musserts verbindingsman met Ritterbusch, *SA-Oberführer* Walter Siebel, reed mee en nam in Utrecht de leiding bij de verhuizing. Kort na middernacht vertrok Mussert met vier auto's waarin zich NSB-functionarissen en allerlei stukken bevonden, naar Almelo.

Hij had vóór zijn vertrek uit Utrecht een belangrijke Duitse wens vervuld: het *Reichskommissariat* zag geen taak meer voor de NSB als politieke beweging en had er bij hem op aangedrongen dat de NSB-functionarissen die zich nog in het westen des lands bevonden, naar het oosten zouden worden gezonden om onder leiding van de *Organisation Todt* opzichters te worden van de 'spitters' die de *Westwall* moesten verlengen van de IJssel tot in Groningen. Mussert had dat goedgekeurd en van Utrecht uit telefonisch de districtsleiders van de NSB in Noorden Zuid-Holland en in de provincie Utrecht geïnstrueerd. Gevolg was dat zich binnen enkele dagen in Assen bijna vierhonderd NSB-functionarissen kwamen aanmelden van wie de meesten aan de *OT* ter beschikking werden gesteld. Een en ander ging binnen de NSB met veel kritiek

op Mussert gepaard. Deze had immers enkele dagen na *D-Day* op een vergadering in Amsterdam uitgeroepen dat hij, als er een Geallieerde invasie in Nederland kwam, met de *Wehrmacht* zou meevechten en in Utrecht zou blijven – nu wàs er een invasie en nu ging hij naar Almelo!

Het kwam ook nog tot andere verplaatsingen in de 'foute' sector: daags na de luchtlandingen verhuisden het directoraat-generaal van politie uit Nijmegen naar Zwolle en het restant van het departement van volksvoorlichting en kunsten uit Den Haag naar Groningen.



In de streken in het zuiden des lands waar men op die zondag omstreeks het middaguur de Geallieerde luchtmada had zien overtrekken, wist men dat grote dingen op til waren, en daar waar de landingen hadden plaatsgevonden, beschouwde men zich als bevrijd maar tot veruit de meeste Nederlanders drong op de 17de nog maar weinig van het gebeurde door. Wie naar de *Home Service* van de *BBC* of naar een van de uitzendingen in het Frans, Duits of Engels van de *European Service* luisterde, hoorde kort na vier uur (Nederlandse tijd) het bericht dat het Britse Tweede Leger in het offensief was gegaan en dat 'delen van het Eerste Geallieerde Luchtlandingsleger' (de eerste *lift*) 'op Nederlands gebied' waren geland – waar, werd niet gezegd. Om kwart voor zeven kon men hetzelfde horen in het Nederlands Nieuws van de *BBC*, maar dat programma bevatte bovendien twee belangrijke officiële oproepen, een van het Geallieerde opperbevel, een van de Nederlandse regering.

In de oproep van het Geallieerde opperbevel (de tekst werd ook in honderdduizenden exemplaren uitgeworpen door het Amerikaanse eskader dat luchtpamfletten verspreidde) werden 'de Nederlandse strijdkrachten van het verzet in het gebied ten zuiden van de Lek en de Rijn' o.m. geïnstrueerd om de bevelen van prins Bernhard op te volgen en geen sabotage meer te plegen ('het is van nu af aan uw taak, fabrieken, mijnen en andere industriële installaties te beschermen, . . . vooral . . . ook voorraden benzine, olie en smeeroliën') en de bevolking in het genoemde gebied kreeg de aanwijzing, 'niet tot een algemene opstand te komen' maar wel zoveel mogelijk hulp te bieden aan de illegale groepen. Tot de bevolking in het gebied ten noorden van de Lek en de Rijn werd gezegd dat voor haar in het algemeen de tijd van handelen nog niet was aangebroken.

OPROEP VOOR DE SPOORWEGSTAKING

De oproep van de Nederlandse regering¹ (men hoorde niet een van de omroepers van het Nederlands Nieuws maar een van de vaste sprekers van Radio Oranje) luidde aldus:

'Naar aanleiding van een uit Nederland ontvangen vraag en na overleg met het Opperbevel, mede in verband met operaties die heden in Nederland zijn aangevangen, acht de regering thans het ogenblik aangebroken, de instructie te geven tot een algemene staking van het spoorwegpersoneel, teneinde het vijandelijk vervoer . . . zoveel mogelijk te beletten.

De regering geeft zich rekenschap van de grote verantwoordelijkheid die zij daardoor aanvaardt, doch zij meent na rijp beraad dat in de gegeven omstandigheden deze daad van zo overwegend militair belang is dat niet langer mag worden gewacht met uitvoering te geven aan deze maatregel.

De regering, in het volle besef van de moeilijkheden die daardoor ontstaan, laat de wijze van uitvoering aan uw beleid over en wenst u allen, getrouwe en moedige Nederlanders, de kracht toe deze actie naar beste vermogen uit te voeren.'

Beide oproepen werden ruim twee uur later in de avonduitzending van Radio Oranje herhaald.

Die van het Geallieerde opperbevel droeg een nogal algemeen karakter, maar de oproep ten aanzien van de spoorwegstaking stelde, zodra zij er van vernamen, de ruim dertigduizend personeelsleden van de Nederlandse Spoorwegen voor de vraag of zij, ongeacht de Duitse *Ausnahmezustand* waarin voor alle belangrijke verzetsdaden de doodstraf gold, de rekeringsinstructie zouden opvolgen.

*Spoorwegstaking*²

Bijna zeventien maanden voor die 17de september '44 waren de Nederlandse Spoorwegen al geconfronteerd geweest met het probleem of het bedrijf stilgelegd moest worden: eind april '43 namelijk, bij het begin van de April-Meistakingen. Wij schreven hierover in deel 6 (in hoofdstuk

¹ Tekst: *Eng.*, dl. VII a, p. 378. ² De meeste van de algemene gegevens in deze paragraaf ontleen wij aan het werk van A. J. C. Rüter: *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd*, dat in 1960 als monografie no. 8 van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie is verschenen.

10, paragraaf 'Nederlandse Spoorwegen'). Daarin herinnerden wij er aan dat de spoorwegdirectie (toen bestaande uit prof. dr. ir. J. Goudriaan, president-directeur, en de irs. W. Hupkes en W. F. H. van Rijckevorsel, directeuren) in juni '40 met de bezetter de principiële afspraak had gemaakt dat de Nederlandse Spoorwegen zonder enige restrictie alle transporten zouden uitvoeren waartoe de bezetter hun via de *Bahnbevollmächtigte* opdracht zou geven – omgekeerd zou de leiding van het bedrijf volledig bij de directie blijven berusten.

Goudriaan, die in de tweede helft van de jaren '30 een tijdlang voorzitter van 'Eenheid door Democratie' was geweest, werd in oktober '40 als 'Indisch gijzelaar' naar Buchenwald gevoerd en weliswaar in de lente van '41 vrijgelaten maar hij mocht zijn functie niet hervatten en werd korte tijd later door de bezetter ontslagen. Dat was Hupkes en van Rijckevorsel geenszins onwelkom; zij en vele anderen binnen het spoorwegbedrijf hadden Goudriaan, in '38 benoemd tegen het eenstemmig advies van de raad van commissarissen in, steeds als een buitenstaander beschouwd. Daar kwam nog bij dat Goudriaans naam binnen het bedrijf schade had geleden doordat hij, terwijl hij de functionarissen van de directie opdracht had gegeven, onder alle omstandigheden in Utrecht te blijven, in de nacht van 13 op 14 mei '40, zijn gezin meenemend, met een apart treinstel van Hilversum, waar hij woonde, naar Den Haag was gereden – een wat zijn gezin betrof, misschien onverstandige doch overigens geenszins laakbare handeling (Goudriaan die als reserve-officier in werkelijke dienst was, had zich in overleg met zijn militaire superieuren verplaatst); gegeven de al tegen hem bestaande animositeit waren evenwel velen binnen het bedrijf die handeling negatief blijven interpreteren.

Eind '43 deelde de voorzitter van de raad van commissarissen, mr. dr. G. van der Meulen, oud-secretaris-generaal van het departement van waterstaat (alle aandelen van de Spoorwegen waren staatseigendom), Goudriaan mee dat deze naar het oordeel van de raad na de bevrijding niet in zijn functie moest worden hersteld; dat herstel zou, aldus van der Meulen, ontstemming wekken bij het personeel. Diep gegriefd zocht Goudriaan Hupkes op met wie hij eind december '43 een eerste en begin februari '44 een tweede gesprek voerde, de laatste keer in aanwezigheid van van Rijckevorsel. Hupkes en van Rijckevorsel bevestigden wat van der Meulen had gezegd. Goudriaan sprak toen opnieuw met van der Meulen, er op wijzend dat hij door de regering was benoemd – van der Meulen noemde het 'een reclamebenoeming van de ministers van Buuren' (waterstaat) 'en de Wilde' (binnenlandse zaken) 'waar een volgend

kabinet weer anders over kan denken.¹ Het minste wat Goudriaan uit deze gesprekken kon concluderen (de inhoud werd door van der Meulen schriftelijk bevestigd), was dat het hem moeite zou kosten, na de bevrijding zijn oude functie te herkrijgen waarop hij, gezien het feit dat hij door de bezetter was ontslagen, al moreel aanspraak meende te hebben. Hupkes en van Rijkevorsel zaten, constateerde hij, wèl vast in het zadel!

Inderdaad, dat deden zij. Hupkes, de sterkste figuur van hen beiden, was een bedrijfsleider van groot formaat. De Spoorwegen namen een centrale plaats in de Nederlandse economie in, niet alleen op het gebied van het personen- maar ook op dat van het goederenvervoer, met name van het vervoer van steenkool en van voedsel. Het grootste deel van de in het land gebruikte steenkolen werd van Zuid-Limburg uit met kolen-treinen getransporteerd; voedseltransporten vonden, het jaar als geheel genomen, grotendeels per schip plaats maar de medewerking van de Spoorwegen was onmisbaar wanneer het er in de herfst op aankwam, in het dichtbevolkte westen de voorraden op te bouwen waarmee men de winter moest trachten door te komen. Hupkes wilde het grote bedrijf zo ongeschonden mogelijk door de bezetting heenslepen. Zeker, hij bewees de bezetter grote diensten: in '41 vormde het Duitse vervoer bijna een vijfde van het totale vervoer en in '42 (latere cijfers ontbreken) werden alleen al voor het vervoer van arbeiders 632 extra-treinen naar Duitsland ingelegd en voor dat van te deporteren Joden 148 naar Westerbork – daar stond tegenover (wij noemden het in deel 6 uitingen van 'bedrijfsverzet') dat Hupkes energiek en vaak met succes Duitse vorderingen van personeel en materieel afwees en dat hij alle 'foute' instellingen en organisaties, vooral ook het Nederlands Arbeidsfront, buiten de deur hield.

In zijn afwijzing van die 'foute' organisaties werd Hupkes gesteund door de voormannen van de spoorwegvakbeweging. Wel had de bij het NVV aangesloten Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel onder leiding van haar voorzitter G. Joustra in '40 en begin '41 nogal gelonkt naar de 'Nieuwe Orde' (5 tot 10% van de leden had toen verontwaardigd het lidmaatschap beëindigd), maar toen het Nederlands Arbeidsfront werd opgericht (1 mei '42), gaven Joustra en de zijnen het parool uit dat men buiten die organisatie moest blijven – parool, dat door ongeveer zes-zevende van de leden werd opgevolgd. Nadien bestond de NVV-bond formeel niet langer, evenmin als de twee al eerder leegge-

¹ Brief, maart 1944, van J. Goudriaan aan G. van der Meulen (Collectie-dr. W. Drees, map '1940-1945').

lopen confessionele organisaties, maar in feite bleven de contacten tussen bestuurders en kaderleden van de vakbonden in stand doordat Hupkes de bij de Spoorwegen bestaande Personeelraad handhaafde waarin die bestuurders zitting hadden. Zij werden nu door het bedrijf bezoldigd en er werd uit hun midden een 'bureau' gevormd met Joustra als voorzitter, dat alom in het land lokale 'correspondenten' ging benoemen, steeds kaderleden van de opgeheven organisaties. Hupkes gaf die Personeelraad graag zoveel mogelijk steun: hij vertrouwde aldus te bevorderen dat extreme groepen na de bevrijding geen vat zouden krijgen op het spoorwegpersoneel. Natuurlijk was het hem niet ontgaan dat Joustra sterke weerstanden had gewekt, evenmin trouwens dat velen in de samenleving er aanstoot aan hadden genomen dat slachtoffers van het Naziregime keer op keer door een Nederlands bedrijf waren vervoerd. Met name in de illegale pers was daar vaak schande van gesproken.

Na de 'grote ommkeer' in de oorlog kwam geleidelijk aan voor Hupkes vast te staan dat een situatie naderde waarin hij wellicht toch de in '40 met de bezetter gesloten overeenkomst geheel naast zich moest neerleggen (in die geest sprak ook Bosch van Rosenthal op hem in). 'Tegen het nemen van risico's zag hij niet op, maar hij wenste ze wèl te beperken', schreven wij in deel 6. 'De illegaliteit was hem te onoverzichtelijk en vaak ook te 'wild' – mocht het ooit nodig zijn dat hij ter bespoediging van de bevrijding het gehele spoorwegbedrijf op het spel zette, dan zou dat een beslissing zijn die hij bepaald niet aan anonieme illegalen wilde overlaten . . . Een algemene spoorwegstaking zag hij als een troef die men slechts eenmaal kon uitspelen, en dat uitspelen zou eigenlijk alleen verantwoord zijn in omstandigheden waarin de bezetter noch op het bedrijf, noch op zijn werkkrachten een langdurige wraak zou kunnen nemen' – anders gezegd: die algemene spoorwegstaking diende verbonden te zijn met Geallieerde operaties die de belofte van een spoedige bevrijding van heel Nederland inhielden.

Was zo de situatie op donderdag 29 en vrijdag 30 april '43 toen in grote delen van het land spontane stakingen uitbraken? Neen. Radio Oranje maande tot kalmte en in gemeenschappelijk overleg met de hoofden van dienst en met het bureau van de Personeelraad (een van de leden van de raad zei: 'Ik zie de hand van Engeland niet') kwamen Hupkes en van Rijckevorsel vrijdagmiddag tot de conclusie dat de treinen moesten blijven rijden – een te verdedigen conclusie in de toen geldende omstandigheden, maar zij leidde tot hernieuwde kritiek in de illegale pers. Die kritiek vervulde Hupkes met enige bezorgdheid; hij achtte haar evenwel in zoverre onbillijk dat in feite op die 30ste april '43 min of

meer was komen vast te staan dat de Spoorwegen hun plaats in de slagorde van het verzet zouden innemen zodra 'de hand van Engeland' wèl zichtbaar was.

In de periode tussen de April-Meistakingen en *D-Day* namen de bedrijfsmoeilijkheden toe, o.m. als gevolg van de Geallieerde treinbeschietingen. De directie bleef weerstand bieden aan Duitse eisen die naar haar oordeel te ver gingen; op grond van het Landoorlogreglement weigerde zij begin '44 alle medewerking bij het aanbrengen van springladingen in de grote spoorbruggen en zij handhaafde die weigering toen Seyss-Inquart had doen weten dat hij het Landoorlogreglement als van nul en gener waarde beschouwde. Ook verzette de directie zich tegen nieuwe Duitse vorderingen van spoorrails en rollend materieel. Tegelijk ging Hupkes nu voor het eerst tot een vast contact met illegale organisaties over, nl. in eerste instantie met het Nationaal Comité van Verzet en met de OD.

Afgezien van wat de directie deed, werd in die tijd ook 'van onder op' een soort verzetsorganisatie binnen het spoorwegpersoneel opgebouwd, in welk kader vooral de Hagenaar mr. W. R. Emmen Riedel actief was; deze, in '40-'41 een enthousiast lid van de Nederlandse Unie, had in '42 zijn krachten gegeven aan een verzetsgroep welke door een ontslagen spoorwegman, de socialist J. J. Hamelink, werd geleid; toen een door Hamelink in Rotterdam belegde illegale bijeenkomst in oktober '42 door vijf 'foute' rechercheurs van de gemeentepolitie was overvallen, was Emmen Riedel een van de twee deelnemers geweest die hadden weten te ontkomen. Hij kreeg in de loop van '43 veel contact met het Nationaal Comité van Verzet en begon met medeweten van de leiding van het NC (Neher, van Velsen en toen ook nog Chaillet) samen met vroegere leden van de groep-Hamelink verzetskernen te vormen op enkele tientallen stations. Emmen Riedel en de zijnen zochten daarbij aansluiting bij de felste figuren uit de vroegere spoorwegvakbeweging, kwamen, wat de NVV-bond betrof, bij de oude opposanten tegen Joustra's beleid terecht – gevolg was dat noch de spoorwegdirectie, noch de Personeelraad met Emmen Riedel in zee wilde gaan. Het Nationaal Comité liet hem begaan, maar legde tegelijk op hoger niveau een rechtstreekse verbinding met de leiding van het spoorwegbedrijf: een verbinding tussen Chaillet en een van de hoogste functionarissen van de Spoorwegen, G. F. H. Giesberger, de verbindingsman met de *Bahnbevollmächtigte* en met de verdere Duitse autoriteiten die zich met het spoorwegbedrijf bezighielden. In februari '44 kon Chaillet een eerste gesprek met Hupkes voeren, bij wie hij geïntroduceerd was door de ontslagen burgemeester van Utrecht, mr. dr.

G. A. W. ter Pelkwijk – deze was op zijn beurt benaderd door een van de belangrijkste medewerksters van het NC, mej. mr. M. A. Tellegen. Dat eerste gesprek (toen Chaillet in april was gearresteerd, werden de latere gesprekken door mej. Tellegen gevoerd) droeg er toe bij dat de spoorwegdirectie, nadat zij in maart '44 aan het gehele personeel een maand extra-salaris had laten uitbetalen (het z.g. 'invasiegeld'), die bedragen welke volgens een Duits bevel teruggestort moesten worden, bij de stations en werkplaatsen liet liggen – het 'invasiegeld' zou dienst kunnen doen als 'stakingsgeld', en zou de staking kort duren, dan zouden de personeelsleden zich met die eenmalige uitkering kunnen redden.

Vermoedelijk in mei bracht Neher Hupkes in contact met Six. Dat leidde er toe dat op 7 juni, daags na *D-Day* dus, door Six het volgende telegram¹ aan het Bureau Inlichtingen werd verzonden: 'Verzoeken eventuele wensen en opdrachten ten opzichte dienstuitvoering verkeersondernemingen, dus inclusief Spoorwegen, aan Thea' (een van de vele schuilnamen van Six) 'kenbaar te maken; ongewenste en voortijdige acties kunnen aldus voorkomen worden. Verzoek antwoord.' Dat antwoord, precies een maand later gegeven (7 juli), hield in dat eventuele opdrachten, ook voor de Spoorwegen, via Radio Oranje zouden worden bekendgemaakt; dat dit antwoord tot Hupkes is doorgedrongen, staat niet vast.

Wat werd nu in concreto voorbereid? Weinig. Plaatselijke vertegenwoordigers van het NC werden (buiten de groep-Emmen Riedel om!) in staat gesteld, 'driehoeksbesprekingen' te voeren met vertegenwoordigers van de OD en door de spoorwegdirectie opgegeven vertrouwensmannen (meestal waren dat de stationschefs), maar die besprekingen droegen volgens A. J. C. Rüter een nogal vaag karakter, 'voorbereidingen voor een staking zijn', schrijft hij, 'locaal nergens getroffen, behalve misschien in Leeuwarden . . . Op een directe order van de regering aan het personeel, over het hoofd der directie heen, rekende men zeker niet'² – ook Six en Hupkes rekenden daar niet op. De leden van het bureau van de Personeelraad beperkten zich er toe, te laten doorschemeren dat men op het geschikte moment tot verzetsactie zou overgaan, trouwens, hetzelfde deed Hupkes jegens de *Bahnbevollmächtigte* die hij als een fatsoenlijk man had leren kennen: aan deze zei hij na *D-Day* dat de samenwerking met de bezetter zou moeten worden gestaakt zodra de Geallieerde bevrijders naderden, vooral als bij die bevrijding Nederlandse troepen (men wist in bezet gebied niet, hoe klein de Irene-brigade

¹ Tekst in A. J. C. Rüter: *Rijden en staken*, p. 170. ² A.v., p. 176.

was) zouden zijn betrokken – Hupkes kondigde dus een soort staking aan; ook hij dacht dat deze maar kort zou duren. Een aanbod van het Nationaal Steunfonds om bij die staking financiële hulp te bieden, sloeg hij af – zijnerzijds had hij overigens in de lente van '44 aan het NSF uit gelden van de Spoorwegen een bedrag geleend van tussen de f 200 000 en f 300 000.

Hupkes deed méér ten behoeve van de Geallieerde oorlogvoering: hij liet voorbereidingen treffen voor het onklaar maken van alle locomotieven zodra de staking een feit zou zijn, en hij bevorderde dat tijdens de Donderdagmiddag-bijeenkomsten de eerder gememoreerde aanwijzingen werden gegeven, hoe men het effectiefst sabotage kon plegen aan de spoorrails – aanwijzingen die in de nacht van 3 op 4 september voor het eerst op grote schaal in praktijk werden gebracht. Het spoorwegbedrijf was toen verder ingekrompen, o.m. door nieuwe treinbeschietingen waarbij van eind juni tot begin augustus (latere cijfers zijn niet beschikbaar) in totaal negen personeelsleden en zeventien reizigers om het leven kwamen en waardoor begin augustus nog bijna 40 locomotieven (op een totaal van ca. 800) en 3 elektrische treinstellen in reparatie waren – maar de spoorwegen reden nog, óók ten behoeve van de bezetter, zij het met steeds meer vertragingen.¹

Op 3 en 4 september braken partiële stakingen uit in Maastricht en Heerlen, werk van de groep-Emmen Riedel; als gevolg van scherpe Duitse dreigementen verliepen zij spoedig. Op de 4de, daags voor Dolle Dinsdag, sprak Hupkes opnieuw met Six. Ruim een week later (wij herinneren er aan dat de chef-staf van de OD tevoren een tijdlang zonder eigen radioverbindingen zat) seinde Six aan het Bureau Inlichtingen²: 'Herhalen tijdstip staking Spoorwegen door u moet worden bepaald.' Six' nieuwe verbindingsman met BI voegde daar een waarschuwing aan toe: de Nederlandse Spoorwegen waren, aldus zijn telegram³, 'voor voedselvoorziening onontbeerlijk bij lange duur oorlog.' Dat laatste was de regering duidelijk; zij wist trouwens ook uit geheime rapporten welke van Louwes, de directeur-generaal van de voedselvoorziening, afkomstig waren, dat de voedselvoorraden in het westen des lands extra klein waren.

¹ Na begin augustus zijn ook nog treinen beschoten en daarbij zijn bij één gelegenheid in Drente enkele tientallen doden gevallen; nadere bijzonderheden over andere treinbeschietingen zijn ons niet bekend (daarbij houde men in het oog dat alle stukken van de Nederlandse Spoorwegen na het uitbreken van de staking door de bezetter zijn vernietigd). ² Tekst van het telegram d.d. 12 september in A. J. C. Rüter: *Rijden en staken*, p. 213. ³ Tekst: a.v., p. 214.

Londen had intussen hinderlijk ingegrepen in de illegale verhoudingen die het kader vormden waarin Hupkes over een algemene spoorwegstaking was gaan denken. Sabotage en staking waren, aldus de Londense geheime diensten, het ressort van de Raad van Verzet, niet van de OD of het NC – begin september ging derhalve een instructie uit naar de laatste twee illegale groepen dat zij hun contacten met de Spoorwegen aan de RVV dienden over te dragen, en op 11 september werd aan de aan Thijssens Radiodienst toegevoegde BI-agent Faber opgedragen, Hupkes mee te delen dat deze nu rekening moest houden met de mogelijkheid van een algemene spoorwegstaking en met het oog op de afkondiging daarvan naar alle uitzendingen van Radio Oranje moest luisteren. Faber zocht Hupkes op 12 of 13 september in diens woning te Bilthoven op en werd, geheel begrijpelijk, door deze gewantrouwd. Zeker, Hupkes wist in die dagen dat belangrijke bedrijfsgegevens, o.m. met betrekking tot de loop van treinen welke voor de Duitsers reden, niet aan de OD maar aan de Landelijke Knokploegen werden doorgegeven (die liet hij na Dolle Dinsdag óók inlichten over het effect van hun sabotage-acties) maar hij verwachtte dat hij, had men in Londen tot een algemene spoorwegstaking besloten, een soort waarschuwing zou ontvangen via de man die van begin juni af als zijn kanaal met de regering had gefungeerd: Six, en niet via een hem onbekend persoon die beweerde geheim agent te zijn.

Wie zich in bezet gebied van de problemen van zulk een staking rekenschap gaf, besefte dat zij een tweesnijdend zwaard kon worden. Dat gold voor wie alleen op het 'normaal' functioneren van de volkshuishouding lette, maar het gold ook voor wie in de eerste plaats naar het illegale werk keek. Een groot deel daarvan was gebaseerd op het in bedrijf blijven van de Spoorwegen. De buit van de 'kraken' der Knokploegen werd in de regel clandestien per trein vervoerd – ja, in de zomer van '44 had de redactie van het illegale blad *Ons Vrije Nederland*, dank zij de hulp van de spoorwegrecherche en de afdeling luchtbescherming van de spoorwegdirectie in Utrecht, een illegale vervoersdienst kunnen organiseren waardoor illegale groepen alles wat interlokaal vervoerd moest worden, grote pakken illegale bladen bijvoorbeeld, veilig aan de Spoorwegen konden meegeven. Van Bijnen kreeg op zaterdagavond 16 september bericht dat in het vervolg ook de containers met wapens en sabotagemateriaal op dienstbewijzen van de Spoorwegen konden worden vervoerd, 'wij kunnen daar eventueel een mannetje aan toevoegen', aldus Been, de leider der Utrechtse Knokploegen die zich tot de illegale vervoersdienst had gewend, 'deze kan dus in wagon' (een goederen-

wagon) 'meerijden.'¹ Het was, stellen wij ons voor, van Bijnen een pak van het hart! Werden evenwel de spoorwegen lamgelegd, dan zou daarmee aan de mobiliteit van de illegale groepen een zware slag zijn toegebracht.

Daar kwam dan nog bij dat op 15 september het bericht van de bevrijding van Maastricht deed vermoeden dat zeer spoedig het grootste deel van het land zou worden afgesneden van de Limburgse kolenmijnen – trouwens, al wisten veruit de meeste Nederlanders op zondagavond 17 september niet, waar precies het Eerste Geallieerde Luchtlandingskorps was geland, al uit de oproep van het Geallieerde hoofdkwartier kon men afleiden dat die landing of landingen hadden plaatsgevonden bezuiden de gebieden van de Rijn en de Lek. Als dan de regering een algemene spoorwegstaking gelastte, was zij er kennelijk zeker van dat de bevrijders spoedig benoorden de grote rivieren zouden doordringen, zodat men die staking maar korte tijd behoefde vol te houden, 'twee of drie weken', zei Hupkes later tot de Enquêtecommissie.²

Het is duidelijk dat Hupkes, alvorens hij in beginsel besloot, de troef van de spoorwegstaking uit te spelen (beter misschien: die troef aan de regering aan te bieden), grote aarzelingen moest overwinnen. Niet alleen was hij van twijfel vervuld of men aan Nederlandse kant de problemen die uit een langdurige staking zouden voortvloeien, zou kunnen oplossen maar hij nam ook aan dat de Duitsers na enige tijd heel wel hun eigen spoorwegvervoer zouden kunnen organiseren. Er bevond zich in die tijd in Nederland meer dan tweeduizend man Duits spoorwegpersoneel – voldoende om Duitse treinen rijdende te houden, behalve misschien juist in de eerste fase van de staking welke, als het stakingsparool in voldoende mate werd gevolgd, aanvankelijk tot een grote en algemene desorganisatie zou leiden. Hoe lang zou het dan duren voor de mannen van de *Reichsbahn* de zaak weer in de handen hadden? Misschien wel één of twee weken – maar als dat de weken werden waarin de Geallieerden zegevierend oprukten, dan zou de grote troef op het juiste ogenblik zijn uitgespeeld. Overigens wist Hupkes niet wat het Geallieerde operatieplan inhield en in welke tijdstermijnen daarbij werd gedacht; ieder die in bezet gebied op de Spoorwegstaking had toegewerkt, ging er van uit dat de regering dat alles wèl wist.

¹ Bericht, 16 sept. 1944, van C. Been aan P. W. Hordijk (LO/LKP, 5 C). ² Getuige W. Hupkes, *Enq.*, dl. VII c, p. 686.

Dat de Nederlandse Spoorwegen belangrijke diensten bewezen aan de vijand, was de ministers bekend; ook diegenen hunner die geen tijd hadden om de belangrijkste illegale bladen te lezen, wisten bovendien dat het feit dat de Spoorwegen niet aan de April-Meistakingen hadden deelgenomen, in bezet gebied aanleiding had gegeven tot kritiek. Over een algemene spoorwegstaking was in de ministerraad na mei '43 wel eens gesproken, tamelijk in het vage overigens (de notulen maken er dan ook geen melding van) – wij menen niet te ver te gaan wanneer wij schrijven dat het kabinet er in beginsel toe neigde tot zulk een staking te besluiten wanneer daarop met klem aangedrongen werd door de Geallieerde bevelhebbers. Zeker, de bezetter zou represailles kunnen nemen en dat zou mensenlevens kunnen kosten, maar hoeveel Geallieerde militairen waren niet al gesneuveld in de grote worsteling die toch ook de bevrijding van Nederland ten doel had!

Wij schrijven 'het kabinet', maar met de afkondiging van de Spoorwegstaking hadden op 17 september slechts twee ministers te maken: Gerbrandy en van Lidth; zij en van Heuven Goedhart waren de enige ministers geweest die het telegram kenden dat Six op 7 juni had verzonden, alsmede het een maand later daarop gegeven antwoord: dat opdrachten op verkeersgebied, mede met betrekking tot de Spoorwegen, via Radio Oranje zouden worden bekendgemaakt. Uit dat antwoord sprak reeds de bereidheid om aan het spoorwegpersoneel via de radio een algemene verzetsopdracht te geven – het lijkt ons waarschijnlijk (alle nadere gegevens terzake ontbreken) dat die bereidheid is kenbaar gemaakt met instemming van de koningin (zij ontving afschrift van alle bij BI binnenkomende of van BI uitgaande telegrammen behalve die van zuiver militaire of van technische aard) en aangezien van Lidth in zijn uitgebreide dagboek geen melding maakt van overleg met de koningin terzake, veronderstellen wij dat Gerbrandy dat heeft gepleegd.

Aandrang om via Radio Oranje een algemene spoorwegstaking te gelasten kwam begin september van *Shaef*, zulks niet ter ondersteuning van 'Market-Garden' maar in verband met het feit dat in Noord-Brabant en Limburg van treinen gebruik werd gemaakt om in Frankrijk uiteengeslagen delen van de *Wehrmacht* ter hergroepering naar Duitsland te transporteren. Van Lidth voerde op 6 september een 'bespreking met *Shaef*' (d.w.z. met de Londense dépendance van Eisenhowers hoofdkwartier) 'of aanleiding bestaat', zo noteerde hij, 'door Radio Oranje te doen mede-

delen dat het spoorwegpersoneel moet staken wegens het grote troepen-transport oostwaarts (naar Nijmegen) van de Mofen. Morgen bescheid'¹ – daags daarna, 7 september, hield dat bescheid in dat de oproep tot een staking voorshands achterwege kon blijven.

Enkele dagen later nu, vermoedelijk op maandag 11 september, kwam in het dagelijks beraad tussen kapitein mr. C. L. W. Fock (Bureau Inlichtingen), majoor Klijzing (Bureau Bijzondere Opdrachten), *Lieutenant-Colonel* Seymour (*MI-6*) en *Lieutenant-Colonel* Dobson (*SOE*) een telegram uit Eisenhowers hoofdkwartier op tafel waarin met instemming van prins Bernhard de vraag gesteld werd of ter ondersteuning van '*Market-Garden*' een algemene spoorwegstaking in Nederland kon worden afgekondigd; ter wille van de militaire geheimhouding werd aan de Nederlandse officieren gezegd dat zij over die vraag niet met hun minister (van Lidth) of met minister-president Gerbrandy mochten spreken. Er werd op die 11de besloten, BI-agent Faber op te dragen (wij maakten daar al melding van) Hupkes te zeggen dat hij naar alle uitzendingen van Radio Oranje moest luisteren. Daarmee hadden in beginsel Fock en Klijzing al met de (als onderdeel van de militaire operaties beschouwde) spoorwegstaking ingestemd, geheel in overeenstemming met de teneur van het beraad der ministers waaruit begin juli het antwoord aan Six was voortgevloeid. Men zou kunnen zeggen dat het na begin juli niet langer de vraag was of een spoorwegstaking zou worden afgekondigd maar louter *wanneer*.

Op donderdag 14 september (de dag waarop Montgomery zijn gedetailleerd directief voor '*Market-Garden*' opstelde) werd aan van Lidth door het *War Office* op voorwaarde van strikte geheimhouding meegegeeld dat 'bij Nijmegen' Geallieerde luchtlandingen zouden plaatsvinden² – een spoorwegstaking werd daarbij niet ter sprake gebracht maar er werd wèl gezegd dat de operatie, als de weersomstandigheden het toelieten, de volgende zondag van start zou gaan. Van Lidth vroeg verlof, Gerbrandy in te lichten; dat verlof werd hem verleend. Logisch zou het zijn geweest als de twee ministers zich toen onmiddellijk zouden hebben afgevraagd of die zondag dan niet de dag was waarop de spoorwegstaking moest worden afgekondigd en als zij er zich op zijn minst over zouden hebben beraden in welke termen men dat zou doen, maar aan dat alles dachten zij niet, vermoedelijk omdat zij niet beseften dat een gehele *reeks* luchtlandingen op het program stond.

Wie dat laatste wèl wist en dus bij uitstek over die spoorwegstaking

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 6 sept. 1944. ² A.v., 14 sept. 1944.

bleef denken was Fock die de leiding van het Londense Bureau Inlichtingen van Somer had overgenomen (Somer en van Houten waren, teneinde zo spoedig mogelijk contact op te nemen met de Nederlandse spionagegroepen, naar Brussel vertrokken). Op vrijdag 15 september werden Fock en Klijzing gedetailleerd over 'Market-Garden' ingelicht, opnieuw met de mededeling erbij dat zij niets aan de ministers mochten zeggen – Fock vroeg toen zijnerzijds Gerbrandy en van Lidth om gedurende het weekend bereikbaar te blijven.

Omstreeks middernacht in de nacht van zaterdag op zondag werd Fock gewaarschuwd dat 'Market-Garden' die zondag zou worden ingezet. Hem leek het wenselijk dat de oproep tot de spoorwegstaking 's middags om één uur (in bezet gebied: twee uur) in de uitzending van het Nederlands Nieuws van de BBC zou uitgaan – men zou dan in bezet gebied zes uur lang, nl. tot acht uur wanneer de spertijd inging, tijd hebben om overleg te plegen. Zondagmorgen in alle vroegte begon hij *Brown's Hotel* te bellen – Gerbrandy was afwezig; deze was, hoorde Fock, 'die nacht uit logeren geweest'¹ (vermoedelijk bij een van zijn vele Engelse vrienden) – pas tegen twaalf uur kreeg Fock hem aan de telefoon. Het hoofd van BI reed terstond naar *Brown's Hotel*. Hij zei Gerbrandy, schreef hij elf jaar later, 'dat het Geallieerde hoofdkwartier een aanval op Arnhem had ingezet en dat *Shaef* de Nederlandse regering dringend verzocht om een spoorwegstaking te gelasten.' Gerbrandy's 'reactie was onmiddellijk en positief. Hij voegde slechts toe dat dit nog met de heer van Lidth de Jeude moest worden besproken.'² Waar was deze? Niet in zijn hotel te Londen. Links en rechts bellend kwam Fock er achter dat van Lidth het weekend in Epsom doorbracht, bijna een uur rijden uit het centrum van Londen. Woedend om al dat tijdverlies begaf hij zich er heen in een dienstauto van BI – halverwege zette hij de chauffeur die zijns inziens niet snel genoeg reed, er uit en reed zelf verder. Gerbrandy had inmiddels van Lidth telefonisch ingelicht. Met betrekking tot de spoorwegstaking noteerde van Lidth 's avonds in zijn dagboek: 'Het is naar mijn mening 'nu of nooit''³ – Fock evenwel schreef elf jaar later dat van Lidth's reacties 'eerst aarzelend (waren). Hij uitte twijfel of de aanval op Arnhem inderdaad plaatsvond. Hij sprak (wat overigens voor de hand lag) over de ingrijpendheid van een maatregel als de afkondiging van deze staking. Hij trok in twijfel of de spoorwegstaking noodzakelijk was. Verder was hij enigermate gebelgd dat de Nederlandse regering niet van deze voor-

¹ C. L. W. Fock: 'De Nederlandse regering te Londen en de spoorwegstaking', *De Gids* (dec. 1955), p. 354. ² A.v. ³ Van Lidth: 'Dagboek', 17 sept. 1944.

'WIJ ZIJN VRIJDAG IN AMSTERDAM'

nemens' (d.w.z. van de voornemens van *Shaef* om de spoorwegstaking als het ware te enten op de inzet van 'Market-Garden') 'had afgeweten.'¹ Van Lidths twijfel inzake de aanval op Arnhem verdween toen de *BBC* kort na drie uur het eerste bericht omtrent de luchtlandingen uitzond en toen Fock, die langzamerhand schoon genoeg had van al die ministeriële aarzelingen, vervolgens zei dat als de regering de spoorwegstaking niet zou afkondigen, *Shaef* dat zou doen, dicteerde van Lidth de oproep die wij eerder weergaven.

Het was onder alle bedrijven door half vijf geworden. Fock reed pijlsnel naar BI terug – hij had de dienstdoende officier telefonisch verzocht, onmiddellijk Den Doolaard, opvolger van H. J. van den Broek als chef van Radio Oranje (van den Broek was met het eerste echelon van het Militair Gezag naar Brussel vertrokken), op te roepen om met een tekst welke Fock meebracht, naar *Bush House* te gaan, het dicht bij de *City* gelegen complex waarin de *European Service* van de *BBC* was gevestigd – misschien zou die tekst dan nog in de uitzending van het Nederlands Nieuws van kwart voor zes tot zes uur omgeroepen kunnen worden. Dat lukte na een dolle rit waarbij Den Doolaards taxi door alle stoplichten heen reed; hij, niet een van de vaste omroepers van het Nederlands Nieuws, las de oproep voor.

's Avonds om acht uur was Gerbrandy in de studio van de *European Service* aanwezig waarvan Radio Oranje gebruik maakte: hij wilde er persoonlijk bij zijn terwijl de stakingsoproep voor de tweede maal werd uitgezonden. 'Ik zei na afloop tot hem' (ik citeer mijn eigen verklaring voor de Enquêtecommissie, bijna vier jaar later)

'dat ik de indruk had gekregen dat de regering een gewaagd besluit had genomen. Ik vroeg hem of de regering alle consequenties had overwogen. Als dit offensief mislukte (er was geen reden voor gemakkelijk optimisme, zoals in begin september), wat moest er dan gebeuren? Hierop zei de minister-president: 'Maakt u zich niet ongerust, wij zijn vrijdag in Amsterdam''² –

toen ik in '56 aan Gerbrandy vroeg waarom hij zich zo optimistisch had uitgelaten, zei hij mij dat zijn visie was dat als de Geallieerden eenmaal het IJsselmeer hadden bereikt, de Duitsers 'als hazen' over de Afsluitdijk het westen des lands zouden ontruimen³ (op dat punt komen wij aan het slot van dit hoofdstuk terug).

¹ C. L. W. Fock in *De Gids* (dec. 1955), p. 354. ² Getuige L. de Jong, *Enq.*, dl. VII c, p. 15. ³ Gerbrandy, 2 jan. 1956.

Maandagmorgen kwamen de ministers-'kwartiermakers' bijeen: Gerbrandy, ir. J. van den Broek, Burger, van Heuven Goedhart en van Lidth. Gerbrandy bracht van Lidth, zo noteerde deze laatste 's avonds,

'hulde voor de radioboodschap inzake de spoorwegstaking die hij in de juiste bewoordingen gesteld achtte. Mr. Goedhart maakt bezwaar dat daarin de kwartiermakers niet gekend zijn, waar het zulk een gewichtige beslissing gold. Ik betoog dat daarvoor de tijd ten enenmale ontbrak en vraag of men dan tot een andere conclusie zou zijn gekomen. Goedhart maakt bezwaar dat een 'instructie' werd gegeven waardoor [de] regering grote verantwoordelijkheid aanvaardt. Ik en alle anderen (Gerbrandy, Burger en v. d. Broek zijn dit met mij eens) beweren dat dit 'om de hete brij' heenlopen zou zijn. Wij moeten die verantwoordelijkheid aandurven; Nederland vraagt dringend daarom, *Shaef* is er zeer op gesteld, ook prins Bernhard dringt er op aan en [de] koningint verenigt zich daarmede.'

Van Heuven Goedhart was niet de enige minister die van mening was dat Gerbrandy en van Lidth wel erg op eigen gezag hadden gehandeld (de Enquêtecommissie² heeft daar haar 'afkeuring' over uitgesproken³) – van Kleffens protesteerde maandag schriftelijk, Albarda, de minister van waterstaat onder wie de Spoorwegen ressorteerden, deed het mondeling en kreeg van Gerbrandy te horen dat deze, aldus later Albarda⁴, 'het te druk had gehad om mij zelfs maar even op te bellen'.⁵ Er werden, veronderstellen wij, dinsdagochtend in de ministerraad nog wel meer woorden gewisseld over het gebeurde (de notulen zwijgen er over) maar veel kan dat niet om het lijf hebben gehad: uit bezet gebied was om de afkondiging van een spoorwegstaking gevraagd en *Shaef* had er met klem op aangedrongen – begrijpelijk was het dat men zo spoedig mogelijk, zondagavond, tot die staking had opgeroepen. Aangezien bij dat besluit evenwel een te optimistische beoordeling van de militaire situatie een belangrijke rol had gespeeld, zou na korte tijd blijken dat de regering een verantwoordelijkheid had aanvaard die haar voor benauwende problemen zou stellen.

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 18 sept. 1944. ² De commissie meende dat 'de beslissing tot het afkondigen van de staking door slechts drie ministers werd genomen' (*Enq.*, dl. VII a, p. 391): Gerbrandy, van Heuven Goedhart en van Lidth; dat is niet helemaal juist. Van Heuven Goedhart had deelgenomen aan het beraad inzake het antwoord op het telegram van Six van 7 juni en zich dus in beginsel min of meer voor een spoorwegstaking uitgesproken, maar op 17 september was zijn opinie niet ingewonnen. ³ A.v. ⁴ Getuige Albarda, a.v., dl. VII c, p. 721. ⁵ Gerbrandy schijnt bij die gelegenheid ook gezegd te hebben dat hij het niet nodig had gevonden, Albarda's opinie in te winnen, want, zei hij, dat deze voorstander was van een spoorwegstaking, wist hij al sinds 1903!

Toen op die zondagavond tegen zeven uur (Nederlandse tijd) de stakingsoproep voor het eerst werd uitgezonden, was Hupkes aan het golfen; zodra hij thuis kwam, werd hij ingelicht en nog diezelfde avond ging hij naar een onderduikadres. 'Op die zondag', vertelde hij aan de Enquêtecommissie,

'heb ik gedacht: we zullen wel zien hoe het gaat, maar langer dan één of twee weken kan het niet duren. Er worden natuurlijk mensen opgepikt en tegen de muur gezet. De Duitsers zouden wel machinisten oppikken en fusilleren om te zien wat de rest daarna zou doen . . . Ik was van mening dat dit niet lang kòn duren, want òf de oorlog zou aflopen, òf de Duitsers zouden het niet langer dulden.'

Giesberger werd kort na zeven uur ingelicht door spoorwegmannen die hem kwamen vragen wat zij moesten doen – 'ik heb hun toen gezegd: niet staken! omdat ik dacht aan een Duitse truc. Thuis had ik geen radio en daardoor had ik het zelf niet gehoord'²; via het clandestiene telefoonnet zocht hij verbinding met het hoofdkwartier van de OD en daar kon men de stakingsoproep bevestigen: er was zojuist een telegram van BI gedecodeerd, luidend: 'De kinderen van Versteeg' (Hupkes werd in deze telegramwisseling als 'Versteeg' aangeduid) 'moeten allen onder de wol.'

A. J. C. Rüter heeft eertijds nauwkeurig nagegaan hoe in het gehele land (wij overschrijden even de voor dit hoofdstuk geldende tijdsgrens) door de mannen van de Spoorwegen op de stakingsoproep is gereageerd. Wij vatten zijn bevindingen samen.

In grote delen van het westen en het centrum des lands was de staking zondagavond dan wel maandagochtend en in elk geval binnen enkele dagen compleet; van grote betekenis was daarbij dat in Utrecht bij de kantoorgebouwen van de directie en in Utrecht, Amsterdam en Den Haag op de grote stations vrijwel niemand maandag kwam opdagen.³ In Rotterdam ging het langzamer: ca. een kwart van het personeel bleef tot donderdagochtend aan het werk. Ook in Alkmaar, elders in Noord-Holland en in Dordrecht waren er tamelijk veel werkwilligen. In Fries-

¹ Getuige W. Hupkes, *Eng.*, dl. VII c, p. 688. ² Getuige G. F. H. Giesberger, a.v., p. 693. ³ In Den Haag werd zondagavond laat nog wel een groot aantal pas gearriveerde kolenwagons opzettelijk naar het terrein van de gemeentegasfabriek gereden.

land werd, behalve in Harlingen, 'snel en volledig' gestaakt, 'men zou', schrijft Rüter, 'geneigd zijn te zeggen: met geestdrift.'¹ In de provincies Groningen en Drente daarentegen werd door velen doorgewerkt, behalve in Hoogezand-Sappemeer, Veendam, Wildervank en Stadskanaal. Doorgewerkt werd ook in Deventer en in Zevenaar (in laatstgenoemde plaats had men zich, gelijk eerder vermeld, ook tegen het 'spitten' niet verzet) – overigens werd de staking in Overijssel en in de Achterhoek een succes, zij het dat zulks enkele dagen vergde. In de nog bezette delen van Noord-Brabant en Limburg werd het stakingsparool spoedig opgevolgd, behalve in Roermond en Venlo waar een deel van het personeel aan het werk bleef. In Zeeland, tenslotte, behoefde niet gestaakt te worden: door de zware bombardementen op de Sloe- en de Kreekrakdam kon er geen trein meer rijden.

Men ziet: het beeld is overwegend gunstig en het gaat dan ook niet te ver om te schrijven dat het op de 18de september en volgende dagen tot een landelijke spoorwegstaking kwam, maar er traden provinciaal (Groningen en Drente) en plaatselijk variaties op. Over het algemeen bleven verhoudingsgewijs meer chefs dan ondergeschikten hun arbeid voortzetten. Chefs die wèl staakten (zij waren aan velen bekend), doken in de regel onmiddellijk onder, hetgeen tot gevolg had dat aanvankelijk van de Spoorwegen uit aan het bewerken van de werkwilligen en aan de zorg voor de stakers veelal geen leiding werd gegeven. Soms gingen die chefs zich daar later toch mee bezighouden, soms deden dat de correspondenten van de Personeelraad. Wat ondernomen moest worden om de staking voorzover nodig uit te breiden en de stakers bij te staan (op verreweg de meeste stations, depots en werkplaatsen slaagde men er in, zich van de kas met het 'invasiegeld' meester te maken), vormde, aldus Rüter, 'een reeks van locale improvisaties' en daar waar bij dat improviseren functionarissen van de Spoorwegen dan wel correspondenten van de Personeelraad geen rol speelden, ging de staking 'een niemandsland' vormen² waarin verschillende illegale organisaties, soms samenwerkend, soms elkaar tegenwerkend, grote activiteit zouden gaan ontplooiën; wij komen hier in deel 10 b in den brede op terug.

Wat was het effect van de staking op het Duitse vervoer, speciaal op het militaire vervoer?

Inderdaad stond de *Bahnbevollmächtigte* die op de 19de Utrecht verliet om zich in Hengelo (Overijssel) te vestigen, ongeveer een week lang (een voor de *Wehrmacht* zeer kritieke week!) voor nagenoeg onoverko-

¹ A. J. C. Rüter: *Rijden en staken*, p. 231. ² A.v., p. 244.

melijke moeilijkheden, maar na afloop van die week kon hij met de ca. tweeduizend man *Reichsbahn*-personeel waarover hij beschikte (hij had terstond in Duitsland ruim vierduizend *Reichsbahn*-mannen extra aangevraagd die na anderhalve week in groepen begonnen te arriveren), al redelijk geregelde treintransporten organiseren. Daarbij was van belang dat, doordat de staking op een moment was afgekondigd waarop maar weinig Nederlands personeel dienst had (een zondagavond), de gelegenheid had ontbroken om op grote schaal gebruik te maken van de aanwijzingen tot sabotage van het rollend materieel welke op de Donderdagmiddag-bijeenkomsten waren vastgesteld.

Voordat de *Bahnbevollmächtigte* de zaak weer ietwat in de hand had, waren de Duitsers in veel streken des lands tot nieuwe vorderingen van vrachtauto's, schepen en fietsen overgegaan, ook wel van voorraden brandstof en levensmiddelen. In die eerste week was van een directe, centraal geleide actie tegen de stakers geen sprake (daarom sloten zich ook velen, die maandagochtend aan het werk waren gegaan, in de eerste stakingsdagen bij de staking aan), zij het dat plaatselijk door Duitse instanties, veelal door de 'SD', pressie werd uitgeoefend om aan het werk te blijven. Die 'SD' was echter slechts in een beperkt aantal steden gevestigd. Wel kwam Seyss-Inquart spoedig tot het besluit, een groot deel van het Nederlandse volk voor de staking te straffen door de voedseltransporten naar het westen des lands te verbieden maar die straf (meer hierover in deel 10 b) werd niet gepubliceerd en manifesteerde zich slechts langzaam, zodat de bevolking in bezet gebied in de eerste tijd kon menen dat het met de Duitse reacties nogal meeviel. 'Er worden natuurlijk mensen opgepikt en tegen de muur gezet. De Duitsers zouden wel machinisten oppikken en fusilleren om te zien wat de rest daarna zou doen' – met die reeds eerder geciteerde woorden gaf Hupkes de gedachten weer die op zondagavond 17 september bij hem waren opgekomen. Zouden diezelfde gedachten niet óók zijn opgekomen bij tallozen onder diegenen tot wie zich de stakingsoproep richtte? 'Wie staakt en gegrepen wordt, wordt doodgeschoten' – dàt was, zo nemen wij aan, de voorstelling van zaken die, zeker nu de vijand zo in het nauw was gebracht, bij de meeste Nederlanders en dus ook bij de meeste spoorwegmannen leefde. Staken was voor deze groep arbeiders die, vergeleken met andere groepen, een redelijk goed verzorgd bestaan had gehad waarin bovendien (dat vergde het bedrijf) ordelijkheid en hiërarchie een grote rol hadden gespeeld, bij uitstek een sprong in het duister.

Dat dan toch in de eerste dagen van de week die op zondag 17 september was begonnen, zovelen besloten die sprong te wagen, kan, zo

menen wij, niet losgemaakt worden van de verwachting die waarlijk niet alleen bij Gerbrandy maar ook bij vele andere Nederlanders in Engeland en bij een groot deel van de bevolking in bezet gebied leefde: dat de luchtlandingen waarvan men op die zondag had vernomen, de opmaat vormden tot een snelle verdrijving van de gehate vijand uit heel Nederland.

Eindhoven / 'Hell's Highway'

Op zondag 17 september waren, gelijk eerder uiteengezet, de tanks van de *Guards Armoured Division* niet verder gekomen dan Valkenswaard en na middernacht waren benoorden Eindhoven parachutisten van de Amerikaanse *101st Division* bij Son over het Wilhelminakanaal gekomen maar na alle strijd die zij 's middags en 's avonds hadden moeten leveren, waren zij niet naar Eindhoven opgerukt. De bevolking daar verkeerde maandagochtend in grote spanning, totdat omstreeks het middaguur de eerste Amerikanen (tussen Son en Eindhoven waren zij door een Duits mitrailleurnest opgehouden) tot in het stadscentrum doordrongen op zoek naar verstrooide Duitse militairen van wie zij er niet meer dan een kleine tweehonderd wisten te vinden. In de eerste uren van de bevrijding kwamen in Borghouts' dagboek (het werd bijgehouden door zijn naaste medewerker, J. C. Gerritsen) de volgende notities te staan:

12.25 uur. Eindhoven is vrij. De eerste *Tommies*¹ passeren het Binnenziekenhuis. Een grote wagen, gesierd met een grote oranje doek komt voorbij. *Tommies* zien er vermoeid uit. Er wordt in de handen geklapt, gewuifd, hoera geroepen, enz. Het 'Oranje boven' is niet van de lucht. Het publiek is razend. Het is de *Airborne*-groep uit Son.

12.50 uur. Er is contact met de politie. Het bord van het *Wehrmachtshem* gaat naar beneden, het hakenkruis wordt op straat verbrand, het portret van Goering stukgetrapt. Het is niet te beschrijven.

13.10 uur. Postkantoor door ons bezet. Voor telefoonkantoor maatregelen genomen. Idem versterkingsstation. Een Mof komt nog naar buiten met de handen in de hoogte. Hij rapporteert dat er nog twee paarden zijn. Komen te voorschijn met rood-wit-blauwe vlaggen aan het bit.

13.30 uur. De directrice van het ziekenhuis komt met een fles wijn opdraven. *Château Léonville St. Julien 1922*. Glaasjes enz. versierd met oranje strikjes.

14.30 uur. Amerikaanse commandant van de staf op bezoek. Hem inlichtingen verstrekt over nog enkele achtergebleven zware mitrailleursnesten.

¹ Bedoeld: *Yanks*; '*Tommies*' sloeg in de regel slechts op Britse militairen.

15.00 uur. Onder gejuich van het publiek per auto vertrokken naar het nieuwe hoofdkwartier bij Philips aan de Emmasingel¹ –

dat was het hoofdkwartier van de OD, waar ook de KP onderdak had gekregen. Borghouts trof er de gewestelijk commandant van de OD aan, de kapitein der jagers mr. W. J. van Dijk. Deze liet in die eerste uren een geheel schema van werkzaamheden uitvoeren. Links en rechts zond hij ordonnansen uit opdat ca. negenhonderd OD'ers, in compagnieën ingedeeld, diverse punten zouden bezetten; ook de ca. zevenhonderd man die bedoeld waren om als grensbewakingstroepen te fungeren, werden gewaarschuwd en samengetrokken. Er werden voorts proclamaties aangeplakt waarvan de tekst² door van Dijk was vastgesteld in aansluiting op de stukken die hij, ten dele al in '42, van Six had ontvangen. 'De handhaving van volstrekte orde en rust geschiedt', zo heette het in zijn proclamatie,

'onder verantwoordelijkheid der door de regering aangewezen Vertrouwensmannen, alsmede van de commissarissen der koningin en van de burgemeesters en is in militair opzicht aan mij als gewestelijke commandant van de Ordedienst (OD) opgedragen in het gewest Eindhoven en omstreken . . . Tegen hen die, ondanks alles, de orde en rust mochten trachten te verstoren of zich op welke wijze ook tegenover het door mij beklede wettig gezag mochten plaatsen, zal met niets ontziende gestrengheid worden opgetreden. *Leve de koningin!*'

In het begin van de middag werd voorts de door de bezetter ontslagen burgemeester, mr. A. Verdijk, met een *jeep* opgehaald – hij las op de markt een eigen proclamatie voor, waarna de samengestroomde Eindhovenaren, velen met tranen in de ogen, het Wilhelmus zongen. NSB'ers en andere 'foute' elementen werden opgehaald, niet zozeer door de politie of door OD'ers maar hoofdzakelijk door de leden van de Partisanen-Actie Nederland die opeens voor de dag waren gekomen in blauwe overalls met de letters P. A. N. er op (die werden door niemand begrepen). Het ging bij dat ophalen nogal ruw toe:

'Ze werden uit hun huizen gehaald, de Hitler-trawanten, en nu eens knielend, dan weer met de handen boven het hoofd, werden zij door de straten geleid, soms gedwongen te zingen 'Leve de Wilhelmien', op hun rug meedragend *Volk*

¹ GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 158-59. ² Tekst in G. H. Thal Larsen: 'Memorandum over de functionering van de OD op het uur U' (3 aug. 1945), p. 2-3 (Doc II-582, b-17).

en *Vaderland* of het portret van de *Führer*, dat nu maar op hun achterwerk hing te bengelen. De dames en meisjes waren soms voorzien van een hoofddoek waarop vermeld stond: '*Nur für Wehrmacht*'¹ –

al deze en dergelijke bedrijvigheid werd evenwel tegen vier uur 's middags afgebroken toen een geheel andere situatie leek te ontstaan: Duitse militairen kwamen namelijk van het oosten uit Eindhoven weer binnen. 'De straten zijn in een mum schoon', liet Borghouts om kwart over vier noteren², de vlaggen werden haastig ingehaald. Hier en daar ontstonden gevechten tussen de Amerikanen en de Duitsers. Enkele uren later deed het angstig gerucht de ronde dat Duitse tanks in aantocht waren. Inderdaad, ca. 40 tanks van de *107te Panzerbrigade*, overgeplaatst uit het gebied bij Aken, hadden bij Venlo de Maas gepasseerd maar zij konden even ten noordoosten van Eindhoven de brug over de Dommel niet over (die brug was niet sterk genoeg), Duitse pantserwagens kwamen er wél overheen. Net op tijd, tegen zeven uur 's avonds, trok de *Guards Armoured Division* langs de weg uit Valkenswaard Eindhoven binnen: een lange colonne die, vooral na de nervositeit die in de laatste middaguren had geheerst, met uitbundig gejuich werd begroet. Dat duurde niet lang. Er gebeurde namelijk iets waar niemand op had gerekend: in een poging, het oprukken van de Britse tanks te vertragen, begon de *Luftwaffe* Eindhoven te bombarderen. In Borghouts' dagboek werd genoteerd:

'20.25 uur. De eerste bom valt. Het leuke is dat de schuilkelder onbereikbaar is, de Philipsmensen de weg niet weten en de portier geen sleutels heeft... Philips moet het nogal ontgelden maar ook de woonwijken worden niet gespaard. Gierend gaan de bommen over ons heen of vallen dichtbij ons. Toevallig niet bovenop ons. Wel staan de muren te trillen en valt de kalk en puin op ons hoofd, maar niemand wordt getroffen.

Intussen blijken ook de Duitse pantserwagens tot Eindhoven doorgedrongen te zijn... Het beroerde is dat het schieten zo dichtbij komt dat het klaarblijkelijk de spoorwegovergang bij Philips nadert. Er wordt zelfs met geweer en pistool geschoten. De granaten vliegen links en rechts om ons heen. Wij moeten er ons dus rekenschap van geven dat ieder ogenblik óf de Duitsers óf de Engelsen onze schuilplaats kunnen ontdekken (er zijn ook nog zeventien man van de OD). Daarom ontdoet iedereen zich van overalls, armbanden, wapens, bezwarende papieren enz. Dat dit met enige angst gepaard gaat, valt niet te ontkennen. Daarna wordt weer verzameld en dringen we op een hoopje bij elkaar³ –

maar geen Duitser kwam opdagen.

¹ P. Joossen: *Eindhovens donkere dagen in 1944* (1945), p. 12. ² GSC-III: 'Oorlogsdagboek', p. 160. ³ A.v., p. 169.

Ongehinderd (er was nog geen luchtafweergeschut geïnstalleerd) hadden ca. 100 lichte bommenwerpers van de *Luftwaffe* hun bommen laten vallen, ca. tweehonderd slachtoffers makend onder de burgerij. Eindhoven bood dinsdagochtend, aldus later H. J. van den Broek, nu kapitein, die als chef van de subsectie-Radio van het Militair Gezag maandagavond met de eerste groep Militair Gezag-officieren in de stad was aangekomen, 'een troosteloze aanblik . . . Alle vlaggen, alle wimpels, alle versierselen waren als bij toverslag verdwenen . . . Met hun kinderen aan de hand trokken ouders naar buiten'¹; allen waren teleurgesteld door wat gebeurd was in de eerste uren van de bevrijding waar zij meer dan vier jaar naar hadden uitgekeken.

Teleurgesteld waren toen ook al OD-commandant van Dijk en burgemeester Verdijk: het Militair Gezag had zijn intrede gedaan, aan de burgemeester was duidelijk gemaakt dat hij alle belangrijke zaken aan de militaire commissaris, majoor C. Verhoeff, moest overlaten en aan van Dijk was gezegd dat hij als gewestelijk commandant van de OD gezinszins met 'wettig gezag' was bekleed, dat de aanplakbiljetten met zijn proclamatie schielijk van de muren moesten verdwijnen, dat het Militair Gezag zijn zevenhonderd grensbewakers niet nodig had en dat hij de compagneën OD'ers maar aan de Britten moest aanbieden.



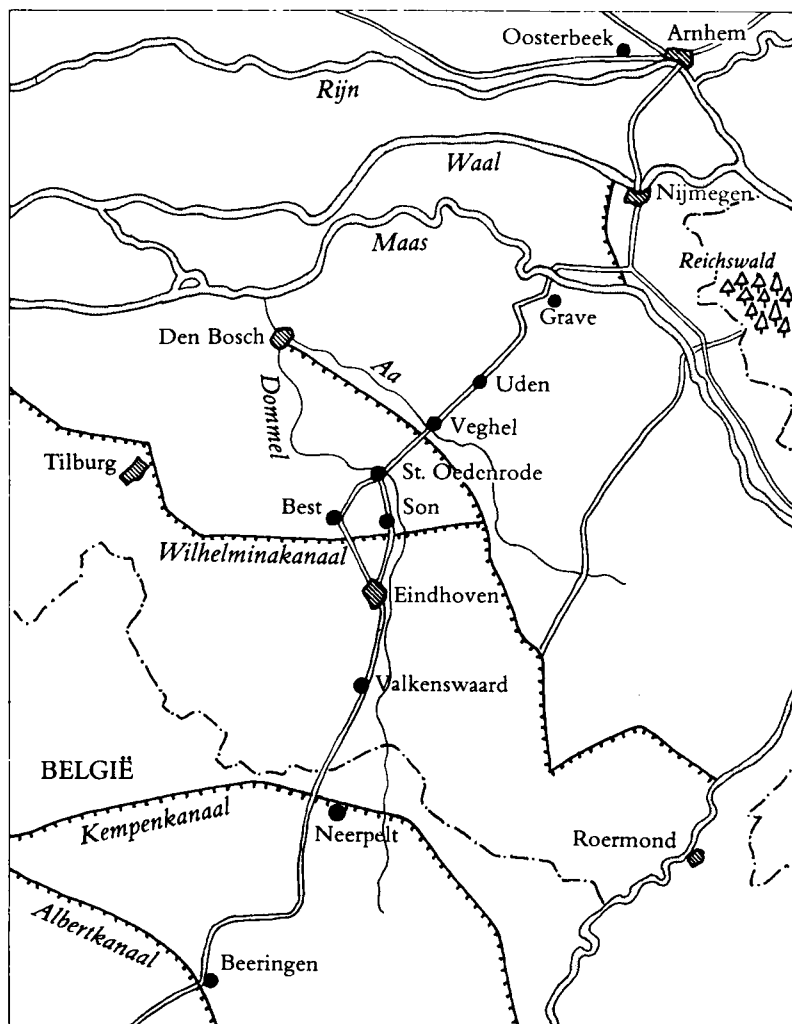
De tanks van de *Guards Armoured Division* gunden zich in Eindhoven geen rust. Zij reden door naar Son waar zij voor de vernielde brug over het Wilhelminakanaal kwamen te staan. Even ten westen daarvan, bij Best (zie kaart XI op pag. 377), hadden nog twee bruggen over het kanaal gelegen, een verkeersbrug en een spoorbrug. In de loop van maandag hadden de Amerikanen zich grote moeite gegeven om vooral de verkeersbrug in handen te krijgen, maar de Duitsers hadden zich zo hardnekkig verdedigd dat beide bruggen tijdig waren opgeblazen. In de nacht van maandag op dinsdag werkten militairen van de Britse genie in een razend tempo om bij Son een Bailey-brug over het kanaal te leggen – ze was dinsdagochtend gereed. Snel reden de Britse tanks in de richting van Nijmegen via St. Oedenrode, Veghel, Uden en Grave (even na 8 uur 's morgens waren zij in Grave).

¹ H. J. van den Broek: *Hier Radio Oranje*, p. 272.

Het was dit weggedeelte tussen Son en Grave dat bij de Geallieerde militairen die er gebruik van maakten, spoedig de naam kreeg van 'Hell's Highway'. Daar was reden voor. Montgomery had niet alleen onderschat wat de *Wehrmacht* bij Arnhem nog vermocht maar ook wat deze nog in Noord-Brabant kon presteren. Het succes van 'Market-Garden' hing af van het ongestoord gebruik van maar één route op Nederlands gebied: Valkenswaard–Eindhoven–Veghel–Grave–Nijmegen–Arnhem. Student hoefde op zondag het operatieplan voor 'Market' slechts vluchtig door te lezen om te beseffen dat hij de Amerikanen bij Nijmegen en de Britten bij Arnhem in onoverkomelijke moeilijkheden zou brengen als hij die ene route wist af te snijden. Hij had er de krachten voor om dat met kans op succes te wagen: ten oosten van die weg de tanks van de *107te Panzerbrigade* met andere eenheden, en ten westen daarvan de van het Duitse Vijftiende Leger afkomstige *59te Infanteriedivision* welke zich op zondag 17 september in treinen had bevonden in de buurt van Tilburg (delen van die divisie waren het die op maandag 18 de Amerikanen bij Best met succes tegenhielden).

Was door dit alles de *Wehrmacht* in Noord-Brabant sterker dan gedacht, de Amerikaanse *101st Division* bleef zwakker dan gepland. Het was op de tweede en derde dag van 'Market-Garden' aanzienlijk minder gunstig weer dan op de eerste – gevolg was dat bij de tweede *lift* van de *101st Division* slechts ca. zes-en-twintighonderd militairen aan de grond kwamen, zonder de artillerie welke men zo dringend nodig had. Maandag en dinsdag werd bij Best hard gevochten. De *59te Infanteriedivision* leed gevoelige verliezen maar hield het dorp in handen. Op woensdag werd de situatie bij Son kritiek: de Duitse tanks drongen tot vlak bij die ene Bailey-brug door waar de gehele toevoer van het *XXXth Corps* overheen moest en die toevoer kwam dus vele uren stil te liggen. Er hing die dag veel mist, zodat een groot deel van de derde *lift* onverrichterzake naar de vliegvelden in Engeland terugkeerde; van de bijna 400 *gliders* die bij Son en Veghel hadden moeten landen, streken er slechts ruim 200 neer, nu wel met artillerie, maar daarvan slechts ruim de helft van wat was verwacht en alle houwitsers ontbraken. Ernstiger nog was dat het Britse *VIIIth Corps* en het Britse *XIIIth Corps* die respectievelijk ten oosten en ten westen van het *XXXth Corps* de brede corridor in de richting van Nijmegen en Arnhem moesten helpen vormen, niet erg opschoten, alweer door de hardnekkige Duitse verdediging. Op vrijdag 22 september had niet alleen de *Guards Armoured Division* maar ook een Britse infanteriedivisie (de *43rd*) 'Hell's Highway' gepasseerd, maar de drie divisies van het *VIIIth Corps* bevonden zich nog ten zuidoosten van Eindhoven

STRIJD OM HET WEGGEDEELTE SON—GRAVE



XI. 'Hell's Highway'

De Geallieerde poging om bij Nijmegen over de Waal en bij Arnhem over de Rijn te komen was, wat de aanvoer over land betrof, afhankelijk van het ongestoord gebruik van slechts één weg die bij Beeringen begon en bij Nijmegen eindigde. Het weggedeelte tussen Son en Grave kreeg bij de Amerikanen de bijnaam 'Hell's Highway'

en de drie van het *XIIIth Corps* ten zuiden en zuidwesten van Best, anders gezegd: voor het openhouden van 'Hell's Highway' waren op die dag slechts de Amerikaanse luchtlandingstroepen beschikbaar en van een brede corridor was in het geheel geen sprake.

Donderdag had Model Student order gegeven, zowel van het oosten als van het westen uit stoten uit te voeren tot in Veghel: daar moest 'Hell's Highway' worden afgesneden. Inderdaad, dat lukte tussen Veghel en Uden – en de Duitse tanks (nog steeds die van de *107te Panzerbrigade*) volgden nu hunnerzijds 'Hell's Highway', maar in de richting van Veghel. Zij kwamen het dorp niet binnen; dat werd met succes verdedigd door niet minder dan acht Amerikaanse bataljons, versterkt met een aantal Britse tanks. Met dat al was de weg afgesneden – hij kwam prompt van Eindhoven tot Veghel vol te staan met lange convooien.

Het lijkt ons niet nodig, hier in bijzonderheden de heen en weer golvende gevechten te schetsen die met de Duitsers om het bezit van 'Hell's Highway' werden geleverd. Wij volstaan met op te merken dat Horrocks (die zich in Nijmegen bevond) op 23 september een deel van de *Guards Armoured Division* terug moest zenden om 'Hell's Highway' weer te openen (hetgeen lukte); dat op die 23ste eindelijk in een vierde *lift* de houwitsers van de *101st Division* arriveerden; dat 'Hell's Highway' op 24 september voor de tweede maal werd afgesneden en dat de weg, waar de Duitsers toen tal van landmijnen hadden gelegd, pas op de 26ste weer bruikbaar was; dat de Amerikaanse luchtlandingstroepen verschillende malen belangrijke hulp ontvingen van Nederlandse illegale werkers die hun de bewegingen van de Duitse *Kampfgruppen* doorgaven; dat de burgerbevolking in de dorpen aan en bij 'Hell's Highway' zwaar te lijden had; en dat uiteraard de kracht die de Geallieerden in het gebied van Nijmegen en van Nijmegen uit in de Betuwe konden ontplooiën, telkens opnieuw werd aangetast doordat de toevoer per auto uren- of zelfs dagenlang werd opgehouden, met name op 20 september toen de brug bij Son, die al onder Duits vuur lag, bijna verloren ging, en op 22 alsmede van 24 tot 26 september toen geen Geallieerd vehikel er meer door kwam. Het weggedeelte Son-Grave dat, zo het al niet door de Duitsers was bezet, in elk geval op die dagen door hun artillerie werd bestreken, was niet bepaald 'de *Club-route*' geworden waar Horrocks daags voor de inzet van 'Market-Garden' van had gesproken!

Nijmegen

Op de tweede dag van 'Market-Garden', maandag 18 september, verhinderde het slechte weer dat ook bij Groesbeek de tweede *lift* in voldoende sterkte aankwam; slechts omstreeks vijftienhonderd militairen van de *82nd Division* konden met hun *gliders* landen op de droppingsterreinen die notabene 's morgens door de Duitsers, aanvallend uit het *Reichswald* met snel bijegeharkte troepen (hoofdzakelijk verlofgangers die zich toevallig in het Kleefse gebied bevonden), waren bezet en die pas op het laatste moment door de Amerikanen waren heroverd. Erger nog: de tanks van de *Guards Armoured Division* ontbraken. 's Ochtends was gepoogd, de verkeersbrug over de Waal van het oosten uit met een compagnie te naderen – generaal Gavin had die compagnie moeten terugroepen om de Duitse aanval uit het *Reichswald* af te weren. 's Middags stelde de bevelhebber van de *82nd Division* voor, de Waal iets stroomafwaarts van de spoorbrug over te steken (zie kaart XII op pag. 381), maar dat denkbeeld werd door generaal Browning verworpen; er was immers geen zekerheid dat men, als men de Waal zou naderen, daar middelen zou vinden om over de 400 meter brede en nogal snel stromende rivier te komen.

Dat er na de ochtend geen sterke druk meer werd uitgeoefend op het Duitse bruggehoofd, gaf de *Kampfskommandant* de gelegenheid, zijn hardnekkige verdediging verder voor te bereiden: een groot deel van het stadsgedeelte bij de verkeersbrug werd in brand gestoken, de duizenden bewoners kregen niet meer dan een kwartier de tijd om zich uit de voeten te maken. De *Kampfskommandant* ontving bovendien versterkingen: een deel van het zware materieel van de *10te SS-Panzerdivision* dat vanuit de richting van het Pannerdense Veer kwam aanrijden.

Dinsdag was het nog steeds slecht weer. Bij de derde *lift* werden louter voorraden aangevoerd, maar daarvan kwam vier-vijfde op plaatsen terecht die voor de Amerikanen onbereikbaar waren. Een heel luchtlandingsregiment bleef in Engeland steken¹ – daarentegen arriveerden in de loop van de ochtend eindelijk de tanks van de *Guards Armoured Division*. Onmiddellijk greep Gavin in. Tegen het einde van de middag liet hij drie aanvallen ondernemen waarbij Nederlandse illegale werkers als gidsen optraden: een naar de spoorbrug, een naar het hoofdpostkantoor (een OD-functionaris had telefonisch het, overigens onjuiste, bericht doorgegeven dat de installatie tot het doen springen van de verkeersbrug van dat kantoor uit in werking kon worden gesteld), een naar de ver-

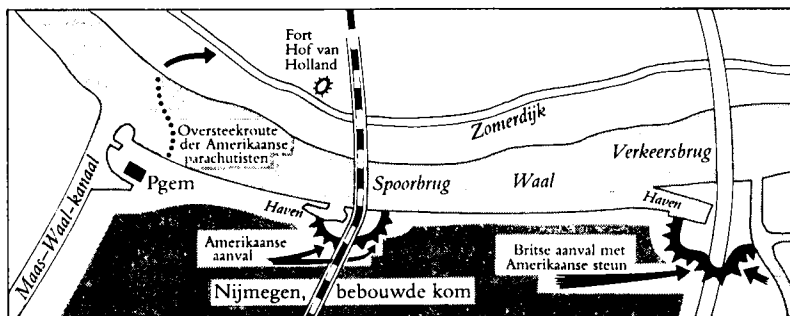
¹ Dit regiment kon pas op 23 september, vier dagen later dus, overgevlogen worden.

keersbrug. De aanvallen in de richtingen van de twee bruggen liepen dood, het hoofdpstkantoor werd bereikt, maar veel verder kwamen de Amerikanen niet, mede doordat de *Kampfkommandant*, teneinde zijn schootsveld te verruimen, nieuwe grote branden had laten stichten: het uit de zestiende eeuw daterende Raadhuis, het station, het Universiteitsgebouw, het gebouw van de Raad van Arbeid, tal van andere grote panden maar ook hele wijken in het bij het ongelukkige Amerikaanse luchtbombardement van 22 februari '44 toch al zo zwaar getroffen centrum gingen in vlammen op; dat centrum was de hele nacht van dinsdag op woensdag één vuurzee – en nog steeds waren de bruggen over de Waal in Duitse handen.

Gavins ongeduld groeide van uur tot uur. Dinsdagavond keurden Browning en Horrocks het plan goed dat hij maandag in beginsel had ontvouwd, met dien verstande dat dit plan (de Waal oversteken bewesten de spoorbrug) gekoppeld werd aan een tweede plan: krachtige aanvallen door Britse tanks op de Duitse stellingen bij de verkeersbrug en de spoorbrug. Er was inmiddels bericht gekomen (bericht van illegale werkers die alle in en bij Nijmegen ondernomen operaties naar vermogen steunden) dat zich aan de Nijmeegse oever van de Waal geen boten meer bevonden (die had de Duitse *Kampfkommandant* immers zondagavond laten verwijderen) – hoe dan de Lentse oever te bereiken? Horrocks kon er 33 zeven meter lange canvas-aanvalsboten voor beloven die tot de uitrusting van het *XXXth Corps* behoorden. De bedoeling was dat woensdagmiddag om kwart voor twee Britse tanks en Britse en Amerikaanse artillerie de Duitse posities op de Lentse oever zwaar zouden bestoken, dat om vijf voor twee een rookgordijn zou worden gelegd en *Typhoons* de Duitse posities opnieuw zouden aanvallen en dat precies om twee uur Amerikaanse militairen de boten naar de oever zouden dragen om er in te stappen: in elke boot omstreeks tien parachutisten benevens drie pioniers (militairen van het wapen der genie) die de boot weer terug moesten peddelen opdat hij met een nieuwe groep parachutisten zou kunnen oversteken.

Van de 33 toegezegde aanvalsboten arriveerden er in Nijmegen 26 en zulks zo laat (pas na half drie) dat de aanval een uur uitgesteld moest worden. De beschieting van de Lentse oever werd dus om kwart voor drie ingezet, niet zonder enig succes, maar het rookgordijn werd door de wind weggeblazen en de raketten van de *Typhoons* misten alle hun doelen. Gevolg was dat wat nog aan Duitsers restte (aan de Lentse oever, maar ook op de spoorbrug en in enkele gebouwen aan de Nijmeegse kant) het volle zicht had op wat de Amerikanen ondernamen. Van de 26 boten

DE AMERIKANEN STEKEN DE WAAL OVER



XII. De verovering van de bruggen over de Waal te Nijmegen

De Duitsers verdedigden niet alleen de toegangen tot de spoorbrug en tot de verkeersbrug, maar hadden aan de noordelijke oever van de Waal ook het Fort Hof van Holland bezet en krachten geposteed langs de zomerdijk

kwamen er na meer dan een kwartier peddelen (zulks niet alleen met peddels, maar ook, aldus N. A. de Groot in zijn waardevol boek *Als sterren van de hemel*, 'met geweerkolven, met helmen, ja zelfs met (de) blote handen'¹) 13 bij de Lentse uiterwaarden aan land waar de ca. honderdvijftig mannen die nog tot vechten in staat waren (ruim driehonderdertig hadden in de bootjes plaatsgenomen) bij de kribben en de zomer-kade iets van dekking vonden – vervolgens moesten zij louter onder dekking van het vuur van de Nijmeegse oever een afstand van ruim 400 meter afleggen om de Waaldijk te bereiken. Terecht noemt de Amerikaanse militaire historicus MacDonald in zijn *The Siegfried Line Campaign* deze actie 'one of the most daring and heroic in all the 'Market-Garden' fighting'² – en zij had succes; de eerste overgebrachte groepen, geleidelijk aan versterkt door volgende die op dezelfde wijze werden overgezet (zes overtochten vonden plaats, de laatste om zeven uur 's avonds), slaagden er in, de Duitse weerstand op de Lentse oever te breken, en zich, soms met gevechten van man tegen man, voorwaarts te werken naar de spoorbrug en de verkeersbrug.

Intussen was het de Britten en Amerikanen ook gelukt om in harde strijd de Duitsers te forceren tot het prijsgeven van hun twee bruggehoofden. Uit het bruggehoofd bij de spoorlijn vloeiden honderden *Waffen-SS*'ers naar de spoorbrug terug waarop tussen en naast de rails in

¹ N. A. de Groot: *Als sterren van de hemel. De oorlog in het Rijk van Nijmegen 1944* (1977), p. 123. ² Charles B. MacDonald: *The Siegfried Line Campaign*, p. 179.

allerrijl balken waren gelegd. De aanwezigheid van die *Waffen-SS*'ers maakte het voor de Amerikanen op de Lentse oever moeilijk om de spoorbrug te veroveren. Felle gevechten vonden er plaats waarbij honderden Duitsers sneuvelde – woensdagavond om half acht was de brug in Amerikaanse handen.

De grote verkeersbrug was toen al veroverd: ca. een kwartier eerder. Een voorhoede van de Amerikanen die de rivier waren overgestoken, had de Lentse oprit ongeveer bereikt op het moment waarop de eerste Britse tanks naderden, vurend op Duitsers die in de spanten van de brug omhoog waren geklommen. De bemanningen van die eerste tanks hadden niet anders verwacht dan dat de brug, als zij haar naderden of uiterlijk als zij er overheen zouden rijden, alsnog zou worden opgeblazen. Nietsdaarvan. Noch onder de verkeersbrug noch onder de spoorbrug werden de aanwezige springladingen tot ontploffing gebracht. Gelijk reeds weergegeven, had Model op 17 september ten aanzien van beide bruggen (èn de verkeersbrug te Arnhem) bepaald dat zij niet opgeblazen mochten worden – een beslissing waartegen Christiansen enkele keren had geprotesteerd maar waarvan Model op die woensdag pas tegen middernacht terugkwam. Te laat! De Nijmeegse bruggen¹ waren toen al meer dan vier uur in Geallieerde handen en daarmee waren nu niet alleen bij Son en

¹ Het trof de tijdgenoot die niets van Models bevelen afwist en in het algemeen niet in het minst kon overzien wat zich bij de strijd in Nijmegen had afgespeeld, als een wonder dat de verkeersbrug niet door de Duitsers was opgeblazen, en tegen die achtergrond waren al kort nadien velen in en buiten Nijmegen geneigd aan te nemen dat de verkeersbrug behouden was gebleven dank zij de moedige actie van een twee-en-twintigjarige Nijmegenaar, Jan Jozef Lambert van Hoof, die er, zo werd gezegd, in geslaagd was, sabotage te plegen aan de leidingen naar de explosieve ladingen (dat waren elektrische leidingen èn slagsnoeren welke 'beginpunt' lag in een kazemat bij de Lentse oprit). Aan de brug werd in '46 een plaquette onthuld waarop van Hoof, aan wie postuum de Militaire Willemsorde was verleend, als de redder van de brug werd aangeduid.

Buiten kijf is dat Jan van Hoof een jongeman was van grote dadendrang en met een eerlijk karakter. Hij was een ondernemende padvinder geweest, later actief lid van de Nederlandse Unie, hij had zich aan de arbeidsinzet onttrokken, was vaste verspreider geworden van verscheidene illegale bladen, had zich begin '44 bij de spionagegroep Geheime Dienst Nederland aangesloten (hij leidde een Nijmeegse groepje verkenners) en had al op 17 september zijn diensten aangeboden aan de *82nd Division*; hij was op dinsdagmiddag 19 september door de Duitsers doodgeschoten toen hij als gids was meegereden op een Britse pantserwagen die na de bezetting van het Nijmeegse hoofdpostkantoor geheel alleen de binnenstad dieper was ingereeden, vermoedelijk om een café te bereiken van waaruit, naar van Hoof meende, de Duitsers de spoorbrug konden opblazen.

Nijmegen raakte na de bevrijding en met name na de onthulling van de plaquette

Grave maar ook bij Nijmegen, zij het pas op de vierde dag van het offensief, de eerste operationele doelen van 'Market-Garden' bereikt.

Op die vierde dag had zich in het basisgebied voor de aanval op de

in twee kampen verdeeld: sommigen hielden vol dat van Hoof inderdaad de redder was geweest van de grote verkeersbrug, anderen beweerden dat het uitgesloten te achten was dat iemand tot de explosieleidingen had kunnen doordringen. Om meer helderheid te verkrijgen stelde de toenmalige minister van oorlog in juni '49 een commissie in van vijf generaals b.d.: J. J. G. baron van Voorst tot Voorst (voorzitter), W. F. Sillevius, J. Zwart, H. Koot en D. A. van Hilten. De commissie verhoorde een-en-zeventig personen, nagenoeg allen onder ede, en won van nog eens negen-en-vijftig personen schriftelijke verklaringen in. Zij bracht in november '51 rapport uit.

Voor de commissie kwam vast te staan dat het feit dat de verkeersbrug te Nijmegen behouden was gebleven, gevolg was geweest van Models beslissing. Maar als Model zijn beslissing nu eens tijdig had herzien, had dan het opblazen van de brug voorkomen kunnen zijn door sabotagehandelingen van Jan van Hoof? Wat zijn activiteit terzake betreft, stelde de commissie vast dat van Hoof zich met zijn verkennergroep speciaal had beijverd om na te gaan hoe de Duitsers de vernieling van de spoorbrug en van de (zoveel belangrijker) verkeersbrug over de Waal hadden voorbereid; dat hij zich had voorgenoemen, die vernieling persoonlijk te verijdelen; dat hij in de eerste helft van september '44 van een van de OD-functionarissen te Nijmegen op eigen verzoek de formele opdracht had gekregen om, zo mogelijk, de verkeersbrug te redden; dat hij op maandagmorgen 18 september (de ochtend waarop een Amerikaanse compagnie de brug trachtte te naderen) om ca. elf uur het ouderlijk huis had verlaten, gekleed in een bruine overall, en dat hij daar om ca. twee uur 's middags was teruggekeerd, vermoeid en vuil. Nadien had hij aan elf personen gezegd dat men voor het opblazen van de brug niet langer bevreesd hoefde te zijn – anderzijds had hij daar niets van meegedeeld toen hij op dinsdag vóór zijn laatste fatale tocht deelnam aan een bespreking met Amerikaanse officieren met betrekking juist tot de Waalbrug. Was hij er in geslaagd om, terwijl de aandacht van de brugbewakers op de gevechtshandelingen was gericht, onder het brugdek te komen en daar de leidingen door te knippen? De commissie die de situatie ter plaatse had bestudeerd, kwam niet tot een eenstemmige uitspraak: van Hilten betwijfelde het, de overige vier generaals waren er 'met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid' van overtuigd.

Volgt men de overtuiging van de grootst mogelijke meerderheid der commissie, dan staat toch vast dat de verkeersbrug niet door die sabotagedaad behouden is gebleven. De commissie wees op Models bevel – óók op enkele aanwijzingen dat door de Duitsers tijdig is ontdekt dat er sabotage aan de leidingen was gepleegd, en dat de schade was hersteld.

In het verband van deze voetnoot herinneren wij er aan (dat gegeven was aan de commissie van vijf onbekend) dat in Thijssens 'Gevechtsrapport' over de maand september d.d. 7 oktober '44 (LO/LKP, 5 G) onder het hoofd 'Brigade Achterhoek' genoteerd staat: 'Opdracht aan groepen ontstekingsdraden ladingen in bruggen Arnhem en Nijmegen verbreken, volgens rapport geschied.' Wij nemen aan dat Thijssen een bericht heeft vermeld dat hem had bereikt, maar of dat bericht op waarheid berustte (de sabotage zou dan vóór de 17de september zijn gepleegd), weten wij niet.

bruggen, nl. in de streek van Groesbeek, een kritieke situatie ontwikkeld welke opnieuw aantoonde dat de *Wehrmacht* sterker was dan men bij de hele planning van 'Market-Garden' had aangenomen.

's Ochtends tekende zich een sterke Duitse aanval af uit het gebied van Kleef. Het was de bedoeling van de Duitsers, door te stoten tot aan het Maas-Waal-kanaal waar, gelijk eerder opgemerkt, de gehele Geallieerde toevoer die ene brug bij Heumen moest passeren. Zowel bij Beek als bij Mook (zie kaart IX op pag. 345) doorbraken de Duitsers bijna het Amerikaanse front, 's middags om drie uur werd Mook, waar nog de vlaggen hingen ter ere van de bevrijding, opnieuw door hen bezet en alleen met verbeterde gevechten van man tegen man konden de Amerikanen verhinderen dat de Duitsers tot Heumen doordrongen. Gavin wierp zijn laatste reserves in de strijd om die dreiging af te wenden. Inderdaad, 's avonds werden de Duitsers weer uit het zwaar geteisterde, door de bevolking verlaten Mook verdreven en hoewel zij de volgende dag, 21 september, Beek enige tijd in handen kregen, hadden zij gelukkig niet de kracht om het offensief naar het Maas-Waal-kanaal te hervatten; dat gebeurde pas ruim een week later, op 28 september, en opnieuw op 1 en 2 oktober. Toen, op die 2de, verstarde het front – diezelfde dag ging het inmiddels gearriveerde Militair Gezag tot de evacuatie over van Groesbeek en de kleinere dorpen in de omgeving, waar de bevolking niet alleen van het oorlogsgeweld te lijden had gehad maar ook telkens weer in angst had verkeerd doordat de *Wehrmacht* die zij op 17 september definitief verjaagd had geacht, weer was komen opdagen.

Militair gezien was de betekenis van de Duitse aanvallen uit het gebied bij Kleef en uit het *Reichswald* dat Horrocks, Browning en Gavin die zich natuurlijk in de eerste plaats moeite wilden geven om de Britse *1st Airborne Division* bij Arnhem te bereiken, voortdurend krachten moesten detacheren om te verhinderen dat het Rijk van Nijmegen verloren ging. Daarbij bedenke men dat de Geallieerde toevoer via 'Hell's Highway' op zes dagen (20, 22-23 en 24-26 september) was afgesneden. Zo groot werd het tekort aan infanteristen dat de ca. vijfhonderd piloten die met hun *gliders* waren gearriveerd, en ook talrijke Nederlandse vrijwilligers eenvoudig een geweer in hun handen geduwd kregen om de gaten in het dunbezette front te helpen dichten.¹

¹ De Britse *glider*-piloten hadden een *all round* militaire opleiding gehad, de Amerikaanse niet.

Arnhem en Oosterbeek

De eerste *lift* van 'Market-Garden' was in zoverre een succes geworden dat op zondagmiddag 17 september bijna vijfduizend militairen van Urquharts *1st Airborne Division* in goede orde op de heidevelden benoorden Heelsum waren geland. Ongeveer de helft van die troepen had de taak gekregen, het landingsgebied ten behoeve van de op maandag verwachte tweede en op dinsdag verwachte derde *lift* te beschermen – van de andere helft waren drie bataljons in de richting van Arnhem afgemarcheerd. Het eerste van die drie was bij de Amsterdamse weg, het tweede iets beoosten Oosterbeek op de Utrechtse straatweg door *Waffen-SS*'ers tegengehouden en alleen van het door *Lieutenant-Colonel* Frost gecommandeerde derde bataljon, dat de weg langs de Rijn had gevolgd, was een deel 's avonds bij de noordelijke oprit van de Rijnbrug aangekomen. Maandagmorgen was die groep tot ca. zevenhonderd *Airbornes* aangegroeid. Hun eerste pogingen om het zuidelijk uiteinde van de brug te bereiken, waren afgeslagen en maandag overdag konden die pogingen niet worden herhaald: de Duitsers waren er te sterk voor.

Zondagavond en in de nacht van zondag op maandag had Harzer, bevelhebber van de *9te SS-Panzerdivision*, versterkingen gekregen: pantserwagens van de *10te SS-Division*, zware mortieren en enkele tanks van het zwaarste type: de z.g. *Königtiger*; hij wist bovendien dat het luchtplandingsgebied benoorden Heelsum van het westen uit zou worden aangevallen door de haastig gevormde *Westgruppe* van generaal von Tettau. Die *Westgruppe* bestond op maandagavond uit ca. vijfduizend man, op dinsdagavond uit ca. zeventuizend plus enkele tanks; zij was geheel gevormd uit krachten die in allerijl uit het centrum en westen des lands waren aangetrokken. Veel gevaarlijker voor de *Airbornes* waren evenwel de versterkingen die uit de nabije delen van Duitsland kwamen opdagen en zulks vooral daarom omdat zij de wapens meebrachten welke de *Airbornes* ontbeerden: vlammenwerpers, zware veldartillerie, luchtafweergeschut (de gevreesde Duitse 88-millimeter kanonnen die, gelijk reeds vermeld, ook tegen gronddoelen konden worden gebruikt), gemechaniseerd geschut en bovendien op zondag 24 september (uit een depot in midden-Duitsland) 60 spiksplinternieuwe *Königtiger*. Uit dit alles bleek dat de Duitse verbindingen perfect werkten.

Omgekeerd lieten Urquharts verbindingen heel veel te wensen over: hij had geen contact met de groep van Frost bij de brug, geen contact met Browning in Groesbeek, geen contact met de *Second Tactical Air Force* en geen eigen zendverbinding met Brereton in Engeland – Brereton kon

hèm wèl bereiken.

Wat kwam er nu terecht van de tweede en derde *lift* en van de droppings van voorraden?

Het is vlug verteld.

Op maandag arriveerde de tweede *lift* door het slechte weer vijf uur te laat. De Duitsers wisten door de vondst van het operatieplan dat er een tweede *lift* zou komen; bovendien werd Harzers superieur Bittrich op zijn verzoek radiografisch gewaarschuwd door het Duitse garnizoen in een van de Kanaalhavens van waaruit men de tweede luchtmada zag voorbijtrekken. Harzer zond een deel van zijn artillerie, tanks en luchtafweergeschut naar de buurt van de droppingszone en liet die bovendien door infanterie aanvallen. De parachutisten en luchtlandingstroepen leden, terwijl de parachutes en *gliders* daalden, niet onaanzienlijke verliezen, niettemin werd Urquharts strijdmacht op die maandag bijna verdubbeld: van bijna vijfduizend tot negenduizend man, maar onder de ca. vierduizend nieuw-aangekomenen (daarbij een brigade parachutisten onder bevel van *Brigadier* J. W. Hackett) die in strijd met hun verwachtingen onmiddellijk werden aangevallen, was de verwarring groot en zware wapens hadden ook zij niet bij zich.

Met de derde *lift* moest op dinsdag de Poolse parachutistenbrigade landen – volgens plan bezuiden de Rijnbrug welke, naar men bij het opstellen van dat plan had aangenomen, al door de *Airbornes* zou zijn veroverd. Of dat laatste het geval was, wist men maandag in Engeland niet.¹ Dinsdagochtend vernam Brereton wèl, nl. uit een codebericht dat verzonden was met de zender die de oorlogscorrespondent van de *BBC* bij zich had (een zender die ook nadien gebruikt werd, maar met grote moeilijkheden²), dat de hoofdmacht van de *Airbornes* zich bij Oosterbeek bevond. Hij kon er maar een klein deel van de Polen heensturen doordat de meeste vliegvelden in Engeland waar die Polen moesten opstijgen, in

¹ *Special Forces Headquarters* zond maandag een noodkreet naar Kirschen, de geheime agent die sinds enkele dagen op een boerderij bij Scherpenzeel was ondergebracht: of hij wellicht de verbinding met Urquharts hoofdkwartier kon herstellen. Hij zond er twee man op af maar die konden dwars door de *Westgruppe* niet tot de *Airbornes* doordringen. Even weinig succes had een Belgische geheime agent, F. Beckers, die in de nacht van donderdag op vrijdag bij Velp werd gedropt; hij keerde enige tijd later met hulp van de illegaliteit via de Biesbos naar Noord-Brabant terug. ² Hij had een lange antenne die voortdurend omvergeblazen werd door ontploffende Duitse granaten.

de mist lagen. Ruim 160 transporttoestellen vlogen naar Oosterbeek toe met voorraden – het grootste deel daarvan belandde in gebieden waar zich *Waffen-SS*'ers bevonden die gebruik hadden gemaakt van de Britse herkenningstekens, sommigen ook van Britse seinpistolen. Heel ongelukkig kwamen ook de Poolse luchtlandingstroepen terecht: tussen de Duitsers en de *Airbornes*; zij werden door beiden beschoten.

Woensdag, toen men uit Engeland slechts 70 transporttoestellen kon sturen, ging het met de aanvoer niet anders; een van de Duitse eenheden maakte toen gebruik van een Brits *Eureka*-apparaat dat op de Heelsumse hei was buitgemaakt; het gebruik van dat apparaat droeg er toe bij dat de *Airbornes* in Oosterbeek tot hun teleurstelling en ergernis opnieuw nagenoeg alle parachutes met voorraden ver buiten hun bereik zagen dalen.

Dat ten aanzien van de bevoorrading zoveel misging, betekende dat de militaire voorsprong die de Duitsers hadden, steeds groter werd. Dat was intussen niet de enige factor die aan de operaties van de *Airbornes* afbreuk deed; er liep nog veel méér mis.

Urquhart, diep verontrust door het feit dat hij niet wist hoe het er bij de Rijnbrug voorstond, besloot maandagmorgen het bataljon dat op zondag tussen Oosterbeek en Arnhem was blijven steken, op te zoeken en zelf met enkele andere hoge militairen, onder wie *Brigadier* Lathbury, mee te gaan. Het bataljon drong nu het westen van Arnhem binnen maar kwam in even verwoede als verwarde gevechten niet verder voorwaarts, Urquhart bleef in de buurt van het St. Elizabethsgasthuis steken, zag zijn terugweg afgesneden (Lathbury werd gewond) en kon zich pas na vier-en-twintig uur weer bij zijn troepen voegen. De bevelhebber had dus een etmaal lang geen enkele leiding kunnen geven – die leiding was overgenomen door *Brigadier* Hicks, commandant van de brigade die op zondag de heidevelden benoorden Heelsum was gaan beschermen. Toen Urquhart maandagochtend was verdwenen, gaf Hicks bevel dat het bataljon dat zondag aan de Amsterdamse weg was tegengehouden, via Oosterbeek naar de brug moest doorstoten – ook dat bataljon kwam in het westen van Arnhem vast te zitten.

Maandagochtend trachtte Frost van zijn positie bij de brug uit in verbinding te komen met de rest van de *Airbornes*. Kapitein Groenewoud, commandant van het voor Arnhem bestemde *Jedburgh*-team die zondag met Frost was meegetrokken, bood zich als vrijwilliger aan om naar het hoofdkwartier van de *Airbornes* door te breken – tweehonderd meter van de gebouwen waarin Frost en de zijnen zich hadden verschanst, werd hij dodelijk getroffen. Frost zond er vervolgens een detachement op uit om

de bataljons in het westen van Arnhem te bereiken (het schieten was bij de brug duidelijk te horen), maar het detachement slaagde daar niet in; sommige *Airbornes* raakten gewond, andere sneuvelden, nog andere werden krijgsgevangen gemaakt.

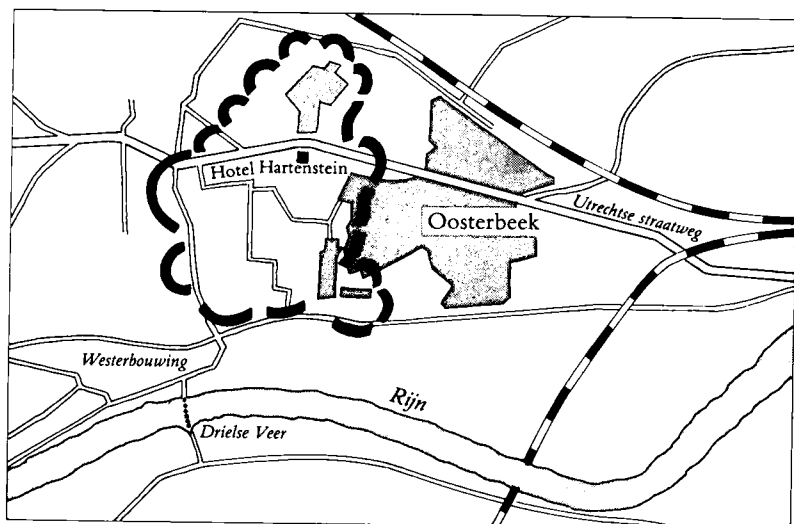
Wat bij de brug gebeurde, was Hicks nog steeds onbekend. In de middag liet hij een tweede poging ondernemen om tot de brug door te stoten; nu werd een van Hacketts bataljons voorwaarts gestuurd – het kwam niet verder dan de twee die eerder op de dag Arnhem waren binnengetrokken.

Op maandagavond was de staf van Urquharts hoofdkwartier in Oosterbeek neergestreken in het hotel Hartenstein – dinsdagochtend kwam Urquhart, die al dood was gewaand, er weer opdagen. Hij besloot met zijn hoofdkwartier in het hotel te blijven dat daardoor als het ware automatisch het centrum werd van de Britse verdediging. Beseffend dat het twijfelachtig was of de *Airbornes* de Rijnbrug in handen hadden en of zij deze, als dat zo was, ook in handen zouden kunnen houden, had Urquhart zijn krachten evenwel beter kunnen concentreren op het enige punt via hetwelk, als de Rijnbrug in Duitse handen bleef of weer in Duitse handen viel, het *XXXth Corps* de *Airbornes* zou kunnen bereiken: het Drielse veer dat door de hoogte van de Westerbouwing werd gedekt (zie kaart XIII)¹ – op dat veer en op de Westerbouwing lette Urquhart nauwelijks.

Voor de *Airbornes* verliep de strijd slecht bataljons die maandag gepoogd hadden naar de brug door te dringen, werd een vierde toegevoegd. Niet alleen kwamen zij niet verder dan de vorige dag, maar zij werden nu ook door de *Waffen-SS*'ers teruggeworpen naar Oosterbeek. '*There was by this time chaos*', schrijft Urquhart. '*Nobody knew what was happening.*'¹ Chaos dreigde trouwens ook ten westen van Oosterbeek waar von Tettau's versterkte *Westgruppe* (de daartoe behorende compagnieën van het *Wachbatalion Nordwest* die weinig militaire ervaring hadden, leden zware verliezen) de *Airbornes* van de droppingsgebieden verjoeg. Bij het hotel Hartenstein deden zich verschijnselen van paniek voor – Urquhart

¹ Dit is een naar ons oordeel juiste conclusie van luitenant-kolonel Th. A. Boeree die wij als de beste Nederlandse deskundige ten aanzien van de Slag bij Arnhem hebben leren kennen en waarderen. 'Jaren geleden', zo stelde Boeree in '59 voor ons op schrift in een commentaar op Urquharts boek *Arnhem*, 'toen ik met Sir Brian Horrocks bij het Drielse veer de situatie besprak, werd het hem even te machtig en zei hij dat Urquhart niet opgewassen was geweest tegen zijn moeilijke taak.' ² R. E. Urquhart: *Arnhem*, p. 93.

VORMING VAN DE 'PERIMETER'



XIII. De 'perimeter' te Oosterbeek

In rood: de omtrek van de 'perimeter' na het verloren gaan van de toegang tot het Drielse Veer

moest persoonlijk enkele vluchtende militairen door elkaar schudden om hen tot bezinning te brengen. Bevreesd voor een Duitse opmars uit de richting van Ede en Heelsum besloot hij een verdedigingslinie aan te leggen aan de westzijde van Oosterbeek – die aan de oostzijde kwam tot stand toen de resten van de vier naar Arnhem voorwaarts gezonden bataljons, niet veel meer dan tweehonderd man, in verwarring terugvloeiden. Die verdedigingslinies werden onderdeel van de z.g. *perimeter* of 'omtrek' (zie kaart XIII) waarbinnen de *Airbornes* zich hoopten te kunnen handhaven tot de voorhoede van het *XXXth Corps* zou aankomen. In die *perimeter* kwamen op woensdag nog verspreide groepjes Britse militairen binnenvallen, óók *Brigadier Hackett* die, van de landingsterreinen verjaagd, in de middag van die dag zware verliezen had geleden toen hij zich in gevechten van man tot man, ernstig gehinderd door het gebrek aan goede stafkaarten, door de bossen een weg had moeten banen naar Oosterbeek – *Hackett*-zelf had als een gewoon soldaat met geweer, bajonet en handgranaat moeten meevechten; van de ca. drieduizend man

die hij onder zijn bevelen had gehad, kwamen woensdagavond niet veel meer dan honderdvijftig met hem de *perimeter* binnen.

Donderdagochtend in de schemering slaagde de *Westgruppe* er in, de zwakke bezetting welke Urquhart bij het Drielse veer en de Westerbouwing had gelegd, te verjagen. Daarmee zaten de *Airbornes* in Oosterbeek opgesloten.

*

Hoe was het Frost en zijn mannen bij de brug vergaan?

Maandag, de dag waarop vergeefs getracht was een verbinding te leggen met de bataljons in het westen van Arnhem, werden zij door *Waffen-SS*'ers in toenemende mate in het nauw gebracht; 's morgens hadden zij enkele gebouwen op enige afstand van de oprit kunnen bezetten – die moesten zij tegen de avond ontruimen. Zij hadden toen nog de grote satisfactie dat zij althans konden verhinderen dat de Duitsers van de brug gebruik maakten, maar die genoegdoening ging op dinsdag verloren. Dinsdagochtend trachtten Duitse tanks (een deel van de tanks van de *10te SS-Panzerdivision* die via het Pannerdense veer de Betuwe waren binnengekomen) van de Betuwe-oever uit de brug te passeren – de paar stukken antitankgeschut welke Frost bij zich had, wisten die tanks tegen te houden, maar 's middags was dat niet langer mogelijk: de Duitsers kwamen de brug over.

Woensdag raakte Frost gewond, één uit velen. Die dag nam Duits 88-mm luchtafweergeschut de paar gebouwen waarin de dodelijk vermoeide *Airbornes* zich nog verdedigden, van nabij onder vuur. Een kapitein van de *Royal Engineers* die zich in een schoolgebouw aan de oostzijde van de oprit bevond, schreef dat de school 'een zeef gelijk' werd:

'Waarheen je ook keek, zag je het daglicht. De muren konden ons niet langer tegen kogels beschutten. Het puin lag hoog op de vloeren, het rietwerk hing uit de plafonds en het fijne witte stof van het pleisterwerk bedekte alles; alles was met bloed bespat, het bloed lag in plassen in de lokalen en stroomde in fijne straaltjes de trappen af en de kleren van de verdedigers zaten vol bloedvlekken. De aanblik van de mannen zelf was evenwel het afschuwelijkst van al: hun ogen rood door het tekort aan slaap, hun gezichten zwart van de strijd tegen de vlammen en baarden van drie dagen. Velen van hen hadden lichte verwondingen,

DE BRUG BIJ ARNHEM GAAT VERLOREN

hun kleren waren stuk geknipt en daaronder zag men haastig aangelegde en van bloed doorweekte noodverbanden'¹ –

hetzelfde kon men zien in de gebouwen aan de westzijde van de oprit welke op die woensdag ook al één voor één in puin werden geschoten. Een paar Britse lichte mortieren konden aanvankelijk nog enig tegenvuur geven maar zij waren, toen het donker werd, alle uitgeschakeld. Een beschieting met fosforgranaten begon. Binnen enkele minuten stond het pand waarin Frost zijn commandopost had gevestigd, in lichter laaie. Bijna driehonderd gewonden lagen er in de kelder en op de parterre-verdieping. Haastig werden zij naar een tweede pand overgebracht. Dat werd op dezelfde wijze in brand geschoten – weer werden de gewonden weggedragen. Al terwille van hen diende men de plek te verlaten. Nu bovendien duidelijk was dat de Duitsers de brug waar de gehele strijd om draaide, in handen hadden en dat zij, zo het *XXXth Corps* er in slaagde de brug te bereiken, zonder twijfel tijd zouden hebben haar op te blazen, had het geen zin meer, ter plaatse een vrijwel weerloos doelwit te blijven vormen voor het superieure Duitse geschut.

In het nachtelijk duister slopen de ca. honderdvijftig *Airbornes* die zich nog konden voortbewegen, naar panden in de buurt. Ook daar werden zij ontdekt, ingesloten, onder vuur genomen. Ca. vijftig hunner raakten gewond. De ca. honderd overigen besloten uiteen te gaan en zich in kleine groepjes te verschuilen teneinde, zodra het licht werd, de strijd te hervatten; bijna allen werden bij die pogingen om een schuilplaats te zoeken dan wel de volgende ochtend krijgsgevangen gemaakt. Een politiemann zag een deel van die krijgsgevangenen onder zware bewaking afgevoerd worden, 'zij zongen in koor *It's a long, long way to Tipperary*'² – hun geestkracht was ongebroken, maar de strijd bij de brug was ten einde.

★

Arnhem telde in september '44 ruim negentigduizend inwoners, Oosterbeek ca. tienduizend. Wij deden al uitkomen dat de inwoners van Oosterbeek zich op zondagmiddag 17 september als bevrijd beschouwden

¹ E. Mackay: *Whoa Mahomet. De strijd om de Rijnbrug* (1947), p. 31. ² *Het verloop van de oorlogsgebeurtenissen bij de Rijnbrug te Arnhem, september 1944* (1975?), p. 12.

en dat diegenen onder de Arnhemmers die zondagavond vernamen dat de Britten bij de brug waren, verwachtten de volgende dag bevrijd te worden.

Hoe anders liep het!

Op maandag vielen in Oosterbeek de eerste Duitse granaten neer, niet zo vele, maar op dinsdag waren zij al niet meer te tellen. Bovendien kwam de *Luftwaffe* met *Messerschmitt*-jagers de posities van de *Airbornes* in en bij het dorp bestoken. Die dag (een oase van rust, vergeleken met de zes dagen die nog zouden volgen) was, schreef later een katholiek inwoner, een 'springvloed van razende oorlogsgeluiden', een 'chaos van ineenstortende orkanen'; met geloofsgenoten had hij een schuilplaats gezocht –

'hartverscheurend klinken hun roepende stemmen tegen het steeds zwaardere granaatvuur. Het regelmatig 'Wees gegroet' vormt 'n samenklank met de oorlogsroffel daarbuiten. Gelijkmatig als hamerslagen klinkt die groetenis (die nu 'n noodkreet is), steeds luider, steeds feller, en buiten tegen de muur kraakt het granaatvuur als het gestamp van een heimachine. Het is niet om te harden!'

Voordat de z.g. *perimeter* in de tweede helft van woensdag 20 september werd gevormd en gesloten, trokken talloze burgers uit Oosterbeek weg, meenemend wat zij dragen konden. In het gebied tussen Arnhem en Ede waar op maandag, dinsdag en woensdag plaatselijk felle strijd werd geleverd tegen von Tettau's *Westgruppe* en de uit het noorden oprukkende *Waffen-SS*'ers, kwamen deze vluchtelingen maar al te vaak tussen de strijdende partijen terecht. Sommigen vluchtten dan verder naar het westen, anderen naar het oosten. 'Huilende vrouwen', aldus een Poolse oorlogscorrespondent die zich op een gegeven moment in de bossen bezuiden de Amsterdamse weg bevond,

'vroegen ons handenwringend waar zij naar toe moesten. Helaas, ook wij wisten dat niet.

. . . Doch ineens klonk een verscheurende kreet, zelfs boven het gebulder van de artillerie uit. We sprongen in onze loopgraaf overeind . . . Een grote groep kinderen kwam tussen de bomen door rennen; wild baanden zij zich een weg door het kreupelhout, struikelend over de kuilen en oneffenheden. Er waren er zeker tien, doch waarschijnlijk nog meer. Een meisje van een jaar of zestien, zeventien had de leiding en de hele troep kinderen, van wie de grootste vermoedelijk niet ouder was dan een jaar of tien, rende achter haar aan.'²

¹ *Frater Assisius* in: *Niet te vergeefs*, p. 73. ² M. Swiecicki: *Rode duivels in Arnhem!* (1945), p. 41-42.

DELEN VAN ARNHEM IN BRAND GESTOKEN

Niet minder groot werden de verwarring en de ontzetting in Arnhem.

Een groot deel van Arnhem was oorlogsterrein geworden: de directe omgeving van de noordelijke oprit naar de brug, de wijken bij de rivier waardoor op zondag Frosts bataljon zich voorwaarts had gewerkt en waar dat op dinsdag opnieuw werd getracht door een ander bataljon dat dwars over de Rijn door Duits 88-mm geschut onder vuur werd genomen, de westelijke stadswijken waar tenslotte vier bataljons *Airbornes* slaags raakten met *Waffen-SS*'ers. In talrijke straten, in talrijke huizen werd gevochten.¹ Maar de *Waffen-SS*'ers wisten een probaat middel om zich de *Airbornes* van het lijf te houden en hen tegelijk in het nauw te brengen: brandstichting. In de betrokken stadsgedeelten werden de Arnhemmers hun huizen en kelders uitgejaagd, mannen en vrouwen, kinderen en ouden van dagen, gezonden en zieken moesten maar zien hoe zij zich redden konden, straat na straat werd aangestoken. Maandag tegen de avond (overdag hadden loslopende Duitse militairen uit de verlaten winkels en warenhuizen alles geroofd wat van hun gading was) leek het alsof de binnenstad één vuurzee was – 'wie een stad ziet branden, hoort', aldus de Arnhemmer Johan van der Woude, 'duizend stemmen van oud leven dat vergaat.'²

In de wijken die door het vuur gespaard werden en die propvol vluchtelingen kwamen te zitten, werd het bestaan van dag tot dag moeilijker. Er was geen gas en geen electriciteit en ook de waterleiding werkte een aantal dagen niet. Hier en daar waren pompen waar men urenlang in de rij moest staan (ook uit de vijvers van het park Sonsbeek werd water gehaald) – urenlang moest men tevens wachten bij de weinige bakkerijen die nog voor brood zorgden. Het Rode Kruis improviseerde een distributiedienst, liet door vrijwilligers voorraden voedsel en textiel uit de verlaten binnenstad weghalen, opende uitdeelposten in de buitenwijken.

Naast die materiële moeilijkheden was er de onzekerheid. Men hoorde het dreunen van het geschut, de zware explosies van de ontploffende granaten en het gekketeke van de mitrailleurs, men zag de branden, de

¹ Vooral het granaatvuur leidde er toe dat de justitiële autoriteiten op maandag 18 september opdracht gaven, de gevangenen uit het Huis van Bewaring en uit de aan de Oosterbeekse kant gelegen Strafgevangenis op enkele ernstige gevallen na vrij te laten. Die ernstige gevallen werden in het politiebureau van Velp opgesloten, de lichte gevallen uit de Strafgevangenis kwamen in Oosterbeek terecht vanwaar zij nog diezelfde dag met het Drielse veer naar de Betuwe werden afgevoerd. ² Johan van der Woude: *Arnhem, betwiste stad* (1945), p. 38.

rookwolken, de snippers geschroeid papier die door de lucht dwarrelden, men zag zwaargewapende SS'ers, Duitse pantserwagens en Duitse tanks, hier en daar Britse krijgsgevangenen die werden afgevoerd, gewonden ook die naar de ziekenhuizen werden gedragen – en niemand had enig denkbeeld hoe de strijd verliep. Aan optimistische geruchten was vermoedelijk geen gebrek. In Velp heetten op dinsdag 19 september Rotterdam, Amsterdam en Den Haag bevrijd, Keulen bezet 'en bovendien zou een vloot van 900 schepen onder Hoek van Holland geland zijn'¹ – zouden deze en dergelijke geruchten niet ook tot Arnhem zijn doorgedrongen?

★

Van het eerste ogenblik af waarop hem op zondagmiddag de berichten over de grote luchtlanding bij Heesum bereikten, stond de gewestelijke commandant van de OD, reserve-kapitein J. H. de Greef, voor de gewetensvraag of nu het moment was aangebroken waarop hij zijn manschappen moest mobiliseren. Ging hij op de oproep van generaal Eisenhower af (die oproep was, gelijk vermeld, niet alleen door de radio uitgezonden maar ook in de vorm van luchtpamfletten verspreid) waarin voor alle gebieden waar de strijd woedde, een beroep was gedaan op de actieve steun van illegale groepen, dan was die mobilisatie geboden, maar, zo schreef de Greef in mei '46,

'steeds hoorde ik in mijn binnenste de waarschuwendende stem van een marine-officier (wiens naam mij helaas niet te binnen wil schieten), die in begin september mij zijn diensten aan de OD had aangeboden en die meegevochten had in de opstand van Warschau waar hij tewerk was gesteld, als ik mij goed herinner in de Philipsfabrieken en die mij de dramatische strijd daar had geschilderd, om vooral niet te vroeg te beginnen, daar de inzet dan in bloed zou worden gesmoord'² –

die marine-officier was de luitenant-ter-zee tweede klasse C. L. J. F.

¹ S. Jansen: *Velp en de oorlog 1940-1945* (1946), p. 41. ² J. H. de Greef: 'De geschiedenis van de Arnhemse OD' (mei 1946), p. 11 (Min. v. Def., Centraal Archief Depot, 126/76).

Douw van der Krap, een van de weinigen die in '40 had geweigerd, loyaliteit aan de bezetter te beloven, toen als krijgsgevangene was afgevoerd en in '43 uit het kamp te Stanislaw was ontsnapt; hij had met steun van de Poolse illegaliteit Warschau kunnen bereiken, had daar een functie gekregen bij de Philipsvestiging, had deelgenomen aan de grote opstand, was persoonlijk betrokken geweest bij de liquidatie van een Duitse officier en had het nadien verstandig geacht (hij was gedeeltelijk van Indonesische afkomst en viel dus door zijn uiterlijk in Polen sterk op) om met de hulp van Philips terstond naar Nederland terug te keren; daar was hij eind augustus in Oosterbeek ondergedoken en inderdaad had hij na zijn ervaringen te Warschau de Greef tegen een premature inzet van illegale werkers gewaarschuwd.

De Greef nam die waarschuwing ter harte, anders gezegd: de OD'ers werden niet 'gemobiliseerd', maar talrijke illegale werkers verleenden al in de dagen waarin in Arnhem werd gevochten, steun aan de *Airbornes*: zij wezen hun de weg, fungeerden als tolken, lieten hen, als zij Oosterbeek niet meer konden bereiken, onderduiken; bovendien werden lichtgewonden die in het St. Elizabethsgasthuis waren opgenomen, geholpen om, toen het ziekenhuis binnen de Duitse linies was komen te vallen, langs kruip- en sluipwegen de *perimeter* binnen te komen.

Douw van der Krap vervoegde zich op maandag bij de staf van de *Airborne*-divisie, ontmoette daar Knottenbelt die toen al enkele tientallen illegale werkers die wilden meevechten, om zich had verzameld, en nam het commando over het groepje op zich. Hij begon dit 'Oranjelegioen' te oefenen. De leden (jongens van zeventien tot twintig jaar, onder hen enkele opgedoken Joodse jongeren) misten alle militaire scholing – die werd hun nu bijgebracht; zij maakten zich tegelijk verdienstelijk door een deel van de krijgsgevangenen te verhoren, een zeer gemengd gezelschap (Nederlanders, Duitsers, Polen en Russen), dat op de tennisbaan bij het hotel Hartenstein werd vastgehouden. De uitrusting van het 'Oranjelegioen' was primitief; er waren op maandag en dinsdag slechts buitgemaakte Duitse geweren beschikbaar en wat de 'uniform' betrof, moest men maar tevreden zijn met een *battledress* of alleen maar een militaire broek of een helm. Woensdag, toen de *perimeter* gevormd werd en het er naar uitzag (men denke aan de paniek die zich voordeed) dat de *Waffen-SS*'ers heel Oosterbeek in handen zouden krijgen, besloot Douw van der Krap het 'Oranjelegioen' te ontbinden – na alles wat hij in Warschau had beleefd, nam hij aan dat de *SS*'ers de leden als 'partisanen' zouden beschouwen en neerschieten; de meeste vrijwilligers trokken zich toen terug, een enkeling bleef met de *Airbornes* meevechten.

Eerder wezen wij er op dat aan Urquharts radioverbindingen heel wat ontbrak – in Oosterbeek wist hij niet wat bij de brug en elders in Arnhem gebeurde. Illegale werkers konden hem helpen.

Er bestond al sinds geruime tijd in Arnhem een illegale groep, geleid door een ingenieur van de Algemene Kunstzijde Unie, P. C. Kruyff, welke groep aangehaakt was aan de LO maar een nogal veelzijdig werkterrein bezat. Kruyff had via een van de leden, A. C. A. Hartman, toegang gekregen tot het diensttelefoonnet van de Provinciale Gelderse Electriciteitsmaatschappij, de Pgem, en tot het dienstnet van de PTT. Toen de Duitse bewakers op zondagmiddag 17 september van de PTT-centrale in Arnhem wegluchtten, trokken leden van Kruyffs groep er binnen en constateerden dat zij Oosterbeek zonder moeite telefonisch konden bereiken. Belangrijker nog: een medewerker van Hartman die zich op zondag in Nijmegen bevond, belde maandagmorgen uit het Pgem-kantoor aldaar het kantoor te Arnhem op – de verbinding werkte perfect. Dit betekende dat de staf van de *Airborne*-divisie via de PTT-lijn Oosterbeek–Arnhem en de Pgem-lijn Arnhem–Nijmegen in contact kon komen met Browning en Horrocks (uiterst belangrijk al voor het opgeven van doelen voor verdragende artillerie en voor de Geallieerde jagers), maar de waarde van die verbinding werd niet beseft, of beter: de *Intelligence*-officieren van de Britse divisie stonden er met wantrouwen tegenover; het kon, meenden zij, heel wel zijn dat Duitse agenten van die lijnen gebruik zouden maken om misleidende informatie door te geven.

Op maandag, dinsdag en woensdag was Kruyffs groep in staat, zich enigszins een beeld te vormen van wat aan Duitse strijdkrachten door Arnhem trok (allerlei vertrouwde abonné's die afgesloten waren, had men weer op het net aangesloten om hun de gelegenheid te geven te rapporteren wat zij waarnamen), maar aan de naar Oosterbeek doorgegeven berichten werd maar weinig geloof gehecht, ook door Urquhart die in Italië bij het Britse Achtste Leger gehoord had dat veel mededelingen van Italiaanse partizanen onbetrouwbaar waren gebleken; toen een van Kruyffs medewerkers op woensdag hotel Hartenstein opbelde met het bericht dat naar schatting 80 *Königtiger*-tanks door Arnhem reden (het waren niet alleen *Königtiger* maar vermoedelijk ook stukken gemechaniseerd geschut en zeker minder dan 80), kwam zijn Britse gesprekspartner, na met Urquhart overlegd te hebben, met de mededeling terug:

'The general doesn't believe it. He says: he knows those patriotic fairy-tales from Italy.'¹

Uit deze opvatting vloeide voort dat Urquhart op donderdag toen hij, na het verloren gaan van het Drielse veer en de Westerbouwing, binnen de *perimeter* opgesloten zat, een groepje *Airbornes* naar de telefooncentrale te Oosterbeek zond om deze te vernielen. 'De reden die werd opgegeven, luidde', aldus de historicus P. R. A. van Iddekinge,

'dat men op het divisiehoofdkwartier bang was dat NSB'ers en andere onbetrouwbare elementen van de verbindingen gebruik zouden maken om de Duitsers in Arnhem in te lichten over de Engelsen in de *perimeter*. Toen een van de daar aanwezige verzetslieden die de apparatuur bediende, smeekte om dan de installaties tenminste niet onherstelbaar te vernielen en wees op het onschatbare voordeel dat de Engelsen van het voortbestaan van de verbindingen konden hebben, kreeg hij te horen dat de luchtlandingstroepen hun eigen *radiosets* hadden en daarom de burgertelefoon niet nodig hadden. En de telefooncentrale werd grondig en definitief vernield'² –

waarmee Urquhart een snelle verbinding niet alleen met Arnhem maar (potentieel) ook met Nijmegen kwijt was.

★

Op woensdagmiddag had Urquhart het volgende bericht³ opgesteld voor Browning en Horrocks:

'Enemy attacking main bridge in strength. Situation serious for 1 Para Brigade. Enemy also attacking position east from Heelsum and west from Arnhem. Situation serious but am forming close perimeter defence round Hartenstein with remainder of division. Relief essential both areas earliest possible. Still retain ferry crossing Heveadorp' –

het Drielse veer dus. 'There is some evidence', schrijft Urquhart, 'that this signal did not finally get through until the following morning, Thursday 21 September'⁴; vermoedelijk betekent dit dat het op woensdagmiddag opgestelde bericht pas donderdagochtend met succes doorgegeven werd, ongewijzigd. Die donderdagochtend was de situatie evenwel in tweeërlei opzicht wezenlijk veranderd: de Rijnbrug en het Drielse veer waren beide verloren gegaan.

¹ H. A. A. R. Knap, aangehaald in P. R. A. van Iddekinge: 'Arnhem, september 1944. Een bijdrage tot de discussie' (doctoraal-scriptie, 1959) ² A.v., p. 58. ³ Tekst in R. E. Urquhart: *Arnhem*, p. 113-14. ⁴ A.v., p. 114.

Dat niet wetend, gingen Browning en Horrocks alles op alles zetten om naar de brug en het veer door te breken. Bij de opmars naar de brug had volgens het operatieplan voor 'Market-Garden' mede de tot het XXXth Corps behorende 43rd Division ingezet moeten worden, maar deze zat donderdagochtend nog vast in enorme opstoppingen die zich tussen Eindhoven en Grave hadden gevormd als gevolg van het feit dat men de brug bij Son een groot deel van de woensdag niet had kunnen gebruiken.

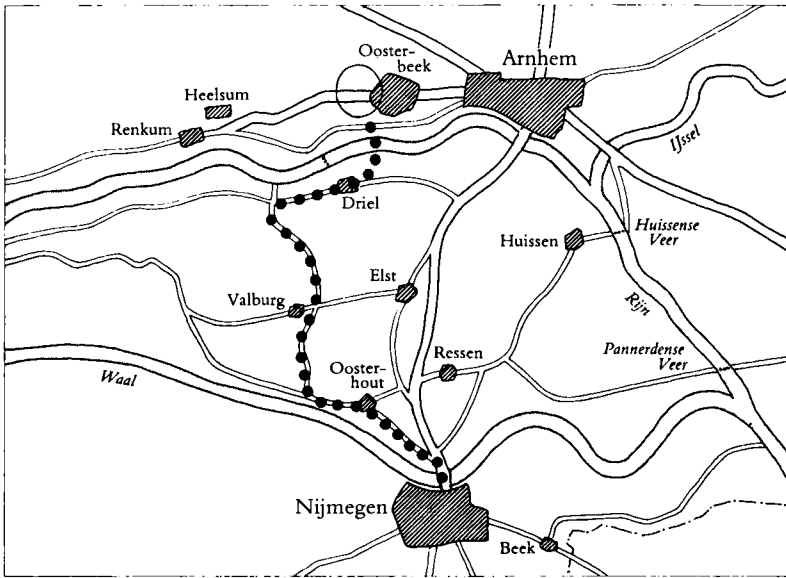
Donderdag in de ochtend poogden twee groepen tanks van de *Guards Armoured Division* uit het bruggehoofd dat bij de spoorbrug en de verkeersbrug over de Waal was gevormd, noordwaarts op te rukken. Zij konden zich, zoals prins Bernhard Montgomery al had gewaarschuwd, niet verspreiden in het polderland maar moesten de rijksstraatweg via Elst volgen. Daar had Bittrich bij Ressen (zie kaart XIV) twee bataljons in stelling gebracht (één was aan de omsingeling van de *perimeter* onttrokken) met een aantal tanks en twee batterijen 88-mm geschut – er was voor de *Guards* geen doorkomen aan.

's Middags ging naar Oosterbeek eindelijk de derde *lift* op weg: ruim vijftienhonderd Poolse parachutisten. De bedoeling was dat zij bij Driel zouden landen en in de nacht van donderdag op vrijdag met het veer naar Oosterbeek zouden oversteken. Meer dan de helft van de transporttoestellen kon door het slechte weer en het Duitse afweervuur Driel niet bereiken, slechts ongeveer zeventhonderdvijftig man sprongen laat in de middag naar beneden waar hun commandant, generaal-majoor S. Sosabowski, toen hij zijn parachutisten bijeen had (zij moesten zich onmiddellijk verdedigen tegen *Waffen-SS*'ers die over de Rijnbrug in de richting van Driel waren gezonden), spoedig te horen kreeg dat het Drielse veer in Duitse handen was. Sosabowski's mannen die op de aanwezigheid van de veerpont hadden gerekend, hadden maar drie rubberboten bij zich. In de nacht van donderdag op vrijdag kwam geen hunner de rivier over.

Donderdagavond arriveerde de voorhoede van de Britse 43rd Division in Nijmegen. Diezelfde avond liet Urquhart aan Browning seinen: '*No knowledge elements of Division in Arnhem for 24 hours. Balance of Division in very tight perimeter . . . Our casualties heavy. Resources stretched to utmost. Relief within 24 hours vital*'¹ – men ziet: van het verloren gaan van het Drielse veer maakte Urquhart geen melding. Browning reageerde onmiddellijk: de 43rd Division moest tot elke prijs naar Driel doorstoten.

¹ Tekst in Chr. Hibbert: *The Battle of Arnhem*, p. 165.

AANVAL VAN DE '43RD DIVISION'



XIV. De evacuatie van de 'Airbornes' uit Oosterbeek

In rood: de route door de Betuwe die werd gebruikt teneinde zo dicht mogelijk bij de 'perimeter' in Oosterbeek te komen. Het gebied bij Ressen en Elst werd hardnekkig door de Duitsers verdedigd

Vrijdagmorgen vroeg werd Urquhart ingelicht: '43 Division ordered to take all risks to effect relief to-day and are directed on ferry. If situation warrants you should withdraw on or across ferry.'¹

Ongeveer tezelfder tijd dat Urquhart dat las, reden zeven pantserwagens van de 43rd Division over de Waalbrug; zij namen (het was mistig weer) de weg langs Oosterhout en Valburg en voegden zich al om half acht bij Sosabowski's Polen. Iets later in de ochtend trachtte een eerste bataljon van de 43rd Division dezelfde weg te volgen – het kwam niet verder dan Oosterhout waar zich (de mist was opgetrokken) een niet eens zo sterke Duitse *Kampfgruppe* bleek te bevinden. Het Britse bataljon

¹ A.v., p. 166.

aarzelde, riep de steun in van de bij Nijmegen gestationeerde artillerie (met het regelen van het af te geven vuur gingen uren verloren) – pas in de namiddag en na drie aanvallen werd de *Kampfgruppe* uit Oosterhout verjaagd. Een mobiele colonne met tanks en infanterie reed naar Driel. Daar waren ook twee *dukws* bij, amphibische voertuigen, maar aan de Rijn bleek 's avonds dat het onmogelijk was met die zware *dukws* door de drassige, van smalle sloten doorsneden uiterwaarden bij de rivier te komen. Bovendien waren de Westerbouwing en de rest van de noordelijke oever stevig in Duitse handen – bij het licht van hun lichtkogels konden de Duitsers vooral van de hoogte van de Westerbouwing af op alles vuren wat zich in de uiterwaarden bewoog of zich op het water waagde. Dat laatste deden enkele tientallen Polen, zwemmend of zich vasthoudend aan alles wat kon drijven; vijftig hunner kwamen de *perimeter* binnen, anderen verdronken of kwamen zo ver stroomafwaarts terecht dat zij in Duitse handen vielen.

Zaterdagzond Horrocks, weervia Oosterhout (de tanks van de *Guards*, door onderdelen van de *43rd Division* versterkt, hadden de Duitse strijdmacht van Ressen slechts weten terug te dringen tot Elst), nieuwe troepen naar Driel en in de nacht van zaterdag op zondag slaagden ongeveer tweehonderd Polen er in, zich bij Urquharts mannen te voegen. In de nacht van zondag op maandag zou de operatie herhaald worden. Hiervoor had Horrocks nieuwe *dukws* voorwaarts gezonden alsook een aantal aanvalsboten gelijk aan die waarmee de Amerikanen de Waal waren overgestoken. De bedoeling was dat manschappen van het tot de *43rd Division* behorende *Dorsetshire Regiment* de rivier over zouden gaan, weer bij het Drielse veer. Beter ware het geweest, de oversteekplaats iets naar het oosten te verleggen zodat men verder van de Westerbouwing af zou zijn en recht tegenover de *perimeter* zou uitkomen (zie kaart XIV), maar dit denkbeeld werd door de commandant van de *Dorsets* verworpen omdat aanvaarding zou hebben betekend dat de artilleriesteun van Nijmegen uit geheel opnieuw zou moeten worden geregeld waardoor men de hele operatie een etmaal zou moeten uitstellen. Er werd een groot aantal aanvalsboten verwacht, maar dat viel tegen: er waren er maar negen doordat van de Britse vrachtauto's waarmee die boten werden aangevoerd, twee de weg naar Elst hadden genomen in plaats van die naar Oosterhout en twee andere bij Oosterhout in de modder waren geslipt en gekanteld in een sloot terecht waren gekomen. 'Het overbrengen van de *dukws* werd', aldus Boeree, 'een mislukking' – ze vormden, toen men ze met veel moeite te water had gelaten, een zo groot doelwit dat de een na de ander door de Duitsers met kogels werd doorzeeft.

'Ook de aanvalsboten lagen onder zwaar vuur. Het begon reeds toen zij door de uiterwaarden werden gedragen. Veel boten waren onherstelbaar lek geschoten voordat zij de Rijn bereikten, andere werden gedurende de overtocht getroffen. Sommige werden door de zware stroom meegesleept naar het westen. Toen het daglicht kwam, waren de restanten van vier compagnieën *Dorsets* overgezet. Terwijl ze onder overstelpend vuur ook van fosforgranaten lagen, trachtten zij de voet van de helling te bereiken'¹ —

slechts weinigen kwamen daar aan; de meeste *Dorsets* dreven stroomafwaarts en kregen met een tweehonderdvijftig man een klein gebied op de noordelijke oever in handen, ver bewesten de *perimeter*, maar verder kwamen zij niet. Een kleine honderd *Dorsets* was het op de een of andere wijze gelukt, tegen de Westerbouwing op te klimmen en onontdekt door de Duitse linies te sluipen om zich bij Urquharts mannen te voegen.

Maandag 25 en dinsdag 26 september kwamen meer en meer Geallieerde militairen bij de Betuwe-oever van de Rijn aan: vijfhonderdvijftig Poolse parachutisten die uit Engeland naar Grave waren overgevlogen en daar gedropt² en nieuwe delen van de *43rd Division* tot er een totaal bijeen was van drie bataljons; zij verschole zich achter de hoge Rijndijk maar pogingen om de rivier over te steken ondernamen zij niet. Horrocks had nog op zondag order willen geven, met inzet van alle krachten een overtocht te forceren, maar Browning en Dempsey waren die dag tot de juiste conclusie gekomen dat de *perimeter* bij Oosterbeek moest worden opgegeven, en Montgomery was het met die conclusie eens geweest. Men bedenke daarbij dat '*Hell's Highway*' gedurende een gedeelte van de woensdag en van vrijdagochtend tot zaterdagmiddag onbruikbaar was geweest; die enige toevoerweg voor alles wat bij de Rijn zou worden ondernomen, zou trouwens van zondag tot dinsdag opnieuw afgesneden zijn.

★

¹ Th. A. Boeree: *Slag bij Arnhem*, p. 117. ² Bij Grave was een landingsbaan geïmproviseerd en op zaterdag had Horrocks voorgesteld, daar de *52nd Division* die volgens het oorspronkelijke plan op het vliegveld Deelen had moeten landen, aan de grond te zetten; dat voorstel was door Horrocks' superieur, Dempsey, verworpen: deze had de hoop om over de Rijn te komen, opgegeven. De *52nd Division* heeft vervolgens een hoogst belangrijke rol gespeeld bij de bevrijding van Zeeland.

'*Relief within 24 hours vital*', had Urquhart gelijk weergegeven, op donderdagavond 21 september aan Horrocks doen seinen. Houdt men in het oog dat hij zich nadien met zijn mannen toch nog vier etmalen is blijven verdedigen, dan is duidelijk met hoeveel taaiheid het restant van de *Airbornes* de ongelijke strijd heeft volgehouden. Restant, want van de ca. tienduizend man die op zondag en maandag waren geland, waren woensdagavond niet veel meer dan drieduizend binnen de *perimeter* aanwezig (en bij hen voegden zich dus ca. tweehonderdvijftig Polen en een kleine honderd *Dorsets*); ongelijke strijd, omdat de vijand numeriek niet alleen veel sterker was maar ook over veel zwaardere wapens beschikte en geen tekort had aan munitie en andere voorraden. Het moge dan waar zijn dat Urquhart enkele ongelukkige beslissingen had genomen (op het gehele operatieplan voor '*Market-Garden*' komen wij nog terug), hij was als bevelhebber van een rustige onverstoorbaarheid welke een inspiratie was voor een ieder die met hem in contact kwam.

Men was er, zoals bleek, op donderdag in geslaagd, radioberichten te wisselen met Horrocks' hoofdkwartier. Die verbinding kon van tijd tot tijd gebruikt worden; gevolg was dat de Britse artillerie van donderdag af Duitse doelen bij de *perimeter* onder vuur nam, soms daarbij geholpen door telefonische aanwijzingen welke Kruyffs groep uit Arnhem doorgaf. Tweemaal trachtten bommenwerpers van de *Royal Air Force* op die dag voorraden af te werpen – van de eerste serie parachutes kwam geen een, van de tweede kwamen slechts enkele binnen de *perimeter* terecht, gedeeltelijk met voorraden die geen zin hadden: nieuwe rode baretten, schrijfpapier en zeep (terwijl er binnen de *perimeter* geen water was). Op zaterdag werd een nieuwe poging tot bevoorrading onderonnen, de laatste (zowel op donderdag als op die zaterdag werden door de *RAF* zware verliezen geleden) – wéér geen succes. '*There were times*' schreef Urquhart later met betrekking tot zaterdag, '*when it seemed no living thing would survive above ground.*'¹

Was de situatie op de andere dagen minder benauwend? Nauwelijks.

De paar vierkante kilometers die de *Airbornes* in bezit hadden (een gebied van nog geen 1 500 meter van noord naar zuid en van 500 meter van west naar oost, goeddeels iets bewesten de bebouwde kom van Oosterbeek gelegen), was van het krieken van de dag totdat de duisternis inviel, het doelwit van Duitse projectielen: van de kogels van geïnfiltreerde scherpschutters tot de zwaarste granaten toe. Afgezien nog van de van telescoop-vizieren voorziene geweren van die scherpschutters en van

¹ R. E. Urquhart: *Arnhem*, p. 146.

de lichte wapens (o.m. lichte mortieren en mitrailleurs) van de *Waffen-SS*'ers lag de *perimeter* onder vuur van enkele tientallen lichte en zware tanks, van tien zware mortieren, van tien zware raket-batterijen, van twaalf stuks infanteriegeschut, van vier-en-dertig houwitser, en van twintig stuks luchtafweergeschut van 88 en zelfs van 105 mm – al die zware wapens (behalve de tanks die zich soms voorwaarts waagden) opereerden van posities uit waar zij voor de *Airbornes*, die over slechts twee lichte batterijen beschikten, onbereikbaar waren; posities ook die maar zelden door de jagers en *Typhoons* van de *Second Tactical Air Force* werden aangevallen. Er waren perioden in de strijd gedurende welke nagenoeg elke seconde een zwaar Duits projectiel binnen de *perimeter* tot ontploffing kwam. Het lawaai was oorverdovend en men waagde zich overdag slechts met groot risico buiten de, overigens onzekere, beschutting van de loopgraven of van de stukgeschoten huizen – granaatscherven vlogen in het rond en de Duitse scherpschutters (enkelen hunner werden met goedgemikte schoten uitgeschakeld) vormden een constant gevaar. Van honger hadden de *Airbornes* minder last dan van gebrek aan slaap en van dorst. De waterleiding werkte niet meer, wat men aan vocht kon vinden, werd gedronken: regenwater, water uit aquaria, ja het roestbruine water uit centrale verwarmings-installaties. Niemand kon zich wassen of scheren, men vocht door met baardstoppels op het van kruitdamp zwarte gezicht, met roodomrande ogen, vocht door in de lijkenstank die geleidelijk over delen van het slagveld kwam te hangen, vocht door ondanks het in gevechtspauzes weerklinkend geschetter van Duitse luidsprekers waardoor in het Engels werd uiteengezet hoe hopeloos de positie was en lange naamlijsten werden voorgelezen van *Airbornes* die al gesneuveld waren of, al dan niet gewond, krijgsgevangen gemaakt.

Aanval na aanval van de Duitsers werd afgeslagen: op donderdag, op vrijdag, op zaterdag. Het aantal gewonden steeg onrustbarend – zij hadden het, weerloos als zij waren, moeilijker nog dan diegenen die nog konden rondspieden, zich bewegen, zich zo onzichtbaar mogelijk maken en, zo vaak dat nodig was, zich verdedigen. Drie Oosterbeekse hotels waren naast enkele andere gebouwen (onder meer de Christelijke Lagere School) al in de eerste dagen na het begin van de luchtlandingen als noodhospitaal ingericht. De directe zorg voor de gewonden, onder hen ook Duitse militairen, berustte er bij de militaire artsen en verplegers van de *Airborne Division* – mannen die zich, met steeds schaarser middelen, tot het uiterste gaven aan hun taak. Nederlandse vrijwilligers en vooral vrijwilligsters, onder hen enkele verpleegsters, alsook de in Oosterbeek gevestigde artsen stonden hun onmiddellijk ter zijde: daarnaast was

tenslotte de oude pastorie bij het kerkje van Oosterbeek-Laag, bewoond door een advocaat, mr. J. ter Horst, zijn jonge vrouw Kate ter Horst-Arriëns en hun kinderen, als noodhospitaal in gebruik genomen; toen dat gebeurde, was mr. ter Horst afwezig – hij was op de betrokken dag naar een deel van Oosterbeek gegaan vanwaar hij door de komst van SS'ers niet naar de pastorie kon terugkeren. In al deze noodhospitalen bracht men de gewonden op de benedenverdieping of in de kelder bijeen; in de pastorie was maar een klein keldertje waar Kate ter Horst overdag met haar kinderen en met verscheidene vluchtelingen zat – 's avonds kwam zij met een kaars te voorschijn om de gewonden te troosten.

Vrijdagochtend 22 september maakte een jeugdig inwoner van Oosterbeek van een gevechtspauze gebruik om een bezoek te brengen aan het tot noodhospitaal ingerichte hotel De Tafelberg. Het was hem, schreef hij later,

'volkomen een raadsel dat het gebouw nog steeds niet afgebrand is. Het is voor de patiënten een hel. Lig maar eens machteloos met een afgeschoten been in bed als twee meter naast je een gat in de muur geslagen en je buurman voor de tweede maal getroffen wordt, en nu voorgoed. Zulke dingen gebeuren hier. De gordijnen zijn gesloten om eventueel vallend glas op te vangen. Een flikkerend kaarsje vormt de enige verlichting in de zaal. Sommigen kreunen bij elk geluid, anderen verbijten zich in stilte.

... In de operatiezaal werken Engelse en Hollandse doktoren naast elkaar bij carbidlicht. Ik zou wel eens willen weten hoeveel nachtrust ze krijgen. Ik kom door een zaal waar minstens honderd Engelsen nog op brancards en matrassen op de grond liggen: de lichtgewonden zeker, het is althans te hopen.'¹

Lijken van gesneuvelden kon men na de eerste dagen meestal niet meer begraven; ze werden vaak buiten gelegd, in rijen die steeds langer werden. Slachtoffers vielen er in de noodhospitalen vooral er enkele (voor de pastorie gold dat niet) vlak bij de *perimeter* gelegen waren waardoor zij, al waren ze ook met Rode Kruis-tekens kenbaar gemaakt, herhaaldelijk werden getroffen. Maar de stemming bleef dezelfde: 'kalm, zeker en onverbiddelijk; ja, onverbiddelijk', aldus Swiecicki²; Kate ter Horst, terugdenkend aan de reacties der gewonden, sprak in haar in '46 gepubliceerd relaas van 'een mysterie van menselijke gaafheid'³ – 'al die schitterend gave mensen hebben het', schreef zij ons twee-en-twintig jaar na die eerste publikatie,

¹ H. F. Pit: *Oorlog over Oosterbeek. De septemberdagen van 1944 bij Arnhem* (1946), p. 39-40. ² M. Swiecicki: *Rode duivels in Arnhem!*, p. 62. ³ K. A. ter Horst-Arriëns in: *Niet tevergeefs*, p. 172.

'met zijn allen getoond: het naakte mens-zijn, en dan als het ware hand in hand met ze staan onder het onbeschrijflijke gevaar en dan *zien* hoe ze lijden, hoe ze zo maar sterven; dat verbloeden met als het zou kunnen, liever een glimlach voor mij, omdat ze wisten dat de kindertjes in de kelder waren.

En dan is er bijvoorbeeld ook de macht van die Bijbelse woorden. Moet je denken dat ik zonder Bijbel ben opgevoed – en toch heb ik er dan een in de kelder bij me. En als alle mensen in de kelder dan gek en radeloos van angst zijn door die voltreffers midden in huis boven hun hoofd (waar de jonge kerels liggend aan flarden worden geslagen) en het rode stof trekt wat weg uit het late zonlicht en het blijken geen vlammen, goddank niet ook nog vlammen te zijn – en de mensen willen eruit en overal heen vluchten, hierheen, daarheen, dan is er opeens die 'hand' die zegt: 'lees!' En dan is er die psalm. Psalm 91¹ . . . Taal en beelden die je in 't gewone leven zomaar niet begrijpen kunt – En dan opeens is elk woord duidelijk en de woorden brengen zichzelf over in al hun overgrote waarheid en alle mensen en kinderen vatten het en ze kunnen het 'Onze Vader' zeggen en gaan de nacht in.

En zo was het boven ook! Datzelfde wonder kwam over die hijgende, gewonde kerels toen ik ze in 't donker voorlas. In 't donker bij een zaklantaarntje waar die jonge vent twee handen omheen hield, zo doodsbang waren ze dat een schijnseltje naar buiten zou stralen – en dat Duitsers naar binnen zouden schieten. Een klein Engels bijbeltje was het, geleend van de verbijsterde *padre*² . . . De onzegbare goedheid die er dan opeens is tussen al die naakte mensen – ik noem ze maar naakt omdat alle scheiding wegvalt en onnodig blijkt. Dan zie je plotseling ieder mens puntgaaf en goed en (hoe moet ik het zeggen?) van God.³

★

Na de zaterdag waarop, zoals Urquhart schreef, '*it seemed no living thing would survive above ground*', kwam het hoofd van de medische dienst van de *Airborne Division*, Colonel Graeme M. Warrack, tot de conclusie dat, zo enigszins mogelijk, alle gewonden geëvacueerd moesten worden. Zondagochtend keurde Urquhart goed dat Warrack daartoe contact opnam met de Duitsers. Met een witte vlag begaf Warrack zich toen samen met

¹ Het is de psalm die in de Statenbijbel begint met het vers: 'Die in de schuilplaats des Allerhoogsten is gezeten, die zal vernachten in de schaduw des Almachtigen', en waaruit Kate ter Horst o.m. voorlas: 'Ik zal tot den Here zeggen: Mijn toevlucht en mijn burcht! mijn God, op Welke ik vertrouw . . . Want Hij zal u redden . . . Aan uw zijde zullen er duizend vallen en tienduizend aan uwe rechterhand; tot u zal het niet genaken.' ² De geestelijke verzorgers van de Britse militairen werden in de regel als '*padre*' aangeduid. ³ Brief, 31 jan. 1968, van K. A. ter Horst-Arriëns.

luitenant-ter-zee Wolters en een Nederlandse arts naar het hotel Schoonoord dat in 'Duits' gebied was komen te liggen; de SS-dokter die er de leiding had, nam Warrack en zijn twee begeleiders in een buitgemaakte jeep mee naar Harzers hoofdkwartier in Arnhem. Er werd een vuurpauze afgesproken die twee uur zou duren. In die twee uur werden enkele honderden ernstig gewonden die in de noodhospitalen lagen, buiten de *perimeter* gevoerd en naar ziekenhuizen in Arnhem overgebracht, onder hen *Brigadier* Hackett die kort tevoren in zijn maag was getroffen.¹

Na die twee uur werd de beschieting hervat en kwam het tot nieuwe pogingen van de *Waffen-SS*'ers om de *perimeter* binnen te dringen. Het was de vijfde dag van hevige strijd in het afgesloten gebied. De *Airbornes* naderden het einde van hun krachten. '*Nothing seemed quite real anymore*', schreef Hibbert, '*many fought on as if in a dream, other sat down in their trenches crying silently; some muttered incoherently or stared in front of them with vacant eyes.*'² Er kwamen die dag enkele gevallen voor waarbij men soldaten die de frontlijn hadden verlaten, er met geen mogelijkheid toe kon bewegen, hun positie weer in te nemen. Een van de *Airbornes* zei later: '*You could no longer even think straight. You found yourself muttering under your breath and when you began to talk out loud you couldn't get your words out or, if you could, you stuttered.*'³

In de nacht van zondag op maandag nam Urquhart het besluit dat hij met zijn mannen in de daarop volgende nacht bezuiden de Rijn moest trachten te komen. Maandagmorgen kort na acht uur werd dit besluit aanvaard door de bevelhebber van de *43rd Division*. Men wist door verkenning dat de Duitsers maar een dun scherm hadden tussen de *perimeter* en de rivier – de beste methode om weg te komen leek te zijn om in het nachtelijk duister zo geruisloos en zo onzichtbaar mogelijk (ieder moest zijn gelaat insmeren met modder, as of roet) in één lange rij recht naar het zuiden naar de rivieroever te gaan waar men zou worden afgehaald; werd de rij verbroken, dan moest elk voor zich zuidwaarts trekken. Als wachtwoord zou gelden '*John Bull*'. Geregeld werd dat de Britse artillerie van Nijmegen uit de Duitse posities bij Oosterbeek zwaar zou gaan beschieten teneinde de Duitsers in de waan te brengen dat de gehele *43rd Division* zou trachten bij Renkum de Rijn noordwaarts over te steken (sterke patrouilles deden dat inderdaad, en wel ten westen van

¹ Een tweede afvoer van ernstig gewonden vond op maandag plaats, nu naar de Willem III-kazerne in Apeldoorn. Het schijnt dat in totaal op zondag en maandag bijna vijfhonderd ernstig gewonden zijn afgevoerd. ² Chr. Hibbert: *The Battle of Arnhem*, p. 182. ³ A.v., p. 186.

het gebied waar de meeste *Dorsets* al een etmaal vastzaten); al die misleiding had succes. Onderdeel van de misleiding was voorts dat de lichtgewonden binnen de *perimeter* het vuren zouden voortzetten en dat ook de zwakke radio's die gebruikt waren, hun onderling verkeer zouden handhaven. Alle gewonden zou men achterlaten; Warrack en zijn gehele staf alsook de *padres* zouden bij hen blijven.

Maandagavond om tien uur (de regen stroomde neer en er stond veel wind) werd de afgesproken artilleriebeschieting ingezet. De lange rij begon langzaam voorwaarts te gaan, tekens volgend waarmee de commandant van de afdeling *Royal Engineers* van de *Airbornes*, *Lieutenant-Colonel* E. C. W. Myers (deze was in de voorafgaande nachten enkele malen met een roeiboortje de Rijn overgestoken), de te volgen route had aangegeven. 'Om kwart voor elf', aldus Swiecicki,

'slopen ook wij . . . het bos in. We werden bijna verblind door een rosse gloed. Alles om ons heen stond in brand. De omliggende dorpen, het bos, alles stond in helle vlam. Boven onze hoofden spatten de mortiergranaten uit elkaar en strooiden duizenden stukken scherf in het rond. De lucht trilde van het gegier en gefluit van de artilleriegranaten. De omgevallen bomen maakten het moeilijk om vooruit te komen, onze voeten raakten verward in de takken en diepe kraters dwongen ons ieder ogenblik van richting te veranderen of er overheen te springen.'

Eenmaal bij de uiterwaarden gekomen kreeg men last van koeien; die renden dodelijk verschrikt in kudden rond, 'vielen over de mensen en vochten onder elkaar.'¹ Bij de rivier moest men wachten op de boten die groep na groep afhaalden. Dat wachten was, na alles wat men had doorstaan, het ergste – sommigen konden het niet verdragen en drongen naar voren. Sosabowski hoorde hoe een officier hun woedend toesnauwde: '*Behave like Englishmen!*'²

Bij de overtocht werden niet alleen de Britse aanvalsbotten gebruikt maar ook Canadese stormboten met buitenboord-motoren. Verscheidene van die boten werden tot zinken gebracht, andere dreven ver af.

Tot ongeveer middernacht merkten de Duitsers niet wat er gaande was, maar nadien namen zij de omgeving van de overzetplaats onder vuur, ook van de Westerbouwing af. Na vier uur 's morgens was het volstrekt onmogelijk met het overzetten door te gaan. Meer dan driehonderd *Airbornes* bevonden zich toen nog op de noordelijke oever.

¹ M. Swiecicki: *Rode duivels in Arnhem!*, p. 105. ² Chr. Hibbert: *The Battle of Arnhem*, p. 198.

Sommigen hunner sprongen in het water, gebruik makend van zwemgordels die in de boten naar de noordelijke oever waren meegenomen, en trachtten op eigen kracht de overzijde te bereiken. Menigeeen verdronk.

Van de omstreeks tienduizend *Airbornes* die op zondag 17 en maandag 18 september waren geland, waren meer dan twaalfhonderd gesneuveld. Binnen de *perimeter* troffen de *SS*'ers meer dan driehonderd gewonden aan die, evenals de bijna drieduizend die vóór de evacuatie van de noodhospitalen gewond waren geraakt (veruit de meesten in de eerste dagen van de strijd, en buiten Oosterbeek), naar Nederlandse ziekenhuizen werden overgebracht. Omstreeks tweehonderd *Airbornes* hadden in die eerste dagen een schuilplaats weten te vinden bij Nederlandse gezinnen, meer dan honderd in Arnhem. Afgezien nog van de gewonden waren van 17 september af ruim een-en-dertighonderd krijgsgevangenen in Duitse handen gevallen. Niet veel meer dan een vijfde van de oorspronkelijke *Airborne Division*, ruim duizend *glider*-piloten meegeteld, namelijk een-en-twintighonderddrie-en-zestig man, bereikte de zuidelijke Rijnsoever; hetzelfde lukte honderdzestig van de tweehonderdvijftig Polen en vijf-en-zeventig man van het *Dorsetshire Regiment*; van die *Dorsets* werden ruim tweehonderd krijgsgevangenen gemaakt.

Ook de Duitse verliezen waren niet gering: ca. elfhonderd gesneuvelden en ca. tweeduizendtweehonderd licht- en zwaargewonden.

De afvoer van de krijgsgevangenen werd onmiddellijk ter hand genomen – lichtgewonden moesten lopen. Op dinsdagochtend hoorden de Britten die in het Diaconessenhuis werden verpleegd (daarheen waren zij overgebracht, omdat het St. Elizabethsgasthuis aan de Rijn te onveilig lag), vanuit de verte zingende mannen naderen – Britse liederen! '*There were*', vernam Urquhart later,

*'some five hundred exhausted men, some limping and on sticks, some swathed in bandages which were now a filthy brown colour and caked in the dirt in which they had fought. Their faces were bearded and sunken and their eyes red from sleeplessness. Yet they sang on the march and the Dutch civilians . . . looked on and marvelled, and the Germans were awed.'*¹

★

Dat de *perimeter* in de nacht van maandag 25 op dinsdag 26 september werd opgegeven, betekende het einde van de verschrikkingen waaraan

¹ R. E. Urquhart: *Arnhem*, p. 185.

‘OOSTERBEEK IS TEN DODE OPGESCHREVEN’

de inwoners van Oosterbeek een week lang blootgesteld waren, vooral uiteraard diegenen die woonden of terechtgekomen waren in het gebied waarin de *Airbornes* zich op woensdag 20 september hadden teruggetrokken. ‘Oosterbeek is ten dode opgeschreven’, noteerde die dag de jeugdige inwoner wiens impressies van het noodhospitaal in hotel De Tafelberg wij eerder weergaven.

‘Het is afschuwelijk, het ene huis na het andere stort in of brandt als een fakkel. De aarde schudt en siddert, ruiten barsten, stalen scherven spatten sissend door de lucht, grillige gaten borend in alles wat hun weg verspert. Ineengedoken, schuiven we telkens dichters naar elkaar toe en proberen niet te denken. O het gillen, het huilen dat steeds harder wordt, het gevoel dat ze regelrecht op je afkomen! de hoofden die zich naar beneden buigen, de ogen die naar de grond staren, de tanden die knarsen, de handen die krampachtig iets omklemmen, de stoelen die kraken, het kreunen in de hoek, terwijl de granaat een halve meter van de muur af voorbij vliegt, op straat uiteen barst en de kaars doet uitwapperen: het is om gek van te worden, compleet gek. Een half uur gaat voorbij, een uur, twee uur, o God, wanneer komt hier een einde aan?’¹

Einde? Dat was pas het begin. Alle kelders raakten propvol. Boven die kelders werden de huizen in puin geschoten. Kinderen moesten getroost, ouden van dagen en zieken verzorgd worden. Alleen in gevechtspauzes en vooral ’s nachts waagden sommigen zich buiten, op zoek naar drinkwater, naar eten, vaak ook naar dekens – pastoor H. C. Bruggeman was de enige die overdag met een witte vlag en in liturgisch ambtsgewaad, een soldatenhelm op het hoofd, onverstoorbaar van kelder naar kelder trok om diegenen die daar opgesloten zaten, te bemoedigen of bijzondere geestelijke bijstand te bieden.

Moeten wij in bijzonderheden beschrijven wat de inwoners van Oosterbeek in hun schuilplaatsen doorstonden? Machteloos waren zij, maar ook vervuld van een diepe eerbied voor de moed en de rust waarmee de *Airbornes* zich verdedigden en hun leven inzetten. Niet weinigen van die inwoners spraken Engels; zij konden dus af en toe woorden wisselen met die dappere kerels die gekomen waren om de vijand uit Nederland te verdrijven, die als bevrijders op zondagmiddag waren ingehaald, toegeluicht en vertroeteld, en die een of twee etmalen later in het nauw waren gebracht op een wijze en in een mate die niemand had voorzien.

Toen op dinsdagmorgen 26 september een vreemde, volstrekt on-

¹ H. F. Pit: *Oorlog over Oosterbeek*, p. 26.

wezenlijke stilte viel, was het westelijk deel van Oosterbeek verwoest; ruim honderd burgers waren er om het leven gekomen.

★

Een groot deel van Oosterbeek en delen van Arnhem waren totaal onbewoonbaar geworden. De Oosterbekers die uit het gebied van de *perimeter* waren weggetrokken en de Arnhemmers die uit de in brand gestoken stadsgedeelten waren gevlucht of verjaagd, zou men in de gezinnen hebben kunnen laten waarbij zij in eerste instantie een toevlucht hadden gevonden, maar de *Wehrmacht* besliste anders: de gehele zuidelijke Veluwezoom moest in staat van verdediging worden gebracht en dat betekende dat Oosterbeek, Arnhem, Heelsum, Renkum en Wageningen moesten worden geëvacueerd.¹ Het betrof hier in totaal ca. honderdtachtigduizend personen van wie de inwoners van Arnhem uiterlijk maandag 25 september moesten wegtrekken, die van Oosterbeek twee dagen later, die van Renkum en Wageningen op 1 en die van Heelsum op 3 oktober.

De eerste uittocht: die uit Arnhem, was het grootst. Bevel er toe werd op zaterdag 23 september gegeven (dit bevel was afkomstig van Harzer en het is onwaarschijnlijk dat deze op eigen gezag heeft gehandeld) en wel aan de leider van de Rode Kruis-organisatie te Arnhem, dr. J. N. van der Does. Deze liet zondagmorgen, optredend namens de Evacuatiecommissaris voor Gelderland, mr. A. baron van Heeckeren, op tal van plaatsen in Arnhem briefjes aanplakken² met de mededeling dat alle inwoners vóór maandagavond acht uur de stad moesten hebben verlaten; als evacuatie-richtingen werden de richting Ede en de richting Apeldoorn aanbevolen. 'Ieder neme', zo heette het, 'slechts het hoognodige mee en wel voornamelijk dekens, eetgerei en mondvoorraad. In verband met luchtgevaar wordt men aangeraden kleine groepen te vormen, voorzien van witte vlaggen.'

Het was, schreven later Fréquin, Knap en Kruidierink in hun *Arnhem's*

¹ Na zondag 17 september waren uit het gebied tussen Ede en Oosterbeek ca. vijfduizend burgers naar Renkum gevlucht; de boerderijen bij de Heelsumse heide waar men op 17 en 18 september de *Airbornes* op allerlei wijze hulp had geboden, werden eind september door de *Wehrmacht* met geweld ontruimd en in brand geschoten. ² Tekst in L. Fréquin, H. A. A. R. Knap en W. H. Kruidierink: *Arnhem's Kruisweg*, p. 90.

Kruisweg, 'een goedbedoeld advies', maar het werd 'algemeen opgevat als een aanduiding dat de stad slechts voor enkele dagen verlaten behoeft te worden.'¹ Maandagochtend begon de grote uittocht, hoofdzakelijk in de richting Apeldoorn. 'Velen', aldus een relaas,

'hadden nog een fiets, met of zonder banden. Maar geen mens reed er op. Dat zou ook onmogelijk geweest zijn in de ontstellende drukte. Allen hadden hun rijwiel volgepakt als een muilezel, vooral met kleren en beddegoed. Velen bezaten geen vervoermiddel. Ze hadden zakken en pakken op de nek; vrouwen en kinderen gingen gebukt onder nauwelijks te torsen lasten. Om de paar honderd meter moesten ze rusten. En dan gingen ze weer verder, de eindeloze weg, tegen de steile hellingen op van het Veluwe heuvelland met af en toe een regenbui om de ellende volmaakt te maken . . . Sommigen trokken de knellende schoenen uit en liepen op blote voeten verder. Men liep tegen elkaar aan, duwde elkaar op, trapte op elkaars goed, versperde elkaar de weg. Voorbij Woeste Hoeve kon het ergste leed worden opgevangen door de mannen uit Apeldoorn en omgeving, die al vroeg in de morgen met bakfietsen, handwagens en paardenkarren de weg naar Arnhem waren opgegaan om zoveel mogelijk de meest vermoeden te helpen.'²

Waar hier en daar in de lange stoet uit Arnhem nog paardenkarren zich voortbewogen, trokken ze driewielers, handkarren en geïmproviseerde vehikels achter zich aan. 'Onbeschrijfelijk', aldus een tweede relaas,

'was het lot der hulpbehoevenden, gebrekkigen en zieken . . . die nu in het gunstigste geval op een handwagen liggend, doch meestal moeilijk en pijnlijk zittend op de bagagedrager van een fiets en heel vaak strompelend, steunend op de arm van een familielid, meer dood dan levend voortgesukkeld zijn'³ –

een OD'er zag 'een meisje van een jaar of twaalf die het leven van haar opoe trachtte te verlengen door haar op een stoel voort te duwen, met de stoelpoten op rolschaatsen bevestigd.'⁴

Het Gemeenteziekenhuis in Arnhem lag vol Duitse gewonden die vooreerst mochten blijven, maar de patiënten uit het Diaconessenhuis, onder hen de gewonde *Airbornes* en talrijke Arnhemmers (bijna tweehonderd bewoners van de stad waren omgekomen), werden allen geëvacueerd. Het Rode Kruis mobiliseerde daartoe wat het aan vehikels kon vinden en de patiënten werden, de meesten in open wagens en vaak

¹ A.v. ² Tj. de B[oorder] en W. H. K[ruiderink]: *Rovers plunderen Arnhem*, p. 14-15. ³ L. Fréquin, H. A. A. R. Knap en W. H. Kruidrink: *Arnhems Kruisweg*, p. 95. ⁴ A. J. P. Deuss: 'Gewest 6 in het laatste oorlogsjaar' (1 juli 1979), p. 7 (Doc II-582, i-3).

onder regenbuien, in eerste instantie naar het museumgebouw op de Hoge Veluwe overgebracht.

Mèt de Arnhemmers togen ook de meer dan honderd *Airbornes* op pad die in de stad ondergedoken waren en die men haastig van burgerkleren had voorzien. Hun helpers brachten hen in hoofdzaak in de buurt van Schaarsbergen onder: in woningen, in schuurtjes, soms ook in holen in de bossen.

Gelijk weergegeven: de meeste evacuée's dachten dat ze Arnhem maar voor enkele dagen zouden verlaten. Men had amper een etmaal de tijd om zich op het vertrek voor te bereiden en men moest, al door het gebrek aan transportmiddelen, de inventaris van de woning achterlaten. Boeren en landarbeiders die ook al uit de betrokken gemeenten weg moesten, namen hun geiten, koeien en paarden mee maar aan het meenemen van meubels, vloerbedekking, gordijnen, keukengerei en kostbaarheden als antieke kasten en schilderijen viel niet te denken. Dat bleef in de verlaten woningen. Er waren er overigens in Arnhem die, denkend dat de evacuatieperiode maar kort zou duren en dat de Duitsers aan scherpe controle niet zouden toekomen, eenvoudig het evacuatiebevel negeerden en ter plaatse bleven; wie dat er op waagde, ondervond in de eerste weken geen moeilijkheden.

Waar de ca. honderdtachtigduizend personen die het grootste deel van hun bezittingen in de steek moesten laten, werden ondergebracht (sommigen bij vreemde gezinnen ingekwartierd, anderen primitief gehuisvest in schuren, stallen en kippehokken) weten wij niet precies. In Ede kwamen er dertigduizend terecht, in Apeldoorn naar schatting tegen de vijftigduizend, voorts enkele tienduizenden in dorpen en stadjes langs de IJssel en tegen de twintigduizend in dorpen en stadjes op de noordelijke Veluwe. Er zijn evenwel talrijke evacuée's geweest die uiteindelijk nog elders terechtkwamen, bijvoorbeeld in de provincie Utrecht of, dat vooral, in de noordelijke provincies.

Dat die gehele evacuatie als een ramp werd ervaren, spreekt vanzelf. Op zondag 17 september had men zich bevrijd of bijna bevrijd gewaand en niet veel meer dan een week later was men ontworteld geraakt met alle misère van dien.

Londen

De verwachting welke begin september bij het kabinet had geleefd: dat heel Nederland op korte termijn zou worden bevrijd, kwam door de

eerste berichten omtrent 'Market-Garden' tot nieuw leven. De meeste ministers namen aan dat zij spoedig de Britse hoofdstad zouden verlaten. Een gebaar jegens bondgenoot Groot-Brittannië leek gepast: op 20 september bood het Nederlandse kabinet het Britse in *Claridge's* een afscheidslunch aan. Negen Britse ministers konden de uitnodiging aanvaarden, *Prime Minister* Churchill niet; hij was nog niet uit Quebec teruggekomen, waar hij met president Roosevelt had geconfereneerd; de stemming aan tafel was, noteerde van Kleffens, 'vriendelijk en vriendschappelijk.'¹ Eén dag later, 21 september, ondertekende de koningin een wetsbesluit (E 139) waarbij de Buitengewone Raad van Advies werd opgeheven, 'overwegende dat te verwachten is', aldus de motivering, 'dat de regering zeer binnenkort naar Nederland zal terugkeren en dat de huidige voortgang der krijgsverrichtingen geen vertraging in de tot stand koming van de enkele nog vast te stellen besluiten gedooft.'²

Tot de opheffing van de Buitengewone Raad van Advies had het kabinet op dinsdag 19 september besloten – de derde dag van 'Market-Garden'. Bekeek men de zaak nuchter, dan was er evenwel op de vierde, toen de afscheidslunch in *Claridge's* plaatsvond, en op de vijfde toen de koningin haar handtekening plaatste onder E 139, nauwelijks nog reden om aan te nemen dat de terugkeer der regering naar Nederland 'zeer binnenkort' zou plaatsvinden. Pas op donderdag werd officieel bericht dat de Geallieerden de Waalbrug in Nijmegen in handen hadden – het ontbreken van concreet nieuws met betrekking tot de Rijnbrug in Arnhem rechtvaardigde twijfel of de Geallieerden er in zouden slagen de barrière van de grote rivieren te overschrijden. Twijfel, meer niet. Men kon op grond van het, overigens schaarse, nieuws dat *Shaef* doorgaf, de hoop blijven koesteren dat de Geallieerden toch nog over die barrière heen zouden komen, hetgeen na de afkondiging van de Spoorwegstaking op zondagavond, extra wenselijk leek.

Maandagavond 18 september riep Radio Oranje bij monde van Den Doolaard tot steun op aan de spoorwegstakers die zouden moeten onderduiken. Dinsdag (agenten van BI hadden maandag geseind dat de spoorwegen in vrijwel het gehele land stillagen) deed de regering een oproep uitgaan om vol te houden 'totdat de dag der bevrijding (en die dag is nabij) zal zijn aangebroken.' Van woensdag af werden mijn eigen commentaren (ik was geheel vrij, daar zelf toon en inhoud van te bepalen)

¹ Van Kleffens: 'Dagboek', 20 sept. 1944. ² Dat besluit trad pas later in werking, nl. op 16 november, toen het werd uitgegeven. Voordien had de Buitengewone Raad van Advies nog enkele adviezen uitgebracht.

nogal terughoudend. Donderdagavond: 'De huidige positie van de Geallieerde strijdkrachten is niet vrij van moeilijkheden'; vrijdagavond: 'De vooruitzichten dat wij de grote verkeersbrug bij Arnhem ongeschonden in handen krijgen, zien er op het ogenblik bepaald ongunstig uit... de Betuwe leent zich slecht voor tankactie'; maandagavond: 'De positie der Geallieerde luchtlandingstroepen bij Oosterbeek . . . is nog steeds moeilijk'; dinsdagavond: 'zeer zorgelijk' – in feite had de terugtocht van de resten van de *British Airborne Division* al plaatsgevonden, maar *Shaef* had daaromtrent nog geen bericht gegeven. Dat bericht kwam woensdagmiddag 27 september. Hoe te vertolken wat deze zware tegenslag voor de bevolking in bezet gebied betekende? Ook haar moest duidelijk zijn dat een groots en gedurfd plan was mislukt, zulks bij het ingaan van de herfst welke de militaire operaties eerder zou vertragen dan versnellen. Het spook van een nieuwe bezettingswinter doemde op. 'Het Geallieerde aanvalsplan is', zei ik die avond, 'op een wezenlijk onderdeel mislukt', 'een tijdelijke tegenslag' had zich voorgedaan, 'maar wij weten genoeg hoe zwaar iedere dag en iedere week juist nu drukt op ons volk om te kunnen meevoelen wat iedere tijdelijke tegenslag betekent'; er was 'een nederlaag geleden' die evenwel, doordat 'Arnhem voor de ganse Engelsprekende wereld geworden (was) tot een symbool van taaiheid en doorzettingsvermogen', gezien mocht worden als 'een overwinning van de geest'. 'En eens' (het was de enige gelegenheid waarbij ik wat ik voor Radio Oranje te zeggen had, zeggen *moest* in haastig geïmproviseerde dichtvorm – ik citeer slechts het laatste van drie coupletten):

'En eens zal ons volk zich scharen ten stoet,
dat zal onze rouwdag zijn,
en dragen een vrome, innige groet
naar het simpele graf aan de Rijn,
een krans van rouw – maar een krans van trots
en een krans van dankbaarheid
voor de kleine schare die stond als een rots
en streed de zware strijd.
Want zij vochten tien dagen, tien nachten lang¹
en menigeen die bezweek,
maar zij hielden stand voor Nederland
bij Arnhem en Oosterbeek!'

'Gods wegen zijn onnaspeurlijk', zo eindigde Den Doolaard wat hem die avond uit het hart welde;

¹ Het waren er in werkelijkheid (maar dat wist ik niet) negen geweest.

'de slag om de verplettering der tyrannie, de verplettering der wederpartijders van alle goedheid, menselijkheid en vrede moet thans worden uitgestreden binnen onze landpalen. Ons hart is te zeer bedrukt met het uwe om schrale troost te willen bieden. Maar gijzelf beseft dat murmureren niet baat en dat volhouden in verbeteren smart het enige is.

Gij, die de God der vaderen zijt, wij roepen tot U vanuit de diepte om verlossing te schenken aan de gemartelde Nederlanden voor de nachtkou zich verscherpt. Giet de volheid van Uw mededogen uit in de harten dergenen die tot hulp voor hun broeders in staat zijn; en sterkt met Uw onuitputtelijke kracht de vuist der duizenden en nogmaals duizenden die vechten voor ons ontzet. Gij hebt gegeven, Gij hebt genomen, Uw naam zij geloofd.'

'Een ontroerende uitzending van Radio Oranje', noteerde Boot, de in het Gooi ondergedoken burgemeester van Wisch en Terborg in zijn dagboek. 'Ontroerend was het gebed van Den Doolaard. Ja, zulk een volk dat nog zo in het openbaar kan bidden, gaat niet verloren.'¹ 't Is op een avond bijna kwart over acht', aldus een onderwijzer die bij Raalte een gestencild nieuwsblad uitgaf, *De Bazuinstoot*:

'we zitten vol spanning te wachten wat voor een nieuws Radio Oranje zal brengen. Hoe zal het bij Arnhem gaan? ... Hoeveel Britse en Hollandse gezinnen zullen in rouw gedompeld zijn? Daar klopt de omroeper reeds: boem-boem-boem-*boem*. De spanning is ten top gestegen. Daar is het bericht. De weinige parachutisten zijn over de Rijn teruggenomen. 't Is of wij luisteraars een zucht van verlichting slaken, alsof we zeggen willen: ik ben blij, heel blij, dat men die arme stumpers heeft teruggenomen. Zo is het. De omroeper is verder gegaan en geeft een gedicht op de helden die vielen bij Arnhem en Oosterbeek. Vol innigheid, gevoel, medeleven en dankbaarheid is deze voordracht. Alle aanwezigen houden de adem in. Het is muisstil in het vertrek, men kan een speld horen vallen. Hier en daar pinkt een luisteraar een traan uit zijn oog.'²

Le Poole, de 'Haagse' secretaris van het College van Vertrouwensmannen, was minder tevreden: hij vond dat het college de regering moest verzoeken, 'Radio Oranje een minder sombere toon te doen aanslaan (woensdagavond) indien tegenslag ondervonden wordt'³ – Slotemaker, de 'Amsterdamse' secretaris, dacht dat er wellicht 'opzet' achter had gezeten.⁴ De koningin had zich aan de uitzending bepaald geërgerd; voor een bespreking met Gerbrandy noteerde zij: 'Domme, defaitistische toon

¹ J. J. G. Boot: 'Dagboek', p. 220. ² Aangehaald in M. van Amerongen: *De ongelooflijke geschiedenis van het krijgsgevangenenkamp 'Prins Bernhard'*, p. 56-57. ³ Brief, 29 sept. 1944, van J. le Poole aan G. Slotemaker (Vm, III, 54). ⁴ Brief, 1 okt. 1944, van G. Slotemaker aan J. le Poole (Vm, III, 50).

Radio Oranje moet uit zijn.¹ Had de vorstin dan geen begrip voor wat uit het falen van *'Market-Garden'* aan onheil zou voortvloeien? Bepaald wèl: toen zij in die dagen het verzoek inwilligde van van Sonsbeeck, weer commissaris der koningin in Limburg, peet te zijn voor een kindje dat tijdens de bevrijding van Zuid-Limburg in een van de grotten van Valkenburg was geboren, schreef zij in haar antwoord ook: 'Ons arme vaderland, u zult zeker begrijpen wat in mij omgaat. Wij hebben alles gedaan wat in ons vermogen ligt en moeten 't nu aan God overlaten'² – blijkbaar stond zij op het standpunt dat Den Doolaard en ik op die woensdagavond juist zouden hebben gehandeld indien wij, mede terwille van de illegale werkers met wie de koningin zich zo verbonden voelde, uitdrukkelijk ruimte hadden gelaten voor de hoop op een spoedige bevrijding. Den Doolaard en ik hadden dat denkbeeld als irreëel, ja als misleidend, verworpen.

Raad van Verzet/Knokploegen

Wat hebben illegale groepen in de fase van *'Market-Garden'* welke met het prijsgeven van de *perimeter* te Oosterbeek eindigde, aan steun kunnen bieden aan de luchtlandingstroepen? Hetgeen terzake door individuele illegale werkers in de buurt van *'Hell's Highway'* (ruimer: in de 'Corridor'), in Nijmegen, in Arnhem en in Oosterbeek is verricht, vermeldden wij reeds, maar wat werd landelijk aan directieven gegeven en welke actie volgde daarop?

Voor wij dat gaan weergeven, herinneren wij er aan dat Thijssen en van Bijnen, de leiders van de twee organisaties die in feite de enige waren welke tot actie konden overgaan: Raad van Verzet en Knokploegen, kort voor de 17de september in de irriterende situatie waren komen te verkeren dat, zo leek het, hun vrijheid van handelen was beperkt. Op 9 september was in Amsterdam een Top-Driehoek gevormd, op 12 september had de regering per telegram de Contact-Commissie der illegaliteit (die voor geheel andere doeleinden was gevormd) opgedragen, 'in de verschillende centra' commandanten aan te wijzen voor het semi-militair verzet, en op zaterdag 16 september, daags dus vóór de inzet van *'Market-Garden'*, waren de eerste twee mededelingen uitgegaan van het Delta-Centrum (de Top-Driehoek onder een andere naam); in die

¹ Koningin Wilhelmina: 'Dagaantekeningen', 28 sept. 1944 (archief kab. der koningin). ² Concept z.d. voor een brief van de koningin aan W. G. A. van Sonsbeeck (a.v.).

mededelingen had de Contact-Commissie aan Thijssen en van Bijnen opgedragen, zich aan de leiding van dat centrum te onderwerpen, en hun verzocht, gevollmachtigde afgevaardigden te benoemen die in het centrum plaats zouden nemen. De Contact-Commissie had daarnaast gewenst dat voor de semi-militaire actie een landelijke commandant werd benoemd (deze zou dus in bezet gebied prins Bernhard representeren). Inderdaad, zulk een commandant werd door het Delta-Centrum uitgezocht: de reserve-kolonel van de Generale Staf H. Koot, maar wij willen de omstandigheden die er toe leidden dat op 19 september met Koot in Den Haag contact werd gezocht en dat deze zich op de 20ste naar Amsterdam begaf om zijn commandopost te betrekken, alsook de ernstige conflicten waartoe dit gebeuren leidde, liever niet in dit hoofdstuk behandelen maar pas in deel 10 b waarin wij aan Koot en de Binnenlandse Strijdkrachten veel aandacht moeten besteden; die conflicten hebben zich namelijk enkele maanden lang voorgedaan en Koot en zijn BS hebben in de periode waarover *dit* hoofdstuk handelt, geen rol gespeeld – de lezer heeft nu alleen nog maar te maken met de groepen van de Raad van Verzet en met de Knokploegen als zelfstandige eenheden.

Wij herinneren er aan dat zowel Thijssen als van Bijnen via eigen geheime agenten in contact stonden met het Londense Bureau Bijzondere Opdrachten dat nauw met het *Special Forces Headquarters* samenwerkte. Via het BBO nu liet prins Bernhard in de loop van 17 september aan Thijssen, van Bijnen en Six opdragen dat zij de bruggen over de Maas bij Hedel alsmede de bruggen over de Zuid-Willemsvaart bij Veghel en alle bruggen over het Wilhelminakanaal moesten beschermen, 'overmeester zo mogelijk bewaking en doe al het mogelijke om bruggen te beheersen.' Het *Special Forces Headquarters* gaf daarnaast opdracht, in de gebieden welke meer dan 20 km van Grave, Nijmegen en Arnhem waren verwijderd, de troepenbewegingen der Duitsers zoveel mogelijk te hinderen, de bruggen over de Waal bij Zaltbommel, de brug over de Lek bij Culemborg, de sluis in het Merwedekanaal bij Vreeswijk en alle Duitse benzine- en olie-opslagplaatsen tegen vernieling te beschermen en alle Duitse mijnevelden te markeren. Van Bijnen, in de nacht van zondag op maandag deze opdrachten doorgevend¹, voegde er nog aan

¹ Hij liet dat telefonisch doen, maar hij had al enige tijd tevoren rekening gehouden met de mogelijkheid dat bij oorlogshandelingen op Nederlands gebied alle telefoonverbindingen, ook de clandestiene waartoe hij toegang had, verbroken zouden worden. Hij had enkele zendverbindingen voorbereid; die waren op de 16de begonnen te functioneren zodat hij, zij het met onderbrekingen, gecodeerde berichten kon wisselen met Roermond, Eindhoven, Arnhem en Apeldoorn.

toe dat de burgerverzetsgroepen opnieuw moesten worden ingezet (hun actie was in verband met de Duitse represailles stopgezet) 'om voor de Duitsers het vervoer' (d.w.z. het vervoer langs de weg, dubbel belangrijk nu de spoorwegen staakten) 'onmogelijk te maken. Doe dat op zeer grote schaal.'¹ Hij beseftte intussen dat het *Special Forces Headquarters* aan zijn Knokploegen eisen had gesteld die onmogelijk alle konden worden ingewilligd. 'Ik weet', deed hij aan zijn gewestelijke sabotage-commandanten weten, 'dat uw wapens en middelen beperkt zijn maar *A[llied] H[igh] C[ommand]* zou graag willen dat al het mogelijke in het werk gesteld werd.'² Wat de door prins Bernhard gegeven opdracht betrof, was zijn commentaar: 'Deze opdracht . . . is onmogelijk' (de Knokploegen hadden immers geen wapens om de Duitse militairen die de bruggen in Noord-Brabant bewaakten, uit te schakelen). 'Het enige wat nog te doen valt is wellicht het volgende: u concentreert uw aandacht op enkele der kleinere bruggen. U mobiliseert uw beste groepen en tracht hen in kleine plukjes onmiddellijk naar de uitgekozen punten te vervoeren.' En algemeen: 'Werk samen met RVV en OD. Alle geschillen moeten op een moment als dit uit de weg geruimd zijn.'³ Dat hem dit ernst was, bleek uit het feit dat hij naar Apeldoorn opdracht zond, de wapens die daar nog aanwezig waren, aan de RVV en de OD ter beschikking te stellen voorzover de Knokploegen ze niet nodig hadden. Met dat al bleef hij van mening dat de Knokploegen uitsluitend hèm moesten gehoorzamen. 'Nieuwe orders', zo berichtte hij aan de gewestelijke sabotage-commandant in de noordelijke provincies, 'komen uitsluitend van mij . . . Indien de beroemde Driehoek ook tot het noorden doordringt, is het parool: orders uit Rotterdam . . . Het devies luidt nu: aanvallen. *Make the best of it.*'⁴

Er was, gelijk eerder vermeld, óók aan van Bijnen, Thijssen en Six meegedeeld dat door hun groepen contact met de Geallieerden kon worden opgenomen in de Oude Hof tussen Ressen en Bommel. Hierbij merken wij op dat de Geallieerden er niet in slaagden, dit punt in de Betuwe te bereiken, dat, voorzover bekend, voor de Knokploegen en de OD niemand het punt trachtte te bereiken, maar dat voor de Raad van Verzet één afgevaardigde, de arts D. Eskes, er onder grote moeilijkheden wél naar wist door te dringen en er uiteraard geen Geallieerden aantrof.

Wat konden de burgerverzetsgroepen en de Knokploegen verrichten?

¹ Tekst van deze opdrachten in van Bijnen orders aan de gewestelijke sabotage-commandanten, 18 sept. 1944, 2 u. en 2 u. 30 (LO/LKP, 4 D). ² A.v. ³ A.v. ⁴ Bericht, 18 sept. 1944, van J. A. van Bijnen aan de gewestelijke sabotage-commandant-I (a.v.).

De burgerverzetsgroepen zijn, voorzover bekend, na 17 september opnieuw hoofdzakelijk in de provincie Utrecht tot actie overgegaan, de Knokploegen, niet in staat tot bewaakte objecten door te dringen (de spoorbrug over de Maas bij Hedel werd op 18 september, d.w.z. veel te vroeg, door de Duitsers opgeblazen), gingen de spoorwegasabotage opnieuw ter hand nemen zodra hun bleek dat Duitse treinen weer van bepaalde trajecten gebruik maakten of konden gaan maken. Die spoorwegasabotage begon in de tweede helft van de eerste week van 'Market-Garden': in de nacht van 20 op 21 september werd een spoorlijn bij Deventer vernield, in die van 24 op 25 september de lijn Amersfoort-Kesteren en van de nacht van 23 op 24 september af werden de lijnen Amersfoort-Deventer en de doorgaande lijnen in Overijssel (alle uiteraard van veel belang voor de Duitse militaire toevoer) 'constant vernield', aldus een door van Bijnen op 2 oktober opgesteld overzicht.¹ In de nacht van 27 op 28 september werd tenslotte nog de lijn Delft-Den Haag vernield 'wegens vele transporten'² – gelijk eerder vermeld, was de Duitse *Bahnbevollmächtigte* er na het uitbreken van de Spoorwegstaking in ongeveer een week in geslaagd, de treinen weer aan het rijden te krijgen met Duitse krachten; wij nemen aan dat veel van de door de sabotage aangerichte schade spoedig of vrij spoedig werd hersteld, alweer: door Duitse krachten.

De Utrechtse Knokploeg slaagde er in, precieze gegevens over die Duitse treintransporten door te geven. Omstreeks 20 september namelijk drongen twee leden van spionagegroepen die al eerder gegevens over treintransporten hadden verzameld, het door het personeel verlaten hoofdgebouw van de Nederlandse Spoorwegen binnen, z.g. als brandwachten. Een Duitser zei hun dat de telefooncentrale defect was; dat defect konden zij verhelpen en zij boden toen aan, de centrale tegen verdere 'sabotage' te beschermen. Het aanbod werd aanvaard en het gevolg was dat zich van 22 september af steeds enkele KP'ers in de centrale bevonden. Een PTT-ambtenaar, W. Heukels (hij was lid van de OD), die toen reeds via de dienstlijnen van de PTT contact had met Nijmegen, leerde hun hoe zij de gesprekken van de Duitsers konden afuisteren; de daaruit resulterende gegevens werden prompt naar van Bijnen's bureau en naar Nijmegen doorgetelefoneerd hetgeen er toe leidde dat men, aldus Rüter, 'ongeveer een maand lang' (na ca. vier weken werd de clandestiene verbinding door de Duitsers ontdekt en uitgescha-

¹ J. A. van Bijnen: 'Overzicht van de totnogtoe behaalde resultaten', p. 2 (a.v., 4 E). ² A.v., p. 3.

keld) 'naar schatting een zestigtal treinen verhinderd (heeft) hun plaats van bestemming te bereiken, hetzij door sabotage, hetzij door beschieting of bombardement.'¹ Dat de voor de vijand zo belangrijke centrale nu juist door KP'ers werd bewaakt, vond van Bijnen de '*best joke of the season*'.²

★

Thijssen ging, zoals hij ook na Dolle Dinsdag had gedaan, in zijn bevelen aan de groepen van de Raad van Verzet weer aanzienlijk verder dan van Bijnen in de zijne aan de Knokploegen. Thijssen gaf de opdrachten van het *Special Forces Headquarters* en van prins Bernhard zonder commentaar door (van Bijnen had terecht geconstateerd dat dit teveel gevraagd was) en breidde ze nog uit ook; hoewel, zo constateerde hij, het 'wapengebrek nog steeds ontstellend' was³ (tot nieuwe droppings kwam het, voorzover ons bekend, tijdens 'Market-Garden' niet), voegde hij er op 22 en 23 september aan toe dat men 'vijandelijke eenheden en handlangers (ook politie) die vorderen of plunderen', onder vuur moest nemen en dat men 'met alle middelen' moest optreden tegen 'Duitse bevelsverbindingen (tele-verbindingen, ordonnansen, stafkwartieren).'⁴

Onze gegevens over de activiteit van de groepen van de Raad van Verzet zijn weer onvollediger dan die over de Knokploegen. Met zekerheid weten wij slechts dat zij in de provincie Utrecht zij aan zij met de burgerverzetsgroepen optraden, dat zij, aldus Thijssen, 'bij begin gevechtshandelingen bij Arnhem interlokale telefoonkabels Amersfoort-Zwolle en Amersfoort-Apeldoorn doorzaagden'⁵ en dat zij enkele landwachters neerschoten – meer weten wij niet. Vermelding verdient daarnaast dat Dijkman, de 'brigade-commandant'-Veluwe, conform een van de opdrachten van het *Special Forces Headquarters* een grote groep illegale werkers trachtte te vormen welke, na van wapens voorzien te zijn, op de Veluwe tegen de *Wehrmacht* moest gaan opereren. Daartoe beleegde hij op zaterdagavond 23 september (hij had toen al kunnen weten dat het er niet naar uitzag dat de Geallieerden over de Rijn zouden komen) een bijeenkomst op een kampeercentrum te Putten. Ongeveer honderd jongeren togen daar naar toe, van heinde en verre. Wapens had Dijkman

¹ A. J. C. Rüter: *Rijden en staken*, p. 255. ² J. A. van Bijnen: Rapport, 1 okt. 1944, aan de geheime agent de Goede (LO/LKP, 4 E). ³ Bericht, 23 sept. 1944, van J. Thijssen aan de commandant van de brigade-Utrecht (RVV, 1 f). ⁴ Thijssens bevelen d.d. 22 en 23 sept. 1944 in a.v. ⁵ J. Thijssen: 'Gevechtsrapport sept. 1944' (7 okt. 1944), p. 1.

niet, maar hij zei dat die in de komende nacht zouden worden afgeworpen. Van de honderd man hadden zeventig geen enkel vertrouwen in wat Dijkman wilde gaan ondernemen (zij gingen nog die avond weer huiswaarts), de resterende dertig hoorden zondagochtend dat geen wapens waren gedropt en ook zij gingen toen onverrichterzake uiteen. 'Dat allen zonder ongelukken uit Putten terugkeerden is nog', noteerde in Kampen de LO'er A. van der Kamp enkele dagen later in zijn dagboek, 'een groot wonder, want gans de omtrek daar was in 't complot.'¹

★

Er is in de eerste dagen van 'Market-Garden' ook iets van onrust geweest in het Land van Maas en Waal en in de Bommelerwaard. Heel begrijpelijk! Dit waren gebieden waar men op zondag 17 september de Geallieerde luchtmada had zien overtrekken en waar men, naar wij veronderstellen, spoedig hoorde dat bij Veghel en Nijmegen werd gevochten. Wat was natuurlijker dan dat leden van illegale groepen welke een paar wapens bezaten (zij beschouwden zich als OD'ers), gingen overleggen of zij door enige actief ingrijpen de Duitsers konden hinderen? Er werd, schijnt het, van het oosten van de Bommelerwaard uit gevuld op patrouillerende Duitsers die zich in het Land van Maas en Waal bevonden. Gevolg was dat in dat deel van de Bommelerwaard enkele huizen door de *Wehrmacht* in brand werden gestoken en dat de bevolking order kreeg te vertrekken naar Geldermalsen in de Betuwe; de meesten vonden in dorpen in de rest van de Bommelerwaard onderdak waar zich ook al de burgers van Zaltbommel bevonden die op 6 september waren geëvacueerd.

Ook in het Land van Maas en Waal werd door OD'ers tegen de Duitsers actie gevoerd en hier waren de gevolgen ernstiger. In Wamel, dat tegenover Tiel op de zuidelijke Waaloever ligt, vond op 19 september een schietpartij plaats tussen OD'ers en *Waffen-SS*'ers; die laatsten, die de veerpont te Wamel, welke door Duitse militairen was bezet, niet konden bereiken, weken uit naar Druten dat ca. 10 km. ten oosten van Wamel ligt, en staken daar met de veerpont naar de Betuwe over. In de ochtend van 20 september verschenen toen twee Britse tanks en twee Britse pantserwagens in Wamel – de vlaggen werden er uitgestoken. De tanks boorden een sleepboot met twee woonschepen waarop zich mili-

¹ A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 372.

tairen van de *Kriegsmarine* bevonden, de grond in en bestookten *Waffen-SS*'ers die bij Wamel de Waal waren overgestoken. Laat in de middag reden de tanks en pantserwagens in de richting van Nijmegen terug. Een groep Duitse militairen trok toen Wamel binnen en arresteerde er veertien mannelijke personen (onder hen drie broers en twee vaders, die twee elk met hun beide zoons); allen woonden dicht bij de veerpont. Die veertien werden naar Tiel overgebracht waar zij nog diezelfde avond bij wijze van repressaille werden neergeschoten. Er werd gevraagd of men de beschikking kon krijgen over de stoffelijke overschotten. De verantwoordelijke Duitse commandant, een officier van de *Kriegsmarine*, zou toen hebben geantwoord dat men ze, wat hem betrof, in de rivier mocht gooien.¹

★

Ook wanneer men er, opnieuw, op bedacht blijft dat er meer illegale activiteit is ontplooid dan later uit de bewaardgebleven documentatie blijkt, menen wij toch aan de hiervoor vermelde gegevens de conclusie te mogen verbinden dat in de directieven zoals die van het *Special Forces Headquarters* en van prins Bernhard waren uitgegaan, overschat werd wat de Nederlandse semi-militaire groepen in werkelijkheid vermochten; zij hadden daar al in de verste verte niet genoeg wapens voor. De schade die zij, terwijl 'Market-Garden' gaande was, de Duitsers konden berokkenen, bleef dan ook beperkt en bewerkstelligde geen wijziging in de afloop van de strijd. Bovendien waren de semi-militaire groepen evenmin in staat te verhinderen dat de Duitsers juist in de dagen van 'Market-Garden' een maatregel begonnen uit te voeren die al eerder in beginsel door Hitler persoonlijk was gelast: de systematische vernieling van de haveninstallaties van Rotterdam en Amsterdam.

Begin van de vernieling der grote havens

Op 10 of 11 september had, gelijk eerder vermeld, Hitler van het *Führerhauptquartier* uit instructie gegeven dat 'das Heer die Gebiete von

¹ C. D. Feyten: *Vijf jaren leed in het land tussen Maas en Rijn* (1946), p. 84.

Rotterdam und Amsterdam so lange wie nur möglich verteidigen sollte.' Voordien al had de snelle Geallieerde opmars in België hem er toe gebracht, bevel te geven tot het voorbereiden van de vernieling van de haveninstallaties van Rotterdam en Amsterdam. Dat bevel (het werd in *Bletchley Park* opgevangen en gedecodeerd) ging van hem uit op diezelfde 4de september waarop Antwerpen in Geallieerde handen viel en waarop hij de verdediging van Nederland reorganiseerde. Op 6 september richtte toen de *Admiral in den Niederlanden* tot generaal Christiansen, de *Wehrmacht-befehlshaber*, het verzoek of hij met de vernieling mocht wachten.¹ Daags daarna deed Hitler weten dat hij ten aanzien van het begin van de vernieling nog geen beslissing kon kenbaar maken. Die vernieling werd snel in voorbereiding genomen. Op 12 september begon de *Kriegsmarine* Nederlandse arbeiders aan te nemen om in de havens van Rotterdam en Amsterdam gaten te maken in de kademuren – daags daarna waren al vierhonderd arbeiders aan het werk, acht uur per dag; daar kwamen op maandag 18 september Duitse militairen (pioniers) bij, die dertien uur per dag werkten.

Op die maandag arriveerde om 10 uur een telexbericht van von Rundstedt, de *Oberbefehlshaber West*, bij de *Admiral*: met de vernieling van de haveninstallaties van Rotterdam en Amsterdam mocht begonnen worden – het was nog géén bevel, er inderdaad een aanvang mee te maken; dat bevel kwam op dinsdag, 's morgens om 5 uur, bij de *Admiral* binnen. De *Admiral* protesteerde, er op wijzend dat als de vernieling werd uitgevoerd (dat impliceerde ook dat de Nieuwe Waterweg en het Noordzeekanaal werden versperd), de aanvoerweg voor de *Wehrmacht* via de Nederlandse kustwateren kwam te vervallen, '*wir sagen uns ja den eigenen Ast ab*', vond de *Admiral*.² Von Rundstedt reageerde nogal nerveus: op donderdag 21 september (de Duitsers hadden de Rijnbrug bij Arnhem toen weer volledig in handen) seinde hij aan de *Admiral* dat verder uitstel, gezien '*die Landlage*', niet verantwoord was; voor de aanvoer voor de *Wehrmacht* via de kustwateren moest dan maar gebruik worden gemaakt van kleine havens en landingsplaatsen buiten de havens.³ Alsof men in kleine havens als die van Scheveningen en Katwijk iets van belang kan aanvoeren! En alsof men zo maar op het strand dat notabene vol mijnen

¹ Seyss-Inquarts *Beaufragter* te Rotterdam, dr. C. Völckers, die zich in vèrgaande mate met de stad had geïdentificeerd, was tegenstander van een grondige vernieling van de haven maar volstrekt machteloos om deze te voorkomen. ² *Admiral in den Niederlanden*: '*Kriegstagebuch*', 21 sept. 1944 (CDI, 16.093-97). ³ Telexbericht, 21 sept. 1944, van G. von Rundstedt aan de *Admiral in den Niederlanden* (a.v., 22.0110).

lag, landingsplaatsen kon construeren! De *Admiral* verbaasde zich over het gebrek aan kennis van von Rundstedt en zijn staf en liet het er niet bij zitten. Vrijdag legde hij in Utrecht zijn bezwaren aan de stafchefs van Christiansen en Model voor, maar succes had hij niet: het bevel bleef van kracht (von Rundstedt had wèl goedgevonden dat in de Nieuwe Waterweg en het Noordzeekanaal een smalle vaargeul zou openblijven) – met de uitvoering was trouwens al op donderdagmiddag 21 september begonnen.

Op die vernielingen en op de reacties in bezet gebied komen wij in deel 10 b terug, maar wat wij hier nog met nadruk willen onderstrepen is dat door de Duitsers óók de vernieling was voorbereid '*aller für die Aufrechterhaltung der lebenswichtigen Betriebe notwendigen Anlagen*'; liet de militaire situatie geen andere keus, dan dienden, aldus een bevel van Christiansen dat in de nacht van 20 op 21 september uitging, al die bedrijven vernield te worden, de '*Versorgungsbetriebe, besonders Wasser und Elektrizität*', het laatst.¹ Speciaal dit bevel van Christiansen doet de vraag rijzen wat er in het laaggelegen westen des lands zou zijn gebeurd indien '*Market-Garden*' zou zijn geslaagd, d.w.z. indien de Geallieerde strijdkrachten over de barrière van de grote rivieren waren gekomen. Wij willen die vraag aan de orde stellen wanneer wij straks tot een beoordeling van '*Market-Garden*' overgaan – eerst hebben wij een andere vraag te beantwoorden.

Is 'Arnhem' verraden?

Al vrij kort na de Britse nederlaag bij Arnhem gingen in het Geallieerde kamp geruchten de ronde doen dat die nederlaag vooral te wijten zou zijn geweest aan het feit dat het gehele plan voor '*Market-Garden*' aan de Duitsers was verraden – zij zouden door dat verraad tijdig tanks bij Arnhem hebben kunnen concentreren. Het was een simpele verklaring voor het gebeuren; een verklaring ook die steun leek te vinden in het feit dat eind '44 een Nederlander die van dat verraad verdacht werd, zekere Chris Lindemans, in Engeland zat opgesloten. Britse kranten schreven: in de *Tower*. Waar had hij zijn kennis omtrent '*Market-Garden*' opgedaan? Sommigen zeiden: bij de Geallieerde *Intelligence*, anderen: bij

¹ Bevel, 21 sept. 1944, van Christiansen, weergegeven in het *Kriegstagebuch* van de *Admiral in den Niederlanden* (a.v., 16.093-97).

officieren van prins Bernhards hoofdkwartier, nog anderen: bij de prins persoonlijk wiens geheim agent hij zou zijn geweest. Aan deze en gene raakte in de eerste tijd na de bevrijding bekend dat Lindemans inderdaad kort vóór 17 september met een geheime opdracht aan de Eindhovense illegaliteit door de linies was gegaan, dat hij zich evenwel naar Driebergen had begeven om op 15 september '44 aan de *Abwehr*¹ te vertellen wat hij wist, dat hij zich ten tijde van de bevrijding van Eindhoven in die stad had bevonden en dat pas ruim een maand later, eind oktober, was ontdekt dat hij in werkelijkheid een *Abwehr*-agent was; hij was toen gearresteerd. Had men hem voor een Bijzonder Gerechtshof kunnen dagen, dan zou wellicht veel zijn opgehelderd, maar Lindemans pleegde in de zomer van '46 zelfmoord in de gevangenis te Scheveningen. Nadien kon menigeen gemakkelijk geloof blijven hechten aan de geruchten die van eind '44 af de ronde hadden gedaan, aangevuld met een nieuw gerucht: Lindemans zou in werkelijkheid uit de weg zijn geruimd. De Enquêtecommissie van de Tweede Kamer nam het gebeurde in onderzoek, stelde in '50 vast dat Lindemans vóór 17 september in het geheel niet in het hoofdkwartier van prins Bernhard was verschenen en concludeerde 'in haar grootst mogelijke meerderheid', 'geheel conform een officiële verklaring van de Britse *Intelligence*'², 'dat duidelijk is komen vast te staan dat Lindemans op 15 september 1944 bij de Duitsers te Driebergen geen mededelingen heeft gedaan over het aanstaande offensief van de Geallieerden op Arnhem.'³

Een van diegenen die het tegendeel had beweerd, was Oreste Pinto geweest, de man die in de eerste oorlogsjaren te Londen in de *Patriotic School* talloze Engelandvaarders van diverse nationaliteit op hun betrouwbaarheid had getest, daarbij soms *Abwehr*-agenten had weten te ontmaskeren, nadien functionaris was geworden van de Nederlandse Politiebuitendienst, in september '44 naar het Continent was verplaatst en, zo beweerde hij, de eerste was geweest die er had kunnen aantonen dat Lindemans een *Abwehr*-agent was; hij was er van overtuigd geraakt dat Lindemans wel degelijk het geheim van '*Market-Garden*' aan de *Abwehr* had onthuld en dat daaruit de nederlaag bij Arnhem moest worden verklaard – jegens de Enquêtecommissie (aan welke werd mee-

¹ Gemakshalve gebruiken wij het begrip '*Abwehr*', hoewel dit, strikt genomen, niet meer mag. De *Abwehr* was namelijk formeel per 1 juni '44 opgeheven en het grootste deel van zijn werk was overgenomen door het *Reichssicherheitshauptamt*. In feite hadden *Abwehrstellen* zoals deze in bezet Nederland bestonden, hun werk kunnen voortzetten onder een nieuwe benaming: *Frontaufklärungskommando*. ² Tekst in het verhoor van L. Einthoven, *Eng.*, dl. IV c, p. 1996. ³ A.v., dl. IV a, p. 703.

gedeeld dat Pinto in de zomer van '45 uit zijn functie was ontheven wegens gedragingen die gerede twijfel aan zijn integriteit rechtvaardigden¹), moest hij evenwel toegeven dat zijn overtuiging slechts gebaseerd was op mededelingen van een andere *Abwehr*-agent. Hij had dus maar weinig bewijzen voor zijn vèrgaande conclusies maar dat verhinderde hem niet, nadien in diverse publikaties zijn eerder gedane beweringen te herhalen; dat hij daarvoor telkens opnieuw een groot publiek vond, mag geen verbazing wekken: veel mensen houden er van, belangrijke gebeurtenissen in de gecompliceerde historische werkelijkheid, en in het bijzonder pijnlijke nederlagen, onder de simplistische noemer 'verraad' te brengen.

Voordat wij nu, grotendeels in het voetspoor van Boeree, gaan verhalen wat naar onze opvatting in werkelijkheid is geschied, willen wij eerst twee punten uiteenzetten, nl. (eerste punt) dat von Rundstedt en Model blijkens bewaardgebleven Duitse stukken wel degelijk door 'Market-Garden' zijn verrast, en dat dit is geschied, hoewel (tweede punt) de Geallieerden zich weinig moeite hebben gegeven om 'Market-Garden' volstrekt geheim te houden.

De vraag: 'What did the Germans know?' heeft MacDonald in zijn officiële Amerikaanse werk *The Siegfried Line Campaign* in een aparte paragraaf² als volgt beantwoord: de *I c* (hoofd van de inlichtingenafdeling) van het hoofdkwartier van Model's *Heeresgruppe B* gaf op 9, 11 en 14 september de waarschuwing door dat het Britse Tweede Leger, naar hij vermoedde, via Roermond en Wezel een groot offensief zou lanceren in de richting van het Ruhrgebied waarbij de linkervleugel gedekt zou zijn door de Waal (dat had Dempsey inderdaad voorgesteld); nadien zou het Duitse Vijftiende Leger in Nederland afgesneden worden; de bedoelde *I c* dacht op 14 september dat het Eerste Geallieerde Luchtlandingsleger als onderdeel van dat offensief ten zuiden van Münster zou worden gedropt. Von Rundstedt meende op de 15de eveneens dat dat luchtlandingsleger ten oosten van de Rijn zou worden gedropt, *General-*

¹ Aan mr. L. Einthoven, hoofd van het Bureau Nationale Veiligheid, was gebleken dat Pinto zijn persoonlijke bescherming had uitgestrekt tot een vrouwelijke verdachte die allerlei relaties met de *Abwehr* had onderhouden; Pinto had in de zomer van '45 haar vrijlating bevorderd en was nadien met haar gaan samenwonen. Bovendien had hij eind '44 in Brussel een betrouwbaarheidsverklaring afgegeven aan een Nederlandse verraadster en, aldus mr. Einthoven: 'voor ons stond vast dat hij met deze vrouw ook een intieme verhouding had toen hij die verklaring afgaf.' (getuige L. Einthoven, a.v., dl. IV c, p. 1998) ² Charles B. MacDonald: *The Siegfried Line Campaign*, p. 134-36.

oberst Alfred Jodl, chef van de *Operations-Abteilung* van het *Oberkommando der Wehrmacht*, schreef de Geallieerden een nog ambitieuzer plan toe: hij nam aan dat de grote luchtlanding zich in Noord-Nederland, Noord-Duitsland of Denemarken zou voordoen. Model persoonlijk verwachtte eerst een Geallieerde luchtlanding bij het Ruhrgebied maar was nadien, evenals Christiansen, in de eerste plaats bevreesd voor een grote landing uit zee op de Nederlandse kust; hij zowel als von Rundstedt lieten nog op zondagochtend 17 september nagaan welke mogelijkheden de Geallieerden hadden om daar het luchtlandingsleger bij in te schakelen. Dat Model niet bedacht was op een luchtlanding bij Arnhem, blijkt al uit het feit dat hij op 14 september met zijn staf in Oosterbeek ging zitten.¹

Tot zover MacDonaldis gegevens.²

MacDonald heeft met dit alles correct weergegeven wat Jodl, von Rundstedt, Model en Models *I c* omtrent de inzet van het Geallieerde luchtlandingsleger verwachtten, maar hier is nog wel iets aan toe te voegen. Aan Models *I c* werd namelijk op vrijdagavond 15 september om 10 uur 50 het volgende bericht doorgegeven door de *I c* van Students hoofdkwartier (Vught):

*'Aussagen eines V-Mannes: Im Raum West Beeringen (in de Nähe einer Fabrik) befindet sich feindliche Panzeransammlung von 300 Panzerwagen. Panzer werden dort repariert, sollen am 16.9 mit Stossrichtung auf Eindhoven zum Angriff antreten. Ebenfalls befindet sich dort das Hauptquartier des Intelligence Service Nr. 6 mit Captain Baker und Captain Ross.'*³

Tenslotte werd aan Models *I c* op zaterdagavond 16 september om 7 uur het gebruikelijke dagrapport doorgegeven van de *I c* van het hoofdkwartier van het Duitse Vijftiende Leger (dat bevond zich vermoedelijk in Dordrecht) waarin de volgende *Feindbeurteilung* voorkwam:

¹ Rauter bezocht Model daar op vrijdagavond 15 september. Model en de chef van zijn staf zeiden toen tegen Rauter (aldus deze laatste in mei '46) dat de Geallieerde luchtlandingsstroepen *'erst beim Rheinübergang bei Düsseldorf etwa eingesetzt werden würden'* (Rauter: Rapport, mei 1946, p. 21 (Doc I-1380, b-28)) *'Wir waren absolut überrascht'*, zei Rauter tegen N. W. Posthumus en mij toen wij hem in februari '47 in de gevangenis te Arnhem bezochten. *'Model hatte gesagt, es ist unmöglich, dass die Engländer in Arnheim kommen.'* ('Verslag van het derde gesprek met Rauter', 6 febr. 1947, p. 15 (a.v., h-4)) ² Stacey, de officiële Canadese militaire historicus, heeft er in zijn *The Victory Campaign* (p. 313-14) op gewezen dat de *I c* van de *Heeresgruppe B* in een terugblik d.d. 1 oktober '44 op het *'Market-Garden'*-offensief schreef dat dat offensief als een verrassing was gekomen. ³ *Heeresgruppe B, I c, Meldungen* (CDI, 9.0818).

*'Es ist damit zu rechnen, dass der Feind durch Stoss aus dem Raum ostwärts Antwerpen in Richtung Zuiderzee die Teile der 15. Armee abschneiden will. Gleichzeitig mit diesem Stoss wird er mit den bisher südlich der Scheldemündung erkannten Kräften den Brückenkopf¹ einzudrücken versuchen.'*²

De *I c* van het Duitse Vijftiende Leger sloeg de spijker op de kop in zoverre dat hij een offensief in de richting van het IJsselmeer verwachtte, maar dit is kennelijk niet meer geweest dan een gissing zijnerzijds en een heel begrijpelijke gissing voor de *I c* van een nogal ver van Duitsland verwijderd leger die bij één blik op de kaart voor zulk een afsnijding bevreesd moest zijn (die vrees bestond ook in andere Duitse militaire milieus³). De *I c* van Students hoofdkwartier daarentegen gaf weer wat hij van een *V-Mann* had gehoord: op zaterdag 16 september zou in de richting van Eindhoven een Brits offensief worden ingezet met 300 tanks, zulks vanuit het bruggehoofd bij Beeringen – aldaar zou ook het hoofdkwartier zijn van de twee *Intelligence*-officieren *Captain* Baker en *Captain* Ross. Het valt op dat Students *I c* slechts een bericht doorgaf over '*Garden*', niet over '*Market*', en dat hij ten aanzien van het begin van het offensief van het *XXXth Corps* een verkeerde datum opgaf: 16 in plaats van 17 september.

Nu punt twee: het feit dat men zich in het Geallieerde kamp weinig moeite heeft gegeven, '*Market-Garden*' volstrekt geheim te houden.

Wij vermeldden reeds dat de geheime agenten Biallosterski en Brinkgreve van het eerste plan voor een luchtlanding bij Arnhem (het plan van 4 september) weet hadden toen zij in de nacht van 8 op 9 september werden gedropt, dat de geheime agent Kirschen van '*Market-Garden*' op de hoogte was toen hij in de nacht van 14 op 15 september arriveerde, en dat op 14 september aan van Lidth was meegedeeld dat er op 17 september een luchtlandingsoperatie bij Nijmegen zou plaatsvinden (een mededeling welke van Lidth aan Gerbrandy had mogen doorgeven). Ingelicht werden ook de meesten van de ca. veertig officieren van het Nederlands Militair Gezag, grotendeels militaire commissarissen (functionarissen dus die naar bepaalde plaatsen moesten gaan), die op 12 september naar het Continent waren overgestoken. 'Toen wij in Brussel kwamen, moesten wij', aldus één hunner,

¹ D.w.z.: het Duitse bruggehoofd West Zeeuws-Vlaanderen. ² *Heeresgruppe B, I c, Meldungen* (CDI, 9.0815). ³ Uit de operaties van de Geallieerde luchtstrijdkrachten, o.m. uit de verkenningsvluchten, had *Generalmajor* Grabmann, commandant van de grote *Luftwaffe*-centrale '*Diogenes*' in Schaarsbergen, geconcludeerd dat een luchtlanding in de buurt van Arnhem waarschijnlijk was; hij was persoonlijk Model in Oosterbeek gaan waarschuwen maar deze had die waarschuwing naast zich neergelegd.

'dadelijk meewerken aan het invalplan, het plan betreffende de doorbraak Arnhem-Zuiderzee. Dat plan werd uitvoerig besproken. Het was mijn taak, bij alle onderdelen officieren aan te wijzen, teneinde de mensen zoveel mogelijk op de goede plaatsen te krijgen.'¹

Ingelicht werden tenslotte de honderden oorlogscorrespondenten die, bij *Shaef* waren geaccrediteerd. Hun werd enkele dagen vóór de inzet van 'Market-Garden' 'officieel meegedeeld', d.w.z. meegedeeld op een persconferentie, 'dat', aldus Kiek, de oorlogsverslaggever van Anep, 'een plan was ontworpen voor een serie landingen uit de lucht tussen Son en Arnhem, met als uiteindelijk doel een doorbraak tot de kust van de Zuiderzee . . . De datum van deze operatie stond nog niet vast . . . Ook de prins wist dat deze operatie op handen was.'²

Dat de prins, de bevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten, van 'Market-Garden' op de hoogte was, achten wij niet bevreemdend maar dat het aanvalsplan 'uitvoerig besproken' werd met enkele tientallen Militair Gezag-officieren en dat, sterker nog, ook aan alle oorlogscorrespondenten enkele dagen tevoren (vermoedelijk op 14 september toen Montgomery's directief uitging) een operatie werd onthuld waarvan het welslagen zozeer aan volstrekte geheimhouding was gebonden, zien wij als een nieuwe aanwijzing dat de Geallieerde bevelhebbers vermoedden, van de *Wehrmacht* niet te veel last te zullen hebben; zij achtten kennelijk het toepassen van strikte *security*-regels zoals die bijvoorbeeld ten aanzien van *D-Day* in Normandië in acht waren genomen, niet langer noodzakelijk. Toen hadden de oorlogscorrespondenten óók een *briefing* gekregen, zoals dat heette, maar men had hen nadien in een kamp vastgehouden.

En nu Lindemans.

★

Christiaan Antonius ('Chris') Lindemans was in '12 in Rotterdam geboren. Hij mislukte op een hbs maar verwierf, toen hij zeventien jaar was, het diploma van een ambachtsschool. Met zijn broer Jan werkte hij in de garage van zijn vader. In '36 werd hij slachtoffer van een ernstig bedrijfsongeval waarbij hij o.m. een schedelbasisfractuur opliep; hij moest bijna twee jaar worden verpleegd; na zijn herstel bleef hij last houden van een

¹ Getuige J. H. de Boer, *Enq.*, dl. VI c, p. 974. ² R. Kiek: *Pijlen van de leeuw. Een oorlogsreportage* (1945), p. 117.

gedeeltelijk verlamde linkerarm, van zware hoofdpijnen en van duizelingen. Hij hervatte zijn werk in '38, kwam in '39 in contact met de Britse *Intelligence* in Rotterdam (haar gaf hij af en toe inlichtingen over in- en uitgaande schepen) maar trad in juli '40 bij de Duitsers in dienst; hij werd chauffeur voor de *Luftwaffe* in Frankrijk en werd als zodanig ingezet voor benzinetransporten op het traject Rijssel–Parijs. In Rijssel ging hij samenwonen met een Frans meisje (uit die verbintenis werden twee kinderen geboren) dat werkzaam was bij het Franse Rode Kruis en spoedig betrokken werd bij pogingen om personen naar Vichy-Frankrijk te smokkelen. Chris Lindemans ging haar helpen, werd in de loop van '41 chauffeur bij een Nederlandse aannemer die in Frankrijk opdrachten voor de *Luftwaffe* uitvoerde, zat enkele maanden gevangen doordat vermoed werd (dat vermoeden was juist) dat hij vluchtelingen die bij die aannemer werk hadden gevonden, aan valse papieren had geholpen, zat in de lente van '42 opnieuw enkele maanden in arrest, verdacht van hulp bij een illegaal wapentransport, trok in de zomer naar Rotterdam en bouwde nadien van daar uit een illegale ontsnappingsweg op, gebruik makend van het feit dat hij voor een Nederlandse firma welke voor de *Organisation Todt* werkzaam was, arbeiders naar Cherbourg moest begeleiden; aldaar hielp een andere Nederlander, J. L. Vis, hem aan paspoorten maar deze constateerde spoedig dat Lindemans die paspoorten 'voor *fancy*-prijzen verkocht.'¹

In november '43 moest Lindemans uit Cherbourg vluchten. Hij ging toen met zijn Rijsselse vriendin in Parijs wonen. Daar was hij in contact gekomen met een Nederlandse 'pilotenhulp'-groep, geleid o.m. door Victor Swane, maar hij had ook verbindingen met diverse Franse en Belgische illegale organisaties, sommige van communistische oorsprong. Menigmaal voerde hij liquidatie-opdrachten uit; hij werd dan ook wel als '*le Tueur*' aangeduid – anderen noemden hem op grond van zijn gestalte en lichaamskracht '*King Kong*'. Wat hij ondernam, lukte hem – hij meende gaandeweg, zich alles te kunnen veroorloven. 'Hoe verder het kwam', aldus in '49 zijn koerierster, 'hoe gekker hij deed. Hij reed op de duur rond met een *stengun* in zijn aktetas; om de loop die er uitstak, had hij een *Signal* gedaan'² – een exemplaar dus van het bekende Duitse geïllustreerde weekblad. Jean Weidner, leider van de 'pilotenhulp'-groep '*Dutch-Paris*' en organisator (van de herfst van '43 af) van de Zwitserse Weg A, had op grond van eigen ervaringen niet veel vertrouwen in

¹ Brief, 7 dec. 1964, van J. L. Vis. ² Getuige E. C. Leenders-Zwaan, *Eng.*, dl. IV c, p. 1282.

Lindemans en kreeg trouwens van Swane te horen, aldus later Weidner, 'that this bizarre man' (Lindemans' persoonlijkheid had psychopatische trekken) 'was more adventurer than idealist and that, although he had courage, he was not morally stable. The fellow maintained improper relations with a number of women, Swane acknowledged, and he was fond of using his gun.'¹ Dergelijke details waren in Londen onbekend; daar had Lindemans met name bij *MI-9* (de afdeling van de Britse geheime dienst welke bij de 'pilotenhulp' was betrokken) de naam, een betrouwbare durfal te zijn.

Eind november '43 nu, toen K. de Graaf en J. J. Celosse voor de groep CS-6 Londen trachtten te bereiken, kwamen dezen in Parijs waar zij volkomen vast zaten (de 'pilotenhulp'-groep die hen naar de Pyreneeën had zullen brengen, was 'opgerold'), in contact met Lindemans die hen aan Swane doorgaf. Swane verzocht hun, Lindemans naar Engeland mee te nemen, maar nadat deze hen en een aantal 'piloten' met grote vindingrijkheid naar de Spaanse grens had geleid, weigerde hij Frankrijk te verlaten en de Graaf en Celosse reisden alleen door, beiden overtuigd van Lindemans' betrouwbaarheid en vol bewondering voor zijn prestaties als illegaal werker; Lindemans was, aldus later de Graaf, 'de reddende engel geweest op het moment dat ik bij wijze van spreken op het punt stond, het hoekje om te gaan.'²

Begin januari '44 trok Lindemans opnieuw naar Rotterdam waar hij talrijke illegale relaties bezat. Kort voor hij daar kwam, was een jongere broer van hem, Hendrik, die in Nederland bij de 'pilotenhulp' betrokken was, gearresteerd en in de Scheveningse Cellenbarakken opgesloten. Enige tijd later, in februari (Lindemans had Nederland toen weer verlaten), vernam hij dat Hendrik ter dood was veroordeeld. Hoe hem te redden? In Rijssel hoorde Lindemans van een NSB'er die bediende was geweest in een Duitse militaire cantine maar wegens fraude was ontslagen, dat deze een zekere Cornelis Verloop kende, die *V-Mann* was van de *Abwehr*. Lindemans zei tegen de NSB'er dat hij zijn broer Hendrik vrij wilde krijgen en dat hij zowat alle kopstukken van het verzet in Nederland, België en Frankrijk kende – de NSB'er liep met die mededelingen naar Verloop, bij deze bedingend dat, als het contact wat zou opleveren, hijzelf een baantje bij de *Abwehr* zou krijgen.

Verloop, een Hagenaar, zeeman, daarna particulier detective, was vóór de oorlog in Nederland wegens suikersmokkel tot gevangenisstraf ver-

¹ Herbert Ford: *Flee the captor. The story of the Dutch-Paris underground and its compassionate leader, Johan Henry Weidner* (1966), p. 243. ² Getuige K. de Graaf, *Eng.*, dl. IV c, p. 1446.

oordeeld, had zich aan die straf onttrokken door tot het Franse Vreemdelingenlegioen toe te treden, was in Frankrijk in de zomer van '40 gedeserteerd, was door de Duitsers opgesloten en was vrijgekomen op voorwaarde dat hij *V-Mann* werd van de *Abwehr*. Veel bijzonders had hij, voorzover bekend, als zodanig niet gepresteerd, maar wat de NSB'er uit Rijssel hem vertelde, leek interessant. Hij nodigde Lindemans voor een gesprek in Brussel uit en daar deelde Lindemans hem mee, aldus Verloop in '46, 'dat hij voor de Engelse geheime dienst werkte' (*MI-9*) en

'bevriend was met een der hoogste leiders van de *Brigade Blanche* van België. Hij vroeg nu aan mij of ik in staat was, hem met de chef van de Duitse dienst in contact te brengen . . . Hij was dan genegen alles wat hem bekend was van de Geallieerden aan de Duitsers mee te delen terwijl de prijs die hij daarvoor verlangde, de vrijlating van zijn gearresteerde broer was.

. . . Hij toonde mij tevens nog een zeer groot aantal valse papieren, een grote collectie rubberstempels, valse 'SD'-papieren, *Marschbefehle*, enzovoort. Ik voelde ogenblikkelijk aan dat Lindemans een 'zware jongen' was die voor onze *Dienststelle* van veel belang kon zijn.

Bij deze eerste ontmoeting met Lindemans dronk deze wel veel, waar hij blijkbaar niet goed tegen kon. Hij werd druk, schoot uit zijn pistool een patroon af op een reclameplaat aan de muur en raakte de kluts kwijt.¹

Korte tijd later, op 4 maart '44, vond in aanwezigheid van Verloop een eerste gesprek plaats tussen Lindemans en het Brusselse hoofd van de *Abwehr*, Giskes, die door enkele van zijn medewerkers was vergezeld. Lindemans toonde weer al zijn papieren en stempels. Hij zei dat hij al vóór de Duitse invasie van Nederland voor de Engelsen had gewerkt en bood nu op de genoemde voorwaarde (die door Giskes werd geaccepteerd) aan, voor de *Abwehr* te gaan werken. Verloop herinnerde zich in '46 dat Lindemans tijdens dat eerste gesprek al reeksen namen en illegale adressen noemde 'en dat hij zelfs zo ver ging, met een der mensen, een Belgische dame, [telefonisch] een afspraak te maken voor de volgende dag'; hij 'gevoelde zich kennelijk 'de grote man' . . . Wel vroeg hij aan Giskes of deze hem in de gelegenheid kon stellen, enige tijd naar Duitsland te gaan om aldaar te gaan jagen, daar zijn zenuwen in de war waren, hetgeen Giskes hem beloofde.²

Die jachtpartij werd uitgesteld, wèl werd Lindemans (zijn broer was

¹ BNV: p.v. inz. C. A. Lindemans (getuige C. J. A. Verloop) (afgsl. 17 juni 1946), p. 2 (Doc I-1059 A, a-1). ² A.v., p. 3-4.

vrijgelaten) onmiddellijk in contact gebracht met de *Abwehr*-bureaus in Parijs en Driebergen; in Parijs droeg hij er zorg voor dat zijn vriendin die bij een hotelcontrole was gearresteerd, weer op vrije voeten kwam. In de maanden die volgden, gaf hij, aldus een van Giskes' naaste medewerkers,

'aan hoe Engelse 'piloten' over de Nederlands-Belgische grens werden 'gepasseerd', hoe zij in Antwerpen werden getest, welke route zij door België en Frankrijk volgden en hoe zij onder nieuwe begeleiders de Spaanse grens passeerden. Voorts gaf hij zeer veel inlichtingen over de verzetsgroepen in België (*Brigade Blanche* en *Armée Secrète*) en de *Maquis* in Frankrijk, tevens gaf hij de namen van de hem bekende chefs . . . (Hij) heeft . . . ook inlichtingen gegeven over de concentraties van verzetsgroepen en de wapenverdeling op bepaalde plaatsen.'¹

Van een andere medewerker van Giskes vernam Verloop dat het verraad van Lindemans (deze kreeg van de Duitsers in totaal ca. f 7 000) in Nederland, België en Frankrijk tot tweehonderdzeven-en-zestig arrestaties had geleid. Vermelding verdient evenwel dat Lindemans niet *al* zijn illegale relaties verried; dat zou niet rationeel zijn (hij zou dan zelf zonder contacten komen te zitten) maar het is daarnaast waarschijnlijk dat hij, grillig als hij was, de levens van diegenen die hem uitgesproken sympathiek waren, spaarde. Giskes van zijn kant wilde het aantal arrestaties beperken omdat hij vertrouwde, via Lindemans informatie van strategische betekenis te krijgen; hij had overigens het gevoel dat hij Lindemans niet ten volle kon vertrouwen en liet hem vaak schaduwen door *V-Mann* Ridderhof. Hij liet hem ook met zijn medeweten af en toe sabotagedaden bedrijven opdat hij als betrouwbaar illegaal werker bekend zou blijven staan. Dat laatste was vooral het geval in Antwerpen waar Lindemans een nauw contact had met de commandant van de *Armée Secrète* in het district Antwerpen, U. F. E. Reniers.

★

Gelijk in deel 7 vermeld, werd Celosse met een tweede agent, A. J. M. Cnoops, en een marconist, J. H. Seyben, in de nacht van 31 maart op 1 april '44 boven de Wieringermeerpolder gedropt; zij waren uitgezon-

¹ A.v. (getuige W. Th. Kup), p. 8-10.

den door de Graaf die bij het Bureau Bijzondere Opdrachten was aange- trokken door generaal van Oorschot. In Amsterdam kwamen zij vast te zitten, maar Celosse ontmoette via enkele relaties de toen weer in Rotterdam verblijvende Lindemans, 'de reddende engel'.¹ Als zodanig leek Lindemans, die Celosse, Cnoops en Seyben alle mogelijke hulp bood, opnieuw op te treden – in werkelijkheid kon Schreieder, die door de *Abwehr* was ingelicht (deze was door Lindemans in kennis gesteld van de aanwezigheid van Celosse, Cnoops en Seyben), het doen en laten van het eerste door de Graaf uitgezonden team nauwlettend observeren. Seyben werd op 10 mei gearresteerd, Celosse en Cnoops werden op 20 mei opgepakt.

In die dagen kwam Lindemans in Rotterdam in moeilijkheden. Hij had ook daar een vriendin gevonden, de zoveelste (een Nederlands meisje dat werkzaam was op het Rotterdamse bureau van het *Devisenschutzkommando*) en in een café had hij aan haar en aan een ander meisje alsmede aan de vriend van dat meisje, een *Oberleutnant zur See*, verteld, dat hij steeds twee pistolen bij zich droeg en desnoods alle 'SD'ers zou doodschietsen. De *Oberleutnant* liep met dit verhaal naar de 'SD' en kon de 'SD' enkele dagen later inlichten dat Lindemans zich in het bureau van het *Devisenschutzkommando* bevond. 'SD'ers gingen er heen; het kwam er tot een schietpartij. Lindemans kreeg een kogel in zijn longen en werd naar het Zuiderziekenhuis overgebracht. Toen hij in dat ziekenhuis werd verhoord, beriep hij zich op Schreieder. Schreieder pleegde onmiddellijk overleg met Giskes en daarbij werd de conclusie bereikt dat Lindemans door een z.g. illegale groep, geleid door een van Giskes' medewerkers, moest worden 'bevrijd'. Die 'bevrijding' vond plaats uit het Academisch Ziekenhuis te Leiden waarheen Lindemans inmiddels was verplaatst.²

¹ Jegens de Enquêtecommissie zei de Graaf dat hij Celosse op het hart had gedrukt, 'nooit direct met *King Kong* in contact te treden, daar deze gevaarlijk was door zijn naïeve onvoorzichtigheid' (*Eng.*, dl. IV c, p. 2000) – wij zijn er geenszins van overtuigd dat de Graaf inderdaad Celosse heeft gewaarschuwd. ² Jegens de Enquêtecommissie zei de Graaf in mei '50 dat Celosse tweemaal geprobeerd had, Lindemans te laten bevrijden, en dat beide pogingen waren mislukt, 'doch omstreeks begin juni bleek hij weer in België aan het werk te zijn waarop het vermoeden rees dat hij naar de vijand was overgelopen'; het BBO zou korte tijd later 'alle posten in bezet gebied gewaarschuwd' hebben, 'terwijl ook het BI en de Belgische sectie van *Special Forces Headquarters* op de hoogte werden gesteld.' (a.v., p. 2000) In juni '49 had de Graaf in een eerder verhoor gezegd dat hij 'al in mei 1944' 'wist' dat Lindemans 'fout' was. (a.v., p. 1446)

De twee 'echte' illegale pogingen om Lindemans te bevrijden, kunnen heel wel

Zijn naam had bij Nederlandse illegale werkers geen schade geleden. Hij raakte betrokken bij de poging van een illegale groep om een overval te plegen op het concentratiekamp Vught. Die poging verried hij – enkele tientallen arrestaties waren het gevolg.

Nadien ging hij weer naar België waar Giskes hoopte via hem strategische informatie te krijgen. Deze bleef uit.

★

Toen Giskes op 3 september '44 Brussel verliet, kreeg Lindemans die dag opdracht van hem, in België te blijven 'und', aldus Giskes,

*'nach Einrücken der Alliierten mit dem englisch-kanadischen Geheimdienst Verbindung aufzunehmen, dann sich dort als Agent anzubieten unter Hinweis auf seine frühere Tätigkeit als Illegaler. Er sollte dabei die Absichten des kanadischen Geheimdienstes hinsichtlich Holland feststellen und sobald wie möglich durch die Linien zurückkommen um über seine Erkundungen zu melden.'*¹

Vermoedelijk trok Lindemans al daags nadat hij deze opdracht had ontvangen, en anders een of twee dagen later, naar Antwerpen, althans hij kon daar nog deelnemen aan gevechtsacties van Belgische illegale werkers tegen de Duitsers. Met die illegale werkers trok hij in een Geallieerde stormboot de Schelde over. Het was een kolfje naar zijn hand: vechten, schieten. De Belgen waren vol lof over zijn prestaties, Reniers gaf hem een schriftelijke tevredenheidsbetuiging en een geldbedrag. Pronkend als held bleef Lindemans in Antwerpen hangen. Toen nu enkele dagen later een jeugdige *Intelligence*-officier van *MI-9*, *Captain Peter Baker*², behoefte had aan een geheime agent die door de linies naar Eindhoven kon gaan, vestigde Reniers zijn aandacht op Lindemans. Deze moest aan de Brabantse illegaliteit meedelen dat de in Brabant aanwezige 'piloten' ter plaatse moesten blijven in afwachting van hun bevrijding;

hebben plaatsgevonden, doch dat de Graaf in mei of in de loop van juni zou hebben geweten dat Lindemans 'fout' was, is volstrekt onvereenigbaar met de Graafs eigen gedragingen in september '44.

¹ Getuige H. J. Giskes, a.v., p. 131. ² *MI-9* had aan *Shaef* een groep officieren, onderofficieren en minderen toegevoegd die zich onder de aanduiding *IS-9 (WEA)*, oftewel *Intelligence Service-9 (Western European Area)*, in West-Europa met alles moest bezighouden wat met de 'piloteenhulp' samenhangt; de groep die in totaal tachtig militairen telde, droeg een gemengd Brits-Amerikaans karakter.

Bakers bedoeling was evenwel tevens dat Lindemans bij medewerkers van Philips iets te weten zou komen over de Duitse V-2's, speciaal over de brandstof waarvan deze gebruik maakten (wij herinneren er aan dat ook de geheime agent Kirschen gegevens over die brandstof moest trachten te verzamelen). Men zou zich kunnen afvragen waarom Baker, die blijkbaar verwachtte dat de Geallieerde strijdkrachten spoedig in Brabant zouden doordringen, zulk een haast had met het contact met Philips – vermoedelijk nam de Britse officier, een avontuurlijke jongeman¹, aan dat hij een goed figuur zou slaan als hij als eerste op een vraag die de hoogste autoriteiten in Engeland bezighield, een betrouwbaar antwoord kon geven. Hoe dat zij, Baker beseftte dat hij, voordat hij Lindemans uitzond, nadere gegevens moest hebben over diens betrouwbaarheid. Reniers stond daar voor in en *MI-9* wist slechts gunstige berichten, anderen evenwel zagen deze als een instabiele avonturier. Baker vroeg het hoofdkwartier van de *21st Army Group* om inlichtingen en dat hoofdkwartier stelde zich in verbinding met prins Bernhard en diens staf. Tot die staf behoorde de Graaf en op gezag van de Graaf deed de prins weten dat men met Lindemans in zee kon gaan; de prins, zeer verontrust door het vreugdebetoon op Dolle Dinsdag, liet Lindemans trouwens nog een nieuwe opdracht geven, nl. dat hij moest meedelen dat de bevolking van Eindhoven zich volstrekt buiten het krijgsbedrijf moest houden. Rechtstreeks contact tussen Lindemans en het hoofdkwartier van de prins was er in die dagen niet en men moet dus wel aannemen dat Lindemans datgene wat hij van 'Market-Garden' bleek te weten, opgestoken heeft in de Geallieerde milieus in en bij Antwerpen waarin hij verkeerde voordat hij op zijn geheime missie vertrok. Bij dat vertrek was hem bekend dat het Britse leger van Beeringen uit via Eindhoven zou oprukken in de richting van het IJsselmeer, dat er een luchtlanding zou plaatsvinden in de buurt van Arnhem en dat Nederlandse illegale werkers die aldaar aan de luchtlandingsstroepen steun zouden willen verlenen, als wachtwoord het woord 'Telephone' moesten gebruiken, en hij meende tenslotte te weten dat het offensief naar Eindhoven op 16 en, als de weersomstandigheden het toelieten, de luchtlandingsoperatie op 17 september zou worden ingezet; berichten omtrent dat alles waren in de sfeer van luchthartigheid waarvan wij eerder enkele symptomen weergaven, tot talrijke Geallieerde officieren doorgedrongen na de 12de september toen Montgomery voor de uitvoering

¹ Baker is na de oorlog in Engeland parlamentslid geworden, deed grote zaken en werd vervolgens wegens oplichting tot zeven jaar gevangenisstraf veroordeeld.

van zijn plan de steun van Eisenhower had gekregen – plan dat op de 14de in het uitgebreide directief werd neergelegd.

Op de avond van 14 september werd Lindemans samen met een Belg door *Captain* Baker naar het front bij het Kempenkanaal gebracht en in de daaropvolgende nacht slipte hij dwars door een regen van granaten (de Belg werd gewond en in een Duits veldhospitaal opgenomen) door de linies. Aan de eerste Duitse militairen met wie hij in contact kwam, zei hij dat hij onmiddellijk naar Driebergen gebracht moest worden aangezien hij belangrijke mededelingen had te doen aan *Oberst* Giskes van de *Abwehr*. Men reed hem eerst naar Vught, waar Lindemans aan *Students I c* niet méér vertelde dan voor deze van belang was: dat bij Beeringen 300 Britse tanks klaar zouden staan om op de 16de in de richting van Eindhoven op te rukken.¹ In Driebergen trof Lindemans niet Giskes aan (deze bevond zich in Bonn) maar een *Major* Kiesewetter. Aan deze vertelde hij zoveel dat het enkele dagen later opgestelde verslag van zijn mededelingen hetwelk Giskes na drie weken bereikte (het stuk is niet bewaard gebleven), twee of drie pagina's telde.

Kiesewetter was van de juistheid van Lindemans' mededelingen al-lerminst overtuigd. De man die tegenover hem zat, had vóór de oorlog voor de Engelse geheime dienst gewerkt, was vervolgens bij de *Luftwaffe* in dienst getreden, had de Duitse zaak verraden door voor de anti-Duitse illegaliteit en *MI-9* te gaan werken, had vervolgens de Geallieerde zaak verraden door *Abwehr*-agent te worden – was het niet mogelijk dat hij er nu door de Britse *Intelligence* op was uitgestuurd om de *Wehrmacht* te misleiden door, terwijl het toch rationeel was aan te nemen dat het Geallieerde luchtlandingsleger gedropt zou worden bij het Ruhrgebied, te rapporteren dat het, althans gedeeltelijk, in Nederland bij Arnhem aan de grond zou komen? Kiesewetter gaf omtrent Lindemans' mededelingen slechts een weinigzeggend bericht aan de *I c* van generaal Christiansen door en wij kunnen ons voorstellen dat hij meende Lindemans terecht als weinig betrouwbaar te hebben beschouwd, toen er op zaterdag 16 september in het geheel geen offensief in de richting van Eindhoven werd ingezet. Op zondag evenwel, '*zu dem Zeitpunkt*', aldus later Schreieder, '*als die ersten Meldungen über die Lufilandung im Raum Arnheim kamen, sagte Kiesewetter zu seinen Offizieren, die noch am Tisch sassen, sinngemäss:*

¹ Waarom de *I c* dit bericht, gelijk weergegeven, pas 's avonds om 10 uur 50 aan de *I c* van Model doorgaf, weten wij niet; het kan zijn dat er technische storingen waren in het telefoonverkeer, het kan ook zijn dat *Students I c* eerst uit Driebergen wilde horen of Lindemans daar als *Abwehr*-agent bekend was.

'Nun ist die Meldung von Lindemans tatsächlich richtig!' . . . In diesem Zusammenhang sagte er zu mir: 'Ja, er hat das schon vor einiger Zeit gemeldet. Ich habe es entsprechend weitergegeben' (aan Christiansens *I c* en zonder de betekenis van Lindemans' mededelingen te beseffen en dus te onderstrepen); 'aber es waren immer Zweifel . . . ob die Meldung richtig ist, ob das irgendwie eine militärische Taktik des Gegners ist.' Auf alle Fälle hat Kiesewetter mir gegenüber von Arnheim gesprochen.¹

Natuurlijk beseft Kiesewetter dat het hem zwaar kon worden aange-rekend dat hij aan wat Lindemans hem over Arnhem had verteld, geen speciale waarde had gehecht² (die verkeerde beoordeling had tot de gevangenneming van Model en diens staf kunnen leiden) – hij maakte van het feit dat Lindemans Arnhem had genoemd, kennelijk geen melding in het verslag waarvan Giskes een exemplaar onder ogen kreeg, en deze verklaarde dan ook na de oorlog aan de Britse geheime dienst dat Lindemans niet over Arnhem had gesproken, 'er hat', zei Giskes in '48 aan de Enquêtecommissie, 'ganz bestimmt nicht gemeldet, dass ein Angriff auf Arnheim stattfinden würde.'³

Dat had Lindemans op vrijdag 15 september dus wèl gedaan. Hij deed nog meer. Hij had met zijn broer Hendrik in '43 op het gebied van de 'pilotenhulp' o.m. samengewerkt met een Nederlandse illegale werkster, D. Nijhoff-van der Meer (zij had hem een keer helpen ontsnappen), die in Ede woonde en van wier groep een Edese hoofdagent, H. van den Brink, lid was. Toen Lindemans in de lente van '44 in Nederland was, had hij mevrouw Nijhoff allerlei mededelingen gedaan over, zo stelde zij na de bevrijding op schrift,

'Duitse acties en plannen . . . Toen ik hem eens vroeg: hoe kom je toch altijd aan deze gegevens, zei hij: 'Och, het mes snijdt bij mij aan twee kanten' . . . Vanaf die tijd heb ik het contact vermeden, maar toch stuurde hij me zo nu en dan nog wel gegevens die hij meende van belang te zijn . . . Nooit heeft hij verkeerde tips gegeven, hij bleef tegenover mij eerlijk.'

Die tips gaf Lindemans door via van den Brink. Dat liet hij op zaterdag

¹ Getuige J. Schreieder, *Enq.*, dl. IV c, p. 711. ² De vroegere *Abwehr*-agent Wilhelm Bodens die, nu als *Wachtmeister* bij de *Abwehr* ingedeeld, op 18 september in Driebergen aankwam, stelde in '48 op schrift: 'Ich weiss bestimmt, dass er' (Kiesewetter) 'die abgegebenen Meldungen des L[indemans] nicht sonderlich ernst genommen hat.' (verklaring, 10 maart 1948, van Wilhelm Bodens, Doc I-118, a-3). ³ Getuige H. J. Giskes, *Enq.*, dl. IV c, p. 131.

16 september opnieuw doen. Op het einde van de middag bracht van den Brink aan mevrouw Nijhoff een van Lindemans afkomstige boodschap over, die mevrouw Nijhoff later aldus weergaf: 'Wees paraat voor bijzondere acties morgen 17 september a.s., vermoedelijk in de buurt van Renkum, Heelsum of Oosterbeek, wachtwoord 'Telephone'.'¹

Op die zaterdag werd Lindemans naar Eindhoven gebracht; hij had een nummer van de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* alsmede een door Kiesewetter afgegeven *Passierschein* in zijn zak gestoken. Zijn opdracht was, na enkele dagen met nieuwe inlichtingen weer in Driebergen terug te komen. In Eindhoven vervoegde hij zich bij het huis van de inspecteur van politie F. Kooy. Deze had ter plaatse allerlei illegale contacten, zijn naam en adres waren aan Lindemans door *Captain* Baker verstrekt, die zijnerzijds de verbindingsofficier van BI in de staf van prins Bernhard om inlichtingen had gevraagd. Kooy was niet thuis, maar toen hij gewaarschuwd was en was komen opdagen, zei Lindemans, zo vertelde Kooy later aan overste Boeree: 'Binnen drie dagen komen we Eindhoven bevrijden en het leger stoot door naar de Zuiderzee.'² Lindemans verzocht Kooy, hem in contact te brengen met voormannen van Philips en leiders van de Eindhovenense illegaliteit, maar aangezien hij daarbij ietwat vreemde mededelingen deed (hij zou Delfts ingenieur zijn en de rang van luitenant-kolonel in de *Armée Secrète* bezitten), besloot Kooy zijn bezoeker ongeacht diens heuglijke tijding mee te nemen naar het hoofdbureau van politie waar hij hem liet fouilleren; daarbij kwamen de Duitse krant en Kiesewetters *Passierschein* voor de dag. Lindemans zei dat hij die krant ergens toevallig had opgepikt en dat de *Passierschein* een nagemaakt document was; Kooy liet hem toen voor alle zekerheid opsluiten, eerst in een cel in het hoofdbureau en vervolgens in de brandstofkelder van een daar tegenover liggend gebouw.

Hieruit werd Lindemans op 19 september, daags dus na de Geallieerde intocht in Eindhoven, bevrijd door *Captain* Baker die des duivels was: 'You've kept one of my best men in prison', beet hij Kooy toe.³ Kooy wees hem op de *Deutsche Zeitung* en de *Passierschein* – Baker zei dat de Duitse krant niets te betekenen had en de *Passierschein* een vervalst document was. Een hogere Britse *Intelligence*-officier evenwel, *Colonel* Maurice de Rome, vertrouwde de zaak niet geheel en nam Lindemans als min of meer verdachte figuur mee naar Leuven, maar die verdenking was toch

¹ D. Nijhoff-van der Meer: 'Para-tijd 1944', p. 1 (Doc I-1248 A, a-1). ² Brief, 20 april 1957, van Th. A. Boeree aan H. Siedenburg (Collectie-H. Siedenburg, RvO).

³ F. Kooy, 20 nov. 1979.

niet zo sterk of de Rome liet Lindemans normaal mee-eten in de *officers mess*. Het was de Rome niet duidelijk wat hij van de man moest denken. Hij droeg hem derhalve aan prins Bernhards hoofdkwartier over en op 23 september zat Lindemans daar tegenover kapitein de Graaf, wiens 'reddende engel' hij tien maanden tevoren was geweest. De Graaf liet zich door Lindemans een rad voor ogen draaien en kwam, mede gezien zijn eigen ervaringen en de inlichtingen welke hij uit Belgische en Franse illegale kringen had gekregen, tot de conclusie dat Lindemans, zo rapporteerde hij, 'niet fout' was¹ – hij vond wèl dat Lindemans psychisch zwaar had geleden en gaf hem, om zijn verdere contacten te vergemakkelijken, een briefje mee met de woorden: '*King Kong is all-right.*' De Rome vond dat maar vreemd en besprak het geval met prins Bernhard; de prins, door de Graaf voorgelicht, zei dat men niet hoefde te twifelen aan Lindemans' betrouwbaarheid. De Rome voegde Lindemans vervolgens aan een Canadese *Intelligence*-officier toe en deze ging samen met Lindemans in Antwerpen allerlei plannen ontwerpen om met boten geheime agenten de door de Duitsers bezette delen van Zeeland en Noord-Brabant binnen te smokkelen. Lindemans kreeg de taak, die geheime agenten aan te werven. Hij werd dus weer geheel vertrouwd – hij liet zich in kapiteinsuniform, met wapens omhangen, door een eigen chauffeur in een gevorderde luxe-auto rondrijden. Toen evenwel van de plannen met betrekking tot Zeeland en Noord-Brabant niets terecht kwam, zocht hij weer aansluiting bij het hoofdkwartier van prins Bernhard, nu gevestigd in het kasteel 'Wittouck'. Verscheidene malen kwam hij daar op bezoek, hij werd ook aan de prins voorgesteld en kreeg er soms te eten. 'Ik kwam', vertelde ons in '59 Charles van Houten², 'uit Eindhoven een paar keer op 'Wittouck' en toen liep daar een soort baviaan rond, omhangen met allerlei wapens. Ik zei: 'Wie is dat in hemelsnaam?' en dat was dan Lindemans. 'Hij had', zei de prins mij, 'de meest fantastische dingen gedaan.'³

¹ Rapport, 21 febr. 1945, van K. de Graaf, *Enq.*, dl. IV a, p. 698. ² Ch. H. J. F. van Houten, 26 okt. 1959. ³ De prins zal zich zo ook wel tegen anderen hebben uitgelaten, zij het dat hij Lindemans persoonlijk verre van sympathiek vond. Het gevolg was dat toen Lindemans eind oktober als *V-Mann* van de *Abwehr* was ontmaskerd, de eerder gememoreerde geruchten de ronde gingen doen dat Lindemans als geheim agent van de prins door de linies was gegaan en dat de prins hem had ingelicht over '*Market-Garden*'; van het eerste was slechts juist dat Lindemans, als geheim agent van de Britse *Intelligence*, op advies van de Graaf mede een opdracht van de prins had meegekregen, en wat het tweede betreft, staat vast dat hij vóór zijn tocht door de linies niet in het hoofdkwartier van de prins is verschenen.

Men vindt die geruchten weerspiegeld in een uit maart '45 daterend rapport over de

In de loop van oktober liet Lindemans, bij op zijn minst één gelegenheid vergezeld door militairen die aan prins Bernhards hoofdkwartier waren verbonden, zich tweemaal in zijn eigen auto naar Parijs rijden (daar werd duchtig feestgevierd) en eenmaal naar Rijssel (naar de moeder van zijn twee kinderen). Op 15 oktober maakte hij een reis naar Eindhoven om daar in opdracht van de prins een geheime agent heen te brengen die in bezet gebied zou worden ingezet, en zes dagen later ging hij er weer heen voor een bespreking met Borghouts. Kapitein L. Pot, stafmedewerker van het inmiddels in Eindhoven gevestigde Bureau Inlichtingen, zag in die tijd Lindemans als volstrekt 'fout' – hij was de enige. Pinto die omstreeks 10 september in Brussel was aangekomen, koesterde niet meer dan een vage achterdocht, sprak voor het eerst met Lindemans in Antwerpen op 30 september, vroeg hem toen opnieuw bij hem te komen op 2 oktober, en legde zich, toen Lindemans wegbleef, bij dat wegblijven neer, wellicht op grond van inlichtingen van de Graaf.

Op 24 of 25 oktober nu trachtte Verloop, door wie Lindemans een kleine acht maanden eerder met Giskes in contact was gebracht, in opdracht van de *Abwehr* het door de Geallieerden bevrijde deel van Noord-Brabant binnen te komen. Als allen die door de linies kwamen, werd hij naar Eindhoven gebracht om door Pinto verhoord te worden. Pinto kreeg niets van belang uit hem maar droeg hem over aan *Captain* Pidcock van de Britse *Counter-Intelligence* en in een gesprek met deze vertelde Verloop op 26 oktober, volstrekt zeker te weten dat Lindemans sinds begin maart *Abwehr*-agent was. Pinto werd gewaarschuwd en lichtte het Bureau Inlichtingen in waar toevallig een lid van prins Bernhards staf aanwezig was; dat lid begaf zich terstond per auto naar 'Wittouck'.

Toen Lindemans, terugkerend van zijn tweede bezoek aan Parijs, op 28 oktober op uitnodiging van kapitein de Graaf 'Wittouck' binnenkwam, werd hij door de Britse militaire politie overmeesterd en als gevangene weggevoerd. Verdacht van 'het verraad van 'Arnhem'' werd hij per vliegtuig naar Engeland overgebracht waar men hem in een gevangenenkamp opsloot. Hij bekende met Kiesewetter gesproken te hebben (óók dat hij in Frankrijk illegale werkers had verraden), maar in het besef dat hij, als hij toegaf 'de verrader van 'Arnhem'' te zijn, zijn leven zou hebben

prins, in Washington opgesteld door M. Edersheim, de medewerker voor Nederland van de *Research and Analysis Branch* van het *Office of Strategic Services*. Edersheim zei ons in '76 dat hij in Washington geen gelegenheid had gehad, de berichten en geruchten die hem over de prins hadden bereikt, te verifiëren.

verspeeld, zei hij dat hij in Driebergen niet méér had meegedeeld dan dat hij in Brussel niets had gemerkt van sabotagedaden door Duitse agenten. Hij werd ziek (wellicht mede als gevolg van het schot dat hem in mei in Rotterdam in de longen had getroffen). Ziek werd hij door de Engelsen aan de Canadezen en door hen aan de Nederlandse justitie overgedragen die hem in maart '45 in Breda opsloot (hij werd daar door Pinto verhoord die niets van belang uit hem kreeg) en vervolgens in de zomer van dat jaar ter voorbereiding van zijn proces in de Cellenbarakken te Scheveningen opsloot. Ging dat proces door, dan zou hij, eens de gevierde held, in de schijnwerpers van de publiciteit onmaskerd worden als een abjecte verrader; dat vooruitzicht was hem kennelijk onverdragelijk. Enkele malen poogde hij zelfmoord te plegen. In de ziekenafdeling van de Cellenbarakken werd een verpleegster die hem al uit zijn Rotterdamse tijd kende, verliefd op hem. Lindemans en zij maakten de afspraak, samen het leven te verlaten waarvan althans Lindemans niets meer te verwachten had. Op 26 juli '46, daags voor een voor hem belangrijk en, naar hij vermoedde, fataal verhoor namen de verpleegster en hij een grote hoeveelheid luminal in (vermoedelijk had de verpleegster zich die kunnen verschaffen) – zij bleef in leven, hij stierf.

★

Wij keren terug tot de vraag waarover deze paragraaf handelt: is ‘Arnhem’ verraden? Antwoord: ja, op 15 september 1944, door Lindemans in Driebergen. Volgende vraag: heeft dat verraad enig effect gehad op de militaire ontwikkelingen? Antwoord: neen.

Terugblik

Van de drie punten waarop ‘*Market-Garden*’ kon mislukken in zijn eerste fase (men houde in het oog dat de omsingeling van het Ruhrgebied Montgomery’s eigenlijke doel was): de overgang over de Maas, die over de Waal en die over de Rijn, is de operatie op twee punten geslaagd en op het derde, het verste, mislukt: bij Arnhem. De tactische factoren welke die mislukking teweeg hebben gebracht, zijn vaak, ook door Urquhart, opgesomd: de luchtlanding benoorden Heesum is doorgezet hoewel Montgomery en Brereton wisten dat Duitse tanks in de nabijheid waren,

de landing vond veel te ver van de brug plaats, de indeling in drie *lifts* was een groot nadeel, de eerste *lift* was aan de kleine kant, de Britten traden op zondag 17 september met weinig voortvarendheid op (zo taai als zij waren in de verdediging, zo weinig doortastend waren zij in de aanval), de communicatiemiddelen van de bataljons onderling en met de hoofdkwartieren in Engeland en in Groesbeek deugden niet, de verbinding met de *Second Tactical Air Force* liet alles te wensen over, het kaartmateriaal was verouderd, met de terreingesteldheid in de Betuwe was geen rekening gehouden, Urquhart had op de tweede dag zijn hoofdkwartier niet mogen verlaten en hij had na zijn terugkeer, gezien het krijgsverloop, vóór alles moeten letten op het Drielse veer en de dominerende hoogte van de Westerbouwing.

En de strategie van 'Market-Garden'? MacDonald schreef: '*Perhaps the only real fault of the plan was overambition.*'¹ Inderdaad, overschatting van de eigen mogelijkheden en onderschatting van de Duitse speelden op de achtergrond de belangrijkste rol. De *Wehrmacht*, die ter plaatse over ervaren en energieke commandanten beschikte, was sterker dan men had aangenomen; haar kracht bleek niet alleen bij Arnhem en Nijmegen maar vooral ook in Noord-Brabant waar '*Hell's Highway*', de navelstreng van de gehele operatie, bij elkaar bijna zes dagen lang afgebonden was.

Formeel ligt de hoogste verantwoordelijkheid voor 'Market-Garden' bij opperbevelhebber Eisenhower die stellig juist zou hebben gehandeld (dat is ook het oordeel dat in de Britse officiële geschiedenis wordt uitgesproken²) indien hij Montgomery zou hebben bevolen, de Duitsers van de Wester-Schelde te verdrijven en dus de haven van Antwerpen te openen voordat hij over de Rijn trachtte te komen. Materieel ligt die hoogste verantwoordelijkheid evenwel bij Montgomery. 'Market-Garden' was zijn plan – hij heeft het doorgezet ondanks de twijfel van Browning, de bezwaren van Dempsey en Bradley en de gereserveerdheid van Eisenhower. Het gebeurde was een zware slag voor de Britse *Field Marshal* die nimmer een plan had zien mislukken. Hij leerde er ook van, en een van de belangrijkste lessen die hij er uit trok, was dat in de laaggelegen delen van Nederland geen bewegingsoorlog met gemechaniseerde eenheden kon worden gevoerd.³ Enkele maanden na de bevrij-

¹ Ch. B. MacDonald: *The Siegfried Line Campaign*, p. 199. ² *Victory in Europe*, dl. II, p. 350-51. ³ Na 'Market-Garden', werden in de Betuwe proeven gedaan, welke vehikels in drassig land het best bruikbaar waren; de conclusie was, zo vertelde een van de vroegere BI-officieren, mr. A. B. J. Koch, ons in '59, dat het enige waarmee men iets kon beginnen, een paard en wagen was waarvan het paard de weg kende.

'Een van de Britse genie-officieren zei mij eens', aldus Koch, 'dat de Geallieerden, als

ding zei hij tegen een verslaggever van *Het Vrije Volk* dat 'de gebeurtenissen in Arnhem hem de overtuiging hadden gegeven dat er, indien hij het gehele gebied' (d.w.z. het dichtbevolkte westen van Nederland) 'strijdend zou moeten veroveren, ... geen steen op de andere zou blijven. Reeds toen had hij het plan gevormd in het volgend voorjaar de Rijn te forceren' (in Duitsland) 'en dan naar de Oostzee door te stoten', zodat het westen van Nederland hem 'als een rijpe appel in de schoot zou vallen.'¹

'*Market-Garden*' had tot aanzienlijke verliezen geleid. In totaal waren bij de luchtlandingen bijna vijf-en-dertigduizend militairen ingezet; het aantal gesneuvelden, zwaargewonden en krijgsgevangenen bedroeg meer dan dertienduizend², van wie bijna zeventuizend, meer dan de helft, tot de Britse *1st Airborne Division* behoorden. Het was vooral de taaië strijd van deze Britse *Airbornes* geweest die tot de verbeelding had gesproken van de Geallieerde wereld, nergens sterker dan in Engeland. Opnieuw (het was na de evacuatie van Duinkerken in '40 ook het geval geweest) ervoer de Britse natie een ernstige strategische nederlaag als een inspirerende morele overwinning. 'Arnhem' werd een begrip en de overlevenden werden als helden ontvangen in Londen waar Churchill, op 28 september (twee dagen na de evacuatie) sprekend in het Lagerhuis, hun deze lof had toegezwaaaid: '*In attack most daring, in defence most cunning, in endurance most steadfast, they performed a feat of arms which will be remembered and recounted as long as the virtues of courage and resolution have power to move the hearts of men.*'

★

Wij hebben in ons werk af en toe het waagstuk ondernomen om een hypothetische vraag aan de orde te stellen – waagstuk omdat men nimmer ten volle de factoren kan overzien die bij een gewijzigde constellatie een rol zouden gaan spelen. Onze hypothetische vraag is nu: wat zou in

ze onder gevechtsumstandigheden zouden oprukken van Nijmegen naar Alkmaar, méér Bailey-bruggen nodig zouden hebben dan als ze zouden oprukken van Nijmegen naar Berlijn.' (A. B. J. Koch, 21 okt. 1959)

¹ *Het Vrije Volk*, 3 sept. 1945. ² Bij de ondersteuning van de luchtlandingsoperaties verloren de Britse en Amerikaanse luchtmachten bovendien nog ca. zeventienhonderdvijftig man. Het *XXXth Corps* verloor volgens schatting van 17 t.e.m. 25 september bijna vijftienhonderd man.

Nederland benoorden de grote rivieren zijn geschied indien de krachtsverhoudingen tussen de Geallieerde strijdkrachten en de *Wehrmacht* waren geweest zoals Montgomery dacht, d.w.z. indien, zoals hij op 14 september had bevolen, het Britse Tweede Leger in eerste instantie via Nijmegen en Arnhem tot het IJsselmeer had kunnen doorstoten en het Canadese Eerste Leger na het openen van de Schelde zou zijn opgerukt '*on the general axis Breda-Utrecht-Amsterdam*'?

Uit deze situatie zou zijn voortgevloeid dat delen van de *Wehrmacht*, met name van het over de Wester-Schelde gezette Duitse Vijftiende Leger, in de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland zouden zijn samengedrongen. Gerbrandy dacht, gelijk weergegeven, dat die Duitsers 'als hazen' zouden vluchten over de Afsluitdijk. Heeft Montgomery zich reukenschap gegeven van de gevolgen die zich zouden voordoen als zijn bevel van 14 september volledig had kunnen worden uitgevoerd? Wij weten het niet maar zijn geneigd te onderschrijven wat majoor Kok, hoofd van de spionagesectie van het hoofdkwartier van de OD (en een waterstaatsingenieur!), zoals hij in '49 aan de Enquêtecommissie verklaarde, 'altijd tegen de heer Six (had) gezegd: dat Arnhem in september 1944 verloren is, is de redding van ons land geweest.' 'Wilt u dat nader adstrueren', werd hem door de commissie gevraagd. Kok antwoordde: 'Indien de Geallieerden waren doorgestoten naar de Zuiderzee, zou het westen van ons land zijn afgesloten. In dat westen zat een enorme Duitse macht; daar zaten niet alleen de Duitse autoriteiten, maar ook de [*Waffen-*] SS-commando's, beschermd tegen sabotage van onze zijde, voor de vernieling van onze bruggen en sluizen . . . Indien deze afsluiting zou zijn tot stand gebracht en men een aanval naar het westen had gedaan' (Kok wist niet dat Montgomery's directief een aanval uit het zuiden had voorgeschreven), 'zou het westen verloren zijn geweest.'¹

Wij kennen nu de stringente Duitse bevelen die in de door Kok beschreven situatie aan Duitse kant zouden gelden. Op 10 of 11 september had Hitler instructie gegeven dat de *Wehrmacht* de gebieden van Rotterdam en Amsterdam tot het uiterste moest verdedigen; de grondige vernieling van de haveninstallaties van deze twee steden (daarmee werd op 21 september begonnen) stond toen al op het program en als uitvloeisel van Hitlers instructie deed *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen in de nacht van 20 op 21 september het bevel uitgaan om, als dat nodig was, '*alle für Aufrechterhaltung der lebenswichtigen Betriebe notwendigen Anlagen*' te vernielen, '*Versorgungsbetriebe, besonders Wasser und Elektrizität*' het laatst. De

¹ Getuige J. Kok, *Enq.*, dl. V c, p. 333.

Duitsers hadden voldoende gespecialiseerde krachten en voorraden dynamiet om deze vernielingen uit te voeren en de Nederlandse illegale groepen, die al niet hadden kunnen voorkomen dat de vernieling van de haveninstallaties van Rotterdam en Amsterdam werd voorbereid, zouden niet bij machte zijn geweest te verhinderen dat Hitlers instructie en Christiansens bevel zouden zijn opgevolgd. Het lijdt voor ons geen twijfel dat zich dan in de laaggelegen en dichtbevolkte delen van het westen des lands een volstrekt katastrofale toestand zou hebben ontwikkeld. Gelijk eerder gezegd: die laaggelegen delen, afhankelijk als zij waren van regelmatige bemaling, dat wil zeggen: *kwetsbaar* als zij waren, leenden zich niet voor mobiele oorlogvoering – zij leenden zich daarentegen bij uitstek voor een hardnekkige verdediging door een bezetter die, daarvan zijn wij overtuigd, niet zou hebben gearzeld om Nederland op te offeren als dat dienstig zou zijn voor de verdediging van Duitsland.

De verdere strijd in de Betuwe en in Zeeland toonde aan hoe moeilijk opereren het was in polderland en hoe groot bij hevige gevechten (dat bleek ook in delen van Noord-Brabant en Limburg) de verwoestingen waren die werden aangericht.

De strijd in het Zuiden

Eind september '44, toen het restant van de Britse *Airborne Division* zich van Oosterbeek had moeten terugtrekken, waren er drie Geallieerde legergroepen die Duitsland trachtten binnen te rukken, van zuid naar noord (zie kaart XV op pag. 449): *6th*, *12th* en *21st Army Group*. De *6th Army Group*, gecommandeerd door de Amerikaanse *Lieutenant-General* Jacob L. Devers, poogde van het zuiden uit de Elzas binnen te komen; deze legergroep waartoe het Amerikaanse Zevende en het (uit Italië overgebrachte) Franse Eerste Leger behoorden, werd geheel bevoorraad via Marseille en Toulon. Bradley's *12th Army Group* spande zich in om met de rechtereuleugel (Pattons Derde Leger) over de Vogezen en met de linker (Hodges' Eerste Leger) via de streek van Aken de Rijn te naderen en Montgomery's *21st Army Group* was komen vast te zitten: met het Canadese Eerste Leger bezuiden West Zeeuws-Vlaanderen alsmede be-noorden Antwerpen en met het Britse Tweede Leger in de Betuwe. De *12th* en de *21st Army Group* werden beide bevoorraad via de (kunstmatige) *Mulberry*-havens aan de Normandische kust, via Cherbourg en via enkele kleine Normandische en Bretonse havens.

Wij hebben in het begin van hoofdstuk 5 de transportcrisis geschetst die gevolg was van het feit dat de *12th* en de *21st Army Group* begin september, toen zij volgens de plannen slechts de Seine mochten hebben bereikt, in werkelijkheid Duitsland enkele honderden kilometers dichter waren genaderd, en wij wezen er toen op dat men de factoren welke tot die crisis hadden geleid, niet gemakkelijk zou kunnen elimineren. Dat bleek ook. De maanden oktober, november en december werden maanden waarin de operaties van de Geallieerde strijdkrachten, behalve die van de *6th Army Group*, geremd werden door hinderlijke tekorten aan materiaal en zelfs aan manschappen – tekorten die zich bij de Amerikaanse *12th Army Group* die het verst van Normandië was verwijderd, nog duidelijker manifesteerden dan bij de Brits-Canadese *21st*. Wat het tekort aan manschappen betrof: men had bij de opbouw van de divisies en legerkorpsen in de Verenigde Staten de taken onderschat welke de gewone infanterie in West-Europa zou krijgen uit te voeren; gevolg was dat er, zodra de mogelijkheden voor mobiele oorlogvoering met tanks

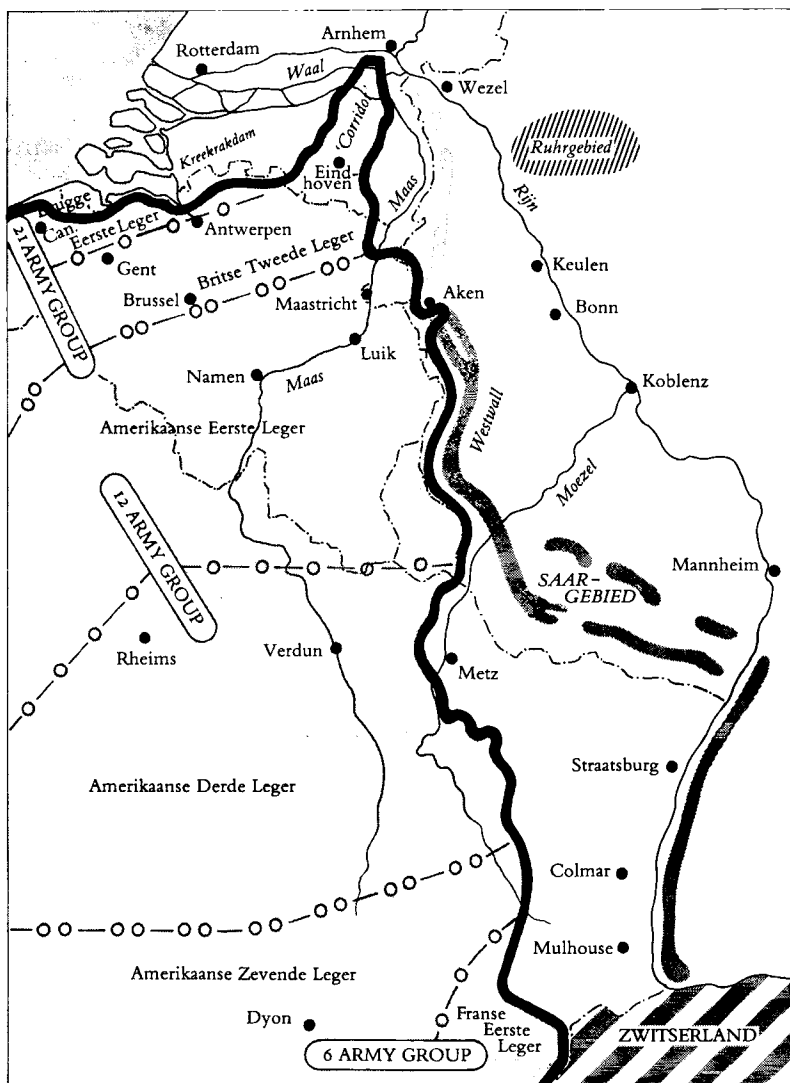
werden beperkt, niet genoeg infanteristen bleken te zijn. Bij de Britten openbaarde zich eenzelfde tekort; men moest een gehele divisie ontbinden om de vrijkomende manschappen over de resterende divisies te verdelen die alle een tekort hadden aan aanvullingen. In september kwamen acht nieuwe Amerikaanse divisies in Cherbourg aan (volgens plan hadden zij in Brest moeten arriveren, maar Brest was toen nog in Duitse handen); men kon van die acht slechts drie betrekkelijk spoedig verder transporteren – vier bleven één tot anderhalve maand, één (een Amerikaanse tankdivisie) bleef zelfs drie maanden in de depots vastzitten.

Voorts bewerkstelligde het slechte weer dat de materiaal-aanvoer bij de plannen ten achter bleef. Volgens die plannen moest per dag voor de Geallieerde legers bijna 40 000 ton worden aangevoerd – in de derde week van september werd die hoeveelheid gehaald, maar zij daalde in de vierde week tot 28 000 en kwam in de gehele maand oktober nog iets lager te liggen, nl. bij 25 000 ton. De twee belangrijkste gevolgen die hieruit voortvloeiden, waren dat er een ernstig tekort ontstond aan munitie, vooral voor het geschut, en dat de winterkleding de troepen niet op tijd bereikte. Het verbruik van munitie werd streng gerantsoeneerd; de zwaarste houwitsers bijvoorbeeld (geschut met een kaliber van 105 mm dat uiterst effectief was bij het ondersteunen van eigen en het afslaan van Duitse aanvallen) mochten wekenlang per dag slechts één projectiel afvuren in plaats van gemiddeld zestig. Erger nog: de *Combined Munitions Board* in Washington bleek het gehele munitieverbruik in Europa te laag geschat te hebben; menend voldoende voorraden te hebben opgebouwd, had men eind '43 zowel in de Verenigde Staten als in Engeland een groot aantal munitiefabrieken gesloten – in Amerika werd een deel van die fabrieken ijlings heropend; begin november zag het tekort er zo dreigend uit dat Eisenhower in een radiotoespraak de Amerikaanse arbeiders in de munitiefabrieken tot inspanning van alle krachten aanspoorde. Niet dat die munitietekorten de enige waren! Uitgeschakelde tanks konden niet spoedig genoeg worden vervangen, aan prikkeldraad was slechts de helft beschikbaar van wat men nodig had, *jerricans* waren er niet voldoende en het papiertekort (er waren in Frankrijk slechts geringe voorraden) was zo groot dat ten behoeve van de Amerikaanse legers tien miljoen stafkaarten gedrukt moesten worden op de achterkant van Duitse waarvan grote voorraden waren buitgemaakt.

Nu de winterkleding.

Midden augustus was Eisenhowers *Quartermaster General* er van uitgegaan dat de oorlog in Europa vóór de winter zou zijn afgelopen; hij had toen in Washington winterkleding aangevraagd voor slechts één

MOEILIJKE MILITAIRE SITUATIE



XV. Het front in West-Europa d.d. 30 september 1944

leger: het Amerikaanse bezettingsleger in Duitsland. Het *War Department* had hem er toen op gewezen dat het, als hij zijn lage aanvraag handhaafde, een aantal fabrieken voor militaire kleding zou sluiten, maar op 5 september had de *Quartermaster General* zijn aanvraag bevestigd. Pas twee weken later herzag hij zijn schatting: nu bestelde hij winterkleding voor meer dan een miljoen militairen. Ook die bestelling was te laag. Er vloeide uit voort dat, hoewel men de betrokken transporten spoedig prioriteit gaf, in november meer dan de helft van de troepen van het Amerikaanse Derde Leger nog geen wollen trui had (en de helft te weinig dekens). Met het oog op de winter waren trouwens niet alleen extra kleding en dekens nodig maar ook bijvoorbeeld materialen om op de talloze vliegvelden die de *Second Tactical Air Force* gebruikte, nieuwe rijen startbanen aan te leggen. Om de Geallieerde strijdkrachten in staat te stellen ondanks de winter hun *normale* operaties voort te zetten (grote offensieven dus niet meegerekend), was in totaal een extra aanvoer van ca. drie-kwart miljoen ton nodig, anders gezegd: de volledige aanvoer gedurende een periode van ca. drie weken.

Daar kwam dan nog bij dat het weer in Noordoost-Frankrijk, België en Nederland in de laatste drie maanden van '44 uitgesproken ongunstig was: buitensporig nat namelijk, waardoor de bodem doorweekt raakte. Er viel in die maanden in het zuiden van Nederland meer neerslag dan sinds 1864 het geval was geweest: in oktober een-en-een-derdemaal zoveel als gemiddeld, in november twee- tot twee-en-een-halfmaal zoveel, in december een-en-een-kwartmaal zoveel. De waterstand op de rivieren, groot en klein, werd extra hoog, hetgeen het de Duitsers mogelijk maakte, aan bepaalde frontsectoren nieuwe gebieden te inunderen. Daar was het onmogelijk en elders steeds moeilijk voor de Geallieerde strijdkrachten om op te rukken (het slechte weer beperkte ook de steun die de Geallieerde luchtmacht kon bieden) – bovendien zat er als gevolg van de transportmoeilijkheden vaak niet veel kracht achter hun aanvallen. Aken, bijna geheel ontruimd, werd in de eerste week van oktober door het Amerikaanse Eerste Leger aan drie kanten afgesneden, maar viel pas op de 21ste – het Amerikaanse Derde Leger moest in die tijd een poging om Metz te veroveren, opgeven wegens gebrek aan munitie voor de artillerie.

In november steeg de Geallieerde aanvoer via de Kanaalhavens, maar slechts zeer weinig: gemiddeld per dag van 25 000 tot 28 000 ton. Men had toen de havens van Le Havre en Rouaan in gebruik kunnen nemen – juist op tijd, want midden november maakten de herfststormen het onmogelijk, de *Mulberry*-havens verder te benutten. Met dat al lag een

aanvoer van 28 000 ton per dag bijna 12 000 ton beneden de plancijfers. Men kreeg in november de transportmoeilijkheden *op* het Continent door de verplaatsing van depots, door het herstel van het Franse en het Belgische spoorwegnet en door het doortrekken van de pijpleidingen voor benzine en olie langzaam-aan onder de knie, maar men wist bij het begin van die maand dat men voor de *12th* en *21st Army Group* de moeilijkheden van de aanvoer *naar* het Continent alleen zou kunnen oplossen als men de haven van Antwerpen tijdig in gebruik kon stellen; trouwens, dat was door de meeste Geallieerde stafofficieren begin oktober ook al beseft – wij herinneren er aan dat de Britse admiraal Ramsay nog een maand eerder, begin september namelijk, op de vitale betekenis van Antwerpen en Rotterdam had gewezen.

★

Men had, menen wij, mogen verwachten dat Montgomery na de mislukking van '*Market-Garden*' zijn volle aandacht op Antwerpen zou hebben gericht, d.w.z. dat hij onmiddellijk prioriteit zou hebben gegeven aan alle operaties die er toe strekten, de Duitsers van de Wester-Schelde te verjagen. Niets daarvan. Met voortgezette miskenning van zijn eigen aanvoerproblemen en van de kracht welke de *Wehrmacht* nog kon ont-plooien, bleef hij zich vastklampen aan het denkbeeld dat het, als maar alle andere offensieve operaties werden stopgezet, het Britse Tweede en het Amerikaanse Eerste Leger zou lukken, over de Rijn te komen en het Ruhrgebied te omsingelen.

Nadat Eisenhower op 20 september in een brief aan Montgomery, Bradley en Devers op schrift had gesteld dat de Geallieerde legers in eerste instantie, '*if possible*', tot de Rijn moesten doordringen en tegelijk Antwerpen '*at the earliest possible moment*' in gebruik moesten nemen¹, bepleitte Montgomery daags daarna dat alle legers bezuiden de Ardennen tot stilstand zouden worden gebracht. '*My opinion is*', schreef hij aan Eisenhower, '*that if you want to get the Ruhr you will have to put every single thing into the left hook and stop everything else. It is my opinion that if this is not done you will not get the Ruhr*'; was getekend: '*Your very great friend*

¹ Brief, 20 sept. 1944, van Eisenhower aan zijn *Army Group*-bevelhebbers, aangehaald in Ch. B. MacDonald: *The Siegfried Line Campaign*, p. 211.

Monty.¹ Nogmaals een dag later, 22 september, confereerde Eisenhower in Versailles met Bradley en Devers – Montgomery was tezeer in beslag genomen door ‘*Market-Garden*’ om aanwezig te zijn maar had zijn chef-staf afgevaardigd, *Major-General* F. W. de Guingand. Wij moeten, be-toogde Eisenhower, Antwerpen of Rotterdam openen, eerder zijn krach-tige stoten op Duits gebied niet mogelijk – de Geallieerde opperbevel-hebber liet evenwel na, aan de operaties tot het vrijmaken van de Wester-Schelde absolute prioriteit te geven. Gebruikmakend van die omissie stelde Montgomery, toen de Guingand hem rapport had uitge-bracht, voor, dat nu twee offensieven tegelijk zouden worden uitgevoerd: het Canadese Eerste Leger zou de Wester-Schelde vrijmaken, het Britse Tweede Leger bij Wezel over de Rijn gaan om samen met het Ameri-kaanse Eerste Leger, dat de Rijn bij Keulen zou passeren, het Ruhrgebied te naderen – van ‘omsingelen’ was niet langer sprake. Hoewel slechts een rest van het Geallieerde luchtlandingsleger ingezet kon worden, meende Montgomery dat dit nieuwe plan kon slagen zonder dat van de haven van Antwerpen gebruik werd gemaakt – hij noemde het openen van die haven in een directief dat hij op 27 september deed uitgaan, ‘*absolutely essential before we can advance deep into Germany*’², anders gezegd: niet ten behoeve van het overschrijden van de Rijn. In dat directief gaf hij het Canadese Eerste Leger opdracht, onmiddellijk de Wester-Schelde vrij te maken, maar versterkingen stelde hij niet ter beschikking. Toen de Canadezen op 2 oktober benoorden Antwerpen tot de Kreekrakdam trachtten door te dringen, werden hun aanvallen afgeslagen. Vier dagen later, op 6 oktober, zetten zij hun aanval op West Zeeuws-Vlaanderen in en ook hier boekten zij aanvankelijk geen voortgang. Dat alles was wel heel teleurstellend, zelfs heel verontrustend.

Eisenhower had er nu genoeg van.

Op 9 oktober las Montgomery in een brief van de opperbevelhebber: ‘*Unless we have Antwerp producing by the middle of November, entire operations will come to a standstill. I must emphasize that, of all our operations on our entire front from Switzerland to the Channel*’ (bedoeld: de Noordzee), ‘*I consider Antwerp of first importance*.’³ Nòg bleef Montgomery tegenstribbelen: wel deed hij onmiddellijk een nieuw directief uitgaan waarin stond dat het openen van Antwerpen ‘*will take priority over all other offensive operations*’⁴,

¹ Brief, 21 sept. 1944, van Montgomery aan Eisenhower, aangehaald in Pogue: *Supreme Command*, p. 293. ² Bevel, 27 sept. 1944, van Montgomery in Ellis: *Victory in the West*, dl. II, p. 80. ³ Brief, 8 okt. 1944, van Eisenhower aan Montgomery in B. L. Mont-gomery: *Memoirs* (1958), p. 283. ⁴ Tekst in Stacey: *The Victory Campaign*, p. 387.

maar met die *'offensive operations'* bedoelde hij louter die welke door het Canadese Eerste Leger werden uitgevoerd, en Bedell Smith, Eisenhowers chef-staf, ontving een lange nota van de Britse *Field Marshal*¹ waarin deze voorstelde dat òf Eisenhower òf Bradley òf hijzelf (Montgomery) het *'direct command of the operations against the Ruhr'* op zich zou nemen. Eisenhower reageerde met een scherpe brief², er Montgomery op wijzend dat geen herziening van de bevelsstructuur nodig was maar concentratie van alle beschikbare krachten op de Wester-Schelde. Pas toen, 16 oktober (de Duitsers hadden nog een deel van West Zeeuws-Vlaanderen, alsmede heel Zuid-Beveland en heel Walcheren in handen), legde Montgomery het hoofd in de schoot: *'I have given Antwerp top priority in all operations in 21 Army Group'*, berichtte hij aan Eisenhower³, *'and all energies and efforts will now be directed towards opening up that place'*; was getekend: *'Your very devoted and loyal subordinate Monty.'*

Men zal deze brief en trouwens ook een reële weergave van het gehele debat over de strategie dat van begin september tot midden oktober was gevoerd, in Montgomery's memoires vergeefs zoeken.

★

Behalve in Zeeland behaalden de Geallieerde strijdkrachten in de periode van eind september tot midden december '44 in West-Europa (over de andere oorlogstonelen zullen wij in deel 10 b schrijven) nergens overwinningen van strategische betekenis. De *6th Army Group* kwam in november de Vogezen over en bevrijdde Straatsburg, maar de *Wehrmacht* kon zich westelijk van de Rijn in een groot bruggehoofd bij Colmar handhaven. Wat de *12th Army Group* betreft: het Amerikaanse Derde Leger drong begin december in het Saargebied door en het Eerste en het Negende Amerikaanse Leger kwamen midden december na hevige strijd (zij verloren meer dan vijf-en-dertigduizend man aan doden en gewonden) over het riviertje de Roer, doch geen van die drie legers kon dichterbij de Rijn komen. Wij behoeven op al deze operaties niet nader in te gaan – uiteraard wèl op die welke zich op Nederlandse bodem afspeelden.

Wij willen eerst de op de bevrijding van Maastricht (14 september)

¹ Tekst in Ellis: *Victory in the West*, dl. II, p. 85-87. ² Tekst a.v., p. 88-90. ³ Tekst a.v., p. 91.

volgende bevrijding van de rest van Zuid-Limburg behandelen. Dan richten wij onze aandacht op Noord-Brabant en op Limburg bewesten de Maas – één blik op kaart XV (pag. 449) toont aan dat de Geallieerden van het zuiden en van de z.g. Corridor uit (het gebied waar 'Hell's Highway' door liep) twee grote acties moesten ondernemen: de *Wehrmacht* oostwaarts terugwerpen tot achter de Maas en noordwaarts tot achter (van west naar oost) het Hollands Diep, de Bergse Maas, de Maas en de Waal. Daarna moeten wij beschrijven wat aan de Wester-Schelde geschiedde en tenslotte komt de strijd in de Betuwe benoorden Nijmegen aan de orde – een strijd die van Geallieerde zijde gevoerd werd in de hoop dat men in een later stadium toch nog tussen Arnhem en Wageningen over de Rijn zou kunnen komen. Daar, maar ook elders, zal blijken dat de burgerbevolking in de gebieden waar het tot hevige gevechten kwam en ook in de daarbij gelegen streken zwaar te lijden had niet alleen onder het geweld van de moderne oorlogvoering maar ook onder de druk van een zich tot het uiterste verdedigende bezetter.

Inderdaad, conform Hitlers aanwijzingen gaf de *Wehrmacht* de strijd geenszins op. Was begin september aan de Geallieerden de toegang tot Noord-Brabant en daarmee tot Nederland versperd door een ratjetoe van restanten van divisies en door de haastig gevormde *Kampfgruppe*-Chill, later in die maand kwamen de over de Wester-Schelde gezette eenheden van het Duitse Vijftiende Leger ter beschikking alsmede versterkingen uit Duitsland vanwaar in oktober zelfs een tankdivisie met een daarbij behorende divisie *Panzergranadiere* over de Maas werd gezonden. In het westen van Noord-Brabant hadden de Duitsers toen zeven, overigens onvolwaardige, divisies staan, in de Betuwe benoorden Nijmegen drie. Al die troepen werden bekwaam geleid. Model was een kundig veldheer, Student en de overige Duitse generaals waren knappe improvisators en de Duitse militairen vochten meestal met doortastendheid of trokken zich behendig terug. Materieel waren zij vaak de minderen van de Geallieerden en in de lucht waren zij vrijwel onbeschermd maar zij hadden het voordeel dat de terreingesteldheid over het algemeen de verdediging vergemakkelijkte. Daar kwam nog bij dat de Geallieerde bevelhebbers, wier mankracht aan de krappe kant was, gevoelige verliezen trachtten te voorkomen. Moest een bepaalde plaats of een bepaalde linie door tanks en infanterie worden aangevallen, dan vonden eerst zo zwaar mogelijke beschietingen en luchtaanvallen plaats waaronder evenwel maar al te vaak de Nederlandse burgerbevolking meer te lijden had dan de *Wehrmacht*; daarvan zal de lezer in hetgeen nu volgt de nodige voorbeelden tegenkomen.

Zuid-Limburg

Het grootste deel van Zuid-Limburg werd tamelijk vlot door de Amerikanen bevrijd. Zij kwamen op 14 september bij Gulpen en op de 15de bij Meerssen over de Geul (zie kaart XVI op pag. 457). Snel rukten zij op in de richting van de *Westwall* maar het betrokken gedeelte van deze Duitse verdedigingsgordel werd juist op tijd met een divisie Oostenrijkers bemand. In Heerlen en omgeving vonden maar weinig gevechten plaats en wat de Amerikanen daar moesten verrichten werd vergemakkelijkt doordat, toen op zondagmiddag 17 september de iets buiten Heerlen gelegen staatsmijn Wilhelmina al in handen van de Amerikanen bleek te zijn, een medewerker van de spionagegroep-‘Albrecht’ in de Oranje Nassau-mijn II afdaalde (deze lag tegen de rand van Heerlen aan) vanwaar hij door onderaardse gangen de staatsmijn Wilhelmina wist te bereiken; hij kwam daar met de jongste gegevens over de Duitse posities boven de grond.

De bedoeling van de Amerikanen was om op 20 september door de *Westwall* heen te breken in de richting van Keulen maar deze aanval werd eerst uitgesteld omdat hun linkerflank ongedekt was en vervolgens omdat het slechte weer steun van de *Second Tactical Air Force* onmogelijk maakte en er een tekort was aan artilleriemunitie; van dat uitstel kwam voorlopig afstel en het gevolg was dat de *Wehrmacht* zich kon handhaven in Kerkrade en omgeving. Kerkrade kwam onder het vuur van de Amerikanen te liggen.

De electriciteitsvoorziening viel er uit en er konden geen levensmiddelen naar toe gebracht worden. De Duitse *Kommandant* aan deze frontsector, die zich hardnekkig wilde verdedigen, deed toen het aanbod dat de burgerbevolking zou worden geëvacueerd naar het ‘Amerikaanse’ gebied: een nogal vreemd aanbod want regel was dat dergelijke evacuaties naar ‘Duits’ gebied plaatsvonden waar men de mannen aan het werk kon zetten. Hoe dat zij, het voorstel werd aanvaard en de Amerikanen verklaarden zich bereid, op maandagmorgen 25 september van acht tot twaalf uur het vuren na te laten. Omstreeks dertigduizend inwoners van Kerkrade (NSB’ers en andere Duitsgezinden bleven achter) lieten nagenoeg al hun bezittingen in de steek en trokken weg, bijna allen te voet, niet naar Heerlen maar volgens een voorgeschreven route naar het ten zuid-zuidwesten van Heerlen gelegen Ubachsberg. ‘t Was’, schreef een inwoner van Kerkrade in een brief¹, ‘een treurige en niet te beschrijven

¹ Brief van de familie E. M. Govaert 22 sept.-15 okt. 1944, p. 4 (Doc I-564, a-1).

ellendige tocht, ellendig ook doordat als gevolg van onzorgvuldigheid opeens toch granaten in de lange stoet vielen, met vijftien doden en tientallen gewonden als gevolg. Uit Kerkrade waren het ziekenhuis en het als noodziekenhuis ingerichte seminarie Rolduc niet geëvacueerd maar er vielen in de stad op dinsdag en woensdag zoveel granaten dat het ziekenhuis op dinsdag en Rolduc op woensdag ook werden ontruimd, weer in gevechtspauzes die enkele uren duurden. In stromende regen werden de zieken in hun bedden afgevoerd, soms twee in één bed.

Op 5 oktober was Kerkrade in Amerikaanse handen. De geëvacueerden mochten toen nog niet terugkeren o.m. omdat eerst de talloze mijnen die de Duitsers hadden achtergelaten, moesten worden opgeruimd. Toen de terugkeer in de laatste week van oktober plaatsvond (men had de meeste evacués in Heerlen ondergebracht), bleken alle winkels en magazijnen te zijn geplunderd en was ook uit de woonhuizen veel gestolen, niet alleen door de Duitsers maar ook door, schrijft Kemp, 'verachtelijke elementen uit plaats en omgeving'¹, die zich van het verbod om Kerkrade binnen te gaan niets hadden aangetrokken.

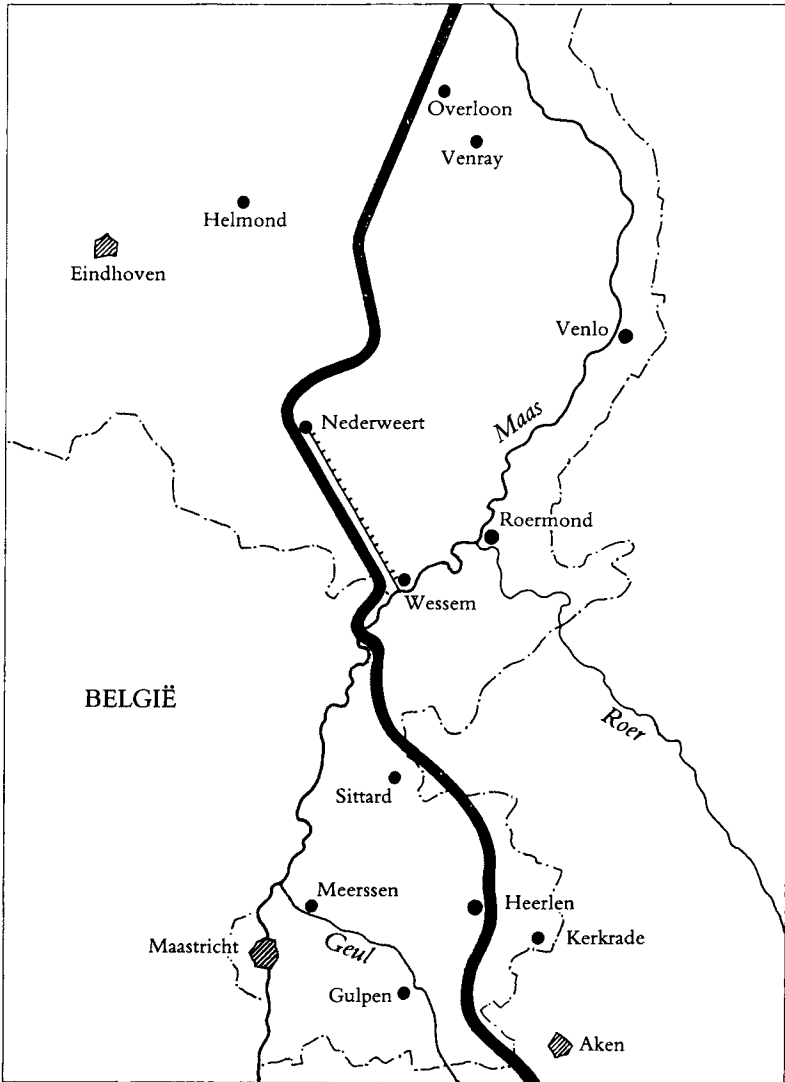
Ten oosten van de 'Corridor'

Begin september '44 liep, zoals wij eerder uiteenzetten, de volledig uitgebouwde *Westwall* slechts tot de buurt van Aken; hij moest krachtens Hitlers bevel van eind augustus benoorden Aken worden versterkt achter de Roer en de Maas. Daar was tijd voor nodig en die tijd konden de Duitsers slechts winnen door de Geallieerden zo lang en zo ver mogelijk van beide rivieren verwijderd te houden. De moeite die het zou kosten om de *Wehrmacht* daarheen terug te dringen, werd door de Geallieerden onderschat.

Op 25 september kreeg Hodges, bevelhebber van het Amerikaanse Eerste Leger, de taak, de Duitsers uit het gebied bewesten de Maas te verjagen. Hij kreeg daartoe de beschikking over een Amerikaanse infanteriedivisie die vrijgekomen was door de verovering van Brest, over een aan het Amerikaanse Derde Leger onttrokken tankdivisie en over de Belgische brigade die in Engeland was gevormd. Hodges' *Intelligence*-afdeling dacht dat in het genoemde gebied slechts twee- tot drieduizend

¹ M. Kemp: *Limburg in de wereldbrand*, p. 56.

AANVAL OP AKEN



XVI. Zuid-Limburg en het gebied ten oosten van de 'Corridor'
In rood: het Geallieerde gebied en het verloop van de frontlijn eind september 1944; pas twee-en-een-halve maand later stonden de Geallieerden aan de Maas tegenover Venlo en Roermond

Duitse militairen aanwezig waren, maar de *Wehrmacht* was er in werkelijkheid achtmaal zo sterk. Hodges' plan was (zie kaart XVI op pag. 457) dat de Amerikaanse tankdivisie vanuit het noorden zou doorstoten via Overloon en Venray, dat de Belgen het kanaal Wessem–Nederweert zouden overschrijden en dat andere eenheden, Amerikaanse, van Sittard uit in de richting van Roermond zouden oprukken. Van dat plan kwam vrijwel niets terecht. Benoorden Sittard schoten de Amerikanen niet op (uit het gebied waar de strijd woedde, vluchtten meer dan drieduizend burgers naar het kleine Montfort waar zij soms in huizen maar vaker alleen maar in kelders, schuren, stallen en kippenhokken onderdak konden vinden¹), de Belgen konden het kanaal Wessem–Nederweert niet overschrijden en de Amerikaanse tankdivisie die op 30 september tot de aanval overging, kwam na zware gevechten bij Overloon vast te zitten; de Amerikanen waren er maar drie kilometer opgeschoten. Hodges die toch al zo veel te doen had (de strijd bij Aken vergde zijn volle aandacht), stond toen de verantwoordelijkheid voor het gebied ten westen van de Maas af; de strijd daar werd weer een Britse aangelegenheid, zij het dat de twee Amerikaanse divisies en de Belgische brigade ter plaatse bleven, toegevoegd aan het Britse *VIIIth Corps*.

De Britten vielen opnieuw aan, weer bij Overloon, en nu met enig succes: op 17 oktober bereikten zij Venray. Er volgde toen een pauze, samenhangend met het feit dat Montgomery, gelijk vermeld, op 16 oktober bevolen had dat de operaties tot het vrijmaken van de Westerschelde absolute prioriteit moesten hebben (dat hield in dat het accent van de bevoorrading bij het Canadese Eerste Leger kwam te liggen en dat eenheden zware artillerie tijdelijk aan dat leger werden toegevoegd) – van die pauze maakte Model gebruik door een krachtige aanval op de Geallieerden in midden-Brabant voor te bereiden waartoe hij van von Rundstedt de beschikking had gekregen over een tankdivisie en een divisie *Panzergrenadiere* (infanteristen die speciaal geschoold waren in het samenwerken met tanks) – tezamen ca. vier-en-twintigduizend man. De Duitse stoot werd op 27 oktober ingezet met gebruikmaking van de weinige wegen die de drassige Peel doorsneden. De Amerikanen die hier stonden, werden volledig verrast en gaven belangrijk terrein prijs – alleen door geconcentreerde aanvallen van de *Tactical Air Force* en door het

¹ Toen de Amerikanen eind januari '45 na zware bombardementen in Montfort doordrongen, waren daar onder de burgerij en de evacueés bijna tweehonderd doden gevallen.

GEVECHTEN BIJ OVERLOON

haastig uit midden-Brabant overbrengen van twee Britse divisies konden Montgomery en Dempsey de situatie stabiliseren.

Begin november werd de Amerikaanse tankdivisie weer aan het Derde Leger toegevoegd. Het gehele Britse *XIIth Corps* dat geholpen had, de Duitsers over het Hollands Diep en de Bergse Maas terug te werpen, werd nu aangetrokken om in de richting van de Maas aan te vallen. Die aanval begon op 14 november; toen duurde het toch nog drie weken voordat de Britten, gehinderd door het doorweekte terrein (de Duitsers hadden alle afwateringen verstopt) en door uitgestrekte mijnevelden, de taak hadden voltooid om de *Wehrmacht* uit het gebied ten westen van de Maas te verjagen.

Die taak was bitter tegengevallen; eind september had men gedacht, haar in één of twee weken te kunnen uitvoeren – in werkelijkheid had men er meer dan twee maanden voor nodig gehad. In die tijd was in het betrokken gebied vrijwel geen huis onbeschadigd gebleven; de burgers die er bevrijd werden, lang niet allen (de Duitsers hadden een groot deel van de mannen afgevoerd), werden door het Militair Gezag ten dele naar Noord-Brabant, ten dele naar België geëvacueerd – in totaal betrof dit naar schatting ca. dertigduizend personen.

Over de Maas kwamen de Geallieerden niet; de bruggen bij Venlo en Roermond waren op het allerlaatst door de Duitsers opgeblazen en achter de rivier hadden dezen stellingen aangelegd die voldoende bemand waren om het oversteken van de door de zware regens gezwollen stroom te bemoeilijken.

★

‘De Duitsers hadden een groot deel van de mannen afgevoerd’, schreven wij. Inderdaad, op zondag 8 oktober hingen in het bezette gebied bewesten de Maas plakkaatjes waarop meegedeeld werd dat alle mannelijke personen van zestien tot zestig jaar zich moesten aanmelden en dat wie dat weigerde, de kogel zou krijgen. Duitse patrouilles verschenen, de kerken werden omsingeld, in het vrije veld werden ware drijfjachten gehouden. ‘Op alle wegen’, aldus een beschrijving van wat in Sevenum (en stellig ook elders) geschiedde,

‘verschijnen soldaten en drijven gevonden mannen voor zich uit ... Huilende moeders en kinderen hangen aan de hals van meegevoerde vaders en zoons, maar ruw worden ze losgerukt van hun dierbaren en met een snauw teruggedreven

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

naar huis. '*Weiber und Kinder brauchen wir nicht!*' Mannen van zeven-en-vijftig, acht-en-vijftig en negen-en-vijftig jaar, vaders van tien kinderen, jongens van nog geen zestien jaar worden door de beulen meegesleurd en 'afgeleverd' op het marktplein¹ –

daar werd nagegaan wie een vrijstelling konden krijgen. Er werd aan diegenen die dat niet kregen, gezegd dat zij achter de Maas stellingen zouden moeten aanleggen, maar dat was pure misleiding. Lange stoeten gingen te voet op weg naar Venlo en daar, op het station, moesten de vele duizenden weggevoerden in goederenwagons stappen (tientallen ontsnapten daaruit toen het donker was) die hen naar Duitsland overbrachten: de meesten naar de omgeving van Wuppertal, sommigen naar het Rijnland om te 'spitten', anderen naar de *Hermann Goering-Werke* bij Brunswijk.

Niet alleen de mannen en jongens werden weggevoerd, maar ook de koeien en paarden. Zo, al op 5 oktober, uit Vlodrop, dat ten zuidoosten van Roermond aan de Roer ligt. Hier alsook elders was het de *Ordnungspolizei* (de 'groene politie') die de roof uitvoerde. 'Plotseling kwam 't', noteerde een landbouwerszoon op 5 oktober,

'In de verte worden bevelen geschreeuwd – 'n geweldig geloei hoort men overal. Haastig loopt men hier en daar nog met vee weg. – 'n Grote groep 'groenen' drijft een kudde vee over de weg, de beesten brullen, lopen door elkaar, proberen terug te gaan, rennen tuinen binnen – de 'groenen' brullen, slaan met hout en jagen, jagen. Dan vallen ze de stallen binnen, maken de koeien los, spannen de paarden in en roven – roven –. Mannen, wit van ergernis, staan daar in machteloze woede, vrouwen omringd door kinderen janken en schreeuwen 't uit, nu 't laatste kapitaal wordt geroofd uit hun huis – hun koe brult, keert zich om naar de stal, hun paard hinnikt, schudt z'n kop, kijkt naar z'n vertrouwde stal, legt de oren achteruit en doet schichtig tegen de lawaaierige roversbende. Maar onbarmhartig gaat 't voort.

... Als 't duister is, zit menig gezin rond de tafel, 'n verslagen man, 'n wenende vrouw, huilende kinderen – 'n lege stal – door de stilte van de avond brult ver weg vee, ginds aan de grens of 't ondergedoken vee in de bossen. We bidden dat Gods Gerechtigheid zal neerkomen op de tyran.²

Erger nog: naderden de Geallieerden een bepaalde streek, dan werd de bevolking soms door de *Wehrmacht* gedwongen naar nabije dorpen te

¹ *Sèrum in d'n ôzel. Oorlogsrelaas van een dorp in de Peel* (1947), p. 26. ² *Dagboekfragmenten 1940–1945*, p. 411–12.

trekken en uit de onbeheerde huizen en boerderijen roofden de Duitsers dan alles wat van hun gading was. 'Overweldigende transporten des nachts over de Maas heen en weer', staat te lezen in dagaantekeningen, bijgehouden in het nabij Venlo op de oostelijke Maasoever gelegen Velden (daar was een pontveer). 'Proviand en munitie wordt naar de overkant gebracht en de wagens en karren die terugkeren, puilen uit van de geroofde spullen.'¹

Groot was ook de materiële schade welke door het oorlogsgeweld werd teweeggebracht. Bewoonde plaatsen werden hardnekkig door de *Second Tactical Air Force* met raketten bestookt en elke Amerikaanse en Britse aanval werd ingeleid met langdurige beschietingen; zo werd op Venray, voordat de laatste beslissende Britse aanval werd ingezet, een trommelvuur van ruim drie uur afgegeven waarbij 15 000 granaten werden afgeschoten (onder de plaatselijke bevolking en de uit Overloon en Vierlingsbeek geëvacueerden vielen ca. tweehonderdveertig doden). Stonden na dergelijke beschietingen nog kerktorens overeind (deze waren in het vlakke land militair van belang als waarnemingspunten en dus vaak tevoren al door de Geallieerden beschoten), dan werden die door de Duitse genie opgeblazen. In de steden en dorpen aan de oostelijke oever van de Maas gebeurde hetzelfde. Mèt de toren stortten vaak het dak en een deel van de gewelven in. In het bisdom Roermond werden van de 270 kerken bijna 100 zwaar beschadigd of zelfs totaal verwoest, daaronder (afgezien nog van de kerken te Roermond en Venlo) de historisch en artistiek belangrijke kerken van Afferden, Heyen, Horst, St. Odiliënberg, Venray en Wessem; verscheidene van deze kerken bezaten fraaie muur- en gewelfschilderingen uit de zestiende eeuw of andere antieke kostbaarheden, in de kerken van Wessem en Heyen bevonden zich bovendien prachtige barokorgels. Niets bleef gespaard.

★

De illegaliteit kon in het gebied ten westen van de Maas maar weinig steun bieden aan de Geallieerde operaties. Grote aanvallen op Duitse troepen waren uitgesloten en doordat alle verkeer door de *Wehrmacht* scherp werd gecontroleerd, was het verzamelen van militaire gegevens moeilijk. Toch werd die arbeid ondernomen. De spionage-gegevens gingen naar Roermond en werden vandaar tot eind november door een

¹ *Velden 1940-1945*, p. 84.

medewerker van de groep-‘Albrecht’ naar Maastricht doorgegeven over de dienstlijn van de Provinciale Limburgse Electriciteitsmaatschappij.¹ Intussen had de grote razzia van 8 oktober er toe geleid dat ook talrijke illegale werkers waren afgevoerd – diegenen die waren gebleven, hadden nagmaakte vrijstellingspapieren nodig en dan niet alleen voor zichzelf maar ook voor onderduikers die bij controle konden worden ontdekt. Er zaten in dit deel van Limburg en het aangrenzende deel van Noord-Brabant veel van die onderduikers, vooral ook Joodse kinderen – men bleef voor hen allen zorgen.

Extra groot werden de moeilijkheden voor de Knokploeg van Limburg-noord die, versterkt door de ten tijde van Dolle Dinsdag aan het zwerven geraakte Knokploegen uit het Land van Maas en Waal en uit Schijndel, er in september toe was overgegaan, geïsoleerde Duitse militairen te overvallen en te ontwapenen – die militairen werden als krijgsgevangenen overgebracht naar het onderduikerskamp dat de LO (met hulp van de OD) in de zomer van ’43 in de bossen bij Helden had ingericht en dat later in dat jaar was verlaten. Dat kamp (het stond onder leiding van Jacques Crasborn) werd nu uitgebreid met houten barakken; er om heen werden loopgraven aangelegd die met prikkeldraad versterkt waren; men beschikte over handvuurwapens, over handgranaten en zelfs over enkele mitrailleurs. Voor de proviandering zorgden boeren in de buurt. Er kwamen hier in totaal een kleine veertig krijgsgevangenen terecht, onder hen elf Duitse parachutisten die in september ’43 in Italië hadden deelgenomen aan de bevrijding van Mussolini. Tot de gevangenen hadden aanvankelijk ook twee *Waffen-SS*’ers behoord maar dezen waren als ‘provocateurs’ (aldus *Het Grote Gebod*) doodgeschoten.²

De grote razzia van 8 oktober liet het kamp onberoerd, maar eind oktober ontstond een kritieke situatie; een van de krijgsgevangenen wist namelijk te ontsnappen. Het kamp werd toen onmiddellijk ’s nachts verplaatst maar toen de Duitsers vervolgens bekendmaakten dat zij, als zij één KP’er of één krijgsgevangene wisten te vinden, drie dorpen zouden platbranden, weigerden talrijke boeren aan de KP’ers levensmiddelen af te staan. Herhaaldelijk werd, nu de bevrijding alsmar op zich liet wachten, aan Crasborn voorgesteld, noodgedwongen over te gaan tot het liquideren der krijgsgevangenen – hij weigerde. Nadien moest het kamp nog driemaal verplaatst worden; in het laatste kamp zaten de krijgsgevangenen dicht bij Baarlo bijeengepakt in een hol. Uiteraard

¹ Die dienstlijnen waren ook ingeschakeld in het verbindingennet van de OD.

² J. W. Hofwijk in *Het Grote Gebod*, dl. I, p. 597.

kwamen er in die streek, naarmate de Duitse eenheden naar de Maas werden teruggedrukt, steeds meer Duitse militairen. De krijgsgevangenen hielden zich rustig. Zij waren door de KP'ers, de omstandigheden in aanmerking genomen, zo goed mogelijk verzorgd en zij wisten bovendien dat zij, als zij alarm sloegen, onmiddellijk zouden worden neergeschoten.

Toen de Britten eind november dichtbij waren, besloot Crasborn hun met zijn KP'ers en krijgsgevangenen tegemoet te trekken. Dat lukte. De krijgsgevangenen, van wie de meesten twee-en-een-halve maand lang dag en nacht door de KP'ers waren bewaakt, werden aan de Britten overgedragen.

Venlo en Roermond¹

In de laatste drie maanden van '44 werd het leven in Noord- en Midden-Limburg ten oosten van de Maas volledig bepaald door de krijgsverrichtingen ten westen van die rivier en door de maatregelen die de ingezette functionarissen van de *NSDAP* en van de *Organisation Todt* en de plaatselijke *Kampfskommandanten* namen om bij de Maas en de Roer sterke verdedigingslinies aan te leggen. Ten behoeve van die aanleg waren, gelijk in hoofdstuk 5 vermeld, vóór 17 september al duizenden krachten uit Duitsland overgebracht – op oproepen tot de Nederlandse bevolking om zich voor het 'spitten' aan te melden was in de eerste helft van september nauwelijks gereageerd. Eind september versterkten de Duitsers hun druk. Aan alle mannen van zestien tot zestig jaar werd door middel van aanplakbiljetten of huis aan huis verspreide briefjes de eis gesteld, aan het 'spitten' te gaan deelnemen; in Gennep en andere plaatsen in

¹ Bezet Nederland benoorden de grote rivieren zal, wat de periode van eind september '44 tot de bevrijding betreft, in deel 10b beschreven worden; Noord- en Midden-Limburg beoosten de Maas bleven na eind september nog meer dan vijf maanden bezet en er zou dus iets voor te zeggen zijn geweest om de gebeurtenissen in dat deel van Nederland ook pas in deel 10b te behandelen. Wij doen dat niet om twee redenen: Noord- en Midden-Limburg beoosten de Maas vormden een afgesloten gebied dat door het *Reichskommissariat* niet langer werd bestuurd, en wat in dat gebied is gebeurd, staat in nauw verband met de militaire acties der Geallieerden die wij in dit deel, 10a, beschrijven.

Op grond van dezelfde overwegingen zullen wij ook elders in dit hoofdstuk aandacht besteden aan wat in die streken van bezet Nederland gebeurde welke dicht bij de frontlijn lagen.

Noord-Limburg werd daarbij meegedeeld dat voor elke man die wegbleef, twee vrouwen zouden worden opgehaald. Deze nieuwe oproepen hadden even weinig succes als de voorafgaande. Razzia's voorziende, ging menigeen er toe over, in zijn woning, kelder of schuur een goede schuilplaats te construeren.

Ook in Venlo bleven de mannen thuis. Op 26 september maakten 'de Duitse autoriteiten' er bekend 'dat de opkomst voor het graafwerk dermate gering is dat zij zulks als *sabotage* beschouwen'; verschenen nu de volgende dag niet 'alle mannelijke personen van zestien tot zestig jaar stipt om zeven uur' op de Markt, dan zouden 'twintig Venlo'se burgers ten aanzien van' (bedoeld werd: ten aanschouwen van) 'allen op de Markt worden doodgeschoten, terwijl bovendien tweeduizend mannelijke personen in arrest gesteld en naar Duitsland gevoerd (zouden) worden.' Voor die dreigementen boog men het hoofd. Wel te verstaan: spoedig bleek dat de *Organisation Todt* onmogelijk alle mannen in de genoemde leeftijdsgroep kon inschakelen. Velen werden dus naar huis gezonden, hetgeen de animo van diegenen die noodgedwongen gingen 'spitten', niet bevorderde. Papieren die vrijstelling gaven, werden ijverig nagemaakt. Na enige tijd waren er dus weer te weinig 'spitters'; dat leidde tot razzia's. Die deden zich van begin november af in Venlo, maar ook in Roermond en andere plaatsen voor, met eerst de inzet aan de Maas maar later, toen de stellingen aan die rivier voltooid waren, de inzet in Duitsland als doel. Al de oproepen en razzia's wekten, dat spreekt vanzelf, een enorme onrust; nergens voelden de mannen zich meer veilig.

Eenzelfde effect, maar nu op de bevolking als geheel, hadden de Geallieerde bombardementen. Het grootste deel van de aanvoer naar de delen van de *Wehrmacht* die ten westen van de Maas streden, vond plaats via de bruggen te Venlo en Roermond (er waren bovendien tussen Mook in het noorden en Maasbracht in het zuiden verscheidene veerponten in de vaart) — die bruggen, waar veel Duits luchtafweergeschut bij stond, werden herhaaldelijk door de Geallieerde luchtmacht aangevallen, op vier dagen in oktober, op zes in november, soms tweemaal per dag; daarbij werden zij nooit dusdanig beschadigd dat zij niet spoedig weer hersteld waren. Meer dan de bruggen hadden de stadscentra van Venlo en Roermond onder die bombardementen te lijden. Telkens als er luchtalarm gegeven werd, zat ieder die een kelder had, daar angstig te wachten waar de bommen ditmaal zouden inslaan. 'Niet de inslagen zelf, maar de

¹ Tekst van hun oproep in Martien Blondel (ps. van G. Bertels): *Oorlog en herstel in Noord-Limburg 1940-1945* (1950), p. 65.

daaraan voorafgaande ogenblikken zijn ondragelijk', schreef G. Bertels op zaterdag 4 november in Venlo in zijn dagaantekeningen.

'Het stille, gestage zoemen van de vliegtuigen is als van bijen in een bloeistruik, vreedzaam en venijnig. Uit dat zachte eentonige geluid, dat sterker aanslaat dan het razen van het afweergeschut, klinkt een vaag gestommel en maakt zich het gefluit van de vallende bommen los. Dat fluiten zwelt aan, zwelt aan tot een huilen, een huilend ronken, dat naderbij komt en de gehele wereld schijnt te vullen. In de schuilkelders krimpt men ineen tot een armzalig kluitje menselijke angst. Dat verschrikkelijke geluid trilt door het merg van de beenderen.

Als dan de slag valt, de grond onder de funderingen steigert, de muren wiegelen, brokstukken neerbonken en wolken grijs en geel stof in de longen dringen, begint weer hoog in de lucht het afschuwelijke fluiten van het nieuwe bommentapijt.

... De luchtbescherming heeft rondgezegd neus en mond met een natte doek te bedekken, omdat er al verscheidenen door het stof moeten zijn gestikt. Zelf wanhopig weerloos, trachten de ouders hun kinderen te beschermen. Het gezamenlijk bidden klinkt als het murmelen bij een sterfbed.

Het bombardement van vanmorgen, waardoor de stad aan de Maaskant totaal is omgewoeld, was nog kinderspel bij de gebeurtenissen van hedenmiddag. Een armada van wel vijftig viermotorige bommenwerpers deed een felle aanval op de bruggen, maar hun volle bommenvracht kwam neer in het hart van de stad, rondom het stadhuis en de buurten in de richting van de rivier'¹ –

en de daarop volgende dag, zondag 5 november, misten de Geallieerde bommenwerpers de Maasbruggen wéér en werd wéér de binnenstad getroffen, waar de uit de vijftiende eeuw daterende St. Nicolaaskerk en omgeving in vlammen opgingen en de laat-gotische St. Martinuskerk zwaar werd beschadigd; 'een orkaan van vonken', aldus Bertels, 'joelde over een stad welke met haar vensterloze huizen en stukgeschoten daken openlag voor iedere kiem van vuur.'²

Erger nog werd het, zowel in Venlo als in Roermond, in de tweede helft van november toen de Geallieerden dwars over de rivier de Duitsers onder vuur gingen nemen. Op Roermond vielen in de nacht van 16 en 17 november, op Venlo een week later de eerste Geallieerde granaten. In Roermond werd de Munsterkerk zwaar beschadigd en daar zowel als in Venlo werden talloze huizen getroffen.³

¹ A.v.: *Die swaere noot. Kroniek van de belegerde stad* (1945), p. 19. ² A.v., p. 21-22.

³ In Venlo kwamen door de bombardementen en de beschietingen ca. vierhonderd burgers om het leven, in Roermond ca. zestig. Wij vermoeden dat het verschil hieruit verklaard moet worden dat het stadscentrum van Venlo dichter bij de Maasbrug lag dan dat van Roermond.

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

Al vóór de beschietingen had een groot deel van de bevolking de twee steden verlaten (wie bleven, gingen in de kelders wonen) maar men kon in de dorpen in de omgeving slechts primitief gehuisvest worden. Met de voedselvoorziening liep het spaak. Een groot deel van de winkels werd niet langer bevoorraad – gevolg was dat verscheidene winkeliers de restanten van hun voorraden gingen verkopen aan de meestbiedende. ‘Er is voorraad voor elf dagen’, schreef Bertels op zaterdag 25 november,

‘mits het broodrantsoen van 1800 op 1500 gram wordt verlaagd. Dat is nu gebeurd. Aanhoudend regenweer maakt dorsen onmogelijk. Geen man waagt zichzelf en zijn paard op straat, alle transport valt uit. Vandaag werd 8 liter melk aangevoerd, 8 liter voor een stad met zeshonderdtachtig kinderen onder één jaar.

De stad is eindeloos droefgeestig. De holle vensters zien donker uit over de regennatte straten vol puin, scherven, vuilnis en granaatgaten. Het water druipt door de open daken. De meeste voordeuren staan open, de planken voor de winkelvensters zijn gedeeltelijk weggeslagen.¹

Twee dagen later, op maandag 27 november, werd Venlo door een nieuwe slag getroffen: bij een grote razzia werden vele honderden jongens en mannen door de *Ordnungspolizei* en de SA opgepakt; zij verdwenen naar Duitsland. ‘Was ons vertrouwen onverwoestbaar, dan’, zo noteerde Bertels op donderdag,

‘zouden we moeten bekennen dat onze toestand hopeloos is. De verschrikkelijke maandag van deze week heeft een paniekstemming teweeggebracht, waarin onherstelbare fouten zijn gemaakt. In de avond en opvolgende nacht is ons grootste levensmiddelenmagazijn door burgers leeggehaald, nadat eerst de Mof-fen er enkele ladingen uit wegplunderden. Door granaatgaten is men binnenge-drongen. Daarna is getracht nog wat te achterhalen door de betrokkenen onder het oog te brengen, dat nu ruim zeventuizend stadgenoten hun aandeel op de bonnen niet krijgen en ook grote partijen voor het ziekenhuis en voor de Venlonaren in Tegelen zijn meegenomen.

En niets is teruggebracht van de 130 ton aardappelen, die bij de Centrale Keuken waren ingekuuld en tezelfdertijd zijn weggehaald. Dat was de voorraad, waarmee wij meenden de allerarmsten te kunnen helpen.

Het broodrantsoen moet verlaagd worden tot 1000 gram per week. Alle productie staat stop. We teren op onze voorraad, genoeg voor nog enkele dagen.²

In december werden de omstandigheden nog moeilijker, vooral in

¹ Martien Blondel: *Die swaere noodt*, p. 27. ² A.v., p. 28-29.

Venlo (in Roermond beschikte men over iets grotere voedselvoorraden). De militairen van de *Wehrmacht*, in die tijd meestal *Fallschirmjäger*, gedroegen zich als 'een beestenbende':

'Het geüniformeerde uitwerpsel, meest jongens van achttien tot twintig jaar . . . heeft zich in de nog bewoonbare huizen genesteld en maakt het zich daar gemakkelijk door meubilair van omliggende woningen bij elkaar te slepen en voor de rest de inhoud van kasten en laden over de vloer te strooien om uit te zoeken wat van hun gading is. Al het andere wordt vertrapt, bedorven en bevuild . . . Af en toe wordt uit louter baldadigheid een huis in brand gestoken.'¹

Ook in Roermond stalen de *Fallschirmjäger* alles wat van hun gading was. Begin december trokken zij met hamer en bijl door de stad en sloegen de sloten van alle huisdeuren stuk; dat vergemakkelijkte de roofpartijen.

Het ging in de tweede helft van de maand vriezen en niemand had brandstof. Ook was de Maas buiten zijn oevers getreden zodat in de laaggelegen stadsgedeelten de kelders onderliepen. Vijf dagen voor Kerstmis achtte de *Kampfkommandant* in Venlo het opnieuw noodzakelijk, alle mannelijke inwoners (nu van achttien tot vijftig jaar) op te roepen om te gaan 'spitten' – wie wegbleef, zou naar Duitsland worden gevoerd.

Bertels in Venlo, daags voor Kerstmis:

'De keldermeester van de bunker bij Genooi kwam vanmiddag wat kaarsen bedelen voor in de Kerstnacht. Zeshonderd van de allerarmste mensen in een schuilkelder vlak bij de Maas, welke voor hoogstens 250 man bestemd is. Nu al meer dan een maand lang. Vrijwel altijd in het donker, want de elektrische leiding is daar steeds overbelast. Ongedierte, schurft, dysenterie, mazelen, diphterie en roodvonk hebben de verzwakte mensen aangetast. Een vrouw is aan typhus gestorven. Acht kinderen uit dit vreselijke hol, waar de bedorven lucht de binnentredende walgend terug doet deinzen, zijn naar het ziekenhuis gebracht. Hongeroedeem, totaal verkleumd. De sterfte onder de kleine kinderen is groot.'²

Bertels op Tweede Kerstdag:

'De toestand is volkomen onhoudbaar. Bij een boer vlakbij de stad zijn twee roggemijten door burgers uit elkaar getrokken en geplunderd. De boeren stonden tegenover zestig man die tot alles in staat waren . . . Overall elders dezelfde voorvallen. De hongerigen vallen op de aardappelkuilen aan, vullen hun zakken en de rest blijft openliggen en bevriest. De Mofsen laden de korenmijten op, de burgers dringen tot zelfs in de schuren door.'³

¹ A.v., p. 36. ² A.v., p. 38. ³ A.v., p. 39-40.

In Roermond werden op die Tweede Kerstdag veertien personen doodgeschoten.¹ Drie dagen later liet de *Abschnittskommandant* bekendmaken dat alle mannelijke inwoners van zestien tot zestig jaar die niet in het bezit waren van een geldig vrijstellingspapier, zich de volgende dag om vier uur bij de *Ortskommandantur* moesten aanmelden om naar Duitsland te worden weggevoerd; wie nadien zonder geldig papier in de stad zou worden aangetroffen, zou onmiddellijk worden doodgeschoten. In opdracht van bisschop Lemmens (deze had er zorg voor gedragen dat de kerk, alle moeilijkheden ten spijt, zo goed mogelijk bleef functioneren²) ging de vicaris-generaal van het bisdom, mgr. F. J. Féron, tegen dit decreet protesteren. Hij bereikte in een lang gesprek dat de *Abschnittskommandant* het dreigement dat wegblijvers zouden worden doodgeschoten, introk. Ca. acht-en-twintighonderd van alle jongens en mannen die waren opgeroepen, kwamen zich aanmelden en werden weggevoerd; 'viele sind gekommen', zei de *Abschnittskommandant* op Oudejaarsdag tegen mgr. Féron, 'aber sehr viele sind nicht gekommen.'³ Nadien durfden die 'sehr viele' zich aanvankelijk niet op straat vertonen: niemand had zekerheid dat de *Abschnittskommandant* zich aan zijn toezegging zou houden.

Wat gebeurde met de ca. acht-en-twintighonderd weggevoerden?

Zij moesten in het begin van de avond gaan lopen naar Dülken in het Rijnland, een afstand van ca. 40 kilometer; daar werden ze op Oudejaarsdag bij acht graden vorst onder de blote hemel binnen een vervallen wielersbaan geconcentreerd, later in een oude fabriek. Op Nieuwjaarsdag werden zij per trein naar een kamp voor dwangarbeiders in het dal van de Wupper overgebracht. 'Prachtomgeving', noteerde een der weggevoerden,

'maar wij zelf: ellendige mensen, tellen niet mee, volkomen gelijk aan de Russen, met wie we spoedig dit kamp . . . zullen delen. Drie maanden geleden hadden we diep medelijden met hen, toen ze bij ons door de stad trokken; nu zijn we hun gelijken, worden we ook aangehaapt . . . Iedere dag worden Roermondnaars

¹ Het betrof hier dertien Nederlanders en een Pool die zich, om zich aan het 'spitten' te onttrekken, verborgen hadden onder de vloer van een schoolgebouw. Hun schuilplaats was verraden en het *Standgericht* van de *Fallschirmjäger*, dat hen ter dood had veroordeeld, had op losse gronden aangenomen dat zij een anti-Duitse 'organisatie' vormden. Het is aannemelijk dat zij ter intimidatie zijn doodgeschoten. ² De priesters in Roermond en Venlo hadden verlof gekregen, twee missen per dag te lezen in particuliere huizen of in kelders; wie ter communie wilde gaan, behoefde niet nuchter te zijn en alle priesters mochten op elk ogenblik van de dag de generale absolute geven. ³ *Het Roermondse Grootseminarie in oorlogstijd 1940-1945* (1947), p. 107.

WEGGEVOERDEN UIT ROERMOND

afgehaald door hun werkgevers – slaven? De rest gaat sneeuwruimen of werken aan 't gebombardeerde station.'¹

★

Wat wisten de Nederlandse autoriteiten in Brussel (het Militair Gezag) en in Londen (de Nederlandse regering) van de noodtoestanden in het bezette deel van Limburg, met name in Venlo en Roermond? Aanvankelijk niet zo heel veel, mede doordat de groep- 'Albrecht' naar Maastricht hoofdzakelijk de voor de Geallieerden vitale militaire verkenningsevens doorgaf; trouwens, die verbinding werd eind november verbroken.

Het *Reichskommissariat* besefte in die tijd dat in het bezette deel van Limburg een onhoudbare toestand was ontstaan – toestand bovendien, welke schadelijk was voor de Duitse militaire belangen: het zou eenvoudiger zijn, de Maaslinie te verdedigen als men niet werd gehinderd door de aanwezigheid van tienduizenden burgers. Anders gezegd: het gebied beoosten de Maas moest ontruimd worden zoals eind september–begin oktober ook met de zuidelijke Veluwezoom was geschied. Er waren twee oplossingen: evacuatie naar 'Duits' en evacuatie naar Geallieerd gebied. Over de evacuatie naar 'Duits' gebied, d.w.z. via Duitsland naar bezet Nederland benoorden de rivieren, werd eind november of begin december door de *Höhere SS- und Polizeiführer* in Düsseldorf de opinie ingewonnen van Himmler. '*Bin sehr einverstanden*', antwoordde deze in een hoogst kenmerkend telexbericht. '*Behandeln Sie aber die Menschen gut, denn denken Sie immer daran, es sind Germanen, die später einmal zum Reich gehören.*'²

Het denkbeeld, de evacuatie te doen geschieden naar Geallieerd gebied (hetzelfde dus wat in Kerkrade was geschied), werd met verlof van het *Reichskommissariat* medio december door het Nederlandse Rode Kruis voorgelegd aan het Internationale Rode Kruis te Genève en door deze instantie kenbaar gemaakt aan de Nederlandse regering. Gerbrandy zond het aan *Shaef* toe, Eisenhower en Bedell Smith pleegden overleg met prins Bernhard en weigerden vervolgens medewerking door zich op een formeel standpunt te plaatsen: heersten er noodtoestanden in de streek van Venlo en Roermond, dan rustte, zo seinde Bedell Smith op 31

¹ Chr. Thissen in a.v., p. 162. ² Telexbericht, 5 dec. 1944, van Himmler aan K. Gutenberger in *De SS en Nederland*, p. 1441.

december '44 aan Gerbrandy¹, op de Duitse bezetter de volkenrechtelijke verplichting, de nood te lenigen. Gerbrandy bracht dit standpunt en dit argument op 2 januari '45 ter kennis van de ministerraad en voegde er nog een tweede argument aan toe: 'Niemand (kan) ontkomen aan de vrees dat de Duitse legers bij deze evacuatie zouden trachten hun positie te verbeteren.' Het kabinet legde zich bij de weigering van *Shaef* neer, zij het dat van den Tempel het nodig achtte, 'goed te doen uitkomen hoe deze (afwijzende) houding niet kan verweten worden aan de Nederlandse regering.'² Wij tekenen hierbij aan dat die regering toch in zoverre medeverantwoordelijkheid droeg voor het feit dat op het via het Internationale Rode Kruis doorgegeven voorstel (voorstel overigens dat stellig door de 'centrale' Duitse autoriteiten zou zijn afgewezen³) niet werd ingegaan, dat zij zich bij de weigering van *Shaef* had neergelegd; evenwel, gelijk gezegd: de regering was zich op 2 januari niet bewust hoe verstrekt noodzakelijk die evacuatie was.

Enkele dagen later nu verscheen in Londen een inwoner van Swalmen, J. W. H. Frantzen, die er in was geslaagd, de Maas over te komen. Hij had vóór zijn vertrek vernomen dat de Duitsers van plan waren, de bevolking van bezet Limburg met een wijde boog door Duitsland naar de provincie Utrecht over te brengen waarbij men te voet een afstand van meer dan 300 km zou moeten afleggen; dat zou, vreesde hij, mede door de winterse kou zeer velen het leven kosten. Hij had contact opgenomen met de districts-, vervolgens met de gewestelijke commandant van de OD (Frantzen was adjudant van de OD-commandant in het district-Roermond) alsmede met bisschop Lemmens en had voorgesteld dat hij aan de Geallieerden het plan zou voorleggen om uit Noord- en Midden-Limburg, gaande van noord naar zuid, alle vrouwen en kinderen te evacueren naar Zuid-Limburg. Dit voorstel was goedgekeurd – Frantzen had het er op gewaagd en was in de nacht van 21 op 22 december door de linies gegaan. Hij had zich tot prins Bernhard gewend en de prins had onmiddellijk telegrammen doen uitgaan als gevolg waarvan Frantzen naar Londen werd geroepen. Niet wetend dat terzake al een beslissing was gevallen, bezwoer hij de regering er zorg voor te dragen dat de door hem bepleite evacuatie zou plaatsvinden. Hij kreeg, ook van de koningin,

¹ Telegram, 31 dec. 1944, van W. Bedell Smith aan Gerbrandy (archief kab. der koningin). ² Ministerraad: Notulen, 2 jan. 1945. ³ Men houde in het oog dat bij goedkeuring van het voorstel tienduizenden burgers zouden vertrekken die als groep, mede doordat zovelen aan Duitse versterkingen hadden moeten werken, nauwkeurige gegevens hadden kunnen meenemen van een linie welke de Duitsers wilden verdedigen.

dezelfde bezwaren te horen welke in de kabinetvergadering van 2 januari waren uitgesproken, maar hij hield vol en Gerbrandy legde Frantzens plan aan *Shaef* voor; ditmaal wilde Bedell Smith het niet geheel en al verwerpen maar hij achtte het wel, zo noteerde van Lidth, 'uiterst moeilijk uitvoerbaar.'¹

Terwijl die gedachtenwisselingen plaatsvonden, was de evacuatie al begonnen: evacuatie niet naar Utrecht, maar hoofdzakelijk naar Friesland, Groningen en Drente, en niet te voet maar per trein, zij het dat de geëvacueerde bevolking een in de omstandigheden lang en moeilijk traject lopend moest afleggen naar de stations in het Rijnland waar zij die treinen, Duitse treinen (de Nederlandse Spoorwegen staakten), aantrof.

Uit het uiterste noorden van het bezette deel van Limburg (de streek van Gennep) was de bevolking al medio oktober geëvacueerd: naar de noordelijke provincies, naar Velp en naar het Gooi, maar nu strekte de evacuatie zich tot het veel grotere gebied uit waar ook Venlo en Roermond lagen. Dat gebied werd van noord naar zuid ontruimd waartoe telkens hetzelfde bataljon van de *Ordnungspolizei* werd ingezet. Het begon dus met de streek tussen Gennep en Venlo. 'Het noordelijk deel onzer provincie', zo las men op 10 januari in Venlo in een bekendmaking van de burgemeester, mr. J. Zanders², 'is dezer dagen geheel ontruimd en door de houding der bevolking, welke zich zeer begrijpelijk daartegen trachtte te verzetten, op een zeer harde wijze'; de burgemeester van Venlo had, deed hij weten, herhaaldelijk getracht de evacuatie te voorkomen (dat had ook mgr. Lemmens gedaan) – hij had geen succes gehad. Hij riep de bevolking niet op, aan het evacuatiebevel te gehoorzamen, maar slechts goed te overwegen wat men zou doen. 'Niettegenstaande alles', aldus het slot van zijn bekendmaking, 'Venlonaren, verliest de moed niet, blijft uw vaderstad trouw, en wij zullen met Gods hulp in Venlo terugkeren.'

Op 14 januari begon de uittocht. Bertels:

'Het leek een groep bannelingen voor Siberië, welke daar in beweging kwam en zijn lange lijdensweg begon. Met hun flodderige bezittingen op een wrakke handwagen, sommigen met een zak op de rug en een kind aan de hand, verzwakt en half ziek, op een schoen en een klomp, zonder kousen, nu al moe en over hun zenuwen heen, ondervoed en rillend in hun kapotte plunje sjokte de stoet heel langzaam door de hoge heldere vrieslucht. De laatste was een oude man, die een veilingkistje trok, waarin twee dreumesen met blauwe knuistjes zaten te huilen. Met het geweer onder de arm sloten de *Grünen* de traag voortsukkellende optocht.'³

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 16 jan. 1945. ² Tekst in Martien Blondel: *Oorlog en herstel in Noord-Limburg*, p. 118. ³ A.v.: *Die swaere noot*, p. 52.

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

Er trokken op die zondag (het vvoor enkele graden) ca. veertienhonderd Venlonaren naar Kaldenkirchen, vlak over de Duitse grens. Wie dat wenste, mocht 25 kg bagage meenemen, niet méér: ook zij die over karretjes beschikten, moesten dus het veruit grootste deel van hun bezittingen achterlaten.

Eén dag later, 15 januari, werd Velden geëvacueerd. 'Om zeven uur', aldus een plaatselijk relaas,

'arriveren de wagens van de *Grüne Polizei*. *Posten* worden uitgezonden. Velen zijn nog onbekend met het evacuatiebevel en krijgen nauwelijks een kwartier tijd. Vóór acht uur komen reeds de eerste groepen met huilende baby's door de bittere kou en hoge sneeuw. Er zijn vreemde taferelen te aanschouwen: een man beukt met een zware hamer op zijn eigen fornuis. 'Dat de Moffen het niet krijgen!' Grote stukken vlees worden voor de honden gegooid, alles wat niet meegenomen wordt door de bezitters, wordt als gemeengoed beschouwd: het ligt voor ieder disponibel. Vlees, pakken lucifers, kaarsen, zeep e.d. worden rondgedeeld aan degenen die nog wat dragen kunnen. Even later komt een moeder met een baby van achttien uren voorbij in een ziekenstoel. *Befehl ist Befehl*.'¹

Eind januari waren in Venlo nog slechts tienduizend inwoners aanwezig; daar kwamen in de weken die volgden, enkele duizenden bij uit omliggende plaatsen. Wéér werd geëist dat de mannen zouden gaan 'spitten', wéér werd geweigerd, wéér werd met doodvonnissen bedreigd. Eten was er nauwelijks; de dagelijkse distributierantsoenen hadden een calorische waarde van niet meer dan 100 – links en rechts moest men er op uittrekken om op de verlaten boerderijen aanvullend voedsel te zoeken.

In Roermond begon de grote uittocht op 20 januari. Op die dag en op de volgende evacuatie-dagen (er bleven in Roermond niet veel meer dan vierduizend inwoners achter) werden de geëvacueerden eerst samengebracht in de kelders van het grote veilingcomplex voor eieren. 'Nooit meer', zo schreef begin februari een kunstenaar in haar dagboek,

'zal ik kunnen vergeten de stank die ons tegensloeg, toen we de stenen trap afdaalden. Nooit meer zal ik kunnen vergeten het beeld van menselijke verslagenheid. Bagage overal opgetast. Huilende kinderen. Oude mannen en vrouwen, die droef voor zich heen keken. Op de stenen grond rechts en links matrassen, de een wat schoner dan de ander. De grond zelf een modderige stinkende substantie, een vermenging van kelderlucht en de lucht van menselijke uitwerpselen sloeg ons op de keel.'²

¹ *Velden 1940-1945*, p. 111-12. ² *Dagboekfragmenten 1940-1945*, p. 514.

De groep waartoe deze dagboekschrijfster behoorde, werd in Brüggen in een pannenfabriek ondergebracht, 'ook hier overal stank, stank, stank ... Honger hadden we ook.'¹ Na vier dagen wachten (de behuizing bleef slecht maar voor eten werd gezorgd) kwam 's morgens vroeg de evacuatierein: bijna dertig goederenwagons voor ca. tweeduizendvierhonderd Roermondse -

'om tien uur zette de trein zich in beweging.

En daar barstte het Limburgse volkslied, 'Daar is mijn vaderland, Limburgs dierbaar oord', los in de benauwde ruimte, waar we 40 uur zouden moeten doorbrengen.

Dat was een ontroerend moment. Dat was het antwoord aan de Moffen, 'jullie krijgen er ons niet onder.'

Toen volgde ons mooie, oude, waardige Wilhelmus van Nassouwe en vele andere vaderlandse liederen.

Iets brak in mij. Ik dacht aan 'thuis'. Voor het eerst omvatte ik alles wat ik in Roermond lief had. Ik had het gevoel, of ik in duizelingwekkende vaart in een diepe put viel. En tegelijk voelde ik me opgeheven worden en er was een stem, die zei: 'Wees nu sterk.' Waar zou je op dit moment sterk in moeten zijn?

Sterk zijn in het verdragen van de steeds slechter wordende geest in de beestenwagons. Heftige ruzie's ontstonden er, die begonnen en eindigden met een godverdomme.

Sterk zijn in het verdragen van die ontzettende vieze kerel uit Beesel, die niet ophield zich te krabben en wiens jengelende kinderen ieder ogenblik 'op de pot' moesten. Sterk zijn, ach ik heb er mijn best voor gedaan. Is het mij gelukt? Ik weet het niet.

Honger kregen we en grabbelden, verlicht door de knijpkat², wat brood bijeen, verdroogd en gebrokkeld, en kauwden daarop.

Steeds onrustiger werden de mensen. Een oude juffrouw kreeg een aanval van verstandsverbijstering. Ze wou zich wassen boven en naar 't huiske' en ze had bij de koningin aan tafel gegeten. Om te kalmeren werd er een Rozehoedje gebeden. Door het telkens herhaalde 'Bidt voor ons', hoorde je de oude juffrouw gillen: 'Ich mot naar hoes - Ich mot mich wasse.' - 'Heilige Maria, bidt voor ons', 'Ich mot naar bëve' - en zo ging dat een poosje door. 't Was afschuwelijk en Dostojewski waardig.

Zo reden we door de duistere nacht.'³

Dit treintransport werd niet beschoten, andere transporten wèl; daarbij vielen enkele tientallen doden en gewonden. Paniek ontstond wanneer zulk een transport bij een station of rangeeremplacement stilstond en

¹ A.v., p. 517-18. ² Zaklantaarn met handdynamo. ³ *Dagboekfragmenten 1940-1945*, p. 523-24.

de mensen ondanks het luchtalarm de wagons niet mochten verlaten.

De treinreis duurde bijna twee of zelfs drie tot vier dagen. Zodra men daarbij in Nederlandse stations stilstond, kwam de plaatselijke bevolking hulp bieden. In Zwolle (gegevens over andere plaatsen zijn ons niet bekend) werden daartoe uit tweehonderd vrijwilligers een dag- en een nachtploeg gevormd. De eerste trein die aankwam, 'gaf ons', schreef later een dier vrijwilligers,

'een haast niet te verwerken indruk . . . Om de mensen te bereiken, moesten wij de deuren van de goederenwagons openbreken. Er kwam wel zes man aan te pas. Ach, in latere nachten, toen ze zelfs dichtgevroren waren, werd het nog erger, maar nu vonden wij het al afschuwelijk. Daar kwam een walm van mensenlucht uit die je haast achterover deed slaan . . . Daar lagen ouden van dagen in hun vuil. Daar zaten moeders met stervende baby's in haar armen. De moeders smeekten ons om melk en warm water – wij hadden het niet en tijd om te halen was er niet, want de trein bleef maar een korte tijd staan.'¹

Ook in de stations van aankomst werd de ontvangst zo goed mogelijk geregeld. In totaal kwamen in Friesland, Groningen en Drente (daarnaast in Overijssel en in de Achterhoek) ca. negentigduizend Limburgers terecht die er, niet zonder moeite, in steden en dorpen bij gezinnen werden ingekwartierd. In de regel betekende zulks dat het oorspronkelijke plaatselijke verband werd uiteengeslagen; van de bevolking van Velden bijvoorbeeld zaten vrij grote groepen in Roden, Leek en Peize (dorpen ten zuidwesten van de stad Groningen) maar er waren kleinere groepen in niet minder dan 57 andere plaatsen. Mgr. Lemmens liet door zijn vicaris-generaal een grote kartotheek opbouwen met de namen en adressen der evacueés, zodat de een althans van de ander kon weten waar hij of zij zat. 'Onze noordelijke provincies lieten zich', aldus een geëvacueerde pater, 'van hun beste zijde zien. Limburg werd zeer gastvrij onthaald' (er was in die provincies geen voedseltekort) 'en op allerlei wijzen gesteund. Ook in godsdienstig opzicht werd veel tegemoetkoming ondervonden. Dominé's' (van de ongeveer tweehonderd geëvacueerde katholieke geestelijken waren velen bij predikanten ondergebracht) 'stonden hun kerken af voor katholieke godsdienstoefeningen; protestanten zorgden dat zieken in hun huis de H. Communie konden ontvangen . . . Een niet-katholiek drukker drukte clandestien 1500 catechismussen en een kerkboekje verscheen in 6500 exemplaren' – evenwel: 'daarbij

¹ D. C. A. Bout in *In de strijd om ons volksbestaan* (1947), p. 127.

ontbrak ook de tegenwerking en de vijandigheid niet¹: katholieke Limburgers waren voor sommigen 'afgodendienaars en vervloekten die hun gerechte straf ondergingen.'² Sommigen in het katholieke kamp juichten overigens het contact tussen de evacuée's en de goeddeels hervormde en gereformeerde bevolking in Friesland, Groningen en Drente allerminst toe; een 'apologetische centrale voor Friesland', in Drachten gevormd door paters Franciscanen, zond de geëvacueerde priesters een brief waarin de Franciscanen spraken van 'gevaaren die er voor uw mensen, en vooral voor de kinderen, aan de geregelde omgang met protestanten zijn verbonden'. 'In alle opzichten is deze brief', schreef in '76 H. J. A. Sanders, 'een weerspiegeling van de mentaliteit, waarin toentertijd de katholieken hun verhouding tot protestanten beleefden.'³

★

Tegen het midden van februari '45 waren Midden- en Noord-Limburg beoosten de Maas in v ergaande mate ontvolkt. In één dorp, Tegelen bij Venlo, was men er in geslaagd door administratieve tegenwerking en met behulp van alarmerende medische rapporten driemaal uitstel van evacuatie te krijgen en van dit uitstel kwam afstel, maar overal elders stonden de meeste huizen en boerderijen leeg. In Venlo en Roermond richtten de Duitsers zich voor een hardnekkige verdediging in; in de straten legden zij tankversperringen aan, houten en ijzeren mijnen werden bij duizenden geplaatst, onder het wegdek en in de woningen. Een verovering door de Geallieerden zou harde strijd gevergd hebben – in feite moesten de Duitsers als gevolg van de Geallieerde offensieven in het Rijnland beide steden en hun gehele Maaslinie eind februari-begin maart '45 opgeven zonder dat er een schot werd gelost. Er bevond zich toen in het gehele gebied naar schatting niet veel meer dan een vijfde van de oorspronkelijke bevolking. Geplunderd was er op immense schaal. In Roermond waren nog enkele transportmiddelen aanwezig, in Venlo was er te dien aanzien niets meer, nog niet één paard en wagen. Uit de

¹ In Bierum bijvoorbeeld weigerde de kerkeraad van de hervormde kerk, het kerkgebouw open te stellen voor 'afgodendienst'; hier moesten de Limburgers eerst ter kerke gaan in een bakkerij, later in een schoollokaal, tenslotte in een machineloods.

² Pater Munsters in *Limburg 1940-1945* (1949), p. 157. ³ H. J. A. Sanders in (Katholiek Documentatie-Centrum): *Memo-Reeks*, III (1976), p. 100, 104.

streek van Mook tot Venlo waren voorts bijna alle varkens en koeien en was negentig procent van alle paarden verdwenen, uit de streek van Venlo tot Roermond twee-derde van de varkens, een kwart van het vee en een derde van de paarden. Alle landbouwgereedschappen en landbouwmaterialen waren gestolen en tussen de zwaarbeschadigde steden lagen talloze boerderijen en stallen in puin.

Begin september '44 had men gehoopt binnen enkele dagen bevrijd te zijn. Toen de bevrijding zes maanden later kwam, had het oorlogsgeweld niet alleen het bestaan van de meeste Noord- en Middenlimburgers omgewoeld maar ook veel van wat zij en de generaties vóór hen hadden opgebouwd, met de grond gelijkgemaakt.

Ten westen van de 'Corridor'

Het was minder moeilijk de Duitsers terug te dringen uit het gebied ten westen van de 'Corridor' dan uit dat ten oosten daarvan. Dat is heel wel verklaarbaar. In het oostelijke gebied waren de verbindingslijnen van de *Wehrmacht* met Duitsland kort, in het westelijke lang. Zo konden zij in het oostelijke gebied hun defensieve oorlogvoering combineren met gevaarlijke offensieve stoten, gelijk eind oktober het geval was – in het westelijke restte hun niets anders dan zich zo goed mogelijk te verdedigen en, na vernielingen te hebben aangericht, zich terug te trekken benoorden het Hollands Diep, de Bergse Maas en de Maas (zie kaart XVII op pag. 479). De Duitse troepen bestonden, gelijk reeds vermeld, uit onderdelen van zeven divisies. Zij ressorteerden onder Student die zijn aanwijzingen kreeg van Model.

Eerste taak van deze troepen was, te verhinderen dat de Canadezen spoedig doordrongen tot de Kreekrakdam waar zij de terugweg van de nog niet uit Zeeland weggetrokken eenheden van het Duitse Vijftiende Leger konden afsnijden. Dat lukte; wij vermeldden al dat begin oktober de pogingen van de Canadezen om tot die dam door te dringen, werden verijdeld.

Eerste taak van de Geallieerden was om de 'Corridor' waardoor 'Hell's Highway' liep, ook in westelijke richting breder te maken. Daarmee belastte zich het Britse *XIIIth Corps*. Zo werden dus de Duitsers van twee kanten in het nauw gebracht: uit het oosten door dat *XIIIth Corps*, uit het zuiden door het *Ist Corps* van het Canadese Eerste Leger dat uit Canadese, Britse en Poolse eenheden bestond en waaraan een Amerikaanse infan-

teriedivisie was toegevoegd. Successen bleven niet uit. Op 16 oktober stonden de Canadezen na hevige gevechten bij het oostelijk uiteinde van de Kreekrakdam (daar kwamen zij voorshands niet over), op 27 oktober werden Den Bosch en Tilburg bevrijd (Tilburg mede door de Irene-brigade¹), twee dagen later trok de Poolse tankdivisie (dezelfde die de Duitsers uit Oost Zeeuws-Vlaanderen had verjaagd) Breda binnen.² De operaties van het *XIIIth Corps* werden korte tijd vertraagd doordat generaal Dempsey op 28 oktober twee divisies haastig oostwaarts moest zenden waar de Duitse tanks in de Peel dreigden door te breken, maar onmiddellijk nadat dat gevaar was bezworen, werd de aanval ingezet op de noordwestelijke hoek van Brabant waar de Duitsers zich achter de Mark en het Markkanaal verschanst hadden. Op 5 november werden er hun linies doorbroken en op de 8ste stonden de Amerikanen aan de Moerdijk waar de grote bruggen (over die bruggen hadden de meeste Duitsers zich in goede orde teruggetrokken) vernield waren, zulks krachtens een persoonlijk bevel van Hitler die had doen weten dat de voor de vernieling verantwoordelijke officier zou worden doodgeschoten als hij dat bevel niet stipt op tijd zou uitvoeren. Daarmee waren de Duitsers uit vrijwel geheel Noord-Brabant verdreven – één klein bruggehoofd behielden zij, nl. (zie kaart XVII op pag. 479) bij het Capelse Veer; kennelijk moest de oeververbinding aldaar (de brug van het Keizersveer bij Geertruidenberg en de brug bij Heusden waren opgeblazen) gebruikt worden wanneer in een later stadium ter ondersteuning van het Ardennen-offensief een stoot moest worden ingezet in de richting van Antwerpen. Pas eind januari

¹ Voordien had de Irene-brigade van 22 september af de Maasbrug bij Grave bewaakt, alsook van de 25ste af de Bailey-brug die in allerijl naast die Maasbrug in elkaar was gezet, en aan deze bruggen waren van begin oktober af twee bruggen over het Maas-Waal-kanaal toegevoegd: die te Heumen die intact was gebleven en die bij Honinghutje (Neerbosch) die snel was gerepareerd. Van midden november '44 tot begin april '45 bewaakte de Irene-brigade de kust van Walcheren – nadien werd zij bij Hedel en Heusden ingezet, waarop wij in deel 10 b terugkomen. Het optreden van de brigade werd door de Geallieerde commandanten waaronder zij was geplaatst, herhaaldelijk gunstig beoordeeld. ² De commandant van de Poolse divisie had twee weken eerder de bevolking van Alphen (bij Baarle-Nassau) en van Baarle-Nassau, Gilze-Rijen en Reusel opdracht gegeven, naar Turnhout te evacueren; onder de ca. twaalfhonderd personen die uit Alphen goeddeels te voet de ca. 20 km naar Turnhout moesten afleggen, bevonden zich meer dan honderddertig onderduikers. Geëvacueerd werden ook ca. dertig zwangere vrouwen, van wie één tijdens de tocht beviel, en tien gewonden van wie twee bezweken. Het aantal evacués uit Baarle-Nassau, Gilze-Rijen en Reusel bedroeg naar schatting ca. vierduizend; wat die evacuaties betreft beschikken wij niet over bijzonderheden.

(het Ardennen-offensief was toen mislukt) werd dat bruggehoofd door de Canadezen opgeruimd.

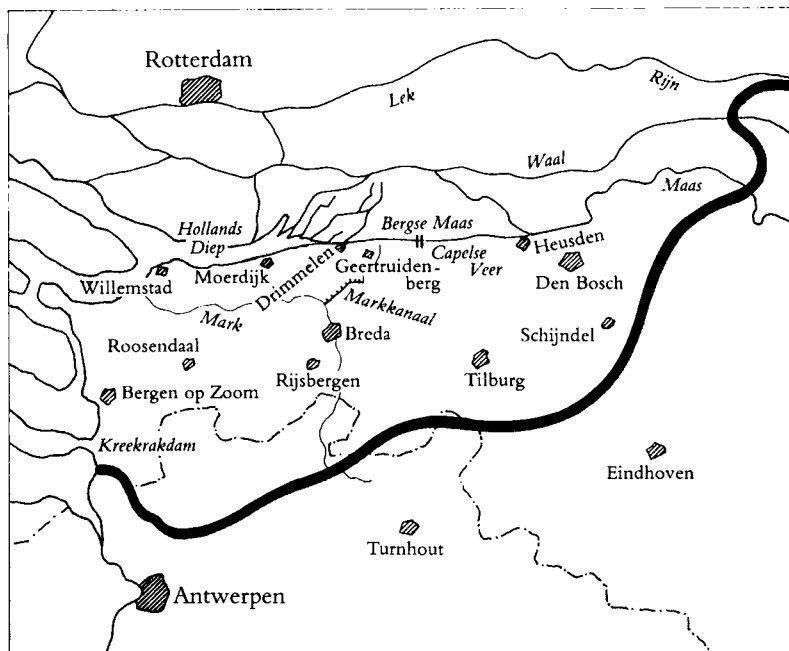
Bij al deze operaties in Noord-Brabant werden de Britten, Canadezen, Polen en Amerikanen effectief gesteund door de *Second Tactical Air Force*. Zo volledig werd het luchtruim overdag door de Geallieerde toestellen beheerst, dat de Duitsers hun militair vervoer vrijwel geheel des avonds en des nachts moesten laten plaatsvinden. 'Niet zodra begon de duisternis te vallen', aldus het verslag over de bezettingsjaren van de gemeente Tilburg,

'of de straat kwam vol rumoer. Uit alle mogelijke schuilhoeken als schuren, overdekte inrijpoorten enz. kwam het Duitse leger te voorschijn, niet met auto's en ander gemotoriseerd materieel zoals het dat in 1940 gebruikte, maar met paarden en karren . . . 's Nachts ook werden de soldaten aan het front afgelost. Bij het aanbreken van de dag leek het alsof het militaire verkeer door de aarde werd opgeslokt, zo snel verdween het dan weer van de straten.'

Hardnekkig verdedigden de Duitsers zich slechts bezuiden de Kreek-rakdam, langs de Mark en het Markkanaal en in het daarachter gelegen bruggehoofd; in deze streken werden dan ook grote verwoestingen aangericht, elders droegen deze eerder een plaatselijk karakter. Meestal waren zij het gevolg van de zware beschietingen die de Geallieerden aan hun aanvallen lieten voorafgaan – beschietingen die soms nodeloos waren. Tilburg (op Den Bosch komen wij nog terug) kwam bijvoorbeeld op de ochtend van 27 oktober onder zwaar vuur te liggen ('half Tilburg', aldus een plaatselijk relaas, 'zat in de schuilkelders en kelders en wie die niet hadden, lagen in de gangen plat op de grond of zaten in kelderkasten'²) terwijl bijna alle Duitsers in de voorafgaande nacht de stad hadden verlaten³, en op Willemstad (het haventje werd er door de Duitsers als inschepingsplaats gebruikt) daalde van de nacht van 30 op 31 oktober af zeven etmalen lang een regen van granaten neer terwijl er zich, aldus het gedenkboek van de groep-'Albrecht', 'niet meer dan een handvol rovende Duitsers' bevond⁴ – hier kreeg de burgerij in een gevechtspauze de gelegenheid om zich naar bevrijd gebied te begeven; nadien werd 'het zinloze vuren' toch nog een gehele nacht voortgezet.⁵

¹ Gemeente Tilburg: *Tilburg in de oorlogsjaren 1940-1945* (z.j.), p. 40. ² P. Joosen: *Tilburgs donkere dagen in 1944* (1944), p. 12. ³ De beschieting zou 's middags hervat worden, maar werd afgelast toen drie Tilburgse burgers die zich met een witte vlag voorwaarts hadden gewaagd, hadden meegedeeld dat alle Duitsers waren verdwenen. ⁴ *Albrecht meldt zich*, p. 150. ⁵ A.v.

DUITSE VERNIELINGEN



XVII. Het gebied ten westen van de 'Corridor'

In rood: het Geallieerde gebied en het verloop van de frontlijn medio oktober 1944. Behalve een Duits bruggehoofd bij het Capelse Veer was heel Noord-Brabant drie weken later bevrijd

Wat de Duitse vernielingen aangaat: industriële bedrijven werden over het algemeen ongemoeid gelaten maar in de grote werkplaats van de Nederlandse Spoorwegen te Tilburg werd elke machine apart opgeblazen waarbij de gebouwen uiteraard veel glasschade opliepen, en in Bergen op Zoom had een *Sprengkommando* voldoende tijd om de machines van een aantal metaalbedrijven te vernielen. Vernield werden ook alle bruggen, spoorwegemplacementen en locomotieven, de elektrische centrale te Geertruidenberg en alle onderstations van de provinciale electriciteitsmaatschappij en tenslotte werden, zoals ook al in het gebied ten oosten van de 'Corridor' het geval was, in de streken waar de Duitsers zich hardnekkig verdedigden en met name langs het Hollands Diep en de Bergse Maas alle torens (kerktorens maar ook watertorens) en andere bouwsels die als waarnemingsposten gebruikt konden worden, opgeblazen.

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

In dat kader werd in de nacht van 4 op 5 november de toren opgeblazen van het stadhuis van het op de zuidelijke oever van de Bergse Maas gelegen Heusden. Op de zolderverdieping van dat stadhuis was tevoren een extra-zware, gecamoufleerde lading explosieven geplaatst; de drie leden van het Duitse *Sprengkommando* die kort na twee uur in de nacht de tijdlonten in werking stelden, bekommerden zich niet om de ca. honderdvijftig Heusdenaren die in de schuilkelder onder het stadhuis veilig meenden te zijn. Om tien minuten voor half drie deed zich de explosie voor; een groot deel van het gebouw meesleurend stortte de toren rechtstandig omlaag – honderdvier-en-dertig burgers kwamen om het leven. Men was er in Heusden, waar men onmiddellijk tot hulpverlening had kunnen overgaan, van overtuigd dat de Duitsers opzettelijk zoveel slachtoffers hadden gemaakt en dat vernamen ook de toegesnelde oorlogscorrespondenten; in de pers in de Geallieerde landen kon men spoedig lezen dat de Duitsers een groot aantal Heusdenaren gewapenderhand bijeengedreven hadden in de kelders van hun stadhuis, dat zij vervolgens dat stadhuis in koelen bloede hadden opgeblazen en dat zij diegenen die hulp wilden bieden, met machinegeweren hadden teruggedreven. Dr. P. H. Winkelman die het gebeurde kort na de bevrijding in samenwerking met Z. W. Sneller nauwkeurig onderzocht, stelde de ware feiten in het daglicht, daaraan wèl de conclusie vastknopend dat sprake was geweest van een oorlogsmisdaad, van ‘gruwzame schuld’¹ – men heeft, na jarenlang onderzoek, in de Bondsrepubliek de schuld van de vermoedelijke daders niet in voldoende mate vastgesteld geacht om een vervolging mogelijk te maken.

★

In de periode die verliep tussen ‘*Market-Garden*’ en het terugdrijven van de laatste Duitsers over het Hollands Diep en de Bergse Maas hebben Brabantse illegale werkers op tal van wijzen steun verleend aan de Geallieerden. Zij deden dat om te beginnen al door *Airbornes* die op 17 of 18 september noodlandingen hadden moeten maken, in staat te stellen zich schuil te houden totdat de Geallieerde troepen in de nabijheid waren, en door (gelijk ook op enkele andere plaatsen was geschied) Duitsers krijgsgevangen te maken en die krijgsgevangenen vast te houden.

¹ (RvO) P. H. Winkelman: *Heusden geteisterd en bevrijd* (1950), p. 58.

Wat de hulp aan de *Airbornes* betreft: in de buurt van Breda maakten ruim twintig *Airbornes* een noodlanding die allen tot aan de bevrijding van de stad daar een schuilplaats vonden. In de buurt van Boxtel kwamen er meer dan dertig terecht, allen Amerikanen, die men in Boxtel wilde onderbrengen maar dat werd door de Amerikanen geweigerd. Zij hielden zich schuil in bosjes in de velden – drinkwater en levensmiddelen kregen zij van illegale werkers die daarbij hulp ontvingen van een bakker, van enkele winkeliers en van boeren. 'De Amerikanen', aldus later de leider van deze hulpactie, een controleur van de Centrale Controle-Dienst (de 'economische' recherche), 'waren zeer goed eten gewend en smeerden de boter ongeveer 1 centimeter dik'¹ – hun werd bijgebracht dat zij zuiniger moesten zijn. Voor deze groep werd na enige tijd een apart kamp ingericht; naar dat kamp werd nog een vijftal andere *Airbornes* overgebracht, onder wie een Nederlandse *Commando*, en later een groep van veertig *Airbornes*, Amerikanen en Engelsen, die zich eerst hadden kunnen schuilhouden in een klooster bij Drunen. Bij Boxtel bevonden zich uiteindelijk meer dan honderd *Airbornes*; deze groep trok gewapend Boxtel binnen toen de troepen van het *XIIIth Corps* daar nog enkele kilometers van vandaan stonden. 'Ik kon', aldus de bedoelde CCD-controleur, 'het volk in Boxtel niet aan het verstand gebracht krijgen dat het niet de officiële Engelsen waren, ze waren net gek.'²

Er kunnen zich in Noord-Brabant meer van dergelijke gevallen van hulpverlening aan *Airbornes* hebben voorgedaan, maar daaromtrent hebben wij geen gegevens.³

Wat de Duitse krijgsgevangenen aangaat: in het hoofdstuk over Dolle Dinsdag vermeldden wij reeds dat op die dag marechaussees in Baarle-Nassau ca. twintig Duitse militairen krijgsgevangen namen die later onder bewaking in een oude melkfabriek werden opgesloten en voor wie de marechaussees anderhalve maand moesten zorgen; voorts, dat omstreeks Dolle Dinsdag in de Biesbos een tiental illegale werkers ertoe overging, Duitse militairen te overweldigen. Het was daar begonnen, midden augustus, met het huisvesten van twee Duitse deserteurs, twee *Waffen-SS*'ers. De KP uit Werkendam die voor die *SS*'ers zorgde (en hun wapens had gekregen), besloot enkele weken later, Duitse militairen die in kleine groepjes van Drimmelen uit overgezet werden (zie kaart XVII op pag.

¹ K. Dekker: 'Verslag' (z.j.), p. 2 (Doc II-62I, a-1). ² A.v., p. 11. ³ Hieraan voegen wij nog toe dat op 17 september één zweefvliegtuig een noodlanding maakte op Schouwen; zij die aan boord waren, twee Britse piloten en een Nederlandse *Commando*, kregen hulp van de illegaliteit.

479) (er werd daar geen veerpont gebruikt maar slechts een roeiboort), te overvallen op de strekdam in de Biesbos waarop zij aan land kwamen. De eerste gevangenen en de twee SS'ers werden onder bewaking in een woonark ondergebracht; die ark werd te klein en de KP'ers vorderen toen een groter schip waar men de gevangenen in het ruim onderbracht. Juist toen zij en de hun hulp biedende onderduikers (onder hen twee 'piloten') het gevoel kregen dat de zaak hun boven het hoofd groeide, kwamen zij in contact met een tweede groep illegale werkers, ook KP'ers, die op een ander punt in de Biesbos precies hetzelfde werk waren gaan doen. De krachten werden gebundeld. Niet alle Duitsers gaven zich bij de overvallen die men ondernam, over – acht werden er in een wisseling van schoten dodelijk getroffen; ook schoot men 'na een korte berechting' (aldus het boek *Commandogroep Biesbos*¹) de zeven *Waffen-SS*'ers van Nederlandse nationaliteit dood die men in handen had gekregen. Naast een groep van dertien gevangenen die men toch weer in twee woonarken onderbracht, kreeg men op het 'interneringsschip' tegen de vijftig Duitse militairen bijeen. Daar kwam nog een andere groep krijgsgevangenen bij: vijf-en-twintig gevangenen van de KP-Breda die men, toen hun verblijfplaats op een buiten te Beek bij Breda was verraden, haastig naar de Biesbos had overgebracht. Het aantal gevangenen liep tot zeven-en-zeventig op.

Evenals in Limburg het geval was geweest, ontstond hier een hoogst gevaarlijk moment toen een van die gevangenen wist te ontsnappen: hij waarschuwde de Duitse autoriteiten in Dordrecht. De illegaliteit daar had voldoende contacten binnen het Duitse apparaat om onmiddellijk een boodschapper naar de Biesbos te kunnen zenden. Daar werd overwogen of men nu alle gevangenen moest liquideren; besloten werd, dat na te laten maar zich, als dat nodig was, tot het uiterste te verdedigen, o.m. met een paar mitrailleurs welke men in handen had gekregen. De plaatsopgave van de ontsnapte moet heel onnauwkeurig zijn geweest, althans: de woonarken en het interneringsschip werden niet ontdekt. Tot andere ontsnaptingen kwam het niet; er was trouwens na die eerste ontsnapping aan de krijgsgevangenen gezegd dat als van de drie hunner die tegelijk op het dek mochten zijn, er een vandoor ging, de andere twee en nog acht gevangenen uit het ruim zouden worden doodgeschoten. Met dat al beseften de KP'ers dat zij hun 'kamp' niet onbepaalde tijd in stand konden houden. 'De mensen', aldus *Het Grote Gebod*, 'vervuilden meer en meer. Met luizen bedekt sliepen ze op stro dat van vlooiën wemelde.

¹ B. van Driel: *Commandogroep Biesbos* (z.j.), p. 73.

HET 'KRIJGSGEVANGENENKAMP' IN DE BIESBOS

Er brak dysenterie uit; er waren ook gewonden bij waarvan, ondanks geregeld bezoek van een dokter, enkelen zijn overleden.¹ Toen de zuidelijke oever van het Hollands Diep begin november in Geallieerde handen was, staken de KP'ers op een donkere nacht met het interneringschip naar Drimmelen over waar zij alle krijgsgevangenen, ook die uit de woonarken, aan de Geallieerden overdroegen.

Tot aanvallen op eenheden van de *Wehrmacht* was de Brabantse illegaliteit niet in staat: zij had er veel te weinig wapens en veel te weinig munitie voor (veiligheidshalve ging de *Feldgendarmerie* er eind september toe over, de Nederlandse politie geheel te ontwapenen²). Evenmin kon de illegaliteit objecten beschermen waarvan men vreesde of wist dat de Duitsers ze zouden vernielen. Het belangrijkste dat zij kon doen was het verzamelen en tijdig doorgeven van militaire inlichtingen. Op dat gebied hebben vooral leden van de OD en van de groep-'Albrecht' (zij traden ook vaak als gidsen op) zich verdienstelijk gemaakt. Misschien had de OD, *in casu* de commandant in het gewest-Breda, op het gebied van het doorgeven van berichten nog meer kunnen presteren, ware het niet dat zijn tijdig voorbereide radiozendpost, ondergebracht bij de boswachter op het landgoed 'De Vloeiweide' onder Rijsbergen (zie kaart XVII op pag. 479), op 4 oktober als gevolg van verraad was overvallen – een gebeuren dat onder schokkende omstandigheden aan zeventien personen, onder wie de vrouw en drie kinderen van de boswachter, het leven kostte.³

Voor het doorgeven van spionageberichten was overigens in deze tijd de bedrijfstelefoon belangrijker dan de radio. Wij herinneren er aan dat er van eind september af van de hoofdburelen van de Nederlandse

¹ K. Norel in *Het Grote Gebod*, dl. II, p. 72. ² Toen de burgerij merkte dat de politie haar wapens had moeten afstaan, kwam het in Den Bosch (wellicht ook elders) prompt tot plunderingen van voorraden levensmiddelen en brandstof. ³ De groep die voor de zender moest zorgen was gevormd door P. H. J. Windhausen, leraar in tekenen en kunstgeschiedenis aan het Onze Lieve Vrouwe Lyceum te Breda. Zij kwam op Dinsdag bijeen in het vertrouwen dat de leden onmiddellijk als gidsen zouden kunnen fungeren voor de Geallieerde troepen. Toen die Geallieerden niet kwamen opdagen, ging men spionage bedrijven en voerde men enkele aanslagen uit, o.m. op de spoorlijnen bij Breda. Ook doodde men een aantal Duitse militairen om hun wapens te bemachtigen en nam men anderen krijgsgevangen (zij waren een deel van diegenen die, gelijk reeds vermeld, eerst bij de KP-Breda op het buiten in Beek terechtkwamen).

In de namiddag van 3 oktober nu vervoegde zich bij de groep een Belgische verrader die beweerde voor de Duitsers te zijn gevlucht en de beste weg naar Antwerpen vroeg. De man sprak met Windhausen die hem de gevraagde inlichtingen gaf. De volgende

Spoorwegen te Utrecht uit een clandestiene telefoonverbinding bestond met Nijmegen en dat de groep-‘Albrecht’ tot eind november van Roermond uit telefonisch gegevens doorgaf naar Maastricht (de groep gaf ook, maar via een andere lijn dan die van de Spoorwegen, uit Utrecht berichten door naar Nijmegen). Zo ook in Noord-Brabant. ‘Albrecht’ maakte daar gebruik van dienstlijnen van de Provinciale Noordbrabantse Electriciteitsmaatschappij, al van februari '44 af – zodra Somer zich met de ‘Nederlandse’ sectie van het Bureau Inlichtingen in Eindhoven had gevestigd, ontving hij daar tweemaal per dag telefonische inlichtingen uit Bergen op Zoom, Roosendaal, Breda en Den Bosch en vooral ook uit Geertruidenberg waar zich de grote centrale van de Pnem bevond – naar Geertruidenberg begaf zich namelijk dagelijks uit Rotterdam een koerier met alle spoedeisende berichten en deze werden via de Pnem-lijn aan BI doorgegeven, soms in urenlange gesprekken. De *Intelligence*-officieren van het Britse Tweede Leger waren, aldus het gedenkboek van de

ochtend om vijf uur werd het landgoed ‘De Vloeiweide’ omsingeld door een gewapende macht van ca. honderd man: *Feldgendarmarie*, *NSKK*'ers, *Ordnungspolizei* en Nederlandse *Waffen-SS*'ers. Twee leden van Windhausens groep stonden op wacht – zij werden overvallen en uitgeschakeld (men heeft later hun lijken gevonden). In het huis van de boswachter sliepen veertien personen: de boswachter, zijn vrouw, drie dochters, vijf zonen (de jongste was vier jaar), Windhausen, twee leden van zijn groep en een negentienjarige jongen die bevriend was met een van de zoons van de boswachter; in een schuur sliepen acht leden van de groep. Minstens twee overvallers kwamen de boswachterswoning binnen, de commandant werd neergeschoten. Een andere overvaller rende daarop de woning uit maar wierp een handgranaat naar binnen waardoor een lid van Windhausens groep werd gedood. Windhausen liep toen naar buiten om vrije aftocht te vragen voor de vrouw van de boswachter en haar kinderen – hij werd door kogels getroffen. De vrouw en de kinderen van de boswachter vluchtten de kelder in, de overgebleven mannen verschansten zich op de zolder. De acht mannen uit de schuur waren inmiddels naar buiten gekomen en begonnen te schieten uit de omringende bosjes, maar konden tegen de overmacht niet op. Het huis werd door de overvallers in brand gestoken. De boswachter sprong dwars door de rook naar beneden en ontkwam. Toen het huis instortte, zakte gloeiend puin in de kelder. De *Waffen-SS*'er die de leiding had, gaf opdracht niemand in de kelder te helpen, daar werden integendeel nog handgranaten in geworpen en er werd naar binnen geschoten. De boswachtersvrouw en één van haar dochters stierven. Pas vier uur na het begin van de brand konden Nederlandse politiemannen die opdracht gekregen hadden de lijken weg te halen, de overlevenden door een klein kelder-raampje naar buiten trekken. Windhausen die zwaar gewond was, was inmiddels door de *Waffen-SS*'ers afgemaakt en van de leden van zijn groep sneuvelden er tijdens het gevecht vier; ook een van de zoons van de boswachter werd dodelijk getroffen. Acht mannen werden als gevangenen afgevoerd en van hen werden zeven (voor de negentienjarige werd op het laatste moment een uitzondering gemaakt) daags na het gebeurde gefusilleerd.

groep-‘Albrecht’, ‘zeer verrast, niet alleen vanwege dit soort communicatie, maar ook door het gehalte der rapporten.’¹ De verbinding met Geertruidenberg bleef tot de bevrijding van deze plaats, d.w.z. tot begin november, in stand, de ‘Albrecht’-verbinding Utrecht–Nijmegen werd medio november verbroken – de ‘spoorweg’-verbinding Utrecht–Nijmegen was iets eerder, eind oktober namelijk, door de ‘SD’ ontdekt, naar men meende als gevolg van een voor de illegaliteit gevaarlijke reportage van Kiek; aan diens detachering bij *Shaef* werd een einde gemaakt.²

¹ *Albrecht meldt zich*, p. 97. ² Kiek kwam eind september niet ver van Veghel een lid van de OD tegen die regelmatig via de dienstlijn van de Pnem met Den Bosch placht te telefoneren. De OD'er liet Kiek zulk een telefoongesprek voeren; deze kon daarbij Duitse colonnes in de straten van Den Bosch voorbij horen trekken. Hij wilde er een reportage van maken en legde dat denkbeeld aan de *Shaef*-censuur voor. Die censuur had begin september de reportage goedgekeurd van een Engelse of Amerikaanse oorlogscorrespondent die op 3 september van Brussel uit het befaamde *Adlon-Hotel* in Berlijn had opgebeld om daar vast kamers voor zich en een aantal collega's te bespreken. Dat gesprek was evenwel gevoerd via een normale verbinding (die spoedig verbroken was) en Kiek had via een dienstlijn gesproken die clandestien werd gebruikt voor belangrijke illegale werkzaamheden. De *Shaef*-censuur in Brussel keurde zijn voornemen goed op voorwaarde dat Kiek het in zijn reportage zou doen voorkomen of hij een 'normaal' gesprek had gevoerd. Dat was een naïef denkbeeld, immers: de bezetter zou, als hij van de reportage kennis nam, weten dat het gesprek onmogelijk via het gewone telefoonnet was gevoerd en dus tot de conclusie kunnen komen dat een dienstlijn was gebruikt; Kiek hield bovendien met het verzoek van de censor in Brussel nauwelijks rekening toen hij zijn tekst schreef. Die tekst werd goedgekeurd door de censor in Eindhoven aan wie hij had gezegd dat Brussel er al accoord mee was gegaan.

Anep in Londen vond Kieks reportage, ze mocht dan door *Shaef* zijn goedgekeurd, een riskant geval en legde de tekst op 30 september aan Pelt voor die zich toen in Londen bevond. Pelt vond de zaak óók riskant, had evenwel kritiek van ministers gekregen dat in de Geallieerde pers zo weinig werd geschreven over clandestiene werkzaamheden in bezet Nederland en ging derhalve met Kieks verslag naar Gerbrandy toe die op dat moment met Albarda, Burger en van Heuven Goedhart in vergadering bijeen was. Van Heuven Goedhart zei, aldus later Pelt: 'Als wij *dit* niet kunnen publiceren, dan kunnen wij niets publiceren' (getuige A. Pelt, *Eng.*, dl. IV c, p. 425), en die opinie gaf de doorslag, zulks tegen de achtergrond van het feit dat de deskundig geachte *Shaef*-censuur geen bezwaren had geuit. Anep gaf Kieks reportage door en de *BBC* zond de inhoud uit, zowel in het Engels als in het Nederlands (bij Radio Oranje weigerde Den Doolaard de tekst uit te zenden). Groot was de verontwaardiging bij het Bureau Inlichtingen, bij prins Bernhard en bij het *Special Forces Headquarters*, groot was zij ook in kringen van oud-illegale werkers in het bevrijde Zuiden die allerlei dreigementen tegen Kiek uitten – het leek Pelt verstandig, Kiek naar Londen terug te roepen en hem elders aan het werk te zetten.

Dat de bezetter door Kieks reportage attent is geworden op hem tevoren niet bekende verbindingen, staat niet vast maar in en buiten bezet gebied meenden velen

Het mag dan waar zijn dat er elders dan in de streken die wij noemden, geen hevige gevechten tussen de Duitsers en de Geallieerden plaatsvonden, hier en daar maakte de burgerij in die gebieden waaruit de Duitsers niet vlug terugtrokken, toch wel angstige dagen door. Dat was met name het geval in het gebied vlak ten westen van 'Hell's Highway' waar men de ene dag de Amerikaanse bevrijders bejubelde en dan de volgende de Duitsers weer zag binnenrukken. In Schijndel bijvoorbeeld meende men op 22 september definitief bevrijd te zijn ('het deed iedereen goed', aldus een plaatselijke geschiedenis, 'de marechaussees weer met hun oude nestels en oranje kwasten aan hun sabels te zien paraderen'¹), maar de volgende morgen waren de Amerikanen verdwenen en was het dorp door een eenheid van de *Wehrmacht* bezet die bovendien ijverig ging plunderen ('overdag maakten de Moffen jacht op horloges en ringen'²). Veertien dagen later begonnen de Duitsers weer 'spitters' te vorderen³ – een groot deel van de Schijndelaren was toen gevlucht naar plaatsen in de omgeving; zij die waren gebleven, leefden hoofdzakelijk in kelders. Bevrijd werd men pas toen het *XIIIth Corps* in de tweede helft van oktober op Den Bosch aanrukte.

In Den Bosch deed zich van eind september af voedselschaarste voor. De bevoorrading van de groothandel stakte, de kleinhandel ontving dus ook niets meer – talloze inwoners (wij nemen aan dat dit in het bezette deel van Brabant in die tijd een algemeen verschijnsel is geweest) gingen de boer op om levensmiddelen 'zwart' te kopen. Er kwam enige verbetering toen de fa. de Gruyter die in het land ca. 300 levensmiddelenzaken bezat, besloot de voor verzending naar het noorden gereedliggende voorraden aan Den Bosch ter beschikking te stellen.⁴

van de betrokkenen dat de uitschakeling van de clandestiene telefoonpost in het gebouw van de Nederlandse Spoorwegen te Utrecht (de organisator van die verbinding, W. Heukels, werd gegrepen en enkele maanden later gefusilleerd) gevolg was geweest van wat Kick had bericht.

¹ C. v.d. O.: *Schijndel in de frontlijn*, p. 8. ² A.v., p. II. ³ Hier en daar werden in Brabant ook goederen gevorderd; zo werd in Tilburg twee weken voor de bevrijding van de burgerij gevegd dat zij tienduizend dekens zou inleveren; ingeleverd werden er ca. drieduizend. ⁴ De Gruyter hield de bevoorrading van de winkels in het nog bezette deel van Noord-Brabant met vrachtauto's in stand; die auto's gingen (de treinen waren immers uitgevallen) als postauto's fungeren: zij namen van plaats tot plaats de brieven mee. Deze noodpostdienst was georganiseerd door het Rode Kruis.

BEVRIJDING VAN DEN BOSCH

Eind september al begonnen de Geallieerden met vèrdragend geschut de stad te beschieten, waarin zich toen maar een gering aantal Duitse militairen bevond; die beschietingen werden heviger (er vielen in Den Bosch in totaal bijna honderdvijftig doden¹ en ca. achthonderd gewonden) naarmate het *XIIIth Corps* Den Bosch dichter naderde. Het zag er naar uit dat de *Wehrmacht* de stad krachtig wilde verdedigen; er werden 'spitters' opgeroepen en toen er niet genoeg verschenen, vonden razzia's plaats. Reikhalzend keek men naar de bevrijding uit, maar deze liet nog enkele weken op zich wachten. In de nacht van de 21ste op de 22ste oktober zette een hevige Geallieerde beschieting in. Bij duizenden trokken de bewoners van de buitenwijken de volgende ochtend vroeg (er was een spertijd van zeven uur 's avonds tot zeven uur 's morgens) naar de binnenstad, 'mannen en vrouwen', aldus de Bosschenaar Jos Verstraeten, 'bedekt met kalk en gruis, met holle schrikogen lopen als wezenloos half gekleed de stad in'² – de meesten van deze vluchtelingen werden ondergebracht in scholen en andere grote gebouwen. Het vuren en ook de gevechten duurden in de nachten die volgden, voort (hier en elders in Brabant zorgden de Geallieerden voor voldoende licht door grote schijnwerpers te richten op laaghangende wolken). De spertijd werd uitgebreid: alleen van twaalf tot twee uur 's middags mocht men zich buitenshuis bevinden. 'Op straat is niemand te zien', noteerde Verstraeten op de 24ste. 'Af en toe een troepje terugtrekkende Duitsers. Met lijkkleke gezichten en dodelijk vermoeid slepen zij zich voort. Sommigen hebben nog slechts een uniformbroek aan. Er loopt er een in onderkleding met de stalen helm op het hoofd; het is een jongen van een jaar of achttien.'³ Op 25 oktober drongen de Geallieerden van het zuidoosten uit de stad binnen; in de binnenstad, waar het station in brand stond en verscheidene bruggen waren opgeblazen, vonden toen nog gevechten plaats met achtergebleven groepjes Duitse militairen die met vlammenwerpers werden bestookt; pas twee dagen later waren de laatste Duitsers uit de zuidwestelijke buitenwijk verdreven.

Vooraf door de langdurige beschieting (er waren tienduizenden granaten op de stad en omgeving afgevuurd en zodra de Geallieerden het centrum in handen hadden, begonnen de Duitsers met een beschieting uit de buurt van Hedel) had de bevolking van Den Bosch het in de aan de bevrijding voorafgaande periode heel wat moeilijker gehad dan die van Tilburg en Breda. Nòg moeilijker had de bevolking het in de streek

¹ Veertig alleen al doordat een Geallieerde bommenwerper op 22 oktober op een groep huizen viel. ² Jos Verstraeten: *Storm over Den Bosch*, p. 24. ³ A.v., p. 26.

bezuiden Bergen op Zoom waar de Duitsers de toegang tot de Kreekrakdam verdedigden, en in Brabants noordwest-hoek waar de *Wehrmacht* tijd moest winnen voor de terugtocht over de Moerdijkbruggen en uit het haventje van Willemstad. Toen de Geallieerden in Zevenbergen binnentrokken, was er in de gehele gemeente welgeteld één huis dat onbeschadigd was. Deze gedeelten van Brabant behoorden met de Peel en omgeving en Noord- en Midden-Limburg beoosten de Maas tot de zwaarst door het oorlogsgeweld getroffen streken.

Voor West Zeeuws-Vlaanderen en Walcheren geldt hetzelfde.

Zeeland

Het was voor de bevelhebber van het Canadese Eerste Leger, generaal Crerar, geen geringe opgave om de Duitsers van de Wester-Schelde te verjagen. Op 14 september was hem in het directief voor '*Market-Garden*' opgedragen, de haven van Antwerpen te openen, maar diezelfde dag mislukte de eerste poging om over het Afwateringskanaal en het daaraan parallel lopende Leopoldkanaal een bruggehoofd in West Zeeuws-Vlaanderen te vormen van waaruit men in de richting van Breskens zou kunnen oprukken. Niettemin bleef de *Plans Section* van Crerars hoofdkwartier van opinie dat het het beste was, eerst West Zeeuws-Vlaanderen aan de Duitsers te ontrukken. Op de 19de werd een uitgewerkt operatieplan op schrift gesteld; het hield o.m. in dat geheel West Zeeuws-Vlaanderen van Duitsers zou worden gezuiverd en dat daarna luchtlandingstroepen op Zuid-Beveland en vervolgens op Walcheren zouden worden gedropt; die luchtlandingstroepen zou men dan met over de Wester-Schelde gezette troepen versterken; een landing vanuit zee op Walcheren werd uitgesloten geacht.

Twee dagen later, 21 september, schreef de bevelhebber van het *IInd Canadian Corps*, *Lieutenant-General* G. G. Simonds, een commentaar op dat eerste aanvalsplan waarin hij er niet veel van heel liet; hij wees er namelijk op dat het, gegeven de noodzaak om de Wester-Schelde op de kortst mogelijke termijn te openen, heel wel mogelijk was dat men Walcheren zou moeten aanvallen *voordat* het verzet van de Duitsers in West Zeeuws-Vlaanderen zou zijn gebroken en hij betoogde ook dat het onjuist was, een landing vanuit zee op Walcheren uit te sluiten. Simonds' voorstel was, Walcheren te naderen over de volle lengte van Zuid-Beveland, tezelfdertijd de Duitsers in een deel van West Zeeuws-

Vlaanderen te bedwingen en hen dan op Walcheren aan te vallen uit vier richtingen tegelijk: over de Sloedam, dwars over de Wester-Schelde, uit zee en uit de lucht; voor dat laatste wilde ook Simonds luchtlandings-troepen gebruiken. Hij ging er van uit dat de *Wehrmacht* zich op Walcheren met kracht zou verdedigen; er stonden honderden bunkers op het eiland van waaruit op elke van de talloze kronkelingen in de smalle, met heggen omzoomde wegen gevuurd kon worden en in de duinen waren aan drie zijden (alleen niet aan de kant van het Sloe) grote Duitse kustbatterijen opgesteld – hoe dit geduchte verdedigingsstelsel te ontregelen? Simonds was van mening dat *'the technique for the capture of Walcheren Island'* allereerst in twee luchtmacht-operaties moest voorzien:

'(a) Bombing operations should be undertaken to break the dykes and completely flood all parts of the island below high water level.

*(b) Those parts of the island which remain above water should then be systematically attacked by heavy air bombardment, day and night, to destroy defences and wear out the garrison by attrition.'*¹

Crerar hield op diezelfde 21ste september waarop Simonds zijn denkbeelden op papier zette, een bespreking met admiraal Ramsay en Montgomery's chef-staf, generaal de Guingand. Crerar zei daar dat ook hij van mening was dat het *'from a purely military point of view'* *'highly desirable'* was, Walcheren onder water te zetten, als dat mogelijk was, en Ramsay deelde mee dat voldoende landingsboten beschikbaar waren voor een landing uit zee; hij kon de steun van twee zware kanonneerboten en van het Britse slagschip *'Warspite'* toezeggen. Afsproken werd dat de landing uit zee onmiddellijk in studie zou worden genomen en dat de Guingand contact zou opnemen met *Bomber Command* van de *Royal Air Force* en, wat het onder water zetten van Walcheren betrof, *'the views of higher authority'* zou inwinnen.²

Nogmaals twee dagen later, 23 september (men wist toen dat de Britse *Airbornes* de Rijnbrug bij Arnhem hadden moeten prijsgeven en dat hun positie in Oosterbeek uiterst moeilijk was), vond een conferentie plaats om het plan voor de aanval op Walcheren vaste vorm te geven. Een aantal van Crerars stafofficieren nam er aan deel en voorts waren vertegenwoordigers van de *21st Army Group*, van het *First Allied Airborne Army*, van het *IInd Canadian Corps* (Simonds en enkele stafofficieren), van de *Royal Navy*

¹ Simonds *'Appreciation'* d.d. 21 sept. 1944, aangehaald in Stacey: *The Victory Campaign*, p. 370. ² A.v., p. 372.

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

en van de *Royal Air Force* aanwezig. Crerar zei er dat grootscheepse steun van de zware bommenwerpers van vitaal belang was, dat de mogelijkheid om Walcheren onder water te zetten moest worden onderzocht ('*it would also require the sanction of higher authority*'¹) en dat de training voor een landing uit zee onmiddellijk moest beginnen. Dit alles kwam er op neer dat Simonds' denkbeelden waren aanvaard. Toen Crerar enkele dagen later wegens dysenterie in een militair hospitaal in Engeland moest worden opgenomen (hij bleef daar een maand), werd Simonds met de waarneming van het opperbevel belast. Waarneming in een kritieke periode! Allen die bij de planning van de operaties in Zeeland en vooral bij die met betrekking tot Walcheren waren betrokken, beseften dat de gehele verdere Geallieerde veldtocht in West-Europa afhing van de vraag of men er in zou slagen de Wester-Schelde tijdig toegankelijk te maken voor grote Geallieerde convooien. Wat het *IInd Canadian Corps* in Zeeland moest gaan ondernemen, diende het overigens voorshands met eigen krachten en eigen voorraden uit te voeren – prioriteit binnen het geheel van de *21st Army Group* kreeg het offensief in Zeeland pas op 16 oktober toen het al tien dagen aan de gang was.

★

Simonds en Crerar hadden, gelijk weergegeven, gewenst dat bij de landingen op Walcheren luchtlandingstroepen zouden worden ingezet en dat grootscheepse steun zou worden verleend door de zware Geallieerde bommenwerpers, d.w.z. zowel door *Bomber Command* van de *RAF* als door de Amerikaanse *Eighth Air Force*. Wat de luchtlandingstroepen betreft: beschikbaar waren twee brigades van een Amerikaanse luchtlandingsdivisie (de *17th*) die nog niet in actie was geweest; beschikbaar was voorts, maar pas per 1 oktober, een Britse luchtlandingsdivisie (de *6th*) die op *D-Day* in Normandië was ingezet. Tegen het gebruik van luchtlandingstroepen op en bij Walcheren sprak evenwel generaal Brereton zich opnieuw uit en Eisenhower besliste vervolgens dat de beschikbare eenheden aan Bradley moesten worden aangeboden teneinde steun te verlenen aan een eventuele overtocht over de Rijn. Simonds moest de luchtlandingstroepen dus uit zijn plan schrappen.

Schrappen moest hij óók de massieve steun door zware bommenwer-

¹ A.v.

pers. Wel te verstaan: *Bomber Command* van de *RAF* zou pogen, bressen te slaan in de dijken van Walcheren en zou voorts de Duitse kustbatterijen op het eiland bombarderen, maar de aanvallen op die batterijen zouden op geringe schaal zijn (veel minder zwaar en veel minder frequent dan Simonds had gewenst) en de Amerikaanse *Eighth Air Force* zou aan de operaties tegen de Duitsers op Walcheren in het geheel niet deelnemen. Waarom deze beperking van de steun in de lucht die op *D-Day* in Normandië van vitaal belang was gebleken? De belangrijkste factor was dat *Shaef* eind september meende dat de *Luftwaffe* in West-Duitsland zich zou kunnen herstellen als de Geallieerde zware bommenwerpers geruime tijd hun aanvallen zouden concentreren op Walcheren – een mening die door Montgomery (toen nog veel meer kijkend naar het Ruhrgebied dan naar de Westerschelde) werd onderschreven en die niet werd herzien, zelfs niet toen de operaties in Zeeland prioriteit hadden gekregen; die prioriteit gold namelijk alleen binnen de *21st Army Group* en de leiders van het strategische lucht offensief tegen Duitsland waren in oktober en begin november de opinie toegedaan dat de Duitse olieraffinaderijen en de fabrieken voor synthetische benzine belangrijker doelen vormden dan de Duitse batterijen op Walcheren – die batterijen waren trouwens met metersdik beton afgedekt en de ervaring had aangetoond dat ook de zwaarste Geallieerde bommen daar nauwelijks uitwerking op hadden. Effectiever kon men die batterijen bestoken met het zware scheepsgeschut van de *'Warspite'* en van de twee kanonneerboten, vooral wanneer de uitwerking van hun vuur geobserveerd zou worden door kleine verkenningsvliegtuigen die radiografisch aan die drie eenheden correcties zouden kunnen doorgeven.

Nu de inundatie van Walcheren.

Wij gaven reeds weer dat Simonds daar als eerste op had aangedrongen en dat zijn denkbeeld in beginsel door Crerar was aanvaard, zij het dat deze had gestipuleerd (23 september) dat het denkbeeld nader moest worden onderzocht en dat *'the sanction of higher authority'* nodig was. Van de verdere besluitvorming terzake heeft Stacey in zijn boek *The Victory Campaign* het volgende beeld gegeven.

Al voordat Simonds het denkbeeld geopperd had dat de *Geallieerden* Walcheren zouden inunderen, had de *Intelligence*-afdeling van Crerars hoofdkwartier op de mogelijkheid gewezen dat de *Duitsers* dit zouden doen, uit wraak; in een rapport d.d. 16 september had die *Intelligence*-afdeling evenwel de opinie geuit dat de vijand die inundatie uit menselijke overwegingen zou nalaten: *'At this stage of the war, and for purposes so fleeting, it is unlikely that even exponents of total war would bring down on*

*their nearest neighbours a calamity equal to an earthquake or a volcanic eruption. It is possible but improbable.*¹ Dat Simonds toch die 'calamity' over Walcheren wilde brengen, was niet voor 'fleeting purposes' maar om een doel te bevorderen dat voor de gehele Geallieerde oorlogvoering van vitale betekenis was. Maar was de inundatie van Walcheren technisch uitvoerbaar? Men keek eerst naar de Westkappelse Zeedijk; welnu, de *Chief Engineer* van het Canadese Eerste Leger rapporteerde op 24 september dat het onwaarschijnlijk was dat men in die dijk die ca. 80 meter breed was, met bommen bressen kon slaan van voldoende breedte. Crerar legde dat rapport aan Simonds voor, Simonds antwoordde dat men, als men de poging ondernam, uit militair oogpunt niets zou verliezen en wellicht veel zou winnen. Op 26 september vroeg Crerar vervolgens via Eisenhower's staf of *Bomber Command* rechtstreeks met zijn hoofdkwartier overleg wilde plegen over het bombarderen van de zeedijken van Walcheren en drie dagen later, 29 september, confereerde Simonds, nu Crerars vervanger, met vertegenwoordigers van *Bomber Command* en van de Britse *Navy*. Simonds' conclusie was dat 'so many military advantages to us would result if flooding could be achieved that it should be done if it is technically possible'² – de vertegenwoordiger van *Bomber Command* verklaarde zich bereid tot een poging om de Westkappelse Zeedijk te vernielen en er werd besloten, Eisenhower daartoe om verlof te vragen. Dat verlof werd op 1 oktober verleend. Inmiddels had Montgomery's hoofdkwartier er *Shaef* op gewezen dat men vóór dat eerste bombardement de bevolking van Walcheren en Zuid-Beveland diende te adviseren, de eilanden te verlaten.

Tot zover Stacey.

Men ziet: hij maakt geen melding van enige inschakeling van Nederlandse autoriteiten, laat staan van goedkeuring van de opzet door de Nederlandse regering.

Inderdaad, het was die autoriteiten en het was ook die regering onbekend dat in beginsel besloten was Walcheren onder water te zetten en dat men daartoe eerst zou pogen, de Westkappelse Zeedijk te vernielen; lukte dat, dan zouden andere dijken volgen, allereerst al om het deel van Walcheren dat ten oosten van het kanaal Vlissingen–Veere ligt, óók onder water te zetten – dat deel zou niet geïnunderd worden als het zeewater bij vloed door een in de Westkappelse Zeedijk geslagen bres zou stromen.

¹ A.v., p. 374. ² A.v., p. 375.

Eén Nederlander was er aan wie het plan werd voorgelegd, twee waren er wier advies werd ingewonnen zonder dat hun werd gezegd waartoe dat advies diende.

De Nederlander aan wie het plan werd voorgelegd, was een illegale werker uit West Zeeuws-Vlaanderen, P. H. de Winde, negentien jaar oud, die, toen hij en andere illegale werkers na de 15de september hadden geconstateerd dat het onmogelijk was, door de Duitse linies zuidwaartste gaan, op verzoek van de districtsstaf van de OD besloten had, de monding van de Braakman over te steken teneinde aan de Canadezen de jongste spionage-gegevens over te brengen, hen in te lichten o.m. aangaande de aanwezigheid van een illegale OD-zendpost en hun te verzoeken, bij hun beschietingen en bombardementen (men denke aan wat bij Breskens was geschied) meer rekening te houden met de aanwezigheid van duizenden burgers. Die overtocht was hem van een punt ten noordoosten van Biervliet uit (zie kaart XIX op pag. 505) in de nacht van 27 op 28 september gelukt, zwemmend.¹ In het bevrijde Oost Zeeuws-Vlaanderen aan land gekomen, was hij onmiddellijk naar Simonds' hoofdkwartier vervoerd. Hij bracht zijn verzoek met betrekking tot de burgerbevolking over, bereikte dat hem toegezegd werd dat Groede, waar de Duitsers hun hoofdverbandplaats hadden, als 'Rode Kruis-dorp' zou worden erkend (Groede zou dus niet beschoten en gebombardeerd worden en daarheen zou althans een deel van de burgerij van West Zeeuws-Vlaanderen kunnen vluchten), vertelde de Canadezen dat zij desgewenst over de Braakman bij Biervliet zouden kunnen landen (hij maakte een profieltekening van de zeedijk aldaar) en lichtte hen in waar het hoofdkwartier van de *64ste Infanteriedivision* was gevestigd (in de rijks-hbs te Oostburg), waar zich de belangrijkste Duitse radarpost bevond en waar het hoofdkwartier en de zender van de Binnenlandse Strijdkrachten waren: in een molen bij Schoondijke (de wieken van de molen waren in een bepaalde

¹ De Winde wilde de Braakman oversteken bezuiden de uitmonding in de Wester-Schelde (in de Wester-Schelde kan een sterke stroom staan) en wel in een rubberbootje. Hij had een Canadese piloot helpen onderduiken en deze had zulk een bootje bij zich gehad (die bevonden zich steeds in bommenwerpers met het oog op de mogelijkheid dat men op zee een noodlanding moest maken). Tot een punt in de Braakman bezuiden de uitmonding in de Wester-Schelde kon de Winde evenwel niet doordringen en toen hij bij Biervliet te water ging, sloeg zijn bootje lek op de palen. Hij besloot te zwemmen. Daartoe legde hij in het koude water (de temperatuur van de lucht was ca. 9 graden) hemelsbreed een afstand af van ca. zes kilometer, maar doordat hij de stroom en de wind tegen had, nam hem dat zeven uur – het scheelde niet veel of hij was verdrinken.

stand vastgezet en de vliegtuigen van de *Second Tactical Air Force* kregen instructie die molen te sparen). Aan de Winde nu werd op 29 of 30 september meegedeeld dat men de Westkappelse Zeedijk wilde vernielen; hem werd gevraagd of hij dat voor uitvoerbaar hield. 'Het kneep me de keel dicht', schreef hij ons in '77 – op de vraag kon hij geen ander antwoord geven dan te zeggen: '*It might work.*'¹

De twee Nederlanders wier advies was ingewonnen, waren luitenant-kolonel van de Generale Staf P. J. de Broekert, verbindingsofficier van de Irene-brigade bij de staf van de *21st Army Group*, en een bij Albarda's departement van waterstaat werkzame waterstaatsingenieur, J. W. Akkerman. Aan de Broekert was gevraagd of er een Nederlandse deskundige was die inlichtingen kon geven over de dijken en wateren van Zeeland en of hij een Nederlandse sleepbootkapitein kon vinden die de Westerschelde goed kende – de zaak had haast. De Broekert was naar Londen gevlogen, had er op zo korte termijn geen sleepbootkapitein kunnen opsporen maar had wel, na daartoe verlof van Albarda te hebben gekregen, ir. Akkerman mee naar Brussel genomen. Akkerman had daar een groot aantal vragen beantwoord waaraan de Broekert en hij slechts de conclusie hadden vastgeknoopt dat grootscheepse landingsoperaties op Walcheren en Zuid-Beveland op til waren (voor al die landingsoperaties diende men de dijkprofielen te kennen) – de officieren met wie zij spraken, hadden hun evenwel niet ingelicht over het voornemen, Walcheren te inunderen, en het komt ons voor dat dit opzettelijk is nagelaten. Wij kunnen ons ook wel indenken *waarom*: men wilde niet het risico lopen dat de Nederlandse regering een operatie zou trachten te verbieden die, als zij lukte, het welslagen zou kunnen betekenen van een even belangrijke als hachelijke onderneming. Kennelijk dachten Eisenhower en Bedell Smith er precies zo over, althans: toen *Shaef* op 1 oktober het proefbombardement van de Westkappelse Zeedijk goedkeurde, geschiedde dat zonder dat het hoofd van de Nederlandse missie bij *Shaef*, generaal-majoor H. J. Phaff, was ingelicht, laat staan dat men deze had verzocht de goedkeuring van zijn regering aan te vragen.

★

Op 2 oktober werd in de middag- en avonduitzendingen van het Nederlands Nieuws van de *BBC* en van Radio Oranje een waarschuwing

¹ Brief, 8 juni 1977, van P. H. de Winde.

DE WESTKAPPELSE ZEEDIJK VERNIELD

van het Geallieerde opperbevel uitgezonden, inhoudend dat er zware strijd zou komen op de eilanden 'gelegen in de monding van de rivier de Schelde', 'uw leven en de levens van uw familie worden niet alleen bedreigd door luchtbombardementen maar ook door de gevaren van overstroming'; 'verlaat de eilanden', werd gezegd, 'of, indien dit niet mogelijk is, begeeft u dan onmiddellijk met uw familie naar een veilige plaats op de eilanden', 'gaat uitsluitend te voet . . . beweegt u uitsluitend door de velden . . . vermijdt laagliggende grond.'¹ Diezelfde waarschuwing stond te lezen in honderdduizenden pamfletten die op 2 en 3 oktober boven Walcheren en Zuid-Beveland werden afgeworpen (er kwamen er ook in West Zeeuws-Vlaanderen terecht).

'Verlaat de eilanden' – alsof dat mogelijk was! Alles wat zich op de Sloedam of de Kreekrakdam vertoonde, werd gebombardeerd en gemitralleerd. 'Of begeeft u naar een veilige plaats' – wat werd daarmee bedoeld? Er waren er op Walcheren die, als zij dicht bij de Duitse kustbatterijen woonden, hun woning verlieten en in Westkappelle gingen er toe over, de zieken en ouden van dagen uit de onmiddellijke omgeving van de dijk weg te halen maar de meeste mensen legden de waarschuwing van *Shaef* naast zich neer.

In de middag van 3 oktober (er was vloed) kwamen enkele honderden *Lancaster*-bommenwerpers van *Bomber Command* in golven aanvliegen om de Westkappelle Zeedijk twee-en-een-half uur te bestoken met de zwaarste bommen waarover de Geallieerde luchtmacht beschikte. Inderdaad, er werd een gat in de dijk geslagen van 70 meter breed – de vloed stroomde naar binnen. In het dorp vielen op die ene middag op een bevolking van ruim drie-en-twintighonderd zielen meer dan honderdvijftig doden. 'Hele gezinnen zijn door de bommen en het water verrast', aldus een plaatselijk relaas,

'en zijn, elkander vasthoudend, de dood ingegaan. De molen van Theune, waar zeven-en-veertig mensen (mannen, vrouwen en kinderen) een veilige schuilplaats meenden te vinden, is een massagraf geworden . . . Bommen hadden de molen doen verdwijnen, doch de kelder was nog intact, de uitgang echter versperd door het neergestorte puin. Na het eindigen van de aanval stroomde het water met . . . kracht om de molen heen . . . Het gejammer en gewezen der ongelukkigen was hartverscheurend, doch het water heeft hun het zwijgen opgelegd'² –

¹ Radio Oranje, 2 okt. 1944. ² J. Ligthart-Schenck: *Westkappelle voor en na 3 oktober 1944* (1945), p. 8-9.

slechts drie personen kon men tijdig uit het puin bevrijden. 's Avonds vluchtten de meeste overlevenden uit Westkapelle weg uit angst dat de RAF 's nachts het bombardement zou herhalen.

Vier dagen later, 7 oktober, sloegen de *Lancaster*-bommenwerpers een groot gat in de zeedijken ten westen en ten oosten van Vlissingen en op 11 oktober werd een groot gat geslagen in de zeedijk bij Veere. Nadien stroomde het zeewater bij vloed dus op vier plaatsen Walcheren binnen – op die overstroming en haar gevolgen voor de burgerij en voor de *Wehrmacht* komen wij nog terug.

★

Dinsdagavond 3 oktober werd in Londen bekendgemaakt dat de RAF de Westkappelle Zeedijk had vernield. Men kon hier slechts de conclusie aan verbinden dat, als het nodig was, de zeedijken van Walcheren ook op andere punten vernield zouden worden en dat vrijwel het gehele eiland onder water zou lopen, onder *zout* water bovendien. Het trof het Nederlandse kabinet hoogst pijnlijk dat het van deze operatie niets had geweten. Gerbrandy besloot Churchill op te zoeken en te vragen waarom hij door niemand en ook door deze niet was ingelicht. Churchill zei hem dat hijzelf van niets had geweten, achtte het onjuist dat de Nederlandse regering niet was geraadpleegd en ried Gerbrandy aan, zijn beklag te doen bij Eisenhower. Op 9 oktober stelde de ministeriële commissie-Oorlogvoering vast dat Gerbrandy bij zijn bezoek aan *Shaef* door van Lidth zou worden vergezeld. Bij Albarda was inmiddels iets gaan dagen – hij wees Gerbrandy op het bezoek dat ir. Akkerman, door de Broekert opgehaald, aan Brussel had gebracht; zij waren, had Akkerman meegedeeld, alleen om advies gevraagd maar hun was niet gezegd waar dat advies toe diende. Op 10 oktober zei Gerbrandy in de ministerraad dat hij zelf met Akkerman en de Broekert wilde spreken – Akkerman bleek ziek te zijn, de Broekert kon slechts bevestigen wat Akkerman al aan Albarda had gezegd. In de commissie-Oorlogvoering sprak men er op 13 oktober over dat het bombardement, zo werd gemeend, niet eens voldoende uitwerking had gehad: 'het resultaat is dat de [Duitse] batterijen droog zijn' (inderdaad, de Duitse kustbatterijen lagen op de 'hoge' rand van het eiland) 'maar de rest van het eiland onder water, terwijl de *supply-lines* van de batterijen alleen bij hoog water onder water staan' (zeker, dat was toen nog het

geval maar dat bleef niet zo, want de 'kom' van Walcheren werd steeds voller) – van Kleffens repte van 'een onzinnige verwoesting'¹; men constateerde tenslotte dat generaal Phaff evident weinig actief was geweest en besloot hem te vervangen door generaal Dijkhoorn, de oud-minister van defensie, die begin oktober in overleg met minister van Mook, die toen in Amerika was, zijn post bij de *Combined Chiefs of Staff* te Washington had verlaten en tot elks verbazing opens in Londen was verschenen in de hoop nuttige adviezen te kunnen geven aan Eisenhower en Montgomery.

Op 18 oktober vlogen Gerbrandy en van Lidth naar Parijs om er in Versailles (daar was *Shaef* gevestigd) hun beklag te doen (en ook om te vragen of de ministers-'kwartiermakers' spoedig naar het bevrijde Zuiden konden gaan – daarop komen wij nog terug). Eisenhower zat door mist in Brussel vast, Bedell Smith stond Gerbrandy en van Lidth te woord. Hij zei dat inzake het bombardement van Walcheren 'niet geheel juist was gehandeld' (aldus het Nederlandse verslag²)³, maar wees er op dat Phaff niet eens had gevraagd wat de Canadezen in Zeeland eigenlijk van

¹ Commissie-Oorlogvoering: 13 okt. 1944. ² 'Rapport van het bezoek van de minister-president en de minister van oorlog aan het Algemeen Hoofdkwartier van generaal Eisenhower' (z.d.), p. 2 (AOK, map 'Bespreking met generaal Eisenhower, 18 okt. 1944'). ³ In '49 zei Gerbrandy aan de Enquêtecommissie dat, wat de Walcherse dijken betrof, 'aan de Nederlandse regering . . . verzocht (was) om overleg te doen plegen door het zenden van mensen die daarvan technisch op de hoogte waren. Dat is ook gebeurd. Nederlandse deskundigen hebben het bombardement op de dijk van Walcheren mede voorbereid . . . Heel kort voordat het bombardement plaats had, is daarvoor onze goedkeuring gevraagd . . . maar dat gebeurde, toen men bij wijze van spreken geen 'neen' meer kon zeggen, ongeveer 24 uur tevoren of iets dergelijks' – Gerbrandy meende dat men van Lidth en hem had ingelicht en dat 'waarschijnlijk' ook van Kleffens en Michiels van de zaak op de hoogte waren geweest. (getuige Gerbrandy, *Enq.*, dl. V c, p. 440)

Zes jaar later, in '55, schreef Gerbrandy in het *Algemeen Handelsblad* dat het gevraagde verlof 'welbewust' was gegeven ('wij waren . . . overtuigd dat het moest') 'na een snel, door diepe bezorgdheid . . . gedragen beraad.' (*Algemeen Handelsblad*, 3 mei 1955)

Nogmaals een jaar later, in juni '56, vertelde Gerbrandy ons persoonlijk ditzelfde verhaal, zij het dat hij toen zei dat hij bij zijn 'snelle beslissing' geen enkele ambtgenoot had geraadpleegd. (Gerbrandy, 22 juni 1956)

Duidelijk is ons inziens dat deze zaak geheel verkeerd in Gerbrandy's geheugen was blijven hangen. Men zou kunnen veronderstellen dat hij het verhaal over de aangevraagde goedkeuring opzettelijk had bedacht om niet te doen uitkomen dat de Geallieerde militairen over de Nederlandse regering waren heengelopen – die veronderstelling verwerpen wij; na ons gesprek in '56 kregen wij van Gerbrandy de stukken mee waaruit precies het tegendeel bleek van wat hij ons had meegedeeld; hij had die stukken kennelijk in geen jaren meer gelezen.

plan waren. Wat de vervanging van Phaff door Dijkhoorn betrof: Bedell Smith die in Washington van Dijkhoorn geen hoge dunk had gekregen, wilde hem niet in Versailles zien en ried aan, een Nederlandse missie aan Montgomery's hoofdkwartier toe te voegen.

Dat advies werd opgevolgd.

Van Lidth stelde twee weken later die missie in (Phaff bleef in Versailles); ze bestond uit Dijkhoorn, kapitein-ter-zee C. Moolenburgh (deze had goed werk gedaan als verbindingsman met het *Air Ministry*) en een hoofdingenieur van de rijkswaterstaat uit Nijmegen, ir. F. de Vries. Van deze drie kwam alleen Moolenburgh aan nuttig werk toe: hij gaf talrijke adviezen aan de *Second Tactical Air Force*. De Vries kwam niet opdagen: deze had in Nijmegen veel werk te doen en men vond goed dat hij dat voortzette. Dijkhoorn kreeg geen voet aan de grond; Montgomery had geen enkele behoefte aan zijn adviezen. Diep teleurgesteld, ja gegriefd, keerde Dijkhoorn midden december naar Londen terug waar hij verbonden werd aan het departement van oorlog; tot tweede lid van de Nederlandse missie bij de *Combined Chiefs of Staff* (na Dijkhoorns vertrek was slechts schout-bij-nacht L. G. van der Kun overgebleven) werd de militaire attaché in Bern benoemd, de generaal-majoor van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger A. G. van Tricht, maar het werd 1 april '45 voordat deze naar de Verenigde Staten vertrok en (hij moest daar eerst deelnemen aan de conferentie te San Francisco waar de organisatie der Verenigde Naties werd opgericht) 1 juli voor hij met zijn werk in Washington begon. Van begin oktober '44 tot begin juli '45, negen maanden lang dus, had Nederland een gehalveerde vertegenwoordiging bij de *Combined Chiefs of Staff* – feit waarover de Enquêtecommissie ons inziens terecht haar bevreemding heeft uitgesproken.¹

*

Wij keren terug naar Walcheren.

Het eiland liep geleidelijk onder water; bij elke vloed stroomden eerst door één, vervolgens door drie, tenslotte door vier gaten die door de vloed- en door de ebstroom (bij eb liep het water naar buiten) steeds wijder werden uitgeschuurd², grote watermassa's het eiland op. Aanvan-

¹ *Enq.*, dl. VIII a, p. 336. ² Het gat bij Westkapelle werd 400 meter breed, het gat ten westen van Vlissingen 250 meter, dat ten oosten van Vlissingen 800 meter, dat bij Veere 700 meter.

kelijk vond de overstroming slechts door het ene gat in de Westkappelse Zeedijk plaats; deskundigen in Middelburg berekenden dat het ongeveer drie weken zou duren voor heel Walcheren bewesten de dijk van het kanaal Vlissingen–Veere onder water zou staan maar zij moesten uiteraard hun berekeningen herzien toen ook in de dijken bij Vlissingen en in de dijk bij Veere grote gaten waren geslagen (zie kaart XVIII op pag. 501). Becijferd werd voorts dat bij aanhoudende westerstorm (de wind woei in oktober in hoofdzaak uit het oosten) twee tot drie meter water zou komen te staan in de laaggelegen ‘kommen’ tussen de dorpen; die dorpen waren alle op relatief hoog gelegen plaatsen gebouwd en de hoofdwegen volgden over het algemeen de ruggen over het eiland. Die hoofdwegen zouden bij westerstorm een meter onder water komen.

De *Beaufragte* voor Zeeland liet onmiddellijk een Duitse ‘deskundige’ naar Middelburg komen – deze man adviseerde (toen zat alleen nog maar een gat in de Westkappelse Zeedijk) dat van Zoutelande tot een punt benoorden Domburg een grote nooddijk zou worden aangelegd. De bevolking werd tot medewerking opgeroepen maar aangezien het uitgesloten was dat men in korte tijd over een afstand van bijna 10 kilometer een minstens vier meter hoge dijk zou kunnen opwerpen, kwam bijna niemand zich melden. Er volgden razzia’s en arrestaties – ter intimidatie werd één onwillige doodgeschoten. Toen daagden meer jongens en mannen op van wie evenwel een deel niet aan de nooddijk tewerkgesteld werd maar bij het omkaden van Duitse bunkers op belangrijke punten. Het was alles zinloos; de gaten bij Vlissingen en het grote gat bij Veere deden trouwens ook de Duitsers beseffen dat het grootste deel van het eiland onherroepelijk onder water zou komen te staan. Inmiddels had de dwangarbeid aan de ‘Duitse’ nooddijk het nadeel gehad dat onvoldoende krachten beschikbaar waren om een aantal dorpen op het eiland te omkaden – dat lukte slechts bij Domburg, Veere en Vrouwenpolder. Meestal had de bevolking voldoende tijd om de met overstroming bedreigde gebieden te verlaten; alleen ten oosten van Vlissingen ontbrak die tijd: het laagste gedeelte van Walcheren liep hier tot aan de dijk om de Nieuwlandse polder (bij de Sloedam) zo snel vol dat de bewoners van de boerderijen en van Ritthem hals over kop moesten vluchten en dat ook het meeste vee niet kon worden gered.

De bevolking reageerde op de inundatie met grote gelatenheid. Zij beseffe dat haar terwille van de bevrijding van heel Nederland een vreselijk offer was opgelegd – er werd, voorzover bekend, niet tegen gemord. De meesten redeneerden: ‘Als de Moffen niet hier waren gaan zitten, was dit niet gebeurd.’ De gelatenheid leidde nogal eens tot een

overmaat aan passiviteit: men *kon* eenvoudig de eigen woning, de eigen grond niet in de steek laten. Menigeen klampte zich aan de verwachting vast dat het water niet al te hoog zou stijgen. Het dagelijks bestuur van de polder Walcheren achtte het op 12 oktober (toen waren er dus vier gaten) geraden, te waarschuwen tegen de 'valse gerustheid, voortspruitend uit gehechtheid aan de grond enerzijds en uit gebrek aan vertrouwen op wat van officiële zijde' (d.w.z. door de Nederlandse autoriteiten op Walcheren) 'wordt meegedeeld over de te verwachten waterhoogte anderzijds.'¹ Sommigen trokken tijdig naar de evacuatie-oorden, vooral naar het relatief hoog gelegen, haastig met een noodbade omgeven centrum van Middelburg, waar zij in lege fabrieken, in pakhuizen en bij particulieren werden gehuisvest (paarden, vee, varkens en schapen werden ondergebracht in allerlei bouwsels, ook in de ruïne van het in de Meidagen van '40 verwoeste stadhuis), maar wie te lang in de eigen woning of op de eigen hofstede bleef zitten, was vaak niet in de gelegenheid, het vee, de varkens en het pluimvee tijdig af te voeren. In Oostkapelle bijvoorbeeld ging het water pas op de avond van 18 oktober stijgen – velen waren er nog niet weggetrokken. 'Hoog opgeladen wagens hobbelen voorbij', aldus een relaas, 'de koeien zwemmende er achter. Schapen worden met bootjes en vloten gered. Hun vacht is te zwaar om te kunnen zwemmen. Op de hoger gelegen gedeelten . . . dwalen de geredde dieren vervuild en hongerig rond, vermoeid door de nachtelijke strijd met modder en water'² – veel kalveren en varkens werden geslacht.

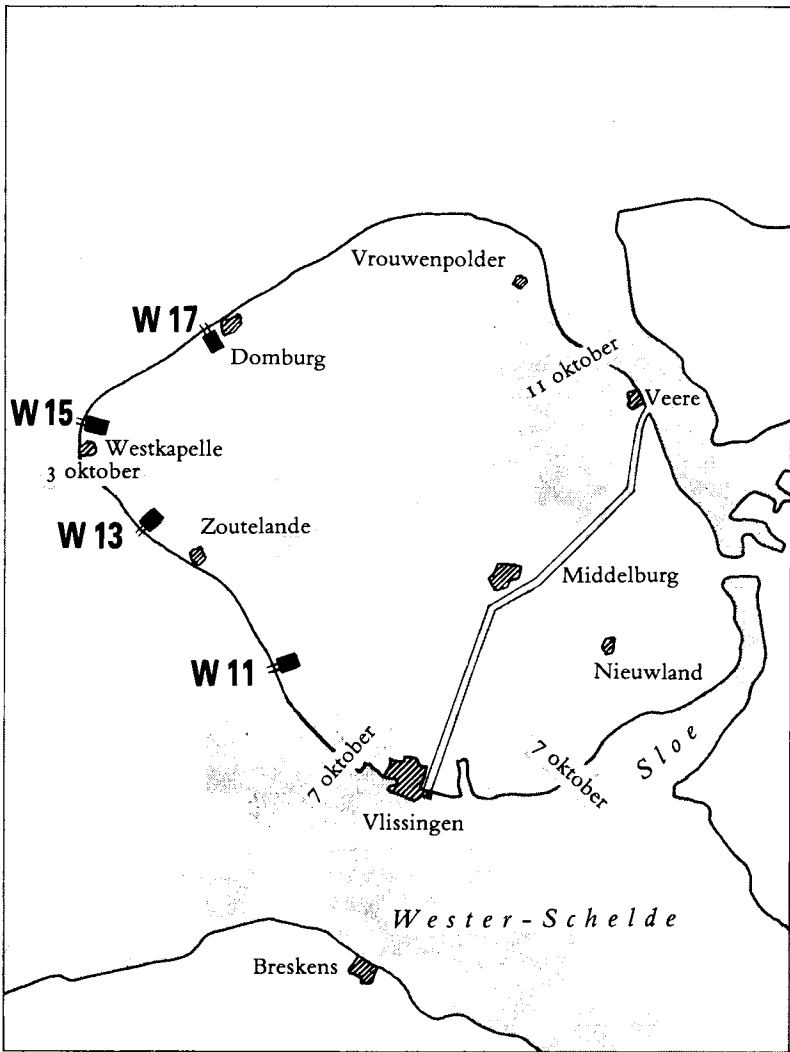
'Verdronken konijnen liggen op stapels bijeen en halfverdronken kippen dwalen overal rond met verwarde en modderige veren. Zij zitten hoog in de bomen, wachtende op iets wat niet komt. En alle dieren kijken ons aan met lijdende, angstige ogen . . . Slakken, torren en veelsoortige reptielen hebben wij langs wanden en muren naar boven zien kruipen . . . Kikkers en padden drijven overal rond en vervuilen het water'³ –

zij waren in het zoute water doodgegaan. Ook al het gewas en alle overige planten op het eiland alsmede de heggen en bomen waren ten dode opgeschreven en in het onder water gelopen gebied zouden alle muren worden aangetast.

Wat was het militair effect van de inundatie?

¹ Tekst van de waarschuwing in J. Ph. Koene: *Middelburg onmiddellijk vóór en na de bevrijding*, p. 32-33. ² H. van Waard: *Walcheren onder de zeegolven. Eerste golf. De Noordwest-kust* (1945), p. 15. ³ A.v., p. 15-16.

'EN ALLE DIEREN KIJKEN ONS AAN'



XVIII. Het geïndeerde Walcheren

In rood: plaatsen en data van de bressen die de Royal Air Force in de Walcherse zeedijken maakte. Met W 11, 13, 15 en 17 zijn slechts de zwaarste Duitse kustbatterijen aangegeven

De Duitsers konden de talloze bunkers in de polder Walcheren niet langer gebruiken; dat betekende dat als de Geallieerden, die over amfibische voertuigen beschikten, eenmaal geland waren, van een hardnekkige verdediging van het eiland geen sprake kon zijn. In de duinen evenwel en op de gespaard gebleven dijkgedeelten stonden nog de Duitse kustbatterijen en hier en daar ook grote bunkers. Al deze bouwsels werden geleidelijk aan geïsoleerd; nadat het zeewater eenmaal vrijwel het gehele eiland had bedekt, waren zij van Vlissingen en Middelburg uit nog slechts per boot bereikbaar. Er lagen bij de kustbatterijen munitievoorraden maar toen de landing uit zee werd ondernomen, bleek dat die voorraden niet groot genoeg waren en niet tijdig konden worden aangevuld. Ook werd het moreel van de Duitse troepen, vooral dat van de *70ste Infanteriedivision* (de kustartillerie werd door militairen van de *Kriegsmarine* bediend), door de inundatie danig aangetast; de manschappen van die divisie, toch al niet een keurtroep (het was een divisie, gevormd uit dienstplichtigen met spijsverteringsmoeilijkheden en ze werd deswege wel 'de wittebroodsdivisie' genoemd), stonden vreemd tegenover het water. Nederlanders deden hun het ene angstwekkende verhaal na het andere: het water zou nòg hoger stijgen, er zouden gevaarlijke besmettelijke ziekten uitbreken en als de grote Geallieerde landing kwam, dan zouden de Geallieerden door de bressen in de dijken het eiland op kunnen varen om daar van alle kanten tegelijk de aanval in te zetten.

Op 13 oktober, twee dagen dus na de dijkdoorbraak bij Veere, noteerde de *Admiral in den Nederlanden* die zich toen in Veere bevond (er lag daar een flottielje van de *Kriegsmarine*), in zijn *Kriegstagebuch*:

'Einen stark niederdrückenden Eindruck auf die Soldaten der Garnison Veere machte der durch Feindmaschinen hervorgerufene Deichbruch . . . der Veere ringsherum mit Wasser einschloss . . . Die ganze Haltung der damals in Veere befindlichen und durchflutenden Heeresgruppe¹ wirkte mit wenig Ausnahmen stark deprimierend auf meine Flottillenleute . . . Täglich wiederkehrende tollste Gerüchte über erfolgreiche Panzervorstöße und Anlandungen des Feindes in Nord- und Süd-Beveland wirkten vor allem auf die Heeresgruppe . . . stark ermüdend. Ich möchte behaupten, dass wenn ich durch die Garnison Veere nachts mit einer Kinderrassel, die ein panzerähnliches Geräusch hervorgerufen hätte, gegangen wäre, die ganze Garnison das Laufen bekommen hätte. Dieselbe Ansicht teilte Major von Kleist, der I a der Division mit mir² —

¹ Uit het haventje van Veere was een deel van het Duitse Vijftiende Leger in kleine convooien over de Zeeuwse wateren naar Willemstad, Moerdijk, Dordrecht en Rotterdam afgevoerd. ² *Adm. in den Nederlanden: 'Kriegstagebuch'*, 13 okt. 1944 (CDI, 1.6059-60).

dat was dus de officier van de afdeling-operaties van de *70ste Division*. Toen er door die divisie eenmaal moest worden gevochten, zou overigens blijken dat haar strijdlust bepaald niet geheel was verdwenen – wèl, dat die innerlijke reserve vrij spoedig was uitgeput.

★

Voor het offensief tegen de Duitsers in Zeeland beschikte Simonds over twee divisies: de *2nd* en de *3rd Canadian Infantry Division*.¹ Zijn opzet was dat de *2nd Division* (eerste stoot) tot de Kreekrakdam zou doordringen en over die dam heel Zuid-Beveland zou bevrijden, dat de *3rd Division* (tweede stoot) de Duitsers in West Zeeuws-Vlaanderen zou bedwingen en dat tenslotte (derde stoot) de Duitsers op het geïsoleerde Walcheren van drie kanten tegelijk zouden worden aangevallen: over de Sloedam, dwars over de Wester-Schelde en door een landing uit zee, dat laatste met een gespecialiseerde eenheid, nl. met de *4th Special Service Brigade* (daartoe behoorden vijf-en-twintig Nederlandse *Commandos*); deze werd bij Ostende op haar hachelijke taak voorbereid.

Alle drie stoten bleken veel moeilijker dan gedacht. De Duitsers verdedigden zich taai en bekwaam; bovendien kon Simonds maar een deel van zijn troepen inzetten: zijn Tsjechische tankbrigade moest het Duitse garnizoen in Duinkerken in bedwang houden en met zijn gehele *Ist Corps* moest hij deelnemen aan het offensief in de richting van Den Bosch en het Hollands Diep.

De eerste stoot (richting Zuid-Beveland) werd op 2 oktober ingezet en liep binnen enkele dagen vast op de Duitse verdediging. Slechts moeizaam kwamen de Canadezen voorwaarts. Felle aanvallen op Woensdrecht (zie kaart XIX op pag. 505), uitgevoerd met steun van de luchtmacht, met tanks, met vlammenwerpers, werden twee-, driemaal afgeslagen. Pas met concentratie van alle beschikbare artillerie en in gevechten van man tegen man slaagden de Canadezen er in tot de Kreekrakdam op te rukken. Dat was op 16 oktober (de dag waarop Montgomery eindelijk aan de operaties in Zeeland volstreekte prioriteit gaf binnen het geheel van de operaties van de *21st Army Group*) – het duurde toen toch nog

¹ Hij had een derde divisie, een tankdivisie (de *4th Canadian Armoured Division*), in reserve maar deze divisie kon slechts bij Woensdrecht worden gebruikt; in Zeeland leende de terreingesteldheid zich niet voor haar inzet.

acht dagen voordat de Canadezen voldoende op krachten waren gekomen om te pogen op Zuid-Beveland door te dringen.

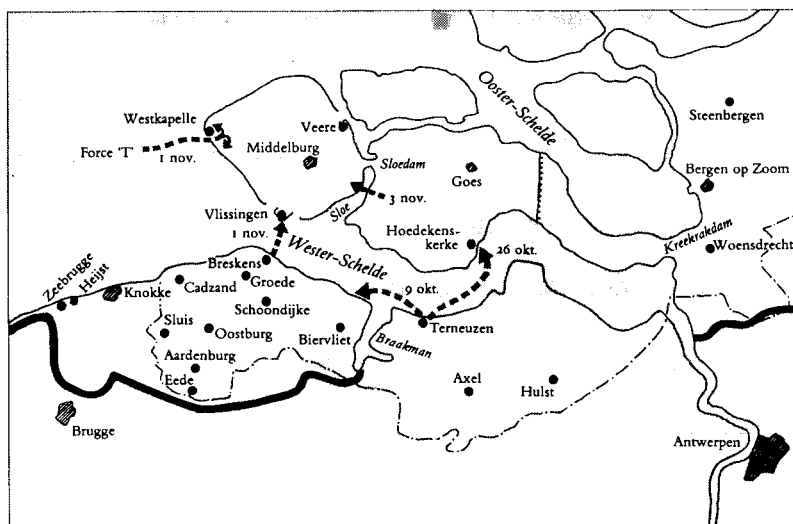
De tweede stoot (richting Breskens) werd op 6 oktober ingezet. Met steun van meer dan driehonderd stukken geschut (het vuur werd geleid vanaf haastig gebouwde, 25 meter hoge houten observatietorens) trachtte de 7de brigade van het Canadese leger iets ten oosten van Eede over het Leopoldkanaal te komen. Er konden daar slechts twee kleine bruggehoofden gevormd worden; die lagen voortdurend onder het vuur van de zware Duitse kustbatterijen bij Cadzand. Er was geen doorkomen aan. Simonds evenwel had twee brigades in reserve: de 8ste en de 9de. Zijn bedoeling was, de 8ste achter de 7de aan te sturen en de 9de in z.g. *Buffalos*¹ van Terneuzen uit langs de monding van de Braakman over te zetten naar het punt waar de Winde zijn zwemtocht was begonnen. Door die landing (9 oktober) waarbij ca. 100 *Buffalos* werden gebruikt, werden de Duitsers dermate verrast dat bij Biervliet een groter Canadees bruggehoofd tot stand kwam; onmiddellijk stuurde Simonds zijn 8ste brigade niet achter de 7de maar achter de 9de aan (11 en 12 oktober); 8ste en 9de brigade samen boekten terreinwinst doch slechts langzaam; zij werden namelijk aangevallen door van Walcheren overgezette Duitsers en beschoten door de Duitse kustbatterijen bij Vlissingen en Westkapelle. Met dat al werd de druk op de 7de brigade bij Eede nu geringer en ook hier kwamen de Canadezen voorwaarts, zij het met moeite. 'For a week', aldus over de 7de brigade R. W. Thompson in *The eighty-five days*, zijn indrukwekkend werk over de strijd in Zeeland,

*'the rain, driven by winds blowing half a gale, had seemed to join the dark evil sky to the dark evil land, so that the small space that had been won resembled the inside of a tureen, squelching with mud and water like some foul stew. Even the dykes had lost their lines, crushed and churned into the great muck heap of the featureless wilderness. There were no fires, there was no rest. For a full week men had lived and died and slept always wet and caked with ooze . . . Enemy bodies rotted and stank where they had fallen, of less account than the swollen carcasses of oxen with the legs sprouting stiffly upwards, symbols of the misery of that terrible land reclaimed from the sea. When Eede was at last won the land ahead was strewn thickly with mines. Hidden wires touched off explosions of mud shot through with fragments of steel. Men lost their feet as they crawled along under the dyke banks and sat staring at the shattered stumps.'*²

¹ Dit waren gepantserde amfibische voertuigen waarop twee machinegeweren waren gemonteerd welke van de kuip uit bediend konden worden; elke *Buffalo* kon vierentwintig militairen vervoeren of een stuk veldgeschut of een *brengun-carrier*.

² R. W. Thompson: *The eighty-five days. The story of the battle of the Scheldt* (1957), p. 94.

GEVECHTEN IN WEST ZEEUWS-VLAANDEREN



XIX. De strijd om het vrijmaken van de Wester-Schelde

In rood: het Geallieerde gebied en de frontlijn begin oktober 1944. Voorts zijn in rood de landingsoperaties (met hun data) aangegeven die voor het vrijmaken van de Wester-Schelde werden uitgevoerd. Walcheren stond als gevolg van de Geallieerde bombardementen goeddeels onder water en ook elders in Zeeland waren door de Duitsers grote inundaties gesteld welke de operaties der Geallieerde troepen bemoeilijkten

Wat van Eede restte, niet veel, werd op de 16de bevrijd. De 7de Canadese brigade die tien dagen van ongekend zware strijd achter de rug had, werd toen teruggetrokken en vervangen door een Britse brigade, onderdeel van de *52nd Lowland-Division* (de Schotse divisie welke volgens het plan voor 'Market-Garden' op Deelen had zullen landen). Die Britten togen op de 19de ten aanval en bevrijdden Aardenburg waar zij in contact kwamen met de Canadezen die moeizaam uit het bruggehoofd bij de Braakman waren opgerukt. Stap voor stap werd Eberdings *64ste Infanteriedivision* naar het westen teruggedrongen. Zij verdedigde zich taai – de geschoolde Duitse militairen (wij herinneren er aan: goeddeels veteranen van het Oostelijk front) maakten kundig gebruik van de defensieve mogelijkheden welke het polderland bood. Simonds, profiterend van de verworven prioriteit, kon evenwel meer tanks naar West Zeeuws-Vlaan-

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

deren zenden, nõg sterker vlammenwerpers, nõg zwaarder artillerie. Hij trachtte zijn verliezen zoveel mogelijk te beperken. Nergens waagden de Canadese en de Britse infanterie zich voorwaarts als niet eerst de betrokken punten waar men de Duitsers aanwezig wist (of vermoedde), door de *Typhoons* met raketten waren bestookt (de *Second Tactical Air Force* voerde meer dan tweeduizend aanvalsvluchten uit) en bedolven waren onder artillerievuur. Na afloop van de gevechten werd geschat dat in West Zeeuws-Vlaanderen, een gebied van ca. 270 vierkante kilometer, in totaal vijf miljoen Geallieerde granaten tot ontploffing waren gekomen, gemiddeld (als men de Duitse projectielen er bij telt) op zijn minst tweehonderd granaten per hectare. En nog ging het niet vlug. Eerst op 2 november gaven de laatste Duitsers zich bij Knokke, Heyst en Cadzand over en pas nadat men de volgende ochtend in Zeebrugge geen Duitsers meer had gevonden, kon in het *War Diary* van de *3rd Canadian Division* genoteerd worden: '*Operation Switchback*' (dat was de code-aanduiding voor het bedwingen van de Duitsers in West Zeeuws-Vlaanderen) '*now complete*'; een onbekende hand schreef er naast: '*Thank God!*'¹

Bijna dertien duizend Duitsers werden in krijgsgevangenschap afgevoerd, onder hen Eberding; bijna achthonderd Duitsers en omstreeks vijfhonderd Canadezen en Britten waren gesneuveld.

★

Meer dan tweeduizend aanvalsvluchten van de Geallieerde jagers en *Typhoons* en meer dan vijf miljoen Geallieerde en Duitse granaten, dit alles in nog geen vier weken tijd: het sprak vanzelf dat de stadjes en dorpen van West Zeeuws-Vlaanderen zwaar te lijden hadden gekregen en dat er talrijke slachtoffers waren gevallen onder de burgerbevolking.

De weken die aan het Canadese offensief voorafgingen, waren al moeilijk geweest, vooral door de evacuaties (de bevolking van Eede moest noordwaarts trekken naar Oostburg maar de meesten bleven clandestien in Aardenburg zitten waar talrijke even oude als stevige kelders waren) alsmede door de Duitse razzia's (Eberding liet nieuwe versterkingen aanleggen), maar die moeilijkheden waren te veronachtzamen, vergeleken met wat geschiedde toen *Operation Switchback* eenmaal

¹ Stacey: *The Victory Campaign*, p. 400.

werd ingezet. De beschieting van Sluis bijvoorbeeld begon in de nacht van 5 op 6 oktober en duurde met tussenpozen voort tot de dag der bevrijding, 1 november – bovendien kreeg het stadje op 11 oktober, toen er zich niet meer dan ca. twintig Duitse militairen bevonden, een aanval door zware bommenwerpers en laagvliegende *Typhoons* te doorstaan (‘het was een geluid alsof honderden motoren met open knalpot door de straten raasden’¹), als gevolg waarvan grote verwoestingen werden aangericht, enorme branden ontstonden, ruim zestig burgers werden gedood en geen enkele Duitser ook maar gewond raakte. Soortgelijke rampen troffen bijna alle stadjes en dorpen. Overal hokte de bevolking angstig in schuilplaatsen, meestal in kelders (‘een etmaal duurde een week voor ons, een week leek wel een maand’²).

In de boerderijen zochten de boerengezinnen en gevluchte omwonenden de ene schuilplaats na de andere op. ‘Op een nacht’, aldus een relaas dat de Winde later aantekende,

‘is het heel erg. Allen zitten opeengedrukt, de benen ingetrokken, in het aarden bunkertje. Het gemene gefluit van de granaten wordt ondragelijk. Het zweet parelt op de voorhoofden. De granaten ontploffen in de buurt en komen langzaam dichterbij. Er wordt zwaar gezucht. Enkelen zijn hun zenuwen niet meer de baas. Het wordt te machtig. Een kind barst uit in snikken en noemt een naam. Twee, drie granaten vallen heel dichtbij. De zwaveldamp stuift de schuilplaats binnen, scherven ranselen de bunkerwand. Er zal maar één granaat nodig zijn op het aarden dakje. ‘We komen er niet door’, hamert het in alle hoofden. Als het hoogtepunt er is, wordt de hoop opgegeven. Wanneer eindelijk het vuur afneemt, is er het gevoel of de executie uitgesteld is’³ –

want de volgende dag, de volgende nacht, komen de granaten, komt de spanning, komt de doodsangst terug.

Het was een waagstuk om plaatsen die veiligheid leken te bieden, te verlaten teneinde drinkwater en voedsel te halen. Veel werd vooral gevergd van artsen en verpleegsters die er, granaten of geen granaten, op uit togen om voor de talrijke gewonde burgers te zorgen. Zwaargewonden werden naar ziekenhuizen overgebracht. Niet dat ze daar veilig waren! Toen bekend werd dat Groede, waar de Duitsers hun hoofdverbandplaats hadden, erkend was als Rode Kruis-plaats (de bevolking werd er verzesvoudigd), werden de patiënten uit het ziekenhuis te Oostburg moeizaam daarheen vervoerd – de Lutherse kerk werd er als nood-

¹ S. P. Reyne: *Oorlog over Sluis*, p. 92. ² G. Ch. van Royen: ‘Verslag’ (28 aug. 1977), p. 5 (Doc II-1029 A, a-3). ³ P. H. de Winde in *Zeeland in bewogen dagen 1940-1945*, dl. V (1949), p. 174.

ziekenhuis ingericht. Een tweede noodziekenhuis kwam in Knokke; in beide plaatsen moest bij het licht van een petroleumlamp worden geopereerd in kelders waarvan de muren trilden van de ontploffingen. Heel die verschrikking duurde voor Biervliet en omgeving maar kort, maar tot de overige delen van West Zeeuws-Vlaanderen drongen de Canadezen en Britten pas na twee of drie of zelfs pas na vier weken door.

In de geesten van de burgers die werden bevrijd, was nauwelijks ruimte voor vreugde; men had zich de bevrijding anders voorgesteld! Menigeen was verbitterd om verwoestingen die nodeloos aangericht, slachtoffers die nodeloos geverg'd leken. Wat er van het gewest restte, deed met zijn ontelbare kraters aan een maanlandschap denken. Geen weg, geen brug was er meer heel, eeuwenoude, pittoreske centra waren in puin gegooïd. Breskens, Oostburg, Aardenburg, Schoondijke en Sluis waren materieel het zwaarst getroffen en in Breskens, Oostburg en Sluis had men naar verhouding de meeste mensenlevens te betreuren: driehonderdzeventig doden op een totaal van bijna zeshonderd in het gehele gewest, zulks op een bevolking van ruim zeven-en-twintigduizend zielen. Van die bevolking werd ruim een derde, ca. tienduizend personen, naar België geëvacueerd, maar tegen die evacuatie rees zoveel verzet dat zij die nog niet waren afgevoerd, ter plaatse mochten blijven, hoe moeilijk daar de omstandigheden ook waren.

★

Voordat van verovering van Walcheren sprake kon zijn, moest Zuid-Beveland in Geallieerde handen zijn.

Ook op dit eiland werden door de Duitsers tot het laatste toe razzia's gehouden, vooral om jongens en mannen bijeen te krijgen die moesten 'spitten' op de Sloedam. Op 23 oktober verscheen Seyss-Inquart in Goes voor een inspectietocht op Zuid-Beveland, vanwaar hij zich naar Walcheren begaf.¹ Op 26 oktober werden op Zuid-Beveland alle jongens en mannen van zeventien tot vijf-en-zestig jaar opgeroepen om zich de volgende dag aan te melden, 'voor evacuering' werd gezegd, maar de bedoeling was: afvoer naar Walcheren om daar te 'spitten'. In Goes kwamen slechts dertig personen opdagen. *Ordnungspolizei* was er niet meer, de gemeentepolitie kreeg opdracht, huiszoekingen uit te voeren –

¹ Aangezien de Canadezen toen al bij Woensdrecht zaten, maakte de *Reichskommissar* om naar Zeeland te gaan gebruik van een schip van de *Kriegsmarine*.

bijna het gehele korps dook onder. Toen moesten Duitse soldaten op mannenjacht; zij wisten er twintig aan te houden die te voet naar Middelburg werden gevoerd.

Inmiddels had (24 oktober) de *2nd Canadian Division*, beschikkend over de laatste gegevens van de OD, de aanval op de Kreekrakdam ingezet. Zij vorderde langzaam. Simonds evenwel had voor het Duitse regiment dat Zuid-Beveland verdedigde, een verrassing in petto: in de nacht van de 25ste op de 26ste werd een brigade van de *Lowland Division* in *Buffalos* van Terneuzen uit de Wester-Schelde overgezet om (zie kaart XIX op pag. 505) te landen bij Hoedekenskerke. De Duitsers die zich vooral langs het kanaal door Zuid-Beveland wilden verdedigen, kregen dus Schotten in de rug. Zij moesten hun krachten splitsen – toch kostte het de Canadezen nog grote moeite om over het kanaal te komen; zij probeerden het eerst met bootjes die nagenoeg alle in de grond werden geboord – een eerste bruggehoofd konden zij slechts vormen doordat een voorhoede bij Vlake over de resten van de verkeersbrug en de spoorbrug klauterde die daar in het water lagen. Het Duitse regiment moest zich terugtrekken naar het volgende verdedigingspunt: de Sloedam. Goes werd op 29 oktober bevrijd en op Noord-Beveland bood de *Wehrmacht* geen verzet (bijna vijfhonderd Duitsers gaven zich over aan een kleine Canadese eenheid die naar het eiland was overgestoken). Maar de Sloedam! Kaarsrecht, nog geen 40 meter breed, meer dan een kilometer lang, in het midden vol enorme kraters (geen voertuig kon daar passeren) en stevig verdedigd aan het westelijk uiteinde waar de Duitsers infanterie met mitrailleurs hadden staan en voorts een of twee tanks en een van hun gevreesde 88-millimeter-kanonnen. Met amfibische voertuigen kon men in de modder aan weerszijden van de dam niets uitrichten. Er leek geen andere keus te zijn dan Walcheren onder het vuur van de vijand over de volle lengte van de dam te naderen.

In de namiddag van 31 oktober werd een eerste aanval ingezet, in de avond een tweede, in de vroege ochtend van 1 november een derde. Pas met die derde aanval kwamen de Canadezen op Walcheren; 's middags dreef een Duitse tegenaanval hen weer de dam op. Vierde aanval in de vroege ochtend van 2 november, weer door Canadezen die door Schotten zouden worden afgelost. Kleine groepjes Canadezen die op Walcheren kwamen, moesten zich een groot deel van die 2de november tegen Duitse tegenaanvallen verdedigen – laat in de middag namen Schotten hun positie over maar zij wisten die niet uit te breiden. '*Absurd to attempt to recount in detail that waterlogged progress*', schrijft Thompson over de wanhopige worsteling om over de Sloedam te komen.

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

*'In individual minds it lives merely as discomfort, a blurred memory, of men's feet blown off in a grey futuristic landscape . . . Waves of 20-mm-fire held men tight against dyke banks and made others thankful even of the water. Air bursts from '88's' worked in with the hideous barrage of the mortars with a sound like green seas on iron decks, a drenching sound, horribly threatening'*¹ —

soms schoten de Duitsers hun artillerieprojectielen vlak langs de weg af zodat ze, angstaanjagend op het wegdek kaatsend, op de Canadezen afvlogen.

Inmiddels hadden op 1 november landingen plaatsgevonden bij Vlissingen en Westkapelle die vooral bij Vlissingen tot verwoede strijd hadden geleid. De commandant van de *Lowland Division* beseftte dat de komst van zijn troepen op Walcheren dringend nodig was. Sterk vergrote luchtfoto's hadden hem aangetoond dat er enkele kilometers bezuiden de Sloedam bij eb vermoedelijk een doorwaadbare plaats door het Sloe was. De route werd in de nacht van 1 op 2 november verkend en, toen zij bruikbaar bleek, in de daarop volgende nacht met een wit lint gemarkeerd. Nog in het duister, om half vier, waadde een deel van een Schots bataljon naar Walcheren waar een klein bruggehoofd werd gevormd; dat bruggehoofd kreeg, toen de vloed was komen opzetten, met aanvalsbotten versterkingen toegevoerd hoewel de gehele route nu onder Duits vuur lag; op de 4de kon een aanval worden ingezet in de richting van de Sloedam waar de Schotten nog steeds vastzaten.

★

Bij Domburg, Westkapelle en Vlissingen hadden de Duitsers (zie kaart XVIII op pag. 501) grote kustbatterijen staan: bij Domburg een met kanonnen tot 22 cm, ten noorden van Westkapelle een met vier kanonnen van 9 cm, ten zuidoosten van Westkapelle een met vier kanonnen van 15 cm, tussen Vlissingen en Zoutelande tenslotte een ook al met vier kanonnen van 15 cm.² Deze kanonnen waren krachtig genoeg om zware vlooteenheden ernstig te beschadigen of tot zinken te brengen. Er waren ook talrijke kanonnen van kleiner kaliber en er waren enkele zware luchtafweerbatterijen. De batterij bij Vlissingen kon van West Zeeuws-

¹ R. W. Thompson: *The eighty-five days*, p. 128. ² Er was ook nog een kustbatterij op de noordpunt van Walcheren maar deze speelde in de strijd die wij beschrijven, geen rol.

Vlaanderen uit onder vuur genomen worden maar de batterijen bij Westkapelle waren slechts bereikbaar voor twee kanonnen en vier super-zware houwitser die men haastig naar West Zeeuws-Vlaanderen had overgebracht. Of dat vuur voldoende uitwerking zou hebben, was de vraag – alle Duitse batterijen stonden, gelijk reeds vermeld, in enorme kazematten met metersdik beton. Die afdekking was, gelijk eveneens reeds vermeld, een van de redenen geweest waarom de bevelhebbers van *Bomber Command* en van de Amerikaanse *Eighth Air Force*, uit zichzelf toch al geneigd vast te houden aan het strategische luchtoffensief op Duitsland-zelf, geweigerd hadden, de kustbatterijen op Walcheren zo zwaar en zo systematisch mogelijk te teisteren. Toen eenmaal in beginsel was vastgesteld dat de landingen bij Vlissingen en Westkapelle op 1 november zouden plaatsvinden, had Simonds niet méér kunnen bereiken dan dat op 28, 29 en 30 oktober enkele honderden bommenwerpers van *Bomber Command* tezamen ruim 3 000 ton aan bommen wierpen, hoofdzakelijk op de bovenvermelde kustbatterijen. Op de 31ste waren de weersomstandigheden te slecht om nieuwe bombardementsaanvallen te ondernemen; toen stonden de vermelde kustbatterijen trouwens niet op het program, wèl enkele kleinere bij Vlissingen alsmede punten in Vlissingen (ondanks bezwaren van de Nederlandse regering had Eisenhower met verlot van Churchill tot bombardement van Vlissingen besloten¹) – Stacey heeft er in zijn werk *The Victory Campaign* terecht op gewezen dat *Bomber Command* in de nacht van 30 op 31 oktober een veel zwaardere aanval uitvoerde op Keulen; daar werd in die ene nacht meer dan 4 000 ton aan bommen gedropt. Trouwens, in de hele maand oktober wierp *Bomber Command* meer dan 51 000 ton op Duitse steden en nog geen 10 000 ton ter directe ondersteuning van de Geallieerde landstrijd-

¹ Medio oktober had Eisenhower de Nederlandse regering om verlot gevraagd, Vlissingen uit de lucht te bombarderen ter ondersteuning van de landingen op Walcheren. De regering had toen bezwaar gemaakt bij de Britse regering en vervolgens was aan Eisenhower voorgeschreven dat hij voor zodanig bombardement speciaal verlot nodig had van de *Combined Chiefs of Staff*. Die lieten het geven van dat verlot aan de Britse *Chiefs of Staff* over. Eisenhower bleef op het luchtbombardement aandringen. Op 31 oktober noteerde Brooke, voorzitter van het Britse college, in zijn dagboek: 'We were concerned with the intended bombing of defences near Flushing' (bedoeld: het centrum van Vlissingen). 'P[rime] M[inister] objecting from humanitarian reasons and Ike' (Eisenhower) 'pressing for it to save casualties in the infantry attack – P. M. agreed.' (aangehaald in A. Bryant: *Triumph in the West*, p. 319) *Bomber Command* kon niet worden ingezet, wèl werd in de avond van 31 oktober het zeefront van Vlissingen gebombardeerd door 35 lichte bommenwerpers van de *Second Tactical Air Force*.

krachten. De hachelijke landingen op Walcheren hadden van de Geallieerde zware bommenwerpers dus niet in de verste verte de steun gekregen die mogelijk was. Inderdaad, de Duitse kustbatterijen waren alle nog in staat om een uiterst effectief vuur af te geven.

De landingen zouden worden uitgevoerd door de hoofdzakelijk uit Britten bestaande *4th Special Service Brigade*; het grootste deel van die brigade, voornamelijk *Commando*-eenheden van de *Royal Marines* (daar waren dertien van de vijf-en-twintig Nederlandse *Commandos* aan toegevoegd), moest bij Westkapelle trachten te landen, gedekt o.m. door het slagschip 'Warspite' en twee zware kanonneerboten als belangrijkste componenten van een afzonderlijk marine-eskader: *Force 'T'*; een kleiner deel van de *Special Service Brigade*: één *Commando* (No. 4, daarin twaalf Nederlanders), zou van Breskens uit in Vlissingen aan land gaan om onmiddellijk gevolgd te worden door een brigade van de *Lowland Division*.¹ Al deze operaties zouden geleid worden door Simonds' waarnemer als bevelhebber van het *IInd Canadian Corps*, *Major-General C. Foulkes*.

In een conferentie met de bevelhebbers van de *Special Service Brigade* en van *Force 'T'* besloot Foulkes op 21 oktober dat, als het weer het toeliet, de twee landingen op 1 november zouden plaatsvinden, maar hij maakte een belangrijke reserve: naar Vlissingen zou de brigade van de *Lowland Division* alleen oversteken en bij Westkapelle zou de landing alleen doorgaan als het voor Vlissingen bestemde *Commando* en *Force 'T'* zouden rapporteren dat de Duitse tegenstand, aldus het verslag van de conferentie, 'not more than very weak' was²; men beseftte dat men zware verliezen zou lijden, ja wellicht zou falen, als de Duitse kustbatterijen volledig in actie konden komen.

Het weer, wij herhalen het, was op 31 oktober slecht: het was volledig bewolkt en er stond noordenwind; de barometer was die dag stijgend maar zou, naar verwacht werd, in de eerstkomende dagen gaan dalen. Admiraal Ramsay, Simonds en Foulkes, samenkomend in Brugge, stonden op die 31ste voor een uiterst moeilijke beslissing. Gezien de noodzaak om de haven van Antwerpen zo snel mogelijk te openen, gezien ook het feit dat alle pogingen om over de Sloedam te komen waren mislukt, was hun conclusie dat het nemen van grote risico's onvermijdelijk was. Zij besloten de landingen te laten doorgaan (de *Special Service Brigade* werd

¹ Bij die oversteek konden slechts speciale landingschepen worden gebruikt; na de aftocht van het Duitse Vijftiende Leger hadden de Duitsers in Zeeuws-Vlaanderen alle daar aanwezige 'gewone' schepen, voorzover zij ze niet meenamen, vernield of zwaar beschadigd. ² Aangehaald in Stacey: *The Victory Campaign*, p. 413.

ingescheept), zij het dat de bevelhebbers van de *Brigade* en van *Force 'T'* nu gemachtigd werden, ter plekke te beslissen of uitstel noodzakelijk was; zij moesten er daarbij op letten of zij steun uit de lucht kregen (ook in de vorm van het leggen van rookgordijnen) en of de bij *Force 'T'* behorende verkenningsvliegtuigen de effectiviteit van de uit te voeren beschietingen konden bevorderen. Op 1 november 's morgens om zes uur werden de bevelhebbers van de *Brigade* en van *Force 'T'*, die zich beiden aan boord bevonden van eenzelfde marine-eenheid, in een ongecodeerd telegram (men wilde het tijdverlies vermijden dat door coderen en decoderen zou ontstaan) gewaarschuwd dat de weersomstandigheden het hoogst onwaarschijnlijk maakten dat vliegtuigen op welke wijze ook de landing bij Westkapelle zouden kunnen ondersteunen. Evenwel: er was een kalme zee en het zag er naar uit dat het weer in de loop van de dag iets beter zou worden. Zij besloten de aanval door te zetten en Foulkes kreeg ten teken daarvan een afgesproken telegram dat slechts uit één woord bestond: 'Nelson'.

★

In de nacht van 31 oktober op 1 november begonnen de landingschepen met *No. 4 Commando* aan boord om even na half vijf van Breskens uit de Wester-Schelde over te steken. Het was nog pikdonker maar men kon het silhouet van Vlissingen zien in de lichtflitsen van de daar exploderende granaten die door driehonderd in West Zeeuws-Vlaanderen geposteerde Geallieerde kanonnen werden afgeschoten. 'Laat ik eerlijk zijn', zo vertelde meer dan dertig jaar later een van de Nederlandse *Commandos*,

' 's nachts in die landingsboot ... heb ik als korporaal voor het eerst in mijn leven met gevouwen handen God aangeroepen. Ik heb zitten bidden als een kind. Die landingsboot was stampvol en voor mij was er eigenlijk geen plekkie meer en daarom stak mijn kop er boven uit. We dreven op het water, maar boven ons was ook een zee: van vuur. Het was een inferno ... Het ergste kwam van onze kant, maar de Duitsers schoten terug met kustbatterijen en lichtspoomunitie'¹ –

de eerste landingsboot bereikte om kwart voor zes een haventje dicht bij de scheepswerf 'De Schelde'. 'Iemand', aldus een tweede Nederlandse *Commando*,

¹ Interview met L. Persoon in *Verolme Nieuws*, XIX, 3-4 (maart-april 1975), p. 54.

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

'rolde een wit lint af om de weg aan te geven. We liepen met [onze] boot tegen [een] paalhoofd. Maar die palen waren met zeewier er op zo glad als spek en we hadden schoenen met rubberzolen . . . Ik gleeed steeds terug. Niet leuk hoor, als ze met lichtspoomunitie op je schieten en de Duitsers een mitrailleur op je richten . . . Ik ben in de ruimte tussen die palen gekropen.

Het was een kleine haven. We stuitten direct op een bunker. Nou ja, dan gooi je handgranaten door zo'n gleuf en dan is het gebeurd. Hoog op de zeedijk stond een molen en vandaar uit werden we door scherpschutters onder vuur genomen. Ze zaten ook in de torenkranen van de scheepswerf 'De Schelde'. Die lui keken zo in dat haventje. We kropen allemaal in rioleringsbuizen om dekking te krijgen; voor mij was er geen meer over en ik lag tegen die zeemuur gedrukt . . . Eerlijk gezegd, we dachten: dat houden we geen twee uur uit. Al het vuur leek op de landingsplaats gericht.¹

De *Commandos* slaagden er in zich te handhaven en niet veel later arriveerden de eerste eenheden van de *Lowland*-brigade. De scherpschutters in de kranen van 'De Schelde' werden de een na de ander naar beneden geschoten, de molen werd bestormd en de twee scherpschutters die zich daarop hadden genesteld, werden van de trans af naar beneden geworpen ('naast een lagen de hersenen . . . Ik zei: 'Stop ze maar in mijn brodtrommel' . . . Dat maakt de oorlog van je'²). Het kleine bruggehoofd in Vlissingen werd in straat- en huisgevechten, vaak gevechten van man tegen man, langzaam uitgebreid. De Geallieerde artillerie bood daarbij steun die vooral effectief kon zijn doordat OD'ers met een zender waarnemingen konden doorgeven naar de artilleriestellingen in West Zeeuws-Vlaanderen.

Uit Vlissingen waren tevoren de zeventienduizend inwoners geëvacueerd, er zaten nog ca. drieduizend, de meesten in de kelders, anderen waagden zich bovengronds, ca. veertig OD'ers verleenden belangrijke diensten als gidsen, vochten met de *Commandos* en de Schotten mee en verhinderden dat allerlei objecten door de Duitsers werden opgeblazen. Met dat al was de zwaargeschonden havenstad pas na meer dan drie etmalen strijd van Duitsers gezuiverd. Op de laatste dag van die gevechten (de Duitsers hadden zich toen in bunkers en huizen aan de Zeeboulevard teruggetrokken en zouden door *Typhoons* met raketten worden bestookt) werd de resterende bevolking naar West Zeeuws-Vlaanderen geëvacueerd – de Duitse kustbatterij tussen Vlissingen en Zoutelande was toen uitgeschakeld door *Commandos* die bij Westkapelle waren geland; van de

¹ J. W. Bothe e.a. in a.v., 1-2 (jan.-febr. 1975), p. 3. ² A.v., p. 4.

VLISSINGEN

dertien Nederlanders onder hen raakten bij de aanval op die kustbatterij gewond.

★

Aan de landing bij Westkapelle zou een zware beschieting voorafgaan door de 'Warspite' en de kanonneerboden 'Erebus' en 'Roberts' en voorts zou men met 27 kleinere eenheden de landing van nabij ondersteunen. De belangrijkste taak van de *Commandos* was, de twee kustbatterijen W 15 en W 13 (W 15 lag benoorden Westkapelle, W 13 ten zuidoosten van het dorp, aan de Vlissingse kant van het gat) tot zwijgen te brengen. Zij moesten daartoe eerst met kleine landingsvaartuigen door het gat in de dijk varen om links en rechts daarvan een voorhoede aan land te zetten – vervolgens zouden grote landingsvaartuigen met *Buffalos* aan boord het gat binnenvaren waarna men de Duitsers met die *Buffalos* van achteren zou aanvallen, in de eerste plaats om W 15 en W 13 uit te schakelen. Maar hoeveel stroom stond er in het gat en wat voor soort obstakels waren er onder water aangebracht?

Om dat te weten te komen, trachtte in de nacht van 24 op 25 oktober een Britse motortorpedoboot tot in het gat te komen – hij werd op enige afstand uit de kust verdreven. Dezelfde verkenning werd nog driemaal gepoogd door een kleiner scheepje met een *silent engine*; voordat het scheepje bij de derde verkenning, die in de nacht van 29 op 30 oktober plaatsvond, wéér werd ontdekt, onmiddellijk werd gepakt door de lichtbundels van de zoeklichten die de Duitsers aan weerszijden van het gat hadden geplaatst, en onder vuur werd genomen, wist de bemanning hoe snel bij vloed of eb de stroming in het gat was en had zij een bruikbaar denkbeeld van de obstakels bij de kust.

★

In de ochtendschemering van 1 november naderden *Force 'T'* en een groot aantal landingsvaartuigen de kust. Kort na acht uur begon W 15 te vuren en enkele minuten later was elk kanon waarover de Duitsers bij Westkapelle beschikten, in actie. 'Warspite', 'Erebus' en 'Roberts' beantwoordden het vuur. Hun eigen verkenningsvliegtuigen zaten in Engeland door mist

aan de grond, het Canadese leger had voor vervangende verkenners gezorgd maar de radioverbindingen van die verkenners naar de drie schepen van de Britse marine bleken slecht te functioneren. Die schepen konden hun vuur dus niet corrigeren en maar enkele van hun granaten troffen doel. Niettemin werden twee van de vier zwaarste kanonnen van W 15 uitgeschakeld. W 13, de voor de landing bij uitstek gevaarlijke batterij, viel omstreeks tien uur uit: deze batterij had toen ca. 3 000 granaten verschoten, maar had er drie weken tevoren na de Canadese landing bij Biervliet veel méér verschoten op het bruggehoofd aldaar en als gevolg van de inundatie van Walcheren geen nieuwe reserve-voorraad kunnen opbouwen. Na omstreeks tien uur waren van de acht zwaarste Duitse kanonnen bij Westkapelle dus nog maar twee in actie – maar er was ook ander geschut dat onophoudelijk bleef vuren. De kleinere eenheden van *Force 'T'* waagden zich desondanks voorwaarts om de Duitsers van zo dichtbij mogelijk te beschieten en vooral om hun aandacht af te leiden van de naderende landingsboten. Om half een 's middags waren van die 27 eenheden nog maar 9 in staat tot actie (aan boord van de schepen waren ruim honderdzeventig officieren en manschappen dodelijk getroffen) en waren 9 landingsvaartuigen tot zinken gebracht.

De eerste landingsvaartuigen voeren om kwart over tien door het gat in de dijk. Ter weerszijden daarvan kregen de *Commandos* een kleine strook land in handen; toen een half uur later de grotere vaartuigen met de *Buffalos* naderden, werden de Duitsers effectief bestookt met de raketten van twaalf *Typhoons*. De *Buffalos* reden het land op en de aanval op de Duitse stellingen werd prompt ingezet. W 15 werd in het begin van de middag, W 13 in het begin van de avond bestormd en veroverd. De operatie was gelukt.

Van de *4th Special Service Brigade* sneuvelden bij Vlissingen en Westkapelle meer dan honderdzeventig militairen en werden meer dan driehonderd gewond, onder hen elf Nederlandse *Commandos*.

★

Op 3 november hadden de Geallieerden op Walcheren de kust van Domburg tot Vlissingen in handen, ook Vlissingen zelf, en bezaten zij voorts een klein bruggehoofd bij de Sloedam en een wat groter bij het punt waar zij in de nacht van 2 op 3 november het Sloe waren overge-

stoken. In Veere en Middelburg zaten evenwel nog Duitsers, in Middelburg (gas, leidingwater en electriciteit waren er sinds twee weken niet meer) bevond zich de staf van de bevelhebber van de *70ste Infanterie-division*, *Generalleutnant* Wilhelm Daser. Wat zou deze doen: vechten of zich overgeven? Wetend dat de Duitsers hun eigen positie als hopeloos beschouwden, vertrouwden verscheidene Middelburgers dat Daser zou capituleren zodra de Geallieerden met tanks zouden komen opdagen; dat was al op 30 oktober via de OD-zender aan de Geallieerden te verstaan gegeven. Kort na 1 november vernam een van de Middelburgse chirurgen, E. L. Nauta, van personen uit een van de dorpen in het inundatiegebied die per boot gewonden naar Middelburg hadden vervoerd (bij de zware beschietingen van Walcheren van West Zeeuws-Vlaanderen uit waren ook in die dorpen granaten neergekomen, trouwens ook in Middelburg waar Nauta zich danig aan had geërgerd), dat allerlei zwaar Geallieerd materieel over de duinen reed: 'amfibie-tanks' (in werkelijkheid waren het *Buffalos*). Op zaterdagavond 4 november pakte Nauta zijn kano en peddelde met een omweg naar Vlissingen; hij had vaker in het inundatiegebied gevaren om patiënten te bezoeken en kende de route goed. Zondagochtend ging hij bij Vlissingen aan land. Hij werd naar de bevelhebber van de *Lowland Division* gebracht, *Major-General* E. Hakewill Smith, zei aan deze dat zich naar schatting in Middelburg nog maar vijfhonderd Duitse militairen bevonden (in werkelijkheid waren het er ruim tweeduizend, hetgeen door de OD-zender al was bericht) en deed Hakewill Smith, zo schreef Nauta enkele jaren later,

'het verhaal van het onzinnige geschiet op Middelburg en dat de Duitsers zich direct over zouden geven als ze maar met hun tanks kwamen die ik nu ook zelf gezien had. Maar het antwoord was: *'That's not our job, that's for the troops of South Beveland'* ... Hij ging toen aan een veldtoestel zitten en telefoneerde met zijn chef . . .¹ Hij kon me tenslotte geen bericht meegeven, maar raadde me aan, de Duitsers te bewegen de witte vlag maar op de toren te zetten.'²

Nauta peddelde terug (hij bereikte Middelburg kort voor middernacht³) en zocht meteen de waarnemend burgemeester op (de NSB-burgemeester mr. A. Meerkamp van Embden was via Veere gevlucht)

¹ Nauta schrijft dat die chef zich in Domburg bevond, maar Hakewill Smith heeft zich, naar wij aannemen, in verbinding gesteld met generaal Foulkes wiens hoofdkwartier in IJzendijke was. ² Brief, 3 mei 1950, van E. L. Nauta aan A. Staverman. ³ Hij werd door een Duitse schildwacht aangehouden maar deze nam genoegen met de verklaring dat Nauta van een bezoek aan een patiënt terugkwam.

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

maar deze meende dat het geen zin had, generaal Daser te benaderen. De volgende dag ging de waarnemend burgemeester het er toch maar op wagen: samen met enkele predikanten deed hij, met een via de OD-zender ontvangen telegram van Hakewill Smith bij zich waarin deze de eis tot capitulatie had gesteld, een beroep op Daser, de strijd te staken. Daser weigerde.

Intussen had Hakewill Smith verder nagedacht over Nauta's voorstel. Op maandag 6 november kwam hij tot het besluit dat het zin kon hebben, een stuk of vijftien *Buffalos* met tweehonderdvijftig Schotten over de dijk langs het kanaal Vlissingen-Veere naar Middelburg te zenden; hij wilde dan tegelijk granaatvuur afgeven vlak ten oosten van de stad – misschien zou Daser denken dat een grote aanval op handen was. Hakewill Smith liet extra *Buffalos* uit Breskens komen, kreeg er evenwel in totaal maar acht bijeen en stuurde die acht met honderdtwintig Schotten op weg naar Middelburg. Om vier uur 's middags kwamen zij er aan, reden met veel gedaver door de straten – en de intimidatie had succes. Daser capituleerde, maar daartoe moest de Schotse majoor aan wie hij zich persoonlijk overgaf, eerst z.g. in rang verhoogd worden, hetgeen lukte doordat een luitenant vlug zijn 'sterren' lostornde die aan de rangkentekens van de majoor werden toegevoegd.

Niet alle troepen op Walcheren volgden onmiddellijk Dasers voorbeeld; de laatste gevechten op het eiland vonden op 10 november plaats, niet ver van Veere.¹

★

Na de uitschakeling van de Duitse kustartillerie in West Zeeuws-Vlaanderen en op Walcheren kon men er onmiddellijk toe overgaan, alle Duitse mijnen uit de Wester-Schelde te verwijderen. Meer dan honderd mijnenvegers (één ging verloren) voeren daartoe zestien maal de Schelde op en neer, hetgeen enkele weken vergde; bijna driehonderd mijnen werden tot ontploffing gebracht. Op 26 november voeren de eerste drie kustvaarders de haven van Antwerpen binnen waar duikers bijna twee

¹ Later in november '44 werd overwogen een landing uit te voeren op Schouwen teneinde er een radarpost te vestigen die kon waarschuwen wanneer Duitse vliegtuigen of marine-eenheden de Wester-Schelde naderden; dat plan liet men na intensieve studie vallen. Men voorzag dat voor die landing een gehele brigade moest worden ingezet en niet alle deskundigen waren van de noodzaak van de radarpost overtuigd.

maanden lang in het koude water hadden gewerkt om de havenbekkens van obstakels te zuiveren. Twee dagen later, 28 november, meerde het eerste grote convooi in Antwerpen, de eerste tanker arriveerde er op 3 december en op de 8ste werd begonnen met de aanleg van een pijpleiding voor benzine naar Maastricht welke eind januari '45 gereed was. Als gevolg van de transportmoeilijkheden (er waren niet voldoende goederenwagons) kon de capaciteit van Antwerpen slechts gedeeltelijk worden gebruikt. De stad werd intensief met Duitse V-wapens bestookt (er vielen meer dan tienduizend doden en gewonden, voor meer dan vier-vijfde burgers¹) maar deze aanvallen verhinderden niet dat de haven, zij het onder moeilijke omstandigheden ook en vooral voor de havenarbeiders², in bedrijf bleef; evenmin konden de Duitsers, telkens opnieuw bij de monding van de Wester-Schelde aanvallend met ca. vijftig motortorpedoboten (*E-Boote*), met een kleine honderd, radiografisch gedirigeerde explosieve motorboten en met bijna tachtig één-mans-*U-Boote*, verhinderen dat grote, goed beschermde Geallieerde convooien de Wester-Schelde opvoeren en deze weer verlieten.³ Van december '44 tot en met april '45 was Antwerpen de aanvoerhaven voor 40% van alle voorraden die de Amerikaanse legers via de Westeuropese havens bereikten (wij vermoeden dat dit percentage voor het Britse en het Canadese leger die benoorden het Amerikaanse opereerden, aanzienlijk hoger heeft gelegen maar dit gegeven is ons niet bekend).

Het offensief in Zeeland was bij uitstek zinvol geweest, doch het Canadese Eerste Leger had niet geringe verliezen geleden: van 1 oktober tot en met 8 november '44 waren meer dan zeventhonderd officieren en meer dan twaalfduizend onderofficieren en manschappen gesneuveld, zwaargewond of vermist geraakt; van hen bestond de helft (de cijfers sluiten de verliezen van de bij dat leger ingedeelde Britten, Polen en Amerikanen in) uit Canadezen: voor de overgrote meerderheid waren dat vrijwilligers want Canada kende tot eind '44 geen dienstplicht. Cijfers voor de Duitse verliezen hebben wij niet (behalve in West Zeeuws-Vlaanderen: bijna achthonderd), wel is het aantal krijgsgevangenen bekend dat het Canadese Eerste Leger van 1 oktober tot en met 8 november maakte: ca. veertigduizend.

¹ Midden december viel er een V-2 in een bioscooptheater hetgeen aan bijna zeshonderd bezoekers het leven kostte. ² Er was in Antwerpen tekort aan voedsel en brandstof; dat tekort leidde midden januari tot een kortstondige havenstaking. ³ Als gevolg van door *E-Boote* gelegde mijnen ging van januari tot en met maart '45 op de Wester-Schelde toch nog bijna 70 000 ton aan scheepsruimte verloren.

Tussen de grote rivieren

In het kader van dit hoofdstuk moeten wij nu nog over één frontsector schrijven: het gebied van de grote rivieren; wij beginnen met de Betuwe.

Na de verovering van de Waalbruggen te Nijmegen hadden de Geallieerden ten westen van de lijn Nijmegen–Arnhem een niet onaanzienlijk deel van de Betuwe in handen gekregen met inbegrip van de zuidelijke Rijnsoever van Driel tot Opheusden (zie kaart XX op pag. 523). Hun positie was er niet gemakkelijk. De Duitsers gaven zich grote moeite de Waalbruggen alsnog te vernielen (en slaagden er in de nacht van 28 op 29 september in, met onderwaterzwemmers die mijnen meevoerden, de verkeersbrug licht te beschadigen en de spoorbrug geheel uit te schakelen¹) en spanden zich voorts in om de Geallieerden over de Waal terug te drijven. In de tweede helft van oktober gaf de *Wehrmacht* de gehele bevolking in het deel van de Betuwe dat ten oosten van de lijn Nijmegen–Arnhem ligt, meer dan tienduizend personen, opdracht tot evacuatie; Rode Kruis-wagens brachten oude en zieke evacuée's door een gebied waar voortdurend granaten vielen, naar Arnhem (de overige evacuée's moesten lopen) en vandaar werden de evacuée's naar verschillende delen des lands getransporteerd, naar Barneveld o.m., 'als sardines in een pakket'², elf ouderloze baby's, afkomstig uit Huissen.³ Er bleven overigens in het geëvacueerde gebied vele tientallen bewoners achter; zij hielden zich schuil in de kelders van boerderijen of van woningen maar moesten na enkele weken constateren dat het bestaan daar niet uit te

¹ In november en december trachtten de Duitsers de verkeersbrug te vernielen door mijnen de Waal af te laten drijven; stroomopwaarts van de brug waren toen allerlei versperringen gelegd waar de mijnen op vastliepen. In januari '45 poogden acht één-mans-*U-Boote* tot de verkeersbrug door te dringen, maar ook dat lukte niet. De brug kwam voorts soms onder granaatvuur te liggen of werd door de *Luftwaffe* aangevallen (zults al op 27 september met ca. 200 toestellen) maar dit alles had geen effect behoudens dan dat in Nijmegen, dat bovendien herhaaldelijk rechtstreeks werd beschoten, nieuwe verwoestingen werden aangericht en nieuwe slachtoffers vielen (in de periode waarin Nijmegen 'frontstad' was, vielen er onder de burgerij ca. duizend doden). Vermelding verdient dat de Geallieerde genie voor alle zekerheid eind september '44 een Bailey-brug had gelegd tussen de verkeersbrug en de spoorbrug. ² Nederl. Rode Kruis, afd. Barneveld: *Rode Kruis-werk Barneveld. September 1944-juni 1945* (1946), p. 18. ³ Huissen was op 2 oktober, toen er zich nog maar een kleine Duitse bezetting bevond, zwaar door de Geallieerde luchtmacht gebombardeerd waarbij bijna honderd burgers om het leven waren gekomen; nadien was al een groot deel van de bevolking uit het stadje weggevlucht.

houden was; sommigen, bijvoorbeeld uit Gendt, wisten toen over de Waal te komen.¹

Dat de burgerbevolking geheel of goeddeels verdwenen was, maakte het voor de Duitsers gemakkelijker hun militaire acties tegen de Geallieerden uit te voeren. Dezen op hun beurt klampten zich aan het bevrijde deel van de Betuwe vast. Uiteraard was daarbij één factor dat zij de *Wehrmacht* zo ver mogelijk verwijderd wilden houden van Nijmegen, meer een tweede factor was dat Montgomery na het falen van 'Market-Garden' de hoop niet had opgegeven dat het binnen afzienbare tijd zou lukken van de Betuwe uit zo al niet bij Arnhem dan toch elders over de Rijn te komen. In zijn op 27 september uitgegeven directief² werd aan het Britse Tweede Leger o.m. de volgende taak gegeven:

'A firm bridgehead will be maintained over the Waal at Nijmegen.

The object of this bridgehead will be to create a constant threat to the enemy of our Allied advance northwards over the Rhine; it must therefore be an offensive and a 'threatening' bridgehead. A movement northwards from this bridgehead might well be a suitable operation should the enemy withdraw troops from the Arnhem area because of our pressure elsewhere; reconnaissances will be carried out accordingly.'

De handhaving van dat 'firm bridgehead' was in oktober de taak van het Britse Tweede Leger en daarbij werd spoedig de gehele Amerikaanse *101st Airborne Division* en later ook een deel van de *82nd Airborne Division* ingeschakeld. Er vonden talrijke beschietingen en gevechten plaats (gevechten met Bittrichs *IItes SS-Panzerkorps* en met een divisie *Volksgranadiere*) zonder dat er wezenlijke wijziging kwam in de frontlijn. Toen de twee Amerikaanse divisies eind november werden teruggetrokken, hadden zij in de Betuwe even zware verliezen geleden als tijdens 'Market-Garden'. De handhaving van het bruggehoofd was toen de verantwoordelijkheid geworden van Crerar's Eerste Canadese Leger; daarbij werden één, later twee Britse divisies ingezet alsmede een van de twee Canadese

¹ Na 'Market-Garden' waren een deel van Ubbergen en voorts Beek en Millingen (plaatsen tussen Nijmegen en de Duitse grens) in Duitse handen gebleven. Ook uit dit gebied werd de burgerbevolking medio oktober geëvacueerd. 'Sommige bewoners', aldus een Ubbergenaar, 'moesten met geweld van hun erf getrokken worden. Ik zag sterke, stoere kerels het uitschreeuwen... De uittocht ging over Duitsland... Velen hebben dagen, neen weken, gelopen en gesjouwd tot in Groningen en Friesland toe, in regen, storm en koude.' (*De gemeente Ubbergen in de frontlinie* (1945), p. 26) ² In dat directief wordt de Waal aangeduid als 'the Rhine', de Rijn bij Arnhem als 'the Neder-Rhine'; terwille van de duidelijkheid schrijven wij over 'Waal' en 'Rijn'.

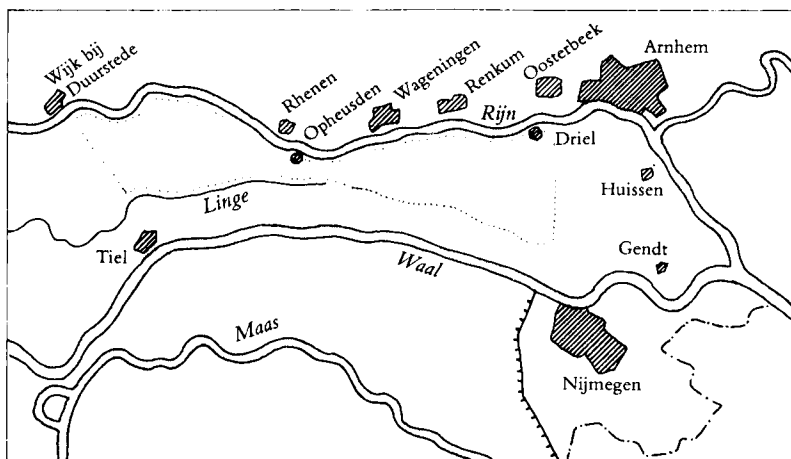
divisies die de Wester-Schelde hadden vrijgemaakt. Er vocht dus eind november een vrij aanzienlijke Geallieerde troepenmacht in de Betuwe – vocht er, aanvankelijk misschien zonder het te beseffen, in een gebied dat uit waterstaatkundig oogpunt hoogst kwetsbaar was. Toen de Duitsers eenmaal tot het inzicht kwamen dat zij niet de kracht hadden over de Waal te komen, werd het hùn belang te verhinderen dat de Geallieerden over de Rijn kwamen: kon daartoe niet gebruik worden gemaakt van het water van de Rijn?

Er zijn sterke aanwijzingen dat het Mussert is geweest die als eerste de *Wehrmacht* heeft gewezen op de grote voordelen die zij aan een inundatie van de Betuwe kon ontnemen. Op 23 oktober schreef de leider van de NSB in een brief aan zijn verbindingsman met *Generalkommissar* Ritterbusch, Siebel (deze kon Nederlands lezen), o.m. het volgende: '*De Betuwe*. Prof. Loos is bij mij geweest. Verstandige, flinke man. Lang in Indië geweest. Spreekt vloeiend Nederlands. Vakman tot en met.'¹ Op 6 december nu, enkele dagen nadat de Duitse genie de zuidelijke Rijndijk niet ver van het Drielse Veer had doorgestoken, schreef Siebel aan Mussert: '*Leider! Als ich gestern im Wehrmachtbericht las: 'Im Raume von Arnheim sprengten Pioniere die Deiche auf dem Südufer des Niederrheins usw.'*, da musste ich sehr an Sie denken. Also es hat geklappt. Ich wäre gern dabei gewesen.'² Wij voegen toe dat met de door Mussert genoemde 'prof. Loos' bedoeld is Wilhelm Loos die verbonden was aan de *Technische Hochschule* te Dahlem (Berlijn) met als leeropdracht: '*Wehrtechnisches Bauwesen, Grund- und Wasserbau und Baugrunderforschung*'

Door de enorme regenval, vooral in november, stond de Rijn eind november buitensporig hoog; de genoemde dijkdoorbraak werd op 2 december uitgevoerd en de Geallieerden moesten het gehele deel van de Betuwe dat zij in handen hadden, ontruimen; de meeste troepen begaven zich mèt de burgers die er nog woonden, bijna achtduizend, naar Nijmegen in stormboten, hetgeen de militairen, aldus Stacey, '*a good lark*' vonden.³ Ten westen van de spoordijk Arnhem–Nijmegen kwam de Betuwe in het zuiden tot aan de Lingedijk, in het westen tot aan de reeds aangelegde dijk van het Betuwse pand van het Amsterdam–Rijnkanaal (van Wijk bij Duurstede naar Tiel) onder water te staan. Dat gebied vormde een gigantische kom die in ongeveer een week volliep. Eind januari '45, toen het peil van de Rijn na een vorstperiode aanzienlijk was gezakt, liep die kom leeg om een week of twee later, toen het

¹ NSB, 31 e. ² A.v. ³ C. P. Stacey: *The Victory Campaign*, p. 430.

INUNDATIES IN DE BETUWE



XX. De inundatie van de Betuwe

Doordat de Duitsers de zuidelijke Rijndijk bij Driel hadden opgeblazen, liep een groot gedeelte van de Betuwe onder water

smeltwater uit Zwitserland en Duitsland kwam opzetten, opnieuw vol te lopen. Die tweede inundatieperiode duurde ongeveer een maand. Wat de Betuwenaren betreft: het gebied tot aan de lijn Tiel–Rhenen werd geheel ontruimd maar in het deel van de Betuwe dat tussen die lijn en de dijk van het nog te graven Amsterdam–Rijnkanaal lag, bleven de meeste burgers op de bovenverdieping van hun huizen of boerderijen zitten; ‘honger’, zo berichtte ons in ’64 een inwoner van deze streek, ‘is er over het algemeen niet geleden; er was van alles een redelijke voorraad.’¹

Geëvacueerd werd niet alleen het ondergelopen deel van de Betuwe maar ook de stad Tiel. Het Land van Maas en Waal was in Geallieerde handen en de Geallieerde posities daar werden van begin november af door de Duitsers onder vuur genomen van de Veluwezoom af – omgekeerd beschoot de Geallieerde artillerie de Duitse stellingen langs de Waal. Menigmaal kwamen de granaten in Tiel terecht (er vielen daar bijna dertig doden). Het stadsgedeelte aan de Waal werd door de *Wehr-*

¹ Brief, 21 sept. 1964, van J. W. Gülcher.

macht ontruimd; op 7 november werd het tot 'spergebied' verklaard – aan ca. negenduizend inwoners werd aangezegd dat zij binnen een uur hun huizen moesten verlaten. Tielenaars wisten toen in een bespreking met de *Ortskommandant* (hij ontving hen in een kelder, 'zij aan zij liggend met een blonde Tielse schone in nachtelijk tenue'¹) te bereiken dat het 'spergebied' kleiner werd en dat men voor de evacuatie drie dagen tijd kreeg.

In de loop van januari moest bijna de gehele rest van de bevolking Tiel verlaten. Ruim zesduizend Tielenaars vonden in het uiterste westen van de Betuwe onderdak, ca. zesduizend anderen moesten noordwaarts gaan; zij verlieten Tiel in groepen van enkele honderden, de meesten te voet en steeds na het invallen van de duisternis. Men trok dan in de toen heersende felle kou, soms tegen sneeuwstormen in, naar het veer te Wijk bij Duurstede, een afstand van ca. negen kilometer, werd daar over de Lek gezet en dan met Duitse treinen naar Leeuwarden gebracht. Ca. tweehonderdvijftig mannelijke 'spitters' bleven in Tiel achter; 'deze lieden konden', aldus het relaas van het plaatselijk Bureau Afvoer Burgerbevolking, 'een wakend oog houden op hun eigen huis plus inventaris en een nieuwsgierig oog op dat van hun burea. Van kijken komt grijpen.'² Niet allen misdroegen zich (er waren onder die 'spitters' illegale werkers die ijverig spioneerden) – de Duitsers legden zich evenwel geen enkele rem op. Er was sprake van georganiseerde diefstal waartoe van eind januari af boerenwagens kwamen voorrijden; 'de een', aldus een Tiele-naar, 'moet gordijnen, de ander meubelen, een derde linnegoed, een vierde porcelein en aardewerk opladen . . . Sommige boeren die hun wagen hebben gegeven om de gestolen goederen weg te voeren' (de meeste van die goederen waren, zo nemen wij aan, bestemd voor de bezettingstroepen in Nederland benoorden de rivieren die aan veel gebrek hadden³), 'zijn niet afkerig, zelf ook het een en ander mee te nemen.'⁴

Nòg een ramp had de bevolking in het gebied van de grote rivieren getroffen: nadat in november de inwoners van Hedel, dat van bezuiden de Maas onder zwaar Geallieerd vuur lag, de Bommelerwaard hadden

¹ De BAB [Bureau Afvoer Burgerbevolking] op de bres. *De belevenissen van de BAB gedurende het tijdvak van 6 november 1944 tot 16 juni 1945* (1947), p. 16. ² A.v., p. 61. ³ Natuurlijk kwam ook individuele roof voor. Eind maart of begin april '45 werden de kluizen van de vier in Tiel gevestigde bankkantoren en van het postkantoor met springstof geforceerd waarna door Duitse en Nederlandse *Waffen-SS*'ers voor enkele miljoenen guldens aan geld en goederen werd geroofd. ⁴ C. D. Feyter: *Vijf jaar leed in het land tussen Waal en Rijn*, p. 121-22.

moeten verlaten, werden er in januari '45 verscheidene dorpen aan de Maas ontruimd. Met de dorpen aan de Bergse Maas in het ten westen van de Bommelerwaard gelegen Land van Altena geschiedde hetzelfde; de meeste evacués werden, evenals een groot deel van de Tielenaars, naar Friesland overgebracht, nadat zij eerst te voet noordwaarts hadden moeten trekken. In Sleeuwijk tegenover Gorcum zag een priester begin januari een groep van die evacués uit het zuiden naderen:

'Vrouwen met kinderwagens waarin het jongste kind ligt en daarop wat dekens opgestapeld, en er naast wat huilende en verkleumde kinderen. Handkarren met beddegoed en wat potten en pannen. Grote kerels die langs de weg zitten om hun voeten te verbinden. Rammelende fietsen, volgeladen met alle mogelijke spullen. Schreiende kinderen en diep ongelukkige ouders. Hele stoeten vee. Hele gezinnen die niet weten waarheen en hoe lang nog – allemaal opgejaagd en voortjakkend, verkleumd van de kou en bibberend van de zenuwen. Troosteloos! Een karavaan van ellende en misère'¹–

maar een karavaan die een streek had verlaten waar voortdurend Duitse kanonnen verwoestend zuidwaarts en Geallieerde kanonnen even verwoestend noordwaarts vuurden, dwars over een van die drie rivieren die tezamen een onoverkomelijke barrière vormden voor het Canadese Eerste en het Britse Tweede Leger: Maas, Waal en Rijn.

Slot / Nederland gesplitst

Uit de vijf bezettingsjaren is, menen wij, september '44 voor het Nederlandse volk als geheel de meest bewogen, de meest dramatische maand geweest. Tweemaal mocht men menen dat de bevrijding ophanden was: omstreeks Dolle Dinsdag en in de eerste dagen van de grote Geallieerde luchtlandingen – tweemaal liep het op een teleurstelling uit. Daarvan was de tweede dieper nog dan de eerste. Na Dolle Dinsdag vertrouwde men dat de Geallieerde strijdkrachten, al hadden zij dan niet binnen enkele dagen de gehate bezetter verdreven, daarin in elk geval binnen enkele weken zouden slagen, maar voor dat vertrouwen was, nadat 'Arnhem' was mislukt, nog maar weinig reden. Zeker, wij nemen aan dat er velen zijn geweest die na die mislukking de hoop niet hebben opgegeven dat heel Nederland v or het invallen van de winter zou worden bevrijd maar

¹ D. Vergeer: *Evacuatieleed en zielzorg in droeve bezettingsdagen* (1947), p. 43-44.

dat was een hoop die weinig steun vond in het dagelijks nieuws en die men misschien wel heeft gekoesterd tegen eigen beter weten in.

Is een bevrijding van het gehele land in de herfst van '44 reëel mogelijk geweest?

Wij menen dat uit dit en uit het voorafgaande hoofdstuk is gebleken dat Eisenhower en Montgomery in de voor Nederland vitale zes weken tussen begin september en midden oktober '44 niet erg gelukkig zijn geweest in het bepalen van hun strategie. Beiden waren te lang te optimistisch; beiden beseften niet tijdig genoeg dat een reeks van doorstoten diep in Duitsland een doelstelling vormde die voor de Geallieerden eenvoudig niet bereikbaar was; beiden beseften aan de late kant dat niets belangrijker was dan het vrijmaken van de Wester-Schelde en dat dit doel, zij het slechts ten koste van zware offers, wèl kon worden bereikt. Wij geloven intussen niet dat de Geallieerden, hadden zij de prioriteiten beter onderkend, in de herfst van '44 de barrière van de grote rivieren hadden kunnen overschrijden en zich ten noorden daarvan ook hadden kunnen handhaven; daarvoor waren hun landstrijdkrachten te zwak, daarvoor was de *Wehrmacht* nog te sterk. Het heeft, zoals wij aantoonen, moeite genoeg gekost de drie taken uit te voeren welke, zoals één blik op de kaart aantoonde, na het falen van 'Market-Garden' moesten worden ondernomen: [1] de Duitsers te verdrijven uit West Zeeuws-Vlaanderen, Walcheren en Zuid-Beveland, [2] hen in Noord-Brabant noordwaarts terug te dringen achter het Hollands Diep, de Bergse Maas en de Waal en [3] hen in Noord-Brabant en Limburg oostwaarts terug te dringen achter de Maas; van die drie taken waren de eerste twee pas begin november voltooid en de derde pas begin december, kort voordat een nogal strenge winter inviel – en kort voordat het gevaarlijke Duitse Ardennen-offensief werd ingezet.

De relatief geringe kracht welke de Geallieerden konden ontplooiën en de hardnekkigheid waarmee de Duitse strijdkrachten zich verdedigden, hebben tot gevolg gehad dat in bepaalde streken in het zuiden des lands nogal lang is gestreden. Beschietingen en bombardementen die aan de gevechten voorafgingen en vaak ook de gevechten zelf brachten enorme verwoestingen teweeg in Oosterbeek en Arnhem, in het Limburgse gebied tussen Sittard en Roermond, in Roermond en Venlo, in de Peel en omgeving, in het uiterste noorden van Limburg, in de streek van Groesbeek, in Nijmegen, in de midden-Betuwe, aan de 'randen' van de Bommelerwaard en het Land van Altena, in het noordwesten van Noord-Brabant, in het gehele gebied bij Woensdrecht, in West Zeeuws-Vlaanderen en, op Walcheren, in Vlissingen en Westkapelle en bij de

Sloedam. Daarnaast werd het water als wapen gebruikt: in de Betuwe door de Duitsers, op Walcheren door de Geallieerden, in beide gevallen met groot effect. Dat het deel van de Betuwe, dat bezuiden de Veluwe ligt, van begin december '44 tot midden maart '45 (met een onderbreking) onder water stond, betekende dat het toen, maar ook nadien, door de Geallieerden niet als opmarsgebied kon worden gebruikt; wat de inundatie van Walcheren betreft, mag men betwijfelen of het zou zijn gelukt het eiland in ruim een week te veroveren als de grote overstroming niet het gehele Duitse defensiesysteem had ontregeld en het moreel van een aanzienlijk deel van de *70ste Infanteriedivision* had aangetast en als zij niet had bewerkstelligd dat de voor de Geallieerde landing gevaarlijkste Duitse kustbatterij bij Westkapelle in luttele uren door haar granaten heen was. Houdt men dan bovendien in het oog dat de Geallieerden, toen zij het Ardennen-offensief moesten opvangen, eindelijk (maar pas sinds ruim twee weken!) de haveninstallaties van Antwerpen in gebruik konden nemen, dan menen wij dat het moeilijke besluit om Walcheren onder water te zetten terecht is genomen.

Wat te denken van het feit dat de Nederlandse regering in dat besluit niet is gekend?

Hiermee is, dat is duidelijk, door de Geallieerde bevelhebbers formeel onjuist gehandeld en dat is door Bedell Smith ook erkend. Had de regering het besluit goedgekeurd (daarvan zijn wij, wat Gerbrandy betreft, zeker), dan zouden er geen moeilijkheden zijn ontstaan maar wat als zij zich er tegen had uitgesproken? In dat geval zouden in laatste instantie Roosevelt en Churchill de beslissing hebben moeten nemen en wij nemen aan dat de Amerikaanse president deze aan de Britse *Prime Minister* zou hebben overgelaten. Wij twijfelen er niet aan dat deze accoord zou zijn gegaan met wat Simonds en Eisenhower hem zouden hebben voorgesteld. Men denke aan zijn beslissing ten aanzien van het zware bombardement van Vlissingen door de *RAF* in de nacht van 31 oktober op 1 november '44, waartegen in eerste instantie niet alleen de Nederlandse regering maar ook hijzelf bezwaren had geopperd: hij gaf zijn toestemming toen Eisenhower had doen weten dat dat bombardement uit militair oogpunt noodzakelijk was. Dat die verwoestende aanval toen als gevolg van de weersomstandigheden niet is doorgestaan, doet niet ter zake.

Ook in de tweede wereldoorlog gold dat het vaak onvermijdelijk was dat de burgerbevolking in de landen der bondgenoten zwaar werd getroffen. Aan de Geallieerden mocht men de eis stellen dat zij in die landen de geverge offers zoveel mogelijk beperkten, anders gezegd: met

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

zekere behoedzaamheid opereerden; stonden evenwel militair en civiel belang recht tegenover elkaar, dan diende het militaire belang te prevaleren. De extra moeilijkheid in Nederland was dat het door zijn bevolkingsdichtheid en zijn geografische gesteldheid zo bijzonder kwetsbaar was: kwetsbaar niet alleen door wat de Geallieerden maar ook door wat de Duitsers konden aanrichten. Niet ten onrechte kwam, zoals wij weergaven, Montgomery in de herfst van '44 tot het inzicht dat hij, zo enigszins mogelijk, moest voorkomen dat in de slotfase van de tweede wereldoorlog ook nog strijd diende te worden geleverd tegen de *Wehrmacht* in Noord- en Zuid-Holland en in het westen van Utrecht; wij komen hierop terug wanneer wij in deel 10 b de in april '45 gevoerde capitulatie-onderhandelingen zullen beschrijven.

★

Inderdaad, in de gebieden in het zuiden des lands waar de Geallieerde operaties plaatsvonden of die dicht bij de fronten waren gelegen, werden van de burgerij niet geringe offers gevergd. De verwoestingen memoereerden wij al. De aantallen burgers die tijdens de strijd om het leven kwamen, hebben wij alleen vermeld met betrekking tot de belangrijkste plaatsen en streken: bijna honderd in 'Wolfheze', bijna tweehonderd in Arnhem, ruim honderd in Oosterbeek, ca. tweehonderd in Eindhoven, bijna tweehonderd in Montfort (benoorden Sittard), ca. tweehonderd in Venray, ca. vierhonderd in Venlo, ca. zestig in Roermond, ruim honderdertig in Heusden, bijna honderdvijftig in Den Bosch, bijna zeshonderd in West Zeeuws-Vlaanderen, meer dan honderdvijftig in Westkapelle, bijna honderd in Huissen, ca. duizend in Nijmegen, tezamen dus meer dan drieduizendzeshonderd doden, alleen al in de genoemde plaatsen en streken. Gaan wij te ver met te veronderstellen dat er in die plaatsen en streken misschien wel tienduizend ernstig gewonden zijn geweest – ernstig gewonden van wie velen voor de rest van hun leven in mindere of meerdere mate invalide werden?¹

Daarnaast waren er tallozen die op de dag der bevrijding slechts konden constateren dat hun woning en inboedel, hun bedrijf vaak ook, verwoest of ernstig beschadigd waren of (dat betrof nog veel wijdere kringen) dat het vertrouwde dorps- of stadscentrum onherkenbaar was

¹ Alleen al in Nijmegen (het cijfer sluit evenwel de slachtoffers van het luchtbombardement van februari '44 in) telde men ca. vijfduizendvijfhonderd invaliden.

verminkt — en dan mogen wij voorts diegenen niet vergeten die als gevolg van het frontverloop werden geëvacueerd en terecht veronderstelden dat zij bij terugkeer nog maar een deel of zelfs in het geheel niets van hun eigendommen zouden aantreffen; in veel gevallen was trouwens ook de evacuatie zelf een verschrikking.

Hoevelen werden er geëvacueerd in het kader van de operaties die wij beschreven? Uit de zuidelijke Veluwezoom, Arnhem inbegrepen, ca. honderdtachtigduizend personen, uit Groesbeek en omgeving ca. tienduizend, uit Kerkrade ca. dertigduizend, uit het gebied ten noorden van Sittard misschien vijfduizend (drieduizend alleen al naar Montfort), uit Noord- en Midden-Limburg bewesten de Maas ca. dertigduizend en beoosten die rivier ca. negentigduizend, uit Alphen, Baarle-Nassau, Gilze-Rijen en Reusel ca. vijfduizend, uit West Zeeuws-Vlaanderen ca. tienduizend, op Walcheren naar schatting ca. dertigduizend, uit het gebied van Ubbergen en Beek naar schatting vijfduizend, uit de Over-Betuwe ca. achttienduizend (meer dan tienduizend naar 'Duits', bijna achtduizend naar 'Geallieerd' gebied), uit de Neder-Betuwe naar schatting ca. tienduizend, uit Tiel meer dan twaalfduizend en uit de Bommerwaard en het Land van Altena, eveneens naar schatting, telkens ca. tienduizend personen. Bij elkaar waren dat al meer dan vierhonderdvijftigduizend geëvacueerden.

In verband met de aanleg van Duitse kustversterkingen waren in '42-'43 uit het westen des lands ca. driehonderdduizend personen geëvacueerd en begin '44 als gevolg van Duitse inundaties in Zeeland, Noord- en Zuid-Holland en Utrecht ver over de honderdduizend. Dat alles betekende dat er, na de strijd in het Zuiden, in het land als geheel meer dan achthonderdvijftig-, misschien wel negenhonderdduizend geëvacueerden waren: bijna een op de tien inwoners van Nederland was verplaatst; dat was in de regel voor de geëvacueerden zelf, behalve misschien voor de kinderen onder hen, een bron van narigheid, maar dat was het menigmaal óók voor de gezinnen waarin zij waren opgenomen.

Let men er dan bovendien nog op:

dat er, op een bevolking van ca. negen miljoen zielen, naar de stand van september '44 wellicht meer dan tweehonderdvijftigduizend onderduikers waren,

dat van de gedeporteerde Joden misschien nog ca. dertienduizend in leven waren¹ en van de andere naar concentratiekampen in Duitsland

¹ Bijna vijfduizend in Theresienstadt, bijna vierduizend in Bergen-Belsen en, naar schatting, ca. vierduizend in Auschwitz-Birkenau en zijn *Aussenkommandos*.

DE STRIJD IN HET ZUIDEN

overgebrachte Nederlanders misschien nog ca. zesduizend,
dat in Duitsland ca. twaalfduizendvijfhonderd Nederlandse militairen
gevangen zaten,
dat daar tussen de zes- en achtduizend Nederlanders in gevangenissen
of tuchthuizen waren opgesloten,
dat zich buiten de concentratiekampen en gevangenissen ca. driehon-
derdduizend Nederlandse dwangarbeiders bevonden (alsmede ca. vijf-
en-zestigduizend NSB'ers en andere pro-Duitse elementen die daarheen
na Dolle Dinsdag waren verplaatst),
en dat zich tenslotte, naar schatting, aan Geallieerde kant in september
'44 aan mannen van de koopvaardij en van de strijdkrachten alsmede aan
vluchtelingen en aan in België en Frankrijk bevrijde arbeiders ca. zestig-
duizend Nederlanders bevonden,
dan is duidelijk hoezeer de Nederlandse samenleving ten tijde van de
strijd in het Zuiden door de bezetting en door de oorlog was uiteenge-
slagen.

★

De bevrijding van het Zuiden deed een situatie ontstaan die niemand
had voorzien: met de grote rivieren als grens was Nederland in tweeën
gesplitst. In het bezette deel was het Duitse civiele bestuursapparaat
gevoelig verzwakt (in Den Haag had Seyss-Inquart veel meer greep gehad
op de situatie dan hem in het excentrisch gelegen Delden mogelijk was)
– de feitelijke invloed van de *Wehrmacht* en de 'SD' was dienovereen-
komstig groter geworden. Verzwakt was ook het Nederlandse overheids-
apparaat, zulks al door het feit dat ten gevolge van de Spoorwegstaking
de posterijen nauwelijks meer functioneerden. Er begonnen zich derhalve
in de bezette delen des lands een ontwikkeling naar regionalisering en
tegelijk ook een proces van maatschappelijke desintegratie af te tekenen
die wij beide in deel 10 b nader zullen schetsen – men zou kunnen zeggen
dat Nederland benoorden de rivieren in brokken uiteenviel en dat, waar
de overheid verstek liet gaan, de burger meer en meer trachtte met eigen
middelen zijn gezin en zichzelf te redden.

Het gevaar van regionalisering en maatschappelijke desintegratie be-
stond ook in het bevrijde Zuiden. De gebieden die er werden bevrijd,
vormden geen eenheid – historisch niet en geografisch evenmin. Overal
stond men voor schier onoplosbare problemen. Hoe ze aan te pakken?

De landelijke Nederlandse bestuursinstanties, alle benoorden de grote rivieren gevestigd, bezaten geen dépendances in het Zuiden, zulks nog los van het feit dat die dépendances pas aan het werk hadden kunnen gaan nadat men ze had 'gezuiverd'. Zeker, hier en daar konden de 'oude' provinciale en gemeentelijke autoriteiten onmiddellijk hun positie weer innemen (men denke aan commissaris van Sonsbeeck in Maastricht en aan burgemeester Verdijk in Eindhoven), maar de meest urgente problemen waarmee men werd geconfronteerd, droegen geen provinciaal of gemeentelijk karakter maar waren 'nationale' problemen: problemen van een deel des lands waar de oorlog verwoestend overheen was gegaan, en problemen bovendien welke, wat de belangrijkste betrof, uitsluitend konden worden aangepakt wanneer men hulp kreeg van de instantie bij welke niet alleen formeel het hoogste gezag berustte maar die ook materieel als enige in staat was, de goederen aan te voeren welke men nodig had: *Shaef*, het Geallieerde hoofdkwartier.

Frankrijk en België waren in de herfst van '44, van Geallieerd militair oogpunt uit gezien, goeddeels étappegebied geworden, maar de bevrijde delen van Zuid-Nederland niet: zij waren frontgebied of lagen daar dichtbij. Wij zijn geneigd te schrijven: had de Nederlandse regering tevoren in Londen niet het apparaat van het Militair Gezag geschapen, dan had zij zulks, gezien de situatie welke in september-oktober '44 ontstond, alsnog moeten doen, mede gegeven het feit dat zij gezagsuitoefening door de OD volstrekt afwees.